ISSN 9125 0912

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

ВІСНИК

Дніпропетровського університету

Науковий журнал

№ 9/2 Том 20 2012

РЕДАКЦІЙНА РАДА

акад. Академії наук ВШ України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **М. В. Поляков** (голова редакційної ради); акад. Академії наук ВШ України, д-р техн. наук, проф. **М. М. Дронь** (заст. голови); д-р фіз.-мат. наук, проф. **О. О. Кочубей**; д-р хім. наук, проф. **В. Ф. Варгалюк**; чл.-кор. АПН України, д-р філос. наук, проф. **П. І. Гнатенко**; д-р фіз.-мат. наук, проф. **О. Г. Гоман**; д-р філол. наук, проф. **В. Д. Демченко**; д-р техн. наук, проф. **А. П. Дзюба**; д-р пед. наук, проф. **Л. І. Зеленська**; чл.-кор. НАН України, д-р фіз.- мат. наук, проф. **В. П. Моторний**; чл.-кор. АПН України, д-р психол. наук, проф. **Е. Л. Носенко**; д-р філос. наук, проф. **В. О. Панфілов**; д-р біол. наук, проф. **О. Є. Пахомов**; д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко**; акад. Академії наук ВШ України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **В. В. Скалозуб**; д-р філол. наук, проф. **Т. С. Пристайно**; чл.-кор. НАН України, д-р біол. наук, проф. **А. П. Травлєєв**; д-р техн. наук, проф. **Ю. Д. Шептун**.

***Серія*: ФІЛОСОФІЯ**
СОЦІОЛОГІЯ
ПОЛІТОЛОГІЯ

Випуск 22 (4)

Дніпропетровськ

УДК
ББК

Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
згідно з планом видань на 2012 р.

Розглядаються актуальні проблеми філософії, соціології та політології. Проаналізовані деякі онтологічні, метафізичні, етичні, математичні аспекти західноєвропейської, російської та української філософії, а також фундаментальні аспекти становлення соціології і політології у сучасній культурі.

Для науковців, викладачів вищих навчальних закладів, а також аспірантів і студентів гуманітарних факультетів.

Рассматриваются актуальне проблемы философии, социологии и политологии. Проанализированы некоторые онтологические, метафизические, этические, математические аспекты западноевропейской, русской и украинской философии, а также фундаментальные аспеты становления социологии и политологии в современной культуре.

Для научных работников, преподавателей высших учебных заведений, а также аспирантов и студентов гуманитарных факультетов.

Редакційна колегія:

д-р філос. наук, проф. **О. С. Токовенко** (відп. редактор); д-р філос. наук, проф. **П. І. Гнатенко**; д-р іст. наук, проф. **В. Г. Городяненко**; д-р філос. наук, проф. **С. В. Шевцов**; д-р філос. наук, проф. **В. О. Панфілов**; д-р. філос. наук, проф. **В. І. Пронякін**; д-р іст. наук, проф. **В. І. Іваненко**, д-р філос. наук, проф. **О. О. Осетрова**; д-р політ. наук, проф. **О. Л. Тупиця**; д-р політ. наук, проф. **В. В. Кривошеїн,** д-р політ. наук, проф. **М. А. Шепелєв;** д-р політ. наук, проф. **І. А. Побочій**; д-р політ. наук, проф. **Г. П. Щедрова** (м. Луганськ); д-р соціол. наук, проф. **А. С. Лобанова** (м. Кривий Ріг); д-р соціол. наук, проф. **С. Л. Катаєв** (м. Київ); д-р соціол. наук, проф. **Н. М. Лисиця** (м. Харків); д-р політ. наук, проф. **В. П. Горбатенко** (м. Київ); д-р. соціол. наук, проф. **Л. М. Хижняк** (м. Харків); д-р політ. наук, проф. **С. П. Наумкіна** (м.Одеса); д-р філос. наук, проф. **Ф. М. Кирилюк** (м. Київ); докт. філос. наук, проф. **В. Б. Окороков;** к-т політ. наук, доц. **В. І. Пащенко** (відп. секретар).

Р е ц е н з е н т и :
д-р філос. наук, проф. **В. П. Капітон**
д-р філос. наук, проф. **Ф. І. Прокоф`єв**

© Дніпропетровський національний університет, 2012

Редакція не завжди поділяє думки авторів та не відповідає за фактичні помилки, яких вони припустилися

ФІЛОСОФІЯ

УДК 141.201:172

А. А. Соболева

ЖИЗНЕТВОРЧЕСТВО В СОЦИАЛЬНОЙ МАТРИЦЕ

Досліджуються першочергові структури руху людини в сучасному соціумі. Аналізуються основні маніпуляційні матриці, що вкладаються в соціальній регуляції. А також можливості сприйняття і усвідомлення людиною реальності, відповідальності за власне життя і його створення.

Ключові слова: життєтворчість, індивідуальність, інформація, людина, особа, програма, свідомість, соціум.

Исследуются первоопределяющие структуры движения человека в современном социуме. Анализируются основные вкладываемые манипуляционные матрицы в социальной регуляции. А так же возможности восприятия и осознания человеком реальности, ответственности за собственную жизнь и ее создание.

Ключевые слова: жизнетворчество, индивидуальность, информация, личность, программа, сознание, социум, человек

The first line structures of motion of man are probed in modern society. The basic manipulation matrices are analysed in the social adjusting. And possibilities of a person to perceive and realise the reality, and responsibility for one's own life and its creation are analysed.

Keywords: consciousness, human, individuality, information, life-creation, personality, programm, society.

© А. А. Соболева, 2012

«Вопрос о современной ситуации человека как результате его становления и его шансов в будущем поставлен теперь острее, чем когда-либо. В ответах предусматривается возможность гибели и возможность подлинного начинания, но решительный ответ не дается» [11].

Современный мир является результатом революции человеческого сознания и его отделения от мира природы. Современный мир – это огромная машина, что строилась и программировалась веками и сейчас наткнулась на прочный барьер, препятствующий движению по заданной траектории.

С одной стороны мы видим невероятные возможности науки и перспективы ее возможных свершений, а с другой – деградацию культуры. Мораль и совесть в человеке обратились в рудимент, а техника в руках таких существ из блага и помощника стала смертоносной игрушкой и владетелем, ибо люди теперь в полной от нее зависимости и подчинении.

Поэтому в двадцать первом веке представляется чрезвычайно актуальным вернуть человеку его направленность и осознанность собственной жизни. Важно определить, как человеку, движимому в структурной массе – социальной матрице, где все уже заранее предопределено и просчитано, возродить в себе свои индивидуальные качества и реализовать свою жизнь как человека, а не как одного из элементов механизма машины.

И такая возможность человеку представляется через жизнетворчество.

В современных научных публикациях все чаще и чаще встречается обращение к слову «жизнетворчество». По мнению авторов, «жизнетворчество осознанно или неосознанно присутствует в жизни каждого человека: практически любой человек имеет возможность выбирать, что ему делать. Он не только имеет возможность, но и совершает свой выбор. Кроме этого, человек сам может создавать себе условия жизни, творить свой мир, расширяя тем самым его границы» [6].

«…Если говорить о жизнетворчестве как о создании нового бытия, под категорию теорий жизнетворчества попадает множество существующих концепций, ведь все они подразумевают определенные изменения в жизни человека, но о жизнетворчестве как таковом не говорят. Существуют теории, которые основаны на изменении жизни, создании новой реальности, но эта реальность лишь умозрительная и рассчитана на то, что мысли материализуются. Об этом говорят, например, Д. И. Тойч и Ч. К. Тойч в своей теории. Концепция Л. В. Сохань находится

на противоположном полюсе реальности: жизнетворчество предполагает проектирование и осуществление жизненного проекта. М. Селигман не упоминает жизнетворчество как таковое, но он говорит о том, что позитивный настрой расширяет жизненный мир и способствует развитию человека» [6]. А. В. Колесникова обозначает явление жизнетворчества как творение нового бытия, новой онтологической реальности, и в ней – нового человека [1].

По мнению Д. А. Леонтьева «жизнетворчество можно определить как личностно-ориентированную практику развития и коррекции отношений с миром. В первом приближении можно определить жизнетворчество как расширение мира, расширение жизненных отношений. Оно происходит в процессе естественного развития личности, которое и заключается, прежде всего, в том, что наш мир расширяется. При этом, если мы отказываемся от задачи формирования нового человека по заранее известной мерке, встает задача определить, в каком направлении и как его развивать. Единственный позитивный критерий жизнетворческого эффекта – критерий расширения жизненного мира. Человек сам выберет, как ему лучше, если он будет иметь возможность выбирать, если у него будет достаточно широкая возможность выбора, если у него будет достаточно широкое сознание, если у него будет достаточно полная и многомерная картина мира и достаточно полная и многомерная картина своих отношений с миром. Жизнетворчество, таким образом, предполагает трансценденцию собственного сознания, его расширение через направление его в мир и раскрытие того, что происходит в мире» [5].

Также различные подходы к проблеме жизнетворчества представлены в трудах М. М. Бахтина, Н. А. Бердяева, Л. М. Баткина, Ю. Б. Борева, П. С. Гуревича и других.

Однако, прежде чем говорить о жизнетворчестве человека, следует выяснить, что же представляет собой сам человек как таковой.

«Сегодня человек как никогда нуждается в определении сущности своего бытия, в соотнесении внешнего и внутреннего. В этом самоопределении его подстерегают две крайности. В первую очередь, это эгоцентризм, индивидуализм, гностическое отторжение мира, лежащего за пределами собственного Я, замыкание на себе. Впадая в другую крайность, индивид рискует раствориться без остатка в Другом, потеряв своё Я» [2].

Но дело в том, что терять современному человеку уже нечего. Он свое Я не только не находил никогда, но и не стремился на его поиски. И происходит это в связи с полной вовлеченностью человека в детерминированные социум и культуру.

Не стоит думать, что только современный мир является информационным. Не менее информационными были и восемнадцатый век, и эпоха Возрождения, и средневековье, и глубокая античность, и еще сотни столетий до нее. Все дело лишь в скорости распространения информации, и здесь, несомненно, лидирует двадцать первый век.

Все есть информация. Всегда, везде и во всем. В существующем – о том, что оно существует, и в не существующем – о том, что оно не существует (и это лишь минимальные сведения). И есть человек – существо, способное особым образом функционировать в информационной среде и оперировать ее данными.

Чем быстрее информация перемещается по пространству, тем стремительнее развивается технический прогресс и тем сложнее становятся его элементы. То, что ранее казалось заоблачными горизонтами произведений взбалмошных фантастов, сейчас с успехом реализуется, и, что самое интересное, перестает кого-либо удивлять.

Человек осовремененный – существо, свободно владеющее информацией. Все желания человека уже заранее информационно обусловлены. Система создает его по своему образу и подобию.

«Человек – это записанный в телесных нейросетях и артефактах культуры опыт предков, который управляет (вольно или безвольно) движением данного тела, а также многих других тел. Он объективен, коинциденто «разлит по головам» множества людей и в виде, например, Гамлета или Короля Лира, миллионократно оживает в движениях и переживаниях многих мозгов и конкретного моего мозга, независимо от его же собственного желания или воли… В процессе индивидуального развития мозг адаптируется и морфологически выстраивается под конкретный язык и культуру, «нарезается» как CD. Когда тело, подавляя собственные биологические инстинкты, осваивает матрицы социального опыта, схемы социального движения и начинает двигаться по-человечески, оно движется культурно, преобразует биологические инстинкты в культурные формы совместной социальной жизни» [3].

Мир обычного человека – это мир повседневности, забот, переходящих изо дня в день, из года в год. Еще до рождения нам закладываются автоматические программы поведения для скорейшего реагирования на ситуацию. Впоследствии, кто лучше «автоматизируется» – тот и считается успешным членом общества. Чтобы наше самомнение не страдало, большинство из реализуемых программ мы называем опытом.

В связи с этим следует сделать вывод, что личность человека формируется исключительно под влиянием окружающей его среды, в которой он пребывает от рождения. Ребенок усваивает лишь то, что преподносят ему родители. В процессе взросления человеку открываются все новые и новые информационные сферы, в которых он начинает лавировать, выбирая понравившиеся аспекты реальности и приклеивая их к своей личности. Чаще всего это происходит путем идентификации себя с чем-либо.

Очень важно понять, что все наши реакции, действия и даже мысли с эмоциями уже заранее были предопределены и нашими не являются. Мы впитываем в себя актуальные стереотипы и добровольно обуславливаемся ими.

Йен Стюарт и Вэнн Джойнс в своей книге «Жизненный сценарий. Как мы пишем историю своей жизни» выделяют пять основных директивных стереотипов поведения человека, внедренных ему социумом и благодаря которым можно с уверенностью предсказать, по какой схеме будет развиваться сценарий его жизни.

К таким директивам относятся: «Будь совершенным/совершенной», «Нравься (другим)», «Упорно пытайся», «Будь сильным/сильной» и «Торопись». К ним добавляются двенадцать запретов, вкладываемые ребенку его родителями. Это: «Не живи (Не существуй)», «Не будь собой», «Не будь ребенком», «Не взрослей», «Не достигни этого», «Нельзя (Не делай ничего)», «Не высовывайся», «Не связывайся», «Не будь близким», «Не будь здоров (Не Будь психически здоров)», «Не думай», «Не чувствуй» [10].

В итоге мы получаем послушного, запрограммированного и автоматизированного биоробота, именующего себя человеком, а свои передвижения – реальной жизнью.

«Обычное состояние человека – это состояние механического действия: гомо механикус. Вы только называетесь человеком – во всем остальном вы просто обученная, искусная машина, и все, что бы вы ни делали, будет неправильно. И запомните, я говорю: все, что бы вы ни делали – даже ваши добродетели не являются таковыми, если вы не сознательны. Как вы можете быть добродетельны, если вы не осознаете? За вашей добродетелью встанет огромное, чудовищное эго – иначе быть не может» [13, с. 144].

Взращивание личности из каждого индивидуума – основная пропаганда современного социума. Базовая надстройка процесса – страх.

Страх – то, что впитывал в себя человек еще до рождения. Страх – первое, чему учат родители своего новорожденного ребенка. И нет ничего удивительного в том, что личность взрослого человека состоит из тысяч частей, которые создавались и отодвигались в процессе социализации. Задумайтесь, о чем вы говорите, когда каждый раз произносите «я»? Какая из ваших личностей говорит сейчас «я» и что по этому поводу думают остальные ваши субличности? Ведь они никуда не деваются и всегда имеют свои убеждения по каждому, даже мелочному, вопросу. Автоматически выбирается то действие или эмоциональная реакция, которая на данный момент считается социально безопасной.

«Как правило, человек пытается уклониться от ответственности за свое эволюционное развитие – ответственности, порождаемой свободой выбора. Он очень боится такой свободы. Раб не отвечает за свою жизнь, за него все решают другие. В этом отношении положение раба очень удобно: в нем отсутствует бремя ответственности. Раб свободен в том смысле, что он избегает необходимости делать сознательный выбор» [14].

«…«Придите и володейте нами» Господи, да сколько же еще веков будет коряво висеть над миллионными нашими толпами этот уныло-покорный анемичный лозунг? Приди и володей. Ими… Ты ими володей, а они будут тебя (с удовольствием) бояться (с гордостью даже, с горделивым чувством неописуемой и необъяснимой своей особости). Но – обязательно и в первую голову – бояться. Потому что, как только мы перестаем бояться, у нас просыпается какой-то специфический аппетит и мы тут же принимаемся тебя поедать. Как это водится у некоторых стадных или стайных животных… Экая вековая пошлость, однако же: съедай, дабы не быть съеденным…» [4].

Иллюзия власти – всемогущества и безнаказанности, на деле лишь еще одно клиническое проявление панического страха.

Люди очень любят играть в Бога. А структура современного социума всячески этому способствует. Иерархическая лестница, классовая принадлежность, модные тенденции – сопричастность к чему-либо рождает в умах людей иллюзию власти.

Власть – забавная вещь, за обладание которой сражались во все известные современному человеку времена. Самое смешное в том, что власть – монстр, не имеющий ограничений по размеру, а потому подчиняет себе абсолютно всех. Правительство властвует над народом, начальник – над подчиненными, преподаватели – над студентами, воспитатели – над детьми, старший – над младшим, сосед – над соседом. Даже ребенок, следуя взрослой программе,

старается подчинить себе остальных детей во дворе. И каждый упивается своим кусочком власти. Каждый лелеет свое эго, не замечая, что сидит на мыльном пузыре, а не на золотом троне.

Распоряжаться чужой судьбой, вершить ее – сам восторг от этой возможности перехватывает дыхание у человека. И действо это приобрело глобальный характер, ибо, когда мир не более чем большая деревня, широта и доступность информации, размах информационного поля порождаю иллюзию необъятной вседозволенности.

В древности, да что там, всего несколько столетий назад, кто знал того странствующего рыцаря или короля топких земель? Сейчас же эго единичного человека разрослось до планетарных масштабов.

«Однажды спросили одного великого философа: «Что вы думаете о цивилизации?». Философ ответил: «Сама по себе идея хороша, но кто-то должен претворить ее в действительность. Это мечта будущего». И люди, стоящие у власти – политической, религиозной, общественной, имеют власть только потому, что цивилизация еще не случилась. Цивилизованный мир, зрелый человек не нуждаются в нациях – все эти границы ложны, не нуждаются в религиях, потому что все богословия чистая выдумка. Люди, которые тысячелетиями стояли у власти – жрецы, политики, богачи – все они обладают властью помешать эволюции человечества. Но самый лучший способ помешать этому, так это убедить человека в том, что он уже цивилизован. «Вы уже цивилизованные человеческие существа. Вам не нужно изменяться, нет необходимости в трансформации». И слабость человека заключается в том, что, прекрасно зная о том, что еще не существует ни цивилизации, ни человеческой чуткости, он все-таки верит всему тому вздору и лжи, которым его потчуют политики, проповедники, учителя: и только потому, что легче просто верить, тогда ничего не нужно предпринимать.

Страшно признать тот факт, что ты еще не человек. Почва уходит из-под ног. Истина полностью обнажает – снимает все покровы лжи и лицемерия. Именно поэтому никто не хочет правды, все считают, что они ее уже знают» [12].

Манипуляция возможна лишь потому, что где-то там, в глубине, сокрыто и все еще живо человеческое в человеке. Жизнь человека, зиждущаяся на страхе, – это не более чем боль нереализованных возможностей себя.

«… Если человек живой, он знает, что позволено; быть живым – значит быть плодотворным, употреблять собственные силы не на какую-то трансцендентную человеку цель, а на самого себя, придать смысл собственному существованию, быть человечным. Пока кто-либо считает, что его идеал и цель находятся где-то вне его, что цель где-то в небесах, в прошлом или в будущем, он будет двигаться от себя вовне и искать осуществления там, где его нельзя найти. Он будет искать решения и ответы где угодно, только не там, где их можно найти, – в самом себе» [15].

«Человек сознателен. Он в некотором смысле возвысился над природой. Природа ничего уже больше изменить в нем не может; последний возможный продукт естественной эволюции воплотился в действительность. Человек волен решать, развиваться ему дальше или нет. Во-вторых, в отличие от бессознательной, сознательная эволюция – индивидуальное, а не всеобщее явление: она не охватывает вида в целом. Отныне эволюция становится индивидуальным процессом. Сознание порождает индивидуальность» [14].

Творчество, самостоятельность, спонтанность, способность любить, стремление к истине присущи человеку как потенциальные возможности, так же как присущи ему различные органы тела.

«Опасно слишком много указывать человеку на его сходство с животными, не показывая ему его величия. Опасно также слишком часто обращать его внимание на его величие, не напоминая о его ничтожестве. Опаснее всего оставлять его в неведении того и другого. Напротив, весьма полезно представлять ему то и другое» [8].

Индивидуальность в человеке, его истинность, сокрыта под пластами личности – чужеродной структуры. Именно индивидуальность, нереализованное Я, порождает экзистенциальную тревогу. Именно поэтому в современном мире так много алкоголизма и наркомании, именно поэтому человек спрятался в виртуальной реальности. Чтобы не думать, не слышать и не ощущать тянущий зов собственной идентичности.

«Мы и только мы сами отвечаем за свое развитие. Но чтобы уклониться от ответственности, возлагаемой на нас жизнью и эволюцией, мы создаем себе кумиров и ищем убежища в экзотических верованиях. Мы пытаемся переложить свою ответственность на кого-то другого. Если мы не верим в экзотику, то пытаемся уклониться от ответственности с помощью алкоголя и прочих средств, помрачающих сознание. Этот инфантильный метод уклонения от ответственности лишь оттягивает момент, когда нам придется столкнуться с проблемой лицом к

лицу. А от проблемы нам не уйти, поскольку с того самого мгновения, как мы осознали свободу выбора и свою ответственность, все пути к бессознательности отрезаны» [14].

Человек лжет и боится. Ему до жути страшно открыть глаза и идти к самому себе. Он предпочитает сдаться и убежать. Но это лишь усугубляет ситуацию, отсюда и массовые психозы, и затяжные депрессии, и суициды.

В связи с этим нельзя не процитировать Станислава Грофа: «Подлинное мужество состоит не в героических усилиях, направленных на достижение внешних целей, а в решимости пройти через ужаснейший опыт столкновения с самим собой. До тех пор, пока индивид не найдет свою истинную сущность в себе самом, любые попытки придать жизни смысл через манипуляции во внешнем мире и достижение внешних целей останутся бесплодными и в конечном счете обреченными на поражение донкихотством» [7].

Мы живем во время великого искушения превратиться в объекты, вещи. Не только общепринятая наука о человеке, но и многие социальные и культурные влияния оказывают на нас давление, с тем чтобы мы отказались от нашей субъективности и нашей суверенности, последовав популярным и одобряемым направлениям [9]. Однако человек воистину великолепное существо, поскольку ему открыты все горизонты возможностей. Творчество – дар человека и истинная возможность реализации индивидуальности.

«Творчество – это аромат индивидуальной свободы. Если хочешь быть творческим, тебе придется избавиться от всей обусловленности; иначе твое творчество будет не более чем копированием, просто копией под копирку. Ты можешь быть творческим, только если ты – индивидуальность; ты не можешь творить, оставаясь частью психологии толпы. Психология толпы не творческая; она живет тлеющей жизнью, она не знает никакого танца, никакой песни, никакой радости; она механична» [12].

Осознанность – первый шаг к излечению. Жизнетворчество – путь к себе.

Следовательно, человеку необходимо осознание собственной жизни, принятие ответственности за нее и непосредственное участие в ней. К осознанности можно прийти только через отказ от автоматизма. А это не что иное, как пересмотр всех ценностей и жизненных установок. Пересмотрены должен быть не только ценности, культивируемые наличествующим социумом, и «фундаментальные основы бытия», заложенные в мозг человека с самого рождения, но и каждое действие, каждый вздох должен происходить полностью осознанно. Лишь тогда можно убрать автоматизм действий и эмоций. И возможность смотреть на реальность в том виде, в котором она действительно существует, появится лишь с тотальной ликвидацией автоматических реакций. Тогда действительно появится Человек, который будет Жить.

Библиографические ссылки:

1. **Колесникова А. В.** Жизнетворчество как способ бытия русской интеллигенции / А. В. Колесникова: [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.dissercat.com/content/zhiznetvorchestvo-kak-sposob-bytiya-intelligentsii. – Название с экрана.

2. **Овсянников А. В.** Индивид и социум. Тема социальной детерминации в творчестве Н. А. Бердяева и Л. И. Шестова / А.В. Овсянников: [Электронный ресурс] – Режим доступа: umc.gu-unpk.ru/umc/arhiv/2006/1/Ovsiynnikov.doc. – Название с экрана.

3. **Воеводин А. П.** Адаптивно-защитная функция культуры / Алексей Петрович Воеводин: [Электронный ресурс] – Режим доступа: fd.snu.edu.ua/info/files_articles/collection_9/article6.pdf. – Название с экрана.

4. **Стругацкий Б. А.** Поиск предназначения, или двадцать седьмая теорема этики / Борис Аркадьевич Стругацкий: [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://royallib.ru/book/strugatskiy_boris/dvadtsat_sedmaya_teorema_etiki.html. – Название с экрана.

5. **Леонтьев Д. А.** Жизнетворчество как практика расширения жизненного мира / Дмитрий Алексеевич Леонтьев: [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://psylib.ukrweb.net/books/_leond02.htm. – Название с экрана.

6. **Одинцова М. А.** Жизненное творчество как основа психологической работы с клиентами с поведением жертвы / М. А. Одинцова: [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://elibrary.ru/item.asp?id=15133798. – Название с экрана.

7. **Гроф С.** За пределами мозга / Станислав Гроф: – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.koob.ru/grof_stanislav/beyond_the_brain. – Название с экрана.

8. **Паскаль Б.** Мысли / Паскаль Блез: [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://vzms.org/pascal.htm. – Название с экрана.

9. **Бьюдженталь Д. Ф. Т.** Предательство человечности / Д. Ф. Т. Бьюдженталь: [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://psylib.ukrweb.net/books/_bugen01.htm. – Название с экрана.

10. **Стюарт Й.** Жизненный сценарий. Как мы пишем историю своей жизни / Йен Стюарт, Джойнс Вэнн: [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://psylib.ukrweb.net/books/stewj01/

index.htm. – Название с экрана.

11. **Ясперс К.** Духовная ситуация времени / Карл Ясперс: [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://psylib.org.ua/books/yaspk01/index.htm. – Название с экрана.

12. **Ошо Р.** Права человека будущего / Раджниш Ошо: [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.koob.ru/osho/prava_cheloveka_budushego. – Название с экрана.

13. **Ошо Р.** Философия перенніс / Раджниш Ошо: – Новочеркасск : ОАО «Книга» 1995. – 480 с.

14. **Ошо Р.** Эволюция и мы / Раджниш Ошо: [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://poznaisebya.com/psylib/books/rajne01/txt01.htm. – Название с экрана.

15. **Фромм Э.** Человек для себя. Исследование психологических проблем этики / Эрих Фромм: [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://psylib.ukrweb.net/books/fromm04/index.htm. – Название с экрана.

УДК 141.32

О. Б. Сарабун

ЕКЗИСТЕНЦІЯ ЯК ПЕРЕЖИВАННЯ ІНДИВІДОМ ПРОЕКТУ ДУХОВНОГО ЖИТТЯ

Розглянуто нігілістичне підгрунтя втрати сенсу в житті людини XX ст. Зафіксовано умови духовної розгубленості сучасної людини. Проаналізовано феномен екзистенційного мислення, як способу духовного самоздійснення особи. Проведено розмежування між концептами реальності та дійсності. Дійсність осмислено як процес творчої включеності особи в буття на засадах усвідомлюваної свободи. Зроблено наголос на важливості сприйняття філософії як мистецтва життя, а не лише як теоретичного мислення.

Ключові слова: сенс життя, нігілізм, духовність, екзистенція, раціоналізм, дійсність, реальність, самоздійснення, темпоральність.

Рассмотрено нигилистическое основание потери смысла в жизни человека XX века. Зафиксированы условия духовной растерянности современного человека. Проанализировано феномен экзистенциального мышления, как способа духовного самоосуществления человека. Проведено разграничение между концептами реальности и действительности. Действительность осмыслена как процесс творческой включенности человека в бытие на основе осознаваемой свободы. Сделан акцент на важности восприятия философии как искусства жизни, а не только как теоретического мышления.

Ключевые слова: смысл жизни, нигилизм, духовность, экзистенция, рационализм, действительность, реальность, самоосуществления, темпоральность.

Nihilistic grounds of losing of meaning of human life in the twentieth century are considered. Condition of spiritual confusion of modern man is recorded. Phenomenon of existential thinking is analyzed as a way of spiritual self-realization of the individual. A distinction between the concepts of reality and actuality is implemented. Actuality is comprehended as a process of creative involvement of a person in existence on the basis of perceived of freedom. the Importance of the perception of philosophy as an art of life, but not only as a theoretical thinking is emphasized.

Keywords: meaning of life, nihilism, spirituality, existence, rationalism, actuality, reality, self-realization, temporality.

© О. Б. Сарабун, 2012

У сучасному світі, в якому процеси панування переважають над процесами його освоєння, в якому індивід не бажає споглядати, а прагне лише перетворювати світ, де щораз інтенсивніша експансія особи в навколишнє середовище не урівноважується розвоєм та збагаченням її духовного світу, а виливається у дегуманістичній однобічності науково-технічного розвитку культури, виникає потреба нового погляду на людську персону. «Глибока амбівалентність реальності, парадокси, які приносить життя і які не вкладаються в систему простих правил, заборон і наказів, означують горизонти нашої сучасності» [3, с.40]. Ключ до розуміння стану духовності та до викликів нашої доби вбачаємо в теренах інтерпретації екзистенційної філософії.

Тому, **метою статті є** спроба вияснити інтелектуально-духовний потенціал екзистенційної філософії у розв'язанні сенсожиттєвих проблем сучасної людини. Особливо це стосується вітчизняного простору, де «тривалі періоди тоталітаризму й неототалітаризму привчали нас до нехтування особистісним, що, у свою чергу, не могло не обернутись згодом гіпертрофованими,

спотвореними формами особистісного самоствердження» [8, с.86].

Серед сучасних українських дослідників означеної проблематики варто відзначити К. Ю. Райду і В. Г. Табачковського. З соціально-філософського та семіотичного ракурсу дана тематика звучить, зокрема, у працях Ю. М. Вільчинського та А. Ф. Карася. З точки зору широкої культурологічної перспективи відгомін екзистенційного способу мислення віднаходимо у Т. В. Лютого, Т. Галіка, Й. Гессена. Серед російських дослідників звертаємось до С. Веліковського.

Для людини ХХ ст. знаковою стала нігілістична сенсовтрата. Традиційна система цінностей позбулася в цей час здатності бути критерієм оцінки неоднозначних життєвих ситуацій. Незважаючи на всебічне дослідження індивідом свого історичного, культурного, соціального, біологічного, психологічного буття, все помітнішим стає усвідомлення людської невизначеності у світі. «Слідом за тезою про «смерть Бога», з антропоцентричного п'єдесталу впала і загубилася в лабіринтах Всесвіту людина. Її знеособлення призвело до того, що в нинішній час досить легко керувати масами» [6, с.182]. В такій ситуації визначальним стає питання про сенс буття, яке фіксує його проблематичність та формулюється тоді, коли мета існування викликає сумнів. Адже «скільки людей за останні два століття відчували спокусу — як Іван Карамазов Достоєвського – «повернути Богові квиток» у той безглуздо жорстокий світ…але сам факт, що людині такий світ видається абсурдним, засвідчує, що людина є істотою, котра прагне сенсу» [3, с.58].

Спробою відшукати прихований життєвий сенс у ХХ ст. стає екзистенціалізм. Він значно пожвавлює тогочасний інтелектуальний клімат, адже у роздумах адептів цього філософського напрямку були представлені не теоретичні, наукові постулати, не метафізичні, онтологічні й гносеологічні, обтяжливі для розуміння конструкції, а безпосередній сенс людського існування з його стражданнями і здобутками. Екзистенціалізм розглядає життя не як загальну абстракцію, а як екзистенцію унікальної, конкретної людської істоти з її особистою долею, почуттями та ваганнями, сумнівами й надіями, відчаєм та зневірою. Питання про зміст людського існування формулюється на невловимому «гребені» між буттям та ніщо. Воно є прийняттям того, що життя – це процес напруженого вкорінення, впорядкування та облаштування в ситуації безнастанного відчуття за спиною «холоду» небуття. Запитування про сенс не просто відображає інтелектуальну цікавість, а має безпосереднє відношення до життя та смерті. Але складність полягає в тому, що, як зазначив С. К'єркеґор, ми живемо в час «духовної розгубленості», коли непросто відшукати життєві орієнтири. Наприклад, для Й. Гессена «найзагальніша й найголовніша мета людського життя полягає в здійсненні ідеї «людина» [4, с.20]. Тобто життєвий сенс у тому, аби стати тим, ким ти вже є, тобто людиною у власному розумінні цього слова.

Продуктивність екзистенційного погляду на питання життєвого сенсу в тому, що останній проголошується наслідком людської співучасті у бутті. На противагу цьому, «класична традиція визначалася допущенням того, що істина буття існує сама в собі як певна його сутність попередньо до її відношень з будь-чим іншим» [5, с.127-128]. Екзистенційна позиція засвідчила, що є невідповідність між буттям самим по собі та формами його людського здійснення. Буття як незалежне від людини, її життя та індивідуалізації, означується в термінах реальності, де нівелюється цінність одиничного. Наймасштабніша теорія реальності була запропонована свого часу у філософії Гегеля, для якого «одиничне занадто мілке порівняно із загальним, а індивідууми мають приноситись в жертву і є приреченими на загибель» [2, с.72]. Тому знаковим є проведення розмежування між «реальністю як сукупністю фізичних речей і процесів, та реальністю, як середовищем життя людини та її еволюцією. Остання для зручності може бути названа дійсністю» [5, с.128]. Дійсність моделюється людською екзистенцією як втілення можливого на підставі вербальної мови, з використанням знакових відношень. В дійсності ми оперуємо позначеними речами, тобто об'єктами, відношення між якими є дискурсивними, а не безпосередніми. Дійсність – реальність, в яку включена людина зі своїми інтелектуальними можливостями та духовними потенціями. Це простір, який розкривається не просто як знання, а як розуміння. Дійсність є ключем до розуміння множинного людиновимірного буття, що фіксується за участю інтерпретативного мислення. Екзистенціалізм відстоює позицію, згідно з якою, коли ми прагнемо схопити реальність в цілому, поза її інтерпретацією, то неминуче впадаємо в метафізику, виключаючи з цього процесу людину. Таким чином, людська екзистенція творить світ, як дійсність, який не є впорядкованим космосом, а таким, що даний у межах досвіду людського видосвіту та існує в текстах науки і культури.

Екзистенціалізм, який формується в час вихолощення звиклих морально-релігійних орієнтирів і є втіленням епохи самотності та пригніченості людини в потоці буття, відмовляється від орієнтації на ілюзорний ідеал всезагального звільнення. Він стає практикою виявлення потреб і запитів окремої людини, індивідуальна свобода якої у відмові від наслідування загальнозначущих

цінностей та у необмеженій творчій самореалізації. Так, під екзистенцією мається на увазі людське існування, дане безпосередньо, яке не пізнається науковими раціональними засобами та є сукупністю модусів турботи, страху, рішучості, совісті.

Критично відштовхуючись від німецької класичної філософії та новочасної культури з її гносеологізмом, екзистенціалізм замінює характерну для німецької класики ідею тотожності мислення та буття думкою про співвіднесеність сутності та існування. «Якщо класична філософія уявляла істину необхідною та універсальною сутністю, що відображає загальну структуру Буття, то екзистенціальна філософія ставить питання про сенс і можливості людського буття» [6, с.194]. Екзистенціалізм долає раціоналістичне ставлення до людини, що є подоланням її об'єктивації та усвідомленням того, що жодні дефініції не в змозі адекватно виразити її існування. Таку позицію, зокрема С. К'єркеґор, означував як філософський такт.

І справді, сьогодення засвідчує, що історія не є поступальним рухом до певного абсолютного стану. Вона не може бути схематизована, а є конкретним, незворотним, неповторним потоком подієвості. Випробовуючи на міцність ідею самотворення людини, екзистенціалізм відкидає провіденціалістське бачення людської реальності, адже інакше, людська історичність виглядає «тоталітарно-есенційно». Вручивши особі в руки її долю, екзистенціалізм підштовхує людину до творення в життєвих колізіях умов власного існування, що відбувається шляхом протиставлення наявного та належного. При цьому, «людська діяльність не є тільки неухильний та прямолінійний рух уперед. Кожний її по-справжньому істотний крок уперед пов'язаний з «поверненням до начала», оновленням цього начала» [8, с.15]. Так, філософія в екзистенційному вимірі вийшла за межі теорії і стала філософським мистецтвом. У такому ракурсі вона здатна більш повно відобразити поліфонію буття, а не редукувати чи формалізувати його. Інакшу, «спостерігаємо, що прагнення філософії ставати строго «науковою» й емпірично чи об'єктивно раціональною теорією реальності, викликало обернено пропорційне применшування людської участі у соціальній дійсності і культурі» [5, с.128].

Сьогодні усвідомлюємо, що наукове знання не може бути єдиною панацеєю від усіх проблем людської цивілізації. Відтак, екзистенціалізм – не просто філософська позиція, це спосіб світоглядної орієнтації людини у світі. Він засвідчує, що філософія є не лише теоретичним конструктом, а «ще й формою духовного досвіду, який цілком не перекривається самими лише моментами «усвідомлення», або процесами «осмислення», «ологічнення» змісту свідомості» [7, с.17]. Мислення в екзистенційних межах – це переживання, самопереживання і світопереживання. Таким чином, відбувається своєрідне «олюднення» філософії, яка починає шукати сутність особи поза раціональним визначенням, у її здатності бути причетною до буття світу. Постійно співставляючи себе з довколишньою реальністю, опираючись її інертності та невизначеності, організовуючи речі в якості знарядь для здійснення людських завдань, особа зумовлює єдність та упорядкованість світу.

Екзистенціалізм оперує не поняттями, які можуть бути вичерпно та логічно проаналізовані, а швидше символами, які ми здатні лише певним чином витлумачити. В такому ракурсі філософія постає перед нами як різновид духовної діяльності індивіда. Вона починається як позатеоретична діяльність та має своїми джерелами відчуття, сприйняття і спостереження. Філософська рефлексія є результатом синтезу між логічним досвідом мислення та часто позалогічним досвідом свідомості. Особливості цієї взаємодії ніколи не повторюються, адже продукуються конкретною особою з її унікальним життєвим досвідом, рівнем розвитку та цінностями. Відтак, особливістю екзистенціалізму є неможливість редукувати його до спільного знаменника, адже у повному обсязі він не розкривається навіть за умови відомих характеристик – передування існування сутності, гуманістичного спрямування та людиновимірності. Екзистенціалізм не є незмінним єдиноконцептуальним утворенням, тому в його рамках співіснують антагоністичні позиції, а наближеність екзистенційної рефлексії до міфу та символічних форм викладу думки робить його погляди важковитлумачуваними.

Визначальним є і те, що джерела екзистенційного мислення не вичерпуються площиною історико-філософської традиції, а сягають особливостей свідомості його носіїв. Ідеться про особливий тип зміненої свідомості в напрямі зворотного боку цілепокладання – мотивів смерті, історичності та конечності. Зародженню зміненої свідомості в мисленні екзистенціалістів передували спроби здійснення людини на раціоналістичних засадах. Зокрема, ще доба модерну продемонструвала прагнення людської істоти опанувати певною соціальною позицією, оволодіти продуктами матеріальної діяльності, удосконалити власні життєві можливості. Та в результаті «цей шлях призводив до особливого різновиду спотворення екзистенціальності, знецінення й неможливості реалізації людиною своєї сутності на гуманістичних засадах» [7, с.80]. Особа, котра прагнула володіти все більшою кількістю благ, не усвідомлювала, що є різниця між цінністю володіння створеним та цінністю власного творіння. В результаті, людина

помилялася, думаючи, що має шанс подолати конечність свого земного існування шляхом опанування речового світу.

Характерно, що екзистенціалізм вилучає особу з полону категоріального усвідомлення, перестає її схематизувати та означує як таїну. В його межах змінюється класично-раціональний погляд на людину, який тягнувся ще від Сократа, як прихильника апполонівського принципу, для якого можливість досягнення істини залежала від глибини самопізнання, і до Р. Декарта, для якого початком всякої філософії було мислення індивіда. Для І. Канта «Я» теж було втіленням трансцендентальної єдності апперцепції та категоричного імперативу. Також Е. Гуссерль розглядав «Я», в першу чергу, на теоретичному рівні, який був визначальним. Екзистенційний же підхід «поміщає» філософію в межі конкретної індивідуальної самосвідомості, виявляє зміст філософських категорій антропологічно, у безпосередній історичній конкретиці й адекватному значенні. Тому екзистенція є способом переживання індивідом духовного життя, формою його психоемоційної вкоріненості в межах власного видосвіту. Виявом екзистенції є всякий прояв духовного життя. Екзистенція виявляється там, де щомиті відбувається людина, тобто вона існує повсюди і повсякчас. Екзистенція – позиція співучасті особи до навколишнього з боку ціннісного пріоритету. В її межах людина філософствує живучи, а не живе філософствуючи. Тобто кожен прояв волевиявлення в житті людини є свідченням її філософствування.

Архітектоніка екзистенційного мислення, перекладена на соціокультурні реалії XXI ст. переконує в тому, що філософія не вичерпується критеріями правильності та достеменності мислення, а є, що не менш важливо, сенсозмістовною сферою, теоретичним світоглядом, квінтесенцією духовної культури. Філософія існування позбавлена наукової однозначності і загальної значущості, її істини визнають власну вірогідність та неузгодженість із суспільно-значимим. Для неї філософська істина, на відміну від істини наукової, є ще й конституалізацією певного сенсу, який, на відміну від істини, часто неможливо осягнути поза аналізом історичних особливостей процесу духовного самоздійснення особи. «Парадигма екзистенціального розуміння…допомагає зрозуміти філософію як результат складного синтезу психічних, емоційно-чуттєвих, духовних, інтелектуальних елементів у процесі духовної творчості особи… вона дозволяє зрозуміти, що сенс як головна мета філософського мислення невіддільний від екзистенції як способу духовного самоздійснення індивіда» [7, с.31]. Інакше, коли філософія є втіленням лиш епістемного, раціоналістичного мислення, то в її межах губиться людина-творець.

Так, опираючись на спосіб екзистенційної рефлексії, спостерігаємо, що філософії недостатньо бути лише логічно несуперечливим знанням. Вона є не лише втіленням інтелекту, але і здатністю душі, способом неповторюваного світовідношення, процесом переживання власного життя, що веде за собою усвідомлення власної причетності до долі світу. В цьому випадку показовою є філософія давньої Греції. Зокрема, такі ранні мислителі, як «Фалес, Геракліт, Алкмеон чи Левкіп, далекі від поділу мислення й свідомості, матеріального й ідеального, психічного й речового… практично всі вони ототожнюють душу й розум» [7, с.37]. Філософія – не раціоналістичне пізнання, це шляхи нашого повсякденного існування.

Визначальною в екзистенційному вимірі також є темпоральна проблематика. XX ст. продемонструвало, що людина позбавилась комфортної гегелівської домівки, яка давала їй спокій та впевненість: «Такою домівкою став час в образі історії, сенс якої цілком відкритий для нашого досвіду і пізнання» [8, с.51]. Екзистенціалізм, на противагу цьому, поміщає особу в інші часові координати, а саме в ситуації «тут» і «тепер». Вони акумулюють неповторність індивідуального існування та є способами вихідного самовизначення особи. Час в такому ракурсі є не просто хронологічним перебігом подій, а й процесом безупинного звершення особи. Час не безкінечний та безособовий, він– якісний та ціннісно означений. Тут буття усвідомлює власну конечність і з рішучістю приймає її. Лише за проживання такого часу особа здатна нести відповідальність. Принциповим стає фокусування модусів часу в теперішньому. Минуле та майбутнє співпричетні з теперішнім, що відображає буття як неподільну плинність. Посилаючись на термінологію М. Гайдеґґера, зазначимо, що людина, приймаючи себе як «буття-до-смерті», усвідомлює єдність часу. Час не має зовнішньої означеності стосовно людини, він є внутрішньоінтимною характеристикою людського існування, яка виявляється в чеканні, проекті, надії.

В результаті, ми можемо підсумувати, що особливо актуально звучить сьогодні екзистенційна постановка питання про те, яким чином у світі, де домінуючою цінністю є зростаюча міць та потуга технізованого світу, вберегти і захистити цінність одиничної людської істоти, її гідність та право на свободу? Екзистенціалізм не будує ілюзій щодо можливостей докорінно виявити впорядкованість сущого, тому він «повертається до речей, подій та людських доль як таких, які не зводяться до їх сутнісних моделей і основоположних законів, повертається до того

«залишку», який все тікає від жорстких визначень, який є повсякденний і в той же час буттєвий» [1, с.16]. Йдеться про неповторний одухотворений сутнісний позанауковий вимір, який не може бути схоплений засобами науково-раціонального пізнання, який не потребує собі виправдань, причин чи цілей, а просто існує в своїй однократній випадковості. Сутності тут сприймаються не відсторонено, аналітично, а безпосередньо, в їх очевидній наявності, в залежності від сприймаючої їх свідомості. Спосіб екзистенційного освоєння дійсності – нераціональний, хоча це не робить його ірраціональним. Ідеться про те, що інтелектуальне та чуттєве осягнення тут синтезуються в мисленні образами, яке, щоправда, позбавлене вимислу художньої творчості. Екзистенція не стільки пізнає світ, скільки витлумачує його в світлі сокровенності власної правди. Тому, наприклад, для С. К'єркеґора істина – душевна справжність, яка не претендує на достовірність на загал, а є внутрішньою правдою, що є безперечним, а не закріпленим у прихованих сутнісних структурах. Тобто, «мислення так чи інакше поєднано з психоемоційним, духовним світом людини, її ваганнями, прагненнями, надіями й розчаруваннями – всім тим, що в сучасній філософії називається світом екзистенціального» [7, с.38].

Відтак, філософія — не лише мистецтво слова, але й мистецтво життя, не однозначність, а глибина і багатогранність. Екзистенційна позиція демонструє, що не багато користі духовному росту персони є від мислення світу за посередництвом інтелектуальних абстракцій. Світ треба не просто пояснювати, а переживати в процесі безнастанної зустрічі з ним. Роль сучасної філософії не може зводитись до однозначного мовленнєвого інструменталізму. Вона має бути націлена на схоплення живої, цілісної людини, а не на її схематизацію чи спрощення. Таке прагнення філософії бути вкоріненою в життєву основу, бути домом буття та метафізичною поезією ми маємо можливість яскраво побачити на сучасному тлі філософії класичного екзистенціалізму XX ст.

Бібліографічні посилання:

1. **Великовский С.** Умозрение и словесность. Очерки французской культуры. // С. Великовский / – М. – Спб.: Университетская книга, 1998 г. – с. 711

2. **Вільчинський Ю. М.** Філософія історії: теорія взаємопроникнення часу й вічності.// Ю. М. Вільчинський / – Київ: Поліграфкнига, 2009. – 360 с.

3. **Галік Т.** Ніч сповідника. Парадокси малої віри у постоптимістичну епоху. // Т. Галік / – Жовква: Місіонер, 2010. – 288 с.

4. **Гессен Й.** Сенс життя. // Й. Гессен / – Унів. Вид-во ПУЛЬСАРИ, 2009. – 136 с.

5. **Карась А. Ф.** Реальність і дійсність: спроба семіотичного розрізнення / А. Ф. Карась // Філософія науки. Збірник наукових праць Львівсько-Варшавського семінару «Філософія науки». 14-21 листопада 2004 р. – Львів, 2010. – С. 126-140.

6. **Лютий Т. В.** Нігілізм: анатомія Ніщо. // Т. В. Лютий / – К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. – 296 с.

7. **Райда К. Ю.** Екзистенціальна філософія. Традиція і перспективи. // К. Ю. Райда / – К.: Видавець ПАРАПАН, 2009. – 328 с.

8. **Табачковський В.Г.** Людина – Екзистенція – Історія. // В. Г. Табачковський. – К., 1996. –123 с.

УДК 1:159.955

Г. В. Савчин

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ЕКСКУРС ВИВЧЕННЯ ФЕНОМЕНА «МИСЛЕННЯ»

Проаналізовано концептуальні підходи розуміння феномену «мислення» в історії філософії як способу осягнення істини і теорії краси.

Ключові слова: мислення, чуття, діяльність, творчість.

Проанализированы концептуальные подходы понимания феномена «мышление» в истории философии как способа постижения истины и теории красоты.

***Ключевые слова*:** мышление, чувство, деятельность, творчество.

Analyzed the conceptual approaches of understanding the phenomenon of «thinking» in the history of philosophy as a way of understanding truth and theory of beauty.

***Keywords*:** thinking, feeling, activities, creativition.

© Г. В. Савчин, 2012

Глибокі зміни в сучасному соціокультурному просторі радикально змінили вигляд сучасного

світу. В постіндустріальному інформаційному суспільстві сформувався новий тип суспільної свідомості, оцінки й сприйняття різних систем цінностей і естетичних смаків, новий тип мислення. Всі ці процеси вимагають ретельного філософського аналізу, оскільки тотальність кризи виявила недостатність існуючих традиційних форм науки, освіти, моралі, релігії і культури.

Основою сучасного інформаційного суспільства є знання. У світлі шукання нових шляхів виникає потреба переосмислення відносин, що існують між знанням, пізнанням та творчістю, оскільки саме вони є яскравим виразником кризового стану суспільства.

Особистість включена в багатогранні відносини з природним та соціальним оточуючим світом. У результаті виникає, формується, розвивається особлива ідеальна діяльність – людське мислення. В. С. Возняк, посилаючись на думку В. О. Босенко, зазначає, що «закони перетворення світу людиною, збігаючись із законами розвитку світу самого собою, стають логікою суб'єктивної діяльності, здійснюючи своє сходження у здатність суб'єкта, стають логічними законами, законами (формами) мислення, водночас – і законами відтворення, дорозвитку дійсності в думку і в думці» [5, с.4].

Мислення – одне з фундаментальних понять поряд з поняттями «буття», «свідомість», «пізнання». Воно є активним процесом відображення об'єктивного світу в поняттях, судженнях, теоріях тощо. Водночас мислення «опосередковано процесами відчуття та сприйняття, минулим досвідом, пізнанням та аналізом сприйнятого з подальшим формуванням причинно-наслідкових зв'язків та інших уявлень, що не дані людині для сприйняття при безпосередньому досвіді» [8, с.270].

Аналіз останніх досліджень. Мислення людини виступає об'єктом поглибленого аналізу сучасної філософської науки, оскільки воно є основою людського пізнання, творчості та діяльності загалом. Аналіз наукової літератури, присвяченої проблемі мислення, засвідчує, що попри тривалий інтерес науковців до людського мислення ця проблема потребує поглибленого вивчення, адже більша увага приділяється його потенціалу.

В останні роки у вітчизняній філософській науці спостерігається зростання зацікавленості науковців до вивчення природи, специфіки і можливостей мислення. Є. О. Ємельяненко досліджувала антропологічний вимір феномена мислення в історії філософської думки. Чимало дослідників відзначили, що соратником мислення та наукового пізнання дійсності загалом є естетичне. Так О. П. Поліщук визначає естетичні основи наукової творчості, а І. С. Добронравова вказує на принципову спрямованість наукової істини на об'єктивність, що визначає і «особливе місце, яке посідає наука в культурі, і те постійне напруження, яке є типовим для історичних стосунків науки з іншими елементами культури». В. Андрущенко і М. Михальченко зазначають, що людська духовність і мислення органічно поєднують раціональну і чуттєву складові діяльності людей та сформувались у процесі антропосоціогенезу на основі суспільної праці й спілкування індивідів. М. Є. Максюта зазначає, що культура концентрується в мисленні. Отже, проблема взаємовідношення науки та культури у вітчизняній науковій думці здебільшого уособлюється в мистецтві та включає питання взаємовпливу науки й мистецтва, їх спільності та відмінності, пошук методологічних засад щодо дослідження естетичного виміру наукової теорії тощо. М. Л. Яковенко стверджує, що такий стан справ випливає зі специфіки постмодерністського способу мислення, що «в межах постнекласичної науки стимулює інтерес до міждисциплінарних досліджень і вивчення взаємовпливів між наукою та естетикою та незмінно потребує свого переосмислення у світлі нового історичного досвіду» [17, с.105].

Отже, в сучасному суспільстві формується *новий образ мислення (спосіб, стиль)*, здатний відповідати безперервним змінам світу. Необхідним стає філософський аналіз сучасної культури з погляду *взаємовпливу науки і мистецтва* через діалектику емоційно-естетичного (логіку формування поняття «краса», «прекрасне») та раціонально-логічного (логіку формування поняття «істина»).

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі розвитку філософської теорії мислення людини є фундаментальним у концептуальних системах знання філософів минулого та сучасності.

Філософський підхід до аналізу поняття «мислення» бере свій початок з античних часів. Поняття «мислення» та пов'язані з ним такі поняття, як «відображення», «відчуття», «знання», «освоєння дійсності» розроблялись античними філософами, починаючи з досократиків та закінчуючи періодом еллінізму. Античні науковці найчастіше говорили про розум, як певне абсолютне вселенське начало, т.б. визначались як ідеалістично-об'єктивне. На суб'єктивно-особистісному рівні мислення та розум, як атрибути власне людської істоти, виступали певною складовою душі, на рівні з бажаннями, почуттями.

Ще в античній філософії виникло розмежування діяльності органів чуття та діяльності

мислення. Вперше принципову відмінність між мисленням і чуттєвістю, а відповідно і між мислимим світом і світом, що чуттєво пізнається, визначив Парменід. Мислення і відповідний йому мислимий світ є для Парменіда насамперед «єдине», яке він характеризував як буття, вічність і непорушність. Парменід дав одне з перших визначень ідеї тотожності буття і мислення. Він вважав, що мислення, а не почуття, відкриває шлях до справжнього буття. Парменід, не заперечуючи чуттєвого світу, доводив, що для філософського і наукового усвідомлення мало однієї чуттєвості. Філософ пов'язував достовірне знання з діяльністю розуму, а ймовірне знання з чуттєвим сприйняттям.

Геракліт, як і Парменід, розрізняв чуттєву очевидність і умогляд. Він вважав, що в основі розвитку всіх явищ лежать притаманні їм внутрішні та зовнішні суперечності. Він вперше свідомо розробив діалектичний погляд на світ та вважається засновником античної діалектики. Своє вчення про єдність протилежностей Геракліт намагався розповсюдити і на мислення та пізнання. Він стверджував, що не почуття, а тільки мислення дає знання про природу речей. Мислення – це пізнавальна діяльність, не окрема від почуттів, а завершальна діяльність зовнішніх почуттів. Це «найбільша перевага, і мудрість полягає в тому, щоб говорити істину і, прислухаючись до голосу природи, діяти згідно з нею» [2, с.40].

Усвідомлення відмінності чуттєвого та раціонального пізнання стає важливим стимулом для подальшого етапу розвитку суб'єктивної діалектики в працях Платона. Теорія пізнання у Платона будується як теорія пригадування, основою при цьому виступає розум (розумна частина душі). Найвищим у людині Платон визнавав розум, а досконалість розуму вбачав у знанні добра і мудрості. За Платоном, розуму підпорядкована навіть воля, а умовою моральних вчинків філософ вважав істинне знання, знання добра або розум. У своєму вченні про пізнання Платон відрізняв знання від суб'єктивного відчуття та стверджував, що відчуття і сприйняття обманюють людину.

Аристотель, продовжуючи Платонівські роздуми, вважав душу невіддільною від тіла. Філософ розділяв три складові душі: рослинну, яка проявляється у харчуванні і розмноженні, тваринну, яка проявляється у відчуттях та бажаннях, та розумову, якій притаманне мислення і пізнання, здатність підкоряти собі рослинне і тваринне начало. Отже, у Аристотеля мислення є частиною душі та специфічною здатністю розмірковувати, осягати думкою світ і самого себе, іншою її частиною є відчуття. Мислення є діяльністю, яка спрямована на пізнання. Аристотель, на відміну від Платона, який заперечував значущість органів чуття, вважав, що почуття самі по собі нас не обманюють. Аристотель є творцем силогістики, або основ логіки в сучасному значенні цього слова. Філософ створив дуже складний, точний та ефективний пізнавальний апарат, створений для класифікації та систематизації раціональних форм мислення – систему категорій.

Отже, в античний період розвитку філософської думки виділились два напрями розгляду феномена «мислення». Виділилась логіка як окрема наукова галузь про закони і форми мислення, методи пізнання та умови істинності знань і суджень. Інший напрям досліджував мислення як атрибутивну властивість матеріального начала (мозку) або ідеального (душі). Перший напрям пропонував розглядати мислення як процес, а другий – як субстанцію.

Саме Аристотель першим сформулював уявлення про мислення як процес, а не субстанцію. Аристотель вперше зробив спробу детального вивчення форм і законів мислення. Його логіка ставила завдання вивчення зв'язків між поняттями, які відповідають реальним зв'язкам між предметами і явищами дійсності. В творах Аристотеля з питань логіки підкреслюється збіг форм мислення з формами буття. Аристотель здійснив аналіз форм мислення, їх класифікацію, відкрив і сформулював закони логічного мислення.

Середньовічна традиція закріпила і посилила основні характеристики мислення античних філософів. Трактування мислення як процесу, що відбувається в особливому ідеальному просторі, не пов'язаного зі світом фізичних тіл, стали загальною ознакою середньовічної філософії. Процес осягнення зовнішнього світу є однією з основних проблем для середньовічної теорії мислення. Ця проблема вирішувалася за допомогою побудови проміжного простору між почуттями та інтелектом. Августин Аврелій стверджував, що мислення і свідомість володіють самодостовірністю, а душа потрібна людині для того, щоб пізнавати істини, джерелом яких є Бог. Фома Аквінський вважав, що метою діяльності людини є пізнання. Він виділяв дві здатності пізнання речей – це почуття та інтелект. Пізнання починається з чуттєвого досвіду, з якого інтелект абстрагує образ речі та осягає таким чином її сутність. Такі поняття є істинними тією мірою, якою вони відповідають речам природи.

Отже, ідеї античної філософії під впливом християнського вчення набули іншого змісту. Відмова християнства від платонівського дуалізму, уявлення про людину як про цілісну субстанцію, що є єдністю душі і тіла, породила необхідність узгодження чуттєвих вражень і

діяльності свідомості. Пильна увага до внутрішнього життя людини, що співвідноситься не стільки з зовнішнім (соціальним) світом, але з трансцендентним Творцем, породила у людини загострене відчуття власного «Я». Центр тяжіння від знання перенісся на віру, яка заперечила трактування розумових здібностей та процесів мислення як проявів безсмертної душі людини. Та навіть в епоху Відродження посилена увага до людини, її внутрішнього світу та людського *мислення як до феномена* діяльність людської особистості не здобула самостійного детального осмислення.

Значно пізніше підхід до *мислення як до категорії*, що означає процесуальність функціонування свідомості, знайшов своє оформлення та конкретне вираження у філософів Нового часу, які відійшли від трактування розуму як об'єктивного атрибуту Всесвіту, а надали йому суб'єктного походження. В цей період розвитку філософії феномен *мислення як особлива діяльність*, що підлягає нормуванню та організації, постає об'єктом формалізації, проектування стає центром філософської думки.

У філософії Нового часу проблема мислення розроблялася як з позицій раціоналізму (Декарт, Спіноза), так і емпіризму (Ф. Бекон, Локк).

Р.Декарт, основоположник раціоналізму, висунув розум та мислення на перше місце. Філософ стверджував, що суть людини – у мисленні, розумності. Розум – критерій істинності та цінності всього, що здійснює людина, віра в необмежену силу пізнання. У філософії Рене Декарта послідовно розвивається ідея платонівського дуалізму душі і тіла та раціоналізм античних мислителів. Філософ визначає, що душа – незалежний від тіла феномен, а мислення – атрибут духовної субстанції, що охоплює цілу гаму проявів внутрішнього світу свідомості: думки, уяви, сприйняття, воля, пам'ять та інші. Розум здатний пізнати світ, але потребує правильного застосування, методу, оскільки «недостатньо просто мати добрий розум, але головне – це добре його застосовувати» [8, с.273].

Аналізуючи співвідношення розумового та чуттєвого, Декарт зазначає, що скориговані і добре керовані розумом відчуття сприяють науковому пізнанню, однак філософ заперечує проти перебільшених уявлень про роль чуттєвого фактору в процесі наукового пізнання та стверджує, що сутності речей людина сприймає не через відчуття, але за допомогою розуму: «Але мені здається, що обмежувати людський розум тільки тим, що бачать очі, – означає наносити йому велику шкоду» [6, с.415]. Декарт вперше в філософії епохи Нового часу покладає в основу своєї теорії наукового пізнання суб'єктивно пережитий та усвідомлюваний процес, який невіддільний від мислячого суб'єкта. Раціоналізм Декарта знайшов продовження в філософі Б.Спінози, Г.Лейбніца та інших.

Основу філософської системи Бенедикта Спінози складає вчення про єдину субстанцію, якою є Бог. Субстанція має внутрішню властивість – необхідність свого існування, виявлення якої відбувається через мислення. Просторовою організацією субстанції є людина, яка здатна мати і непросторовий атрибут – мислення. Філософ визнає мислення як невід'ємний атрибут субстанції. Як і Декарт, Спіноза згодний з тим, що пізнання світу повинне спиратися на науковий метод. В теорії пізнання Спіноза виділяє три рівні: найвищий – істина, яка досягається безпосередньо розумом і не залежить від жодного досвіду, другий – судження розуму, що також є засобом досягнення істини, хоча менш досконалим; третій – знання, яке ґрунтується на уявленні та чуттєвому сприйнятті та є недостовірним.

Спіноза вперше побачив у предметно-практичної діяльності необхідну умову «істинності мислення і вказав на пряму залежність якості ідей, що набувають людського духу, від характеру предметних дій його тіла» [14, с.163]. До того часу мислення розумілося як умогляд, здатність душі оперувати ідеями, образами чи словами, або натуралістично – як форма руху речовини мозку. Спіноза вважав, що мислення, виражаючи природу тіл, є дією відповідно до їх динамічної внутрішньої структури. Е. В. Ільєнков як дослідник філософії Спінози стверджував, що філософ мав «на увазі тільки рух мислячого тіла по готових «контурах» природних тіл. Цим випускається з виду той факт, що людина (мисляче тіло) рухається не по готових, ззовні, природою заданих формах і контурах, а активно творить нові форми, самій природі не властиві, і рухається уздовж них, долаючи «опір» зовнішнього світу, готових, заданих форм, заперечуючи їх» [9, с.147].

На відміну від загального тіла природи Спінози Готфрід Вільгельм Лейбніц концентрує увагу на різноманітності та неповторності окремих одиничних тіл. Лейбніц постійно підкреслює діяльне значення людської душі, що є самодіяльною, тобто діючою сама з себе, потребуючою тільки саму в собі як необхідну умову своєї діяльності. Г. Лейбніц розробив поняття мислення, ґрунтуючись на власній концепції «монад». Зміст людського мислення, на думку філософа, залежить від чуттєвої діяльності, але сама ця діяльність неможлива без інтелекту, який направляє її, а чуттєва перетворююча діяльність людини є чимось другорядним, підлеглим діяльності духу. Можливість цієї діяльності закладена в людині від народження, і необхідно реалізується в

процесі його життя. Уявлення про активний характер людського пізнання Лейбніц онтологічно обґрунтовує у вченні про замкнутість монад, про те, що вони нічого не сприймають ззовні і все створюють завдяки власній діяльності. Філософ підкреслював, що відчуття не надають нам образи або ідеї чуттєвих речей, ці ідеї закладені в душі споконвічно, відчуття ж дають нашому духу лише привід для того, щоб він звернув увагу на закладені в ньому схильності.

Емпірична філософія (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк) вважає, що людина здійснює пізнання головним чином завдяки чуттєвому сприйняттю. На відміну від раціоналістів, емпіристи вважають чуттєве джерелом знання. Ф. Бекон стверджував, що тільки дослідження природи, експеримент дають справжню істину. При цьому він розглядав відчуття як джерело всякого знання, вважаючи водночас, що необхідною умовою наукового знання є раціональна переробка мисленням чуттєвих даних. Дж. Локк був згоден з раціоналістами, що мислення починається від суб'єкта, але не вірив у вроджені знання. На переконання філософа, через чуттєвий досвід розум накопичує знання протягом усього життя. В результаті дії речей на органи чуттів виникають відчуття, через які мислення отримує прості ідеї – знання. На противагу Р.Декарту, Локк стверджував, що джерелом пізнання є зовнішній досвід (відчуття), які, в свою чергу, стають матеріалом для внутрішнього досвіду (рефлексії). Виділення Локком рефлексії як особливого об'єкта пізнання наголошувало на відмінності раціонального пізнання і знання від чуттєвого.

Велику увагу людині, її мисленню приділили філософи Просвітництва (Вольтер, К. Гельвецій, Д. Дідро, Ж. О. де Ламетрі, Ж.-Ж. Руссо), які розглядали людську душу як здатність мислити та відчувати в прямій залежності від тілесної організації, діяльності органів чуття, нервів та мозку. Французькі просвітники, хоч і проголошували провідну роль розуму та знань у суспільному прогресі, більшу увагу приділяли розробці суспільно-політичних вчень, а досліджуючи процес пізнання, намагались поєднувати положення як емпіризму, так і раціоналізму.

У концептуальних системах представників німецької класичної філософії (Г. В. Ф. Гегель, І. Кант, Й. Г. Фіхте, Ф. В. Шеллінг) мислення розглядається як акт самодіяльності суб'єкта.

Дилему чуттєвого й раціонального пізнання розв'язав І. Кант. Він стверджував, що чуттєве та раціональне пізнання є двома гілками «дерева» пізнання. Кант відзначав спонтанність актів мислення, апріорний характер його діяльності, спрямованість на пізнання за допомогою понять. Філософ вирізнив рівні мислення – інтуїція, розсудок, розум; типи і види мислення – формально-логічне (розсудливе) і діалектичне (розумне), конкретне і абстрактне, практичне і теоретичне. Визначаючи односторонність, обмеженість розсудку і антиномічність розуму, філософ встановив зв'язки «чистого» мислення з чуттєвістю, з зовнішнім світом. У Канта мислення не може «задовольнитися простим нагромадженням окремих «узагальнень», нехай навіть кожне з них має «загальний і необхідний характер». Мислення завжди намагається пов'язати їх у складі цілісної теорії, розвиненою з єдиного принципу» [10, с.68]. Кант свідомо звертається до дослідження форми мислення, вказуючи на те, що предметність завжди виступає у формі відношення мислення і буття.

Досліджуючи природу мислення на основі аналізу німецької класичної діалектики, Е. В. Ільєнков стверджував, що у Канта «діалектика – це «природна й абсолютно необхідна форма інтелектуального розвитку, природна «форма мислення», зайнятого рішенням «вищих синтетичних завдань», тобто побудовою теорії, що претендує на всезагальну значимість і тим самим на «об'єктивність». Саме Кант – за оцінкою Гегеля – «відняв у діалектики її уявну довільність», показав її природність і необхідність, визначив її як універсальну (тобто логічну) форму розвиваючого теоретичного мислення. Діалектика і логіка з цього моменту злилися в єдиний образ, а проблема суперечності … перетворювалася на центральну логічну проблему» [12].

Інший німецький філософ Й. Фіхте визначав мислення як суто людську діяльність, що творить весь світ уявлень, весь світ духовної культури. Ця діяльність та її схема стає у Й. Фіхте вихідною, фундаментальною категорією. Філософ намагався будувати Логіку за моделлю творчої діяльності людини.

Пізніше, слідом за Й. Фіхте, Ф. Шеллінг створив філософію тотожності мислення і буття. Шеллінг прагнув створити таку «теорію пізнання», яка забезпечила б перехід до консолідації всіх прогресивних сил навколо однієї системи. Він вважав, що «вихід полягає не в спробах спорудити логічно-несуперечливу систему, а в «практичному здійсненні» тієї системи, яка уявляється людському духу найбільш гідною його, найбільш згодною з вимогами його природи. Свою власну роль у «критицизмі» він вбачає в тому, щоб провести «принцип діяльності», принцип «самості» і «свободи самовизначення» духу у всі галузі культури» [12].

Г. В. Ф. Гегель визначив мислення як діяльність суб'єкта, яка спрямована на пізнання світу в формі понять (категорій). Він підійшов до дослідження мислення як до особливої форми духовної діяльності суспільно-історичного суб'єкта, намагався осягнути її як суспільну реальність, що

історично розвивається. Логіка з цієї точки зору постає як наука про форми і закони розвитку специфічно людської здатності мислити. Е. В.Ільєнков зазначає, що схема співвідношення мислення і діяльності у Г. В. Ф. Гегеля виглядає як «мислення – практика – знову мислення». Це «чисте мислення», збагачене «уроками свого просторово-часового «втілення», свого «гріхопадіння»…Від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики – таким за Г. В. Ф. Гегелем є діалектичний шлях пізнання об'єктивної реальності» [12].

Проте, говорячи про мислення, Гегель мав на увазі не мислення окремої людини, а якусь загальність, яка безпосередньо здійснюється і сприймається окремою людиною. Мислення виступає як основа того кругообігу, за допомогою якого розвиток світового духу замикається на самого себе. На думку Е.В.Ільєнкова, діалектика у Гегеля – це логіка перетворюючого ставлення людини до навколишнього світу.

В центрі вчення Людвіга Фейєрбаха знаходиться людина, яка є матеріальним об'єктом і суб'єктом, що мислить. Л.Фейєрбах висував на передній план досвід, як першоджерело знання, та підкреслив взаємний зв'язок чуття і мислення в процесі пізнання. Основним суб'єктом єдності мислення і буття, пізнання і досвіду, за Фейєрбахом, є людина як «продукт культури й історії», «соціальна, громадянська, політична істота». Філософ був упевнений, що ключ до розуміння природи і матерії загалом – у розумінні людини.

Безліч новітніх філософських течій XX століття (екзистенціалізм, феноменологія, герменевтика, позитивізм, аналітична філософія тощо) мають специфічне тлумачення категорії мислення.

Екзистенціалізм розглядає мислення в контексті людського буття, існування. За твердженнями філософів-екзистенціалістів, мислення випливає з принципу протилежності суб'єкта і об'єкта, є іманентною рисою екзистенції і розглядається з позицій трансцендентального суб'єктивізму. Трансцендентальна феноменологія Е. Гуссерля та М. Хайдеггера сконцентрувала свою увагу навколо такого явища як людська свідомість. Мартін Хайдеггер прагне відродити онтологічну парадигму, зв'язавши знову буття і мислення. Він для характеристики істинного мислення вживає термін «вслухання» та розробляє концепцію мислення «сьогодні і зараз». Мислення, на його думку, це особливий стан самого буття людини, такий стан, коли вона реалізує, виявляє (проживає, показує, відчуває і т. ін.) свою сутність. Сутність мислення – уявлення, яке встановлює відношення суб'єкта до уявного.

Центральним поняттям феноменології Едмунда Гуссерля є поняття інтенціональності. Він називає різні модуси свідомості інтенціональності переживаннями або актами, кожен з яких має свої особливості. Е. Гуссерль описує різні способи, за допомого яких свідомість відносить себе до об'єктів у логічному мисленні, оцінному, в сприйнятті, уяві, спогаді. Мислення постає, як думка про щось, а сприйняття – як сприйняття чогось, уява – уява чогось. Феноменологія тлумачить мислення як споглядання ідеальних сутностей.

Герменевтика головну увагу зосередила на вивченні особливостей гуманітарного знання, способах його досягнення і відмінностей від природознавства, на виявленні подібності й розходження пізнання (пояснення) і розуміння. Ґ. Гадамер вважає, що фундаментальною характеристикою людського буття і мислення є «історичність»: їх визначеність місцем, часом, конкретною ситуацією, тобто осягнути одиничне, індивідуальне на основі загального, закономірного. Гадамер вважає, що мислення – це певна грецька раціональність, яка передала сучасній науці логіку та діалектику, і, в певному сенсі, підготувала її початок. На думку Є. Ємельяненко, це «було вхоплення раціональності буття та прийняття його як божественного дару» [8, с.278]. Заслугою Гадамера є виділення діалогічного характеру герменевтики як логіки запитання і відповіді, прагнення об'єднати герменевтику з раціоналістичною діалектикою платоно-гегелівського типу.

Особливу увагу проблематиці мислення приділяє синергетика, яка «як теорія складних систем, не зводиться до звичних у філософії односторонніх матеріалістичних, ідеалістичних чи дуалістичних позицій. Такий підхід є міждисциплінарною методологією дослідження нелінійних складних систем, якою і визнається людський мозок» [8, с.278]. Проблематика теорії самоорганізації знайшла своє відображення у працях зарубіжних та українських вчених (І. Добронравова, І. Єршова-Бабенко, О. Князєва, С. Курдюмов, І. Р. Пригожин, Г. Рузавін, Г. Хакен, В. Цикін та ін.), які обґрунтували сутність і принципи розуміння різноманітних аспектів існування світу, природи, соціуму та людини. Синергетика висуває особливі вимоги до суб'єкта, що пізнає та керує, робить значимими не тільки знання, але й способи їх одержання та застосування. Вона обґрунтовує перспективність формування складного мислення як нелінійного світобачення. І. С. Добронравова зазначає, що «нелінійний стиль мислення орієнтує на готовність до появи нового, до дослідження умов нестійкого стану вихідної системи й аналізу альтернативних можливостей появи стійких станів нового цілого. Кажучи точніше —

на пошуки симетрій і умов їх порушення для вихідних систем, з одного боку, і пошуки умов когерентності знову утворюваного цілого, з другого» [7, с.60].

На сучасному етапі розвитку соціальна філософія «в своєму розумінні мислення стоїть на позиціях діалектичного історичного матеріалізму» [8, с.278], і стверджує, що мислення виникло в процесі колективної трудової діяльності та має суспільну природу за особливостями свого виникнення і функціонування. Так В. Андрущенко стверджує, що людська духовність і мислення сформувались у процесі антропосоціогенезу на основі суспільної праці й спілкування індивідів: «Взаємозв'язок духовного і навколишнього середовища здійснюється завдяки діяльності. Оскільки вона має історичний характер, історизм органічно входить у духовність: свідомість суспільної людини відтворює основні перипетії історії багатогранних людських стосунків» [1, с.502].

Соціально-філософське знання, являючи собою органічну діалектичну єдність чуттєвого й раціонального в кожній людині, функціонує як спосіб естетично забарвленої духовно-практичної повсякденної діяльності.

Е. Ільєнков підкреслював, що центральною проблемою філософії є проблема відношення мислення до зовнішньої дійсності, проблема збігу форм мислення з формами дійсності. Загальні закони природи, будучи усвідомленими людиною, виступають і як закони мислення.

Мислення розкриває закономірне і необхідне у випадковому, істотне в наявному, єдність у різноманітті. Це особлива ідеальна форма предметно-практичної діяльності людини в світі, особливим предметом якої є розробка самої форми розумної діяльності людей у світі, що створює умови і засоби власне людського розвитку. В діалектичній логіці Е. Ільєнкова мислення розуміється як ідеальна форма самовираження реальності, її власний атрибут. Водночас мислення – це атрибут не просто природи, а «природи в цілому» і «загальної світової матерії», яка, будучи субстанцією, є основа світобудови і джерело всіх змін. Філософ стверджував, що «здатність активно сприймати навколишній світ в формах розвиненої людської чуттєвості (у тому широкому і глибокому значенні цього слова, який йому надала класична філософія) – це така ж «важлива» і специфічно людська форма відображення світу, як і здатність мислити в поняттях в строгій згоді з законами і категоріями логіки, діалектики. Це дві однаково важливі і рівноправні здібності, одна без іншої стають безплідними» [10, с.225].

Отже, мислення – ідеальне відтворення предмета у формі поняття. Здатність логічно мислити по'єднується з розвиненою здатністю бачити, чуттєво споглядати, сприймати навколишній світ. Г. В. Лобастов зазначає, що «володіти мисленням – це вміти ідеально діяти з річчю в логіці її загальної форми, співвідноситися з її особливими проявами в умовах буття. Річ у мисленні завжди оцінюється через форму її реальних взаємозв'язків, причин і умов, але ніколи – через суб'єктивні уявлення, бажання, інтенції» [13, с.261]. Ця дія розгортається тільки як здатність суспільно-історичної людини, як спосіб буття, зміни в складі людської історичної діяльності. Саме тому «мислення не є індивідуальна здатність, це здатність суспільно-історична, об'єктивна, існуюча поза індивідом і навіть така, що підкоряє собі кожну окрему людину» [13, с.262]. Такі форми мислення стають формами суб'єктивної діяльності окремих індивідів. Одночасно приймати задані форми і заперечувати їх, знімати в русі своїх власних роздумів є необхідною умовою суспільного існування людини. Мисляча людина завжди знаходиться в ситуації протиріччя, в «постійному русі звільнення від сформованих форм, у спробі їх зміни, їх творчого зняття, результат якого відповідав би об'єктивній логіці розвитку самої людини» [13, с. 262].

Мислення постає як людське вміння здійснювати діяльність відповідно до об'єктивних закономірностей реальності. Людина повинна вміти змінювати, перебудовувати форми, схеми, образи власної активності, тобто здійснювати діяльність в ідеальному плані.

Мислення вплетене в людську діяльність, є людським умінням здійснювати цю діяльність не як заманеться, а розумно, відповідно до суті справи. Ф. Т. Михайлов стверджує, що мислення виникає і реалізує себе в усіх випадках *звернення* кожного індивіда до інших людей і до себе самого: «Сама зверненість до буття інших постає своєрідною causa sui людського буття та й усіх сил людської душі. Адже «тим відношенням, що породжує і відтворює людину, стало те, що виникло в природних умовах початку антропогенезу, що відтворюється онтогенезом кожного з нас упродовж мільйонної історії людства. Це – суб'єктивно мотивоване відношення кожного індивіда Homo sapiens до суб'єктивності інших людей та їх відношення до його суб'єктивності» [16, с.173].

Людина як творча особистість завжди спирається на думку, осмисленість. Визначаючись та інтегруючись мисленням, розмаїття форм творчості інтегрується в статусі культури. Мислення є центральним інтегруючим елементом культури. М. Є. Максюта зазначає, що культура концентрується в мисленні і як мислення реалізує істини людини і для людини [15]. Мислення

формує індивіда, здатного сприймати, осмислювати шляхи, способи розвитку культури, бачити відповідні передумови для культурних проривів. У формі мислення актуалізується відповідальна позиція суб'єкта культури, а мислення реалізується як істинна форма буття культури. Безконечна різноманітність виявлення особистісного осмислення сенсотворення у контексті відповідальної позиції поєднується у людинотворчу цілісність форм буття культури, спрямовуючи, відповідно, практично-перетворюючу діяльність.

Суспільство існує на основі соціоприродних зв'язків, життєдіяльності людини. Наука і мистецтво – «високі» сфери творчості, що виявляють цінності істини і краси. С.В. Возняк цілком слушно зазначає, що «мислення – не просто одна із здатностей людини, мислення – *атрибутивна* властивість, а атрибут, за Спінозою, є тим, що виражає саму сутність субстанції. Мислення потрібне людині не просто заради пізнання, а насамперед для того, щоб бути людиною, і першочергово – розпізнавати добро і зло» [4, с.154]. Істина, Добро і Краса, як три прояви ідеального, що тотожні Науці, Моралі, Мистецтву, в підсумку утворюють людську особистість. «Людина – і в самому собі, і в іншому – є той «високий предмет для людини», який якраз і виражає себе в цих різних іпостасях – і в науці, і в мистецтві, і в моральності» [11, с.307]. Тому Е. В. Ільєнков відзначав велику роль мистецтва в людської діяльності. Мистецтво формує творчість, вчить подолання штампів мислення, вільної продуктивної діяльності, а ідеал вказує шлях і способи розвитку особистості.

Висновки. На сучасному етапі розвитку суспільства особливо гостро усвідомлюється необхідність і неминучість зміни парадигм мислення. Постмодерністський світогляд характеризується руйнуванням традиційних уявлень про розум, логіку, як про непорушні універсалії людського буття. Пошуки «принципово інших парадигм буття, мислення, художньо-естетичного вираження, адекватних сучасному етапу космо-етно-антропоцивілізаційного процесу» [3, с.476] неможливі без детального вивчення історії дослідження феномена «мислення» в філософії. Осмислення глибинного сенсу мислення відкриває нові можливості при вирішенні сучасних проблем.

Бібліографічні посилання:

1. **Андрущенко В. П.** Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія / В. П .Андрущенко, Л. В. Губерський, М. І. Михальченко. – К.: Генеза, 2006. – 648 с.

2. **Асмус В. Ф.** Античная философия: учеб. пособие / В. Ф. Асмус. – 2-е изд., доп.– М.: Высш. школа, 1976. – 543 с.

3. **Бычков В. В.** Эстетика : Учебник для гум. направ. и спец. вузов России / В. В. Бычков. – Москва: Гардарики, 2004. – 556 с.

4. **Возняк С. В.** Специфіка філософського підходу до розкриття природи мислення // Філософія. Культура. Життя: Міжвузівський збірник наукових праць. – Випуск 37. – Дніпропетровськ: Дніпропетровська державна фінансова академія, 2012. – 272 с. – С.146-155.

5. **Возняк В.С.** Основи розумності людського мислення // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Філософські науки. – 2011. – № 24 (221). – Луцьк, 2011. – С. 3-8.

6. **Декарт Р.** Первоначала философии / Р. Декарт Сочинения в 2 т.: Т. I. – М.: Мысль, 1989. – 645 с.

7. **Добронравова І. С.** Нелінійне мислення / І.С. Добронравова // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – №6.– С. 47-60.

8. **Ємельяненко Є. О.** Антропологічний вимір феномену мислення в історії філософської думки // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2011. – Випуск 44. – 784 с. – С.268-279.

9. **Ильенков Э. В.** Диалектическая логика: Очерки истории и теории / Э. В. Ильенков. – М.: Политиздат, 1984. – 320 с.

10. **Ильенков Э. В.** Об идолах и идеалах / Э. В. Ильенков. – К.: Час-Крок, 2006. – 312 с.

11. **Ильенков Э. В.** Искусство и коммунистический идеал / Э. В. Ильенков. – М.: Искусство, 1984. – 349 с.

12. **Ильенков Э. В.** К вопросу о природе мышления (на материалах анализа немецкой классической диалектики): автореф. дис. докт. филос. наук [Электронный ресурс] / Э. В. Ильенков. – Режим доступа: http://caute.ru/ilyenkov/texts/doc/auto.html

13. **Лобастов Г.В.** Ильенков как философ / Г.В. Лобастов // Эвальд Васильевич Ильенков в воспоминаниях. – М., РГГУ, 2004. – 308 с.

14. **Майданский А. Д.** Понятие мышления у Ильенкова и Спинозы / А. Д. Майданский // Вопросы философии. – 2002. – №8. – С.165-173.

15. **Максюта М. Є.** Мислення як феномен культури: виправдання відповідністю / М. Є. Максюта // Мультиверсум: Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, 2005.

– № 49. –С.3-14.
16. **Михайлов Ф. Т.** Мышление / Ф. Т. Михайлов / Теоретическая культурология. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга; РИК, 2005. – 624 с. – С. 388-395.
17. **Яковенко М. Л.** Особливості естетизації наукового знання / М. Л. Яковенко // Інтелект. Особистість. Цивілізація: Темат. зб. наук. пр. із соц.-філос. пробл. Вип.8. – Донецьк: ДонНУЕТ, 2010. – 510 с. – С.105-111.

УДК 174

А. О. Отченко

РОЛЬ PR-КОМУНІКАЦІЙ У РОЗВИТКУ КОРПОРАТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Розглядається концепція соціальної відповідальності організацій як невід'ємного елементу сучасного бізнес-простору. Аналізуються можливості більш позитивного залучення PR-спеціалістів у стратегічне планування організації, а також з'ясування того яким чином PR може забезпечити нові напрямки розвитку та підтримку корпоративної соціальної відповідальності в рамках організації.
Ключові слова: PR-діяльність, корпоративна соціальна відповідальність, двостороння симетрична модель комунікації.

Рассматривается концепция социальной ответственности организаций как неотъемлемого элемента современного бизнес-пространства. Анализируются возможности более позитивного вовлечений PR-специалистов в стратегическое планирование организаций, а также выяснение того каким образом PR может обеспечить новые пути развития и поддержку социальной ответственности в рамках организации.
Ключевые слова: PR-деятельность, корпоративная социальная ответственность, двусторонняя симметричная модель коммуникации.

The concept of social responsibility of organizations is considered as an integral part of modern business reality. The possibilities of more positive engagement of PR-practitioners into strategic organization planning is analyzed. Also the ways of how PR provides new directions of development and support for social responsibility within the organization is clarified.
Keywords: PR-activity, corporate social responsibility, two-way symmetric model of communication.

© А. О. Отченко, 2012

Одним з основних індикаторів успішності сучасних організацій є рівень їх залучення у програми корпоративної соціальної відповідальності. Великі корпорації починають усвідомлювати, що у них є чіткі соціальні зобов'язання, які актуальні для їх співробітників, споживачів і які водночас становлять суттєву цінність для бізнесу, оскільки забезпечують його стійкий розвиток. Реалізація соціальних та екологічних ініціатив, визначення чітких цілей соціальної політики та формування інструментів оцінки отриманих результатів – актуальне завдання для сучасних організацій. Але, незважаючи на те, що інтеграція корпоративної соціальної відповідальності у діяльність організацій набула статусу вимоги і стала нормою сучасного бізнес-простору, КСО все ще залишається об'єктом значного скептицизму. Більшість негативних асоціацій із поняттям корпоративної соціальної відповідальності пов'язані із сприйняттям практики КСО як стратегічно продуманого піару. Деякі дослідники визначають КСО як PR-стратегію по відновленню втраченої репутації компанії або ж як інструмент просування бренду на ринок. «КСО є всього лиш сучасною практикою PR по просуванню торгової марки» [9, с.589].

Доцільним є переосмислення концепції корпоративної соціальної відповідальності, її утвердження як елемента філософії бізнесу, а не просто набору благочинних акцій, які проводяться з метою пом'якшення наслідків діяльності компанії і «задобрювання» зацікавлених сторін. Також, метою нашого дослідження є аналіз можливостей більш позитивного залучення PR - спеціалістів у стратегічне планування організації, а також з'ясування, яким чином PR може забезпечити нові напрямки розвитку та підтримку корпоративної соціальної відповідальності в рамках організації.

Завданням нашого дослідження є аналіз еволюції моделей PR - комунікації, починаючи від односторонніх асиметричних моделей і закінчуючи двосторонніми симетричними. Доцільне також визначення конструктивних можливостей останніх для реалізації програм з корпоративної

соціальної відповідальності.

В центрі дискусій щодо соціальної відповідальності організацій – дві точки зору на те, як слід поводити себе організаціям стосовно до їх оточення для того, щоб вважатися соціально відповідальними. Згідно з однією з них, організація є соціально відповідальною, якщо вона максимально збільшує прибуток, не порушуючи законів і норм державного регулювання. Зокрема, таку позицію розділяє лауреат Нобелівської премії Мілтон Фрідман. Він стверджує, що корпорації не несуть відповідальності перед суспільством, яка б перевищувала правову чи економічну відповідальність. Мається на увазі, що відповідальність організації обмежується її існуванням у рамках законодавства і правового поля, а також необхідністю максимізації прибутку для власників акцій. Згідно з М. Фрідманом, істинна роль бізнесу полягає «у використанні його енергії та ресурсів у діяльності, спрямованій на збільшення прибутку за умови, що він дотримується правил гри і бере участь у відкритій конкурентній боротьбі, не вдаючись до шахрайства і обману» [8, с.57].

З іншої точки зору, організація – це дещо більше, ніж економічна цілісність. І незважаючи на те, що економічна діяльність є першим обов'язком бізнесу, це не єдиний його обов'язок і в сучасних умовах кожна організація повинна покладати на себе всю повноту соціальної відповідальності перед суспільством у тій сфері, де вона функціонує. Згідно з даною точкою зору, сучасна організація – це складна частина оточення, що включає в себе велику кількість складових, від яких залежить саме існування організації.

Бізнес-інститути функціонують у межах соціальної системи і саме вона визначає правила та обмеження їхньої діяльності. Таким чином, дозвіл на свою діяльність організація отримує саме від суспільства, і вона є відповідальною перед суспільством за те, що вона робить і як вона це робить. «Сучасна організація створюється з метою надання суспільству конкретної послуги. Таким чином, організація не може існувати поза суспільством – вона функціонує в межах місцевої спільноти, вона вимушена контактувати з «сусідами», діяти у певному соціальному оточенні. Соціальний вплив організації неминуче виходить за межі конкретного вкладу, для реалізації якого організація, власне, й існує» [2, с.77]. Очевидно, що сучасні організації стикаються зі зростаючою вимогою доводити, що вони є відповідальними корпоративними громадянами, які переслідують не тільки свої економічні цілі, але також беруть до уваги інтереси громадськості.

Економічна діяльність – це основа, без якої бізнес не може виконувати інші свої обов'язки, він не може бути хорошим роботодавцем, хорошим громадянином, хорошим сусідом. Але, водночас, у межах своєї компетенції кожна організація повинна брати на себе всю повноту відповідальності за свій вплив на працівників, навколишнє середовище, споживачів. Саме це включає в себе поняття соціальної відповідальності. «Тому потреба в соціально відповідальних організаціях не зникне, швидше, зросте...» [6, с.84]. Сучасні корпорації наділяються особливим статусом корпоративних громадян у соціальній системі, що передбачає наявність у них певних прав і обов'язків. Їх соціальні зобов'язання на сьогоднішній день не обмежуються забезпеченням ефективності, зайнятості, прибутковості та непорушенням норм закону. Суспільство очікує від компаній справедливого використання влади та підтримки соціальної політики.

Згідно з П. Друкером, організації несуть відповідальність як за навмисні, так і ненавмисні наслідки своєї діяльності. До ненавмисних наслідків П. Друкер відносить, так звані, побічні продукти діяльності організацій, які виникають у процесі реалізації її основних цілей. Так, побічними продуктами діяльності заводу по виробництву феросплавів є підвищення рівня шуму в оточуючому середовищі, а також викид шкідливих речовин в атмосферу [2, с.78]. Корпоративна соціальна відповідальність – це, перш за все, такий спосіб управління бізнесом, при якому насамперед враховуються наслідки для суспільства. І великі компанії, приймаючи рішення, повинні орієнтуватися на уникнення ризиків та досягнення найбільш позитивного впливу на суспільство.

Необхідність відповідального ведення бізнесу є основою сучасного менеджменту. Так, Р. А. Бакколдз замість поняття «соціальної відповідальності» використовує поняття «відповідальність перед громадськістю». Філософія менеджменту, однією з основних задач якої є реагування на постійний процес змін у бізнес-середовищі, фокусує свою увагу на відповідальності перед громадськістю. Це поняття передбачає готовність бізнес-структур більш активно долучатися до соціальної політики, яка не обов'язково прямо співвідноситься з негайним отриманням організацією власної вигоди, але розрахована на довгострокову перспективу турботи про суспільство. «Управління соціальними проблемами передбачає виявлення та аналіз соціальних проблем, бажання обговорювати їх з громадськістю, готовність співпрацювати з іншими групами в суспільстві, наприклад, з урядовими організаціями, які мають інші погляди і мотиви до їх вирішення» [4, с.436].

З одного боку, організація несе відповідальність за соціальні впливи своєї діяльності. Але,

з іншого боку, вона також є відповідальною за вирішення соціальних проблем, які не мають до менеджменту організації ніякого відношення. Справа в тому, що навряд чи організації можуть залишатися процвітаючими протягом тривалого часу у суспільстві, де панує соціальна, політична або економічна нестабільність. «Лише у справедливому і благополучному суспільстві інтереси бізнесу можуть бути реалізовані у повній мірі» [5, с.390]. Небезпеки, що загрожують суспільству, також становлять загрозу для прибутковості та ефективності організацій. Тому організації повинні використовувати частину своїх ресурсів на вирішення важливих соціальних проблем. Соціально відповідальні компанії є більш економічно ефективними у довгостроковій перспективі, ніж ті, які поводяться безвідповідально. А соціальні інвестиції є проявом не лише етичної, але й фінансово відповідальної поведінки. «Благополуччя суспільства – це необхідна умова існування успішних підприємств» [2, с.84]. Суспільство очікує, що організації будуть сприйнятливі до існуючих соціальних проблем, та будуть здатними вирішувати їх.

Отже, в основу концепції соціальної відповідальності покладене розуміння того, що організація не існує ізольовано від оточуючого середовища, навпаки, вона тісно пов'язана з ним. Вона не тільки впливає на життя контактуючих з нею людей, але й залежить від їх поведінки та ставлення до неї. Таким чином, корпоративна соціальна відповідальність – це концепція, яка базується на побудові гармонійних відносин з усіма зацікавленими сторонами організації, що, безумовно, позитивно впливає на її репутацію. «Залучення компанії у програми соціальної відповідальності на сьогоднішній день потребує постійного моніторингу поглядів та очікувань її зацікавлених сторін..» [11, с.323]. Мета корпоративної соціальної відповідальності – створити сприятливі відносини з усіма стейкхолдерами та сприятливе інформаційне середовище, а також мінімізувати ризики від діяльності організації. Термін «стейкхолдер» у його сучасному розумінні був запропонований Р. Фріманом. За визначенням Р. Фрімана, «стейкхолдери» – це «будь-які підвладні ідентифікації група або особа, які можуть вплинути на досягнення поставлених організацією цілей або на яких може вплинути досягнення поставлених організацією цілей» [7, с.26]. Він говорив про необхідність інтегративного підходу у відносинах з різноманітними стейкхолдерами у вирішенні різноманітних питань. Позначивши стейкхолдерів як важливих елементів стратегічного планування організації, Р. Фріман продемонстрував їх важливість для досягнення цілей, місії організації. Також Р. Фріман говорив про вплив хороших взаємовідносин зі стейкхолдерами на ефективність компанії в економічному плані, фактично, давши початок дослідженням взаємозв'язку між корпоративною соціальною відповідальністю і фінансовими показниками компанії.

Сприйнятливість до поглядів стейкхолдерів, а також здатність аналізувати, змінювати, удосконалювати політику компанії відповідно до цих поглядів – це основа діяльності соціально відповідальної компанії. Тому, ми можемо сказати, що однією з основних задач корпоративної соціальної відповідальності є комунікативна задача, яка полягає у проясненні поглядів та інтересів усіх зацікавлених сторін з метою їх максимального урахування у своїй подальшій діяльності. Але комунікативну функцію в межах організації виконують зв'язки з громадськістю, слугуючи «формуванню ефективної системи комунікацій соціального суб'єкта з його громадськістю, яка забезпечує оптимізацію соціальних взаємодій із значимими для нього сегментами середовища» [3, с.5]. В рамках сучасної організації функцію по встановленню взаємовигідних відносин зі стейкхолдерами виконує саме PR.

Зв'язки з громадськістю або PR – це планомірно здійснювана діяльність по забезпеченню рівномірної інформаційної взаємодії і, як наслідок, взаєморозуміння між організацією та її зацікавленими сторонами. Ф. Джефкінс і Д. Ядін дають наступне визначення зв'язків з громадськістю: «Зв'язки з громадськістю являють собою усі форми планомірно здійснюваних комунікацій (зовнішніх і внутрішніх) між організацією та її громадськістю з метою досягнення між ними взаєморозуміння» [1, с.8-9]. Ефективний PR заснований на актуальних для громадськості ініціативах і програмах. І жодна PR-кампанія не досягне своєї основної мети, а саме підтримки організації з боку громадськості, якщо вона буде несприйнятлива до інтересів та очікувань громадськості. PR-діяльність повинна базуватись на взаємній вигоді як для організації, так і для її громадськості; мова йде про узгодження власних інтересів організації та інтересів, очікувань громадськості.

Отже, мета зв'язків з громадськістю полягає у побудові гармонійних відносин з усіма групами стейкхолдерів, які засновані на принципах відкритості, прозорості та взаємного інтересу. Ми маємо на меті розглянути три комунікативні стратегії реалізації соціальної відповідальності, що здійснюються спеціалістами зі зв'язків з громадськістю в рамках організації. Ці стратегії є собою відображенням еволюції відносин організації з її стейкхолдерами від класичного монологу до діалогічної моделі, заснованої на принципах відкритості та взаємності сторін. Утвердження діалогічних моделей комунікації знаменує собою перехід до більш етичних PR, які побудовані

на принципах взаємності та пошуку сумісно орієнтованого консенсусу. А також передбачають побудову нових стандартів соціально відповідальних організацій.

1. Стратегія інформування стейкхолдерів

У рамках стратегії інформування стейкхолдерів, яка відповідає моделі «інформування громадськості» Дж. Груніга і Т. Ханта, комунікація є завжди односторонньою, рухаючись від організації до її стейкхолдерів. При односторонньому характері комунікацій суб'єктом є організація, а спілкування є абсолютно монологічним. У даному випадку, комунікація – це «процес передачі повідомлень, а не прислуховування до поглядів» [10, с.23]. Інтереси організації сприймаються як найбільш значимі, а спілкування зорієнтоване на досягнення її цілей. Громадськість же сприймається як об'єкт впливу. Це, так зване, маніпулятивне спілкування звужує можливості взаємодіючих сторін в адекватному сприйнятті один одного. І, як наслідок, відбувається порушення адаптації організації до її соціального оточення, яке в даному випадку сприймається не як реальна група, а як проективне відображення власних інтенцій організації. В основі стратегії інформування стейкхолдерів лежить принцип поширення інформації. Організація інформує стейкхолдерів про свої наміри, рішення та дії з метою забезпечення їхньої підтримки. При цьому, інформація, яка може викликати негативні відгуки з боку стейкхолдерів, як правило, замовчується. Стратегія інформування стейкхолдерів використовує їх як об'єкти впливу. Передбачається, що вони можуть надавати свою підтримку організації, демонструючи свою лояльність і схвалення діяльності організації, або ж, навпаки, свій супротив, даючи негативну оцінку її діяльності. Організації активно налагоджують свої зв'язки з мас-медіа, а ефективність PR-кампаній визначається кількістю позитивних відгуків про організацію у пресі. Найбільш важливою метою даної стратегії є ефективна передача повідомлень щодо соціально відповідальних рішень та дій організації. У свою чергу, PR-спеціаліст повинен переконатися у тому, що відповідне повідомлення було сформульоване і передане у привабливій формі. Таким чином, у рамках даної комунікативної PR-стратегії організація «передає смисл» її аудиторії, не передбачаючи зворотного зв'язку.

2. Стратегія реагування на погляди стейкхолдерів.

Стратегія реагування на погляди стейкходерів заснована на «двосторонній асиметричній моделі комунікації», яка, так само як і «двостороння симетрична модель», передбачає наявність зворотного зв'язку з аудиторією. Комунікація рухається як від організації до громадськості, так і у зворотному напрямку. Але баланс інтересів комунікатора і комуніканта вносить суттєву відмінність в ефект функціонування цих двох моделей комунікації. В асиметричній моделі комунікації інтереси організації превалюють над інтересами громадськості. Дж. Груніг і Т. Хант назвали цю модель асиметричною, беручи до уваги незбалансованість інтересів комунікатора і комуніканта. Двостороння асиметрична модель комунікації допускає порушення рівноваги у роботі PR - спеціаліста, який користується отриманою інформацією в інтересах своєї організації-клієнта, часто нехтуючи інтересами громадськості. Ефект від PR - кампаній тут зміщений у бік інтересів комунікатора.

Так чи інакше, організація розуміє, що для свого ефективного функціонування вона потребує підтримки з боку стейкхолдерів. Звідси, інтерес до зворотного зв'язку, залучення соціальних та психологічних теорій до дослідження цільових груп громадськості. Задача PR у цьому випадку полягає у проведенні опитувань громадської думки, соціологічних досліджень з метою отримання інформації про те, які саме ініціативи по соціальній відповідальності організації забезпечать їй підтримку стейкхолдерів. Сама ж організація не має наміру змінювати свою політику, виходячи з отриманої інформації про погляди та очікування стейкхолдерів. Швидше вона ставить собі за мету змінити сприйняття та ставлення стейкхолдерів до своєї діяльності. Організація отримує інформацію про те, які її дії, соціальні програми будуть сприйматися стейкхолдерами як допустимі, прийнятні, а які – ні. В результаті чого вище керівництво організації «формує смисл» діяльності компанії, її програмних цілей, виходячи з того, що є вигідним для компанії і що підвищить її репутацію серед стейкхолдерів.

Слід підкреслити, що таким чином влаштована зворотна реакція на погляди стейкхолдерів є швидше орієнтованою на інтереси відправника повідомлення, а саме на інтереси організації. Тому стратегія реагування на погляди стейкхолдерів – це переважно односторонній підхід, оскільки єдиним наміром організації є намір переконати стейкхолдерів у привабливості своєї діяльності. При цьому, стейкхолдер не розглядається як активний учасник комунікативного процесу. Натомість, він сприймається як пасивний об'єкт впливу з боку організації. Тому дану комунікативну PR-стратегію ми також не можемо розглядати як основу соціально відповідальної комунікації організації з її стейкхолдерами.

3. Стратегія залучення стейкхолдерів.

Стратегія залучення стейкхолдерів заснована на «двосторонній симетричній моделі

комунікації», в якій, на думку Дж. Груніга і Т. Ханта, реалізується суб'єкт - суб'єктне спілкування. Відносини між суб'єктами спілкування засновані на партнерстві, на прагненні учасників комунікативного процесу враховувати інтереси та потреби один одного. При цьому, жоден з учасників комунікації, чи то є особистість, чи група, не можуть бути названі «джерелом» або «реципієнтом». Індивіди або групи, що спілкуються між собою, так швидко змінюють свої ролі в ході комунікативної взаємодії, що стає досить складно говорити про «комунікатора» і «комуніканта» як про фіксовані комунікативні ролі. Це модель комунікації, в основу якої покладається взаєморозуміння, взаємозміна, взаємопристосування, являє собою діалог, а не монолог. Тактика переконання може бути задіяна, але її ініціаторами можуть бути як організація, так і самі стейкхолдери. При цьому, та чи інша сторона намагається переконати у необхідності деяких конструктивних змін у своїй діяльності. Акцент у даній стратегії робиться на побудові взаємовигідних відносин зі стейкхолдерами, які не сприймаються організацією лише як об'єкти впливу. Навпаки, організація сама готова піддаватися впливу з боку своїх стейкхолдерів з метою внесення необхідних змін у свою діяльність. Досягнення взаєморозуміння є показником ефективності PR - кампаній, які орієнтовані на довготривалий ефект. Ефективна взаємодія стає результатом розуміння організацією інтересів та потреб її стейкхолдерів. Ця стратегія здатна доповнити концепцію Р. Фрімана розумінням того, що компанія повинна вносити зміни у свої програми по соціальній відповідальності згідно з інтересами та очікуваннями стейкхолдерів. Доречно говорити про переміщення акценту з політики управління поглядами стейкхолдерів на політику взаємодії з ними.

Стратегія залучення стейкхолдерів передбачає наявність постійного діалогу зі стейкхолдерами, практики обговорення важливих питань соціального характеру. Завдяки постійним діалогам зі своїми стейкхолдерами, організація знаходиться в курсі актуальних очікувань своїх стейкхолдерів, потенційних змін у них, а також відкрита до власних змін відповідно з цими очікуваннями. «Таким чином, стратегія залучення стейкхолдерів передбачає, що компанія часто і систематично вступає в діалог зі своїми стейкхолдерами з метою обговорення взаємовигідного плану дій, при цьому обидві сторони є дійсно готовими до змін» [11, с.328]. Головним завданням PR - спеціалістів повинно бути впровадження стратегії залучення стейкхолдерів у діяльність сучасних організацій. Це сприятиме утвердженню постійних і систематичних інтеракцій організації з її стейкхоллдерами. Реалізація цієї комунікативної задачі буде сприяти формуванню діалогу між організацією та її стейкхолдерами, а, як наслідок, досягненню взаєморозуміння і сумісно орієнтованого консенсусу.

Так, «Ново Нордіск», датська фармацевтична компанія, яка спеціалізується на виробництві ліків при діабеті, упродовж п'яти років бере участь у соціологічному опитуванні громадськості щодо репутації великих компаній, і за його результатами є однією з найбільш шанованих і заслуговуючих довіри компаній. Щорічний звіт по соціальних ініціативах компанії «Ново Нордіск» є прикладом того, яким чином компанія повинна реалізовувати програми по корпоративній соціальній відповідальності, беручи за основу стратегію залучення стейкхолдерів. Стейкхолдери датської компанії беруть участь в обговоренні соціальних проблем локального та глобального характеру, виступаючи як співвідповідальні суб'єкти за прийняття рішень щодо соціальної відповідальності «Ново Нордіск». При цьому, необхідність тих чи інших соціальних програм не нав'язується стейкхолдерам зовні. За рахунок співпраці і сумісного формування цих програм зростає вірогідність того, що стейкхолдери будуть відчувати довіру що до організації і виявляти свою підтримку її діяльності.

Отже, відповідно до поставленого завдання ми дійшли висновку, що корпоративна соціальна відповідальність – це нова віха у розвитку суспільства і бізнесу, яка дозволяє віднайти консенсус між фінансовими інтересами організацій та очікуваннями громадськості. Корпоративна соціальна відповідальність знаходиться на стику дисциплін, таких як економіка, етика, зв'язки з громадськістю, управління організацією. І у розрізі зв'язків з громадськістю вона повністю співпадає з цілями PR - діяльності, а саме сприяє побудові гармонійних взаємовигідних відносин між організацією та усіма зацікавленими сторонами (стейкхолдерами).

Формування соціально відповідальної політики компанії повинно бути одним з основних завдань ефективних зв'язків з громадськістю. Спеціалісти у сфері PR, діючи як совість організації, повинні безперервно сприяти реалізації таких програм, які відповідають соціальним запитам громадськості. PR-спеціалісти повинні постійно здійснювати моніторинг та аналіз поглядів та очікувань громадськості, акцентувати увагу топ-менеджменту на важливості врахування цих поглядів та очікувань у формуванні політики компанії, її програмних дій та цілей. Також PR-спеціалісти повинні брати участь у стратегічному плануванні організації, здійснювати оцінку її діяльності, і впроваджувати такі комунікативні моделі комунікації, що передбачають наявність зворотного зв'язку зі стейкхолдерами. Двостороння симетрична модель PR-комунікації є

найбільш ідеальною основою для впровадження сучасних стандартів соціально відповідальних організацій. У рамках даної моделі PR-спеціалісти виступають як суб'єкти формування сумісно орієнтованого консенсусу на основі систематично усвідомлюваних інтересів стейкхолдерів.

Бібліографічні посилання:

1. **Джефкинс Ф.** Паблик рилейшнз: Пер. с анг. под ред. Б.Л. Еремина - Уч. пос. для вузов. / Ф. Джефкинс, Д. Ядин. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. - 416 с.

2. **Друкер П.** Энциклопедия менеджмента: Пер. с англ. / П. Друкер. - М.: Издательский дом «Вильямс», 2004. — 432 с.

3. **Кривоносов А.Д.** PR-текст в системе публичных коммуникаций [текст] / А.Д. Кривоносов. – Спб.: Петербургское востоковедение, 2002. – 288 с.

4. **Buchholz, R.A.** Business environment and public policy: Implications for management / R.A. Buchholz. - Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1982. – 130 p.

5. **Dougherty E.** Public Relations and Social Responsibility / E. Dougherty // Handbook of Public Relations / edited by R.L.Heath. – Sage Publications, 2001. – 803 p.

6. **Drucker, P.F.** Managing in a time of great change / P.F. Drucker. - New York: Truman Talley Books, 1995 – 384 p.

7. **Freeman, R.E.** Strategic Management: A Stakeholder Approach / R.E. Freeman. – Boston: Cambridge University Press, 2010. – 292 p.

8. **Friedman M.** Capitalism and Freedom / M. Friedman. - Chicago: University of Chicago Press, 1963. – 208 p.

9. **Frynas, J.** The False Developmental Promise of Corporate Social Responsibility: Evidence from Multinational Oil Companies / J. Frynas // International Affairs, 2005. - Vol.81(3). – p. 581-598.

10. **Grunig, J.E.** Managing Public Relations / J. Grunig, T. Hunt. - Holt, Rinehart and Winston, 1984 – 550 p.

11. **Morsing M.** Corporate social responsibility communication: stakeholder information, response and involvement strategies / M. Morsing, M. Schultz // Business Ethics: a European Review, 2006. - Vol.15 (4). – p. 323 – 338.

УДК130.2(045)

Т. В. Новак

ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ФУНОМЕНА КОНТРКУЛЬТУРИ

Аналіз підходів до дослідження феномену контркультури
Ключові слова: філософський, соціологічний, культурний підходи, контркультура

Анализ подходов к исследованию феномена контркультуры
Ключевые слова: философский, социологический, культурный подходы, контркультура.

Analysis approaches to the study of the phenomenon of counterculture
Keywords: philosophical, sociological, cultural approaches, counterculture.

© Т. В. Новак, 2012

Вступ. Проблема дослідження феномена контркультури є досить актуальною в сучасній філософській науці. В останні десятиліття XXI ст. феномен контркультури став об'єктом уваги соціологів, культурологів, філософів і релігієзнавців. Осмислення майбутнього культури неможливо без з'ясування нових духовних пошуків, визначених молодіжною контркультурою. Саме молодіжна контркультура Заходу п'ятдесятих років зумовила появу нової, сучасної картини світу, нового рівня взаємодії та інтеграції найрізноманітніших культурних моделей у сучасному світі. З феноменом контркультури пов'язана радикальна зміна ціннісних і соціальних установок, норм і моделей поведінки, які на сьогоднішній день отримали масове розповсюдження. Молодіжний рух другої половини 60-х рр. XX ст., з одного боку, спричинив гостру політичну кризу в багатьох західних державах, а, з іншого, став одночасно результатом і проявом глибокої кризи основних соціальних, світоглядних, культурних, освітньо-виховних цінностей західного суспільства. Його лідери та активісти прагнули змінити ненависний їм «істеблішмент» з усіма складовими: інститутами влади, традиціями, освітою та культурними надбаннями тощо, таким чином, докорінно змінити все – від головних засад західної цивілізації та культури до внутрішнього світу кожного окремого індивіда. Натомість вони пропонували суспільству як альтернативу новий тип молодої людини з особливими молодіжною ідеологією

та світоглядом, специфічними і притаманними лише їй стилем життя, поведінкою, зовнішнім виглядом тощо.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати підходи вивчення феномена контркультури з точки зору представників філософії, соціології та культурології.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідженню контркультури присвячені праці видатних філософів, соціологів та культурологів, таких як : Г. Маркузе, Ч. Рейч, Х. Ортеги-і-Гасе, Е. Тірьякян, У. Бейнбрідж, М. Гарднер, М. Ділінгер, П. Рассел, Р. Старк, М. Фергюсон, Б. Бергерт, Т. Роззак, К. Мангайм та інших.

Передумовою осмислення сутності субкультури та її різновидів були дослідження молодіжних субкультур 60-х рр. західними вченими І. Гердера, Е. Тайлора, В. Біблера та інш. Сучасні науковці, зокрема, Е. Тирьякан, Л. Марсіль-Лаксот, К. Мангейм, Т. Розак, М. Закович, вважають субкультуру певним аргументом для вивчення культури як багаторівневого явища.

Існує багато підходів до дослідження феномена контркультури. В сучасній науці викристалізувалися три напрямки, що розкривають сутність та специфічні риси феномена контркультури: філософський, соціологічний та культурологічній підходи.

Основна частина. Розглянемо спочатку філософський підхід до дослідження феномена контркультури. Першим, хто змусив критично поглянути та переоцінити цінності сучасної цивілізації, був Г. Маркузе. Видатний філософ, виділивши недоліки зовні благополучного капіталістичного суспільства, заклав теоретичний фундамент студентського та лівого рухів 60-х років країн Заходу. Г. Маркузе вплинув на розвиток ультралівої та контркультурної думки XX століття. Всесвітню славу філософу принесли праці «Ерос цивілізації» та «Одномірна людина», вони поставили його в один ряд з мислителями, які в минулому столітті найбільш гостро підняли питання про долю західної цивілізації. Його роботи і в наші дні користуються популярністю серед бунтарських і революційних груп (сепаратистів, маргінальних та архаїчних груп) і серед інтелектуалів, які прагнуть застосувати на практиці нетрадиційні технології боротьби з технократичним суспільством.

Найбільшої прихильності Г. Маркузе здобув у середовищі нових лівих. Представники цих груп являли собою сукупність ідейно-політичних течій 1960 – 1970-х років у США та країнах Заходу. Вони виступали з критикою щодо комуністичних та робочих партій, які мали застарілі уявлення про рушійні сили сучасного революційного руху.

Популяризована ідея – молодь як єдиний революційний клас, стала улюбленою ідеєю нових лівих і об'єднала рух нових лівих та молодіжні рухи 60-х років в єдину силу протесту. Г. Маркузе вважав, що молоді люди здатні до інстинктивної відмови від співпраці з системою, що існувала в тогочасному суспільстві. Протест молоді, за Г. Маркузе, – це протест молоді проти брехливих батьків та учителів, протест проти системи, проти війн за кордоном. Ці ідеї швидко поширились серед молоді 60-х років XX ст. Молодь бажала протистояти існуючому рабському спокою та аморальному істеблішменту.

На думку Г.Маркузе, репресивним діям влади та суспільства сприяли мас-медіа. Його прибічником у цьому питанні був Ф. Майєр, який вказував, що «американський народ систематично, з дня у день піддається ... «промиванню мізків» з боку ЗМІ, в результаті чого багато питань, що стосуються різних сторін життя США, так і не ставляться» [1, с.45].

Значне місце в ідеології нових лівих зайняла ідея Революції Свідомості. Дану ідею розробив теоретик контркультури Чарльз Рейч, який вважав, що перероблять світ будуть носії «III Свідомості», тобто нове покоління – покоління контркультурної свідомості. Ч. Рейч стверджував, що настає справжня американська революція нового покоління, яка не буде схожа ні на одну з відомих революцій в історії. «Нова свідомість» спочатку сформується в середовищі молоді, а потім отримає широке поширення і автоматично викличе революційні перетворення в структурі сучасного західного суспільства. Вона здійснить революцію не політичними засобами, а зміною самої культури» [1, с.48]. В основі ідеї Чарльза Рейча лежала концепція зміни світу. Для нього головними були духовний розвиток людини та в результаті поява нового світовідчуття. Велике значення філософ приділяв музиці, яка знищує кордон між життям і мистецтвом. Ч. Рейч закликав стати думаючим аутсайдером, створити на заміну неприйнятного світу свій власний контрсвіт. Цю ідею підтримали такі видатні західні філософи як: Е. Тірьякян, У. Бейнбрідж, М. Гарднер, М. Ділінгер, П. Рассел, Р. Старк, М. Фергюсон. Вони відзначали, що «в сучасному західному суспільстві відбувається «революція свідомості», яка знаменує народження нової культурної моделі. Вчені спостерігають найважливіші ознаки нової духовності, яка формує установки на особистий саморозвиток, виявляє інтерес молоді до явищ екстрасенсорного сприйняття та парапсихології, помічає значну прихильність до східних релігійних вчень, магії, астрології, які все глибше проникають у масову культуру [1, с.281].

На противагу цим ідеям виступив Д. Янкелович, який намагався оцінити значення нової

свідомості. Він писав, що пружини перетворень сучасного суспільства пов'язані з пошуком самореалізації молоді, що призвело до змін у поведінці, моралі та цінностей вже не тільки в Америці, але й далеко за її межами. На це вказував і професор Прінстонського університету Р. Інглхарт, з точки зору якого, контркультура прагнула повернути до життя процес трансформації цінностей і політичних орієнтирів, які тягнуть за собою серйозні соціокультурні перетворення.

Молодіжні виступи в 60-х рр. XX ст. були часточкою історичного руху, в якому як і молодь, так і більш доросле покоління разом створювали моральну і соціальну завісу спільної нової культури – писав Г. Шварц у роботі «По той бік слухняності чи бунту. Молодь і влада». Контркультура, на його думку, змінювала сутність принципів, які лежали в основі взаємовідносин багатьох поколінь людей і служили для них природною і необхідною опорою їх раціонального та осмисленого існування.

М. Фергюсон зазначав, що сучасна епоха переповнена парадоксом, тому що вона включає в себе такі крайності, як прагматизм і містицизм, поєднавши установки раціонального і екзотеричного знання, політизацію і аполітизм, взаємозалежність та індивідуальність. На думку М. Фуко, на певному етапі розвитку капіталізму формується новий тип влади, що оперує нормами, а не законами, у якому культура грає роль ідеології засобів підтримки панування.

Філософський підхід ідеологів контркультури дозволяє розглядати її як проект нового суспільства і нової людини. Не випадково контркультура ініціює перегляд ціннісно-світоглядних орієнтирів, що визначають основні види людських відносин: відносини з природою, відносини з людиною, відносини між людськими спільнотами, а також ставлення до культурно-історичної спадщини. На думку Т. Левітта, дане розуміння прагне подолати імперсональний соціологізм і технократизм у глобалістиці. Згідно з ним, головною проблемою і одночасно головним засобом вирішення глобальних проблем розглядається людина і її ціннісні орієнтири. Даний підхід до глобалістики протистоїть тому розумінню, де комплекс глобальних проблем є побічним результатом модернізації суспільства, а людина – додаток до цих процесів. Тепер стало очевидним, що доля людства залежить від питань ціннісно-світоглядного і духовного порядку.

Розглянемо соціологічний підхід до визначення феномена контркультури. У XX ст. повоєнні західноєвропейські та американські покоління кинули виклик громадськості та відмовилися прийняти офіційно рекламовані цінності демократичного суспільства. Негативізм нових поколінь щодо традиційних чеснот був реакцією індивідуальної та масової свідомості на корумпованість влади, на її нездатність, небажання задовольнити нові групи інтересів, що з'явилися в постіндустріальному суспільстві.

Якщо батьком контркультури прийнято вважати Г. Маркузе, то хрещеним батьком – Т. Роззака – викладача історії в коледжі у Хейвуді, Каліфорнія. Саме Т. Роззак уперше ввів у науковий обіг поняття «контркультура». В 1969 р. він опублікував книгу «Створення контркультури: Роздуми про технократичне», а з часом ще декілька робіт, що дозволили йому стати в ряди провідних теоретиків контркультури кінця 60–70-х років XX ст. У своїх дослідженнях він поєднав духовні тенденції, спрямовані проти пануючої культури, в єдиний феномен контркультури. Згідно з Т. Роззаком, джерелом виникнення контркультури є бунт молоді, який заснований на їх непримиренності стосовно покоління батьків. «Батьки» не розуміють «молодь» перш за все через своє споживацьке, бездуховне ставлення до життя. У перегонах за матеріальним достатком вони створили цивілізацію, яка прагнула до збагачення, і метою якої було знищення всього сущого. Самовизначення контркультури здійснюється у формі зіставлення ідеології та політичної практики нових лівих [2, с.98].

Контркультура, за Т. Розаком, поєднує в собі нову ліву соціологію Ч. Мілза, фройдо-марксизм Р. Маркузе, анархізм П. Гудмана, апокаліптичний містицизм Н. Брауна, дзен-будистську психотерапію А. Вотса та окультизм Т. Лірі. Якщо розглядати контркультуру у вузькому значенні, то це те, що об'єднує всі форми молодіжного протесту другої пол. XX століття, – це особливий тип свідомості, світовідчуття і способу життя. Таким чином, у розумінні Т.Роззака, а далі й більшості «нових лівих», поняття «контркультура» набуло ототожнення з певним, принципово новим типом світогляду та свідомості, який є «революційним» щодо панівної культури. Зокрема, Т. Розак вважав, що створення контркультури передбачає формування нових стосунків між людьми, формулювання і прийняття нових цінностей, вироблення нових соціальних норм, принципів, ідеалів, естетичних та етичних критеріїв, виховання нового типу особистості з новими формами свідомості й дії. Водночас, вчений підкреслював, що контркультура повинна протистояти не лише домінуючій суспільній культурі, але й екстремістським гаслам, так званої, «антикультури», яку він характеризує як схильність до «маніакального нігілізму» [2, с.109].

Французький соціолог Ж. Еллюль припускав можливість здійснення на основі молодіжної контркультури 60-х рр. свого роду «культурної революції» в США; в першу чергу, він бачив у контркультурі «вибухову силу кохання, свободи та справедливості…, нове втілення

християнської культури…». Поширеною серед західних дослідників була теза про домінування підсвідомих або неусвідомлених мотивів при створенні контркультури. Типовим у цьому плані може виступати розуміння контркультури (або «альтернативної культури», за його термінологією), сформульоване західнонімецьким соціологом Ф. Фрідманом. Останній стверджував, що формування контркультури являє собою спонтанний і безпосередній вияв світогляду певних прошарків молоді, здебільшого не вираженого за допомогою понять. Основний зміст контркультури полягає в тому, щоб «бути іншим», відрізнятись в усьому до дрібничок від домінуючої культури, аж до перетворення усіх елементів традиційної культури суспільства на свою протилежність. Щоправда, варто відмітити, що під своїм визначенням «альтернативної культури» дослідник здебільшого схильний був розуміти лише неполітичний протест молоді, оскільки вважав, що саме там вона виражена у найбільш чистому вигляді, тоді як студентські радикали керувались не тільки світовідчуттям, але і певними ідейними уявленнями.

У зіткненні з культурною спадщиною і життєвими цінностями батьків, молодь у всі епохи прагнула скинути з себе пута колишніх стереотипів, що забезпечують культурну динаміку. Розвиваючи цю ідею, західні соціологи прийшли до висновку про історичне месіанство молоді. Уперше цей висновок сформулював К. Майнгам, який намагався виявити рушійні сили історичного розвитку. На думку соціолога, молодь є стимулятором змін історії, яка постійно рухається стрибками, і щоб суспільне життя не стояло на місці, потрібен той, хто постійно б'є нагайкою, цю функцію і було покладено на молодь. К. Мангайм ідеалізував свідомість і поведінку молоді, програму дій якої було, на його думку, закладено в біологічній природі поколінь. Головне завдання молоді полягає в тому, щоб вивільнити інстинкти і, відкинувши заповіді попереднього покоління, виконати свою історичну місію [2, с.111].

У 60-ті роки ідеї К. Мангайма здобули підтримку у молодіжній культурі, що стверджувала себе через комплекс ідей, норм і цінностей, які суперечили панівній у суспільстві культурі.

Соціологи підкреслюють універсальне значення контркультурних елементів у підтримці структури соціуму. Однак слід зауважити, що форми протистояння мейнстриму в традиційному та сучасному суспільстві відмінні. Різні маргінальні субкультури, як і раніше, вносять істотний внесок у динаміку суспільного розвитку, проте став помітний поворот до свідомого пошуку культурної альтернативи в середовищі інтелектуальної еліти.

У контркультурному русі середини XX ст. головну роль відігравала ліворадикальна течія молодіжного руху протесту, її етичний радикалізм, спрямований на трансформацію існуючих цілей і цінностей як споживчої, так і техногенної цивілізації в цілому. Основними відмінностями контркультури від молодіжної субкультури є переважання політичних форм протистояння над символічними та заперечення домінуючих цінностей замість приналежності класу і традиції.

Більшість дослідників схильні розглядати молодіжні субкультури тільки як культури споживання, демонстративне «антиспоживання» яких є різновидом споживання. Політична система усуває соціальні протиріччя шляхом включення в систему відмінностей, кодексу знаків та інше, шляхом не зрівняння, а диференціації. Головна ідеологічна функція системи споживання витікає з визначення споживчої сфери, де існує загальний кодекс різних цінностей, системи обміну та комунікацій.

«Споживчий капіталізм після десятиліття контркультурного бунту став тільки міцнішим», – пишуть у своїй соціологічній роботі Д. Хіз та Е. Попер [3, с.67]. Якщо масова культура заснована на конформізмі, то в основі ідеології консюмерізму лежить прагнення виділитися, бути не таким, як усі, тобто, неоконформізм стимулює споживання. Автори йдуть далі в своїй критиці: вони вважають, що концепція контркультури, яка була запропонована її теоретиками і втілена її практиками в 60-х рр. XX ст. у США, спрямувала ліву демократичну політику в іншу сторону, у протилежну сторону проти справжньої боротьби за соціальну справедливість. Ідея контркультури їм спочатку видалась за помилкову, оскільки виходить з уявлень, що культура – єдина система із жорсткою структурою, яку можна підірвати, але це не так. У кращому випадку контркультурний бунт – це псевдобунт, що служить засобом розваги для самих бунтарів. У гіршому випадку контркультурний бунт дискредитує соціально значимі демократичні інститути.

Розглянемо культурологічний підхід до дослідження феномена контркультури. Із 60-х рр. XX століття контркультура стає помітним явищем у культурному житті західного суспільства. Це нова постматеріальна культура, що увібрала в себе азіатську пантеїстичну культуру та інші субкультурні традиції: містичні культи, романтичне відчуття богеми, язичницьку мудрість американських індіанців. Вона розкрила в собі потенціал альтернативної культури [3, с.141]. Відомий культуролог Б. Бергер відзначав, що «молодіжні субкультури протесту не зникли, а вплели в тканину техногенної цивілізації чужі їй різнокольорові нитки, внаслідок чого змінили саму тканину» [4, с.123]. Він був переконаний, що процес створення нової культури буде продовжуватися, і «сьогоднішній плюралізм духовно-ціннісних орієнтацій – запорука

майбутньої універсальної культури, яка дасть основу подальшого дроблення «батьківської культури» [4, с.141]. Це дроблення «батьківської культури», виходячи з еколого-центризму руху контркультури, отримало назву екологічна модальність – світоглядна програма, яка пропагувала контркультуру як «духовне оздоровлення» тогочасного людства й цивілізації. З цього приводу Б. Бергер відзначав, що контркультура, втіливши собою сукупний ефект активного духовно-практичного пошуку нового орієнтира розвитку цивілізації, породила справжню «ціннісну революцію». Її мета полягала в тому, що слідом за техногенною модернізацією суспільства повинна неодмінно прослідувати екологічна модернізація, яка і припускає комплекс відповідних їй людських якостей як інтенціональних ферментів цивілізованого культуротворіння. Завдяки впливу контркультури її масове поширення на Заході набуло таких рис: орієнтація на естетизацію природного середовища людського буття; пізнання видів японської культури, мистецтва зокрема: пейзажний живопис лаконічного зображення – вабі, аранжування квітів – ікебана, медитативна поезія – хайку, медитативна психотехніка – дза-дзен, театральне мистецтво Ногаку – Але, чайна церемонія, а також військово-спортивні мистецтва Японії – дзю-до, карате-до, айкі-до та інші.

Виникло багато відомих громадських ініціатив XX століття: екологічний рух на захист природного середовища, пацифістський рух за заборону воєн, руху за обмеження гонки озброєнь і за заборону випробувань ядерної зброї, рух за демократизацію суспільно-політичного життя та всієї системи світової політики і міжнародних відносин, рух релігійного відновлення і морального відродження людства, новітні художньо-естетичні течії, які були витвором найсміливіших творчих експериментів, та інші. Ці контркультурні рухи були результатом прагнення молоді Заходу до вдосконалення природної і соціокультурної сфер людської життєдіяльності в світі. Натомість, П. Гуревич, який так само наголошував на подвійному значенні терміна «контркультура», вважав, що він вживається, по-перше, для позначення соціально-культурних установок, що протистоять фундаментальним принципам, пануючим у конкретній культурі, і, по-друге, для ототожнення з західною молодіжною субкультурою 60-х рр. [4, с.154]. Дослідник також наголосив на принциповій відмінності між поняттями «субкультура» та «контркультура». Так, субкультури, на його думку, значною мірою автономні, закриті і не претендують на те, щоб замінити собою пануючу культуру. Контркультура ж, базуючись на чіткому локальному комплексі цінностей, з часом починає претендувати на універсальність, виходить за рамки власного культурного середовища, пропонуючи нові ціннісні і практичні установки для широких соціальних спільнот.

Ідеї та цінності контркультури справили великий вплив на західну художню культуру другої половини XX століття. Вони втілилися в романах Д. Селінджера, Д. Керуака, У. Берроуз, Н. Мейлера, К. Кізі, в поемах А. Гінзберга, Г. Снайдера, в англійській драматургії – п'єсах О.Озборна, М. Ардена, О. Болта, К. Шеффера. Не залишилися осторонь також і кінематографія, фільми М. Формана, О. Стоун, Д. Кроненберга, І. Мекаса, Ш. Кларк, М. Антоніоні, А. Паркера, Ж.-Л. Годара, та музика: Е . Вареза, Д. Кейджа, Ф. Гласа, К.-Х. Штокгаузена. Властива контркультурі інтенція активної соціальної пропаганди своїх ідеологів призвела до виникнення багатьох видів мистецтва, таких як рок-музика, пісня протесту і бардівська пісня, хепенінг, графіті, перфоманс та інші.

Поширення молодіжних рухів та контркультури було потужним каталізатором для розвитку культурної творчості. Вони знаменували собою процес вироблення нової культурної парадигми,що адекватна перспективам розвитку цивілізації.

Висновок. Існує чимало підходів до дослідження феномена контркультури. Але найголовнішими і тими, які б повністю розкрили зміст, на думку авторки, є філософський, соціологічний та культурологічний підходи.

Контркультура – це знамення перемін, яке завжди пов'язане з новими світоглядними запитами. З одного боку, контркультура – це ціннісний багатоплановий феномен, що відображає динамічний процес протистояння статистичним загальноприйнятим нормативним структурам. З другого, вона – механізм утворення нових цінностей, ідеалів, теоретичних принципів і їх інтегрування в практичні форми поведінки. Контркультура зумовлює формування нової картини світу, яка виникла зі світоглядного і культурного конфлікту альтернативи і мейнстріма.

Філософський підхід ідеологів контркультури дозволяє розглядати контркультуру як проект нового суспільства і нової людини. Невипадково контркультура ініціює перегляд ціннісно-світоглядних орієнтирів, що визначають основні види людських стосунків: стосунки з природою, стосунки з людиною, стосунки між людськими спільнотами, а також ставлення до культурно-історичної спадщини. Нігілістичне відкидання традицій, свідомий епатаж з часів виникнення кінетичної філософії виражався за допомогою принципу переоцінки цінностей. Саме в цій ситуації і виник феномен контркультури. Невипадково він цілком і повністю визначений

духовними пошуками післявоєнного покоління.

Соціологи підкреслюють універсальне значення контркультурних елементів у підтримці структури соціуму. Різні маргінальні субкультури, як і раніше, вносять істотний внесок у динаміку суспільного розвитку, проте став помітний поворот до свідомого пошуку культурної альтернативи в середовищі інтелектуальної еліти.

Розгортання молодіжних рухів та контркультури було потужним фактором для розвитку культурної творчості. Про це свідчить художня культура Заходу культури другої половини XX ст.

Бібліографічні посилання:

1. **Сухіна І. Г.** Молодежна контркультура (фиілософский и соціологиічний аспекти) / І. Г. Сухіна // Весник Донецкого университету. Серия Б: Гуманітарні науки. – 2001. – №1. – С. 283-288.

2. **Давыидов Ю. М.** Социология контркультури. Критический анализ / Ю. М. Давыдов, И. Б. Роднянская – М.: Наука, 1980. – 264 с.

3. **Дегтярева М. В.** Контркультура в структуре культуры РоссииXX века. Автореф. дис. канд. культурол. наук. // М. В. Дегтярева

4. **Гуревич П. С.** Культура і контркультура / П. С. Гуревич // Культурологія. – М.: Знання, 1996. – С.153-169.

УДК 316.7-026.15

К. В. Николенко

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕОРИИ КРЕАТИВНОСТИ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ АНАЛИЗА

Доказывается мысль об обусловленности появлении креативных теорий общественным развитием. Анализируется новое, творец и ценность как необходимые составляющие креативности. На основании теорий эврологии, креативного действия, детеоретического знания показывается связь креативности и социальной жизни человечества.

Ключевые слова: креативность, креативный продукт, креативный процесс, креативный класс, креативная экономика.

Доводиться думка щодо обумовленості появи креативних теорій суспільним розвитком. Аналізується нове, творець та цінність як необхідні складові креативності. На підставі теорій еврології, креативної дії, до теоретичного знання демонструється зв'язок креативності та соціального життя людства.

Ключові слова: креативність, креативний продукт, креативний процес, креативний клас, креативна економіка.

The idea of the condition when the creative theories of social development. Analyze new, creator and value as necessary components of creativity. Based on theories of evrologi, creative action, pre-theoretical knowledge shows a link creativity and social life of humanity.

Keywords: creativity, creative product, the creative process, the creative class, creative economy.

© К. В. Николенко, 2012

Достижения современной науки призваны обеспечить креативные изменения и ожидания современного общества. Ценность креативности на личностном уровне приводит к постоянному ее развитию и культивированию с аксиологической точки зрения. Проводятся многочисленные исследования, преимущественно в области психологии, относительно определения природы креативности, путей ее формирования и развития креативности, различных креативных изменений в обществе. Современные теории развития креативности раскрывают сущность данного явления, однако они не раскрывают социального значения креативности. Поэтому, рассмотрение теорий креативности представляется необходимым с точки зрения общественной составляющей.

Данная проблематика рассматривается следующими авторами: как креативная деятельность исследователя в рамках научно-технического творчество – И. Дзюба, В. Героименко, Н. Иванов; в рамках психо-физиологических аспектов креативности личности – Е. Рыбалко, А. Морозов, Д. Чернилевский, В. Менжулин; креативность как способ социального конструирования реальности – Р. Флорида, П. Бергер, К. Поппер, Ж. Лакан, И. Мацеевич.

Цель статьи – раскрыть сущность современных концепций креативности как важнейших составляющих социальных трансформаций.

Появление тех или иных креативных теорий обусловлено общественным развитием – ростом новых технологий, повышенным интересом к информационным ресурсам и т.д. Для такого развития важны когнитивные ориентации общества. Необходимо умение анализировать достижения прошлого и аргументированное формирование своего отношения к ним. Создание разнообразных технических новинок не только способствует развитию креативности в технических областях науки. Новое знание, на уровне технологий и достижений в точных областях науки способствует повышению интереса к знаниям вообще, и к креативности в частности. Именно новая информация о новых явлениях и процессах способна решить проблемы и противоречия, возникающие в социуме: «общество ориентировано на знание, это одна из парадигм его развития» [1, с.33].

Одной из наиболее развитых теорий креативности выступает теория эврологии, рассматривающая природу креативности как деятельности человека, направленной на получение новых общезначимых ценностей. Ранние теории креативности заимствовали понятие «новое» из обыденного сознания, не располагая развитой системой научных понятий. Данный критерий креативности отражает на уровне явления (чисто формального) результаты креативного процесса. Отметим, что подход к креативности как совокупности результатов имел неоспоримое социальное основание: на протяжении большей части человеческой истории акцент приходился на продуктивную сторону деятельности (что мы можем наблюдать и в наши дни), существовало мнение, что только готовые результаты креативного процесса имеют социальную значимость. Абсолютизация результативной стороны креативного процесса привела к появлению надличностных концепций креативности, понимающих его как «механизм продуктивного развития», где абстрактная новизна любого продукта становится безусловным сущностным признаком креативности. Это приводит к пониманию любого деятельностного акта, не приводящего к созданию новых материальных и духовных ценностей, как акта не креативного.

Все созданное человечеством, исходя из логики теории, является креативным лишь по критерию новизны. Новое определяет развитие человечества. Однако не следует опускать нравственную составляющую любого процесса создания, так как человек не может творить вне рамок социума, а общество, в свою очередь, не четко прописывает границы допустимого. Так, новыми могут быть и орудия массового уничтожения, и вредоносные компьютерные программы. Нельзя отрицать креативного начала в них (так как критерий новизны необходимо присутствует), но в то иже время их нельзя назвать общезначимыми, признанными, хотя, определенным образом, эти явления обусловливают дальнейшие креативные проявления и в отдельных науках, и в развитии общества вообще. Новое не всегда приносит креативный результат, одобренный и принятый всем обществом, потому как зачастую процесс создания нового, каким-либо образом либо ущемляет права определенного слоя (нации, государства), не всегда своевременно принимается, используется.

Современные исследователи креативности, рассматривая различные формы творчества как такового, делают акцент на технической его форме. Креативность в области техники проявляется не в виде ограниченного вещественного результата человеческой деятельности, а в виде интеграции самой способности человека к самопроизводству и производству культуры. Основной чертой креативности являются аспекты гуманизации образа науки, проявляющиеся в тенденциях отхода от антипсихологизма к тенденциям умеренного психологизма, от исследования контекста обоснования к контексту открытия, от «бессубъектной» эпистемологии к субъектно-гуманистической [2, с.11].

Так, креативность понимают по результату и по характеру процесса как способ развития индивида. Для человечества аксиологическая составляющая креативности заключается не в материальных проявлениях, а в возможности влиять на само общество, обуславливая его интересы, стремления, основные тенденции и теории развития.

Современные теории понимания креатора как создателя нового, субъекта креативности видят в нем основного субъекта деятельности. Так, Н. Б. Иванов трактует креативную личность, как такую, которая несмотря на свою социальную необходимость, все же носит неоднозначный характер. «Нелегко, рискованно, раскрывать в себе лицо творца… Мало того, что рискуешь быть то смешным, то приводящим в ужас, пытаясь согласовать лежащие на поверхности благие намерения и рвущийся изнутри на свет анархический дар небес…» [3, с.29].

Активно проводятся исследования Е. Ф. Рыбалко, Л. А. Рудкевичем на предмет изучения креативных возможностей человека. Креативность изучается как с гендерной точки зрения, так и с возрастных особенностей. Так, для человека возраст 25-45 лет является ведущим для

реализации креативных способностей, однако исследователи выделяют пятое десятилетие как «вторую кульминацию» развития креативности. И выделяют период креативной активности перед смертью – Сен-Симон, Гельвеций, Сервантес, Барток, Бетховен, Лаплас, Коперник [4, с.89].

Общество непосредственно влияет на развитие новых идей и понимание креативности как объективной личностной ценности. Осуществляя это посредством системы образования. Так как существует социальный заказ на потребности в инновациях, система образования должна подготовить соответствующего индивида, обладающего личным суверенитетом, свободного и креативного, способного непрерывно самоопределяться не столько в рамках сферы профессиональной деятельности, сколько в области общечеловеческих ценностей [5, с.5].

Считая новизну одной из сущностных характеристик креативности, мы, тем самым, понимаем новое как определяющий компонент современного развития общества. Но не всегда креативность, как проявление нового, способна усваиваться и выступать какой-либо ценностью социума. Человек способен усваивать не все новое и доступное для него. Исследователи рассматривают феномен «теории норы» (по одноименному рассказу Ф. Кафки), согласно которому, сложившийся быт обуславливает все существование, а различное новое деструктивно влияет на индивида. Если человек не в состоянии жить в новых условиях, то «период активной деятельности сменяется безысходной пассивностью» [6, с.93].

Креативность не является неким идеальным критерием понимания современных явлений в обществе. Однако выступает как необходимая его составляющая, детерминирующая развитие направлений человеческой деятельности. Так как не всеми членами общества может усваиваться новое как таковое, то необходимо, чтоб все креативные продукты проходили определенное усвоение и адаптацию в обществе. Одним из таких ее проявлений выступает принятие креативных идеалов как особых ценностей. Общество воспринимает креативную личность, креативный продукт, креативный процесс как необходимые современные явления. Представляя их как неотъемлемые составляющие современного существования.

Креативность современными исследователями рассматривается с нерациональной точки зрения, выделяются ее неосознаваемые составляющие. В то же время, утилитарное значение ее результатов не теряют своей актуальности. Рационально-практическая составляющая креативности понимается как основа креативного результата.

Креативный процесс рассматривается с точки зрения различных как физических, так и психических отклонений человека. Неосознаваемые явления существенно влияют на креативный процесс, обуславливая не только способы решения проблемы, но и выявляя научный интерес к тем или иным сферам исследования. Так, В. И. Менжулин выделяет сущностные характеристики креативности, исходя из различных заболеваний человека, объясняя процесс креативности с точки зрения внутренних потенций человека, спровоцированных физическими и психическими недостатками [7, с.11].

Такие состояния рассматриваются не только в современное время. Исторически, при изучении внутреннего мира человека, выделяли некоторые внутренние состояния, которые непосредственно влияют на человека и его деятельность. Английский врач XVII в. Р. Бартон, для обозначения собственного душевного кризисного состояния использовал выражение «меланхолия ученого».

Швейцарско-канадский историк науки Анри Ф. Эленбергер для реконструкции решающих моментов в интеллектуальных биографиях ряда влиятельных мыслителей (Ницше, Фрейда, Юнга) вводит понятие «творческой болезни» – специфического состояния. в котором наиболее ярко проявляются креативные способности [8, p.12].

Новалис (немецкий поэт, философ эпохи романтизма) говорил о том, что человек обладает крайне малыми сведениями относительно того, как обращать себе на пользу собственные болезни. Считая, что они являются стимулом для человеческих когнитивных способностей и деятельности вообще. «Существует такая энергия, которая, не считая того, что является продуктом болезни и слабости, проявляется сильнее, чем обычная энергия, а, кроме того, как только энергия исчезает, человек чувствует большую слабость, чем прежде» [9, с.455].

Более детальное исследование данной интерпретации природы креативности получило в настоящее время. Немецкий врач, философ Виктор фон Вайцзекер считал, что некоторый физический симптом может быть устранен благодаря появлению в сознании пациента некоторой креативной идеи – как правило, имеющей глобальный философский характер. Такие состояния особо активно проявляются в форме креативности в истории, религии, литературе, философии и психиатрии.

Связь креативности с физическим состоянием человека выступает предметом изучения многих исследователей. В современной философии она понимается как одна из движущих

сил креативного процесса, способная обусловить все то новое, что является социальной потребностью.

Существенное значение для изучения креативности современными исследователями представляет социальный ее компонент. Креативность, несмотря на различные точки зрения, на свободную трактовку этого понятия вообще, рассматривается как общественный феномен.

Международный интерес к феномену креативности, изучающий ее всеобщий характер, философские основания, разработан рядом программ, научно-исследовательскими наработками. Данные исследования нашли выражение в конкретных теориях креативности.

Сформированная в средине 90-х годов XX века Великобритании программа креативной индустрии, охватывающей одновременно сферы культуры, науки, бизнеса и высоких технологий, была принята (несмотря на ряд негативных моментов) многими европейскими правительствами. Использовать программу креативной индустрии стали Германия, Австрия, Финляндия, Швеция, Дания, Нидерланды, Норвегия. А в начале XXI века идея (а впоследствии и понятие креативной индустрии) выходит на межгосударственный уровень, более того, становится органичной частью теории устойчивого развития [10, p.25].

В научный оборот входит понятие «креативная экономика» введенное Дж. Хоккинсом – тип экономики, формирующийся в результате развития креативной индустрии [11, p.7].

Понятие креативной индустрии связано с интеллектуальной собственностью, которую можно дифференцировать по четырем основным классам: авторское право, патенты, торговые знаки и дизайн [12, p.61]. Различные разновидности креативности как процесса, производные от ее понятия широко входят в современный научный оборот. Активно применяются в различных областях. И если ранее креативность исследовалась только в рамках психологии, то теперь креативность становится предметом исследования, социологии, политологии, экономики, философии.

Креативность в обществе приобретает важнейшую функцию – обусловливает производство. Креативные ориентации, проецируя на общественное развитие идеи нового и всевозможных трансформаций, охватывают все сферы деятельности человека.

Рассмотрение основных моментов креативности отдельной личности является необходимым для более полного постижения проблемы креативного общества, из-за того, что общество состоит из креативных личностей. Под креативным обществом мы понимаем общность людей, руководствующуюся принципами креативности в различных сферах своей жизни. Современное общество выступает такой степенью развития техногенной цивилизации, на которой знания, в виде информации становятся важным социальным фактором, коренным образом преобразовывая все сферы жизнедеятельности – производство и потребление, финансовую деятельность и торговлю, социальную структуру общества и политическую жизнь, сферу услуг и духовную культуру. Этот многоплановый процесс охватывает все общество в целом, и разворачивается в трех основных уровнях: технико-технологическом, социальном и культурном. Информатизацию общества можно представить как технико-социокультурный феномен. Потенциал общества заключается не столько в технологической сфере социума, сколько в социокультурной. Креативное общество – это совокупность личностных и социальных ресурсов, способных существовать в век информации и высоких технологий. Мы считаем, что креативное общество способно привести к значимым качественным изменениям в области дальнейшего развития общества – демократизация методов государственной деятельности, расширение потенциала культуры. Так как креативные личности выступают субъектом производства основных креативных идей и продуктов.

Исследователи П. Бергер и Т. Лукман, изучая креативное общество, вводят в научный оборот философскую концепцию дотеоретического знания, которое представлено как реальность, интерпретированная нами и имеющая для нас субъективную значимость [13, с.41]. Исследователями подчеркивается наличие специфической составляющей всего массива знания, в которой они видят источник креативного – нечто такое, что нельзя вписать в конкретные рамки, однако это нечто и обусловливает создание креативного.

Качественно иное понимание креативности как общественного явления представлено К. Поппером. Его теория основывается сугубо на разрешении проблем, используя разум, выразительное мышление и опыт, значение эмоций и симпатий сводятся к минимуму. Данная позиция может быть заключена в выражении: «Я могу ошибаться, и ты можешь ошибаться, но общими усилиями мы можем постепенно приблизиться к истине» [14, с.260].

Создание разнообразного нового в социальном бытии влечет за собой потребность в необходимости существования принципа рационального критицизма. Так как креативность как феномен имеет особую социальную ценность, но это способствует отделению от некреативного различных проявлений больного сознания и абсурдных достижениях. Только

вводя аксиологическую определяющую, привязывая данные достижения к общим достижениям истории, общечеловеческой значимости, подвергая креативный продукт общественному анализу, можно говорить о креативности того или иного достижения. При соблюдении этого условия возможна креативность как явление. Так как именно общество, в свою очередь, таким образом реализует деятельность, что освобождает поле для креативного постижения бытия.

Трансформация природы многих социокультурых явлений в контексте информационного общества расширяет свой креативный потенциал благодаря пересмотру самих принципов понимания социума. Он интерпретируется не как статичный объект административного влияния, нормативного регулирования социальной координации, но как динамичное поле самовольных и слабо скоординированных процессов. Ментальность, изменяющаяся таким образом, дает возможность индивидам выйти за границы влияния социальных структур. А это, в свою очередь, позволяет лучше реализовать собственный креативный потенциал независимо от социального положения [15, с.98].

Наиболее подробно креативное действие изучено современным философом и социологом Х. Йоасом. В своей книге «Креативность действия» исследователь останавливается на специальных компонентах действия как такового, в основе которого лежит прагматизм, основанный на повседневности. Исследователь считает, что человек творит действие в результате самого действия. Его современное понимание креативности основывается на утилитарности, практичности всего производимого. Ученый предлагает метод действия, приводящий к креативному результату. Действие им исследуется как инструмент получения креативного продукта.

Телеологическое толкование интенциональности действия отделяет его от познания; стимулом к действию считаются однозначно определенные, заранее намеченные интенции, ясно идентифицируемые мотивы или ценности. Вслед за прагматистами Йоас считает, что такое разделение нужно устранить, что действие направляется и перенаправляется в ситуативных контекстах. Постановка цели, с его точки зрения «креативного действия», происходит не в результате духовного акта до действия, а в результате рефлексии относительно уже и так влияющих на наше действие дорефлексивных устремлений. Эти устремления размещены в нашем теле. Его навыки, привычки и способы отношения к окружающему миру есть подоплека сознательного целеполагания, интенции; сама интенциональность состоит в рефлексивном управлении поведением [16, с.195].

Прослеживается связь с другим исследователем Ж. Лаканом, который на основе доработки и преобразования психоаналитического наследия приходит к выводу о том, что не всякое действие носит телеологический характер. Креативность понимается как несколько спонтанный процесс, порой просчитать все основания которого рационально не представляется возможным. Не все действия могут носить креативный характер, хотя могут привести к креативному результату. И в данном случае, именно социальная составляющая является ориентиром в идентификации креативного как такового [17, с.115].

Ханс Йоас, разворачивая свою теорию креативного действия, акцентирует внимание на соотнесенности человеческого действия с определенной ситуацией, причем предполагается конститутивная, а не только контингентная (сложившаяся) соотнесенность. Исследователь предполагает в креативной ситуации наличие уместности креативного действия. Креативность может быть достижима в случае, если действие содержит предположение о типе ситуаций, в которых допустимо следовать привычке, правилу, определенному алгоритму действия. В таком случае, поле приложения внеситуативных интенций – конкретная ситуация. Их могут обусловливать, провоцировать конкретные действия. То, как мы воспринимаем ситуацию, предзадается нашей способностью действовать, как мы реализуем действие, как таковое решается в процессе рефлексии ситуации [16, с.197].

Современные теории креативности разрабатывают положения не только относительно природы данного явления, алгоритмов развития и стимулирования ее, а делают акцент на общественной составляющей. Социальный аспект креативности выступает основополагающим компонентом всех современных теорий, даже если рассматриваются в них личностные аспекты креативности.

Таким образом, перед обществом возникает проблема системного рассмотрения креативности, необходимости конкретизации природы ее проявления. Так как креативность не ограничивается техническими новинками, оригинальными бизнесс-моделями, созданием нового самого по себе, ее нельзя изучить теоретически в полной мере вследствие закрытости личностного сознания индивида. О проявлении креативности мы можем говорить лишь с точки зрения ее результатов, способствующих прогрессивному развитию общества. Они, результаты, либо находят поддержку общества, либо не воспринимаются им. В наши дни мы можем констатировать

наличие такого феномена как самоценность креативности – социально-значимыми признаются любые действия, направленные на всестороннее позитивное преобразование действительности. Т.е. современное общество не требует от человека производства исключительно чего-либо нового, оно применяет осуществленные преобразования даже в несущественных моментах, называя их креативными.

Библиографические ссылки:

1. **Дзюба І.** Інновації інтелекту. Одухотворена істина чи бенкетування технологій / І. Дзюба // Віче. – 2002. – №9. – С. 32-35.
2. **Героименко В.А.** Личностное знание и научное творчество / В.А. Героименко; Под ред. М.А. Слемнева. – Мн. : Наука и техника, 1989. – 208 с.
3. **Иванов Н.Б.** Творец и его жертва: к онтологии иллюзии / Н.Б. Иванов // Вестник Санкт-петербургского университета. Серия 6. Философия, политология, социология, психология, право. – 1994 – №4. – С. 29-38.
4. **Рыбалко Е.Ф.** Творческая продуктивность и возраст / Е.Ф. Рыбалко, Л.А. Рудкевич // Вестник Санкт-петербургского университета. Серия 6. Философия, политология, социология, психология, право. – 1994. – №4. – С. 88-90.
5. **Морозов А.В.** Креативная психология и педагогика: Учебное пособие / А.В. Морозов, Д.В. Чернилевский. – М. : Академический Проект, 2004. – 2-е изд., испр. и доп. – 560 с.
6. **Мяло К.** На круги своя: перед вызовом глобализации / К. Мяло // Россия XXI век. – 2005. – №2. – С. 92-103.
7. **Менжулін В.І.** Психобіографічне підґрунтя психоаналітичних відкриттів та поняття «творчої хвороби» / В.І. Менжулін // Наукові записки. Філософія та релігієзнавство. Національний університет «Києво-Могилянська Академія». – 2008. – № 76. – С. 11-18.
8. Beyond the Unconscious: Essaus of Henri F. Ellenberger in the History of Psychiatry, introduced and edited by Mark S.Mikale. – Priceton: Princeton University Press, 1993. – XII, 428 p.
9. Литературные манифесты западноевропейских романтиков / Собрание Текстов. вступит. статья [с. 5-43] и общ. ред. А.С. Дмитриева; М. : Изд-во МГУ, 1980. – 638 с.
10. Beyond the Creative Industries: Mapping the Creative Economy in the United Kindom (February 2008) [Electronik resourse] / ed/ by P.L. Higges et al. – London, February 2008.
11. **Howkins J.** The Creative Economy:How People Make Money from Ideas / J. Howkins. – London: Penguin Books, 2007. – 270 p.
12. **Флорида Р.** Креативный класс: люди, которые меняют будущее / Р. Флорида. – М. : Классика-XXI, 2007. – 432 с.
13. **Бергер П.** Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман Т; Пер. Е. Руткевич. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
14. **Поппер К.** Открытое общество и его враги: В 2-х т. / К. Поппер – М. : 1992. – Т.2. – 320 с.
15. **Мацеевич И.** Креативное общество: в поисках релевантной социальной теории // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – 2. – С. 98-111.
16. **Йоас Х.** Креативность действия / Х. Йоас.– СПб.: Алетейя, 2005. – 345 с.
17. **Лакан Ж.** Семинары / Ж. Лакан. – М. : ГНОЗИС: Логос / кн. 1 / Пер. с франц. М. Титовой, А. Черноглазова. – 1998. – 425 с.

УДК 3.085:316.4.004.14

Н. О. М'ясникова

ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЛЮДИНИ XXI СТОЛІТТЯ

Основи формування професійної відповідальності детерміновані умовами сучасної реальності. В якості основи професійної відповідальності пропонується розглядати відповідальність за буття в цілому (онтологічну відповідальність) та індивідуальну відповідальність особистості як автора власного життя. При цьому акцент робиться на відповідальності, що пов'язана з авторством особистості в рамках професійної ролі, що є актуальним в умовах швидких змін.

Ключові слова: професійна відповідальність, онтологічна відповідальність, індивідуальна відповідальність, авторство в професійній ролі.

© Н. О. М'ясникова, 2012

Основы формирования профессиональной ответственности детерминированы условиями современной реальности. В качестве основания профессиональной ответственности предлагается рассмотреть ответственность за бытие в целом (онтологическую ответственность) и индивидуальную ответственность личности как автора собственной жизни. При этом акцент делается на ответственности, связанной с авторством личности в рамках профессиональной роли, что является актуальным в условиях быстротечности реальности.

Ключевые слова: профессиональная ответственность, онтологическая ответственность, индивидуальная ответственность, авторство в профессиональной роли.

Professional responsibility develops in accordance with the conditions of contemporary life. As a basic of professional responsibility it is proposed to consider responsibility for world totally (ontological responsibility) and individual responsibility of a person as author of own life. In this connection an accent is made on responsibility, related with the person's authorship in frame of professional role, which is important under conditions of rapidly shifting and evolving reality.

Keywords: professional responsibility, ontological responsibility, personal responsibility, authorship of professional role.

Актуальність проблеми формування професійної відповідальності зумовлена тим, що в XXI столітті могутність людини, досягнута завдяки розвитку знань та вдосконаленню технологій, доходить до такого рівня, коли можливе радикальне перетворення світу природи, самої людини та її соціального буття з непередбачуваними і, ймовірно, фатальними наслідками. Генна інженерія, високі комп'ютерні технології та роботизація, ядерна енергетика і т. ін. навіть у мирному їх застосуванні дуже яскраво виявляють актуальність проблеми відповідальності загалом та професійної відповідальності зокрема, що знаходить своє відображення й у філософському дискурсі.

Звертаючись до реалій сучасного українського суспільства, можна зазначити, що ця проблема є особливо важливою та актуальною, оскільки в межах різних дискурсів (економічного, політичного) поняття професійної відповідальності вживається доволі часто, але в практичному житті відповідальне виконання професійних зобов'язань досить часто не реалізується. Тому проблемі формування професійної відповідальності в умовах сучасної реальності повинна бути приділена особлива увага. Оскільки в процесі здобуття освіти відбувається формування професійної соціальної ролі, то саме тут необхідно формувати професійну відповідальність.

Мета статті полягає у тому, щоб показати специфіку і можливі основи формування професійної відповідальності людини в умовах XXI століття. Її завданням є аналіз основ формування професійної відповідальності в умовах сучасної реальності та конструювання механізму формування цього виду відповідальності.

У межах філософського дискурсу ступінь розробки проблеми професійної відповідальності є найбільш представленою в філософії техніки. Питання відповідальності інженера чи менеджера за негативні наслідки технічної діяльності – одна із центральних для філософії техніки другої половини XX – початку XXI століття. Проблема наслідків комп'ютеризації суспільства, створення штучного інтелекту є основними в сучасній літературі по філософії техніки. Представники філософії техніки стверджують, що комп'ютерні технології обумовлюють радикальну зміну картини світу. Інформація перетворюється в глобальний ресурс, розробляється штучний інтелект. У даному контексті постає питання гідності людини, яке полягає у тому, щоб бути відповідальною перед іншими, щоб озброєна сучасною наукою і технікою людина не втратила свого високого покликання [5]. Цими питаннями займались В. Бюль, Х. Ленк, Р. Маккіон, К. Мітчем, М. Солодкая, Дж. Уайнстейн, П. Уерхейн, Г. Харт, А. Хунінг та ін. Проблему влади та відповідальності технічної інтелігенції розглядали Дж. Бернхем, З. Бжезинський, Т. Веблен, Дж. Гелбрейт та ін.

Саме знання стає визначальним фактором, осьовим принципом суспільства в умовах XXI століття [2, с.216]. Знання є тепер дуже специфічним, тобто тільки професіонали у відповідних областях володіють вичерпною інформацією щодо тих чи інших технічних систем та різноманітних технологій. Тільки за їх прямої участі можна прогнозувати наслідки, що їх можуть спричинити технології та технічні системи. Саме цим обумовлюється професійна відповідальність. При цьому сфера високих технологій надає найбільш яскраві свідчення необхідності та актуалізації професійної відповідальності, але будь-яка сфера життєдіяльності суспільства потребує професійної відповідальності суб'єктів діяльності. Адже прогнозування і конструювання буття соціуму здійснюється завдяки множинності відносин та зв'язків, де професійні відносини і зв'язки мають важливе значення.

Ми розглядаємо проблему відповідальності (та професійної відповідальності як її окремого виду) саме в межах філософського дискурсу, що дозволяє піднятися на більш високий рівень теоретичного осмислення, порівняно з правовим та політичним дискурсами (хоча початково дана проблема з'являється саме в цих дискурсах [8]). Саме комплексний характер проблеми відповідальності детермінує необхідність такого аналізу. Для ілюстрації комплексного характеру відповідальності звернемося до моделей структури відповідальності. Наприклад, Р. Маккіон вважає, що існують три взаємопов'язані рівні відповідальності. Вона має зовнішній вимір у правовому та політичному аспектах, в якому установлюють штрафи за індивідуальні дії. Існує також внутрішній вимір у моральному та етичному аспектах, в якому індивіди ураховують наслідки своїх дій та критерії, якими вони будуть керуватися при здійсненні вибору. Також існує об'єднуючий перші два соціокультурний вимір, в якому установлюються цінності для індивідів та груп [8]. К. Мітчем розглядає відповідальність з точки зору суб'єктів дослідження та виділяє юридичну відповідальність, соціальну відповідальність науковців, професійну відповідальність, теологічну відповідальність та закликає до філософського аналізу проблеми відповідальності [7]. Подібні структури пропонуються багатьма філософами, без огляду на те, досліджують вони відповідальність влади чи бізнесу, науки чи техніки. Саме філософський аналіз дозволяє осягнути багатогранність даної проблеми та показати фундаментальні основи, на яких може базуватися відповідальність людини XXI століття.

Відповідальність традиційно виступає як важливий принцип регуляції поведінки людини, а також як моральна чи правова підстава для покарання за провину. Але фундаментальною основою повинна бути відповідальність, яка є цінністю для конкретної особистості. Оскільки для сучасної реальності все більш актуальним стає не відтворення, а творчий підхід – створення нового в межах будь-якої сфери життя суспільства, тому і відповідальність переміщується в інший контекст. Тобто людина не просто дотримується формальних правил та намагається уникнути покарання, а для неї є цінністю прийняти зобов'язання, покладені на неї соціумом. Сам процес виконання цих зобов'язань є цінним та відбувається з творчим підходом. Потрібно реабілітувати відповідальність особистості як «позитивну санкцію», тобто не як основу для покарання за провину, а як здатність людини відповідати на виклики реальності, коли немає визначених алгоритмів дій, а людина створює власну модель, є автором, творцем. І цінністю є не уникнути авторства, а прийняти його. Оскільки в умовах сучасної соціальної реальності, характеристиками якої є невизначеність, ризик, індивідуалізація, персоналізація, плинність індивід приречений бути відповідальним. При цьому акцент зміщується на процес творчого самоздійснення, самореалізацію людини в житті, і, таким чином, на відповідальність, що пов'язана із вмінням відповісти на нові виклики часу. Саме така відповідальність, у значенні «позитивної санкції», може бути розглянута як фундамент для формування відповідальності особистості в межах її соціальних ролей, одним з різновидів яких будуть професійні ролі.

Коли відповідальність є позитивною санкцією, суб'єкт професійної діяльності відчуває себе автором, творцем, вільним, а тому – відповідальним. Саме в умовах сучасного світу швидкоплинності, невизначеності, ризику, людина «створює сама себе», і даний принцип проявляється в межах професійної ролі особистості.

Але сформувати таку відповідальність – задача складна, вона покладається на сучасну освіту. Необхідно виявити основи, на яких можна сформувати професійну відповідальність особистості. Змістовно професійна відповідальність передбачає компетентне та сумлінне виконання професійних зобов'язань. Але дане визначення має формальний характер, більше апелює до відповідальності як негативної санкції (за невиконання зобов'язань), а виконання зобов'язань в умовах швидких змін «плинної сучасності» [1] потребує творчого ставлення до обраної професійної ролі, і тому відповідальність повинна розглядатись як позитивна санкція.

Професійна відповідальність потребує фундаменту і, на наш погляд, це може бути відповідальність за буття в цілому. Оскільки професійні відносини і зв'язки формують буття соціуму, нам потрібна така основа для формування професійної відповідальності, яка б була сталою, була пов'язана з самим існуванням і гарантувала його сенс у сучасних умовах. Це є вид відповідальності, що пов'язаний з онтологічною ідеєю людини [5], тому є вихідним елементом, підґрунтям, метафізичною основою всіх інших видів відповідальності. Другою складовою фундаменту професійної відповідальності може розглядатися індивідуальна відповідальність особистості як автора власного життя. Саме в цьому полягає новизна в розгляді даної проблеми. Розглянемо детальніше означені види відповідальності.

Про відповідальність за буття взагалі докладно і детально пише Г. Йонас [5]. Назвемо цей вид «онтологічна відповідальність». Це відповідальність, яка не пов'язана безпосередньо з нормами права, соціальними нормами, і саме тому сутність цього виду відповідальності розглядається в межах філософського дискурсу. Проблема дуже часто полягає у тому, що професіонали вузької

сфери не ставлять собі за мету побачити «картину в цілому», проаналізувати можливі наслідки функціонування продуктів їх діяльності. Г. Йонас зазначає, що створюється принципово нова ситуація: людина стає могутньою настільки, що здатна знищити буття як таке. Таким чином, старі питання про відношення між буттям і належністю, причиною і метою, природою і цінністю мають бути онтологічно переорієнтовані, щоб по той бік ціннісного суб'єктивізму по-новому укорінити обов'язок людини в бутті. Цей обов'язок осягається поняттям відповідальність [5]. Буття людини перетворюється на функцію, воно не розглядається як цінність само по собі, воно розглядається як процес творення, поглинання сфери природного сферою штучного. Така ситуація породжує можливість множини фатальних подій. Людина перетворює все навколо себе і при цьому саму себе – це детермінує звернення до проблеми відповідальності людини за перетворення самого буття як такого. При цьому Г. Йонас пише, що характерною рисою людини є те, що вона одна може мати відповідальність, а це означає водночас, що вона також мусить мати відповідальність за інших людей – можливих відповідальних суб'єктів. Здатність до відповідальності так само невіддільна від буття людини, як і здатність говорити. Відповідальність міститься в самому визначенні людини [5, с.153].

Саме могутність і розум, як стверджує Йонас, спричинюють відповідальність. Тобто обсяг і своєрідність могутності зумовлює обсяг і своєрідність відповідальності. Якщо могутність і її безупинна експансія сягають певного рівня, тоді змінюється не тільки масштаб, а й сутність відповідальності таким чином, що наслідки могутності продукують зміст належності. Саме майбутнє людини є найпершим обов'язком людської колективної діяльності за доби «всесильної» технічної цивілізації [5, с.206]. Але динаміка сучасного курсу людської еволюції призводить до можливості апокаліптичної перспективи, стверджує Йонас. Він наголошує на тому, що Земля, як видно з показників навантаження, вже не в змозі витримати поширення на весь світ високих технологій. Могутність та загроза увиразнюють обов'язок, який через солідарність з усім іншим світом вже не обмежується нашим власним буттям, а поширюється на буття загалом [5].

Ідеї Йонаса є вихідними, вони описують актуальність проблеми відповідальності за буття і перед буттям взагалі. Це фундаментальні основи, які показують неможливість відмовлення від відповідальності нас як виду homo sapiens. Нести відповідальність – це людська доля. Ця відповідальність є відповідальністю за буття взагалі перед буттям взагалі як відповідь на заклик самого буття як такого. Щоб бути гідними іменуватися людьми, ми повинні бути відповідальними. І саме у даному контексті ми пропонуємо розглядати професійну відповідальність. Адже людина повинна усвідомлювати, що завдяки її професіональній діяльності відбувається конструювання соціального буття, що гідне виконання професійної ролі, відповідальне ставлення до неї – це елемент загального образу суспільства і людини XXI століття. Таким чином, онтологічна відповідальність може бути однією з основ для формування професійної відповідальності.

Далі більш детально звернемося до проблеми індивідуальної відповідальності особистості як автора власного життя, яка розглядається другою складовою фундаменту професійної відповідальності. Вище було зазначено, що розвиток техніки та технологій обумовлює звернення до поняття відповідальності, але технічне ставлення торкнулось не тільки світу природи, але також і світу людини. В умовах нашого часу людина стає «технічною істотою». І під впливом постійного застосування технічних винаходів у процесі життєдіяльності у неї формується відповідний світогляд. У житті людина користується означеними техніками: техніка руху, техніка виконання, техніка слухання, техніка ведення бесіди, презентація себе, техніка сексу і так далі. З цього приводу звернемося до поглядів М. Фуко. Він апелює до твердження Ю. Габермаса щодо розрізнення трьох основних типів технік: техніки, які дозволяють виробляти речі, змінювати їх та ними маніпулювати; техніки, які дозволяють використовувати системи знаків; техніки, які дають можливість визначати поведінку індивідів, приписувати їм визначені кінцеві цілі та задачі. Таким чином, маємо техніки виробництва, техніки сигнифікації чи комунікації та техніки підпорядкування (підкорення). Однак Фуко стверджує, що в усіх суспільствах існують й іншого типу техніки: техніки, які дають можливість індивідам здійснювати – їм самим – визначену кількість операцій на власному тілі, душі, думках та поведінці, і при цьому таким чином, щоб виробляти в собі деяку трансформацію, зміни та досягати визначеного стану досконалості, щастя, надприродної сили. Саме ці техніки Фуко називає «техніками себе». Він стверджує, якщо здійснити генеалогію суб'єкта в західній цивілізації, то необхідно враховувати не тільки техніки підпорядкування, але також і «техніки себе». Необхідно показувати взаємодію, яка відбувається між цими двома типами технік. Фуко зазначає, що, якщо раніше при вивченні поля влади брав за точку відліку техніки підпорядкування, то згодом він спирається на «техніки себе». В кожній культурі «техніка себе» передбачає низку зобов'язань щодо істини: необхідно виявити істину, говорити істину. Це особливі примуси, котрі вважають важливими, чи то для конституювання, чи для трансформації себе. «Техніки себе», на думку Фуко, – це процедури, які, безсумнівно, в

межах кожної цивілізації пропонуються чи виступають як припис індивідам, щоб фіксувати їх ідентичність, її зберігати чи змінювати відповідно до визначених цілей [3]. Зазначимо, що для сучасної реальності, намагання фіксації ідентичності стає проблематичним, швидше, це буде постійна зміна, «калейдоскоп» ідентичностей. Для ілюстрації даного твердження звернемося до поглядів З. Баумана. Він стверджує, що ми живемо у світі універсальної гнучкості, в умовах гострої і безперспективної ненадійності, що пронизує всі аспекти життя індивідуума, в тому числі джерела засобів для існування, відносини, характеристики професійної та культурної ідентичності [1]. Час стабільності ідентичності минув, тепер це не відповідає реаліям дійсності. Життєва гра все більше прискорюється, часу на розробку єдиного самопроекту зовсім не вистачає, тепер проблема полягає в тому, щоб не втратити готовності діяти згідно з вимогами життєвих реалій. Також Е. Гідденс стверджує, що самоідентичність сприймається сьогодні як незакінчений проект, який розвивається [4]. Людина обирає не тільки соціальні ролі та ідентичності, вона містить у собі множину різних можливостей і повинна вирішити, якій з них надати перевагу та визнати істинною. Таким чином, самоідентичність є фрагментарною та множинною, що детермінує специфіку індивідуальної відповідальності особистості як автора власного життя.

Повернемося до поглядів М. Фуко: він стверджує щодо «технік себе», що може бути ситуація, коли ці практики себе зчіплені зі структурами кодексу – чисельними, систематичними та примусовими. Буває навіть, що вони майже переходять на користь цієї сукупності правил, котрі і починають виступати потім як сутність моралі. Але буває так, що ці практики утворюють найважливіше та найактивніше вогнище моралі, і що саме навколо них розгортається розмірковування. В цьому випадку практики себе набувають форму мистецтва себе, незалежного від моральних законів. Питання полягало у тому, щоб знати, як спрямовувати своє власне життя, щоб надати йому найбільш прекрасну форму (в очах інших, самого себе, а також майбутніх поколінь, для яких можна слугувати прикладом). Фуко намагався реконструювати утворення та розвиток деякого практикування себе, метою якого є конституювання самого себе як витвору свого власного життя [10, с.315, 431]. Але необхідно зазначити, що таке «мистецтво себе» в умовах сучасної реальності дещо змінюється, і центральну роль тут відіграє швидкоплинність. Оцінка життєвого шляху більш пов'язується з успішністю, при цьому міра контролювання може не змінюватись, але змінюється принцип (множинність центрів), і все це доповнюється невизначеністю, що обумовлює відповідальність індивіда за власний життєвий шлях. І наврядчи в умовах швидких змін наша форма життя може бути актуальною і стати прикладом для прийдешніх поколінь.

Можна говорити про існування практики спостереження за собою, продумування власного життя, його сенсу та призначення, це намагання реалізувати окреслений сценарій життя, стеження за тим, що з цього реально виходить, осмислення досвіду свого життя, «збирання» себе знов і знов. Але треба зазначити, що життєвий сценарій не є визначеним заздалегідь; він може «дописуватись» чи «переписуватись». У межах такої практики, людина вже не техніка, а особистість. Можна згадати М. Гайдеггера, який стверджував, що для того, щоб людина знову стала вільною щодо техніки, вона повинна кардинально змінитися, опам'ятавшись, знову відчути широту свого сутнісного простору. Загальна позиція така: людина діє не функціонально, виконуючи соціальну роль, а реалізує своє бачення дійсності, яке вона знаходить, реалізуючи своє життя; людина усталюється в місці, яке встановлюється ходом цього усталення [12]. В такому випадку можна говорити про авторство людини стосовно життєвого шляху, а це передбачає відповідальність людини. Коли визначені практики, нав'язані владою, постає проблема міри відповідальності людини; хоча це не означає, що відповідальність тут відсутня. Умови сучасної реальності детермінують відповідальність особистості, оскільки численність, що присутня у всіх сферах життєдіяльності людини, яка пропонується, яка зваблює, передбачає вибір конструювання індивідом своєї власної стратегії.

Таким чином, приходимо до висновків, що «техніки себе» можуть бути нав'язаними, але все одно людина несе відповідальність за успішну / неуспішну реалізацію визначених практик.

«Техніки себе» визначають практики себе та мистецтво себе, сповнене відповідальністю за себе та своє буття. Коли вводимо категорію відповідальності в даний контекст, тоді людина не постає перед нами просто технічною істотою, а є автором власного життя. Тобто відповідальність породжує сенс індивідуального буття.

Екстраполяція цих поглядів на професійну роль особистості дає уявлення про специфіку «творення» реальності, не тільки підпорядкування нав'язаним рольовим очікуванням, а творчий підхід до ролі – діяльність у сфері свободи та відповідальності. Саме у такому контексті професійна відповідальність постає як позитивна санкція, як здатність людини в межах професійної ролі відповісти на виклик сучасної реальності. Коли у людини сформована

індивідуальна відповідальність як автора свого власного життя, то в межах професійної ролі вона також буде відповідальною. Оскільки важливим є сам принцип відповідальності.

Таким чином, приходимо до висновку, що саме в межах філософського дискурсу необхідно розглядати проблему формування професійної відповідальності, що базується на онтологічній відповідальності та індивідуальній відповідальності особистості як автора власного життєвого проекту. Адже саме цей дискурс дає можливість проникнути у сутність даного процесу, показати загальний механізм, який може бути реалізований у межах освіти в XXI столітті.

Необхідно сформувати уявлення особистості про те, що конструювання соціального буття, елементом якого є взаємодія в сфері професійної діяльності, залежить від якості виконання професійних ролей, від відповідального ставлення до виконання цих ролей та їх авторського створення.

Бібліографічні посилання:

1. **Бауман. З.** Текучая современность / З. Бауман; [пер. с англ. под ред. Ю. В. Асочакова]. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.

2. **Белл Д.** Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования / Даниел Белл; [пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева]. – М.: Academia, 1999. – 786 с.

3. **Воропай Т.С.** Этический дискурс современности / Т.С. Воропай [Электронный ресурс] // Режим доступа: www.standrews.ru/private/standrews/prices/contest_Nov_2005_Voropaj.doc.

4. **Гидденс Э.** Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь: пер. с англ. / Э. Гидденс. – М.: Весь мир, 2004. – 120 с.

5. **Йонас Г.** Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас; [пер. з нім. А. Єрмоленко, В. Єрмоленко]. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.

6. **Ленк Х.** Размышления о современной технике: пер. с англ. / Х. Ленк. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 183 с.

7. **Митчем К.** Что такое философия техники: пер. с англ. / К. Митчем. – М.: Аспект Пресс, 1995. – 149 с.

8. **Солодкая М.С.** Ответственность субъекта управления / М.С. Солодкая // Credo. – 1998. – №1(7). – Режим доступа к журналу: http// www. orenburg.ru/culture/credo/07/33. html.

9. Философия техники в ФРГ / [Ф. Рапп, Э. Штрепер, А. Хунинг и др.]; [пер. с нем. Ц.Г. Арзаканян]. – М.: Прогресс, 1989. – 528 с.

10. **Фуко М.** Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности / М. Фуко; [пер. с франц. С. Табачникова]. – М.: Касталь, 1996. – 447 с.

11. **Фуко М.** Забота о себе: история сексуальности – III / М. Фуко; [пер. с франц. Т. Н. Титова, О.М. Хома]. – М.; К.: Рефл. бук; Дух и Литера; Грунт, 1998. – 282 с.

12. **Хайдеггер М.** Время и бытие: статьи и выступления / М. Хайдеггер; [пер. с нем. В.В. Бибихин] – М.: Республика, 1993. – 447 с.

УДК: 162.2

С. М. Недопитанська

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ІГОР ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Досліджуються ігри дошкільників з погляду філософських аспектів: логічного, системного.

***Ключові слова**:* філософія, гра, подвійне системне моделювання, логіка, система.

Исследуются игры дошкольников в ракурсе философских аспектов: логического, системного.

***Ключевые слова**:* философия, игра, двойственное системное моделирование, логика, система.

The investigates preschooler games from the point of view of philosophical aspects: logical, system.

Key words: philosophy, game, logic, dual system modeling, system.

© С. М. Недопитанська, 2012

Гра з давніх часів цікавить людину. Інтерес до неї не зменшується, а навпаки, зростає. Це пов'язано насамперед із тим, що гра – модель життя дітей, із гри починається розвиток і становлення особистості дитини.

Гру досліджували багато філософів, психологів, педагогів. Світ ігор різноманітний:

дидактичні, розвивальні, спортивні, рухливі, сенсорні, сюжетно-рольові, будівельні, словесні, пальчикові, комп'ютерні і та ін. Змінюються часи, а проблема вибору ігор для розвитку дитини залишається відкритою. Вважаємо проблему розгляду ігор дошкільнят з погляду філософських аспектів актуальною у всі часи, оскілки філософія – мати усіх наук.

Дитя народилось, потрапило у руки матусі і розпочало свій шлях пізнання: пізнання себе, оточуючого. І дуже важливо як дорослий направлятиме цей шлях пізнаня.

Головним, базовим методом навчання і виховання дитини є гра. Отож, виховуючи самостійну, інтелектуальну, розвинену особистість варто розглянути філософські аспекти гри, які є важливими у становленні особистості дитини.

Актуальність даної теми полягає у потребі дослідження гри дошкільника з погляду філософських аспектів: системного, логічного. Саме розуміння цих аспектів сприятиме вихованню емоційно-ціннісної, фізично здорової, розумної, соціально-адаптованої, креативної, самостійної особистості. Названі ознаки особистості є запорукою становлення громадянина, якого потребує сучасне суспільство. Дана робота покликана віднайти вказані філософські аспекти гри і допоможе батькам, педагогам збагнути важливість даних аспектів у формуванні особистості дошкільняти, а також правильно здійснювати процес підбору і виконання (програвання) ігор для розвитку дітей на сучасному етапі розвитку суспільства.

Дослідження здійснюється вперше і є логічним продовженням проведених нами досліджень [4; 5] гри як системи з погляду параметричної загальної теорії систем, автором якої є А. І. Уйомов [10; 11; 12].

Предметом дослідження статті є ігри дітей дошкільного віку.

Мета дослідження – виявлення в іграх дошкільнят деяких філософських аспектів: логічного, системного.

Для досягнення мети необхідно розв'язати наступні завдання: 1) дослідити різні ігри дошкільнят; 2) виявити філософські аспекти досліджуваних ігор: логічний, системний.

Основний виклад матеріалу. Дошкільне дитинство – золота пора дитини. Перші вісім років життя кожної людини є тим фундаментом, у який закладаються можливості для розвитку її базових фізичних, емоційних, інтелектуальних та соціальних здібностей. Протягом цього часу не лише формуються структура мозку і встановлюються когнітивні та соціальні моделі поведінки, але й створюється база здібностей, які необхідні для подальшого життя і визначатимуть майбутній соціальний статус людини та її особисту шкалу культурних цінностей.

Сьогодні основною метою особистісно орієнтованих освітніх технологій є становлення творчої, цілеспрямованої особистості, здатної до саморегуляції, конструювання власної життєвої стратегії. Визнання дорослими провідного значення ігрової діяльності у структурі пізнавальних завдань, увага до широкого використання ігрового розвивального середовища в умовах сім'ї і дошкільного закладу дають змогу дітям проявляти усі форми соціальної та пізнавальної активності.

Проблема виховання і навчання дитини – проблема педагогіки й філософії.

Сучасне філософське знання складається з багатьох філософських дисциплін: філософської антропології, онтології, епістемології, соціальної філософії, філософії наук, філософських питань природознавства, етики, естетики, логіки, філософської культурології та історії філософії.

Центральне місце у структурі філософського знання посідає філософська антропологія – філософське вчення про людину (яка була дитиною), її суть, природу. Метою дослідження філософської антропології дитини виступає ігрова поведінка дитини після її народження. Філософ спостерігає за поведінкою, діяльністю дитини і його знаряддя спостереження – філософський аналіз цієї поведінки в певних філософських аспектах: логічному – як у процесі гри дитина встановлює і будує логічні зв'язки; гносеологічному – як дитина приходить до розуміння цінності знання і та ін.; онтологічному – як дитина оцінює навколишній світ і робить спроби зрозуміти його загадку і та ін.

Знаряддями філософського пізнання є засоби логіки, інтелектуальної інтуїції, експеримент, сумнів та ін. Філософія втілює певний спосіб, логіку мислення, спрямовану на глибше і повніше розуміння предметів і явищ, з'ясування корінних причин їх існування і розвитку.

Одне із найважливіших завдань батьків, педагогів, які виховують дітей – розвиток логічного мислення дітей під час ознайомлення з навколишнім світом у всіх його взаємозв'язках і залежностях. Відомий філософ, логік А. І. Уйомов вважає, що логіка «является сущностью философии», «началом любого знания, как научного, так и выходящего за рамки науки» [11, с.11].

Логічне мислення – здатність мислити точно й послідовно, не допускаючи суперечностей у своїх міркуваннях, вміння викривати логічні помилки. Логічне мислення формується на основі образного і є вищою стадією розвитку дитячого мислення. Досягнення цієї стадії – складний

процес, оскільки повноцінний розвиток логічного мислення потребує не лише високої активності розумової діяльності, але й узагальнених знань про істотні ознаки предметів і явищ дійсності.

Логічне мислення приводить до прийняття правильного рішення без допомоги інтуїції та досвіду. Під час розв'язання логічних завдань виявляють та враховують істотні, приховані від сприйняття ознаки предметів і явищ, зв'язки й відносини між ними.

Так, визначаючи, який транспорт є швидшим – літак, автомобіль чи велосипед – порівнюємо їх за швидкістю пересування, тобто за ознакою, прихованою від безпосереднього сприйняття. За істотними, але не наочними ознаками корова й коза належать до групи свійських тварин, а жираф – ні.

Якщо для істини не достатньо інтуїції – потрібні докази, які шукають за допомогою логічного мислення. Кожна дитина володіє стихійною, інтуїтивною логікою. Без неї вона не могла б міркувати і спілкуватися з дорослими і однолітками. Однак логічна інтуїція не замінить навіть елементарних логічних умінь. Завдяки цим умінням формується логічна культура мислення людини. Вони допомагають уникати логічних помилок у міркуваннях, коректно аргументувати власну точку зору, проявляти елементарну критичність у пошуках істини.

Форма дитячого буття – гра; вона – оптимальний засіб всебічного розвитку дитини і природна форма впливу на дитину, в якій реалізуються бажання, наміри, інтереси, вподобання кожної дитини, що визначає вектор її індивідуального розвитку; «провідна діяльність дітей дошкільного віку» [7, с.303].

Саме аналіз гри на філософському рівні дає можливість говорити про її універсальність, унікальність, онтологічну природу. Так, Й. Хейзінга розуміє гру як феномен культури. Все різноманіття людської діяльності зводиться ним до гри, як основного джерела і прояву людської культури». «Если внимательно проанализировать любую человеческую деятельность до самых пределов нашего познания, то она окажется не более чем игрой» [13, с.7]. «Игра. Вид непродуктивной деятельности, обращенной на свободный процесс, а не необходимый результат; …Игра двухпланова: безусловна и условна, опирается на реальность и превозмогает ее» [2, с.71].

Підкреслюючи виняткове значення ігрової діяльності для всебічного розвитку малят, А. С. Макаренко писав: «Гра має важливе значення в житті дитини, має те саме значення, яке в дорослого має діяльність, робота, служба. Яка дитина в грі, такою з багатьох поглядів вона буде в роботі, коли виросте. Тому виховання майбутнього діяча відбувається у грі» [3, с.280].

Д. Б. Ельконін стверджує: «Игра есть та деятельность, в которой складывается и совершенствуется поведение» [1, с.88]. Гра розуміється через діяльність, котра в культурологічному аналізі Й. Хейзінга трактується як всезагальність культурного буття людини, а в психологічному аналізі (А. С. Макаренко, Д. Б. Ельконін) – як поведінка. Можна сказати, що гра – певна дія, вчинок, діяння, реалізація. Слідуючи даній тенденції, можна також стверджувати, що гра там, де дія переважає над спогляданням.

Приймаючи висновки метафізиків про універсальність гри, слухаючи міркування гуманітаріїв про ігрову природу людей, дотримуючись умовиводів психологів про значиму роль гри у психологічному й соціальному формуванні дитини, нам здається перспективним і можливим розглянути деякі філософські аспекти гри, зокрема логічний і системний, які, на наш погляд, є базовими у вихованні і навчанні дітей.

Наш філософський погляд пошуків логічного і системного аспектів гри базується на засадах параметричної загальної теорії систем (надалі –ПЗТС) А. І. Уйомова [10; 11; 12].

Слід зазначити, що А. І. Уйомов розглядає філософію з системної точки зору і вважає, що категорії «річ», «властивість» і «відношення» «взяті в єдності один з одним, являються базисними категоріями всієї сучасної науки і, особливо, – загальної теорії систем» [10, с.37]. Тому А. І. Уйомов розглядає структуру буття через річ, властивість і відношення [9].

Розглянемо гру: «Придумаємо загадку» [6, с.45]. Мета: вчити дітей міркувати, виділяти істотні особливості, ознаки предметів та описувати їх. ХІД ГРИ. Логіка придумування загадок складна для дошкільнят, починати слід із зовнішніх ознак оточуючих предметів. Наприклад: круглий, смугастий, а всередині – червоний» (кавун). Згодом функціональні ознаки: «Шумить, воркоче, ковтає — все вдома очищає» (пилосос). Далі пропонуються порівняння та літературні загадки, наприклад: «Фарбоване коромисло над рікою повисло» (веселка). Незрозумілі слова слід пояснити.

Системний аспект гри полягає у тому, що будь-яка гра – це є певна система і це нами досліджено [4], [5]. Даючи визначення системи, А. І.Уйомов виділяє визначники системи – концепт, структуру, субстрат, які називає системними дескрипторами. Концепт за А. І. Уйомовим – це «Заранее фиксированное, определенное свойство системы» [10, с.37], структура – це «Отношение, имеющее это свойство» [10, с.37] і субстрат – це «объект, на котором реализуется

структура» [10, с.37].

У будь-якій грі концептом (визначником) системи є мета гри і завдання, що розв'язуються в процесі гри, структура гри – ігрові правила, дії й операції, які спрямовані на досягнення мети. Субстрат гри – елементи, на яких реалізується структура гри: іншими словами – засоби досягнення ігрової мети: тактильні контакти, предмети (ігровий реквізит) – реальні, умовні, частково умовні разом з їх семіотичними знаками.

Логічний аспект гри полягає у тому, що граючи наведену гру, діти ціле розбивають на частини – користуються аналізом. За А. І. Уйомовим дошкільнята здійснюють реїстичний аналіз.

А. І. Уйомов розрізняє три типи аналізу: «реистический, атрибутивный, реляционный» [9, с.207]. Ці типи аналізу базуються на вищеперерахованих категоріях, розроблених у монографії «Вещи, свойства, отношения» [8].

Реїстичний аналіз являє собою виділення частин речі, що аналізується. Використовуючи категорію «властивість», А. І. Уйомов виділяє атрибутивний аналіз, який базується на виділенні властивостей предмета: «Например, когда мы утверждаем, что море имеет соленую воду, мы осуществляем атрибутивный анализ» [9, с.205].

Коли ми виділяємо із об'єкта (речі) відношення, то маємо реляційний аналіз: «постижение внутреннего устройства того или иного объекта, например, выделение отношений между атомами в молекуле представляет собой пример реляционного анализа» [9, с.206].

Синтез – логічний прийом, протилежний аналізу. В залежності від того, об'єкти якого типу об'єднуються в єдине ціле, А. І. Уйомов розрізняє «атрибутивный, реистический и реляционный синтез» [9, с.201].

Реїстичний аналіз – приєднання однієї «речі» до іншої; атрибутивний синтез – приєднання до речі певної властивості; реляційний синтез – коли до речі приєднується «нечто, как отношение» [9, с.211].

Коли діти просто відгадують загадки, то користуються методом – від частин до цілого – синтезом. За А. І. Уйомовим у цьому випадку дошкільнята здійснюють реїстичний синтез.

Саме з діями аналізу тісно пов'язана здатність до рефлексії, що являє собою таке осмислення людиною своїх дій, коли можна з'ясувати їх правомірність, тобто це процес самопізнання своїх внутрішніх актів і станів.

Інший логічний аспект гри простежується у правильній побудові міркувань, яке розпочинається із переліку ознак предметів (понять), потім функціональних ознак предметів (понять), тобто: діти здійснюють логічну операцію визначення поняття, за допомогою якої розкривають зміст поняття – перелічують ознаки, які в ньому мисляться.

Із цього логічного аспекту випливає інший системний аспект гри. При аналізі різних речей, ми можемо опиратися на подвійне системне моделювання для виявлення істотних ознак тієї чи іншої речі.

Феномен подвійного системного моделювання розроблений в параметричній загальній теорії систем А. 1. Уйомовим [10; 11; 12] і його школою. Подвійне системне моделювання означає, що будь-який об'єкт може бути представлений у вигляді двох подвійних системних моделей: 1) системною моделлю з атрибутивним концептом і реляційною структурою; 2) системною моделлю з реляційним концептом і атрибутивною структурою.

Як бачимо, існують дві моделі системного опису, одна з яких – система з атрибутивним концептом і реляційною структурою, інша, навпаки, – з реляційним концептом і атрибутивною структурою. Вибір системної моделі залежить від вибору ознаки, яка вибирається як системоутворююча.

Перше лінгвістичне визначення системи (атрибутивне) А. І. Уйомовим позначається формулою *(IA) Sist =df([a(*IA)])I* (1) [11, с.37]. Структура системи тут визначається через властивість t, якій повинно відповідати системоутворююче відношення а.

Друге визначення системи А. І. Уйомова (реляційне) формально буде мати вигляд: *(IA)Sist= df t([(1A*)a])* (2) [10, с.42]. В цьому визначенні бачимо, що системоутворююче відношення встановлене за властивостями об'єктів, що складають субстрат.

Отже, маємо два типи систем з атрибутивною структурою і реляційною структурою. Ці два положення доповнюють одне одного. Наша мета полягає в тому, щоб віднайти відмінності між реляційною та атрибутивною структурою. Відмінність чи різниця полягає в тому, що вони зображують різні види впорядкованості.

Виходячи із того, що: «Можна утверждать, что любой объект может быть представлен в качестве системы обоими способами» [12, с.64], спробуємо розглянути такий приклад. Візьмемо дві групи дітей, одна з них працює з вихователем – грає гру за правилами, ігровими діями та ігровим матеріалом. Друга група дітей грає гру, яку придумали самі.

У першому випадку ми маємо реляційну структуру, коли діти реалізують гру за певними,

чіткими правилами – стосунки під керівництвом вихователя. Відповідно, існує жорстка система стосунків, які і утворюють реляційну систему.

У другому випадку ми маємо зовсім іншу картину. Приклад самостійної гри – це є приклад атрибутивної структури, єдність у ній забезпечується тим, що діти самостійно обирають і задумують гру – як вміють і знають – так і реалізують мету, ігрове завдання, за своєю фантазією і свободою програють гру.

Досліджуючи хід вищенаведеної гри, встановлюємо, що, підбираючи зовнішні ознаки оточуючих предметів, діти розв'язують проблему визначення поняття (кавун), тобто виконують логічну операцію підбору зовнішніх ознак поняття, що розкривають визначене поняття (кавун), а виходячи із подвійного моделювання визначення поняття – працюють із атрибутивною структурою – описують предмет.

Підбираючи функціональні ознаки про предмет (пилосос), діти підбирають ознаки-відношення пилососа, коли він включений – працюють з реляційною структурою. Пилосос у неробочому стані, тобто його опис як предмета (зовнішні ознаки) – це є атрибутивна структура. Пилосос у робочому стані – це набір відношень до об'єктів: шуміти, воркотіти – відношення до вуха; збирати порох, все очищати – функція пилососа, його призначення – це реляційна структура.

На основі даного дослідження загадки, ігри по підбору зовнішніх ознак предмета можемо класифікувати як ігри, загадки на розкриття атрибутивної (опис – набір ознак) структури; ігри, загадки по підбору функціональних ознак можемо класифікувати як ігри на розкриття (встановлення) реляційної (ознаки щодо інших предметів) структури.

Крім того, нами розглянуто класифікацію ігор сучасної дошкільної освіти і інтерпретовано їх за допомогою ПЗТС [5]. Ця класифікація ігор за системними аспектами надала нам змогу всі ігри за правилами вважати «субстратними» [5, с.137], творчі – «структурними» [5, с.135], самостійні – «концептними» [5, с.137]. Розглянута нами гра є субстратною – основне навантаження у грі падає на пошук субстрату.

На наш погляд, саме субстратні ігри сприяють найкраще дітям пізнавати навколишні предмети, встановлювати між ними зв'язки і відношення. Хід даних ігор перевіряє дорослий, який передає вироблені людством і зафіксовані в культурі засоби і способи пізнання світу і завжди супроводжує дитину.

У ранньому дитинстві дитину знайомлять з конкретними предметами і явищами найближчого оточення. Оволодіння різними видами предметних дій і мовою забезпечує формування елементарного кола уявлень: про якості і властивості предметів побуту, іграшки, певні об'єкти природи, про призначення окремих предметів і способи користування ними.

Дорослим самим потрібно добре усвідомлювати значимість і важливість правильного тлумачення, представлення предметів дійсності дитині, оскільки для дошкільнят образ дорослого – не образ іншої людини, а образ самого себе, свого власного майбутнього, втілення у собі «іншого». З певного моменту розвитку дитина – це завжди «двоє людей» – вона і дорослий, і саме внутрішня взаємодія цих «двох людей», що існують в одній дитині, і є процесом саморуху розвитку. При цьому дитині потрібен не просто дорослий, а значуща людина – така, яка своїми властивостями і рисами демонструє не себе, а ідеї та життєві сподівання малого.

Зазначимо, саме за допомогою субстратних ігор грамотний дорослий навчає дітей правильно мислити – за законами логіки, а знання логіки, логічних умінь – необхідний інструмент для узагальнення і систематизації знань, виведення нового знання з уже засвоєного.

Важливо допомогти дитині оволодіти вмінням аналізувати, порівнювати, узагальнювати, класифікувати. Наукові поняття не засвоюються і не заучуються дитиною, а виникають і складаються за допомогою величезної напруги її власної думки. Саме одним зі шляхів, який веде до прискорення процесу пізнання є правильний підбір і правильна організація проведення ігор. На наш погляд, усі ігри розвивають логіку дітей, оскільки всі мають певну будову, є системами і сприяють розвитку системного мислення дітей. Системне мислення, як і логічне мислення, – це чіткість, взаємозв'язаність, цілісність.

Також вважаємо, що розуміння дорослими системного і логічного аспектів гри сприяє розвитку продуктивної та творчої активності дітей, розвитку цілісності смислової картини світу, оскільки вона відбувається на основі смислових новоутворень, які засвоюються дитиною у іграх.

Розглянемо іншу гру: «Яке слово зайве?» [6, с.52]. Мета: розвивати вміння класифікувати. ХІД ГРИ. Повідомити дітям, що ви будете зачитувати ряди слів, у кожному з них є зайве слово. Його потрібно знайти, назвати і пояснити, чому воно зайве.

1. Тюльпан, лілія, квасоля, ромашка.
2. Річка, озеро, море, міст.

3. Лялька, скакалка, земля, м'яч.
4. Стіл, килим, крісло, ліжко.
5. Аґрус, тополя, береза, липа.
6. Курка, орел, індик, півень.
7. Саша, Коля, Петров, Юра.
8. Веселий, швидкий, смачний, сумний.
10. Березень, листопад, квітень, травень.

Дана гра – система [4], концептом якої є мета, структурою – хід гри, субстрат – набір слів.

Крім того, дана гра – приклад субстратної гри із реляційною структурою і атрибутивним концептом – вона має правила і дії гри, які потрібно виконувати. Це є системний аспект гри.

Згідно з традиційною логікою, діти оперують логічною формою поняття, його змістом і обсягом, здійснюють логічну операцію класифікацію або класифікування – логічний аспект гри.

В підсумку відзначимо: в ході дослідження встановлено, що філософські аспекти – логічний, системний мають усі ігри дошкільнят. Вони є базовими у розвитку особистості дитини та її пізнавальних потреб. Ці аспекти дозволили по-іншому подивитися на онтологічну природу гри, осягнути її системність і подвійність.

Також ми можемо стверджувати, що всі, без винятку, ігри з правилами, – це система із реляційною структурою. Все залежить від того, на чому буде базуватися єдність системи – на волі дітей чи на волі правил. Щоб розвивати у дітей різноманітні інтелектуальні якості – відчуття, сприймання, увагу, пам'ять; вміння знаходити залежності та закономірності, класифікувати та систематизувати матеріал; здатність до комбінацій, тобто вміння створювати нові комбінації з відомих елементів, деталей, предметів; уміння знаходити помилки і недоліки; просторові уявлення й уяву, здатність передбачати результати своїх дій і т. д. необхідно насамперед використовувати ігри з реляційною структурою.

Успішне виконання ігор з правилами (система з реляційною структурою) сприяє високому рівню проведення дітьми самодіяльних ігор (система з атрибутивною структурою). Мовою ПЗТС [10; 11; 12] тут спрацьовує «принцип дополнительности двойственных системных описаний» [10, с.43]. Системне уявлення про гру можливе лише шляхом використання двох системних моделей, які є доповнюючими одна одній, а це, в свою чергу, демонструє взаємозв'язок і взаємозалежність між системним і логічним мисленням.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у дослідженні категорії відношення і співвіднесеного в іграх дошкільнят. Дослідження даної категорії є перспективним, оскільки діти в усьому копіюють дорослих, моделюють дійсність. Оперування дітьми категорією «відношення» виступає базовою умовою можливості здійснення дошкільнятами висновків за аналогією, які, в свою чергу, є фундаментом розвитку логічного мислення дитини.

Бібліографічні посилання:

1. **Эльконин Д. Б.** Психология игры / Д. Б Эльконин. – М.: «Педагогика», 1978. – 304 с.

2. **Ильин В. В.** Политическая антропология / В. В. Ильин, А. С. Панарин, Д. В. Бадовский; под общ. ред. В. В. Ильина. – М.: МГУ, 1995. – 252 с.

3. **Макаренко А.С.** Книга для батьків / Макаренко А.С. – К.: Рад. школа, 1978. - 327 с.

4. **Недопитанська С. М.** Дитяча гра як система / С. М. Недопитанська // Научные исследования и их практическое применение. Современное состояние и пути развития '2010: сб. науч. трудов по материалам междунар. науч. – практ. конф., 4-15 октября 2010 г., Т. 17. Философия и филология. – Одесса: Черноморье, 2010. – С. 7-8.

5. **Недопитанська С. М.** Класифікація ігор дітей дошкільного віку в рамках параметричної загальної теорії систем / С. М. Недопитанська // Наукове пізнання: методологія та технологія. – 2011. - №1(26). – С. 132-138.

6. Нечипорук Н. І. Розвивальні ігри для дошкільників / Н. І. Нечипорук, О. П. Томей. – Ю: Видавнича група «Основа», 2007. – 192 с.

7. **Поніманська Т. І.** Дошкільна педагогіка: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / Т. І. Поніманська. – К.: Академвидав, 2006. – 456 с.

8. Уёмов А. И. Вещи, свойства и отношения / А. И. Уемов. – М: Изд-во АН СССР, 1963. – 184 с.

9. Уёмов А. И. Методы, приемы и способы исследования. Гл.IX / Основы марксистско-ленинской философии: Учебник. – М., Политиздат,1971. – С. 205-216.

10. **Уемов А.** Общая теория систем для гуманитариев / А. Уемов, И. Сараева, А. Цофнас; под общ. ред. А. И. Уемова. – Варшава: Uniwersitas Rediviva, 2001. - 277 с.

11. **Уемов А. И.** Системные аспекты философского знания / А. И. Уемов. – Одесса: Студия «Негоциант», 2000. – 160 с.

12. **Уемов А. И.** Системный подход и общая теория систем / А. И. Уемов. – М.: Мысль, 1978. – 272 с.

13. Хейзинга Й. Монография. В тени завтрашнего дня / Й. Хейзинга [пер. с нидерландс. и примеч. В. В. Ошиса; общ. ред и посл. Г. М. Тавризян]. – М.: Прогресс-академия, 1992. – 459 с.

УДК 7.011:005

О. Я. Муха

ЕСТЕТИЧНИЙ СМАК В ДИНАМІЦІ РОЗВИТКУ: СТРУКТУРНО-ФАКТОРНИЙ АНАЛІЗ

Підкреслено методологічну значимість вирішення проблеми естетичного смаку в умовах сучасних культурно-мистецьких змін. Стверджується діалектичність природи естетичного смаку. Виведено авторську схему груп факторів творення смаку: видових, соціальних та особистісних та проаналізовано їх складові чинники.

Ключові слова: естетичний смак, сфера чуттєвого, морфологія естетичного смаку, групи факторів формування естетичного смаку, видові фактори, фактори соціального походження, особистісні фактори, філогенетична спадковість, математика гармонії, факторний аналіз.

Подчеркивается методологическая значимость решения проблемы эстетического вкуса в условиях современных изменений в культуре и искусстве. Утверждается диалектичность природы эстетического вкуса. Выведена авторская схема факторов развития вкуса: видовых, социальных и личностных, а также проанализированы их составляющие.

Ключевые слова: эстетический вкус, сфера чувственного, морфология эстетического вкуса, группы факторов формирования эстетического вкуса, видовые факторы, факторы социального происхождения, личностные факторы, филогенетическая наследственность, математика гармонии, факторный анализ.

Methodological meaningful decision of aesthetic taste problem in the conditions of modern changes in a culture and art is underlined. The dialectical character of aesthetic taste's nature becomes firmly established. The author defines formula with factors of taste development: species-related, social and personal. Their constituents are also analyzed.

Keywords: aesthetic taste, sphere of perceptible, morphology of aesthetic taste, factors groups of aesthetic tastes' forming, species-related factors, factors of social origin, personality factors, phylogenetic heredity, mathematics of harmony, factor analyses.

© О. Я. Муха, 2012

Проблема естетичного смаку та його природи

Зазвичай поняття естетичного смаку пов'язують із сферою мистецтва та краси. До естетичного смаку відносять передовсім здатність оцінювання прекрасного, а найбільш очевидною підставою для оцінки самого смаку людини є її зовнішній вигляд. Однак, це неприпустима редукція багатющої естетичної палітри, адже специфіка естетичного смаку репрезентується і через здатність диференціації піднесеного та низького, через спроможність глибокого переживання драми та катарсису, через почуття гумору, навіть через кулінарні уподобання – і це далеко не вичерпний перелік. Попри розповсюджене твердження, що єдиними, вільними від суперечок є кулінарні смаки, слід пам'ятати щонайменш про конкурси майстерності кухарів та Мішленівські зірки ресторанам – усі вони мають конкретні критерії оцінювання та відповідний статус у суспільстві, що вимірюється не лише у фінансовому еквіваленті та статусних показниках, але й відповідному рівні поваги професійної спільноти та творчій реалізованості.

Значно менше, а навіть мізерно теоретично осмисленою є сфера тактильних відчуттів і переживань та запахових переваг. Після Тіта Лукреція Кара і його праці «Про природу речей» ця тема мало кого турбувала, окрім вузьких досліджень фізіологів та психологів [16]. Площина еротичних переживань взагалі рідко виникає як серйозна тема для естетичного осмислення. Започаткований французькою школою Анналів у лоні історії повсякдення імпульс досліджень «позапротокольних явищ», породив навіть історію любовних утіх [14]. Однак включення цієї чуттєвої компоненти до концептуального осмислення естетичного смаку на даний момент неможливе. Вихідною причиною цього ускладнення є практично цілковита відсутність відповідної термінологічної бази та чіткої демаркаційної лінії поміж естетичним та фізіологічним у сексуальній сфері (як і розрізнення поміж еротичним мистецтвом та порнографією).

Відтак, проблема естетичного смаку, його структури, факторів формування та динаміки змін залишається маловивченою і актуальним питанням для естетичної теорії, як класичної, так і постмодерністської. Попри присутність цієї теми у базових методичних матеріалах та

у всіх без винятку підручниках, вона залишає більше питань, аніж дає відповідей, що лише посилює міф про суб'єктивну визначеність естетичного смаку та принципову неможливість його ґрунтовнішого дослідження. В цій розвідці ми маємо на меті розкрити процес формування та морфологію феномена естетичного смаку, а також проаналізувати фактори впливу на його розвиток.

Усі осмислення проблеми естетичного смаку, які зараз можна зустріти на численних інтернет-сторінках, здебільшого мають дилетантський характер. Теоретичні дискусії на сторінках підручників і монографій або обминають тему естетичного смаку як неглибоку і нецікаву, або ретранслюють факти про зародження категорії естетичного смаку в європейській науці у XVII ст. та вікову межу його оформлення (13 – 20 років). Основна інтенція теоретичних розмірковувань навколо поставленої проблеми – погоджуватись або дискутувати із Кантовою інтерпретацією «здатності судження про красу». Так само вчиняє і Теодор Адорно у своїй полемічній «Теорії естетики» [1, с.21, с.25–26, с.91–92, с.102, с.224–226]. Він регулярно звертається до філософської спадщини Канта, знаходячи в ній актуальні моменти, зокрема: «Революційним у «Критиці судження» є те, що Кант, не виходячи з давньої естетики враження, водночас обмежує її іманентною критикою і тому її специфічне значення, як, зрештою, і всього Кантового суб'єктивізму, полягає в об'єктивному намірі філософа – спробі врятувати об'єктивність через аналіз суб'єктивних елементів» [1, с.21]. Саме в такий спосіб, підкреслює Т. Адорно, Кант намагається утримати дистанцію поміж зацікавленістю і задоволенням, щоб позбутися верховенства задоволення (і тим самим уберегтися від гедонізму. – прим. авт. – *О.М.*), але Адорно стверджує, що така теорія «надто вбога супроти естетичного феномена, зводячи його до вкрай сумнівної в своїй ізоляції формальної краси» [1, с.21]. У Кантовій «Аналітиці прекрасного» судження естетичного смаку передовсім узалежнене від незацікавленого задоволення. Під зацікавленням мається на увазі «задоволення, пов'язане із репрезентацією існування певного об'єкта» [19, с.54]. Якщо строго тлумачити цей атрибут, то ми повинні відсіяти не лише утилітарний чи моральний фактор, але й емоційну привабливість «насолоди мистецтвом», бо він залишає лише чистий подив, «приголомшеність твором», яка відкидає афект збудженості. Т. Адорно, осмислюючи Кантове вчення, стверджує правомірність діалектичної естетики, де дух пов'язаний з об'єктом, змінений і опосередкований ним [1, с.226].

Дійсно, природа естетичного смаку не має і не може мати чіткої суб'єктивної чи об'єктивної визначеності. Віднаходження в естетичних об'єктах доцільності форми, відповідності об'єкта певній внутрішній цілі, природі, що виражається у співрозмірності частин чи кольорів, у гармонії пропорцій, має подвійне походження. Чим яскравіше виражена ця доцільність, чим глибший виникає зв'язок поміж духом та об'єктом, тим більше відчуття естетичної насолоди і приголомшеності задумом воно викликає. В цій гостроті переживань суттєву роль відіграє здатність дивуватися задуму і сприймати ідею цілісно й неупереджено. Однак на процес естетичної перцепції та спосіб переживання естетичних явищ має вплив низка факторів різного походження, які ми намагатимемось розкрити.

Процес формування та структура естетичного смаку

Характеристики процесу формування естетичного смаку, щодо яких погоджуються всі розробники естетичної теорії, полягають у соціальній обумовленості цього процесу та певних вікових кореляціях, на які ми вказували вище. Часто згадують той факт, що естетичний смак, як і феномен естетичної свідомості загалом, властивий лише людині та не зустрічається у тваринному світі. Це стає підґрунтям хибного припущення, що фактори формування естетичного смаку мають виключно соціальну природу. Адже естетичний смак здатен змінюватись відповідно до навколишніх умов, способу життя, місця проживання, соціально-стратифікаційного фактора тощо – тобто відповідно до зміни саме соціальних показників.

Однак слід враховувати, що до процесу формування естетичного смаку залучені й позасоціальні фактори. Нижче ми намагатимемось перелічити і прояснити більшість із них. Пропонуючи таку структурну схему естетичного смаку, звертаємо увагу, що ці теоретичні розробки є першою апробацією авторської концепції (поза лекційною практикою) і можуть вимагати поодиноких уточнень чи доповнень.

Отже, до *складових* формування естетичного смаку належать наступні групи факторів, диференційованих нами за походженням:

1) видові;
2) соціальні;
3) особистісні.

Почергово розглянемо кожну групу факторів, найбільше зосереджуючись на першій – видовій, оскільки саме вона здебільшого ігнорується та не береться до уваги при розгляді відповідної тематики. І цей факт стає передумовою наступного ствердження тотальної

суб'єктивності природи естетичного смаку особистості. Ми ж висуваємо протилежну тезу: власне особистісно-суб'єктивне становить не вирішальну, а лише компонуючу і актуалізуючу складову цієї здатності оцінювання людиною явищ чуттєвої природи. Попри те, що естетичний смак – це атрибут, що характеризує самобутність і неповторність особистості, його підґрунтя становить спільну основу чуттєвих переживань усіх людей.

Отже, до ***видових*** або ***біологічно обумовлених факторів*** належать ті, що не залежать від історії життєвої екзистенції переживаючого суб'єкта, а є його т.зв. «вихідними даними» як представника людського виду. До них належать: 1) видова спільність палітри чуттєвих переживань; 2) філогенетична спадковість; 3) математичне підґрунтя гармонії.

Видова спільність палітри чуттєвих переживань має в основі генетично закладені здатності людини до сприйняття органами чуттів. Попри відносність людської чуттєвої перцепції, існують певні умовно-об'єктивні шкали оцінювання різних природних чуттів. Так, базові смакові відчуття (попри різний поріг суб'єктивного відчуття смаку та особисті переваги) мають спільну основу: цукор для всіх здорових людей буде солодким, а сіль – солоною. Альтернативне сприйняття цих базових смаків означатиме не відмінність в уподобаннях, а девіацію смакових рецепторів, професійну чи пов'язану із конкретним захворюванням.

Незважаючи на те, що люди з Півдня знають лише один колір снігу – білий, а мешканці тайги – понад десяток, у професійній сфері використовується шкала RAL Classic, яка точно визначає відтінки кольорів[1]. Наприклад, «колір неба – RAL 5015 небесний синій». Звісно, не кожна людина здатна впізнати та ще й назвати усі перелічені там відтінки, однак ця палітра передбачає перелік кольорів, які *спроможне* розрізнити людське око. Різні модифікації кольорової палітри пристосовані для застосування в конкретних сферах: професійному кольоровому дизайні (RAL DESIGN), програмуванні (RAL Digital), промисловому секторі (RAL Effect).

Аналогічно виглядає справа із слуховими показниками. Зокрема, людина спроможна чути звуки частотою від 16 Гц до 20 кГц та може розрізняти їх за висотою. Пунктом відліку береться нота «ля» першої октави, частота якої повинна бути рівною 440 Гц. Однак перший камертон, винайдений у 1711 році Джоном Шором, придворним сурмачем англійського королівського двору, видавав «ля», частотою 420 Гц [10, с.132-135], відоме як т.зв. «старе», або «історичне «ля». Професійні музиканти (особливо, струнники) знайомі із дискусією щодо того, що слід піднести настройку камертона вище: до 442 Гц, 444 Гц і т.д. В будь-якому випадку, ми оперуємо конкретними цифрами, які можливо виміряти і з'ясувати їх точне значення. Гармонійні поєднання нот приємніші для людського вуха (за деякими джерелами, тварини та рослини також є сприйнятливими до звуків), а дисгармонія викликає подразнення і навіть роздратування – це легко перевірити на концертах сучасної академічної музики, наприклад, Арнольда Шьорнберга.

Щодо розвитку нюхового мистецтва, то до його розвитку іронічно закликав Сальвадор Далі у додатку до свого «Щоденника одного генія» під назвою «Мистецтво пердіння» [7, с.84-103], а поважно – Етьєн Суріо [20, с.26-35], один із найбільш авторитетних французьких естетиків XX сторіччя. Фізіологічне підґрунтя ароматерапії підтримують сучасні дослідження з психології та біології парфумів, а також революційний проект румунської дослідниці Мадалени Діякону по реабілітації чуттів запаху, смаку та тактильних відчуттів у лоні феноменологічної естетики [18].

Існує ще багато неврахованих нюансів, на кшталт тактильних і м'язових мистецтв (боді-арт, *Art brut*[2], архітектура *haptic-organic,* «автоматичне» та «штучне» мистецтво [13] та інші нові форми сучасної культури), які мають підґрунтя в мало досліджених особливостях естетичного сприйняття. Однак слід зважати, що більшість із них мають об'єктивно зумовлений характер, який є складовою чуттєвої природи, закладеною у генотипі людства.

Наступною складовою групи видових факторів є філогенетична спадковість. *Філогенетична спадковість* проявляється через превалювання інтелектуально-вольової чи емоційно-чуттєвої компоненти, параметрів вербальних і невербальних тестів інтелекту, екстравертивності чи інтровертивності, тяжіння до впорядкованості чи анархічного індивідуалізму, кордо- чи раціоцентричності, навіть маскулінного чи фемінного типу мислення [9, с.347–349]. Слід пам'ятати, що генотип визначає тільки потенційні можливості людини, а вже ступінь реалізації буде зумовлений середовищем і вихованням. Тобто, вчені притримуються думки, що «геномом кодуються тільки формальні параметри психічного (прояв психічних функцій у поведінці), а змістовна сторона психіка не обумовлена генотипом, має соціальне походження та передається виключно за програмою «соціального наслідування»» [4, с.2–3]. Фактично, філогенетичні

1 Палітра кольорового стандарту була розроблена у 1927 р. в Німеччині «Державним комітетом за умовами поставок» (Reichsausschuß für Lieferbedingungen (und Gütesicherung) на замовлення виробників лакофарбової продукції. До теперішнього часу вона збагатилась від стартових 40 до 2325 кольорів.

2 Від фр. – брутальне мистецтво.

показники окреслюють території гіпотетичних проявів людини: наприклад, поганий стан здоров'я швидше за все унеможливить високі спортивні здобутки. Але в парі з потужною вольовою компонентою може дати результативність чемпіона, нехай навіть пара-Олімпіади, але це буде перевищувати середньостатистичні показники фізичного розвитку. Вроджений музичний слух може накладатися на відчуття ритму, а може вимагати його додаткового розвитку, може комбінуватись чи ні із абстрактним музичним мисленням, педагогічним началом, організаторськими здібностями, і в результаті ми можемо отримати музиканта, композитора, педагога чи диригента. Або ж людину, яка просто здатна насолоджуватись музикою на рівні поціновувача (незалежно від стилю і рівня музики, слух не передбачає вишуканості смаку), але не матиме жодного стосунку до цієї сфери. Отже, слід зважати на компонування, для початку – генетично закладених, а згодом і інших факторів, а не розглядати їх відокремлено від інших.

Наступним із групи видових факторів є *математичне підґрунтя гармонії*. Математика Гармонії активно розробляється А.П. Стаховим як новий напрямок сучасної математики. Зокрема, ним було створено нові системи числення, ґрунтовані на послідовності Фібоначчі та золотої пропорції (розвинув ідеї математика Дж. Бергмана), а також виведено узагальнений Принцип Золотого Січення, що включає «Принцип Дихотомії» та класичний «Принцип Золотого Січення» у якості окремих випадків [17]. У класичній математиці ці напрацювання отримують різні оцінки, однак мають вагоме значення для гуманітарних дисциплін.

Теоретичним підґрунтям для виникнення цього напрямку у філософії виступають ранні ідеї піфагорійців щодо просторових співвідношень космічних сфер із числовими відношеннями музичної октави, математичні розрахунки перспективи в живописі, еталони в скульптурі, поняття симетрії, навіть притаманні XIX століттю спроби «перевірити алгеброю гармонію» (О. С. Пушкін про музикування Сальєрі) та пошуки соціологічної естетики. Гармонія охоплює симетрію, рівновагу, ритміку, періодичність тощо. «Сюди можна додати баланс і врівноваженість, хаос і організованість, складність і простоту, повноту і цілісність, єдність і контрасти і т.д., а також практично все, що властиве системному аналізу та синтезу протилежностей цілісності у всіх матеріальних та ідеальних явищах буття дійсності» [6].

В естетичній практиці ці принципи широко використовуються у пластичній хірургії та корекційній стоматології, косметології та техніках візажу. Зокрема, золотий стандарт ідеального обличчя складають пропорції «46/36». Для збільшення привабливості обличчя достатньо лише наблизити риси до максимально можливої симетричності та відповідності рис геометрично правильним лініям. Так, красиві брови можуть мати форму прямої лінії, півовалу, півкола, «хатки» тощо, в залежності від типу обличчя, але, однозначно, не повинні бути кривими чи хвилястими несиметричними лініями. Цей феномен пов'язаний із психологією сприйняття – людині більш комфортно «зчитувати» наближені до геометрично правильних лінії і фігури. Відсутність дискомфорту у «зчитуванні» пропорцій обличчя справляє легкість і приємність ідентифікації та підвищує показники його привабливості.

Наступною групою факторів впливу є ***фактори соціального походження***. До цих факторів належать: 1) специфіка культурної епохи; 2) регіональна приналежність; 3) етнічно-національне походження; 4) релігійна приналежність; 5) гендерна приналежність; 6) суспільні стереотипи та мода. Їх вплив більш очевидний і апеляції до цієї групи факторів частіше зустрічаються у розмаїтих культурологічних та естетичних дослідженнях, тому лише коротко охарактеризуємо кожен із факторів із вказуванням особливо цікавих джерел, де вони репрезентовані. Рідко ці джерела належать безпосередньо до естетичної спадщини, частіше до філософської, культурологічної чи соціологічної. Однак це не перешкоджатиме естетикам, які візьмуться за цю тему, продуктивно застосувати отримані знання у своїх дослідженнях.

Специфіка культурної епохи знаходить своє відображення на всіх рівнях «Неможливо визначити категорії естетичного поза конкретною історико-культурною епохою. Уявлення, поведінку неможливо зрозуміти поза епохою» [3, с.15]. Культурний контекст є тим надзвичайним організовуючим фактором, що обумовлює сприйняття предметів та явищ оточуючої дійсності та їх актуальний сенс. Так, вітчизняна веселка складається із семи кольорів, а німецька – з усього спектру. Лише контекст утворює і відтворює смисли. Усе те, що Ю. Лотман окреслює як семіосферу [11, с.250-334], актуалізовується для кожного нового покоління, причому далеко не завжди усвідомлено: ми просто переймаємо актуалізований конкретним історично-культурним тлом конструкт предмета. Культурний контекст є підставою конструкції наших уявлень про предмет, як вказує К. Мамардашвілі [12, с.245]. Репрезентативним прикладом такого впливу може бути зміна естетичних ідеалів тієї ж категорії прекрасного, що чудово наочно показано у таблицях, що відображають зміни образу Аполлона (від грецького скульптурного першообразу і до Алена Делона) та Мадонни (від ранньохристиянських зображень і до Луїзи Вероніки Чікконе) у «Історії краси» за редакцією У. Еко [8].

Регіональна приналежність найбільше досліджувалась у концепціях географічного детермінізму доби європейського Відродження та Просвітництва (Ж. Боден, Ш.Л. Монтеск'є та інші). Зрештою, класичними стали приклади щодо прив'язки до кліматично-регіональних умов кулінарних уподобань (високоградусний алкоголь у скандинавських країнах та вино у середземноморських), темпераментності у проявах емоцій (бурхливий південь та витримана північ), декорі і оформленні (азіатська розкіш та європейська стримана елегантність).

Впливи *етнічно-національного фактора* на специфіку перцепції світу, в тому числі і естетичної, найбільш повно досліджені у межах культурології ментальності: працях П. Дінцельбахера, Є. Сміта, О. Кульчицького, І. Мірчука та інших. Наприклад, національний костюм українок зорієнтований на те, щоб за допомогою припасованої запаски та пояса максимально підкреслити жіночність форми: тонку талію, на тлі якої виділяються бюст та стегна. Баварський дірндль з корсетом та пишною спідницею більше приховує обриси тіла, максимально експонуючи головний предмет гордості регіону – пишні груди. Лише спеціаліст розрізнить балканські мелодії за етнічною ознакою, бо вони повторюють властиві регіонові музичні мотиви. Багато спільного має у собі слов'янська література чи танці кавказького регіону.

Релігійна приналежність також матиме своє пряме відображення у естетичній перцепції. Суворість протестантських храмів та розкіш барокових католицьких костелів зумовлюють принципову відмінність навіть у межах християнського світовідчуття. Зокрема, вплив протестантизму на німецьку ментальність досліджували М. Вебер та Л. Фейхтвангер. Теологічна естетика Г. фон Бальтазара впроваджує в світ християнського відчуття істини. В цьому ж напрямку працює Д. Харт, опосередковуючи християнську істину через світовідчуття прекрасного.

З іншого боку, релігійна система, до якої належить особа, накладає певні моделі поведінки і межі припустимого, тим самим зумовлюючи і низку естетичних уявлень. Так, християнський ідеал Богоматері спричиняє пієтичне ставлення до вагітної жінки у християнській культурі: готичний канон краси XV століття передбачав S-подібну вигнутість силуету фігури. Для створення цього ефекту на живіт накладали невеликі стьогані подушечки – боси [2]. Натомість канонічне тіло грецької Афродіти акцентувало на майже 30-сантиметровій різниці поміж талією і стегнами.

Гендерний фактор також більшою мірою належить до соціального, аніж філогенетичного. Якщо спосіб мислення, який ми можемо назвати фемінним чи маскулінним, який різниться передовсім аналітичністю чи синтетичністю спрямування, є генетично обумовленою ознакою, то вже сама гендерна роль, що реалізовувалася в суспільстві, буде здебільшого зумовлена конкретними приписами і очікуваннями спільноти. Так, сучасне тяжіння до розмивання кордонів чоловічого і жіночого та апологетика андрогінності як запоруки душевного здоров'я [9, с.347-349], змінюють і уявлення про гендерні ролі та їх спосіб самопрезентації чи переживання естетичних явищ. Зокрема, спершу манікюр, а тепер уже й художнє декорування і лакування нігтів перестало бути виключно жіночою прерогативою (йдеться про XX–XXI ст. та європейську культуру), а емоційне реагування, наприклад, через сльози, на події художнього кінематографу все ще залишається жіночою сферою (виключаючи субкультури на кшталт емо).

Роль *суспільних стереотипів і моди* в естетичному переживанні та формуванні естетичного смаку належить до найбільш ґрунтовно досліджених із перелічених тут проблем у професійному ключі. Ця тема дуже широка і цікава та найкраще представлена у працях Р. Барта [5] та Л. Свендсена [15], в яких проаналізовано не лише циклічність моди та діалектика традиції і новації, але й вплив цих факторів на сприйняття естетичних об'єктів як привабливих чи відразливих.

І останньою, третьою складовою структури естетичного смаку є композиція ***особистісних факторів***. До них ми відносимо: 1) виховання; 2) вплив батьків і близького оточення; 3) особистий життєвий досвід.

Виховання передбачає формування в особи певних навичок спілкування зі світом мистецтва та переживання естетичних явищ загалом: наприклад, людина, яка познайомилась із поезією лише в зрілому віці матиме проблему із сприйняттям краси римованого слова поза її функціональним навантаженням. Низка мистецтв взагалі передбачає поступове входження: так, шлях від дитячого ляльковового театру до драматичного значно коротший, аніж від кінотеатру.

Аналогічно щодо *впливу батьків та близького оточення*: діти із артистичних сімей, незважаючи на їх особистісний професійний життєвий вибір, залишаються більш компетентними у сфері естетичної дійсності, аніж особи, виховані у відокремлених чи віддалених від світу мистецтва умовах.

Щодо *особистого життєвого досвіду*, то тут високий рівень ймовірнісних асоціативних поєднань: так, особі може бути неприємним запах чи певна музика в силу того, що вони

асоціативно поєднуються з якимись неприємними подіями з життєвої історії людини. Однак це свідчить про її естетичне уподобання, просто емоційна пам'ять може виступати домінуючим чинником.

Детермінативний аналіз показників цієї групи повинен наблизити нас до відповіді на питання про суб'єктивний характер естетичного смаку. Як бачимо із вище поданого аналізу, строго суб'єктивними є фактори лише третьої групи, відтак попри те, що естетичний смак є глибоко інтимною особистісною здатністю до переживання і оцінки витворів мистецтва та інших естетичних явищ дійсності, у глибинних своїх основах підкоряється впливу соціальних та об'єктивних факторів. Лише невелика складова естетичного смаку людини має дійсно суб'єктивне походження і корениться в її життєвій історії.

В дійсності, раціоналізувати естетичний смак та визначити структуру його складових у вигляді пропорційної схеми чи чіткого алгоритму, який буде строго функціонувати у будь-яких умовах, неможливо.

По-перше, філософська наука ще не настільки опанувала сферу чуттєвого, тому перед нею ще стоїть масштабна задача щонайменш «називання» чуттєвих феноменів та збагачення відповідної професійної термінології. А по-друге, не можна ігнорувати механізм естетичної інтуїції. Як у побутовій естетичній практиці, так і в мистецькій, попри усю чіткість і прописаність критеріїв оцінювання, завжди залишається місце для емоційного враження, яке може виступити домінуючим фактором оцінювання. Особливо це стосується нових явищ мистецького життя та сфери т.зв. діонісійських мистецтв (музика, танець, вакхічні оргії), які значно менше піддаються раціоналізації, та де остаточним критерієм все ж залишається «проймає» – «не проймає» та чи побігли по спині «мурашки», з'явилася «гусяча шкіра».

Однак, незважаючи на присутність і значимість цього ірраціонального елемента, у феномені естетичного смаку значно більше зрозумілого, придатного до раціонального осмислення і незаангажованого дослідження, аніж прийнято вважати. Гадаємо, що запропонована нами структура факторів творення естетичного смаку суттєво доповнить прогалини у теоретичному осмисленні цієї естетичної категорії. Наступним кроком наших досліджень буде розробка показників оцінювання естетичного смаку, які були б більш адекватними для естетичної дійсності, аніж «поганий» чи «хороший» смак.

Бібліографічні посилання:

1. **Адорно Т.** Теорія естетики / Теодор Адорно. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – 518 с.

2. **Аршавская Н. М.** Мода, вкус, красота / Н. М. Аршавская, Л. С. Щербакова – М.: Профиздат, 1992. – 224 с.

3. **Бабаева А. В.** Эстетика в интерпарадигмальном пространстве: перспективы нового века. / А. В. Бабаева // Материалы научной конференции 10 октября 2001 г. – Серия "Symposium", выпуск 16. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. – С. 13-15.

4. **Базима І. В.** Дослідження генотипів обумовленої рис особистості / І. В. Базима // Biomedical and Biosocial Anthropology. 2004. – С. 2-3. [Електронний документ]. Режим доступу: http://refs.co.ua/63732-Issledovanie_genotipicheskoiy_obuslovlennosti_chert_lichnosti.html

5. **Барт Р.** Система Моды. Статьи по семиотике культуры. / Р. Барт / Пер. с фр., вступ. ст. и сост. С.Н. Зенкина. – М.: Издательство им. Сабашниковых, 2003. – 512 с.

6. **Василенко С. Л.** Математика и гармония целостности / С. Л. Василенко, П. Я. Сергиенко / [Електронний документ]. Режим доступу: http://314159.ru/vasilenko/vasilenko2.htm

7. **Дали С.** Приложение 1. Избранные главы из сочинения Искусство пука, или Руководство для артилериста исподтишка… / С. Дали // Дневник одного гения. – М.: ЭКСМО, 2008. – С. 84-103. – (464 с.)

8. История Красоты / Под ред. Умберто Эко. Пер. с итал. Анна Сабашникова. – М.: СЛОВО/SLOVO. – 440 с.

9. **Кочарян А. С.** Генетичні аспекти маскулінності і фемінінності / А. С. Кочарян, Л. А. Атраментова, С.А. Батьківщина / Актуальні проблеми сучасної психології. – Харків: ХДУ, 1993. – С. 347-349.

10. **Ландсберг Г. С.** Элементарный учебник физики. / Г. С. Ландсберг / 13-е изд. – М.: Физматлит, 2003. – Т. 3. Колебания и волны. Оптика. Атомная и ядерная физика. – 656 с.

11. **Лотман Ю. М.** Семиосфера. / Ю. М. Лотман – С.-Петербург: «Искусство-СПБ», 2000. – 704 с.

12. **Мамардашвили М. К.** Эстетика мышления. / М. К. Мамардашвили – М.: Московская школа политических исследований, 2000. – 410 с.

13. **Мигунов С. А.** Алгоритмическая эстетика. / С. А. Мигунов, С. В. Єрохин – СПб.: Алетейя, 2010. – 280 с.

14. **Мюшамбле Р.** Оргазм і Захід: історія задоволення від XVI століття до наших днів : монографія. / Робер Мюшанбле / Пер. Ірини Славінської. – Київ: Темпора, 2011. – 444 с.
15. **Сведсен Л.** Философия моды / Л. Сведсен / Пер. с норвеж. А. Шипунова. – М.: Прогресс-Традиция, 2007. – 256 с.
16. **Серов Н. В.** Эстетика цвета. Методологические аспекты хроматизма. / Н. В. Серов – СПб, ФПБ: ТОО «БИОНТ», 1997. – 64 с.
17. **Стахов А.** Код да Винчи и ряды Фибоначчи. / А. Стахов, А. Слученкова, И. Щербаков – СПб.: Питер, 2006. – 316 с.
18. **Diaconu M**. Atingerea. Proiectul unei estetici tactile / **Madalina Diaconu** // Studia Phænomenologica. – Bucharest, Vol. I, No. 1–2/2001. – p. 121–135; Ein Versuch über den Geruch. Überlegungen zur Durchführbarkeit einer phänomenologischen Ästhetik der Olfaktorik // Studia Phænomenologica. – Vol. I, No. 3–4/2001. – p. 101–135; Phänomenologie als Speläologie oder Prolegomena zu einer Philosophie des Essens // Studia Phænomenologica. – Vol. II, No. 3–4/2002 . – p. 65–85.
19. **Kant I**. Sämtliche Werke, Bd. 6: Äund religions-philosophische Schriften / **Immanuel Kant**, hg. Von F. Gross. – Leipzig, 1924. – S. 54.
20. **Souriau E.** La correspondence des arts / **E. Souriau /** Deuxéme partie L'art et les arts, 1947. – chapitre VII-VIII. – p. 26−35.

УДК 930.1 + 930.2

О. В. Мішалова

НЕОКАНТІАНСЬКІ ВИТОКИ СУЧАСНОЇ НАРАТИВНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Розглядаються основні положення неокантіанської філософії історії; обґрунтовується теза про методологічну спадковість між основними ідеями неокантіанства і сучасною наративною філософією історії.
Ключові слова: наратив, наративна філософія історії, неокантіанство.

Рассматриваются основные положения неокантианской философии истории; обосновывается тезис о методологической наследственности между основными идеями неокантианства и современной нарративной философией истории.
Ключевые слова: нарратив, нарративная философия истории, неокантианство.

The paper considers basic principles of Neo-Kantian philosophy of history. Our claim is that Neo-Kantian philosophy of history constitutes a methodological basis for the narrative philosophy of history.
Keywords: narrative, the narrative philosophy of history, Neo-Kantianism.

© О. В. Мішалова, 2012

В останні десятиліття до наукової термінології багатьох гуманітарних дисциплін (у тому числі й історії) поступово увійшло нове поняття «наратив» і похідне від нього – «наративний». Наратив – це складний міждисциплінарний конструкт, предмет і метод у сучасній гуманітарній науці. Однозначне визначення терміну ускладнюється як етимологією слова, багатозначністю поняття «наратив», так і його широкою функціональністю.

Етимологічно термін «наратив» (з англ. «narrative» – оповідь) [6, с.139] пов'язаний з латинським словом «gnarus», тобто «знаючий», «експерт», «обізнаний в чомусь», і споріднений зі словами – «когнітивний», «гнозис», «діагноз», «норма» [7, с.90].

Наративній проблематиці в різних сферах гуманітарного пізнання присвячено низку цікавих робіт. Так, наприклад, узагальнюючий огляд становлення і розвитку наративної проблематики здійснює у своїй праці «Наратологія: основи, проблеми, перспективи» О.Г Трубіна. На її думку уявлення про сутність, структуру, психологічні та соціальні функції наратива почали формуватися ще за часів античності. До I ст. н.е. слово «narratio» використовували як технічний термін, який позначав частину мовлення оратора, що слідувала за проголошенням тезису. Активне вивчення наратива у XX ст., зазначає О. Г. Трубіна, призвело до формування великої кількості його різноманітних теорій. Наприклад, теорії російських формалістів В. Проппа, Б. Ейхенбаума та В. Шкловського; діалогічна концепція наратива, у витоків якої стояв М. Бахтін; концепції «нової критики» (Р. П. Блекмер); неоарістотеліанські теорії (Чикагська школа: Р. С. Грейн, У. Бут); психоаналітичні концепції (З. Фрейд, К. Берк, Ж. Лакан, Н. Ебрехем); герменевтична

і феноменологічні теорії (Р. Інгарден, П. Рікьор, Ж. Пуле); структуралістські, семіотичні та тропологічні концепції (К. Леві-Стросс, Р. Барт, Ц. Тодоров, А. Греймас, Ж. Женетт, Х. Уайт); теорії читацького сприйняття (В. Айзер, Х. Р. Яусс). Практики композиції і репрезентації досліджуються також у «музикології» (Е. Н'юком), художній критиці (У. Стайнер), кінознавстві (К. Метц) [20, с.27-28].

Наратив як предмет та метод дослідження також широко застосовується у соціології, психології і політології. Звернення соціології до наративу, на думку М. Рустіна, є наслідком загальної тенденції зростання інтересу соціальних наук до вивчення біографій, оскільки ані узагальнюючі дослідження в науці (які не можуть ухопити специфічність і миттєвість життєвих реалій), ані фактологічні описи індивідів (в котрих часто відсутні зіставлення, зв'язність та відчуття «есенційності») не здатні адекватно висвітлювати соціальні процеси [18, с.7; 12].

Наративна психологія стверджує, що сенс людської поведінки з більшою повнотою виражається в оповіді, аніж у логічних формулах та законах, оскільки розуміння людиною тексту і розуміння нею самої себе є аналогічним. Людина як «істота, що витлумачує себе», наголошує І.В. Троцук, досягає саморозуміння засобом наративу або безперервної самоінтерпретації, за допомогою якої вирізняє в життєвому потоці моменти, які мають для неї смисл та оціночне значення [19, с.63].

Легітимізуючою функцією наратива в останній час зацікавилася і політологія. О.І. Шейгал підкреслює, що наратив відрізняється ясністю та простотою, доступністю для сприйняття і розуміння (оскільки за текстом політичного наративу стоїть розгорнутий текст культури), що робить його могутнім інструментом політичного впливу [23, с.93].

У філософії науки наратив у своєму загальноприйнятому та узагальненому сенсі розуміється як ім'я певного ансамблю лінгвістичних і психологічних структур, переданих культурно-історичним чином [5, с.30].

Підсумовуючи різноманітні підходи і традиції, з позицій яких на сьогодні осмислюється поняття «наратив», маємо дійти висновку щодо проблематичності виокремлення певної єдиної дисципліни, в межах якої можна було б охопити всі розгалужені аспекти розуміння цього складного феномена. Більш точним буде говорити про різні наратології або теорії наративу. Кожна з них, як зазначає О.Г. Трубіна, вивчає оповідні тексти (наративи), досліджує їх природу, форми та функціонування, загальні риси, властиві всім можливим типам наративу, так само як і критерії, що дозволяють вирізняти останні між собою, а також систему правил, відповідно з якими наративи створюються й розвиваються [20, с.17-27].

Проблематичності додає той факт, що навіть у межах сучасної філософії історії поняття «історичний наратив» є надзвичайно полісемантичним – від типу описово-оповідної праці з історії чи окремого специфічного способу пояснення в гуманітарних науках (вузьке розуміння, характерне для традиційної історіографії та ранньої аналітичної філософії історії відповідно) до ментальної структури, способу усвідомлення й впорядкування навколишнього світу загалом (широке розуміння, властиве тематиці філософської антропології і концепціям історичного наративу постмодерністського спрямування).

Таким чином, можна говорити про актуальність на сьогодні як узагальнюючих досліджень наративної проблематики в методології історичного пізнання, так і спеціалізованих розвідок окремих її питань. Відповідно, метою даної роботи є дослідження методологічної спадковості між основними ідеями неокантіанської філософії історії і сучасною наративною філософією історії.

У цілому неокантіанство – це сукупність різнорідних філософських течій другої пол. XIX – першої чверті XX ст., кожна з яких характеризується своєю особливою методологічною спрямованістю. Питанням природи історико-гуманітарних наук (до яких належали історія, мистецтво та мораль), специфіки їх методології особливої уваги приділяли засновники баденської школи неокантіанства. Представники останньої підкреслювали специфічність «історичних наук про культуру» (за Г. Ріккертом), яка обґрунтовується складністю їх об'єкта пізнання, тобто людини з її унікальним і неповторним внутрішнім світом, людського суспільства і його історії. Тому вони потребують розробки власного специфічного (однак не менш наукового у порівнянні з «науками про природу») методу дослідження та концептуально-понятійного апарату, форм організації знання.

У XX ст. питання методологічного обґрунтування історико-гуманітарних наук не лише не втрачає своє актуальності, а навпаки, продовжує активно осмислюватися в межах різних філософсько-методологічних напрямів, одним з яких виступає наративна філософія історії.

Поняття наративності як таке, на думку К. Фрідеманн, походить від прийнятого кантівською філософією гносеологічного припущення, що ми осягаємо світ не таким, яким він існує сам по собі, а таким, яким він пройшов через посередництво певного споглядаючого розуму (див. за:

[21, с.6]).

Саме як особливу епістемологічну форму, яка надає сенс минулому та впорядковує історичний матеріал, починає розглядатися історичний наратив у другій половині XX ст. у працях А. Данто, П. Рікера, Ф. Р. Анкерсміта, Х. Уайта, Р. Барта та інших.

Відповідно до концепції історичного наратива А. Данто, оповідь є структурою («каркасом»), способом організації історичного знання. Більш того, він пропонує розглядати наратив як «свого роду теорії, що потребують підтвердження і котрі, групуючи події, привносять у них певний порядок та структуру. Разом з тим оповідь, на відміну від загальної теорії, завжди прив'язана до місця і часу її створення та становить собою відповідь на історичне питання» [6, с.134-136].

У зв'язку з цим нам видається доречним згадати концепцію апріорної історичної уяви Р. Дж. Коллінгвуда, згідно з якою історик спочатку створює в уяві певну картину минулого (конструкцію або схему), а потім використовує її для визначення істинності фактичного матеріалу і навіть джерел [9, с.233]. На конструктивній ролі уяви в історичній науці наголошував також Р. Барт, розуміючи під нею здатність людського розуму створювати фікції, тобто надавати форми історичному часу, локалізовувати історичні події, вигадувати сюжети для послідовного руху історичної реальності (див.: [10, с.124]). Таким чином, історичний дискурс визначається як абстрактна конструкція, а наратив вважається пояснювальним феноменом, в якому історик певним чином організовує факти з метою встановлення будь-якого позитивного смислу [4, с.438]. Джерелом виникнення сюжетної послідовності, на думку Р. Барта, є не спостереження за дійсністю саме по собі, а необхідність видозмінити та подолати первісну форму, дану людині, – форму повтору [3, с.421-422].

На думку Х. Уайта, історичний твір – це словесна структура у формі оповідного прозаїчного дискурсу (наративу). «Історії (як і філософії історії) поєднують певний об'єм «даних», теоретичних понять для «пояснення» цих даних і оповідну структуру для їх представлення як знаків сукупності подій, які припустимо відбулися у минулі часи» [22, с.17].

За П. Рікером, історичний наратив є певною означаючою матрицею, конструкцією («наративною формою»), яка за допомогою інтриги ««зводить разом» і поєднує в цілісну завершену історію різноманітні розрізнені події, схематизуючи таким чином інтелігібельне значення, котре приписується розповіді, взятій як цілісність» [14, с.8].

У концепції Ф. Р. Анкерсміта наративна інтерпретація являє собою певний гештальт, складну лінгвістичну структуру, спеціально побудовану істориком з метою показу та надання сенсу фрагменту минулого [2, с.122]. Історичний наратив зображує когерентну систему речень у формі оповідного тексту, в якому можна виокремити два виміри: описовий (висловлювання буквальної істини) і метафоричний (наративний). «Окремі індивідуальні висловлювання в наративі можуть вказувати у всіх мислимих напрямках, і лише наративна «точка зору» задає їм «наративний напрямок», однак сама «точка зору» виникає лише завдяки цим безпомічним описовим висловлюванням» [1, с.11, с.298-307].

Отже, наративна філософія історії в «класичному» її розумінні (відмежовуючи таким чином її від постмодерністських концепцій історичного наративу) зосереджує свою увагу передусім на питаннях структури історичної оповіді, принципах її побудови та функціонування. Основними ознаками наративної філософії історії є: (1) формалізований метод дослідження; (2) намагання з'ясувати сутність історичного знання за допомогою аналізу структури і логіки висловлювань історичного наративу; (3) розуміння історичної оповіді як певної організуючої схеми, конструкції, що створюється істориком, і забезпечує надання сенсу подіям минулого засобом пояснення та інтерпретації (наратив як інструмент пояснення і інтерпретації).

Продовжуючи цей напрям досліджень, історичний наратив (оповідь) можна розглядати як форму організації та репрезентації історичного знання, функціонально аналогічну теорії в природничих і точних науках, і таку, що відповідає особливим стандартам науковості історико-гуманітарного пізнання в цілому [13, с.158].

Однак конструктивізм сучасної наративної філософії історії, на нашу думку, ґрунтується і являє собою продовження основних методологічних засад неокантіанської філософії історії. Зокрема, це стосується наступних її положень.

По-перше, критика психологізму в методології науки, оскільки, як підкреслює Г. Ріккерт, предметом логіки пізнання передусім виступає не процес зібрання наукового матеріалу (це є справою окремих емпіричних наук), а процедура його впорядкування, опрацювання та викладення [16, с.46]. Враховуючи той факт, що «духовне» в другій половині XIX ст. асоціюється перш за все із «психічним» (психологія як наука про «життя душі»), Г. Ріккерт пропонує відмовитися для позначення циклу гуманітарних дисциплін від багатозначного виразу «науки про дух» на користь назви «науки про культуру» [16, с.102].

По-друге, формальний розподіл спектру наукових дисциплін на дві основні групи за методом

і метою дослідження. Так, В. Віндельбанд поділяє науки на «номотетичні» та «ідеографічні». Продовжуючи його думки, Г. Ріккерт у своїй логіці історичного пізнання виходить із констатації двох принципово різних способів донаукового розуміння дійсності (генералізуючого й індивідуалізуючого), яким відповідають (не співпадаючи з ними) також два принципово відмінних з логічної точки зору види її наукової обробки – генералізуючий та індивідуалізуючий (історичний) методи, що різняться між собою як за метою, так і за своїми кінцевими результатами. Г. Ріккерт підкреслює, що логічний поділ не є реальним розмежуванням, оскільки останнє залежить лише від предметних відмінностей матеріалу [17, с.146-147].

Пізніше Е. Кассірер реабілітує поняття «духу», ототожнюючи його з «духовною культурою» та «культурою» в цілому на противагу поняттю «природи». Наукове (природничо-наукове) мислення, на його думку, є лише «особливою формою вираження творчої енергії духу», тобто наукове пізнання (наука) з пануючою в ньому логічною формою включається як елемент до загальної системи культури поряд з мовою, мистецтвом, релігією, міфом [12, с.726-727].

По-третє, конструктивістська спрямованість теорії пізнання. Емпірична дійсність являє собою для нас неозоре різноманіття, яке жодним чином не може бути зображене або описане. Будь-яке судження про дійсність вже є значним її спрощенням. Наочний даний матеріал наука переробляє в абстрактні побудови думки – поняття. У цьому абстрактному процесі переробки й полягає найбільш важлива з точки зору логіки сторона наукового методу [17, с.139].

По-четверте, розуміння «поняття» як універсальної форми знання, в яку певним чином впорядковуються результати також і історичного наукового дослідження. Зазвичай, наголошує Г. Ріккерт, термін «поняття» використовується у розумінні засобу викладення результатів дослідницької роботи в методології природознавчих наук. Однак з логічної точки зору правомірно називати поняттями також і такі мисленнєві побудови, в котрих схоплюється історична сутність дійсності, оскільки обидва логічні процеси спрямовані на перетворення та спрощення дійсності з метою її наукового трактування, у чому і полягає загальний сенс побудови понять [15, с.272].

У концепції Е. Кассірера місце поняття (логічної форми) як універсального критерію опосередкування дійсності займає новий принцип (засіб) оформлення духу в його окремих основних напрямках (мові, мистецтві, релігії, міфі) – символ (знак) або «символічна форма» [8, с.26].

По-п’яте, розробка теорії цінностей, проблеми смислу та пов’язаного з ним поняття значення. Принципом історичного утворення понять, за Г. Ріккертом, є співвіднесення матеріалу з певною культурною цінністю. Історик розчленовує дійсність на істотні і неістотні елементи відповідно до всезагальних цінностей (наприклад, цінності держави, мистецтва, релігії). Спільність системи цінностей забезпечується розумінням її як значимої усіма членами тієї чи іншої спільноти [17, с.141, с.158-159].

По-шосте, підкреслення історичного характеру істини в її застосуванні у гуманітарних дисциплінах. Об’єктивність індивідуалізуючого методу і, відповідно, результатів дослідження в історичній науці, за Г. Ріккертом, обґрунтовується всезагальністю системи культурних цінностей, її інтерсуб’єктивністю [16, с.125]. На думку Е. Кассірера, «даність» об’єкту гуманітарного пізнання обумовлює («задає») його об’єктивність. Наука, мова або мистецтво мають «об’єктивуюче» значення не тому, що відтворюють дійсність, яка існує сама по собі, а тому, що вони її творчо формують, являючи собою певні способи та напрямки об’єктивації [8, с.37].

О. С. Лаппо-Данілевский, звертаючи увагу до епістемологічної природи історичної дійсності, як критерії істинності історичної науки пропонує принцип системної єдності свідомості та «координацію фактів», наближаючись таким чином до ідеї сучасної когерентної теорії істинності: «знання, яке він [історик] отримує про кожний новий факт, що його цікавить, повинно бути співвіднесене із знанням про інші, вже відомі йому факти. Якщо така координація досягається, то свідчення про факт, співвіднесене з іншими, вважається ним певною мірою вірогідним» [11, с.499].

На проблемі історичної зумовленості категорії «істинності» в історико-гуманітарних дослідженнях наголошували у своїх роботах Г. Зіммель і М. Вебер, у поглядах яких прослідковується певний синтез ідей позитивізму (принцип всезагальності позитивного знання) і неокантіанства (теорія цінностей як системи «об’єктивних» смислів, котрі характеризуються своєю «значимістю», конституююча роль суб’єкта пізнання).

Таким чином, підводячи загальний підсумок, можемо стверджувати, що методологічною основою сучасної наративної філософії історії виступає неокантіанська філософія історії. Визначення «поняття» як універсальної форми організації знання, характерної також і для ідеографічних або історичних наук, стало передумовою для пошуку адекватних форм організації історичного знання на більш високому, теоретичному рівні. В якості такої форми організації та

репрезентації історичного знання, функціонально аналогічної теорії в природничих і точних науках, на сьогодні в межах наративної філософії історії пропонується розглядати історичний наратив. Перспективи подальших досліджень зазначеного питання полягають у більш детальному і розгорнутому аналізі різноманітних форм організації знання в природничих, точних і гуманітарних науках.

Бібліографічні посилання:

1. **Анкерсмит Ф.Р.** Нарративная логика. Семантический анализ языка историков / Ф.Р. Анкерсмит; пер. с англ. О. Гавришиной, А. Олейникова / Под науч. ред. Л.Б. Макеевой. – М.: Идея-Пресс, 2003. – 360 с.

2. **Анкерсмит Ф.Р.** Шесть тезисов нарративной философии истории // Анкерсмит Ф.Р. История и тропология: взлет и падение метафоры / Ф.Р. Анкерсмит; пер. с англ. М. Кукарцева, Е. Коломоец, В. Катаева. - М.: Прогресс-Традиция, 2003. –С. 117-132.

3. **Барт Р.** Введение в структурный анализ повествовательных текстов / Ролан Барт; пер с фр. Г.К. Косикова // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX –XXвв.: трактаты, статьи, эссе./ сост., общ. ред. Г.К. Косикова. – М., 1987. – С. 387-422.

4. **Барт Р.** Дискурс истории // Барт Р. Система моды. Статьи по семиотике культуры / Ролан Барт; пер. с фр., вступ ст. и сост. С.Н. Зенкина.- М.: Издательство им. Сабашниковых, 2003. – С. 427-441.

5. **Брокмейер Й.** Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы / Й. Брокмейер, Р. Харре; пер с англ. Е.А. Мамчур // Вопросы философии. – 2000. – №3. – С. 29-42.

6. **Данто А.** Аналитическая философия истории / Артур Данто; пер. с англ. А.Л. Никифорова, О.В. Гавришиной / под науч. ред. Л.Б. Макеевой. – М.: Идея-Пресс, 2002. – 292 с.

7. **Карабаева А.Г.** Нарратив в науке и образовании / А.Г. Карабаева // Инновации и образование: Сборник материалов конференции. Серия «Symposium». – Вып. 29. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2003. – С. 89-96.

8. **Кассирер Э.** Логика наук о культуре / Эрнст Кассирер // Кассирер Э. Избранное. Опыт о человеке. – М.: Гардарика, 1998. – С.7-154. – («Лики культуры»).

9. **Коллингвуд Р.Дж.** Идея истории. Автобиография / Робин Джордж Коллингвуд; пер. с англ. Ю.А. Асеева. – М.: Изд-во «Наука», 1980. – 486 с.

10. **Кукарцева М.А.** Эпистемологические проблемы лингвистического поворота в историографии / Марина Алексеевна Кукарцева // Эпистемология и философия науки. – 2006. – №1. – С. 110-130.

11. **Лаппо-Данилевский А.С.** Методология истории / Александр Сергеевич Лаппо-Данилевский. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 472 с.

12. **Малинкин А.Н.** Эрнст Кассирер / А.Н. Малинкин // Кассирер Э. Избранное. Опыт о человеке; пер. снем. и комментарии С.О. Кузнецова и Б. Вимера. – М.: Гардарика, 1998. – С. 724-729. (Лики культуры).

13. **Мишалова Е.В.** Исторический наратив как форма организации и репрезентации исторического знания / Елена Виталиевна Мишалова // Философия и эпистемология истории – 2012. – №1. – С. 157-173.

14. **Рикёр П.** Время и рассказ: в 2 т. / Поль Рикер; пер. с фр. Т.В. Славко / науч. ред. И.И. Блауберг. – М.; СПб.: Университетская книга, 1998.– (Книга света).Т. 1. Интрига и исторический рассказ. - 1998. – 313 с.

15. **Риккерт Г.** Границы естественнонаучного образования понятий: Логическое введение в исторические науки / Генрих Риккерт; пер. с нем. Л. Воден / вступ. ст. Б.В. Маркова. – СПб.: Наука, 1997. – 532 с. – («Слово о сущем»).

16. **Риккерт Г.** Науки о природе и науки о культуре / Генрих Риккерт; пер. с нем. и науч. ред. И.Г. Гессена // Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре / общ. ред. и предисл. А. Ф. Зотова. – М.: Республика, 1998. – С. 44-128. – (Серия «Мыслители XX века»).

17. **Риккерт Г.** Философия истории / Генрих Риккерт; пер. с нем. и науч. ред. И.Г. Гессена // Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре / общ. ред. и предисл. А.Ф. Зотова. – М.: Республика, 1998. – С. 130-204. – (Серия «Мыслители XX века»).

18. **Рустин М.** Размышления по поводу поворота к биографиям в социальных и гуманитарных науках / Майкл Рустин // ИНТЕР. – 2002. – №1. – С. 7-24.

19. **Троцук И. В.** Нарратив как междисциплинарный методологический конструкт в современных социальных науках / Ирина Владимировна Троцук // Вестник РУДН. Серия «Социология» – 2004. – №6-7. – С. 56-74.

20. **Трубина Е. Г.** Нарратология: основы, проблемы, перспективы. Материалы к специальному курсу / Елена Германовна Трубина. – Екатеринбург: УрГУ, 2004. – 152 с.

21. **Тюпа В.** Очерк современной нарратологии / Валерий Игоревич Тюпа // Критика и семиотика.

– 2002. – Вып. 5. – С. 5-31.
22. **Уайт Х.** Метаистория: Историческоевоображение в ЕвропеXIX века / Хейден Уайт; пер с англ. под. ред. Е.Г. Трубиной, В.В. Харитонова. – Екатеринбург: Изд-во Урал. Ун-та, 2002. – 528 с.
23. **Шейгал Е.И.** Многоликий нарратив / Елена Иосифовна Шейгал // Политическая лингвистика. – Вып. (2) 22. – Екатеринбург, 2007. – С. 86-93.

УДК 167.7: 17.025

А. В. Матвійчук

ЕКОЛОГІЧНА ДЕОНТОЛОГІЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ІННОВАЦІЙНОЇ ОСВІТИ

Сформульовано авторську концепцію нової галузі знання – екологічна деонтологія. Показана її актуальність та перспективність щодо вирішення питань екологізації предметно-практичної діяльності сучасної людини та суспільства. Окреслено місце екодеонтології у контексті сучасної інноваційної освіти.
Ключові слова: екологічна деонтологія, деонтологічне знання, екологічне знання, трансформація свідомості, інноваційна освіта.

Сформулирована авторская концепция новой отрасли знания – экологическая деонтология. Показана ее актуальность и перспективность для экологизации предметно-практической деятельности современного человека и общества. Очерчено место экологической деонтологии в контексте современного инновационного образования.
Ключевые слова: экологическая деонтология, деонтологическое знание экологическое знание, трансформация сознания, инновационное образование.

Author formulated the concept of a new field of knowledge - ecological deontology. Shown its relevance and prospects for the greening of modern man and society. Marked place of the ecological deontology in the context of modern innovation education.
Keywords: ecological deontology, ecological knowledge, ecological education, global problems, transformation of consciousness, innovative education.

© А. В. Матвійчук, 2012

Постановка проблеми. Однією з форм реакції на глобальну екологічну ситуацію, що склалася на початку XXI ст., є підвищена увага до проблематики взаємодії суспільства і природи. Фактично загальновизнаним переконанням стала теза, що збереження природи, відновлення екологічного балансу має загальнолюдську цінність. Водночас, у повсякденній практиці ми можемо констатувати, що попри загальне сприйняття ідей дружнього ставлення до природи та необхідності екологізації свідомості, реальних перетворень у цьому плані не відбувається. Загальна парадигма предметно-практичної діяльності людини та суспільства за своїм змістом залишається антропоцентричною, а виробнича діяльність здебільшого не корелюється з об'єктивними екологічними закономірностями.

На наше переконання, завдання екологізації предметно-практичної діяльності суспільства, переходу до парадигми екоцентризму (біоцентризму, природоцентризму), формування нового змісту екологічної свідомості сучасної людини зумовлює необхідність спільних зусиль представників природознавчих та гуманітарних наук. Інтеграція ідейних, теоретичних та методичних здобутків натуралістів та гуманітаріїв є передумовою гармонізації відношення «Людина – Природа». Свого часу, результатом такої взаємодії стало виникнення екологічного знання як специфічного наукового феномена із значним евристичним потенціалом. Згодом це підтвердилося набуттям екологією світоглядного статусу. Нині ж, на нашу думку, застосування подібного інтеграційного підходу доречне у контексті філософсько-методологічного обґрунтування авторської концепції нової наукової галузі – екологічна деонтологія [3; 4]. Її ми розглядаємо як засіб напрацювання наукових знань про обов'язок і норми належної поведінки людини у процесі взаємодії з природою.

Отож, ***метою*** цього матеріалу є показати наукову актуальність екологічної деонтології та її місце в контексті сучасної інноваційної освіти.

Теоретичною основою дослідження під час осмислення та формування концепту «екологічної деонтології» та вирішення проблеми його теоретико-методологічного оформлення стали праці з філософії науки та філософських проблем екології вітчизняних філософів і методологів науки, як-от Т. Гардашук, Е. Гірусов, Ф. Гіренок, М. Голубець, В. Деркач,

С. Дерябо, Ф. Канак, Р. Карпинська, М. Кисельов, П. Копнін, В. Крисаченко, В. Лук'янець, М. Попович, Л. Сидоренко, В. Ясвін, а також зарубіжних мислителів, які працювали у даному напрямку: Е. Вілсон А. Добсон, Д. Белл, В. Гьосле, Г. Йонаса, Р. Кіркман, Е. Ласло, К. Маєр-Абіх, А. Наесс, А. Печчеї та ін. Водночас, у процесі з'ясування перспектив та можливостей екологічної деонтології у контексті сучасної інноваційної освіти ми спиралися на дослідження з філософії освіти В. Андрущенка, В. Беха, В. Вашкевича, В. Кременя, Ю .Пелеха, І. Предборської та інших.

Виклад основного матеріалу. Сучасна наука (зокрема екологічне знання) чітко зафіксувала радикальні зміни у природі та довкіллі, що, очевидно, спричинені людською техногенною діяльністю. Наявні та майбутні екологічні втрати важко оцінити. Хоча відповідні спроби у цьому напрямку постійно здійснюються. Наприклад, у доповіді експертної групи ООН «Економіка екосистем і біорізноманіття» (The Economics of Ecosystems and Biodiversity), що була укладена у 2010 році на підставі аналізу 3000 найдорожчих компаній світу [10], стверджується, що найбільшої шкоди довкіллю на сьогодні завдає недосконале комунальне господарство. Загальна сума шкоди довкіллю від діяльності комунального господарства у доповіді оцінюється у 400 мільярдів доларів на рік. Ще 300 мільярдів довкіллю коштує впродовж року діяльність гірничодобувної промисловості, лісового господарства та хімічних компаній. Втім, приблизно на таку ж суму завдають природі шкоди і споживачі таких товарів, як автомобілі, їжа, питво та іграшки. Навіть, на перший погляд, безпечні для довкілля галузі телекомунікації, охорона здоров'я, технологічні та фінансові послуги спільно завдають шкоди довкіллю на 100 млрд. доларів на рік.

Водночас, у доповіді відзначається, що шкода навколишньому середовищу матиме відчутні наслідки і для самої світової економіки. Якщо темпи впливу на довкілля не зміняться, то до середини століття обсяги світової економіки скоротяться на 7%. Для розуміння, наскільки це небезпечний показник, слід згадати, що коли на початку грудня 2008 року Статистичне управління Євросоюзу повідомило, що ВВП Єврозони у третьому кварталі 2008 року знизився на 0,2% (як і в попередньому кварталі), то це стало сигналом, що вперше за 15 років європейська економіка увійшла в період рецесії. Наслідки тієї економічної кризи Європа переживає і досі.

Проте, інше цікаве спостереження експертів ООН полягає в тому, що серед громадськості поширеною помилкою є неправильне розуміння щодо того, хто що робить і як це впливає на довкілля [9]. Тобто, зазвичай громадськість схильна звинувачувати в «екологічних злочинах» великі промислові компанії – хімічні або енергогенеруючі (і, очевидно, не безпідставно), але при цьому люди мало замислюються над обсягами шкоди довкіллю, яку, наприклад, завдають виробництво, реалізація та утилізація продуктів харчування [7]. Як наслідок – людина не особливо переймається у своїй повсякденній діяльності екологічно орієнтованими цінностями та нормами поведінки. Група науковців з Російської академії освіти пояснює ігнорування означених цінностей та норм специфічними вадами наявної екологічної свідомості сучасної людини. Зокрема, виділяються такі її риси:

1) відсутність розуміння екологічних наслідків, що актуально виконувані (тут-і-зраз) технологічними діями та управлінськими рішеннями;
2) антропоцентричний тип екологічної свідомості (відношення до світу природи, до інших людей та до самого себе як об'єкта отримання вигоди, прибутку);
3) суб'єктивно легковажне ставлення (особиста легковажність, байдужість) до проблем екологічної безпеки;
4) об'єктивна відтермінованність за часом та дистанційованість (віддаленість) за відстанню тих екологічних наслідків, які є результатом невиконання технологічних вимог екологічної безпеки;
5) відсутність мотивацій до виконання технологічних операцій, що забезпечують екологічну безпеку;
6) психологічна (особистісна) установка на отримання вигоди навіть на шкоду здоров'ю та безпеці інших людей та самого себе;
7) суб'єктивна обмеженість індивідуальної життєвої перспективи працівників та менеджерів виробництва («живу днем сьогоднішнім») [6, с.68].

Як бачимо, для свідомості нашого сучасника характерна не лише антропоцентричність з її установкою на виняткове положення у світі (зокрема щодо природи), але й доволі низький рівень обізнаності щодо екологічної проблематики, не кажучи вже про ґрунтовні екологічні знання та їх глибоке осмислення. Безперечно, що це не може не позначатися, зрештою, на змісті діяльності людини в процесі взаємодії з природою – як мінімум, можна говорить про непродуманість та нераціональність такої діяльності з екологічної точки зору або просто її небезпечність. Усе вищесказане вкотре підтверджує актуальність екологізації предметно-практичної діяльності

суспільства, необхідність формування нового змісту екологічної свідомості сучасної людини, зокрема шляхом переходу до парадигми екоцентризму.

Одним із практичних засобів вирішення означених завдань ми розглядаємо екологічну деонтологію. Концептуально екодеонтологія розглядається нами як теоретична та практична наукова і навчальна дисципліна, що постає як система спеціальних знань (екодеонтологічних) про специфіку і наслідки діяльності людини у природі та систему принципів, вимог та норм належної екологічно зорієнтованої предметно-практичної або соціальної (зокрема професійної) діяльності. При цьому, екологічна деонтологія покликана не просто зафіксувати розрив між належним (з екологічної точки зору) та реальним у процесі життєдіяльності людиною, але й спрямована на пошук ціннісних та моральних орієнтирів, що матимуть зрештою своє відображення у формальних та неформальних вимогах і установках психологічного, етичного, правового, політичного та економічного характеру. Дотримання цих вимог, їх реалізація особою у повсякденному житті та професійній діяльності реально сприятиме подоланню дисгармонії у відношенні «Людина – Природа». Тут слід зауважити, що формування ефективних екологічних знань, екологічної відповідальності, зрештою формування нового екологічного світогляду сучасної людини попри кілька десятиліть інтенсивного обговорення і досі залишається актуальним завданням, вибачте за пафос, загальнопланетарного характеру – для цього достатньо переглянути публікації як вітчизняних, так і зарубіжних авторів останніх років [Наприклад: 1; 2; 8; 11; 12].

Очевидно, може постати питання, чому не зосередитися на наявних еколого-етичних концепціях? Чому не використати їх як моральний фундамент для вирішення означених проблем? Чому, зрештою, виникає необхідність саме в екологічній деонтології? Тут маємо наголосити, що екодеонтологія розглядається нами як особливий науковий простір для поєднання двох методичних підходів: 1) *субстанціональний*, що застосовується в екологічному знанні, де на підставі знань про те, що має бути, та фіксації того, що є у навколишньому середовищі, визначається сутність екологічних проблем; 2) *функціональний* підхід притаманний етичному знанню (зокрема, різного роду екологічним етичним концепціям), яке намагається дати нам зрозуміти, що необхідно робити, аби повернути гармонію у відношення «Людина – Природа». Екологічна деонтологія претендує на інтегративну роль, тобто намагається об'єднати два означені підходи, перевівши, таким чином, здебільшого, теоретичні напрацювання щодо екологізації свідомості нашого сучасника у практичну площину – передусім, надавши екологічним знанням та еколого-етичним міркуванням ціннісного та імперативного значення, що забезпечить реальне дотримання екологічного обов'язку людиною.

Нарешті, варто пам'ятати, що саме по собі екологічне знання, як всяке природниче знання, не залишає простору для людської суб'єктивності – тут нам цікаве встановлення істини, зокрема, знання екологічних законів, а також можливих наслідків їх порушення. Натомість, осмислення допустимості таких порушень або, глобальніше, можливість самого втручання людини у Природу та її закономірності, обов'язково переводить наші міркування в етичну площину, а побудови та висновки, які ми тут можемо здійснити, завжди матимуть суб'єктивний характер та визначатимуться, серед іншого, цінностями та морально-етичними переконаннями, які ми сповідуємо. Отже, виникає об'єктивна необхідність у науковій дисципліні, як ґрунтуючись на екологічному та етичному знанні зможе сформулювати принципи, вимоги та норми максимально позитивної предметно-практичної діяльності людини (вужче, представника певної професії). З іншого боку, екологічна деонтологія може розглядатися практичною спробою мінімізації загроз та ризиків сучасної цивілізації, що пов'язані із її незалежною від ціннісно-нормативних структур динамікою розвитку.

Принагідно відзначимо, що предметне поле екологічної деонтології детермінується саме відношенням «Людина – Природа», передусім проблемними аспектами практики людської діяльності у природі. Оскільки система чинників, які визначають поведінку людини, є доволі складною і має філософський, етичний, соціологічний, правовий, політичний, культурологічний, естетичний, психологічний, педагогічний та інші аспекти, то усі вони мають бути проаналізовані та враховані в рамках екодеонтологічних досліджень. Це, до слова, корисно і з тієї точки зору, що екологічна деонтологія має не лише озвучити систему формальних та неформальних вимог до діяльності людини в природі (і з природою), але й сформулювати методи та засоби формування екоцентричної за змістом свідомості сучасної людини (або вужче – професіонала певного виду діяльності).

Зрозуміло, що на даний момент ми не можемо говорити про екологічну деонтологію як про повноцінну сформовану галузь науки і навчальну дисципліну. Оскільки екодеонтологія перебуває у стадії філософсько-методологічного обґрунтування, то вона нині постає, передусім, як теоретичний концепт. Класична наукова інституціоналізація даної дисципліни попереду,

чому, очевидно, має передувати обґрунтування понятійно-категоріального апарату, розроблення власних ідейно-методологічних основ, створення теорії та напрацювання оригінальних концепцій і методик практичного вирішення завдань у межах предметної сфери екологічної деонтології.

Водночас, уже зараз можемо окреслити основні завдання екологічної деонтології як навчальної дисципліни. Такими ми вбачаємо інкорпорацію новітніх морально-етичних та екологічних імперативів у свідомість, вміння та навички учнів і студентів як майбутніх представників різноманітних професійних та (ширше) соціальних груп. Адже фахове мислення постає на підставі наявного мислення. Отже, маючи на меті екологізацію практики людської життєдіяльності (як передумову сталого розвитку), ми маємо створити потужну систему проблемно зорієнтованої освіти на ґрунті екодеонтологічного знання.

При цьому, екодеонтологічні знання постають як система орієнтирних, дескриптивних та активних знань. До орієнтирних екодеонтологічних знань відносимо знання основних понять та законів екології, а також екологічних принципів використання природних ресурсів та охорони природи. Проте, після певної адаптації з урахуванням специфіки майбутньої професії подібні знання та їх опанування має стати обов'язковим елементом підготовки фахівців різних спеціальностей. Те саме стосується наступного елемента екодеонтологічних знань – дескриптивних. Вони складаються зі знань про вимоги екологічної етики; з системи знань про закони та категорій, які постають в екологічному контексті у певній професійній сфері; зі знань про основи екологічного права і професійної відповідальності.

Конкретні ситуації та практичні завдання, які доводиться вирішувати людині у різних професійних сферах. вимагають тих знань, які ми визначили як активні екодеонтологічні знання. Вони складаються зі знання елементів екозахисної техніки та технологій, а також знання екологічних приписів та моделей поведінки у певній професійній сфері. Зміст активних екодеонтологічних знань для окремих видів спеціальностей вочевидь потребує спеціальних досліджень та цілеспрямованого розроблення з урахуванням професійної специфіки.

Зрозуміло, що ефективність опанування такого матеріалу прямо залежить від здіснення особистістю внутрішньої інтелектуальної та емоційної діяльності щодо осмислення екологічного досвіду усього людства та свого особистого (в тому числі, професійного – наявного чи потенційно можливого). Емоційне переживання та сприйняття особистістю екологічних знань та практики є запорукою формування у неї внутрішнього екологічного імперативу, що є передумовою виникнення екологічної відповідальності та реалізації екологічного обов'язку як невід'ємних елементів екоцентричної свідомості.

Екологічну свідомість ми визначаємо як специфічну форму відношення до навколишньої дійсності, в основі якої знаходяться екологічні та екодеонтологічні знання, екологічно зорієнтовані емоції та почуття, позиції та мотивації, що зумовлені екологічними переконаннями та почуттям екологічного обов'язку і відповідальності. Екологічна свідомість (індивідуальна та суспільна) вочевидь може вважатися своєрідною передумовою для створення нової екологічної за змістом соціальної раціональності або, як мінімум, запорукою утвердження у повсякденному житті екологічної культури високого рівня.

Слід відзначити, що за нашою логікою опанування екодеонтологічних знань є передумовою формування екологічних компетенцій. Її ми розглядаємо, як здатність застосовувати екологічні та екодеонтологічні знання, вміння успішно діяти (виконувати професійні завдання) із дотримань екологічних законів та етичних принципів і норм, що регулюють відносини людини і природи. Екологічні компетенції ми поділяємо соціально-екологічні та професійно-екологічні.

Соціально-екологічні компетенції передбачають формування здатності до самостійного осмислення екологічного досвіду людства, навички та вміння щодо самостійного напрацювання власних екологічних та екодеонтологічних знань, а також здатність усвідомлювати та на практиці застосовувати принципи екологічної моралі. Професійно-екологічні компетенції складаються з навичок прийняття екологічно зважених рішень, вміння вирішувати професійні завдання з урахуванням екологічних пріоритетів, здатності здійснювати професійну діяльність на підставі екодеонтологічних норм у гармонійному поєднанні з професійними цінностями та моральними нормами.

Як бачимо, завдання екологічної деонтології як навчальної дисципліни очевидно потребують переосмислення наявного теоретичного та практичного педагогічного досвіду у сфері екологічного виховання та освіти з метою переорієнтації навчально-виховного процесу на досягнення озвучених цілей – підвищення загальної екологічної культури та формування особистісної готовності діяти, керуючись новими екологізованими стандартами поведінки. Вважаємо, що методичний та навчально-виховний проблемний блок екодеонтології добре корелюються із проблематикою та завданнями сучасної інноваційної освіти.

Слід зауважити, що необхідність інноваційного підходу для екологічної деонтології визначається одразу кількома чинниками: 1) змістом проблем, на розв'язок яких спрямована екодеонтологія; 2) невідповідність наявних освітніх технологій поставленим завданням, а отже, необхідність створення нових; 3) зміст запланованих для досягнення результатів (трансформація свідомості сучасної людини). Зважаючи на це, не буде перебільшенням сказати, що освітні інновації екологічно зорієнтованого характеру можуть стати логічною і доречною складовою загальних інноваційних процесів в освіті та у суспільстві загалом. В рамках освітніх інноваційних процесів, екологічна деонтологія покликана запропонувати адекватні відповіді на запити соціуму екологічного характеру, зокрема, визначити пріоритетні засади розвитку особистості та сформувати соціокультурні цінності екологічного змісту. Сукупність наявних екологічних проблем (глобальних і локальних) вимагає спеціально підготовлених людей, актуалізує нові вимоги до рівня їх екологічної компетентності та відповідальності. Причому, як і загалом у сучасній освіті, акцент в екологічній деонтології переноситься з необхідності засвоєння певної суми знань на цілеспрямоване формування екологічно зорієнтованої особистості, її способу мислення і моральних орієнтирів. Таким чином, новим екологічним реаліям та невтішним екоапокаліптичним перспективам відповідатиме новий спосіб світобачення та світорозуміння, що, зрештою, мусить знайти своє відображення у нових технологіях і формах життя.

Висновки. На основі вищевикладеного матеріалу дозволимо собі такі міркування: по-перше, попри достатньо тривалу історію дискусії на тему екологізації життєдіяльності суспільства та необхідності формування нового змісту екологічної свідомості сучасної людини, на практиці ми можемо спостерігати відсутність у переважної більшості людей розуміння екологічної проблематики, антропоцентричний тип екологічної свідомості, відсутність внутрішніх мотивацій та психологічних установок щодо екологічно зваженої діяльності; по-друге, з цього випливає необхідність розроблення дієвих засобів трансформації свідомості сучасної людини – в якості одного із таких засобів ми пропонуємо нову теоретичну та практичну наукову і навчальну дисципліну – екологічну деонтологію; по-третє, зміст проблем, на розв'язок яких спрямована екодеонтологія, а також необхідність створення нових освітніх технологій для реалізації завдань екодеонтології зумовлює її особливе місце в контексті сучасної інноваційної освіти; по-четверте, саме в рамках освітніх інноваційних процесів екологічна деонтологія здатна визначити пріоритетні засади розвитку сучасної особистості та сформувати соціокультурні цінності екологічного змісту, що стане адекватною відповіддю на глобальні виклики сучасності.

Бібліографічні посилання:

1. **Гардашук Т. В.** Концептуальні параметри екологізму [Текст]: [Моногр.] / Т. В. Гардашук; НАН України. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. – К.: Парапан, 2005. – 196 с.

2. **Єрмоленко А. М.** Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи [Текст] : [Моногр.] / А. М. Єрмоленко. – К.: Лібра, 2010. – 416 с.

3. **Матвійчук А. В.** Деонтологічний аспект екологічного знання. / А. В. Матвійчук // Мультиверсум. – 2006. – Вип. 59. – С. 39-44.

4. **Матвійчук А. В.** Екологічна деонтологія у системі наук: основні питання та функції. / А. В. Матвійчук // Гілея: науковий вісник**.** – 2010. – Випуск 38. – С. 206-213.

5. **Матвійчук А. В.** Екологічна деонтологія: філософсько-методологічна концепція. / А. В. Матвійчук // Нова парадигма – 2010. – Вип. 92. – С. 12–20.

6. **Панов В. І.** Проблема співвідношення екологічної свідомості та екологічної поведінки людини (рос.) / В. І. Панов, М. О. Мдівані, Е. В. Лідська, Ш. Р. Хісамбєєв // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць – 2009. – Випуск 20. Частина 2. – С. 65–69. (Т.7. Екологічна психологія).

7. Change in environmental consciousness and behaviour led by information. SUZUKI Keiichiro, FUTAGAMI Toshiro, OGURA Sho and others. Japan Science and Technology Agency, CREST Yasui Team Yasui Lab., Institute of Industrial Science, University of Tokyo, Dec. 2003 – Available from: http://www.yasuienv.net/CREST/l_list/1128.pdf

8. **Gore A**. Earth in the Balance: Ecology and the Human Spirit. / Al Gore. – New foreword. 2006, Rodale, Inc. – 408 pages.

9. **Jowit J.** Time to clean up: UN study reveals environmental cost of world trade / J. Jowit / The Guardian [online], Friday 19 February 2010 – Available from: http://www.guardian.co.uk/environment/2010/feb/19/business-environmental-damage

10. Report Mainstreaming the Economics of Nature: A synthesis of the approach, conclusions and recommendations of TEEB. *The Economics of Ecosystems and Biodiversity,* 20 October 2010. – Available from: http://www.teebweb.org

11. **Rhodes E. L.** Environmental Justice in America*:* A New Paradigm / E. L. Rhodes*.* – Bloomington*:* Indiana University Press, 2003, – 263 pp.

12. Daily globe: environmental change, the public and the media. – London, Earthscan Publications Ltd., 2000, – 263 pp.

УДК 130.2

Т. В. Лугуценко

ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ЛЮДИНИ VIRTUS

Здійснено дослідження, в результаті якого виявлено, що об'єктивний вектор формування концептуальних моделей людини задається сучасним історичним контекстом, суть якого в переході від індустріальному до постіндустріального суспільства – інформаційному.

Ключові слова: людина virtus, інформаційне суспільство, концепції людини інформаційного суспільства, базові моделі людини інформаційного суспільства.

Осуществлено исследование, в результате которого выявлено, что объективный вектор формирования концептуальных моделей человека задается современным историческим контекстом, суть которого в переходе от индустриального к постиндустриальному обществу – информационному.

Ключевые слова: человек virtus, информационное общество, концепции человека информационного общества, базовые модели человека информационного общества.

Research which it is exposed as a result of is carried out, that the objective vector of forming of conceptual models of man is set a modern historical context essence of which in a transition from industrial to postindustrial'nomu society - to informative.

Keywords: man of virtus, informative society, conceptions of man of informative society, base models of man of informative society.

© Т. В. Лугуценко, 2012

Постановка проблеми. Вивчення філософсько-антропологічних аспектів перспектив людини в умовах інформатизації суспільства і їх концептуальне оформлення у філософській антропології привело до виникнення різних концепцій людини virtus. Для того щоб виділити базові концепції людини virtus необхідно здійснити їх типологізацію. Сучасний стан інформаційного суспільства не можна зводити тільки до його інформаційної іпостасі, необхідно враховувати й інші складові (синтез філософської антропології, біології і технологічного знання). Необхідне вирішення актуальних завдань, які складають виділення різних філософських концепцій людини в інформаційному суспільстві і встановлення взаємозв'язків між ними.

Провідне місце в аналізі концепцій людини інформаційного суспільства належить філософсько-антропологічному аналізу, який припускає пізнання природи людини, її суті і перспектив розвитку з урахуванням природничо-наукового і соціального знань про природу, рушійні сили, мотиви поведінки і внутрішньої організації людини. При цьому важлива концентрація уваги не стільки на епістемологічному, скільки на філософсько-антропологічному аспекті концепцій природи людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З другої половини XX століття на зміну індустріальному суспільству в ході його трансформації приходить нова суспільна система, що отримала назву у Д. Белла «постіндустріальної», у Й. Масуди й інших дослідників – «інформаційної».

Місце і роль людини в сучасному інформаційному суспільстві нестримно змінюється. Вивченню цих феноменів сучасного цивілізаційного розвитку приділяють велику увагу зарубіжні і вітчизняні дослідники. Гуманітарні трактування людини в концепціях інформаційного суспільства досліджуються в роботах таких зарубіжних дослідників, як Д. Белл, Б. Гейтс, П. Дракер, Й. Масуда, А. Тоффлер, Ф. Уебстер та ін. Серед російських філософів цій проблемі приділяли велику увагу В. Іноземцев, І. Каландія, І. Мелюхін, М. Моїсєєв, А. Ракитов.

Дослідження вітчизняних науковців, які звертають увагу на проблеми буття людини в умовах сучасного українського інформаційного суспільства, а також демонструють конструктивний підхід до західних концепцій інформаційного суспільства. Це спостерігається у працях Г. Авер'янової, В. Андрущенка, М. Журби, В. Ісаєва, А. Колодюка, А. Ручки, В. Ярошовця, Т. Ящук та ін.

Водночас слід зазначити, що досить багато теоретичних питань, які торкаються механізмів включення особистості в суспільні процеси, висвітлюються недостатньо. Це стосується

дослідження наукових концепцій людини інформаційного суспільства, зростання ролі нових інформаційно-комунікаційних технологій, що змінюють життєдіяльність соціальних суб'єктів.

Розгляд генезису, суті і практичної значущості моделей людини, що відображають різні сторони людської життєдіяльності, представлені у сучасній філософській українській науковій думці (Г. Авер'янова, М. Журба, В. Ісаєв і та ін.).

Мета дослідження. Філософсько-антропологічне визначення базисних філософських концепцій людини в інформаційному суспільстві. Реалізація даної мети зумовила постановку і рішення конкретного завдання – дати поняття концепції людини і обгрунтувати типологію базових моделей людини в умовах інформаційного суспільства.

Основна частина. Необхідно розглянути дослідження філософів, які виражали свої думки про інформаційне суспільство. Прийнятий спосіб типологизації схожий з тим, який називається методом «конструювання типів», де тип – це якийсь об'єкт, що виділяється низкою критеріїв зі всієї множини і що розглядається як представник цієї безлічі об'єктів [9, с.6]. Особливість типології полягає в тому, що в ній враховуються схожі лінії, ознаки і логічний рух. Залежно від трактування людини створюються ті або інші доктрини, теорії історичного процесу. Наприклад, російський релігійний філософ І. Ільін пропонував обґрунтування приватної власності, виходячи з духовного розуміння людини. З. Фрейд, по-своєму пояснюючи природу людини, розвинув власну концепцію культури. У М. Бердяєва релігійне сприйняття людини резюмується у відповідному ідеалі й сенсі історії.

Як перший тип можна виділити технократичні концепції людини. З XVII століття, а особливо з епохи освіти, технократичний підхід до людини став одним з ведучих у філософській науці, а з кінця XX – початку XXI століть, у зв'язку з науково-технічною революцією, він визначає світоорієнтацію представників техногенної цивілізації. І в ранніх технократичних концепціях XX століття, і в новітніх інформаційних концепціях фундаментом виступають технологічні, науково-технічні стосунки, а над ними надбудовуються соціально-політичні, духовні стосунки. В історії розвитку технократичних концепцій можна виділити декілька етапів. Перший з них припадає на епоху освіти, коли були сформульовані філософські основи технократичних уявлень. Провісниками сучасного технократизму вважаються Ф. Бекон, Р. Декарт, Д. Локк, К. Гельвецій, у роботах яких, на нашу думку, була розроблена центральна проблема технократизму – розподіл людей на дві категорії, одна з яких за своєю природою покликана стояти вище за іншу, управляти нею на підставі доступу до наукових знань, освіти, високої професійної кваліфікації. Таким чином, концепції епохи освіти зробили людський розум гарантом прогресу, створили філософські передумови для основоположних технократичних ідей. Наступний етап – XIX століття, коли склалося уявлення про індустріальну філософію з опорою на позитивізм. У XX столітті технологічні концепції отримали істотний розвиток, почали претендувати в індустріально розвинених країнах на місце провідної орієнтації суспільної свідомості. Парадигма індустріалізму досягла свого апогею в 50–60-ті роки XX століття. Завершальний етап технократичних концепцій пов'язаний з інформаційними концепціями, «коли в тканину сталих уявлень про технократичний розвиток суспільства були включені ідеї, орієнтовані на людину, а суто технократичні ідеали й норми були витіснені ідеями синергізму, глобалізму і самоактуалізації особистості» [15, с.8]. Концепції інформаційного суспільства спиралися на впровадження комплексної автоматизації і комп'ютеризації, створення інформаційних мереж, міжнаціональних баз даних.

У зв'язку з досягненнями сучасної науки в галузі інформаційних технологій з'являється «технологічний» аспект у концепціях людини, що відображає сучасні уявлення про залежність людини від інформаційних технологій. За словами В. Адрова, «вступ людського суспільства в інформаційну епоху примушує поглянути на старі проблеми і широко відомі явища з позицій теоретико-інформаційного підходу. Аналізу інформаційних процесів, що відбуваються в суспільстві, спроби кібернетичного моделювання самої людини і її співтовариств не мали, звичайно, на меті дати вичерпне уявлення про Homo sapiens, але вони істотно збагатили (і збагачують) це уявлення» [1, с.122].

На наш погляд, у технологічних концепціях людини необхідно виділити концепції інформаційного суспільства, що стали початком «нового етапу в розвитку людства, коли мова йде вже не тільки про зростання його матеріальної і науково-технологічної потужності, але – головне – про його мислення і психологію, ціннісні орієнтації і гуманістичні прагнення» [2, с.2]. Проте В. Адров упевнений, що саме інформація робить людину людиною, адже «...споживання, переробка і виробництво інформації є способом самого існування людини, що відображає щось, що відноситься до самої її суті. І якщо з трьох відомих нам сьогодні реальностей світу, в якому ми живемо, – речовини, енергії й інформації – засвоєння і переробка перших двох практично нічим не виділяє людини з тваринного світу, то саме інформаційні особливості людського буття

роблять його людиною» [1, с.121]. Визнаючи правомірність існування висловлюваної точки зору, все ж таки, на наш погляд, не можна її абсолютизувати.

У гуманітарному типі концепцій людини предметом аналізу виступає людина як результат соціальної взаємодії людей, а також духовний світ людини в його цілісності і розвитку. До цього типу можна віднести роботи К. Маркса, З. Фрейда, М. Фуко. Такі дослідники, як Г. Олпорт, А. Маслоу, Ж. Піаже висували нові концепції людини, в яких акцент робився на саморозвиток людської істоти. Ці концепції грунтувалися на уявленнях про людину як активну систему, що розвивається зсередини. У марксистської концепції людини основною є теза: «Суть людини не має абстракту, властивого окремому індивідові. У своїй дійсності вона є сукупність усіх суспільних стосунків» [11, с.2]. Це визначення розглядається як встановлення соціальної суті людини. Марксистська концепція людини, на наш погляд, не є всесторонньою і абсолютною.

Гуманітарний тип концепцій людини на сучасному етапі отримав розвиток перш за все в рамках постмодернізму. Тут, на думку П. Гуревіча, антропологічний акцент робиться на втраті ідентичності і появі ефекту феномена деантропологізації людини. «Виник, – пише він, – ефект деантропологізації людини. Ми продовжуємо говорити про людину, але вона перестає сприйматися нами як якась знайома людська суть. Людина не тільки втратила ідентичність. Вона поступово сходить нанівець. Умирає як антропологічна даність. Усе, про що століттями писали філософи, які звернулися до збагнення людини: природа людини, її цілісність, самототожність, історичність – поступово втрачають сенс» [7, с.216]. У рамках такого повороту, на думку С. Смірнова, «...настав час говорити про все людське – антропологічне пішло, перестало бути істотою людини» [13, с.92]. Далі автор відзначає, що «...попередні проекти людини закінчуються, наступає новий цикл, і цей перехідний період можна охарактеризувати як нульову ситуацію. Потрібна нова ідея розвитку людини» [13, с.93]. Слід відзначити, що не вирішує цієї проблеми і постмодернізм. У постмодерністській філософії людина вперше в історії втрачає свою тілесність як основу людської ідентичності.

Незважаючи на те, що людина є ядром суспільства, вона все одно залишається частиною природи. Тому при визначенні перспектив людства необхідний також аналіз природничо-наукових типів концепцій людини, в яких він виступає, перш за все, як біологічний організм. Сюди належать концептуальні побудови В. І. Вернадського, в яких дається розуміння природи людини, співвідношення біологічного і соціального, тілесного і духовного.

З переходом до інформаційного характеру суспільного розвитку найбільший інтерес викликає дослідження технологічних концепцій людини. З одного боку, актуалізуються перспективи можливостей людської діяльності, які обумовлюють розвиток суспільства, а також відбувається вплив на людину нових технологічних інновацій. З іншого боку, простежується розвиток поглядів на людину. Тому філософсько-антропологічний підхід досліджень концепцій людини, за твердженням Б. Грігор'яна, можна звести «...до спроби визначити основи і сфери «власного людського» буття, людської індивідуальності, суб'єктивно-творчих можливостей людини, зробити її «мірою всіх речей», з нею і через неї пояснити як її власну природу, так і сенс і значення навколишнього світу» [6, с.7].

Проте «інформаційне суспільство» неможна зводити тільки до ролі інформації й інформаційних технологій, адже людина живе у біосферно-ноосферному світі. На наш погляд, слід звернути увагу на філософську критику інформаційного суспільства з позиції нової парадигми – парадигми, де духовність і ідейність є «осьовими» концептами. Інформаційний підхід до аналізу суспільних процесів, хоча він і претендує на загальність, ігнорує соціокультурні проблеми і духовні перспективи цивілізації. Адже інформаційне суспільство само по собі багатогранне, воно не знайшло тематичну завершеність і загальноприйняту смислову визначеність і тому існує велика різноманітність у підходах до його визначення.

Сьогодні, як і на початковій стадії свого генезису, інформаційне суспільство залишається предметом дискусій у різних концепціях. Для виявлення специфіки концепцій людини необхідно «...проаналізувати сучасні концепції інформаційного суспільства з урахуванням міжнародного досвіду в цій області, а також виявити закономірності становлення і визначити основні прогнозовані риси майбутньої інформаційної цивілізації» [5, с.6]. Можна простежити певні етапи становлення інформаційного суспільства. Розглянемо періодизацію становлення інформаційного суспільства: 1930 – 1950 рр. – протоінформаційний період; 1960–1990-ті рр. – період оптимістичних прогнозів, «проектний»; рубіж XX–XXI ст. – період критичного вивчення реальності і перспектив інформаційного суспільства. Наголосимо, що мова йде про загальні тенденції при природному різноманітті точок зору на досліджуване явище. Новий стан суспільного розвитку характеризувався як «постіндустріальне» (Д. Белл), «третьої хвилі» (Е. Тоффлер), «мережеве суспільство» (М. Кастельс), «споживчий капіталізм» (Г. Шиллер), «суспільство організації, спостереження і контролю» (Е. Гідденс), «суспільство споживання»

(Ж. Бодрійяр), «індивідуалізоване суспільство» (З. Бауман).

Класифікацію цих точок зору здійснив англійський дослідник Ф. Уебстер. Він відзначає, що «багато «практик», які надихнули інформаційною технологічною революцією, вирішили, що можуть швиденько усвідомити соціальні й економічні наслідки, які, судячи з усього, неминуче настануть» [16, с.9]. Проте ці трактування не виступають як альтернативні, а розкривають різноманіття рис нового типу суспільства, сприяють інтегральній оцінці наукових і технологічних інновацій. Їх необхідно виділити, оскільки «...такі аспекти можна порівняти з проекціями якогось просторового об'єкта на окрему площину, коли цілісне уявлення про нього складається як результат цих проекцій» [5, с.7]. Виділимо чотири критерії «новизни» в суспільстві, звертаючи увагу на характер впливу їх на людину. Приведемо ці критерії: технологічний, соціально-економічний, просторовий (мережева організація суб'єктів діяльності і комунікації) і культурологічний. Підхід до розуміння нового типу суспільства, що отримало спочатку назву постіндустріального, а потім інформаційного в різних країнах на рубежі XX–XXI століть, заклав основу технологічного критерію. Формування такого суспільства, яке Т. Умесао назвав «інформаційним суспільством», у даний час посідає пріоритетне місце. Визначення інформаційного суспільства через інформаційні і телекомунікаційні технології, що набули поширення, відображає видозміну продуктивної і комунікативної життєдіяльності людини. У. Мартін пише, що «...ключем до розвитку «інформаційного суспільства» є те, в якому ступені технології стають невід'ємною частиною повсякденного життя людей» [21, с.3]. Тому головним акцентом його роботи є технологічний критерій. У.Мартін розглядає інформаційне суспільство як єдине ціле, що включає економічні і соціальні питання, пов'язані з людиною. Він говорить: «людина живе в такому суспільстві, в якому якість життя, так само як і перспективи соціальних змін і економічного розвитку, все більше залежить від інформації і від її використання. У такому суспільстві життєвий рівень, структура роботи і відпочинку, система освіти і ринок істотно залежать від прогресу в інформації і знаннях. Це очевидно, виходячи із збільшення безлічі інформаційно-насичених продуктів і послуг, що передаються за допомогою широкого набору способів, багато з яких є електронними» [21, с.7]. М. Конноpз пише про постіндустріальне суспільство, як про суспільство, що «базується на матеріальному для поста, інформаційному багатстві», що, на думку автора, не відноситься поки що навіть до найрозвиненіших країн [20, с.45]. Проте теоретичного інструментарію даного критерію виявляється явно недостатньо для вирішення проблеми співвідношення інтелектуальної праці й інформації. Е. Гідденсу належить концепція модернізації рефлексії. У даній концепції людини торкнулося становище про значне покращення життя людини, яке стало більш впорядковане, ніж раніше. Під зростанням рефлексивності розуміється все повніше відстеження ситуації (що полягає в зборі інформації за допомогою комунікацій), яке дозволяє нам накопичити знання, необхідні для того, щоб здійснювати вибір, як стосовне себе, так і суспільства, в якому ми живемо.

Розгляд людини крізь призму культурологічного критерію, на думку А. Колганова, необхідний у «...аспекті формування системи тотального інформаційного контролю» [14, с.28]. Наприклад, Ю. Хабермас розглядає дану проблему в світлі концепції сфери публічної інформації, в якій він показує, як в епоху зародження капіталізму виникла публічна сфера [18]. Проте тенденції, позначені Ю. Хабермасом, вносять важливе доповнення до загальної антропологічної картини інформаційного суспільства. Дослідник вважає, що існують ті, хто «...навмисно вибирає певний спосіб подачі циркулюючої інформації, завдяки якому вона схиляє людей на користь певної позиції, хто маніпулює нею, домагаючись власний цілей, або перетворює інформацію на розвагу, щоб вигідно збути її як товар» [18, с.328].

На наш погляд, розглянуте різноманіття підходів не є винятковим і у всіх концепціях на перший план виводяться певні уявлення, що дозволяють побачити частковість і деталі, а не всю картину в цілому. Тому природно-науковий критерій, зображений у творчості В. Вернадського, а також концепція людського потенціалу можуть бути теоретичним інструментарієм проблеми трансформації людини, що цікавить нас. Досить часто ідеї про ноосферу В. Вернадського є передвісником концепції інформаційного суспільства. Про це говорить Б. Марков, вважаючи, що «...теорія ноосфери Вернадського є першим проектом глобального інформаційного співтовариства ще до того, як воно сформувалося» [10, с.342]. В. Вернадським була осмислена людина в протоінформаційний період, в якому, по словах В. Возчикова, «...закладаються дві лінії цивілізаційного розвитку: «духовна» (В. Вернадський, Н. Лосський, П. Тейяр де Шарден, Е. Фромм) і «технотрона» (Н. Вінер, Дж. фон Нейман, А. Тюрінг, К. Шеннон), що передбачили деякі сучасні підходи» [4, с.5]. У цьому плані викликає інтерес висліе С. Дуки, що «...працюючий в цьому напрямку В. Вернадський, один з попередників творців теорії інформаційного суспільства, підкреслював вирішальне значення науки й інтелекту в новому інформаційному столітті» [8, с.16]. Тому в історії російської філософської думки, що широко

розвернулася в XX столітті, В. Вернадського можна вважати одним з перших учених, хто звертав увагу на процес інформатизації людини. В. Вернадський запропонував концепцію людини майбутнього суспільства, «...яка є результатом синтезу знань великої кількості природних, соціально-гуманітарних і технічних наук і висловив низку важливих положень, які не втратили свого евристичного значення і на початку XXI сторіччя» [3, с.27]. При цьому він робив акцент на природну основу суспільного розвитку, показуючи, що людина живе і діє не тільки в суспільстві, але і в природі. Унікальність людини в тому і полягає, що вона концентрує в собі єдність законів природи і суспільства. Життєдіяльністю людини є єдине цілісне утворення, оскільки людина живе, пізнає і діє, як неподільне ціле. За словами Ю. Резника, така концепція є загальною антропологією, яка «виявляє загальні й істотні закономірності існування і розвитку людини, а також формулює теоретичні принципи, методи, категоріальний апарат усіх наук про людину. Загальна антропологія розробляє міждисциплінарні проблеми, категорії і моделі, що описують і пояснюють світ людини як біосоціальної системи» [12, с.82]. Дана концепція стала підсумком напружених пошуків упродовж усього XX сторіччя такого поняття, яке, з одного боку, вбирало б у себе все багатство досвіду обговорення проблеми людини в європейській культурі, а, з іншого боку, на відміну від філософських концепцій, піддавалося б подальшому аналітичному опрацьовуванню і могло бути використане досить строго.

Проте «концепція людського потенціалу» далека від свого концептуального завершення і припускає подальший розвиток. У даний час кардинально змінюється все інформаційне середовище суспільства, а нові інформаційні технології проникають практично у всі сфери практики і наукової діяльності, стаючи невід'ємною частиною нової, інформаційної культури людства. У цих умовах надзвичайно важливе антропологічне вимірювання технологічного процесу, подолання технократичного підходу до осмислення людини.

Висновки. Нами представлено дослідження, в якому сформульований важливий, на наш погляд, висновок: об'єктивний вектор формування концептуальних моделей людини задається сучасним історичним контекстом, суть якого в переході від індустріального до постіндустріального суспільства – інформаційного. Аналіз базових концепцій людини в інформаційному суспільстві дозволяє сформувати основу нового напряму у вітчизняних дослідженнях по філософській антропології.

Бібліографічні посилання:

1. **Адров В. М.** Некоторые соображения о человеческом потенциале / В. М. Адров // Философский век. Науки о человеке в современном мире: материалы междунар. конф., 19-21 дек. 2002 г. – Санкт-Петербург: Ч. 3. СПб., 2002. – Ч. 3. – С. 121–122.

2. **Абдуллаев Д. С.** Переход к информационному обществу и становление ноосферы : (Философско-методологич. аспекты) : автореф. дисс. на соискание научной степени канд. филос. наук.: спец. 09.00.13 / Д. С. Абдуллаев. – М., 1993. – С. 2.

3. **Вернадский В. И.** Научная мысль как планетарное явление / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1991. – С. 27.

4. **Возчиков В. А.** Философия образования и медиакультура информационного общества: автореф. дисс. на соискание науч. степени док. филос. наук.: спец. 09.00.13. / В. А. Возчиков. – СПб., 2007. – С. 5.

5. **Генисаретский О. И.** Концепция человеческого потенциала: исходные соображения / О. И. Генисаретский, Н.А.Носов, Б.Г. Юдин // Человек. – 1996. – №4. – С. 6 – 7.

6. **Григорьян Б. Т.** Философская антропология: Критический очерк / Б. Т. Григорьян. – М.: Наука, 2002. – С. 7.

7. **Гуревич П. С.** Современный антропологический поворот / П. С. Гуревич // Н. Н. Страхов и русская культура XIX-XX вв.: к 180-летию со дня рождения: материалы междунар. научн. конф. – Белгород, 2008. – С. 216.

8. **Дука С. И.** Информационное общество: социогуманитарные аспекты / С. И. Дука. – СПб.: 2004. – С. 16.

9. **Звиревич В. Т.** Типология античных концепций человека: автореф. дисс. на соискание научной степени докт. филос. наук.: спец. 09.00.13./ В. Т. Звиревич. –Екатеринбург, 1998. – С. 6.

10. **Марков Б. В.** Философская антропология: [учебн. пособ] / Б. В. Марков. – СПб.: 2008. – С. 342.

11. **Маркс К.** Сочинения: в Т.3. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Политиздат, 1989. – . – Т.3. – 1989. – С.2.

12. **Резник Ю. М.** Интегральная антропология как форма междисциплинарного синтеза / Ю. М. Резник // Философский век. Науки о человеке в современном мире. Ч. 1. – СПб., 2002. – Ч. 1. – С. 82 – 83.

13. **Смирнов С. А.** Современная антропология. Аналитический обзор / С. А. Смирнов //

Человек. 2003. – №5. – С. 92. – 93.
14. Социум XXI века: рынок, фирма, человек в информационном обществе / [Под. ред. А. И. Колганова]. – М.: Республика, 2008. – С. 28.
15. **Титаренко Л. Г.** Технократические концепции в западной социологии / Л. Г. Титаренко. – Минск, 2003. – С. 8. – 17.
16. **Уэбстер Ф.** Теории информационного общества / Ф. Уэбстер. – М., 2004. – С.9.
17. **Фролов И. Т.** К постижению человека разумного и гуманного / И. Т. Фролов // Многомерный образ человека: Комплексное междисциплинарное исследование человека. – М., 2010. – 230 с.
18. **Хабермас Ю.** Философский дискурс о модерне / Ю. Хабермас. – М., 2003. – С.398.
19. **Юнг К. Г.** Проблема души современного человека / К. Г. Юнг // Архетип и символ. – М.,1991. – Режим доступа: http://orel721.rsl.ru/kultura/diskl/ung/arhetip/arhetip.pdf
20. **Connors M.** The Rase to the Intelligent State: Towards the Global Information Economy of 2005 / M. Connors. – Oxford, UK; Cambridge Mass.: Blackwell Business, 1993. – P.45.
21. **Martin W.J.** The Global Informational Society / W.J. Martin. – Aldershot: Aslib Gower; Brookfield, Vt, USA, 1995. – P. 3 – 7.

УДК 37.013

Л. Й. Літвінчук

ТЕОРЕТИЧНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ДЖЕРЕЛА ОСВТІНІХ ІДЕАЛІВ ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА

Проведено аналіз філософської думки початку XVII-XVIII століття, коли відбулася інституалізація сфери освіти. Наголошено, що саме в цей період обґрунтовано підходи до формування особистості та сформовано наукові засади виховання і навчання.
Ключові слова: культура, освіта, розум, Просвітництво, філософія.

Проведен анализ философской мысли начала XVII-XVII века, когда произошла институализация сферы образования. Отмечено, что именно в этот период обоснованы подходы к формированию личности и сформированы научные основы воспитания и обучения.
Ключевые слова: культура, образование, ум, Просвещение, философия.

The analysis of the philosophical thought of the early XVII-XVIII century, when there was the institutionalization of the education. Emphasized that during this period proved approaches to the identity formation and formed the scientific basis of the education and training.
Keywords: culture, education, reason, Enlightenment, philosophy.

© Л. Й. Літвінчук, 2012

Вступ. Самовизначення теоретичного поля філософії освіти передбачає вивчення процесу інституалізації освіти, що відбувається саме в епоху Просвітництва. Актуалізація вивчення ґенези ідеалів цієї доби, визначення їх освітньо-філософського виміру зумовлено необхідністю прояснення цього складного соціокультурного процесу.

Ступінь розробки. Ідеї просвітників сформувались на культурно-онтологічному досвіді філософської класики. Продовжуючи ідеї гуманістів епохи Відродження, просвітники сформулювали свої ідеали та власне ставлення до життя і людини як окремої особистості. Тому вивчення даного питання потребує звернення до класиків філософської думки доби Просвітництва таких як Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, та їх сучасних інтерпретерів – М. Вебер, Г. Гадамер, М. Гайдеггер.

Вивченню просвітницьких ідей та їх філософському осмисленню присвячено роботи як закордонних (І. Б. Романенко, А. П. Огурцов, І. О. Ялі, М. Хоркхаймер, Т. В. Адорно та ін.), так і українських вчених (Л. Ц. Ваховський, С. В. Шевцов, А. С. Сташенко, А. О. Довгань та ін.).

Метою статті є аналіз філософсько-освітнього виміру ідеалів доби Просвітництва.

Виклад матеріалу. Просвітництво як історична і філософська епоха набуло розвитку на початку XVII століття. Становлення класичної європейської філософії розпочалося у той період розвитку країн Західної Європи, що характеризувався революційними перетвореннями у всіх сферах суспільного життя. Буржуазні революції, що мали місце у цих країнах, сколихнули суспільство на боротьбу проти феодальної ідеології, релігійного диктату церкви, зумовили

стрімке зростання розуміння необхідності задоволення особистісних духовних потреб, цілей та ідеалів. Бурхливий розвиток природничих наук зумовив можливість становлення самої науки, обґрунтування нових підходів до світорозуміння, методології наукового пізнання тощо. І у цьому зв'язку чимало науковців-природознавців, поетів, літераторів були й філософами (Англія – Дж. Локк, Д. Толанд, М. Тіндаль та ін.; Франція – Монтеск'є, Х. Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Ж. Ламетрі; Німеччина – І. Кант, Г. Лессінг, І. Г. Гердер та ін.; США – Т. Пейн; Шотландія – Д. Юм, А. Сміт). Тому висвітлення їх ідей відбувалось на сторінках наукових творів: Дж. Локк «Дослід про людський розум» (1692), «Думки про виховання» (1693)., Й. Г. Гердер «Щоденник моєї подорожі в 1769 році», Ж.-Ж. Руссо «Юлія, або Нова Єлоїза» (1761), «Еміль, або Про виховання» (1762), Й.В. Гетте «Роки навчання Вільгейма Мейстера», «Роки мандрів Вільгейма Мейстера», Т. Пейн «Права людини», «Здоровий глузд» та ін.

Причинами зародження та розквіту ідей просвітництва є розвиток економічних відносин, загострення суспільних відносин, що спровокувало хвилю буржуазних європейських революцій, виникнення державних інститутів і, як наслідок, зумовило потребу у високоосвічених людях.

Найважливішим об'єктом філософської рефлексії цього часу стає пізнання сутності людини, природи і взагалі навколишньої дійсності, налагоджується тісний зв'язок із проблемами наукового пізнання. Головною метою своєї діяльності просвітники вбачали у звільненні людства від природного і соціального рабства шляхом його освіченості та виховання. Вірили, що світом володарює розум, тому великі надії покладали саме на освіту як навчання.

Саме просвітники сформулювали державно-правовий ідеал модерного суспільства, сутність та порядок створення демократичних форм правління, порушили питання щодо необхідності збереження прав людини на принципах рівності, справедливості й свободи. Тому відбулися зміни і у самій філософії, що набула новаторського характеру, змінила спосіб мислення, стиль і методи філософського пізнання, що спричинило і утворення нового світогляду.

Термін «просвітництво» у науковому вжитку введено Вольтером і Гердером, представниками німецького просвітництва. У статті великого німецького філософа І. Канта «Відповідь на питання: що таке Просвітництво?» (1784) цей термін розглядається як назва щойно створеної філософської парадигми, яка є уособленням нового етапу розвитку розуму у історії людства. Основними принципами мислення Просвітництво визначає, по-перше, принцип розуму і свободи, тобто самостійне і вільне розумове судження. Вже на початку статті Кант упевнено зазначає: «Просвітництво — це вихід людини зі стану неповноліття, в якому вона перебуває з власної вини» і формулює девіз Просвітництва: «Sapere aude! — Май мужність користуватися своїм власним розумом!» [3, с.1].

Свобода думки є невід'ємним правом людини, наданим їй від природи. Лише освічена людина має мужність користуватися розумом. Зазначає, що до доби Просвітництва людство не використовувало розумову здатність самостійно, не розуміючи її можливості, у зв'язку з «нестачею рішучості і мужності користуватись ним (розумом) без керівництва з боку когось іншого»; а також через власні «лінощі і легкодушність» [3, с.1].

Свобода мислення та свобода вільного користування власним розумом – головне завдання нового просвітницького суспільства. Також просвітники, більшість з яких були деїстами, вірили, що Бога можна пізнати за допомогою розуму. Осягнувши Божественні закони, людина відповідно до них будує власне життя.

Вільне мислення, на думку просвітників, продовжуючи підходи Ф. Бекона щодо реалізації «великого відновлення наук», повинно сприяти органічному поєднанню соціального (суспільного) прогресу з прогресом науковим. Тому вимогу щодо політичного рівноправ'я обґрунтовували природною рівністю людей.

Водночас Кант порушує питання щодо обмеження свободи – не завжди свобода є корисною для просвітництва, а її обмеження створює перешкоди для просвітництва. Кант розділяє громадянську й духовну свободу. Розмірковуючи над можливими наслідками надання переваги кожної зі свобод, Кант приходить до формули вільної держави – міркуйте, скільки завгодно і про що завгодно, тільки коріться!

Просвітники вперше в історії суспільно-політичної думки відкрито розпочали критикувати Бога, релігію, церковні ритуали. Церковні догми визнавали у стриманні суспільного прогресу та розвитку людини. Так, і Кант особливу увагу приділяє відношенню релігії щодо можливості вільного судження – розумна людина повинна бути мислячою, а не безапеляційно сприймати релігійні догми. Тому релігійну догматику він характеризує як сферу «не тільки найбільш шкідливого, але і найбільш ганебного». Необхідність просвітництва людства вбачає у зміні способу мислення. Підсумовуючи, Кант упевнено зазначає, що людству треба надати свободу публічно користуватись своїм розумом і це дасть «просвітництво людям» – і стверджує: «Ми живемо в століття Просвітництва» [3, с.5].

Забезпечення суспільного благополуччя й досягнення людиною щастя вбачалось у поширенні знань. Головний акцент ставився на привілейованому місці розуму. Так, Дж. Локк зазначає, що «… розум ставить людину вище від інших істот, які існують, і наділяє її тими перевагами, які вона має над ними» [5, с.91].

Вбачали освіту, науку і культуру вирішальними у розв'язанні всіх проблем, що постали перед людством. Тому вважали за необхідне здійснювати просвітництво, тобто поширення наукових знань, філософських ідей, ознайомлення з надбаннями мистецтва і літератури. За такого розвитку подій «царство темряви й ошуканства» мало змінитись на «царство розуму й правди». Просвітники виходили з того, що необхідно реалізовувати права людини, які отримані нею від природи, – свобода, рівність, справедливість, братство – шляхом просвітництва, і створювали культ розуму.

Суттєві досягнення науки стали підґрунтям просвітницького оптимізму, тобто такого світогляду сучасників, згідно з яким розум розглядався як підстава та гарант суспільного прогресу. Раціональні засади існування і розвитку людства представники Просвітництва вважали очевидними, тому залишалося тільки довести їх до загальнонародного розуміння. Саме в цьому полягав пафос Просвітництва.

За цю справу взялися люди, які отримали назву енциклопедисти. Це був колектив авторів французької «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел», яка видавалась з 1751 по 1780 р., за редакцією Д. Дідро і Ж. Л. Д'Аламбера. У створенні «Енциклопедії» активно брали участь Вольтер, Е. Кондільяк, Д. Гельвеций, П. Гольбах, Ж.-Ж. Руссо, А. Тюрго, Р. Рейналь, а також співробітничали інші відомі вчені, письменники, інженери. «Енциклопедія» містила у собі зібрання передових знань з усіх галузей. Подолання консервативних засад феодального суспільства, неприйняття ідеології клерикалізму були завданнями цього фундаментального твору. Головною ж ідеєю було створення такого джерела знань, яке б доступно мало можливість прояснити раціональні засади світобудови і просвітити людей, які цього прагли. Саме в цьому полягало велике демократичне значення задуму енциклопедистів. Вони зіграли важливу роль в ідейній підготовці Великої французької революції (зокрема в обґрунтуванні ідей перевлаштування засад суспільного життя та можливості гармонійного соціуму на засадах розуму, перерозподілу власності), сприяли соціальному і науковому прогресу, підривали авторитет феодальних і клерикальних структур абсолютною монархії. Адже не слід забувати, що «розумне начало» мало свій культурно-історичний зміст, а, відповідно, і обмеженість за добу Просвітництва: об'єктивним розум був лише тією мірою, якою система абсолютизму сприяла національній консолідації та промисловому розвитку. Але мірою того, як вона консервувала владу дворян і видавала монархію за єдиний носій загальнонаціональних інтересів, розумність «стану речей» ставала ілюзорною. Тому розвиток раціоналістичних і демократичних тенденцій Просвітництва завершився Великою французькою революцією 1789 р. з гаслами волі, рівності і братерства.

Статусу суспільного ідеалу освіта набуває тільки за доби Просвітництва. Індивідуалізм погляду західної людини фіксується і закріплюється інститутом освіти, перетворюючи його на культурну позицію. Саме виокремлення цього принципово важливого моменту в розумінні сутності освіти належить до здобутків феноменологічної традиції (спочатку М. Гайдеггеру, а потім і Г. Гадамеру), що зосередила увагу на фундаментальній спільності освіти і культури.

Просвітницькі ідеї Ж. Л. Д'Аламбера, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо, Вольтера, К.-А. Гельвеція стверджували непереможну силу морального та громадянського виховання, необхідність набуття природничо-наукових знань та раціонального мислення.

Не можна не погодитись з Л. Ц. Ваховським, що на переломних етапах розвитку людського суспільства, у період створення нових педагогічних парадигм взаємодія філософії й педагогіки ставала особливо помітною й продуктивною. Так, і за доби Просвітництва за наслідком модернізації архаїчних догм, обґрунтування нових ідей і цінностей сформульовано принципи навчання й виховання [1, с. 15].

Біля витоків формування теорії навчання і освіти знаходились В. Ратке, Я. Коменський, які вважали, що процес виховання необхідно організовувати відповідно до законів природи, в органічному їх поєднанні. Дитина – це «чиста дошка», що наповнюється залежно від мети виховання через дії дорослої людини. У процесі навчання приділяли особливу увагу питанню врахування особливостей процесу пізнання у дітей: дитина спочатку сприймає предмети й явища, осмислює їх, а вже потім відбувається процес вивчення. Просвітницьку діяльність провадив і чеський педагог і філософ Ян Амос Коменський, який створив першу в історії педагогіки наукову теорію – дидактику та заклав основи для впровадження безперервності освіти. У повній назві своєї педагогічної праці «Велика дидактика» він стверджував, що дидактика – «це універсальне мистецтво навчання всього і всіх, і при тому вчити з надійним

успіхом, так, щоб не могло бути невдач, щоб ні в учнів, ні в тих, хто вчить, не було нудьги, щоб навчання проходило з радістю, вчити ґрунтовно, не поверхово, не для форми, а наближаючи учнів до істинної науки, вчити добрих правил поведінки і глибокого благочестя», сповідував ідею необхідності всебічного розвитку особистості, пропагував наочне навчання, важливість навчання на засадах творчої праці, розглядаючи виховання і навчання у нероздільному зв'язку, перевагу надавав навчанню порівняно з вихованням [4, с.3]. Вважав, що удосконалення системи виховання й навчання людей сприятиме вдосконалення кожної окремо взятої особистості, і, як наслідок, всього світу в цілому. Підкреслював, що виховання повинно передбачати не лише отримання знань, а й набуття певних моральних якостей, а саме – справедливість, мужність та поміркованість. Саме цей шлях вбачав у покращенні соціального життя і звільненні суспільства від несправедливості, нерівності. Процес навчання розглядали здебільшого виховний захід, що є вільним від схоластичних методів навчання і виховання.

З просвітницькою абсолютизацією культу розуму в освітній перспективі вже Ж.-Ж. Руссо не погоджувався з приводу того, що педагогічний процес не може обмежуватись лише опануванням «правил для керування розумом». Він підкреслив значення виховання почуттів в учнів естетичними засобами – теза, що надалі стала необхідним елементом його освітньої стратегії. І хоча він, як відомо, висловив сумнів у здатності науки та мистецтва вдосконалити природу людини, наполягаючи, що розвиток останніх призводить до занепаду моральності, але вимоги щодо формування ідеальної людини дещо розширилися. Головну мету навчання Ж.-Ж. Руссо вбачає у пробудженні у дитини потягу до навчання, створенні умов для того, щоб виростити людину самостійну, доброзичливу до людей, упевнену у собі та власних силах, розсудливу. Але набуття цих якостей повинно відбуватися природним шляхом, виходячи з пізнавальних потреб людини, яка навчається. У своєму трактаті «Проект виховання де Сент-Марі» він підкреслює, що моральне виховання є найголовнішим педагогічним завданням: «… сформувати серце, судження і розум й саме у цьому порядку, у якому вони названі» [6, с.10].

Згодом у філософській спадщині Просвітництва освітньо-виховні ідеї упорядковуються, набуваючи системного вигляду та претендуючи на дорадчий статус на найвищому політичному рівні. Так, наприклад, Вольтер створює свою освітньо-виховну систему й пропонує її європейським монархам як зразок культурно-освітньої державної політики.

Характерною особливістю Просвітництва стало ще й розуміння того факту, що освіта та громадянське суспільство передбачають одне одного. Узгодження освітніх стратегій з ідеалами громадянського суспільства стало надбанням саме цієї доби через неперечисний інтерес, який виявляли філософи-просвітники до питань побудови щасливого суспільства майбутнього, яке б відповідало цінностям часу: абсолютизація розуму, яким передбачалось у майбутньому допомогти освіченим людям створити й запровадити у практику соціально-політичного життя розумні закони, які виключали несправедливість, злидні та злочини з життя нової Європи.

Здійснюючи пошук нових підходів до проблеми виховання молодих поколінь, виховання розглядалось як підготовка людини до щасливого та розумного життя, коли вона буде вільною особистістю та не посягатиме на свободу інших людей і для цього необхідно здійснювати розумове, моральне, фізичне, трудове виховання (Дж. Локк). Водночас, він зазначає, що виховання та соціальне оточення створюють відмінності між людьми, бо людина народжується з чистою свідомістю і лише досвід наповнює її знанням (розумом). Ж.-Ж. Руссо, французький просвітитель, філософ, письменник, вважав, що просвітництво і виховання здатні усунути нерівність між людьми, яка є несправедливою та неприродною.

Особливу увагу, як і Дж. Локк, приділяє необхідності індивідуального підходу до кожної особистості та врахування вікових особливостей. А виховання розглядає як єдиний засіб розвитку свободи людини. Головними якостями, якими, на думку Руссо, має володіти людина, є: патріотизм, почуття обов'язку, співчуття до людей.

Найбільший вплив на поширення просвітницьких ідей на території Російської імперії справили твори французьких просвітників – Вольтера, Гельвеція, Дідро, Руссо та ін. Проте довгий час ці ідеї мали фрагментарний характер, а також у зв'язку з відсутністю середнього класу, який був носієм ідей Просвітництва у Європі, вони не могли оформитись у потужну ідейну течію. Розвиток гуманістичних ідей українського Просвітництва здійснювався серед діячів братств і Києво-Могилянської академії – Г. С. Сковорода, П. Лодій, Я. Козельський та ін. Г. С. Сковорода, український просвітник-гуманіст, філософ, поет, був прибічником етикогуманістичного напряму, наголошував, що досягнення людиною щастя можливе лише через моральне вдосконалення та духовне просвітлення – «наслідування блаженній натурі» [7, с.144]. Будучи прибічником ідей Руссо щодо «природньої людини», Сковорода вважає, що найбільшу користь людина принесе суспільству, коли реалізує власні можливості за усвідомленим покликанням у своєму природному стані. Особливу увагу приділяв питанню важливості виховання людини.

На думку Сковороди, батьки мають «благо родить и благо научить» [7, с.268]. Розвиток нахилів і природних здібностей повинна здійснювати кожна людина, незалежно від її особистісного становища у суспільстві. Проте найбільш мудрим вихователем людини визнавав саме життя і наголошував, що царство людини знаходиться всередині неї – «Святість життя полягає в творенні добра людям». Ці роздуми філософа знайшли відображення у таких його творах: «Розмова п'яти подорожних про істинне щастя в житті», «Вхідні двері до християнської доброчинності», «Наркіс. Розмова про те: взнай себе». Поширення думок Сковороди сприяло формуванню української нації та досягненню висловленої ним мети: «Ми створимо світ кращий. В Горній Русі бачу все нове: нових людей, нове творіння і нову славу» [7, с.256].

Таким чином, аналіз філософської парадигми освітніх ідеалів доби Просвітництва дає можливість вивчити особливості сприйняття й оцінки досягнень цієї епохи. Освіта, як необхідна соціальна інституція, стає за добу Просвітництва загальновизнаним щаблем культурної еволюції і способом утворення людини. На засадах абсолютизації культу розуму «релігія освіти», як свідчить Гадамер, призвела до того що зміст поняття «природного утворення» повністю відокремлюється від терміна «освіта», яка має значення «специфічно людського способу перетворення природних схильностей і можливостей» [2, с. 51]. Ідея освіти містить у собі приховану опозицію природи і культури (саме тому вихователі, здебільшого, більше часу мають присвячувати виправленню того, що склалося стихійно, ніж тому, що було іманентно включеним у процес формування своїх учнів). Отже, природне утворення, яке створюється стихійним чином не є достатнім для людини. Вона потребує рефлексії у процесі власного становлення, а отже, свідомої стратегії формування. Природна ґенеза має бути скерована, але яким чином це має відбуватися – залишається відкритим питанням. Оскільки обидві крайнощі – і жорсткий контроль над формуванням людини, і невтручання у неї – може призвести до сумних наслідків.

Можливість людини вийти за межі свого предметного буття, здійснити процес розпредметнення світової культури, набути вміння пізнати себе у інобутті, навчитися надавати значення іншому – у цьому полягає гуманістичний зміст просвітницької ідеї освіти. Вона є логічним продовженням гегелівської системи, яка обґрунтовувала можливість повернення абсолютного духу із іноформи раціональними засобами.

На засадах гуманістичних традицій та передових ідей сучасності (того часу) сформовано перші наукові педагогічні теорії, що передбачали водночас розумовий розвиток і моральне становлення особистості. У XIX ст. у більшості країн відбувається розширення участі держави в управлінні та фінансуванні шкільного навчання, продовжується вивільнення школи від впливу церкви, з'являються нові типи закладів для навчання дорослих. Проте здобутки Просвітництва мали різну спадщину. Як зазначає К. М. Андерсон, російський дослідник, спадщину Просвітництва очікувало три долі: неприйняття у Франції, суттєва переробка у Британії, повна вірність просвітницьким ідеалам у США. Таким чином, погляди просвітників мали великий вплив на розвиток теорії та практики освіти у XVII–XVIII ст. і продовжують бути актуальними донині. Більшість ідеологічних і філософських течій, що виникли пізніше, наслідували Просвітництво.

Бібліографічні посилання:

1. **Ваховский Л. Ц.** Западноевропейская философия воспитания эпохи Просвещения. / Л. Ц. Ваховский – Луганск: Альма матер, 2000. – 292 с.

2. **Гадамер Г.-Г.** Истина и метод. Основы философской герменевтики / Г.-Г. Гадамер ; пер. с нем. ; общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова.— М.: Прогресс, 1988. – 704 с.

3. **Кант І.** Відповідь на питання: що таке Просвітництво. / І. Кант – Режим доступу: http://kdpu.edu.ua/download/ kaf_philosof/Dzherela/NKF/i.kant.pdf.

4. **Коменський Я. А.** Избранные педагогические сочинения. В 2-х ч./ Я. А. Коменский ; под. ред. А. И. Пискунова (отв. ред.) и др. – М.: Педагогика, 1982. – 656 с.

5. **Локк Дж.** Сочинения. В 3-х т. / Дж. Локк. Т.1. Опыт о человеческом разумении. (Философское наследие. Т.93). – М.: Мысль, 1985. – 621с.

6. **Руссо Ж.-Ж.** Педагогические сочинения. В 2-х т. Т 2 / Ж.-Ж. Руссо / Под ред. Г. Н. Джибладзе; Сост. А. Н. Джуринский. – М.: Педагогика, 1981. – 336 с.

7. **Сковорода Г. С.** Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчи. Прозові переклади. Листи. / Г. С. Сковорода – К.: Наук. думка, 1983. – 542 с.

УДК 141

Р. І. Олексенко

ФІЛОСОФСЬКИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ РИНКОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

У статті розглянуто соціально-економічні аспекти становлення ринкових відносин у працях сучасних українських учених. Автором проаналізовано погляди вітчизняних економістів на розвиток ринку в Україні.

Ключові слова: філософія, ринок, ринкові відносини, соціально-економічні аспекти.

В статье рассмотрены социально-экономические аспекты становления рыночных отношений в трудах современных украинских ученых. Автором проанализированы взгляды отечественных экономистов на развитие рынка в Украине.

Ключевые слова: Философия, рынок, рыночные отношения, социально-экономические аспекты.

The article deals with the socio-economic aspects of market relations in the writings of modern Ukrainian scientists. The author analyzes the views of economists on domestic market development in Ukraine.

Key words: Philosophy, market, market, social and economic aspects.

© Р. І. Олексенко, 2012

Соціально-економічні, політичні та інші аспекти становлення ринкових відносин достатньо виразно проявляються у працях сучасних українських учених, серед яких варто відзначити таких: В. Базилевич, А. Гальчинський, В. Геець, А. Павленко, Д. Черваньов, А. Чухно, С. Мочерний та інші. Їх погляди багато в чому відрізняються, їх ідеологічні засади поширюються від соціал-демократизму (а інколи і пережитків марксизму-ленінізму) до неоліберализму в різних його варіантах. Однак більшість з них намагаються визначити наукові критерії оцінки ринкового господарства з позицій прийнятності його законів для українського суспільства, його сильні та слабкі сторони.

Академік Чухно визнає, що «ринок це складна система з розгалуженою і багаторівневою структурою, яка формується за допомогою найрізноманітніших шляхів і методів» [8, с.137]. Він виділяє в ринковій економіці функціональну структуру, що забезпечує кожному з ринків виконання певної функції, обіг певних товарів чи послуг. Це і фінансовий ринок, товарні ринки, ринок праці, ринок капіталу та валютний ринок. Ці функції ринок виконує, спираючись на інфраструктуру: товарні, фондові та валютні біржі, підприємства і фірми, банки і кредитні товариства тощо. Між рівнем розвитку ринку та станом інфраструктури економіст визнає пряму залежність: чим більш розвинута інфраструктура, тим краще розвинутий і ринок.

Не оминув у своїх фундаментальних працях відомий економіст і проблему особливості умов для формування ринку в Україні. Він констатує, що в Україні ринок формувався в унікальних історичних, економічних і соціально-психологічних умовах, оскільки до ринку ми почали рухатись від командно-ринкової економіки. Академік висловлює досить перебільшене твердження, що «наша економіка була, по суті, ізольована від світової економіки, насамперед від світового ринку» [8, с.138]. Звичайно, радянське господарство було специфічним, але ізольованим його назвати складно. Так, СРСР активно торгував на світових ринках нафтою, продавав природний газ Західній Європі, закупляв зерно в Канаді, США та Австралії і т.п. Інша справа, що радянські підприємства не мали самостійного, без контролю держави, виходу на світові ринки.

А. Чухно відзначає, що СРСР домігся успіхів у галузі ракетно-космічної техніки, в авіаційній та оборонній промисловості в цілому, але стан його економіки від цього не був кращим за розвинуті ринкові країни. Радянське господарство досягло високого рівня суспільного поділу праці, мало високоспеціалізовані підприємства, розгалужені економічні зв'язки, але все це функціонувало під адміністративним контролем, часто нераціональним, економічно недоцільним.

На думку українського академіка, перехід до ринку в Україні повинен насамперед удосконалити та раціоналізувати господарські зв'язки. Особливість утворення загальнодержавного ринку у нашій країні він вбачає у тому, що у нас немає тих можливостей, які були у інших перехідних суспільствах. Наприклад, Югославія та Польща перейшли до ринку, використавши досить розвинутий потенціал приватного сільськогосподарського сектора, який допоміг забезпечити

основні потреби населення і пом´якшив перехід до ринку. Для України ж перше десятиріччя переходу до ринку був характерний надзвичайно високий рівень одержавлення економіки, монополізація важкої промисловості і домінування підприємств-гігантів. Академік Чухно з вищенаведених причин вважає, що в Україні перехід до регульованої ринкової економіки не може бути рівномірним в усіх галузях господарства, це підтверджує світовий досвід [8, с.139].

Учений-економіст визнає і структурні складнощі переходу до ринкової економіки. Він відзначає, що є закони про власність, землю, оренду, але адміністративно-командна система все ще зберігає вплив на бюрократію і протидіє спробам створити альтернативні структури, гальмує соціально-економічні перетворення. Світовий досвід показує, що господарський механізм «може успішно функціонувати лише у цілісній системі економічних та юридичних норм, певному стані суспільної свідомості, моралі та культури. Без цих передумов надбудовного характеру ринок так само неможливий, як і при відсутності певних економічних факторів. Жоден ринок не може існувати без правової основи, хоч і самого прийняття законів замало. Нерідко вони (закони) залишаються «безробітними», бо потрібен ще механізм їх реалізації» [8, с.139]. Помічає він і негативну тенденцію, за якої зміни економічних процесів такі динамічні, що чинні закони швидко старіють, а юридичні норми не відповідають реальним процесам в економіці.

Винятково важливими для ринкової економіки академік визнає такі фактори, як суспільна свідомість, рівень культури, суспільної моралі. Адже при однобокому негативному ставленні до ринку, до товарно-грошових відносин можливе поглиблення кризових явищ в економіці. Він зазначає, що загострення дефіциту товарів, розбалансованість ринку в 90-ті роки XX століття викликали велике занепокоєння населення тим, що перехід до ринку посилює негативні процеси: ріст цін, гіперінфляцію, безробіття, банкрутство підприємств. Такі явища перехідного періоду становлять серйозну загрозу деформації ринку, зростання невпевненості підприємців та споживачів, скорочення довгострокових інвестицій у виробництво, зростання спекулятивного капіталу тощо. «Така ситуація породжує недовіру до уряду, його економічної політики, - пише А.Чухно, посилює нестабільність і невпевненість у майбутньому ринку» [8, с.140].

Учений також піднімає проблему справедливості у процесі становлення ринкових відносин в Україні. Він виступає за активну соціальну політику не тільки традиційними засобами (збільшення державних витрат на житло, на освіту, охорону здоров'я, пенсійний фонд, інвалідів та малозабезпечених). Нова соціальна політика повинна забезпечити соціально справедливий перехід до регульованої ринкової економіки. Це потребує чіткого визначення масштабів та рівнів негативних економічних процесів (інфляції, безробіття, зниження доходів та ріст цін) і усунення негативного впливу ринку на вразливі соціальні групи. Навколо таких дієвих заходів можна згуртувати населення для економічних ринкових перетворень.

Академік переконує, що формування ринку і господарського механізму в цілому довготривалий процес, який супроводжується змінами в усіх сферах суспільного життя. Розвинуті країни йшли до ринку, на його думку, упродовж всього повоєнного періоду (не менше 3-4 десятиліть). Нові індустріальні азійські країни – приблизно 2 десятиліття. Тому перехід України до ринкових відносин неможливий за відносно короткий строк, ймовірний лише перехід до регульованого ринку.

Вітчизняний економіст В.Н. Тарасевич тематизував доволі оригінальну, хоча і переобтяжену марксистськими категоріями, «теорію перехідної економіки в контексті універсумних процесів». В її основі лежить невдоволення західними поглядами на перехідну економіку як трансформацію командної в ринкову. На його думку, західні теоретики завузили проблематику транзитивних країн до суто економічного аналізу. Натомість треба розглядати це явище не тільки в контексті глобальних (глобалізаційних) процесів, а навіть в контексті всієї «космічної еволюції», яка веде до обєднання людства і до «глобальної синергетичної економіки» [7, с.70]. Цей автор, по-перше, закидає неоліберальній моделі аналізу та впливу на трансформацію постсоціалістичних та пострадянських країн звинувачення у «зацікавленості розвинутих країн» зробити економіки «нових країн» занадто відкритими. Це дозволило, на його думку, «імпортувати промисловий, фінансовий та людський капітал на сотні мільярдів доларів» з перехідних економік до розвинутих. Натомість Захід «експортував на периферію глобальні проблеми сучасності (бідність, голод, забруднення довкілля і т.п.)» [7, с.67].

По-друге, він переконаний у тому, що західна модель «перехідного суспільства» не враховує: «а) значно більш складної будови сучасної ринкової економіки порівняно з неокласичними моделями; б) ринкових відносин як тільки однієї із складових економічних відносин; в) економіки як тільки однієї із сфер життєдіяльності суспільства» [7, с.68], і робиться це свідомо, щоб поставити країни, що розвиваються у залежне від Заходу становище. Тож в даному випадку спостерігаємо закид «фахівця», який займавсь проблемою ринкової економіки

протягом приблизно 10 років, західним вченим, які все життя провели в умовах ринкової економіки, вивчали її протягом багатьох поколінь – це виглядає доволі типовим прикладом «вітчизняної учености» - аргумент на зразок: як колись підкували блоху наші народні умільці, так ми «підкуємо» західну науку. З приводу другого звинувачення, В. Тарасевич «пророкує» кару західним суспільствам у вигляді поширення екологічних проблем, кримінального впливу, «маргіналізованого людського капіталу», екстремізму та тероризму і на розвинуті країни. Така позиція збігається, по суті, із екстремістськими теоріями «диявольського Заходу», властивим різноманітним маргінальним течіям (особливо у азійському варіанті), які й підживлюють міжнародний тероризм.

На думку вітчизняного економіко-універсумного «пророка», Україна повинна уникнути і прозахідного, і просхідного варіантів соціально-економічного розвитку, а знайти «свій особливий шлях», який міг би поєднувати краще від обох вищевказаних і відповідати «імперативам становлення нового мегауніверсумного інтеграційного типу історичного розвитку» [7, с.80]. Рецепт для цього «дива» вітчизняний економіст подає у вигляді подолання «тристоронньої суперечності» між технологічним, соціальним та соціально-економічними укладами національної економіки. А оскільки В. Тарасевич розуміє західну модель як «економічний імперіалізм», а східну – в діалектичний спосіб, мабуть, розуміє як «глибоку духовність», індиферентну до економічних проблем, то їх синтезом постає щось на зразок раю на землі, в якому українці (ліпше, українсько-універсумні часточки) будуть і економічно багаті, і духовно розвинуті, гармонізовані з універсамом, людством і з самими собою. Однак такий варіант, і без суворого наукового аналізу так шанованого В. Тарасевичем Карла Маркса, виглядає повною утопією. Навіть сам автор «космо-біо-соціального» підходу до економіки у завершенні власної праці зазначає, що «економічна наука, не тільки не всесильна, але часто просто безсильна» [7, с.210] у вирішенні реалізації своєї ж утопічної мети – «віднайти велосипед» ефективної економіки (незахідного взірця та способу функціонування).

В. Я. Бобров здійснив спробу концептуально поєднати основні положення економічної теорії з функціонуванням ринкового механізму, в якій він намагався розкрити найважливіші теми основ ринкової економіки на основі фундаментальних положень сучасної теорії мікро- та макроекономіки. В своїй праці він систематизував методологічні положення економічної теорії, що пояснюють закони функціонування ринку, управління в ринковій економіці, основні їх елементи (фінансова, кредитно-банківська система, ринок цінних паперів тощо) [2]. В. Бобров зазначає, що «закріплення функцій володіння й управління власністю за одним суб'єктом неминуче породжує її відчуження від суспільства. У нас протягом багатьох десятиріч відбувався процес, пов'язаний з надмірною централізацією власності, її бюрократизацією, майже виключною її зосередженістю в руках держави. І в теорії, і в практиці так звана «загальнонародна» власність ототожнювалась з державною» [2, с.43]. Він приводить статистику, згідно з якою 92% засобів виробництва належали державі, а якщо врахувати, що так звана «кооперативна» (колгоспна) власність теж перебувала під тотальним контролем радянської влади, то це означає повне одержавлення засобів виробництва і позбавлення цілих поколінь «вільних радянських людей» приватної власності та стимулів її набуття.

Присвятив дослідженню ринкового господарства. Значну увагу і український економіст К.Базилевич. Його погляди просякнуті стереотипами ортодоксального марксизму східного (радянського) зразка. Так основні поняття ринкової економіки трактуються ним ніби з погляду 70-80-х років минулого століття. В його праці відчуваються стереотипи стосовно капіталізму як антагоністичного соціального ладу. «Капіталістичне товарне виробництво – велике, середнє і мале виробництво, пише К. Базилевич, ґрунтується на приватній власності на засоби виробництва незначної частини населення; найманої праці тих, хто позбавлений власності на засоби виробництва; продукт (результат) виробництва є власністю капіталіста (власника засобів виробництва); суспільною метою виробництва є отримання максимального прибутку». [1, с.43]. Професор кращого ВНЗ країни мабуть забув, що «незначна частина населення» в розвинутих країнах – це майже половина всіх громадян, які в тій чи іншій формі володіють акціями корпорацій, тобто є співвласниками (хоч і «мінорітаріями).

Відомий економіст також чітко розділяє ринок на вільний класичний (до сер. XIX ст.) – «ринок, за якого держава не втручається в економіку, а виступає як «нічний вартовий», що стежить за тим, щоб усі, хто має самостійне джерело доходів, ретельно сплачували податки до державної казни. Основними регуляторами економіки є вільні ціни, процентна ставка та ставка заробітної плати» [1, с.55-56] та ринок регульований (сер.XIX – 50-ті роки XX ст.), який характеризується втручанням держави в економічне життя суспільства з метою обмеження свавілля монополій та захисту конкурентного середовища.

Умовами виникнення ринкового господарства професор-економіст визнає суспільний поділ

праці, який ґрунтується на спеціалізації, що визначається порівняльними перевагами або відносно меншою альтернативною вартістю виробництва; економічна відособленість суб'єктів господарювання (що, скільки і як виробляти – вирішує сам товаровиробник); величина трансакційних витрат визначає умови і межі ділової активності; вільний обмін ресурсами, який забезпечує вільне ціноутворення та ефективне господарювання [1, с.58]. Як бачимо із цього визначення серед чинників ринку немає приватної власності, як кажуть – «коментарі зайві!». Визначення ринкової економіки в даній праці відсутнє, хоча у самій назві проголошене.

Натомість інший знаний український економіст А. Гальчинський приділяє проблемі співвідношення ринкової економіки та приватної власності велику увагу. Учений навіть пропонує «принцип історизму власності» [4, с.58] і вважає, що радянська наука розглядала питання історизму відносин власності з позицій формаційного підходу, а «характеристики загально цивілізаційних перетворень, які визначають об'єктивну основу еволюційного розвитку відносин власності, не розглядалися» [4]. В чому ж його відмінність від марксистського тлумачення, яке також орієнтувалось на «загальну спрямованість» історичного процесу? А. Гальчинський бере за основу марксову тезу про «позитивне заперечення приватної власності», але не комуністичною формацією, а новою формою капіталізму. Він запевняє, що сучасні корпорації «долають обмеження, притаманні цій формі власності в умовах класичної приватно-капіталістичної форми» [4, с.65]. На його думку, нинішні корпорації – колективні власники, а не приватні. Критерій автора – відсутність одноосібних, чи домінуючих власників у найбільших корпорацій США (на момент написання книги). Це затіняє для автора простий факт – акції цих корпорацій продаються на світових біржах, що означає нічим необмежене право їх власника – власника саме приватного. Цей власник може їх зберігати, продавати, дарувати тощо, що і є ознакою приватної власності, тобто власності автономної від політичної, релігійної та інших сфер суспільства. Єдина проблема у власника акціонерного капіталу – ризик знецінення його акцій внаслідок процесів економічного життя.

Іншим критерієм подолання капіталізмом «класичної приватно-капіталістичної форми» А. Гальчинський вважає соціальні інвестиції приватних компаній та корпорацій (на прикладі США). Згідно даних 1987 року в США соціальні інвестиції корпорацій становили 541,1 млрд. доларів (фонди медичної допомоги працівникам, фонди матеріальної підтримки, фонди перепідготовки кадрів тощо). Соціальні витрати держави в тому ж році склали 834,4 млрд. доларів (18,4% ВНП). На основі цього автор робить висновки про подолання основних суперечностей капіталістичного суспільства на етапі корпоративної форми власності. «Якщо приватно-капіталістична власність у її класичному втіленні дезінтегрує суспільство, породжуючи цим складні проблеми суспільного розвитку, то корпорація, навпаки, створює економічні передумови для соціальної інтеграції, подолання відчуження людини від засобів виробництва, його результатів, участі в управлінні» [4, с.66].

Ще більше, на думку А. Гальчинського, природу капіталізму змінює діяльність страхових та пенсійних фондів, які уособлюють для нього усуспільнену форму власності. «Власне, – зазначає вітчизняний економіст, - це вже не капітал у його класичному розумінні, який працює лише на одержання прибутку. Діяльність цих інституцій повністю підпорядкована інтересам громадянина, що акумулює свої кошти на їхніх рахунках» [3, с.78]. Автор апелює до статистичних даних, згідно яких близько половини акціонерного капіталу найбільших корпорацій уособлюється у специфічній формі пасивів, «які мають трудовий характер, є власністю мільйонів громадян і не мають ознак класичного капіталу» [3]. Така апологетична позиція А. Гальчинського не враховує такої характеристики корпорацій, як інтернаціоналізація (глобалізація) їх діяльності. Задамо питання: чи втрачає капітал транснаціональних корпорацій «ознаки класичного» у країнах «третього світу», де використання дешевої робочої сили дозволяє отримувати надприбутки?

Те, що капіталом стала володіти більша частина суспільства в розвинутих країнах, не відміняє суть капіталістичної системи, орієнтованої на прибуток. Пенсіонери та застраховані особи, які є клієнтами вищевказаних фондів, справді зорієнтовані на збереження (заощадження) своїх коштів, але фонди гарантують це за рахунок пакетного володіння акціями потужних транснаціональних корпорацій. Останні, в свою чергу, орієнтуються на прибуток, і якщо є можливість отримати його в слаборозвинутих країнах, керівництво корпорації добровільно не відмовиться від нього, і не спрямує кошти на соціальні інвестиції та підвищення соціальних стандартів в цих країнах. Адже, якщо корпорація буде втрачати прибуток, ціна акцій на біржі буде падати, що може спонукати пенсійні та страхові фонди продати їх, щоб не втратити заощадження своїх клієнтів. Природа прибутку корпорацій турбує фонди та їх клієнтів значно менше, ніж рівень прибутковості та можливість наростити власні заощадження. Отже, приватно-власницьких характер капіталу не може «відмінити» навіть його широке поширення серед населення багатих країн. Інша справа,

якщо таке явище стане глобальним, тобто більшість населення планети матиме такі страхові та пенсійні заощадження, але поки що це виглядає утопією.

Український економіст Л. Кудирко проаналізував проблеми переходу до ринкової економіки з позицій ордоліберализму. Він відзначає, що ігнорування специфіки соціально-економічних та історичних обставин перехідної економіки і вбачання в монетаристських рецептах відповідей, придатних «для всіх часів і народів», не могли не призвести до неочікуваних наслідків, які врешті-решт сприяли повному розчаруванню в неоліберальних можливостях взагалі і монетаристському ідеалі, зокрема [5, с.2].

Це завадило більш адекватному сприйняттю неоліберальних ідей, зокрема німецького ордоліберализму, який продуктивно осмислює еволюцію економічних систем, їх сутності та основних механізми функціонування. Українські дослідники вважають, що саме адекватності положень ордо- лібералізму повоєнна Німеччина завдячує у своєму соціально-економічному розвитком. ФРН в доволі короткий історичний період перетворилась з посттоталітарної країни із вщент зруйнованою економікою та соціальною системою на соціально-ринкову та правову державу [5].

Темпи гіперінфляції в Україні становили: 1991 рік – 240%, 1992 рік – 2100%, 1993 рік – 1025%. Безпрецедентне падіння обсягу виробництва з 1990 по 1994 рік (у промисловості на 70%, а у сільському господарстві – на 30%) дослідники порівнюють з періодом «Великої депресії» у США 1929-1933 років. Аналізуючи стан доходів населення, Л.Кудирко відзначає факт їх падіння з причин абсолютного і відносного зниження рівня заробітної платні. З 1992 по 1994 рік частка номінальної зарплати у ВНП упала з 50, 1 % до 33,8 %, що майже у 2 рази менше, ніж у розвинутих країнах. У подальшому ця тенденція збереглась, що свідчить про грабіжницьку роль вітчизняного капіталу, який розвивається за рахунок гіперексплуатації та захоплення суспільної власності. У багатьох галузях господарства частка заробітної плати у структурі собівартості зменшилась до 5-7%, а на деяких підприємствах – до 3 % [5, с.4].

Вітчизняні дослідники вказують, що нестабільність політичної та соціально-економічної ситуації в Україні на ранній стадії переходу до ринкової економіки зумовила дуже низький рівень іноземних інвестицій. На кінець 1995 року вони склали близько 750 млн. дол. США при очікуваних 40 мільярдах.

На думку Л. Кудирко, псевдоліберальна та псевдодемократична політика зумовила такий значний рівень падіння виробництва в Україні при переході до ринку, оскільки лібералізм не припускає існування високого рівня монополізації ринків, непрозорості приватизаційних процесів, гіперінфляції як способу збагачення багатих за рахунок бідних [5, с.8].

Ордоліберализм проявив неабиякий успіх у реформуванні повоєнної Німеччини, в якій успіх був пов'язаний із плідним синтезом лібералізації господарського життя, роздержавленням та декартелізацією економіки. При цьому існувала системна державна підтримка тих сфер господарства, у яких використання лише ринкових механізмів було б недостатнім або загрожувало б значними соціальними витратами і втратами. «Контроль за цінами був збережений у тих сферах, де введення вільного ціноутворення було визнано соціально небезпечним. Держава залишила за собою контроль за цінами на електроенергію до 1953 року, вугілля та дорогоцінні метали – до 1954 року, воду і газ – до 1959 року. Предметом особливого державного регулювання на трансформаційний період залишились ціни на сільськогосподарську продукцію і житло» [6, с.8-9].

Вітчизняні дослідники наголошують на негативній ролі партійно-господарської номенклатури в процесі переходу України до ринкової економіки, яка корумпованими зв'язками з державним апаратом вибудувала картелізоване господарство («олігархію») та сприяла збереженню за державою насильницького характеру стосовно широких кіл населення.

Сучасна економічна теорія в Україні теж налаштована здебільшого на концептуалізацію успішних соціальних умов для ринкового господарства. Однак вона перебуває в пошуках методологічних парадигм: більшість дослідників критикують неолібералізм, але не в змозі протиставити йому нічого, окрім постмарксистських звинувачень у «ринковому імперіалізмі». Інша частина схиляється до «західних» засад у трактовці ринкової економіки, але недостатньо переконливо доводить ефективність застосування їх до української специфіки. Якщо в окремі періоди (кінець XIX — перш. третина XX ст..) українська економічна думка була відома в світі оригінальними ідеями та теоріями, то із сучасних українських економістів у світі відомий лише Б. Гаврилишин.

Бібліографічні посилання:

1. **Базилевич В.Д.** Ринкова економіка: основні поняття і категорії: Навч.посібник / В.Д. Базилевич, К.С. Базилевич. – К.:Знання, 2006. – 263с.

2. **Бобров В.Я**. Основи ринкової економіки: Підручник / В. Я. Бобров – К.:Либідь, 1995. –

320с.
3. **Гальчинський А.С.** Кінець тоталітарного соціалізму. Що далі? / Анатолій Гальчинський - К.: Українські пропілеї, 1996. – 160 с.
4. **Гальчинський А.С**. Становлення суспільства постформаційної цивілізації: Навч. посібник / А.С.Гальчинський – К.: Вища школа, 1993. – 107с.
5. **Кудирко Л.П.** Формування ринкового простору перехідної економіки України у контексті ідей неоліберальної спадщини / Л.П.Кудирко – Донецьк: ІЕП НАНУ, 1997. – 24с.
6. **Никитин С**. Что такое «шоковая терапия» / С. Никитин // Международная экономика и международные отношения. – 1992. - №2. – с.3-10.
7. **Тарасевич В.Н.** Очерки теории переходной экономики / В.Н. Тарасевич – К: Наукова думка, 2001. – 224с.
8. **Чухно А.А.** Твори у трьох томах / А.А. Чухно. – Т.1. Становлення і розвиток ринкової економіки – К: КНУ, 2006. – 560 с.

УДК 130.2

M. A. Zhurba

VIRTUAL REALITY AS COMPENSATORY MECHANISMS OF UNSOLVED PROBLEMS IN LIFE

Проаналізовані існуючі підходи з'ясування онтологічного статусу віртуальної реальності у сучасній науковій літературі. Розглянуто співвідношення альтернативного (віртуального) світу з нашою реальністю через проекцію ескапізму з його амбівалентними характеристиками. Підкреслено, що історичне прагнення людини до подолання свого екзестенційного обмеження у наш час проектується з реального буття на віртуальне, де стає можливою елімінація трансперсональних екзенстенціальних страхів.
Ключові слова: віртуальна реальність, реальність віртуального, віртуалістика, ескапізм, цивілізація, віртуальна та константна темпоральність.

Проанализированы существующие подходы выяснения онтологического статуса виртуальной реальности в современной научной литературе. Рассмотрено соотношение альтернативного (виртуального) мира с нашей реальностью через проекцию эскапизма с его амбивалентными характеристиками. Подчеркнуто, что историческое стремление человека к преодолению своего екзестенциального ограничения в наше время проецируется из реального бытия в виртуальное, где становится возможной элиминация трансперсональных екзенстенциальних страхов.
Ключевые слова: виртуальная реальность, реальность виртуального, виртуалистика, эскапизм, цивилизация, виртуальная и константная темпоральность.

The article analyzes the existing approaches determining the ontological status of virtual reality in modern scientific literature. We consider the relationship of the alternative (virtual) world and our reality through the escapism projection of its ambivalent characteristics. It is emphasized that the historical human desire to overcome the existentional limitations is today designed with real life in the virtual one where the elimination of transpersonal existentional fears becomes possible.
Keywords: virtual reality, reality of the virtual, virtualistics, escapism, civilization, and virtual constant temporality.

© М. А. Журба, 2012

Virtual reality (VR) is latently becoming a stable part of the worldview of modern man and intruding into the existing being as specific practice of adding the new in already existing social systems and processes. According to many scientists, its has overcome the status of scientific categories and has become a universal attribute of the multifaceted life. The problem field of VR today is going far beyond software, games, three-dimensional computer graphics, and the humanitarian aspect arises in the same perspective as the technical one. In the whirlpool of events evolved the philosophical reflection of VR ilsef is developing and becoming actual and varies from the subject of philosophical analysis to its tools.

As for the level of scientific development, there is a paradoxical situation: on the one hand, the whole understanding and the need for further research is declared in all modern scientific investigations, on

the other, despite the relatively short period of scientific research a sufficiently large number of different approaches, concepts, theories, or at least not much less than with other philosophical problems have been formed and developed. Finally today we have a relatively large scientific heritage, which is added every day with new modifications at superspeed and today's innovations and discoveries are becoming everyday affair.

The conceptual apparatus of VR today is rarher wide, that caused the need for its systematization ration and autonomy: Dictionary of virtual terms [20], Virtual reality, Glossary of terms [1], Glossary of Virtual Reality Terminology [18], Knowledge Ability's Virtual Glossary [19] Glossary of Media Education, Mediapedagogics, Medialiteracy, Media competence Terminology [15] and others.

In the postnonclassical picture of the world the new philosophical, paradigm approach of VR study is specified is specified – «virtualistiscs», the creator of which is the Russian scientist N. Nosov. Virtualistics is a special philosophical category which is given by the category opposition of «virtual-constant». This approach has allowed to develop modern ontological and anthropological concepts of VR. Despite the relatively short period of study the following investigations are devoted to virtualistics stics: the Problems of virtualistics and culture (O. Anisimov, Yu. Mamchur, Yu. Melkov., O. Migunov, N. Nosov, D. Tselikov, O. Yuhvid), theoretical and cognitive problems of virtualistics (P. Alyoshin, V. Babenko, S. Borchykov, O. Genisaretskj, F. Hirenok, L. Hrymak, S. Zharov, V. Zhdanov, O. Kovalevskaya, E. Mamchur, M. Menski, N. Nosov, M. Ovchinnikov, M. Pronin, V. Rosin, V. Samokhvalova, A. Syevalnikov, A. Smirnova, P. Solopov, H. Yuryev, J. Yatsenko), natural scientific grounds of virtualistics (L. Antipenko, O. Baksanskj, A. Knyazev, A. Kucher, O. Pechenkin, Yu. Sachkov) and others.

Discursiveness of the word expression "VR" contains a paradox that provokes the difficulty of its understanding, it generates a lot of modes and interpretations. The postmodern «death of the author», «textcentrism» and pluralism of interpretations outlined a way from deconstruction of the text to the deconstruction of reality image. There appears a need for conceptualization and search for common principles of VR in art, science, computer science, religious beliefs, in the modified, boundary states of consciousness and so on. But today, as Sayapin states [12], instead of the required dialectical synthesis, violent reductionism is dominating, making it impossible to find a single reality, adopted for all. There is one of the key issues – clarification of the ontological status of VR – how does an alternative world relate to our reality, or are they equal? M. Krapivnytskyi emphasizes that depending on the decision we can form a relationship and to answer the following question: «What will be its further dissemination – a break with life or a new perspective of life?» [5, p. 132-136]. Let's analyze existing approaches in modern literature.

Traditionally, VR (as another reality) was identified with the break with real life. The main reasons, that provoke «migration», are due to the activation of protective mechanisms that help a person to get away from troubles, problems, stress, confusion, conflict, and the gray monotony of everyday life that human real life is filled with. It turns out that helplessness, escape from reality, nonadaplation to social conditions, hard work and selfreflection crisis provoke the individual to build «castles in the air», which perfectly fit into the generated virtual space.

Such a worldview and lifestyle has been established toward eskapism (from English, «escape»), which become especially popular in the era of postmodernism and got a second wind with the advent of virtual reality. Any human activity can be a way of escapism (from hobby to addiction), where it acts as a compensatory mechanism of unsolved problems of the life. Conditionally, depending on the type of activity it is possible to distinguish active (sports, career, art, etc.) and passive (watching movies, alcohol, drugs, etc.) eskapism. There are also cases of physical escape from life. Downshifting is very popular today especially in metropolis areas – life philosophy, which promotes «life for myself», «life for life itself», «negation of others «goals» and imposed social stereotypes: an increase in material wealth, career making, logics of consumeristic society. So, saying in other words, there is negation, rejection, escape from the (quasi) values of modern civilization.

The examples of escape from reality are often presented in the literature (Le Klezio «Desert», J. Hyuismansa «On the contrary», R. Rolland «Circles of Bryunon» Mr. Suskind «Perfumers», A. Machen «The Hill of Dreams», etc.) and in the movies («Pigs», directed by Lauri Nurkse (Finland, 2010), «Mystery Forest», directed by M. Knight Shyamalan (USA, 2004), «Beach», directed by D. Boyle (USA, UK, 2000), «Mirror Mask» directed by D. Makkina (UK, 2005). The more current trends of escapism will be developed the more stratified, separated and isolated the society will be N. Pezeshkian [8] emphasizes certain kinds of escape from reality, followed by replacing the hierarchy of values «escape in the body», which aims at improving physical or mental state of the person (appearance, quality of rest, paranoia of health, etc.), «escape in the work» – with excessive diligence, which flows into psychological work addication, «escape in contacts or loneliness» – this way of escaping aims at communication as need satisfaction, or vice versa – missing it, «escape into fantasy» – a flight in

relatively comfortable conditions, the world of illusions.

Kidult (adult children) may be also called a form of escapism – an adult who keeps his childhood admiration («Peter Pan syndrome», Puer aeternus (Latin «eternal boy», young archetype), etc.). It is a mild form of entrance into the world of illusions, children's dreams, in infantilism, to some extend, which acts as a safety mechanism for stress reduction and provides vital psychological relaxation of a person.

It should be particularly noted that virtual reality, online games (especially role-playing), online communication, online dating, enable to present a lot of ways of «escaping» from real life. Thus, the historical human desire to overcome the existentional limitations is designed with real life in the virtual one, where elimination of transpersonal existentional fears is quite possible (see the book by Yu. Scherbatykh. Rid yourselves of fear: a practical guide to overcoming human fears [17]): fear of time (fear of the future, fear of death), agoraphobia (fear of closed or open spaces, fear of darkness), fear of life (obscure fear, fear of the mysterious, fear of senseless life), fear of oneself (fear of losing control, fear of going mad).

The new virtual reality, as we see – is not only an escape from existing problems, but also an attempt to escape from death. Why is it possible? What is the mechanism of these processes? In order to answer the questions posed, at least in a general sense, it is useful to compare the VR and the «real reality» (its constant reality that exists constantly, but not actually) through the prism of temporality, that is, differences between virtual and constant temporality. In this perspective one should apply to the work of M. Krapytsky «Virtuality and temporality» [5, p. 132-136]. Despite the fact that the virtual and constant temporality has continual character, as the author states, but in the relationship between itself virtual temporality is becoming discrete and reversible. And it becomes reversible, provided virtual temporality turns in its constant form. If this condition of turning is not fulfilled, the virtual temporality remains irreversible and has a continual character, as its constant temporality. «Achieving continuance of virtual temporality is possible only if a constant negation of temporality takes place. In this case, the person begins to realize virtual temporality as the original one, but at the same time he/she loses his/her sense of existential characteristics of a constant temporality: impermanence, inevitability, death, life tragedy. In the presence or absence of these characteristics one can judge on the degree of one's isolation from a constant reality» [5, p. 132-136]. If a person completely loses touch with a constant reality and views a reality virtual as the original one, this person ceases to exist, dies. The described mechanism quite clearly explains us all the complexity (in most cases impossibility) of such transitions as drug addicts, alcoholics, gamers from the virtual temporality in its constant reality. The escape from the life problems of living in another area (another reality), as paradoxically it sounds, in most cases does not deprive but on the contrary complicates the situation of new, more complex problems which are designed, carried along with the escaper, but in some different transformed form. Perhaps the movie «Beach» mentioned above is a vivid confirmation of this fact, where the main character getting rid of some problems, gets completely new ones.

Priest Eugene Lalyenkov [14] emphasizes that nevertheless VR is an artificially created world that is as any technology is a morally neutral tool. But one should not forget that this space (tool) is filled by the person himself or herself (using social, political, economic, cultural technologies). Why do we use it? What cultural, spiritual sense do we put in it (space) and what is our final goal?

Christian understanding of VR, on the one hand, as the priest Jonathan Tobias states in his article «There is No life in online. Orthodoxy and the virtual world» [21], due to its similarities to other forms of fantasy («flight of fantasy»), acts as images that provoke passion (lust, anger, greed, etc.), which should be avoided in order not to lose connection with God: «If your right eye tempts you, pull it out, throw it away from yourself, or it is better for you, that one of your members, but not the whole your body would be plunged into the hell» (Mf.5: 29) on the other, can contribute to the development of religious ideas of man (the Internet containes thousands of books, audio and video products created by the server of Orthodox and Catholic churches contemporary religious issues are being discussed at online conferences, chats, forums, etc.). The main problem is that apart from religious dogma, VR stimulates «autistic and narcissistic ambitions» (O. Nikolaeva) [7] and provokes «contrtheology revolution» (R. Barthes), which directs (approaches) a person not to God but to his bilities. Interaction of virtual and religious reality, of course, requires a separate study in the context of the given problem.

Manifestations of escapism, as a hidden imperativeness as the litmus test of society, have an ambivalent effect on a person – sometimes this escape is compared with narcotic intoxication, and sometimes – is considered as the development of spirituality and culture (for example a monk as a form of salvation). Everything depends on the direction: what do we run away from and what do we do it for, what is the difference between, for example, panestetizm and art skepticizm? Nowadays, the main thing is to «run away», and direction of the movement (or «to art» or «from art») is secondary thing and it loses its valuablility and significance. There areses a rightly question why does a person not feel

the difference, and what option the dominates mostly? Probably that one that is easier, that one that civilization (quaziculture) imposes to escape from it (civilization).

When considering VR as the development of spirituality and new opportunities, in this case we come to the expaning the boundaries of life and not the escaping from it. D. Repkina rightfully notes [11] that virtual worlds can be enriched by saving some thing in common with the real world, it is that one that will ensure our reality improving and not its sublstituting another. (This can be proved when comparing virtual and constant temporality).

VR may be seen as an extension of objective reality and its addition (but not exclusion). I. Chayka [16] calls it as the process of virtualization of reality (now we come to the second part of the given problem). Nowadays VR is understood not only as a modern aspect of computerization, but is also used as some instrument (D. Ivanov [4]) in the study of economic, political, cultural phenomena, which enables to come into thinner and hidden processes of our life. That is to get there, where a person is not able to see the processes taking place there without the proper technique. Therefore, in this aspect VR gives you an oppotunity to represent the processes that go beyond human capabilities, like expending the boundaries of metaphysical issues.

The theoretical validity of such interpretation of VR, as noted by M. Pronin, rests on the shoulders of virtualistics as a paradigmatic approach, based on the ideas of poliontyzm and poliontolohizm of any reality [10]. Poliontyzm of virtualistics involves updating multiple ontologically equal virtual realities (multivalued logic). V. Kutyrev [6] clearly reveals these processes: updating realities is occurred because this world «does not change, but is invented», where everything except the information is illusion, even our macroworld which lost adequacy and ceased to be our home. This feature is clearly used by A. Pets [9] to describe the complex activity of a human in virtual digital environment. Physics and engineering laboratory for the clear experimental study of this phenomenon was developed in Lab VIEW 8.0. (details in his article: «Poliontizm as a Characteristic of Activity in Digital Electronic Media»). All virtual realities are true and real. However, the author emphasizes on the special relationship between these realities, hierarchy of their levels (their constant reality and the reality with N order).

Thus, as we see, the problematic field of virtual reality is multifaceted, current and promising direction of scientific research, which draws attention of modern scholars from different countries of the world. Although this view is not shared by all scientists. For example, the Slovenian philosopher and culture expert Slavoj Zizek believes that VR is quite scanty idea that just comes down to an artificial digital display of our experience of reality, But the other statement is more promising and interesting, in his opinion: it is not virtual reality, but reality of virtuality. Such considerations are grounded because they can not be eliminated from further research.

To clarify these circumstances as a starting point S. Zizek [3] recommends to take the Lacanian triad (Borromeo Rings) (imaginary, symbolic and real) and decompose them into simpler components: an imaginary virtual, symbolic and real virtuality.

Imaginary virtuality (first level). When we communicate with another person, we abstract from is image, or rather from some characterictics that upset us, and we do not want to think them about. Although, of course, there is deverce psychological practice, acting feedback, which helps you to become more confident in yourself to overcome fear in relation to another person (a manager, a colleague, etc.), for example, imagining him wearing pajamas at night. S. Zizek, distinctly shows that when we communicate, we are not dealing with a real person, but with his virtual image. When we deal with a real person, we are turned out to behave as we see not a person but his virtual image, but this image has reality, that is why it structures our communication.

The second level – a symbolic virtual, says S. Zizek, more complex formation. This is the experience of authority, which the author calls as the authority of a father, in order that he (father) was acting, it must be virtual. That is, the virtual image of the father, so to speak, will latently act and influence on made decisions in contrast to his real direct hard insistence that, of course, will be opposed. Thus S. Zizek concludes that authority is actual only if it is virtual. Because otherwise a person loses his freedom of action and becomes a puppet.

The next level is real virtuality. S. Zizek, in this case returns to Lacan's triad (which has a special feature – holographic characteristics – all triad is reflected in each of its components) in order to understand the real, he considers imaginary real, symbolic and real real:

a) imaginary reality is severe traumatic images (disasters, accidents, monsters, etc.);

b) symbolic reality – in fact, is an oxymoron: it is real because it resists symbolization (by Lacan), and symbolic, it is something that literally can not be understood, these are scientific formulas, scientific discourse, quantum physics. The author says: «Obviously, this symbolic things, all these formulas, you mentioned, they operate, this is a functional machine, but the absurd one: we can not extract any meaning from this machine, we can not correlate it with our experience. That is why we desperately try to make it, come to metaphor to image the quantum universe, but it can not be done» [3].

c) real real is not just the real (the first reality – imaginary reality, traumatic image) it is the core of real, which has 2 levels:

– First level, close to the symbolic order, it is the shadow VR of affects, which must accompany the official discourse;

– The second level is the level of the virtual (we do not know that we know them unconscions fantasy, superstition in psychoanalysis): VR which is shown as the narrative reality.

But at the same time S. Zizek says that paradoxically the real real is the virtual reality. And gives it clear explanation, giving the example of attractors in physics: throwing pieces of iron above the magnetic field which are scattered in a definite form. The author says that this form does not exist by itself, that is the idea of virtual reality. «This form is real in this area, but it does not exist by itself, it is simply an abstract form that structures location of the actually existing elements around it» [3] (MA – emphasis added).

Virtual reality problem put by S. Zizek allows to consider much broader problem of virtuality, not only reducing it to digital images, it having become popular in academic circles F. Hirenok [2, p.23] considers to be nessesary to separate virtuality and modern computer technologies and to identify it with the culture in general, i.e. as new cultural technologies (R. Nurullyn). In a broader cultural context VR has been considered by P. Braslavsky, B. Buli, P. Levi, R. Holeton, C. Chesher and others.

We also find similar on direction judgments overcoming the traditional limitations of VR technology exclusively internal computer technologies in G. Smolyan, G. Zarakovsky, V. Rosin, O. Voyskunsky works [13]. The authors emphasize that earlier the person had an opportunity to enter the world of virtual reality easily through viewing the picture, watching a movie or, for example, reading a book. The researchers consider that in above mentioned cases, human activity was limited by the position of a viewer. These authors think that overcoming these limitations, leeds to new information technologies – VR.

Thus, given analysis makes it possible to make the following generalizations:

– It was found that discursiveness of the VR phrase contains a paradox that provokes the difficulty of its understanding, it generates a lot of its modes and interpretations. So postmoder «death of the author», «tekstotsentrizm» and pluralism of interpretations outlined the path from deconstruction of the text to deconstruction of the image of reality, opening the transition from the classical understanding of unique reality to the plurality of worlds.

– Insanity of wealth, «mixed» on quaziaethetic imperativeness through the limitation of resources was at the edge of its own failure, absurdity and destruction of the crown of civilization values. Modern computer technologies in line with the extension of the ideas of postmodernism have formed a new alternative place of consciousness location a of modern person, which claims to elimination of any restrictions. Thus, the historical desire of a person to overcome his existential limitation is projected from real life to virtual, where elimination of transpersonal existential fears becomes possible.

– The existing approaches to determine the ontological status of VR in modern literature have been analysed. VR have been found to have ambivalent effects on a person, it serving as an escape from life, and expanding the limits of the latter. Manifestations of escapism, as a hidden imperativeness as the litmus test of society, influences a person – sometimes this escape is compared with narcotic intoxication, and sometimes – is considered as the development of spirituality and culture (for example a monk as a form of salvation). An attempt to delineate these differences through the lens of virtual and constant temporality has been made in this study. Virtual worlds must have something in common with the real world that should not lose the existentional characteristics of constant temporality. It is that one that will ensure our reality expantion, but not its replacing another. VR stimulates apart from religious dogma «autistic and narcissistic ambitions» (A. Nikolaeva) and provokes «contrtheology revolution» (R. Barthes), which directs (aproaches) a person not to God but to his abilities.

References:

1. **Бабенко В.С.** Виртуальная реальность. Толковый словарь терминов / В.С. Бабенко – СПб.: ГУАП.,2006. – 86 с.

2. **Гиренок Ф.И.** Культура как виртуальность: событие и смысл / Ф.И. Гиренок // Виртуальные реальности. М., 1998. – 67с.

3. **Жижек С.** Реальность виртуального / Савой Жижек // Відеолекція – Режим доступу: http://www.youtube.com/watch?v=JKu_WUgyu3Y

4. **Іванов Д.В.** Виртуализация общества / Д.В. Иванов. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2000. – 96 с.

5. **Карпицкий Н.Н.** Виртуальность и темпоральность / Н.Н. Карпицкий // Известия Томского политехнического университета. – 2003. – Т. 306. – № 4. – С. 132-136.

6. **Кутырев В.А.** После постмодернизма: полионтизм как парадигма коэволюции рациональных субъектов деятельности и ментальных агентов коммуникации / В.А. Кутырев //

Полигнозис, 3(32), 2008. – Режим доступу: http://www.polygnozis.ru/default.asp?num=6&num2=30

7. **Николаева О.** Православие и современная культура Виртуальная реальность / Олеся Николаева // Православие и свобода – Московское Подворье Свято-Троицкой Сергиевой Лавры. 2002 – 185 с. – Режим доступу: http://lib.eparhia-saratov.ru/books/13n/nikolaeva/freedom/58.html

8. **Пезешкиан Н.** Психотерапия повседневной жизни. Тренинг в воспитании партнерства и самопомощи: пер. с нем. / Н. Пезешкиан – М.: Медицина, 1995. – 336 с.: ил.

9. **Пец А. В.** Полионтизм как характеристика деятельности в цифровых электронных средах / А.В. Пец // Вестник Российского государственного университета им. И. Канта – Вып. 4., 2009. – С. 104—107.

10. **Пронин М.А.** Введение в виртуалистику: Учебное пособие / М. А. Пронин, Г. П. Юрьев – Саранск: Типография «Рузаевский печатник», 2008. – С. 15 – 53. – (Тр. Иссл. группы «Виртуалистика». Ин-та философии РАН. Вып. 28).

11. **Репкин Д.** Виртуальная реальность / Дмитрий Репкин [Электронный ресурс] – Режим доступу: http://www.virtual.ru/virtual_reality.html

12. **Саяпин В.О.** Концептуализация виртуальной реальности: дис. … кандидата филос. наук: 09.00.01 / Саяпин Владислав Олегович. – Воронеж, 2007. – 163 с.

13. **Смолян ГЛ.** Виртуальный характер современной аудиовизуальной реальности / Г.Л.Смолян,Г.М.Зараковский,В.М.Розин,А.Е.Войскунский//Информационно-психологическая безопасность (определение и анализ предметной области). – М.: Институт системного анализа РАН, 1997. – Режим доступу:http://www.srinest.com/book_852_chapter_14_4.2._Virtualnyjj_kharakter_sovremennojj_audiovizualnojj_realnosti.html

14. Создавать ли виртуальную реальность? // Портал «Православие и мир» [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.pravmir.ru/sozdavat-li-virtualnuyu-realnost/

15. **Федоров А.В.** Словарь терминов по медиаобразованию, медиапедагогике, медиаграмотности, медиакомпетентности / А.В. Федоров. – Таганрог: Изд-во Таганрог. гос. пед. ин-та, 2010. – 64 с

16. **Чайка І.** Віртуальна реальність та віртуалізація реальності / Ірина Чайка // «Схід», – № 3 (103), травень-червень 2010 р. – Режим доступу: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=66602

17. **Щербатых Ю.В.** Избавься от страха: практ. пособие по преодолению страхов / Юрий Щербатых. – М.: Эксмо, 2011. – 298, [1] с. : ил., схем., табл

18. Glossary of Virtual Reality Terminology – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.fabricat.com/ENG/glossary.html

19. **Gundry J.** Virtual Glossary, version 20. Knowledge Ability Ltd, Malmesbury, UK. – [Електронний ресурс] / John Gundry – Режим доступу http://www.knowab.co.uk/wbwglossary.html

20. **Nosov N.A.** Dictionary of Virtual Terms / N.A. Nosov // Works of the Laboratory of Virtualistics. Vol. 7. – Moscow, "Put'", 2000. – 69 pp.

21. **Tobias J.** No Life in Second Life. Orthodoxy's Problem with Virtual Reality / Jonathan Tobias // Vol. 29 – No. 3, Fall 2007 – Режим доступу: http://www.pravmir.com/article_261.html

УДК 930.1

М. И. Пустовая

АНТРОПОЛОГИЯ ГЕНДЕРА: ОБРАЗОВАНИЕ И ЛИЧНОСТЬ

В русле новой парадигмы социального развития начала XXI в. особое значение приобретает аксиологический подход к образованию, отсюда следует важность анализа смысловой системы гендерных отношений в образовании в целом и в «гендерированном» школьном коллективе в частности.

Ключевые слова: гендер, образование, дихотомия, бинарная оппозиция, детерминизм, идентичность, ценность, равенство.

У руслі нової парадигми соціального розвитку початку XXI ст.. особливого значення набуває аксіологічний підхід до освіти, з яким пов'язана важливість аналізу смислової системи гендерних відношень в освіті у цілому і у «гендеризованому» шкільному колективі зокрема.

Ключові слова: гендер, освіта, дихотомія, бінарна опозиція, детермінізм, ідентичність, цінність, рівність.

© М.И. Пустовая, 2012

In the new paradigm of the social development at the beginning of the XXI century the special importance is attached to the axiological approach to education, on the whole, and to the «gendered» school, environment in particular, to the complex analysis of the conceptual meanings of the gender relation's in school and in the society.

Key words: gender, education, dichotomy, binary opposition, determinism, identity, value, equality.

«Гендерированность» среднего образования представляет значительную проблему в нашей стране, на что указывают многие исследователи (В. Кравец, О. Кикинежди, Л. Кобылянская и др.). В то же время необходимо отметить, что гендерные различия при обучении детей – мальчиков и девочек – уже долгое время являются предметом обсуждения в научной литературе [1]. Педагогические рекомендации, которые дают ученые, с одной стороны, достаточно просты, а, с другой, – требуют от родителей и педагогов такой же гендерной свободы, которую они хотели бы сформировать у детей. И здесь весьма болезненной проблемой оказывается гендер в целом и гендерные стереотипы в частности.

Проблемы, которые требуют дальнейшего исследования в украинской науке, как правило, связаны с детальным анализом и интерпретацией влияния биологических и социальных факторов на развитие личности, с рассмотрением гендера в широком поле философского дискурса, как в целях прикладной, так и фундаментальной науки. Последнее особенно важно в контексте постмодернистских тенденций, рассматривающих познавательную деятельность человека как чтение «бесконечного текста мира». Этот «текст», как представляется, невозможно постигнуть без глубокого проникновения в философскую и культурную ткань гендера, который определяется учеными как стержень жизни, как одни из главных организирующих принципов существования человека – мужчины и женщины.

Гендерный подход в целом при всех существующих модификациях и отличиях концепций предполагает, что различия в поведении и восприятии мужчин и женщин определяются воспитанием, тем опытом гендеризации, который начинается в школе, вернее, даже раньше, чем мы оказываемся в школе. И содержание, и форма обучения в школе учат тому, что мужчины и женщины – разные и неравные.

То, каким образом ребенок превращается в гендерную личность, – предмет научного анализа приверженцев теории социальной конструкции пола (Р. Коннел, И. Гофман, Р. Хоф, К. Уэст, С. Бем и многие другие). Исследования властных отношений, отношений доминирования и подчинения, в которых состоят мужчины и женщины, занимают умы ученых – сторонников теории гендерной системы. Безусловно, за последние 30-40 лет произошли определенные положительные изменения. Нынешнее состояние гендерных отношений характеризуется активизацией восстановления паритета в оппозиции «господство/подчинение», которая самым тесным образом связана с дуальностью «мужчина – женщины». Как представляется, здесь необходимо обратится к философской проблеме ценностно-иерархического мышления и нормативного дуализма [7].

Как неоднократно отмечалось учеными, западноевропейская классическая метафизика создала большое количество взаимно исключающих друг друга и взаимно зависящих друг от друга дихотомий: субъект/объект, разум/тело, культура/природа и т.д. Исследователи гендера доказывают, что те основные антропологические теории, которые разрабатывались в философии на протяжении западноевропейской истории, в своей основе имеют, как правило, биологическую дихотомию мужчина/женщина, которая является центральной для последующего списка всевозможных бинарных оппозиций, строящихся на ней [3]. Опираясь на подобные бинарные оппозиции, метафизическое мышление формулирует идеи таким образом, что одна сторона всегда определяет чистое, подлинное, хорошее, другая – нечистое, неподлинное, плохое. В данном списке дихотомий для многих теоретиков феминизма, начиная с М. Уоллстоункрафт, оппозиция рациональное/иррациональное является важнейшей в ряду гендерных дуальностей [4, с.122]. В русле этой концепции философы-феминисты доказывали (и доказывают), что не сексуальная идентичность женщины, не ее тело или физиология определяют ее природу, но условности, стереотипы, обычаи, привычки и традиции.

Ключевым моментом в антропологии гендера явилось, как известно, утверждение Симоны де Бовуар о том, что «женщиной не рождаются, ею становятся» [2]. Мысль о том, что женская идентичность не является зафиксированной «судьбой» или «анатомией», стала основополагающей концепцией в последующих гендерных исследованиях. Последователи социально-конструктивистской интерпретации гендера и гендерных отношений в своих работах убедительно показывают, что в основе теории половых ролей, на которой зиждется гендерное неравенство, лежит биологическая дихотомия «маскулинное/феминное» и последующие бинарные оппозиции, которые задают программу полоролевых стереотипов и статусов.

Все это, по мнению ученых, очень упрощает гендерные проявления, сводя характеристики феминности и маскулинности к бинарным оппозициям, а гендерные отношения – к предписанным стереотипам.

С другой стороны, в русле антропологии конца ХХв. в общественном сознании утверждается новая парадигма социального развития, исходящая из приоритета человеческой жизни. Жизнь ценна сама по себе и отнюдь не потому, что человек обладает способностью производить потребительские блага, как это представляют себе сторонники «экономически эффективного населения», к которым они относят прежде всего мужчин. Сама категория «ценность» в настоящее время находится в центре внимания многих философов, актуализирующих в своих исследованиях человеческое, культурное значение в явлениях и предметах действительности. С позиций аксиологического подхода к образованию личность обучающегося рассматривается как наивысшая ценность всего процесса обучения. При этом следует иметь в виду, что каждая историческая эпоха характеризуется специфическим набором иерархией и ценностей, присвоение которых конкретной личностью составляет важную основу ее формирования. Поэтому столь важно включать особенности современной ценностно-смысловой системы гендерных отношений в образование, не забывая при этом о глубоком анализе социально-культурного контекста, в котором функционирует образование. Этот контекст, как показывают факты и события последних лет, определяется процессом становления единого глобального общества. Постепенное осознание и разработка глобальной проблематики говорит о стремлении людей к коллективному стилю мышления, с одной стороны, а, с другой, – о росте многообразия идентичностей, гендерных в том числе. В то же время именно в последние десятилетия активизируются теории социобиологического детерминизма, утверждающие, что общественное разделение по половому признаку предопределено биологически: биология таким образом сформулировала каждый пол, чтобы их представители были готовы выполнять соответствующие им общественные роли.

Следует также упомянуть о широком использовании в последние годы теории различной эволюции мужских и женских генов, а также гормональной теории различного внутриутробного развития мужского и женского мозга. Согласно этой теории, гормоны в период пренатального развития не только формируют тело млекопитающегося в мужское или женское, они также необратимо формируют мозг зародыша по мужскому или женскому типу. И этот сформированный гормонами мозг, в свою очередь, организует гормональную функцию зародыша и его поведение по мужскому или женскому типу. Критики пренатальной теории гормонов утверждают, что доказательства её обширны, но поверхностны, поскольку данные собирались при изучении зародышей млекопитающих. Экстраполяция результатов на людей не может быть абсолютно валидной. Как пишет С. Бем, фундаментальная концептуальная проблема у пренатальной теории гормонов точно такая же, как и, в целом, у социобиологии. В обоих случаях сильно недооценивается влияние индивидуального ситуационного контекста и переоценивается влияние биологии [1, с.65-66].

Когда утверждается, что мышление у мужчин и женщин работает по-разному, что у нас разные гормоны, разная анатомия и т.д., то можно предположить, что мы принадлежим к разным биологическим видам. Но тогда почему анатомические и физиологические различия автоматически и неизбежно закрепляют за мужчинами право доминирования? Разве так сложно представить себе культуру, в которой биологическая способность женщины вынашивать и рожать детей воспринималась бы как выражение абсолютной власти женщины в её способности давать жизнь? Именно поэтому ученые используют сейчас два термина: пол и гендер. Пол относится к биологическому строению человека – хромосомной, химической, анатомической организации человека. Гендер – это совокупность социальных и культурных норм, которые в обществе посредством власти и доминирования предписывается выполнять людям в зависимости от пола. Утверждение, что гендер социально сформирован, требует понимания развития отдельной идентичности в определенных исторических, социальных и одновременно гендерированных месте и времени, помещения индивида в сложную матрицу наших жизней, тел и социально-культурной окружающей среды. Мы, мужчины и женщины, безусловно, обладаем полом, но мы также гендерно сформированные люди, живущие, как пишет М. Киммел, в гендерированных обществах [6].

Предмет нашего анализа в данном случае – средняя общеобразовательная школа. Как показывает статистика, в начальной школе девочки учатся лучше мальчиков, и им свойственна несколько более высокая самооценка. Их самооценка резко падает с переходом в среднюю школу. М. Киммел пишет, что показатели коэффициента интеллекта у девочек падают примерно на 13 баллов, у мальчиков – на 3 балла [6, с.254]. Девочки узнают, что их больше ценят за внешность, а не за таланты. В результате девочки переживают последние школьные годы совсем иначе,

чем юноши. Пищевые нарушения типа анорексии и булимии представляют существенную проблему для девочек во время их учебы в школе и университете. Другая проблема связана с тем, что с каждым годом все больше девушек моложе 20 лет беременеют. Юноши, становясь отцами во время учебы, чаще всего продолжают своё образование, тогда как молодые мамы учебу бросают. В таком контексте можно предположить, что систематическое разрушение собственного достоинства у девочек и снижение их статуса могут пойти на пользу мальчикам, но происходит иначе. Начиная с младших классов, мальчики хуже успевают, им значительно чаще ставят диагноз гиперактивности и расстройства внимания. По данным американских исследователей, в специальных классах для умственно отсталых мальчики составляют 58%, 71% - в классах с отставанием в развитии, 80% мальчиков показывают эмоциональную нестабильность. Почти три четверти всех неуспевающих школьников составляют мальчики [6, с.257].

Если мы обратимся к нашей стране и возьмем данные по интернатам, в определенной степени объединяющим и ситуацию средних школ, и специальных учреждений, то наш анализ успешности учебы мальчиков и девочек в Днепропетровской области (2011/2012 уч.г.) показывает, что во II-IV классах, где общее количество мальчиков составляет 58%, а девочек 42% на отлично (10-12 баллов) занимаются 9% девочек и 7% мальчиков. В V-IX классах (мальчиков – 59%, девочек – 41%) 4% мальчиков и 5% девочек имеют отличные оценки. В X-XI классах (мальчиков – 56%, девочек – 44%) отличные оценки имеют 6% мальчиков и 5 % девочек. То есть тенденция потери уверенности в себе и, соответственно, более низкой успеваемости у девочек в старших классах, к сожалению, имеет место в этой ситуации. В то же время статистика по общеобразовательным школам обычного типа в нашей области совершенно иная: по результатам 2011/2012 учебного года из 42 306 учеников 10-11 классов (мальчиков – 44,9%, девочек – 55,1%) на отлично занимались 3,4% мальчиков и 6,5% девочек. Таким образом, перед нами очевидное положительное изменение того гендерного разрыва в учебе мальчиков и девочек в старших классах, о котором пишет М. Киммел. Что касается уровня агрессивности у несовершеннолетних, то он по-прежнему «маскулинно-стабилен». По официальным данным, в Днепропетровской области за 2011 г. было задержано 825 несовершеннолетних правонарушителей, из них 758 мальчиков и 67 девочек. Здесь следует привести слова М. Киммел, который пишет, что во всех возрастных группах – с раннего детства до старости – насилие является самым явным гендерным различием: «Наиболее устойчиво гендерное различие проявляется в том, что мужчины в любом возрасте гораздо чаще, чем женщины, становятся участниками тяжких преступлений» [6, с.375].

Не затрагивая в контексте данной статьи объяснения мужского насилия, хотелось бы подчеркнуть, что и телевидение, и интернет, и кино, и другие СМИ настойчиво приучают детей – юных зрителей – к культуре, которая принимает и предполагает насилие. Репрезентации СМИ становятся очень мощным фактором в процессе выработки ребенком собственных представлений о мужественности и женственности. Стоит заметить, что безусловное повышение уровня агрессивности у девочек, имеющее место в последние годы, также отражает репрезентацию гендера в средствах массовой информации: в кино и на ТВ появились, например, совершенно новые женские персонажи, такие, как героини фильмов «Убить Билла», «Ангелы Чарли» и т.д.

Нужно заметить, что в школьном образовании гендерные различия на уровне успеваемости уже долгое время являются предметом научного обсуждения. Исследователи обращают внимание, в частности, на ощутимые различия в уровне успеваемости мальчиков и девочек по точным и гуманитарным наукам: в математике и физике лидируют мальчики, в то время как девочки оказываются сильнее в иностранных языках, литературе, истории. Мальчики отличаются ярко выраженной мотивацией и целенаправленным интересом к изучению точных наук; девочки свои успехи в точных науках связывают исключительно с собственными способностями, а свои неудачи – как раз с недостатком способностей. Более того, наряду с меньшей мотивацией в изучении точных наук они достаточно легко удовлетворяются более низкими по сравнению с мальчиками оценками [5, с.427]. Последнее подтверждается исследованиями успеваемости учащихся школ и на региональном уровне Днепропетровской области.

Мы присоединяемся к мнению таких исследователей гендера, как Д. Гальперин, Дж. Фриман, М. Киммел и др. о том, что эти различия объясняются гендерной спецификой социализации, в результате которой создаются определенные поощрительные установки и условия для мальчиков и девочек по разным школьным предметам. Речь идет не только об установках со стороны родителей, но и со стороны учителей и одноклассников. Например, явное поощрение мальчиков при изучении точных наук создает дополнительный стимул и приводит к лучшей успеваемости мальчиков. При этом мальчики считают себя гораздо одареннее девочек в точных науках, что, собственно, и доказывает практика поощрения мальчиков в школе.

Таким образом, гендер убедительно демонстрирует, что он является принадлежностью как классной комнаты, так и учеников – отдельных идентичностей, – которые занимаются в этой классной комнате. Взаимоотношения пола и гендера, безусловно, сложные. Они представляют процессы и опыт, которые формируют личность юноши или девушки и, в какой-то степени, программируют их дальнейшую жизнь. Гендерированность современного среднего образования по-прежнему представляет значительную проблему в нашей стране несмотря на некоторые положительные изменения. Просто говорить о равенстве недостаточно, всегда следует помнить о «скрытой» дискриминации в учебном классе, о влиянии гендерных стереотипов и т.д., в целом, о том, что официальный процесс гендеризации начинается в тот момент, когда ребенок входит в образовательное учреждение, и длится все время, пока он/она получает образование. Гендерное неравенство в образовании наносит вред и мальчикам, и девочкам, пагубно влияя на личность и мужчины, и женщины.

Бібліографічні посилання:

1. **Бем С.** Линзы гендера. Трансформация взглядов на проблему неравенства полов / Сандра Бем. – М.: РОССПЭН, 2004. – 331 с.
2. **Бовуар С. де.** Второй пол / Симона де Бовуар. – М., СПб.: «Прогресс», «Литера», 1997. – 832с.
3. **Бурдье П.** Университетская докса и творчество: против схоластических делений / П. Бурдье // Fuci-Logos XIXв. Альманах Российско-французского центра Социологических исследований Института Социологии РАН. – М., 1996. – С. 8-31.
4. **Власова Т.** Формирование гендерных стереотипов в западноевропейской философии / Татьяна Власова. – К.: Генеза, 2006. – 296 с.
5. **Ильин Е.П.** Пол и гендер / Евгений Павлович Ильин. – СПб.: Питер, 2010. – 688 с.
6. **Киммел М.** Гендерное общество / Майкл Киммел. – М.: РОССПЭН, 2006. – 464с.
7. **Warren K.** An Unconventional History of Western Philosophy / Karen Warren. – New York: Rowman and Littlefield Publishers, 2009. – 572 p.

УДК 161.121/.123+81’367.5:81’367.332.6

К. В. Райхерт

КАТЕГОРИИ «ВЕЩЬ», «СВОЙСТВО», «ОТНОШЕНИЕ» И ТЕОРИЯ ТРЁХ РАНГОВ ОТТО ЕСПЕРСЕНА

Автор предлагает характеризовать категории языка тернарного описания через понятия теории трёх рангов Отто Есперсена: категорию вещи через первичное слово, отношения - через нексусное вторичное слово (аднекс), а свойства - через юнктивное вторичное слово (адъюнкт), юнктивное третичное слово (субъюнкт) и юнктивное четвертичное слово (суб-субъюнкт).

Ключевые слова: вещь, свойство, отношение, ранги, нексус, юнкция.

Автор пропонує характеризувати категорії мови тернарного опису через поняття теорії трьох рангів Отто Есперсена: категорію речі через первинне слово, відношення - через нексусне вторинне слово (аднекс) і властивості - через юнктивне вторинне слово (ад’юнкт), юнктивне третинне слово (суб’юнкт), юнктивне четвертинне слово (суб-суб’юнкт).

Ключові слова: річ, властивість, відношення, ранги, нексус, юнкція.

The author offers to describe categories of the Ternary Description Language by categories of the Otto Jespersen’s theory of three ranks: the category of thing by a primary word, the category of relation by a nexus secondary word (adnex), and the category of property by a junctive secondary word (adjunct), a junctive tertialy word (subjunct), a junctive quaternary word (sub-subjunct).

Key words: thing, property, relation, ranks, nexus, junction.

© К. В. Райхерт, 2012

В ходе разработки параметрической общей теории систем (ОТС) возникла необходимость в создании специального формального языка для решения практических задач данного варианта ОТС. Так, важной проблемой параметрической ОТС было определение понятия «система». Автор параметрической ОТС А. И. Уёмов предположил, что определить понятие «система» можно, если выделить некоторый инвариант на основании уже известных определений понятия

«система», то есть если определить общую структуру определений понятия «система» [11, с. 98-140].

Как известно, наиболее удобный способ выявлять элементы структуры - это использовать буквенное исчисление, которое позволяет заменить часть рассуждений механическими операциями (выкладками), так сказать, «сокращёнными записями» выражений естественного языка в виде формул, над которыми можно производить операции и получать новые формулы и соотношения.

Всякое буквенное исчисление представляет собой некоторую систему знаков. Известно, что «знаки, имеющие хождение в обществе, могут быть полностью интерпретированы посредством знаков [естественного] языка, но не наоборот. Язык, таким образом, выступает как интерпретант общества» [1, с.78-79]. В связи с этим оказывается необходимым такой формальный аппарат, который мог бы наиболее адекватно соотносить формулы с выражениями естественного языка.

Таким формальным аппаратом является специально созданный для нужд параметрической ОТС язык тернарного описания, так как он обладает характеристиками, сходными с характеристиками естественных языков: интенсиональностью, инкрементальностью, самоприменимостью [12].

Основание языка тернарного описания составляют две тройки категорий: «вещь», «свойство», «отношение» и «неопределённое», «определённое», «произвольное». Первая тройка категорий составляет основание синтаксиса языка тернарного описания, а вторая тройка - основание семантики языка тернарного описания.

А. И. Уёмов считает, что наиболее полно характеристики категорий «вещь», «свойство» и «отношение» можно представить через грамматику какого-нибудь естественного языка, например, русского. Для характеристики данных категорий А. И. Уёмов использует категории морфологии русского языка - самостоятельные части речи: например, постоянным коррелятом вещи в грамматике русского языка является существительное, отношения - глагол, свойства - прилагательное [10, с.20-25]. Характеристика категорий языка тернарного описания через категории морфологии естественного языка свидетельствует не только о том, что язык тернарного описания обладает качествами естественного языка, но и во многом опирается на естественный язык, чего не скажешь о других формализованных языках, таких, например, как, логика предикатов, которые опираются на математику.

В своей статье «Категории «вещь», «свойство», «отношение» и синтаксис русского языка» [6] я выдвинул идею использовать для характеристики таких категорий языка тернарного описания, как «вещь», «свойство» и «отношение», категории синтаксиса русского языка - члены предложения. Выдвижение этой идеи было продиктовано мыслью о том, что категории «вещь», «свойство» и «отношение», будучи категориями синтаксиса языка тернарного описания, должны характеризоваться через категории синтаксиса естественного языка.

В указанной выше статье предложенная мной характеристика категорий «вещь», «свойство» и «отношение» основывалась на модели предложения, принятой в традиционной (школьной) грамматике. Использованная модель предложения представляет собой субъект-предикатную модель (иерархии членов) предложения, согласно которой для построения предложения достаточно двух главных членов предложения - подлежащего и сказуемого; остальные члены предложения - определение, обстоятельство, дополнение - лишь уточняют один из главных членов предложения.

Однако, помимо субъект-предикатной модели предложения, в современной лингвистике для объяснения синтаксической структуры предложения предлагаются другие модели (иерархии членов) предложения: субъектоцентрическая, в которой главным членом предложения является только подлежащее, и предикатоцентрическая, в которой главным членом предложения является только сказуемое [2, с.230-231; 3, с.12-13; 4; 13, с.240-249; 14].

Наличие других, кроме субъект-предикатной, моделей предложения означает другие, альтернативные, способы характеристики категорий «вещь», «свойство» и «отношение» через синтаксис естественного языка.

В этой работе я намереваюсь охарактеризовать категории «вещь», «свойство» и «отношение» посредством субъектоцентрической модели предложения. Характеризации категорий «вещь», «свойство» и «отношение» посредством предикатоцентрической модели предложения я полагаю посвятить отдельную работу.

Субъектоцентрическая теория иерархии членов предложения восходит к грамматическому учению модиста Томаса Эрфуртского, который жил в XIV столетии [4; 14]. Наиболее яркими представителями субъектоцентризма в лингвистике являются К. Сунден, Ф. Брюно, Л. Ельмслев, О. Есперсен, Г. Гийом, И. И. Мещанинов, С. Д. Кацнельсон. В данной работе я предлагаю рассмотреть субъектоцентризм, выраженный в теории трёх рангов датского

лингвиста Отто Есперсена. Теорию трёх рангов О. Есперсен излагает как часть универсальной (систематической) грамматики во втором томе «Грамматики современного английского языка» [15] и в «Философии грамматики» [5, с.107-121].

Теория трёх рангов О. Есперсена.

Начиная свой разговор о теории трёх рангов, О. Есперсен говорит о подчинении, которое присутствует в любом сочетании слов: «В любом сложном обозначении предмета или лица всегда обнаруживается, что одно из слов имеет первостепенное значение, а другие присоединяются к нему на положении подчинённых слов. Главное слово определяется (уточняется, модифицируется) другим словом, которое в свою очередь может определяться (уточняться, модифицироваться) ещё каким-то третьим словом, и т. д. Таким образом, устанавливаются известные «ранги» слов в соответствии с тем, являются ли они по отношению друг к другу определяющими или определяемыми. В сочетании «*чрезвычайно жаркая погода*» слово «*погода*», которое, без сомнения, заключает в себя главную мысль, можно назвать первичным (primary); «*жаркая*», определяющее слово «*погода*», - вторичным (secondary), а «*чрезвычайно*» - третичным (tertialy), поскольку оно определяет слово «*жаркая*» [5, с.107].

Далее О. Есперсен отмечает, что можно ограничиться тремя рангами, так как четвертичные и пятичные ничем не отличаются от третичных: «Хотя третичное слово может далее определяться другим (четвертичным - quaternary) словом, а последнее в свою очередь ещё каким-нибудь другим (пятичным - quinary) и так далее, нет необходимости различать более трёх степеней, или рангов, поскольку нет никаких формальных или иных черт, отличающих последующие ранги от третичных слов. Так, в выражении «*Несомненно, не очень умно составленный ответ*» слова «*несомненно*», «*не*» и «*умно*», хотя они и определяют следующее за ними слово, грамматически сходны друг с другом и с третичными словами; например, в сочетаниях «*несомненно умный ответ*», «*не умный ответ*», «*очень умный ответ*» [5, с.108].

Итак, из сказанного выше следует, что необходимо различать слова трёх рангов: 1) первичные слова; 2) вторичные слова (адъюнкты); 3) третичные слова (субъюнкты). Данное различие основывается на следующем принципе: первичные слова стоят «сами по себе» и не определяют какого-либо другого слова; вторичные слова стоят при каком-нибудь первичном слове и определяют его; третичные слова стоят при каком-нибудь вторичном слове и определяют его.

Существенным в данной теории является то, что части речи не закрепляются чётко за каким-то одним рангом: они носят функциональный характер, как в случае, когда части речи соотносят с членами предложения в традиционной грамматике. Например, существительное может быть как первичным, так и вторичным или третичным, в зависимости от того, как строится словосочетание или предложение в речевом процессе. Так, если существительное выступает в качестве подлежащего «*погода*» в словосочетании «*чрезвычайно жаркая погода*», то оно является первичным словом. Если же существительное стоит в родительном падеже, как, например, в выражении «*стихи Шелли*» существительное «*Шелли*», то существительное выступает в функции вторичного слова (адъюнкта). И, наконец, если существительное является составляющей определённых групп слов, что случается редко, то существительное играет роль третичного слова (субъюнкта). Например, в предложении «*Море вздымалось до высоты гор*» таким является существительное «*горы*».

Также инфинитив способен выполнять любую из трёх возможных ранговых функций: первичных слов - «*to see is to believe (=seeing is believing)*» ‘*видеть значит верить*’, вторичных - «*a correct thing to do*» ‘*правильную вещь сделать*’ и третичных - «*he came here to see you*» ‘*он пришёл сюда увидеть тебя*’.

Вообще можно полагать, что в качестве первичных слов всегда выступают подлежащие. Как известно, в синтаксисе любая часть речи, употреблённая в функции существительного в именительном падеже, является подлежащим [6, с.165]. Это позволяет говорящему/пишущему делать подлежащим практически всё, что попадает в фокус его внимания, например: выявление среди участников главного действующего лица определённой ситуации («*Выдающийся лингвист учит студентов универсальной грамматике*»); выделение участника («*Студент изучает универсальную грамматику по программе выдающегося лингвиста*»); выделение предикативного признака («*Обучение у лингвиста по новой программе*»); выхватывание фрагмента реального высказывания («*Ваше «ах!» никого не волнует*»). Также подлежащим признаётся инфинитив с функцией темы: «*Позвонить не мешает*»; «*Курить - здоровью вредить*!»

Однако на некоторые части речи накладываются ограничения. Так, например, предикативные формы глаголов «могут употребляться только как вторичные слова и никогда - как первичные и третичные слова» [5, с.112].

Кроме того, целые группы слов, по мнению О. Есперсена, также могут функционировать как

первичные слова: «*Sunday afternoon was fine*» «*Воскресный полдень был прекрасен*» или «*I spent Sunday afternoon at home*» ‘*Я провёл воскресный полдень дома*’ [5, с.114 - 119].

Немаловажными в теории трёх рангов, как впрочем, и во всей универсальной (систематической) грамматике О. Есперсена, являются понятия «юнкция» и «нексус», которые фиксируют разные типы синтаксической связи [5, с.122-163].

Для того чтобы показать, в чём заключается различие между юнкцией и нексусом, можно взять два словосочетания в качестве примеров: «*a barking dog*» «*лающая собака*» и «*the dog barks*» «*собака лает*». Первое словосочетание - это пример юнкции: «В юнкциях вторичный элемент присоединяется к первичному слову в качестве этикетки, или различительного знака: дом характеризуется или как «*соседний дом*» или как «*дом доктора*» [5, с.132]. Здесь важно, что «юнкция - это единство или единое понятие, выраженное более или менее случайно посредством двух элементов» [5, с.132].

Второе словосочетание (по сути, предложение) - это пример нексуса. Здесь уже содержатся два понятия, «которые обязательно должны оставаться раздельными: вторичное слово присоединяет нечто новое к тому, что уже было названо» [5, с.133].

Если провести аналогию с синтаксисом традиционной грамматики, то нексус - это синтаксическая связь между носителем, участником речевой ситуации (в качестве такого носителя может выступать либо подлежащее, либо дополнение) и предикативным признаком, который собственно и делает предложение предложением (в качестве предикативного признака выступает только сказуемое), а юнкция - это синтаксическая связь между носителем и просто признаком, спутником того или иного участника речевой ситуации (таким признаком может быть либо определение, либо обстоятельство).

Следует отметить, что «термины «первичный», «вторичный» и «третичный» могут применяться и к юнкции и к нексусу; однако будет лучше иметь для того и другого особые термины: «адъюнкт» - для вторичных слов в юнкции и «аднекс» - для вторичных слов в нексусе. К третичным словам можно применить термин “«субъюнкт», а к четвертичным, если потребуется специальный термин (что случается редко), - “суб-субъюнкт”» [5, с.108].

Теория трёх рангов и категории «вещь», «свойство», «отношение».

Ранее отмечалось, что язык тернарного описания опирается на естественный язык. Это означает, что язык тернарного описания в принципе может опираться на любую модель, которая используется для описания и объяснения естественного языка. Теория трёх рангов О. Есперсена как раз представляет одну из таких моделей.

В языке тернарного описания А. И. Уёмов определяет категорию вещи как «всё то, о чём можно что-то сказать» [10, с.25]. О категории отношения А.И. Уёмов говорит, что у него всегда есть направление: «Про них имеет смысл спросить, от чего и к чему оно направлено» [9, с.22]. Кроме того, отношение «конструирует новые вещи из имеющихся» [7, с.101] или же «меняет [вещь]» [8, с.23]. Например, в предложении «*Сахар растворяется в воде*» в результате установления отношения между «*сахаром*» и «*водой*» получается новый объект - «*раствор сахара в воде*». В понимании А. И. Уёмова свойство «описывает вещи или отличает одну вещь от другой» [7, с.100] или же «это вещь, которую можно присоединить, приписать другой вещи без того, чтобы эта последняя перестала мыслиться как именно данная вещь» [8, с.22], например, «*красный*», «*старый*» и так далее и тому подобное.

Для удобства дальнейшего изложения я обозначу вещь латинской буквой *m* (от латинского слова «*materia*» ‘*материя*’), отношение - *R* (от латинского слова «*relatio*» ‘*отношение*’) и свойство - *P* (от латинского слова «*proprietas*» ‘*свойство*’).

При соотнесении трёх рангов и категорий «вещь», «свойство», «отношение» возникает определённая проблема: в отличие, например, от вербоцентрической теории предложения, представителя группы предикатоцентрических теорий, где категория вещи соотносится с актантом, отношение - с глаголом, свойство - с сирконстантом, в случае с теорией О. Есперсена невозможно чётко «закрепить» каждую категорию синтаксиса языка тернарного описания за каким-то одним рангом.

Более или менее это удаётся сделать с первичным словом, в качестве которого может выступать подлежащее, иногда дополнение. Дело в том, что в символике языка тернарного описания принято вещь помещать внутри круглых скобок: (*m*). Отношение или свойство в символической записи определяется положением по отношению к вещи: *R*(*m*) или (*m*)*P* соответственно.

При всём том теория трёх рангов предполагает некоторый порядок в расположении первичных, вторичных и третичных слов. Не случайно ведь первичные, вторичные и третичные слова обозначаются через порядковые числительные: «*первичный*», «*вторичный*», «*третичный*»? Так, в примере «*чрезвычайно жаркая погода*» «*погода*» является первичным словом, «*жаркая*»

- вторичным словом, а «*чрезвычайно*» - третичным. Этот пример показывает, что невозможно соотнести, допустим, вторичное слово с отношением, так как «*жаркая*» - это явное свойство. Но и третичное слово также не может быть отношением, потому что «*чрезвычайно*» тоже свойство. В целом в принятой мной символике словосочетание «*чрезвычайно жаркая погода*» можно записать так: $((m)P_1)P_2$, где *m* - это «*погода*» (вещь), P_1 - это «*жаркая*» (свойство), P_2 - «*чрезвычайно*» (свойство).

Возможно, если соотнести категории вещи, свойства и отношения с рангами в контексте синтаксических связей (юнкции и нексуса), данная проблема разрешится?

Ранее в качестве примера юнкции приводилось такое словосочетание: «*a barking dog*» ‘*лающая собака*’. В этом словосочетании «*dog*» выступает в качестве первичного слова и вещи, а «*barking*» - в качестве вторичного слова (адъюнкта) и свойства «*dog*».

В качестве примера нексуса выше приводилось предложение «*the dog barks*» ‘*собака лает*’. Здесь уже в качестве вторичного слова (аднекса) выступает глагол, который в логическом плане представляет собой отношение.

Разбор двух примеров позволяет рассматривать (или интерпретировать) юнкцию как отношение между вещью и свойством, а нексус - как отношение между вещью и отношением.

Таким образом, можно категорию отношения соотнести с аднексом, нексусным вторичным словом. С категорией свойства дело обстоит несколько сложнее. Так как юнкция рассматривается мной как отношение между вещью и свойством и, как указывалось ранее, юнкция допустима не только между первичным и вторичным словом (адъюнктом), можно полагать, что юнктивные третичные (субъюнкты) и четвертичные (суб- субъюнкты) слова являются свойствами.

Однако может быть и другая интерпретация. Ранее отмечалось, что «юнкция - это единство или единое понятие, выраженное более или менее случайно посредством двух элементов» [5, с.132], а нексус - это то, в чём содержатся два понятия, «которые обязательно должны оставаться раздельными: вторичное слово присоединяет нечто новое к тому, что уже было названо» [5, с.133].

В контексте сказанного можно полагать, что юнкция есть выражение понятия в естественной речи, а нексус - выражение пропозиции. В языке тернарного описания это выражается с помощью концептуальных и пропозициональных формул. Так, «*the dog barks*» можно записать в виде пропозициональной формулы: $R(m)$, где *m* - вещь «*dog*», а *R* - отношение «*barks*».

«*A barking dog*» может быть представлено в виде концептуальной формулы: $[R(m)]$, где *m* - вещь «*dog*», обладающая *R* - отношением «*barking*». В данном случае я вынужден рассматривать «*barking*» как отношение, потому что это причастие («*barking*» ‘*лающий*’) образовано от глагола, то есть отношения «*to bark*» ‘*лаять*’.

Можно привести и другие примеры. Итак, есть словосочетание «*a red rose*» и предложение «*the rose is red*». «*The rose is red*» может быть записано в виде пропозициональной формулы: $(m)P$, где *m* - вещь «*rose*», а *P* - свойство «*red*», а «*a red rose*» - в виде концептуальной формулы: $[(m)P]$, где *m* - вещь «*rose*», обладающая *P* - свойством «*red*».

На мой взгляд, обе интерпретации одинаково убедительны. Поэтому сделать между ними однозначный выбор невозможно. Выбор в пользу той или иной интерпретации может быть сделан только на основании того, какая из них обладает для интерпретатора эвристической (интуитивной) предпочтительностью. В моём случае предпочтительнее оказывается первая интерпретация, так как позволяет мне реализовать поставленную в начале исследования цель - охарактеризовать категории «вещь», «свойство» и «отношение» посредством субъектоцентрической модели предложения (в данном случае - посредством теории трёх рангов О. Есперсена).

Подведём итоги:

1) категория «вещь» в естественном языке выражается через первичное слово в теории трёх рангов О. Есперсена;
2) категория «отношение» в естественном языке выражается через нексусное вторичное слово (аднекс) в теории трёх рангов О. Есперсена;
3) категория «свойство» выражается в естественном языке через юнктивные: вторичное слово (адъюнкт), третичное слово (субъюнкт) и четвертичное слово (суб-субъюнкт) в теории трёх рангов О. Есперсена.

Использование теории трёх рангов О. Есперсена для характеристики категорий «вещь», «свойство» и «отношение» позволяет показать взаимную однозначность между синтаксисом естественного языка и синтаксисом языка тернарного описания. Таким образом, подтверждается, что язык тернарного описания в отличие от других формализованных языков опирается на естественный язык.

Бібліографічні посилання:

1. **Бенвенист Э.** Семиология языка / Эмиль Бенвенист // Бенвенист Э. Общая лингвистика; Под ред., с вступ. ст. и комм. Ю. С. Степанова. – М.: Прогресс, 1974. – С. 69-89.
2. **Гак Г. В.** Л. Теньер и его структурный синтаксис // Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Люсьен Теньер; Пер. с франц. И. М. Богуславского, Л. И. Лухт, Б. П. Нарумова, С. Л. Сахно; Вступ. ст. и общ. ред. В. Г. Гака. - М.: Прогресс, 1988. – С. 5-20. – (Языковеды мира).
3. **Гак Г. В.** Теоретическая грамматика французского языка / Владимир Григорьевич Гак. –М.: Добросвет, 2000. – 832 с.
4. **Даниленко В.П.** Мемуар о субъекто- и предикатоцентризме во фразообразовании / В.П. Даниленко // Язык, коммуникация и социальная среда / Под общ. ред. В. Б. Кашкина. – Выпуск 4: Воронеж: ВГУ, 2006. – С. 5-15.
5. **Есперсен О.** Философия грамматики / Отто Есперсен; Пер. с англ. В. В. Пассека и С. П. Сафроновой; Под общ. ред. Б. А. Ильиша. – М.: Издательство иностранной литературы, 1958. – 410 с.
6. **Райхерт К. В.** Категории «вещь», «свойство», «отношение» и синтаксис русского языка / К. В. Райхерт // Учёные записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. - Т. 23(62): Философия. Культурология. Политология. Социология. – 2010. – № 4. – С. 163-168.
7. **Уёмов А.И.** Метафизика: Учебное пособие / Авенир Иванович Уёмов. – Одесса: Астропринт, 2010. – 260 с.
8. **Уёмов А.** Общая теория систем для гуманитариев: Учебное пособие / Авенир Уёмов, Ирина Сараева, Арнольд Цофнас; Под общ. ред. А. И. Уёмова. - Warszawa: Wydawnictwo Universitas Rediviva, 2001. – 276 с.
9. **Уёмов А. И.** Основы практической логики с задачами и упражнениями / Авенир Иванович Уёмов. – Одесса: ОГУ им. И.И. Мечникова; философское отделение ИСН, 1997. – 388 с.
10. **Уёмов А. И.** Системные аспекты философского знания / Авенир Иванович Уёмов. – Одесса: Негоциант, 2000. – 159 с.
11. **Уёмов А. И.** Системный подход и общая теория систем / Авенир Иванович Уёмов. – М.: Мысль, 1978. – 272 с.
12. **Уёмов А. И.** Язык тернарного описания как формализм параметрической общей теории систем. Часть 1 / Авенир Иванович Уёмов // Вісник Одеського національного університету. - Т.12: Філософія. – 2009. – Випуск 15. – С. 105-117.
13. **Юрченко В. С.** Философия языка и философия языкознания: Лингвофилософские очерки / Василий Семёнович Юрченко; Отв. ред. Э. П. Кадькалова; Вступ. ст. О. Б. Сиротининой, Э. П. Кадькаловой. – 3-е изд. – М.: ЛКИ, 2008. – 368 с.
14. **Danilenko V.** On the Relation Between Subject-Centred and Predicate-Centred Theories of Sentence Forming (V. Mathesius and L. Tesniere) // Philologica Pragensia. – 1988. – № 1. – P. 50-66.
15. **Jespersen O. A** Modern English Grammar on Historical Principles: Volume 2: Syntax (first volume). – 1st edition. – N.Y.: Routledge, 2006. – 544 p.

УДК 111.852 : 124.2 : 165.21

Ю. Ю. Полулях

СЕМІОЛОГІЯ ІНФОРМАЦІЇ: ЕСТЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Специфіка естетичної інформації потребує усебічного розгляду. Аналіз семіотичних концепцій дозволяє виявити характеристики, які розглядаються як основні принципи функціонування естетичної інформації у сучасній науці: знаково-комунікативна структура, неоднозначність, автореференція.

***Ключові слова*:** інформація, естетична інформація, естетичне повідомлення, знак, образ.

Специфика эстетической информации нуждается во всестороннем рассмотрении. Анализ семиотических концепций позволяет выявить характеристики, которые рассматриваются как основные принципы функционирования эстетической информации в современной науке: знаково-коммуникативная структура, неоднозначность, автореференция

Ключевые слова: информация, эстетическая информация, эстетическое сообщение, знак, образ.

The specific of aesthetic information need to be in a careful consideration. The analysis of semiotic conceptions allows revealing characteristics, which are considered as basic principle of

© Ю. Ю. Полулях, 2012

functioning aesthetic information in a modern science. This principle are: sign-communicative structure, polysemantic, autoreference.

Key words: information, aesthetical information, aesthetical message, sign, image.

Визначення поняття інформації з точки зору структурно-синтактичних, логіко-семантичних та ціннісно-прагматичних підходів постійно зустрічається з проблемою, яка методами та засобами цих підходів до кінця не вирішується. Ця проблема – проблема естетичної інформації, проблема специфіки її виду буття у загальній онтології інформації. Очевидна відмінність інформації художніх об'єктів від об'єктів утилітарних та естетичної експресивності від логічної формалізації у той же час потребує складного наукового обґрунтування, бо існуючі концепції інформації виробляють абстрактне поняття, у якому важливі у першу чергу загальні риси, а не виявлення відмінностей між різними типами інформації. Саме цьому, як вірно відзначає О. Поліщук, «проблема естетичної інформації, незважаючи на її актуальність, недостатньо розроблена вітчизняною наукою» [1, с.127]. У той же час культура інформаційного суспільства потребує чітких і точних визначень специфіки інформаційних процесів, які відбуваються у сучасній соціодинаміці, що і визначає актуальність аналітики естетичної інформації. Метою статті є розгляд концепцій М. Бензе, У. Еко, А. Моля, Н. Крюковського та Ю. Філіпьєва, у яких виявлені основні характеристики естетичної інформації.

Згідно з А. Молем, індивід отримує повідомлення із зовнішнього середовища по різним каналам: природним (органи чуття) та штучним (техніка). Повідомлення являють собою «кінцеву впорядковану безліч елементів сприйняття, узятих із деякого «набору» та об'єднаних у деяку структуру. Елементи набору визначені властивостями приймача» [2, с.40]. Культура є граничним комплексом повідомлень, декім полем, у якому повідомлення себе реалізують [3, с.126-130]. До естетичних повідомлень А. Моль відносить звукові повідомлення (мовні та музичні), надруковані тексти, живопис, графіку, кіно [2, с.166-167]. Але більшість з перерахованих об'єктів можуть бути не тільки естетичними, але і позаестетичними. Що ж тоді визначає їх як естетичні? Для повідомлення як естетичного явища важлива не логічна інформація розуміння, а естетична оригінальність. Тому для сукупності повідомлень існує дві точки зору на повідомлення, яким відповідає два типи інформації:

1) семантична – це інформація, що «підкоряється універсальній логіці, має структуру, допускає точне уявлення, перекладається іншими мовами» [2, с.203]);

2) естетична – ця інформація «відноситься не до універсального набору символів, а тільки до набору знань, загальних для приймача та передавача; вона теоретично неперекладна на іншу «мову» або у систему логічних символів тому, що іншої такої мови для передачі цій інформації просто не існує. До неї можна підійти як до якоїсь персональної інформації» [2, с.203]).

А. Моль помічає, що оригінальність повідомлення залежать від тезаурусу, який має людина, і звідси витікає, що «*в одному й тому ж матеріальному повідомленні має місце суперпозиція багатьох послідовностей різних символів, що містять одні й ті ж елементи, по-різному згруповані*» [2, с.201]. Це означає, що семантичний та естетичний типи інформації іманентно присутні у кожному повідомленні, виділяючись у окремий тип завдяки особливій спрямованості на повідомлення, яке виявляє семантичний або естетичний спосіб структуризації повідомлення. Тому відмінність між семантикою та естетикою полягає, згідно з А. Молем, у першу чергу у відмінності у точках зору. Семантичну точку зору цікавить стан зовнішнього світу, який важливий для ухвалення рішень, для підготовки та напряму дій, реакцій людини, це точка зору у інформаційному смислі носить утилітарний та логічний характер, вона пов'язана з дією та смислом, тобто з позапокладеною метою. Естетична точка зору позбавлена навмисності та не має мети, вона неутилітарна, реакції у ній маловажні, для неї важливі внутрішні стани індивіда, тому у ній інформація невідривна від каналу, через який естетична інформація передається; і вона істотно міняється, якщо намагаються передати її через інший канал: «симфонія не може «замінити» мультиплікаційний фільм» [2, с.204].

Але як відокремити семантику від естетики у повідомленнях? Ці два типи інформації зв'язано матеріально (носіями), але кожна з них реалізується по власним структурним правилам. Наприклад, в усній мові семантична інформація передається повідомленням, яке складене з послідовностей нормалізованих звуків, з нормалізованих фонем, з фонетичних слів (мовний словник), з типових фраз тощо. Естетична інформація передається повідомленням, елементи якого утворюються шляхом переваги конкретної людиною відповідно до будови її голосових зв'язок, певних частот та певних комбінацій, які породжують спектральні символи, певну тривалість фонем, певні комбінації фонем тощо [2, с.205-206]. У поезії та ораторському мистецтві естетична інформація домінує: «оратор прагне впливати на нас швидше темпераментом, виразністю, переконаністю голосу, чим логічною обґрунтованістю того, що він затверджує»

[2, с.207]. Таким чином, естетична інформація у концепції А. Моля у першу чергу пов'язана зі стилем як індивідуалізованим, персоналізованим аспектом повідомлення: «Мистецтво стилю… є внесенням до початкової обстановки якоїсь логічно неперекладної естетичної інформації. Правила, які керують стилістикою, – це саме закони естетичної інформації» [2, с.211].

М. Бензе як естетичні об'єкти розглядає об'єкти мистецтва та об'єкти дизайну. Для їх дослідження передумовою служать чотири тези: 1) теза про матеріальність (об'єкти мистецтва або об'єкти дизайну, виготовлені з якого-небудь матеріалу); 2) теза про впорядкування (перетворення матерії на об'єкти мистецтва або дизайну відбувається як впорядкування у межах заданих елементів); 3) теза про комунікативність (об'єкт мистецтва або дизайну завжди включений у ланцюг «передавач – приймач», який зв'язує «виробника» та «споживача» цього об'єкту); та 4) теза про знаковість (у художньому творі певну роль грають знаки, знакові утворення та знакові процеси) [4, с.198-199].

Для М. Бензе виявити естетичне у об'єкті означає виявити його певну будову, класичні категорії естетики його не цікавлять. Будова естетичного об'єкту припускає естетичний стан (процес), який кардинальний відмінний від фізичного стану (процесу). Фізичні стани детерміновані та достатньо передбачені, вони можуть бути описані причинно-наслідковими зв'язками, естетичні аж ніяк не є у достатній мірі детермінованим. М. Бензе стверджує, що естетичні стани просто недетерміновані та не можуть бути описані причинно-наслідковими категоріями, вони імовірнісні: «Так, про художні принади задуманого автором вірша або роману можна судити лише тоді, коли твір закінчений. Заздалегідь нам дещо може бути відоме, можливо, про сюжетний розвиток твору, але естетичний стан цілого до завершення роботи непередбачуваний» [4, с.200]. Фізичні стани володіють зростанням ентропії, а естетичні – зменшенням ентропії. Перехід від фізичного стану до естетичного відбувається за допомогою впорядковування. Реалізуючись через діяльність художника, естетичний об'єкт, встановлюючи порядок у безлічі заданих елементів, співвідноситься з константами матеріалу: «Наприклад, коли художник створює металеву скульптуру з міді, він повинен враховувати матеріальні константи міді. Але це означає, що йому доводиться погоджуватися з властивостями матеріалу» [4, с.201]. Так вводиться поняття «естетична міра» (М), яке є співвідношенням міри впорядкованості (О) та міри складності (С): М = О/С. Чим більше у творі упорядкованості по відношенню до складності, тим воно більш естетичне – і навпаки [4, с.202].

М. Бензе постулює, що те, що у А. Моля зветься інформацією, є величиною, якою вимірюється кількість статистичної інформації, і у його системі вона відноситься скоріше до міри складності (С). До міри впорядкованості тоді відноситься надмірність (О), причому це суб'єктивне утворення, суб'єктивний приріст надмірності, нормування набору вірогідних елементів [4, с.205-206]. У такому разі можна говорити про естетичну інформацію (мікроестетичний об'єкт) як вибір зі статистичного набору можливостей, який привносить впорядкованість таким чином, що неможливо передбачити яким все буде у результаті, але результат представляється на фоні підвищеної впорядкованості (регулярному розподілі інформації).

У рамках артикуляції естетичного об'єкту останнім рівнем, який логічно витікає з комунікативності, є рівень знаків. М. Бензе розділяє підхід Ч. Пірса до знаку як потрійної єдності виразу (репрезентації), відношення до об'єкту й інтерпретації. Важливим тут для естетики є функціонування знаку всередині потрійної знакової функції як засобі реалізації: «Наприклад, коли я говорю: «Роза червона», я вживаю послідовність знаків для того, щоб реалізувати у мові червоний колір троянди. Але при цьому троянда та її червоний колір реалізуються не у природі, а у мові й там кодуються. Цю «функцію кодування» ми завжди повинні враховувати при аналізі твору мистецтва з погляду його знакової природи» [4, с.207]. Знакові відношення М. Бензе включає у рамки комунікативної схеми «приймач – передавач» [4, с.209]. Інформацію (у тому числі й естетичну) переносить сигнал, який з одного боку співвідноситься з об'єктом, а з іншої – з інтерпретацією. Наприклад, у живописі розрізняються певні форми (крапки, лінії, прямі, фігури) та певна безліч кольорів. Створюючи картину, художник «пише її так, що елементарний образ або володіє певною формою, або не володіє нею, має певний колір або не має тощо» [4, с.210]. Якщо на картині є форма, яку можна розпізнати, та вона має колір, який можна розпізнати, таке ототожнення є елементарним осередком (образом), у якому «виражається те, що про щось висловлюється. Це вислів про «щось інше» є вислів семантематичним: смислове значення змісту, *семантема* такої картини, виявляється у можливому «помноженні» кольору на форму» [4, с.210-211]. Така семантема є естетичним знаком, тобто знаком, що несе естетичну інформацію. Таким чином, можна бачити, що естетична інформація, згідно з М. Бензе, реалізується на рівні синтактичної структури знакового устрою естетичного об'єкту, оскільки семантема представляє виразну (репрезентативну) сторону твору мистецтва. Саме тому твір мистецтва (естетичний об'єкт) цікавий перш за все у його синтаксичному вимірюванні. І саме

тому М. Бензе стверджує, що не можна вичленувати апріорний клас естетичних знаків. У рамках синтаксису те або інше місце, що визначає естетичне розгортання інформації через семантему, може зайняти будь-який тип знаку. Виходячи з цього, кожен знак із самого початку володіє можливістю бути естетичним знаком, оскільки будь-який знак повністю себе розкриває лише синтагматично, у синтаксичному відношенні до інших знаків.

Комунікативно-семіотичний аналіз М. Бензе обмежує естетичне дослідження лише квантитативною стороною [4, с.212-213]. Дослідник, хоч і протиставляє естетичну інформацію семантичній, але це протиставлення не у сенсі загального та особливого, а у сенсі структурального (позазнакового) та селективного (внутрішньознакового), що, звичайно, не одне і теж. У М. Бензе не стильове вираження, а синтаксичне вираження є сферою естетичної інформації. Загальне, що є наявним у обох дослідників, це бажання звести до мінімуму естетику реципієнта, зосереджуючись на «об'єктивній» естетиці повідомлення, хоча М. Бензе, на відміну від А. Моля, визнає надмірність позитивною стороною естетичного стану та наслідком суб'єктивності у конституюванні естетичного об'єкту, але вважає її привілеєм художника, який створює естетичну реалізацію.

Згідно з У. Еко, у мистецтві ми по перевазі маємо справу з інформацією, яка позитивно конституйована елементами невпорядкованості. Більш того, естетичні повідомлення виникають як порушення стабільної референціальної системи. Наприклад, вважає дослідник, у поезії саме незвичайний спосіб використання мови визначає поетичний результат, у такому разі «інформація зв'язується не з порядком, а з *невпорядкованістю*, принаймні, з певним *непорядком, який незвичний та який не можна передбачити*» [5, с.120]. Ця інформація порушує банальність, але вона не просто створює неупорядковане повідомлення з погляду коду, ця інформація є невпорядкованістю тільки по відношенню до попередньої організації інформації, вона постає як певний порядок по відношенню до власних параметрів, які виникають усередині її поля реалізації. Для цієї інформації джерелом є не зовнішній подразник, сигнал, з якого утворюється повідомлення, а саме повідомлення стає джерелом. І тоді «будь-яка художня форма, якщо навіть вона приймає умовності буденної мови або традиційні образотворчі символи, все одно привносить щось нове у організацію матеріалу, оскільки у будь-якому випадку збільшує кількість інформації для того, хто її сприймає» [5, с.188].

Будь-який твір мистецтва, будь-який художній вислів або жест, згідно з У. Еко, дає реципієнту високу міру інформації, але не семантичній інформації, яка збагачує свідомість ускладненим відсиланням до зовнішнього світу, а інформації естетичної, «яка виходить лише з багатства даної форми та відноситься до повідомлення як до акту комунікації, направленого перш за все на представлення її самої» [5, с.189]. Виникнення такої естетичної інформації на основі кількісної інформації проходить як би у два етапи: на першому етапі інформація «виходить завдяки тому, що зі всієї сукупності знаків витягується основна кількість можливих образних імпульсів (натяків), у загальну сукупність знаків включаються якомога більше наших особистих привнесень, які сумісні з інтенціями автора» [5, с.206]. На другому етапі отримання інформації «полягає у співвідношенні результатів першої інформації з органічними властивостями твору, що усвідомлюється як їх джерело, у приємному усвідомленні того, що ми користуємося результатом свідомої організації твору, свідомої формотворчості» [там само]. Прикладом може бути картина Поллока: «неупорядковані знаки, контури, що розпадаються, спалахи різних конфігурацій закликають нас взяти участь у вільній грі відновлених зв'язків, і проте початкове діяння художника, зафіксоване у знаку, веде нас у заданому напрямі, повертає до авторського задуму» [5, с.205]. У. Еко помічає, що така естетична тенденція виявляє себе найповніше у сучасному мистецтві. Класичне мистецтво включало як необхідну умову акти тлумачення, але вони не були переважними, їх прагнули обмежити встановленими рамками [5, с.206].

Отже, естетична інформація, згідно з У. Еко, визначена багатозначністю як інформаційною новизною та автореференційною самоцінністю. Реалізується естетична інформація у естетичному повідомленні. Відштовхуючись від схеми функцій повідомлення Р. Якобсона, У. Еко заявляє, що «повідомлення знаходить естетичну функцію, коли воно побудоване так, що виявляється неоднозначним та направлено на саме себе, тобто прагне привернути увагу до того, як воно побудоване» [6, с.98]. Неоднозначність повинна бути плідною, тобто, привертаючи увагу, вона повинна спонукати до інтерпретації як виявлення складнішого порядку на фоні позірного безладу; іншими словами, повинен відбуватися приріст інформації як утворення естетичної інформації.

У. Еко підкреслює, що естетична інформація як ряд можливих інтерпретацій не є кількісною. Вона є різновидом семіологічної інформації, яка «не обчислюється за допомогою кількісних методів, але визначається через ряд значень, які можуть виникнути під впливом різних кодів. Фізична інформація відображає статистичну рівноймовірність джерела, інформація семіологічна

припускає цілий спектр можливих тлумачень» [6, с.94]. Твір мистецтва є надсемантичним, його неоднозначність породжується особливою системою відмінностей, що охоплює і надмірну семантику, і потік інтерпретацій, і індивідуальні модальності виразу. Наявний семіотичний матеріал (сформовані соціокультурні системи знаків) як функціонування основного коду, визначає міри так званої творчої свободи продукуванням складних соціальних конвенцій та установок, результатом яких є набори матричних комбінацій, які здатні породжувати індивідуальні варіації та порушувати код. Ця система відмінностей як значуща форма артикуляції денотацій та конотацій у ситуації породження естетичного повідомлення можлива лише на фоні сформованих кодів. Код передує порушенню коду. Тому, вважає дослідник, естетична комунікація будується на ефекті очуднення, деавтоматизації: «Буває, що раптом якийсь автор, описуючи річ, яку ми завжди знаємо і яка для нас постійно перед очима, використовує слово… незвичайним чином, і тоді нашою першою реакцією у відповідь буде почуття розгубленості у зв'язку з утрудненим пізнаванням об'єкту (ця утрудненість є наслідок неоднозначної організації повідомлення по відношенню до основного коду» [6, с.119]. Таким чином, поняття естетичної інформації у У. Еко є поняттям багаторівневої інтерпретативної інформації, тобто позитивно багатозначного повідомлення.

Згідно з Ю. Філіпьєвим, поняття естетичної інформації не повинне співвідноситися з відображенням у мистецтві конкретних фактів, воно повинне допомогти вказати, як художній образ стає не тільки фактографічним повторенням життєвих явищ, але і перетворюється на естетичну (художню) цінність. Тому інформація як міра структурної організації повинна протиставлятися ентропії як мірі дезорганізації [7, с.12]. Сигнально-структурний вплив «якого-небудь красивого явища або предмету краса його, діючи на наше сприйняття, упорядковує наші почуття, викликає підйом наших почуттів. Сам по собі цей підйом є своєрідною організацією почуттів, що виникає у результаті дії, яку ми сприйняли при погляді на даний предмет або явище» [7, с.17]. Природні структури так не сприймаються, так сприймаються предмети, які створені для подібного інформаційного впливу. Ці предмети є неутилітарними, але їх вплив такий же сильний, як і у споживчих, але по-іншому: краса та естетичні цінності створюють своєрідну спрямованість та організацію сприйняття і уваги, вони впливають як імпульс організації, тобто як інформація, яка несе смислове навантаження. Речова сторона підпорядкована цій інформаційній дії. Проста споглядальна насолода (милування пейзажем, предметом, особою) викликана впливом на людську психіку, вона приводиться у стан своєрідної організованості для споглядальної насолоди. «Адже не сама фізично речова структура сприйманого красивого предмету або явища входить у живе сприйняття, а ідеальний ізоморфний образ, що відзеркалено створює у сприйнятті під впливом речової структури об'єкту» [7, с.23]. Тому у естетичних сигналах поміщена не речовина або енергія, а «організуюча сигнальна властивість» [7, с.26]. Саме тому, згідно з Ю. Філіпьєвим, що естетичне є інформаційним, воно і не викликає споживчих почуттів.

Естетичне начало, вважає дослідник, внаслідок своєї інформаційної суті володіє двосторонньою дією: 1) воно організує структуру того матеріалу, який перетворюється на естетичні та художні об'єкти; 2) у стані впливу на людину ці об'єкти у сприйнятті свою естетичну структуру (інформаційну організованість) переводять у ізоморфний стан психічної організації, яка певним чином настроює наші почуття, свідомість та волю [7, с.24.]. Сигнал, уточнює Ю. Філіпьєв, лише тоді виконує функцію організації у якій-небудь системі, коли він повністю відповідає структурі цієї системи, є елементом системи, якого їй недостає, без якого система не діятиме. Така ж дія краси на людське сприйняття. Ю. Філіпьєв пише про внутрішньо властиву предмету міру, яка здійснюється, коли людина творить по законам краси. Ця «міра» визначає співвіднесеність, єдність та необхідність елементів цілого. «Роль такої «міри» – вільно здійснювати структурну будову предмету, виявити внутрішній сенс цієї будови. Це відбувається, коли структура предмету досягає свого оптимального стану, закладеного у зміст самого предмету. Краса і є та «міра», яка виступає специфічним організаційним початком як у природних предметах, так і у створених людськими руками» [7, с.30]. Естетичні цінності як інформаційні виконують свою суспільну роль як чинник соціальної мобілізації: вони мають оптимально-організуюче значення, допомагають зменшити хаос життєвих сприйнять та підвищити організацію вражень від навколишньої дійсності [7, с.34-35]. Таким чином, поняття естетичної інформації у Ю. Філіпьєва виражає спосіб організації психічних образів за допомогою організації почуттів.

Н. Крюковський критикує підхід до інформації, коли вона обмежено визначається через негентропію, коли «інформація дуже жорстко зв'язується з вірогідністю повідомлення. Звідси робиться висновок: чим неймовірніше повідомлення, тим воно багатше інформацією» [8, с.55]. Але у такому разі найвищий ступінь інформаційної насиченості буде співпадати з вищим

ступенем хаосу, хоча інформація і визначає себе як організація, закономірність, інакше кажучи, у даному визначенні міститься суперечність. Цілісний підхід до поняття інформації повинен виходити не тільки з факту передачі, але і з суб'єкта (адресата) та об'єкта (відправника). Тоді «інформаційна значущість тут не зростає від нуля до якоїсь крапки у нескінченності, а, піднімаючись від нуля, досягає десь посередині найвищої точки і потім знову падає до нуля» [8, с.59]. Тавтологія не має інформаційної цінності, але і крайній ступінь «оригінальності» не володіє інформаційною цінністю. Тому для інформації (особливо естетичної) важлива міра. Кількість інформації (семантична «маса») може розумітися як різноманітність, безліч станів (сигнальних структур), які залежать від суб'єкта та об'єкту [8, с.63]. Важливим тут є те, що отриману інформацію суб'єкт порівнює з власною різноманітністю, а не з безліччю станів об'єкту. Тому «форма повідомлення має об'єктивний характер, а зміст – суб'єктивний» [8, с.65]. Кількість інформації максимальна тоді, коли структури і об'єкта, і суб'єкта досягають найбільшого ступеню ізоморфізму та виникає якийсь стан рівноваги, гомеостазис.

Особливість естетичної інформації у тому, що вона «передається по каналам, пропускна спроможність яких невимірно перевершує різноманітність суб'єкта, а у інших випадках і об'єкта (якщо у якості такого виступає твір мистецтва)» [8, с.89]. Кодування приводить різноманітність каналу у стан ізоморфізму з різноманітністю відправника. Одиницею такого кодування є знак (сигнал) – елемент множини, який має інформаційну (змістовну) та матеріальну (формальну) сторони. Поняття знаку Н. Крюковський використовує у контексті системи «об'єкт – канал інформації – суб'єкт» [8, с.91-93]. Знаки діляться їм за шкалою ступеня співвідношення форми та змісту, нижчий рівень якого представлений знаками-речами (форма знаку підпорядковує собі його зміст), середній – знаками-образами (і форма, і зміст виступають як самостійні), вищий – знаками-символами (зміст знаку підпорядковує собі його форму). Кожен із цих типів знаків співвідноситься з тією або іншою інформацією: знаки-речі – з утилітарною, знаки-образи – з естетичною, знаки-символи – з теоретичною [8, с.101-106].

Утилітарна інформація характеризується тотожністю знаку та означуваного предмету: «Зовнішній вигляд, зовнішні властивості служать знаком предмету як сукупності цих же його властивостей» [8, с.110]. А саме властивості і потрібні для реалізації споживання – утилітарного відношення. Теоретична інформація діаметрально протилежна утилітарної, оскільки у теоретичному об'єкті виділяється багато семантичних рівнів як у горизонтальному, так і у вертикальному плані. Теоретичний об'єкт як джерело можливої інформації повинен володіти каналом з великою та інтенсивною пропускною спроможністю, і саме тому штучні мови з їх абстрактною або науковою символікою типу математичної для такого типу інформації підходять більш всього. При цьому теоретична інформація повинна бути максимально однозначною, але у відмінності від елементарної однозначності утилітарної, ця однозначність пов'язана з поняттями «істинності та помилковості – основними полюсами станів теоретичного відношення» [8, с.123]. Естетична інформація, згідно з Н. Крюковським, займає весь «простір» між утилітарною та теоретичною типами інформації, які «грають роль своєрідних граничних станів, що обмежують широку область естетичного відношення» [8, с.125]. Специфіка естетичного об'єкту у його цілісності, яка охоплює закономірний результат позиціонування естетичного об'єкту між утилітарним і теоретичним відношенням – багатозначність його інформації. Багатозначність ця специфічна, вона виступає як співвідношення різних рівнів структури об'єкту, які однаково важливі для нього, ця багатозначність носить не диз'юнктивний, а кон'юнктивний характер. Естетична інформація передається по каналу, який є знаковою системою, яка зв'язує всі рівні об'єкту та суб'єкту у всьому діапазоні їх структур. Естетична інформація так само повинна володіти багатоярусністю, тільки так вона може транслюватися у повному об'ємі [8, с.139-140]. Чим більше рівнів у цілісному відображенні предмету у творі мистецтва, тим більше естетичної інформації, що виражається як необхідність єдності форми та змісту.

Багатозначність естетичної інформації виражається у тому, що у основі знакової системи, яка передає естетичну інформацію, лежить знак-образ, структура якого, згідно з Н. Крюковським, визначена єдністю означника та означуваного, зовнішнього та внутрішнього, форми та змісту, матеріального та ідеального. Але, не дивлячись на свою багатозначність з боку багаторівневості, знак-образ є однозначним з боку цілісності, але «однозначність ця дуже «широка». Естетичне враження, що отримується при сприйнятті художнього твору, будь то роман, картина або симфонія, завжди повинне характеризуватися єдністю та цілісністю, яким би багатим по своєму вертикальному різноманіттю не був цей твір» [8, с.147]. Ця цілісність – своєрідна міра інформації, яка знаходиться між оригінальністю та банальністю.

Отже, як загальні для основних існуючих концепцій естетичної інформації можна виділити принципи, які приймаються усіма дослідниками у тій або іншій мірі:

1) естетична інформація у повному та конкретному вигляді виявляє себе у мистецтві;

2) естетична інформація являє собою багатозначний феномен, ця багатозначність конституює її інформаційні можливості;

3) естетична інформація це семіотичний конструкт, нерозривно пов'язаний зі знаково-комунікативною системою реалізації

Останнє положення про семіотичну суть естетичної інформації несе за собою важливі висновки. Це не цілком об'єктна, не цілком суб'єктна інформація, тобто ця інформація у конкретизації визначена соціумом та культурою. А це означає, що естетична інформація знакових систем є соціокультурним об'єктом, а не природним або трансцендентним феноменом, вона створюється людиною і використовується людиною для специфічної репрезентації світу через багатозначні (багатообразні) знакові семіотичні структури. І у зв'язку з цим треба відмітити, що інформаційна насиченість естетичних образів у перспективі тотального поширення електронно-інформаційних технологій виявляється двоякою: з одного боку, за її допомогою відбувається впровадження інформаційного світогляду у суспільну свідомість, що на сучасному етапі інформаційного суспільства є, певним чином, історично необхідним; але, з іншого боку, інформаційні технології суттєво змінюють спосіб сприйняття інформації, у тому числі й естетичної, визначаючи швидкість, дискретність та однозначність як основні характеристики інформаційного обміну, що призводить до нерозуміння та неможливості дешифрувати коди класичних носіїв естетичної інформації.

Бібліографічні посилання:

1. **Поліщук О.** Художнє мислення: естетико-культурологічний дискурс / О Поліщук. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2007. – 208 с.

2. **Моль А.** Теория информации и эстетическое восприятие / А. Моль; пер. с фр. Б.А. Власюка, Ю.Ф. Кичатова, А.И. Теймана. – М. : «Мир», 1966. – 352 с.

3. **Моль А.** Социодинамика культуры / А. Моль; пер. с фр. под ред. В.В. Бирюкова, Р.Х. Зарипова, С.Н. Плотникова. – М. : КомКнига, 2005. – 416 с.

4. **Бензе М.** Введение в информационную эстетику / М. Бензе; пер. Л.А. Меламида // Семиотика и искусствометрия. – М. : Издательство «Мир», 1972 – С. 198-215.

5. **Эко У.** Открытое произведение. Форма и неопределённость в современной поэтике / У. Эко; пер. с итал. А. Шурбелева. – СПб. : Академический проект, 2004. – 384 с.

6. **Эко У.** Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко; пер. с итал. В. Резник, А. Погоняйло. – СПб. : symposium, 2004. – 544 с.

7. **Филипьев Ю.А.** Сигналы эстетической информации / Ю.А. Филипьев. – М. : Наука, 1971. – 112 с.

8. **Крюковский Н.И.** Кибернетика и законы красоты (философский очерк) / Н.И. Крюковский. – Мн. : Изд-во БГУ, 1977. – 256 с.

УДК: 164.031

А. П. Політюк

«НОВА РИТОРИКА» ТА НЕФОРМАЛЬНА ЛОГІКА

У статті «Нова Риторика» та неформальна логіка аналізується проект «Нової Риторики», що був запропонований Хаїмом Перельманом та Люсі Ольбрехтс-Титекою ще у 1958 р., однак який і досі активно досліджується і розвивається, крізь призму співвідношення підходів до проблематики аргументації у сучасній неформальній логіці та риториці.

Ключові слова: неформальна логіка, аргументація, риторика, аудиторія, критерії оцінки аргументації.

В статье «Новая Риторика» и неформальная логика анализируется проект «Новой Риторики», который был предложен Хаимом Перельманом и Люси Ольбрехтс-Титекой еще в 1958 г., однако не потерявший актуальности и на сегодняшний день, сквозь призму соотношения подходов к проблематике аргументации, существующих в современной неформальной логике и риторике.

Ключевые слова: неформальная логика, аргументация, риторика, аудитория, критерии оценки аргументации.

The article "New Rhetoric" and Informal Logic aims at analyzing the project of "New Rhetoric," introduced by Chaim Perelman and Lucie Olbrechts-Titeka in 1958 but relevant and

© А.П. Політюк, 2012

widely studied to this day, through the correlation between the scope of topics within theory of argumentation developed by both - informal logic and rhetoric.

Key words: informal logic, argumentation, rhetoric, audience, evaluation criteria for argumentation.

Дослідження у сфері теорії аргументації сьогодні набувають особливої актуальності у зв'язку з розширенням логічної проблематики та пошуками практичного застосування всього того масиву теоретичних знань, які розроблялися логіками в межах класичної та некласичної логіки.

Серед дослідників цієї проблематики чимало провідних вітчизняних вчених, таких як Хоменко І.В., Зайцев Д.В., Гриненко Г.В., а також незліченна кількість представників канадської школи критичного мислення, північноамериканської школи неформальної логіки та амстердамської школи прагма-діалектики.

У одній з найвідоміших робіт, що сформували риторику Римської імперії в тому вигляді, в якому ми знаємо її зараз, Цицерон писав: «Сутність науки вправного ведення суперечки полягає у двох аспектах: по-перше, пошук аргументів, по-друге, судження, і, як мені видається, Аристотель заклав підґрунтя обом напрямкам» [1, с.57-58].

Цицерон говорив про два напрямки, що є принципово важливими для систематичного вивчення аргументації, один з яких стосується винайдення та підбору аргументів, а інший – оцінки їх обґрунтованості. Актуальною ця думка є і сьогодні, особливо коли мова йде про обґрунтування сучасної теорії аргументації, як окремого напряму логічного знання. Наприкінці 50 рр. XX ст. поява перших наукових робіт, що заклали фундамент для подальшого розвитку неформальної логіки як окремої дисципліни, ознаменували потребу переосмислити класичні логічні підходи до явища міркування, що супроводжує діяльність кожної людини протягом всього життя.

Ще у 1958 р. британський філософ Стівен Тулмін (Stephen Toulmin), опублікував роботу «Застосування аргументації» (The Uses of Argument) де окреслив ключові аспекти критики класичної формальної логіки крізь призму пошуку нової «працюючої логіки», яка б дозволила повернути логіку у царину людського мислення, як це було задумано родоначальником логіки Аристотелем. Паралельно із Ст. Тулміном проблематикою повернення до аргументативної сутності людських міркувань займалися бельгійські дослідники Хаїм Перельман (Chaim Perelman) та Люсі Ольбрехтс-Титека (Lucie Olbrechts-Tyteca), які у тому ж 1958 р. подарували світу фундаментальну працю «Нова Риторика» (The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation), яка на сьогодні вже стала класикою логічної думки XX ст. Створюючи «Нову Риторику», дослідники не просто намагалися привернути увагу до доробку Аристотеля, зробленому ще у 384 – 322 рр. до н. е., але і продемонструвати актуальність і значення риторичного аспекту аргументації для розвитку сучасної науки та формування світогляду суспільства.

Понад 55 років минуло із моменту публікації цих двох основоположних для неформальної логіки робіт, однак сучасні дослідники постійно повертаються до проблематики, яку підняли Ст. Тулмін та Х. Перельман. Про це свідчить ряд статей та наукових праць західних та вітчизняних дослідників, згадки про які постійно з'являються на сторінках таких впливових журналів, як «Неформальна логіка» (Informal Logic), «Аргументація» (Argumentation), та ін.

З кінця 50 рр. 20 ст. неформальна логіка пройшла чималий шлях розвитку, встигнувши сформувати власне поле проблем та завдання, а також напрацювати чимало теоретичних та практичних ідей для виконання поставлених завдань. При цьому, дисципліна все ще лишається досить молодою, а тому активно розвивається. До найвідоміших дослідників, що оформили неформальну логіку у дисципліну, якою ми звикли її бачити, можна віднести Ральф Джонсон (Ralph Johnson), Ентоні Блер (Anthony Blair), Труді Гов'є (Trudy Govier), Даглас Уолтон (Douglas Walton), Джеймс Фріман (James Freeman), Моріс Фінокіяро (Maurice Finocchiaro), Лео Гроак (Leo Groak), Крістофер Тіндейл (Christopher Tindale), та ін.

Наразі, провідні дослідники сфери неформальної логіки визначають її в термінах науки про норми аргументації, а саме: «Неформальна логіка визначає ту галузь логіки, завданням якої є робота над неформальними стандартами, критеріями та процедурами для аналізу, інтерпретації, оцінки, критики та побудови аргументації в повсякденному дискурсі» [4, с.94]. Інші дослідники, як наприклад, Джеймс Фріман, визначають сферу інтересів неформальної логіки, як проблематику оцінки аргументації, зокрема, наскільки виправданим є використання певних засновків, і, відповідно, наскільки виправданим є висновок, що слідує із таких засновків [6, с.22].

Найвдалішим, однак, вбачається визначення Моріса Фінокіяро, який запропонував підхід до неформальної логіки спочатку як до «теорії обґрунтування» [7, с.22], а згодом, як до «теорії аргументації» [7, с.93]. Фінокіяро одним з перших почав говорити про аргументативний поворот в логіці, визначаючи теорію аргументації, як «спробу сформулювати, перевірити, прояснити та

систематизувати поняття і принципи інтерпретації, оцінки, і практичного значення міркування як такого» [7, с.22].

Увагу привертає прагнення більшості дослідників у сфері неформальної логіки зосередитися саме на розробці стандартів оцінки аргументації та пошуках потрібних критеріїв, у той час як стадія побудови аргументації, принципів за якими потрібно створювати аргументи практично лишаються поза увагою. Як виняток, однак варто назвати роботи таких дослідників, як Роберт Пінто (Robert Pinto) [12, с.119], Труді Гов'є [3, с.185] та Крістофера Тіндейла [13, с.85].

Повертаючись до витоків неформальної логіки, а саме до «Нової риторики» Перельмана та Ольбрехтс-Титеки, їх проект повернення до риторичних принципів мав на меті розвести логічну демонстрацію з само-очевидністю її істин та переконливістю, що позбавляє від потреби використовувати будь-яку аргументацію, та аргументацію, як сферу, яка позбавлена явної визначеності та має справу з правдоподібними та ймовірними фактами. Звісно, проблематика «Нової Риторики» не повністю співпадає із завданнями, які ставить перед собою сучасна неформальна логіка, однак чимало ідей та принципів, що застосовуються в теорії аргументації сьогодні можна знайти саме в «Новій риториці».

У більш сучасних роботах Перельман часто писав про доцільність звести разом теорію аргументації та риторику замість того, щоб називати це все неформальною логікою. Причинами цьому були, по-перше, увага до ролі аудиторії (що рідко простежувалося у роботах з неформальної логіки), а по-друге, переконання самого Перельмана в негативному ставленні дослідників неформальної логіки до риторики як такої. Дослідник писав: «Саме через важливість концепції аудиторії для аргументації, я намагаюся поєднати теорію аргументації з риторикою, радше ніж підвести теорію аргументації під неформальну логіку, як це роблять логіки, які сьогодні цікавляться аргументацією, але для яких термін «риторика» є досі наповненим негативним змістом».

Чи то прагнення повернути риториці статус, який вона мала за часів античності та позбавити її того негативного «присмаку», який утворився через сприйняття риторики як суто техніки переконання, чи то бажання покритикувати відсутність уваги до ролі аудиторії для будь-якого аргументативного процесу керували Перельманом, коли він писав ці рядки, фактом залишається те, що по своїй суті ідеї Перельмана багато в чому перекликаються з ідеями, які відстоюють прихильники неформальної логіки. Обидва підходи можуть багато чого перейняти один від одного. Цінності, що їх можуть запропонувати роботи Перельмана, ховаються саме у тих проблемних сферах взаємостосунків, які зазначав сам дослідник: позитивна роль риторики для побудови аргументації та центральне місце аудиторії разом із поняттям історичної сутності раціональності. Про ці три аспекти проекту «Нової Риторики» і йтиме мова далі.

Через 24 роки після виходу «Нової Риторики», Ірвін Копі (Irving Copi) все ще писав, що риторика є «повністю непридатною вирішувати питання факту» та сприяє виключно введенню аудиторії в оману: «У політичних кампаніях сьогодні майже кожен риторичне трюк використовується, аби видати погане за хороше» [2, с.88; 92]. Ще критики в бік риторики підкинув Джон Нолтс (John Nolts), який у на той момент популярному підручнику з неформальної логіки, писав, що риторика «пов'язана лише із впливом на переконання людей без будь-якого стосунку до істини» [8, с.278]. Ще один всесвітньо відомий підручник «Логічний самозахист» (Logical Self-Defense), виданий у 1977 р. канадськими фахівцями у сфері критичного мислення Блером та Джонсоном, у розділі «Усунення Риторики» (Eliminating Rhetoric) пропонували в якості поради "відокремлювати аргументацію від риторики та остерігатися переконливості деяких оцінок, які вбудовані в мову» [5, с.107]

Все це поступово формувало негативне ставлення до риторики з боку молодих дослідників неформальної логіки до кінця 80 рр. XX ст. Однак, на початку 90 рр., спостерігається принципова зміна у ставленні до риторики навіть в роботах таких критиків усього риторичного, як Джонсон та Блер, які у 1993 р., опублікувавши третє видання «Логічного самозахисту», вже писали: «На наш погляд, риторика як дисципліна, може запропонувати важливий аспект розуміння аргументації, який логікам необхідно прийняти... З нашого досвіду, логіки, як правило, недооцінюють важливість таких аспектів як аудиторія та контекст для розуміння та оцінки аргументації» [4, с.142-143].

Чимало дослідників стверджували, що увага, яка в «Новій Риториці» приділяється ролі аудиторії, веде до радикального релятивізму (extreme relativism), який дозволяє, якщо не наголошує на використанні технік переконання, до яких, як відомо, логіки ставляться досить зневажливо. Однак, уважне прочитання роботи Перельмана та Ольбрехтс-Титеки дозволяє відхилити цю критику і, навіть, перевести її на користь проекту «Нової Риторики».

Весь професійний шлях Перельмана був пов'язаний та характеризувався незмінним інтересом до концепту справедливості, яким була насичена і праця з теорії аргументації. Теорія риторичної

аргументації, яку розвивав дослідник, за основу має звернення до аудиторії, яка повинна стати інструментом розвитку більш справедливого суспільства. Риторику Перельман у цьому ключі визначає як сферу обґрунтованого вибору, обґрунтовуючи це раціональною суттю людської діяльності, що базується на існуванні раціональної спільноти (community of minds). Кожна спільнота, на думку Перельмана, перебуває у єдиному дискурсі, який пов'язаний із спільною мовою та інтересами. «Залучення до процесу аргументації із аудиторію означає визнання цієї аудиторії та її спільної раціональності гідними для переконання, а також передбачає принципову важливість отримання згоди з позицією, що аргументується» [10, с.16]. Встановлення комунікації із аудиторією (в риторичному сенсі) передбачає розуміння позиції аудиторії та оцінювання тези з урахуванням точки зору аудиторії. Суть риторичної аргументації в такому випадку перестає концентруватися лише на переконанні, оскільки передбачає створення єдиної раціональної спільноти між аудиторією та оратором.

Ще одним прикладом спростування негативного ставлення до риторичної аргументації, автори «Нової риторики» наводять ідею самопереконання. «Людей, як правило, краще переконати аргументами, до яких вони приходять самі, ніж тими, які спали на думку іншим» [11, с.453]. Усвідомлюючи точку зору самостійно, людині легше поєднати її з іншими ідеями та переконаннями. Ідея подібного само переконання свідчать про віддалення від використання технік для переконання аудиторії, та наближення до риторики як способу взаєморозуміння методами аргументації.

Таким чином, модель риторичної аргументації Перельмана та Ольбрехтс-Титеки у своїй основі полягає в усвідомленні цінності аудиторії та представляє опонента і пропонента сторонами, що співпрацюють між собою в умовах взаємної поваги до позиції та раціональності кожного.

Увага до значення аудиторії для побудови аргументації є однією з ключових відмінностей між підходами авторів «Нової риторики» та прихильників неформальної логіки. Аргументація у розумінні Перельмана та Ольбрехтс-Титеки, включає спробу віднайти прихильність аудиторії до певних ідей, розуміючи аудиторією як сторону, на яку аргументація спрямовується. [11, с.7]. Ціль аргументації в такому випадку, полягає у побудові аргументації таким чином аби раціонально переконати аудиторію (а не нав'язати) правильність позиції, що аргументується. Дослідники у сфері неформальної логіки більшою мірою увагу акцентують на визначенні, наскільки наявна аргументація є переконливою (Джонсон та Блер, Фріман, Фінокіяро, та ін.)

Разом з тим, кожен з цих підходів досліджує такі моделі аргументації, що охоплюють обидва аспекти – конструювання чи винайдення аргументації та критерії оцінки такої аргументації. Враховуючи обсяги праць, що були написані як в сфері неформальної логіки, так і риторичної аргументації, можна сміливо стверджувати, що прихильникам «Нової риторики» є що перейняти у неформальних логіків у стосунку до критеріїв оцінки переконливості аргументації, а от неформальним логікам варто взяти на озброєння підходи до побудови аргументації, добре опрацьовані у сфері риторичної аргументації.

Значення аудиторії для побудови аргументації є однією з найдетальніше досліджених концепції риторичної аргументації. Невірно було б говорити, що неформальні логіки не зверталися до цієї проблематики, оскільки одна з найяскравіших дослідниць цього напрямку – Труді Гов'є – приділила чимало уваги ролі аудиторії у своїй роботі «Філософія аргументації» (The Philosophy of Argument), що була видана у 1999 р.

Робота Гов'є постає як справжній виклик підходу Перельмана, оскільки дослідниця вводить поняття "не взаємодіючої аудиторії", переконання та прагнення якої не можуть бути відомими, приводячи в якості прикладу аргументацію, яка існує завдяки засобам масової інформації. По мірі її дослідження, увага неформальних все більше привертається до значення аудиторії, наприклад, у стосунку до прийнятності засновків, що використовуються в аргументації, конкретними індивідами. [3, с.185]. Гов'є розширює поняття аудиторії, підводячи під це поняття ситуації, коли аудиторією може бути одна особа-адресат аргументації, або навіть і сам сперечальник, якщо метою є самопереконання. Аналізуючи аргументацію у засобах масової інформації Гов'є запропонувала поняття «не взаємодіючої аудиторії», як антитезу аудиторії, про яку говорили автори «Нової риторики». Основою розуміння аудиторії Перельманов було віднайдення зв'язку між оратором та аудиторією чи то на рівні переконань, чи то на рівні спільних цілей. «Не взаємодіюча аудиторія» з'являється, коли людина, яка будує аргументацію для використання у ЗМІ, не має достатньо інформації про аудиторію та жодним чином із нею не взаємодіє, оскільки спілкування відбувається опосередковано. Гов'є переконана, що у такій ситуації не може допомогти навіть «універсальна аудиторія» Перельмана, оскільки для «не взаємодіючої аудиторії» навіть загальноприйняті схеми раціональності є невідомими. У відношенні до таких аудиторій авторка повертається до загальноприйнятих серед неформальних логіків критеріїв оцінки, як чи є засновки загальновідомим знанням, чи знанням *a priori*, чи

надійними свідченнями, чи походять від авторитетного джерела і т.д.

У відношенні до таких аудиторій авторка повертається до загальноприйнятих серед неформальних логіків критеріїв оцінки, як чи є засновки загальновідомим знанням, чи знанням *a priori*, чи надійними свідченнями, чи походять від авторитетного джерела і т.д.

Загалом, концепція «не взаємодіючих аудиторій» є цікавим зауваженням, щоправда, при детальному критичному аналізі виявляється не настільки обґрунтованою, як це здавалося Гов'є. Під сумнів можна підвести як твердження про недостатню кількість інформації про аудиторії, які виявляються адресатами аргументації через ЗМІ, так і альтернативи, які пропонує авторка, адже поняття загальновідомого знання чи надійних свідчень ніяк не вирішують проблему відсутності взаємодії та відвертають від ідеї пошуку спільних засад для переконання, на якому наполягав Перельман. Ми, справді, не можемо знати нічого про спільне знання яке має аудиторія, однак ми можемо зробити певні припущення виходячи із контексту. Гов'є жодним чином не звертається до ідеї дискурсивності контексту аргументації, про який пишуть автори «Нової риторики». Коли сперечальник оцінює прийнятність засновків для аргументації для «не взаємодіючих аудиторій» – проблематичну, за Гов'є, сферу – акцентування уваги на контексті аргументації дозволяє бодай частково подолати цю проблему.

З іншого боку, роботу Гов'є не варто недооцінювати, оскільки їй вдалося привернути увагу неформальних логіків до проблеми аудиторії як на стадії побудови аргументації, так і на стадії її оцінки.

Не зважаючи на різні сфери інтересу, способи досягнення прихильності аудиторії, які досліджують автори «Нової риторики» зачіпають стратегії аргументації, які мають чимало спільного із підходами, популярними серед неформальних логіків.

Відправною точкою аргументації для Перельмана є розуміння засновків як певних типів згоди. Мова йтиме про деякі факти, відносно істинності яких вже було досягнуто згоди і які не потребують подальшого доведення [11, с.67]. Таку відправну для кожної аргументації точку «Нова риторика» визначає як «локуси» (*loci*) або топоси. Під самим поняттям топосу Перельман розуміє, як і Аристотель, найзагальніші посилки для побудови аргументації, за допомогою яких можливо її класифікувати. Метафорично Перельман називає топоси «скарбницею аргументів», до якої завжди можна звернутися задля пошуку потрібного у певній ситуації аргументу. Цікавим також є визначення топосів як інерції (*inertia*) в аргументації, за якою відбувається використання загальноприйнятих аргументів без потреби їх обґрунтування.

У неформальній логіці подібний принцип також застосовується, однак називається він принципом загальновідомого знання, який походить ще від «Трактата про людську природу» Девіда Г'юма. Про це і писала Гов'є, коли пропонувала альтернативні критерії оцінки аргументативної взаємодії із «не взаємодіючими аудиторії». Навіть коли сперечальник звертається з аргументами до аудиторії через ЗМІ, він враховує той широкий спектр поглядів і знань, які складають основу для інерції сприйняття в будь-який конкретний момент часу. У такому випадку нерозуміння аудиторією аргументації вказує не на проблеми в аргументах, а на діалогічний характер взаємодії між аудиторією та ритором, як на цьому наголошує риторика.

Серед великої кількості аргументативних стратегій, про які пишуть Перельман і Ольбрехтс-Титека, і які перекликаються із стратегіями неформальних логіків, вибір стратегії для кожного конкретного прикладу аргументації буде залежати від аудиторії, яка виступатиме адресатом цієї аргументації. Саме цей аспект вбачається принципово важливим для теорії аргументації і якому, на жаль, неформальні логіки не надавали достатньо вагомого значення.

Окремої уваги заслуговує і аспект оцінки аргументації, який, як вже зазначалося, з часів Цицерона вважається невід'ємною складовою будь-якого систематичного вивчення аргументації. В той час як найбільше уваги автори «Нової риторики» приділяли саме побудові аргументів, модель аргументації не може представлятися повною без усвідомлення того, як аргументацію можна оцінювати.

Перельман та Ольбрехтс-Титеки писали, що аргументація спрямована на порозуміння із аудиторією, а отже очевидним критерієм оцінки є саме ступіть досягнення такого порозуміння.

Прихильники прагма-діалектичного підходу у відповідь на таку позицію авторів «Нової риторики» стверджували, що такий критерій є прикладом риторичної концепції раціональності, в якій обґрунтованість аргументації прирівнюється до того, наскільки аргументація підходить для тих, хто є її адресатом. Відповідно, критерієм оцінки аргументації стає той факт, що обґрунтованість завжди залежить від аудиторії. Саме це і називали релятивізмом в риторичній аргументації. Крім того, припущення, що «Нова риторика» зводить критерій обґрунтованості до ефективності частково обумовлене тим, що Перельман та Ольбрехтс-Титека досить не чітко розмежовують поняття переконання (*convincing*) та схилення до думки (*persuading*).

Як бачимо, співвідношення ідей напряму риторичної аргументації, запропонованих авторами

«Нової риторики», із ідеями неформальних логіків можуть не просто відкрити нові горизонти для досліджень, але і доповнити підходами корисними для обох підходів ідеями. Зокрема, насичення концепції побудови аргументації із врахуванням ролі аудиторії, яку пропонує «Нова Риторика», детально розробленими критеріями оцінки обґрунтованості аргументації, які можуть запропонувати підходи неформальних логіків, дозволить вивести теорію аргументації на якісно новий рівень.

Бібліографічні посилання:

1. **Цицерон**. Топика / Цицерон // Эстетика: Трактаты. Речи. Письма М.: Искусство, 1994, – 540 с.
2. **Copi I.** Informal Logic / Irving Copi, Keith Burgess-Jackson // Pearson Publishing: 1995, 314 p.
3. **Govier T.** A Practical Study of Argument / Trudy Govier // Wadsworth Publishing: 2009 (7 edition), 432 p.
4. **Johnson R.** Informal Logic: An Overview / Ralph Johnson, Anthony Blair // Informal Logic, vol. 20, №2, 2000, – P. 93-107.
5. **Johnson R.** Logical Self-Defense / Ralph Johnson, Anthony Blair // International Debate Education Association: 2006, – 313 p.
6. **Freeman J.** Acceptable Premises: An Epistemic Approach to an Informal Logic Problem / James Freeman // Cambridge University Press: 2005, 416 p.
7. **Finocchiaro M.** Arguments about Arguments: Systematic, Critical, and Historical Essays in Logical Theory / Maurice Finocchiaro // Cambridge University Press: 2005, 478 p.
8. **Nolt J.** Informal Logic: Possible Worlds and Imagination / John Nolt // McGraw-Hill Companies: 1984, 352 p.
9. **Perelman C.** The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation / Chaim Perelman, Lucie Olbrechts-Tyteca// University of Notre Dame Press: 1991 (new edition), 576 p.
10. **Pinto R**. Argument, Inference and Dialectic / Robert Pinto, Hans Hansen// Springer: Softcover 2010 (reprint of hardcover 1st 2001 edition), 162 p.
11. **Tindale C**. Rhetorical Argumentation: Principles of Theory and Practice / Christopher Tindale. // Sage Publications, Inc: 2004, 224 p.

УДК 165.6/.8 “18” Кудрявцев-Платонов

І. П. Печеранський

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ГНОСЕОЛОГІЇ В.Д. КУДРЯВЦЕВА-ПЛАТОНОВА: ДОСВІД РЕКОНСТРУКЦІЇ

У статті здійснено історико-філософську реконструкцію основних положень гносеологічної концепції Віктора Дмитровича Кудрявцева-Платонова (1828-1891), найбільш відомого представника московського «крила» духовно-академічного теїзму XIX століття, серед яких автор виокремлює наступні: «теологічно-раціональні» передумови пізнання, проблему віри та розуму, місце та значення гносеології в системі філософського знання, види та рівні пізнання, його метафізичний аналіз та категоріальний апарат, проблему істини.

Ключові слова: православний теїзм, духовно-академічна філософія XIX століття, В.Д. Кудрявцев-Платонов, «трансцендентальний монізм», гносеологія, онтологія, метафізичний аналіз, віра, розум, ідея, істина.

В статье осуществлена историко-философская реконструкция основных положений гносеологической концепции Виктора Дмитриевича Кудрявцева-Платонова (1828-1891), как наиболее известного представителя московского «крыла» духовно-академического теизма XIX века, среди которых автор выделяет следующие: «теологически-рациональные» предпосылки познания, проблему веры и разума, место и значение гносеологии в системе философского знания, виды и уровни познания, его метафизический анализ и категориальный аппарат, проблему истины.

Ключевые слова: православный теизм, духовно-академическая философия XIX века, В.Д. Кудрявцев-Платонов, «трансцендентальный монизм», гносеология, онтология, метафизический анализ, вера, разум, идея, истина.

In article historical-philosophical reconstruction of basic provisions of the gnoseological

© І. П. Печеранський, 2012

concept of Victor Dmitriyevich Kudryavtsev-Platonov (1828-1891), as most known representative of Moscow "wing" of the spiritual and academic theism of the XIX century among which the author allocates the following is carried out«theological - rational» knowledge preconditions, a belief and reason problem, a place and value of gnoseology in system of philosophical knowledge, types and knowledge levels, its metaphysical analysis and the categorial device, a truth problem.
Keywords: orthodox theism, spiritual and academic philosophy of the XIX century, V.D. Kudryavtsev-Platonov, «a transcendental monizm», gnoseology, ontology, metaphysical analysis, belief, reason, idea, truth.

Не дивлячись на те, що за останні роки з'явилось багато цікавих розвідок та досліджень, що присвячені як загальному огляду, так і висвітленню окремих проблем вітчизняної духовної культури XIX – початку XX століття, на жаль, варто констатувати досить низький інтерес з боку українських філософів-істориків та релігієзнавців до релігійно-філософської спадщини православних академічних теїстів, чого не скажеш про російську історико-філософську традицію, де за останні 10-15 років ми спостерігаємо своєрідний дисертаційний «бум» (праці С. Пішуна, І. Цвик, С. Борисової, В. Пінчук, Д. Леонідова, О. Аккуратнова, І. Гунькина, М. Кабанової, В. Поля, Є. Красотіна, В. Луценко, О. Векслер, Т. Торєєвої, К. Гаристової, А. Барсегової та ін.). Тоді як належне вивчення спадщини академічної «корпорації» вчених, які працювали та творили в тодішніх Духовних Академіях (Києва, Москви, Санкт-Петербургу та Казані) є вагомим внеском у пізнання духовних основ східно-православної культури та світу в минулому, сьогоденні та майбутньому. Пам'ятаючи про це, ми хотіли б за **мету нашої статті** взяти звернення до творчості одного з найвідоміших представників духовно-академічного теїзму XIX століття, а саме, до спадщини професора Московської духовної академії *Віктора Дмитровича Кудрявцева-Платонова* (1828-1891), піддавши реконструкції одну з важливих складових його творчості – гносеологічні погляди. Метод викладу матеріалу – *нормативно-аналітичний*: визначити та встановити певне положення, а потім проаналізувати його с світлі теорії пізнання вченого.

1. Гносеологія як «теорія богопізнання»: раціонально-богословські умови (передумови) пізнання

Для того, щоб зрозуміти суть гносеологічного підходу вченого, варто врахувати, по-перше, специфіку традиційного православного богослов'я та вимоги системи духовної освіти, по-друге, теїстичний напрям в філософії, та, по-третє, логіку розвитку думки власне вченого та ті питання, що його цікавили. Загальновідомо, що В. Кудрявцев-Платонов отримав богословську освіту та працював у стінах того навчального закладу, де істини православного віросповідання були «аксіомами» духовної культури особистості, підлягаючи тільки тлумаченню та розвитку. Це наклало відбиток на специфіку духовно-академічного філософування вченого, вузловими моментами підходу якого були, на думку російської дослідниці І. Цвик, «центральні ідеї релігійної свідомості, відображені і в богословських догматах» [9, с. 38]. Там де богословська догматика при відкривала ідеальну картину релігійного світу, вже відомого та абсолютного, філософія уособлювала лише «вічний пошук» його, як наближення до істини. Для православного богослова та філософа такою істиною був Бог, як абсолютне начало буття, відповідно, філософія відступала на другий план по відношенню до богослов'я, оскільки позитивний «релігійний досвід» є більш надійним засобом для досягнення цілі.

Власне, вся система філософського знання, що й відбулося з «трансцендентальним монізмом» вченого, з одного боку, є апологетикою християнства, а з іншого, проектом *узгодження істинного ідеалу з дійсністю*. Задля цього вона сама повинна містити в собі ідеальні начала, для того, щоб представити загальний хід розвитку теорії та світу в цілому. Таким ідеальним (тотальним) началом для Кудрявцева-Платонова, як для релігійного мислителя, постає Бог (у його філософській термінології – Абсолют). Звідси його визначення філософії: *«Філософія є наукою про абсолютне та ідеї, що розглядаються у відношенні до абсолютного, у їх взаємозв'язку та прояві у феноменальному бутті»* [5, с.64-65]. На прикладі цієї дефініції видно, що вчений не приймає кореспондентської теорії істини Аристотеля, вважаючи за істину узгодження предмету самого з собою. З цієї точки зору він і намагається визначити істину в об'єктивному значенні (істинне буття), як погодження того, чим предмет має бути, з тим, що він є і чим буває, ідеї з явищем, а в суб'єктивному значенні (істинне пізнання) як науку про ідеї – пізнання ідеальної сторони існуючого у її відношенні до емпіричного буття. А оскільки ідеально-нормативна сторона існуючого міститься лише в повноті божественної істини, власне, тоді філософія й повинна прагнути до останньої.

Отже, такі гносеологічні інтенції філософського підходу вченого свідчать про те, що для нього гносеологія є православною «теорією богопізнання», де ідея Абсолютного становить

основу її передумову. При цьому слід відмітити й *раціональний* характер останньої, адже на прикладі творчості вченого (коли мова йде про структуру філософського знання (про це далі), докази буття Бога та безсмертя душі тощо), чітко помітна спроба «включення» інтелектуального елементу до спроб філософського осмислення та осягнення Божественного вчення. На відміну від дещо пізнього періоду, в якому відбуває певне зміщення акцентів в бік «етизації» духовно-академічного дискурсу (90-ті рр. XIX – початок XX століття), підхід В. Кудрявцева-Платонова знаходиться в межах логіко-раціоналістичної традиції класичної західноєвропейської філософії (від античності до німецької класики) та її категоріального апарату. Стосовно такого підходу, то в академічній спільноті були як прихильники його «раціоналізму» (О. Введенський), так і критики, зокрема, В. Завитневич відносив його підхід до шкільної схоластики, не задовольняючись відсутністю живої думки та посиланням на наукові факти.

2. Примирення віри та розуму – основний гносеологічний концепт «трансцендентального монізму»

Сумно, але факт… Мабуть не випадково під час похоронної процесії на одному з вінків було написано: «Вдячні учні улюбленому професору, 7 грудня 1891 р. – Як рослина без кореня, так *знання без віри неможливе* [курсив наш – І.П.]» [1, с.164]. А у своїй промові студент 2-го курсу Московської духовної академії Л. Соколов наголосив: «Покійний заповідав нам, що знання без віри неможливе … що релігія та наука рідні одне одному й повинні бути в тісному взаємному союзі. Поняття: філософ-християнин, що на мові «объюродевшей» мудрості непримиримі, об'єднуються у величній особистості нашого дорогоцінного покійного. Релігія та наука – єдине, нерозривне ціле, ось основна ідея філософії незабутнього В [іктора] Д [митровича]. Віра та знання, освіченість та релігійність не повинні існувати окремо, а разом в одному дієвому проведенні в житті, повинні об'єднуватися в кожному вагомому життєвому факті…» [7, с.190]. А ось слова іншого студента, Ф. Преображенського: «Це був релігійний філософ. Але цей релігійний елемент його філософії не був поступкою тій вищій духовній школі, якій він служив все своє життя – поступкою, яка в наш час падіння наукових та літературних звичаїв майже не вважається за гріх. Ні, релігійний елемент був душею його філософського світогляду, який неможливо було відібрати, не зруйнувавши всієї витонченої будівлі його філософської системи. … Керований релігійною ідеєю вмерлий зумів створити цілісний християнсько-ідеалістичний світогляд, в якому з дивовижною глибиною думки та архітектонічною завершеністю, пропонується усім незвично ясна, неперевершено діюча система християнського теїзму» [7, с.192]. І не можна, в цьому відношенні, не згадати слова колеги вченого П. Соколова, який називає його «Полем Жане російської філософії», вважаючи, що, як і французькому мислителю, йому притаманне прагнення «примирити людську думку з найкращими людськими віруваннями» [7, с.206].

Чи не є найкращим доказом ці слова учнів та колег на користь фундаментальності та першочерговості проблеми віри та розуму в творчості В. Кудрявцева-Платонова?.. Дійсно, гносеологічне доведення такого примирення він знаходить не у лейбніціанській теорії наперед встановленої гармонії, в якій німецький мислитель рухається від поняття Бога до гармонії мислення та буття, віри та розуму, натомість, виходячи з очевидного та підтвердженого досвідом істини, він піднімається до першоджерела цієї гармонії – Бога. Покладаючись на самостійну діяльність пізнавальних сил людини та на цілісність природи людини, вчений поєднує природу та дух *телеологічним*, а віру та розум – *теологічним* зв'язком. Ідея Божества є тип гносеологічним принципом, що пронизує всю його систему «трансцендентального монізму» та уможливлює раціональне богопізнання. Це хоч і раціональний концепт, але він відповідає об'єктивному значенню пізнання, оскільки, з одного боку, знаходить своє обґрунтування в розумі, а з іншого – є висхідною інтуїцією, джерело якої в Одкровенні. Як зауважує сучасна дослідниця В. Кабанова: «Система «трансцендентального монізму» відноситься до теїстичного напрямку в філософії, т. т. виходячи з ідеї цілісності людської природі, поєднує образне світовідчуття релігійної віри зі строгим світоглядом розуму. При цьому результат синтезу виявляється філософського, а не богословського характеру» [4, с.17]. Але не варто забувати, що цей синтез в теоретичній системі вченого, все ж таки, проходив з урахуванням пріоритету віри над розумом (звідси його критика само абсолютизації та догматизації філософії), відзначався домінуванням ідеального пізнання, над емпіричним та раціональним. Попри це слід також відмітити, що саме в світлі свого «супранатурального монізму» він, чи не одним з перших серед православних академічних філософів, представив віру як *органічну складову* загального процесу пізнання, що не є ворожою розуму.

3. Місце та роль гносеології в структурі філософського знання. Її предмет та понятєво-категоріальний апарат

Структуру філософського знання, як вона була представлена у творчості В. Кудрявцева-Платонова, можна розкрити опираючись на програму читань курсу метафізики у 1874-1875-

му навчальному році в Академії, а також беручи до уваги структуру «трансцендентального монізму», в оповіді О. Введенського [2, с.68].

Всі філософські науки московський вчений поділяє на: 1) основні або *пропедевтичні*, з домінуванням аналізу – логіка, досвідна психології та історія філософії, 2) *складові* науки, з домінуванням синтезу – метафізика, етика та філософія права, а також естетика, 3) *прикладні*, в яких однаково задіяні аналіз та синтез – філософія релігії, філософія історії тощо. Тоді як основна наука, – метафізика, – вказує О. Введенський, вміщує в себе дві частини: по-перше, гносеологію, як вчення про достовірність пізнання, а, по-друге, онтологію або вчення про суще, що поділяється на а) природне богослов'я (вчення про Бога як абсолютно-суще), б) космологія (вчення про фізичний світ як умовно-суще) та в) раціоналістична психологія (вчення про духовний світ). Хоча програма згаданих нами читань дещо відрізняється не по суті, а за структурою: 1) *Загальний вступ* (роз'яснення походження слова «філософія» та поняття про неї; можливість філософії; метод філософії; наукова форма філософії; поділ та значення філософії) та 2) *Основні частини метафізики*, до яких він відносить а) *онтологію*, що розглядає «основні філософські принципи та їх відношення до знання та буття», останнє, в свою чергу, в залежності від форм буття (окремого, загального та абсолютного) та їх відношення до чуття, розсудку та уму, відкриває ще й *гносеологію* в її трьох частинах – аналітика чуттєвого пізнання, аналітика пізнання розсудку та аналітика розумового пізнання; б) метафізичне вчення про Бога або *раціональна теологія*, куди автор відносить природне богослов'я та філософію релігії; в) метафізичне вчення про природу або *космологія* (питання матерії, походження світу, доцільності природи, добра та зла у світі); г) метафізичне вчення про душу або *раціональна психологія* (вчення про природу та властивості душі, питання зв'язку тіла та душі, проблема її безсмертя).

З вищеозначеної структури випливає, щонайменше, три висновки: по-перше, ядром філософського знання наш вчений-теїст вважає метафізику, що відкриває сферу поза-досвідної дійсності ідей, яка і є синтезуючим та організуючим фактором нашого пізнання, по-друге, серед основних метафізичних наук він виділяє онтологію та гносеологію, вказуючи на їх зв'язок[3], та, по-третє, що особливо важливо для нашого дослідження, вказує на *метафізичну природу* пізнання. Адже, «…основні філософські науки (логіка, емпірична психології та історія філософії), задля власної істинної філософської постановки мають потребу в метафізичних припущеннях. Без цих припущень вказані науки перетворяться на суто емпіричні науки, що описують явища знання, життя факти історії думки, але не роз'яснюють їх філософськи, оскільки така вимога неможлива без певних понять про основні начала, що творять ті чи інші явища; ці начала: ідея істини в логіці, ідея душі для психології, ідея доцільності та розумності в розвитку мислячої душі – в історії філософії – ідеї, повне розкриття яких повинно мати місце в метафізиці» [5, с.260].

Предмет гносеології або основи пізнавального процесу автор, через акт радикального сумніву, визначає як «основні начала філософського пізнання» – а) істини буття суб'єктивного (наше Я та його стани), б) буття об'єктивного (не-Я) та в) буття абсолютно-досконалого, яке в контексті теорії знання постає як ідея істини. Саме ці три основні начала становлять *«потрійність»* предмету гносеології: існує, відповідно, світ духовний, фізичний та абсолютне начало, що втілює в собі «повну істину знання та буття» – Бог. Тому то абсолютне буття, яке по-різному представлене в численних філософських системах, є фундаментом та необхідною умовою філософського пізнання, як пізнання цілого, а не фрагментів буття, що відповідає логіці «трансцендентального монізму».

Стосовно *понятєво-категоріального* апарату гносеологічного концепції В. Кудрявцева-Платонова варто зауважити, що не дивлячись на те, що він є представником *церковної* релігійно-

3 По суті, В. Кудрявцев-Платонов відрізняв онтологію, як вчення про суще взагалі або сутність буття, від гносеології та космології (так само як від раціональної теології та психології). Але в одній зі своїх останніх робіт («Читання з космології» (1890)), він веде мову про вирішення питання матерії «як з гносеологічної, так і онтологічної точки зору», що виводить нас далеко за межі виключно космологічного дослідження, або світ, як предмет космології, він не розглядав лише як світ фізичний, вважаючи, що «поняття про світ, як буття обмежено-умовне взагалі, входить до складу філософського вчення про сутність буття (онтологію)». Звідси стає зрозумілим, що автор вбачав в онтології, хоч і не завжди однаково її визначав, окрему та самостійну частину метафізики. Але на ділі під час обробки та викладу системи він поєднував онтологію частково з гносеологією, так що як такої онтології, як окремої частини в системі його метафізики, не існує. Власне, ця думка О. Введенського підтверджується і на практиці, в тому розумінні, що коли звертаєшся до праць вченого з нібито онтологічної тематики, то вони «наповнені», в буквальному розумінні, гносеологічними інтенціями та поняттями. Власне, тут потрібно також пам'ятати, що його онтологія заснована на ідеях *трансценденталізму* та *телеологізму*.

філософської думки XIX століття та усі його філософські пошуки визначаються прагненням «…виправдати віру отців, філософськи осмислити безцінну духовну спадщину Церкви та саме Божественне Одкровення» [3, с.59-70], як філософ, він значно рідше, ніж ортодоксальні богослови посилається на тексти Св. Письма, при цьому, використовуючи класичні філософського категорії: «Абсолютне буття», «буття», «розум», «ідеальне пізнання», «цільне знання», «свідомість», «ідея», «пізнання», «внутрішній досвід», «емпіризм» та «раціоналізм», «метафізичний аналіз» (див. далі), «гносеологія», «аналіз» та «синтез», «суб'єкт» та «об'єкт» тощо. Наприклад, використовуючи ці категорії, специфіку «теорії богопізнання», на що, до речі, вказує сучасний дослідник духовно-академічної філософії Д. Леонідов, можна зобразити наступним чином: *«суб'єкт – Абсолют – об'єкт»* на відміну від класичної пари «суб'єкт-об'єкт».

4. Форми, види та методи пізнання

У своїй роботі «Про основні начала філософського пізнання», яка була опублікована у другому випуску першого тому зібрання його праць, що присвячений гносеологічній тематиці, московський вчений виділяє три ступені пізнання: *знання «не строго наукове»* (засноване на безпосередній очевидності зовнішнього та внутрішнього досвіду), *наукове знання* (аксіоматика позитивної науки) та *філософське знання* (начала та принципи критичного аналізу). Що стосується останнього ступеня, то автор називаючи анти-філософськими філософські начала теорій здорового глузду, скептицизму та еклектизму, вважає, що такі основи мають бути знайдені в самому розумі, бо якщо їх там немає, то тоді не існує й реального знання: «всезагальним, безсумнівним, гносеологічним та формальним принципом філософії повинна бути думка про само достовірність розуму, т. т. тих законів мислення, які слугують виявом його розумної природи та розкриттям яких займається логіка» [6, с.64]. Стверджуючи такі формально-логічні основи пізнанні, автор аж ніяк не заперечує теоретичної можливості безпосереднього споглядання Бога, втім останнє є не надійним критерієм пізнання істини, коли мова йде про філософію як науку.

Враховуючи основне завдання, яке ставив перед собою православний вчений, – «на ґрунті філософської критики розвинути та обґрунтувати спільну з християнством систему метафізичних ідей» [8, с.226], – абсолютно мотивованим є його переважно, як зауважує О. Введенський, *«раціонально-дедуктивний»* або *«синтетичний»*, чи як називає його П. Соколов, *«дедуктивно-критичний»* метод філософських побудов, що відобразився й на гносеології. На нашу думку, «дедуктивізм» його підходу представлений методом *«метафізичного аналізу»*, який В. Кудрявцев-Платонов застосовує до розкриття основних видів пізнання (емпіричного, раціонального та ідеального), що дозволяє провести «демаркаційну лінію» між гносеологією, психологією та логікою. Тоді як *«синтетизм»* проводиться вченим у декількох відношеннях: по-перше, у твердженні про те, що трансцендентні категорії не породжують, а лише оформлюють процес пізнання (якщо мова йде про емпіричне пізнання, то це простір та час, якщо про раціональне – єдність, множинність, суперечність, ідея, субстанція тощо, а якщо про ідеальне пізнання – ідеї Бога, істини, добра, краси, справедливості), по-друге, на рівні ідеального пізнання, що включає в себе *раціональний* (осмислення апріорного досвіду богоспілкування) та *ірраціональний* (непізнаваність Бога розумом та наявність певного органу духовного споглядання) моменти. «Таким чином, ідеальне пізнання є кроком розуму, саме раціонального мислення, але крок цей родиться на межі своїх можливостей, як перехід до сфери над розумного, до межі філософського пізнання» [4, с.123].

Метафізичний аналіз повинен розкрити можливості «пізнавальної сили», виходячи з напрямів якої та відмінності пізнавальних предметів, наш філософ виокремлює три форми пізнання: *емпіричне (чуттєве), раціональне (розсудкове) та ідеальне (розумове)*.

В ході метафізичного аналізу емпіричного пізнання, в гносеологічному відношенні, автор виокремлює дві форми чуттєвості, – «перцепція» (безпосереднє сприйняття зовнішнього предмету) та «уявлення» (об'єднання даних окремих відчуттів в цілісний образ), – та прагне відповісти на два питання: а) чи відповідає нашому уявленню про дійсне буття реальний фізичний світ? та б) що таке простір та час і чи відповідає цим уявленням щось реальне? Прослідкувавши долі ідеалізму в історії філософії, вчений прийшов до висновку, що характер нашого пізнання вказує на те, що наш погляд на об'єктивність нашого уявлення про зовнішній світ є, м'яко кажучи, «підозрілим». Наше пізнання на цьому рівні також є змішаним, поєднанням двох елементів – зовнішнього та внутрішнього, суб'єктивного та об'єктивного. В той час кропіткий аналіз вченим існуючого як у фізичній, так і психічній сфері буття, довів безпідставність онтологічних принципів матеріалізму. Перевага ідеалізму над матеріалізмом у правильному методі: «Пізнання є внутрішній, іманентний акт суб'єкту і при пізнання зовнішнього світу наше я не виходить із себе, але скоріше зовнішній світ зрозумілим чином входить у нашу свідомість

та об'єкт стає здобутком суєту пізнання. Саме за допомогою зовнішніх відчуттів об'єкт входить у контакт з суб'єктом та викликає в ньому відповідні образи – уявлення. Таким чином, зовнішній світ, не дивлячись на свою відмінність від нашого Я, може бути предметом нашого пізнання, якщо не за своєю суттю, тоді відповідно природі суб'єкту пізнання» [6, с.165]. З іншого боку, критика ідеалізму так само привела В. Кудрявцева-Платонова до твердження, про незалежне від я існування зовнішнього буття. Відкидаючи вторинні причини, головну причину боротьби матеріалізму та ідеалізму в історії думки автор вбачає у «прагненні розуму до єдності буття», до пошуку єдиної сутності всього існуючого. В основі цих двох протилежних типів світосприйняття знаходиться одна, на думку вченого, необхідна потреба – єдність світогляду та подолання дуалізму. А невдача спіткала ці дві сторони тому, що це об'єднуюче начало вони шукали в самому світовому бутті. Тоді як лише «з визнанням відмінної від світу величної Істоти, ми замість субстанційного монізму, що лежать в основі односторонніх поглядів матеріалізму та ідеалізму, отримуємо монізм трансцендентальний, де об'єднуюче начало здіймається над сферою буття умовного і з яким зручно може бути узгоджений підкорений дуалізм духа та матерії, про який свідчать знання та досвід» [6, с.185].

Закінчуючи, власне, аналіз емпіричного пізнання, В. Кудрявцев-Платонов вказує на досить низьку пізнавальну спроможність людських відчуттів, тоді як «справжнє джерело нашого пізнання про зовнішній світ, як пізнання, міститься не у відчуттях, які надають лише первинний, грубий матеріал для розуму, а в самому розумі і що сам факт поступового розширення його, поряд з фактом обмеження нашої чуттєвої здатності… подає ясне спростування теорії, що виводить всі наші пізнання із чуттєвого досвіду» [6, с.206]. Тому слід звернутися до *«метафізичного аналізу раціонального пізнання»*, що становить другу частину його гносеології. Предметом раціонального пізнання, за вченим, є *категорії* чуттєвого буття (мета, єдність, множинність, причина, субстанція та ін.), які мають об'єктивне значення та відрізняються від емпіричного пізнання тим, що мають відношення як до умовного та безумовного буття (інакше ми б в богопізнанні прийшли до агностицизму). Особливість підходу вченого в цьому питання більшість дослідників схильні позначати поняттями *«помірковано-критичний реалізм»* або *«гносеологічний реалізм»*, на противагу ідеалістичному реалізму, який стверджує реальність загального ціною конкретного, тоді як сенсуалістичний номіналізм, навпаки, зводить будь-які прояви загального до конкретного. Розкриваючи питання походження раціонального пізнання, т. т. природу вказаних категорій, православний вчений вказує на специфіку співвідношення апріорного та апостеріорного: категорії, як знаряддя універсально-необхідного пізнання, в своїх основах мають апріорну природу, проте остання досить суттєво обмежена досвідом. *Категорії апріорні є іманентно вкоріненими в духовну природу пізнавальної діяльності, але остання, як сила обмежена, підкорена часові, тому постійно розширюється під впливом досвіду (сукупності уявлень зовнішнього світу).* Отже, формування та організація нашого пізнання є результатом, з одного боку, потенційно-апріорного елементу його природи, а з іншого – зазнає впливу «зовнішніх агентів».

Що стосується *«метафізичного аналізу ідеального пізнання»*, то вчений, як вказує О. Введенський, відштовхуючись від об'єктивності та реальності емпіричного й раціонального пізнання, за методом *аналогії*, не погоджується вбачати в ідеях істини, добра, краси, Бога як абсолютної досконалості звичайні «суб'єктивні продукти»: насправді, вони ще глибше ніж категорії, розкривають в нашому дусі «об'єктивну ідеальну дійсність». Якщо існують ці ідеї, відповідно, має існувати певна Вища Сутність, як їх джерело, а також у людини має бути спеціальний орган для споглядання цього ідеального світу сутностей. Власне, думка про *специфічний орган сприйняття надприродного* (яка сформувалась в історії філософії не без впливу Ф. Якобі) становить основу метафізичної концепції ідеального пізнання православного дослідника. Поряд з аналогією для обґрунтування цього концепту В. Кудрявцев-Платонов використовує також *reductio ad absurdum* усіх логічно можливих та історично відомих концепцій походження нашого ідеального пізнання (теорія вроджених ідей Декарта, сенсуалістично-емпіричні, абстрактно-раціоналістичні підходи, містицизм тощо).

5. Істина як онтологічна та гносеологічна категорія

На самому початку статті ми зауважили, що православний вчений не є прихильником кореспондентської теорії істини: якщо істина є відповідність нашому поняттю предмета, то тоді, вважає він, постає проблема критерію цієї істини. Де він – в предметі чи в пізнанні? Тому такий підхід, поряд з суто науковим може вважатися неповним та однобічним. Відтак, наголошує Віктор Дмитрович, «ми знайшли можливість нового, більш повного та всебічного визначення істини: істина є згодою ідеальної та феноменальної сторін предмету, ототожнення того, чим має бути предмет, з тим, чим він є або буває. По відношенню до кожного окремого предмету, першу сторону ми назвемо взагалі ідеєю його, другу – явищем, а узгодження у ньому ідеї з його

явищем об'єктивною істинною або істинним його буттям» [5, с.23].

Отже, істина – *узгодження предмету з самим собою*. Формулюючи таке визначення істини, московський вчений визначає філософію зовсім по-платонівські як «науку про ідеї». Ідея, як спеціальний предмет філософії, має містить в собі, окрім інших, такі головні ознаки – *дійсність* та *формальну доцільність*. Визначаючи ідею як дійсність, автор виступає проти того, щоб вбачати в ній виключно «суб'єктивний витвір», вважаючи, що ідея предмету є одним із суттєвих моментів в понятті цілісної та реальної істини буття. Дійсність та істинність предмету залежить від міри здійснення його ідеї у феноменальному бутті та наближення предмету до неї як ідеалу (задуму). В світлі цього категорії істини ототожнюється мислителем з дійсністю ідеї, що має метафізичне та надприродне буття. Тому то, на нашу думку, онто-гносеологічну природу істини в контексті теїстичної філософії В. Кудрявцева-Платонова можна зрозуміти на прикладі наступного співвідношення понять, поставивши між ними знак «=» : *«Бог» (богослов'я) = Абсолютне буття (онтологія) = істина (гносеологія)*.

Висновки. Аналіз гносеологічних поглядів православного мислителя надає можливість усвідомити важливість теоретико-пізнавальної проблематики для побудови філософії як *науки*, якою він її вважав, що повинна сприяти формування науково-богословського мислення та виробленню *погляду на релігійну віру не лише як на віру серця, але й ума, віру свідому та розумну*. Саме гносеологія, на нашу думку, є тим об'єднуючим (синтезуючим) фактом у творчості В.Д. Кудрявцева-Платонова, який поєднує, на методологічному рівні, філософію та богослов'я у боротьбі проти анти-філософського та антирелігійного матеріалізму та позитивізму XIX століття.

Бібліографічні посилання:

1. **В.С.** [Соколов В.А.] Памяти наставника нашего В.Д. Кудрявцева-Платонова [3 января 1891 г.] [Некролог] // Богословский вестник. – 1892. – №1. – С. 161-165.

2. **Введенский А. И.** О характере, составе и значении философии В.Д. Кудрявцева-Платонова / А. Введенский // Кудрявцев-Платонов В.Д. Сочинения. Том первый. Вып.1. – Сергиев Посад: 2-я типография А.И. Снегиревой, 1893. – С. 57-124.

3. **Иванов М.С.** Академическое богословие. Исторический обзор / М.С. Иванов // Журнал Московской патриархии. – 1986. – №1. – С. 59-70.

4. **Кабанова М. Л.** Религиозная метафизика В.Д. Кудрявцева-Платонова: дисс. ... кан. филос. наук: 09.00.13. / М.Л. Кабанова; Амур. госуд. ун-т. – Благовещенск, 2006. – 186 с.

5. **Кудрявцев-Платонов В.Д.** Сочинения. Том первый. Исследования и статьи по введению в философию и по гносеологии. Вып.1. / В.Д. Кудрявцев-Платонов. – Сергиев Посад: 2-я типография А.И. Снегиревой, 1893. – IV, 182, 260 с.

6. **Кудрявцев-Платонов В.Д.** Сочинения. Том первый. Исследования и статьи по введению в философию и по гносеологии. Вып.2. / В.Д. Кудрявцев-Платонов. – Сергиев Посад: 2-я типография А.И. Снегиревой, 1893. – 310 с.

7. Памяти наставника нашего В.Д. Кудрявцева-Платонова. Речи, слова и стих при погребении // Богословский вестник. – 1892. – №1. – С. 166-214.

8. **Соколов П.П.** Краткие сведения о жизни и трудах Виктора Дмитриевича Кудрявцева / П.П. Соколов // Богословский вестник. – 1892. – №1. – С. 215-232.

9. **Цвык И.В.** Духовно-академическая философия в России XIX в. (Историко-философский анализ): дис. … док. филос. наук: 09.00.03 / И.В. Цвык; Российский университет дружбы народов. – М., 2002. – 373 с.

УДК 52.02:801.31(470.333-15)

Б. М. Петров

О ПРОЯВЛЕНИИ ПРИНЦИПА ДОПОЛНИТЕЛЬНОСТИ В ТОПОНИМИИ

Применение принципа дополнительности Н. Бора приобретает всё большее значение для исследований в различных областях знаний. Около 10% поселений Стародубья до революции имели парные названия: официальное, рациональное (метка) и второе, народное, образное, описательное. Парность рядов ойконимов рассматривается как ещё одно проявление принципа дополнительности, позволяющей более полно описать объект называния. После революции система дополнительных топонимов сознательно

© Б. М. Петров, 2012

уничтожалась.

Ключевые слова: Принцип дополнительности, ойконимия, историческая провинция, Стародубье, парность названий, фолконимы, полнота описания, топонимические реформы.

Застосування принципу доповнювальності Н. Бора отримує все більше значення для досліджень в різних сферах знання. біля 10% поселень Стародуб'я до революції мали парні назви: офіційну, раціональну (мітка) і другу, народну, образну, описову. Парність рядів ойконімів розглядається як ще один прояв принципу доповнювальності, що дозволяє більш повно описати об'єкт іменування. Після революції система додаткових топонімів свідомо нищилася.

Ключеві слова: Принцип доповнювальності, ойконімія, історична провінція, Стародуб'я, парність назв, фолконіми, повнота опису, топонімічні реформи.

The use of Niels Bohr's principle of complementarity is becoming increasingly important for research in various fields of knowledge. About 10% of the settlements of Starodub before the revolution had paired names: formal, rational (label) and the second, a popular, imaginative, descriptive. Paired series of oikonyms are considered as another manifestation of the principle of complementarity, which allows a more complete description of the object name. After the revolution, a system of additional place names was deliberately destroyed.

Key words: principle of complementarity, oikonymy, settlement names, historical province, Starodub, paired names, folkonimy, completeness of description, toponymic reforms.

Методологический тупик в физике микромира, возникший в начале XX в., был разрешён Н. Бором, сформулировавшим в 1927 г. *принцип дополнительности*: адекватное описание объектов микромира можно дать только путём одновременного соположения представляющихся противоречивыми, но равнозначащих образов из классической физики (свет одновременно и частица и волна). Продолжая размышлять над явлением дополнительности, Н.Бор пришёл к выводу, что этот принцип проявляется не только в квантовой физике, но и в других явлениях природы, в духовном мире человека, в общественной жизни. Западная наука достигла заметных успехов в осмыслении принципа дополнительности [1, 6].

В СССР в условиях абсолютного господства воинствующего диалектического материализма с его претензией на владение истиной в конечной инстанции такое осмысление сдерживалось. Принцип дополнительности привязывали в основном к явлениям микромира и пытались вывести его из материалистической диалектики, рассматривая сополагаемые образы как диалектические *противоположности*. В последние десятилетия, особенно падения коммунистической идеологии учёные бывших союзных республик с усиленным вниманием обратились к освоению принципа дополнительности и достигли заметных успехов. Оказывается, что принципу дополнительности подчиняются закономерности лингвистики, литературоведения, искусствоведения, гносеологии и других отраслей знания. Некоторые исследователи рассматривают принцип дополнительности как всеобщий [2, 5, 8, 12 и др.].

Рассматривая древнеегипетскую науку и культуру, Вяч. Иванов отмечает «напряжённое внимание» древних к *обозначению явлений посредством имён,* наличие у одного и того же явления многих имён, описывающих это явление несколькими, казалось бы, *несовместимыми* друг с другом образами и *названиями* этих образов. Эту потребность мышления в использовании многих имён и образов по отношению к одному явлению он рассматривает тоже как проявление принципа дополнительности [3, с.6-8]. С другой стороны, известно, что в мифологии *наречение имён* равнозначно акту *творения*. Каждое имя несёт определённые свойства объекта. Отсюда можно сделать предположение, что процессы наречения имен древнеегипетским богам и другим явлениям той жизни и создание имён в новое время могут подчиняться единым закономерностям, в т. ч. принципу дополнительности. Проверке этого предположения посвящена настоящая работа.

Современные языки настолько развиты, что уже не требуют массового создания имён нарицательных. В настоящее время именотворчество происходит в основном в сфере *имен собственных*. Настоящим действующим полигоном именотворчества является *топонимия,* в особенности *ойконимия* (названия населённых пунктов), *годонимия* (названия улиц, бульваров и т. п. линейных объектов в городах) и *эргонимия* (названия предприятий, организаций, магазинов и т. п. объектов). Современная годонимия находится под сильнейшим административным контролем, а эргонимия отражает текущую моду, в т. ч. подвержена дурно усвоенным нормам чужих языков. Предметом нашего рассмотрения будут только названия населённых пунктов.

В качестве объекта анализа мы взяли ойконимическую систему (совокупность ойконимов)

исторической провинции Стародубье. Под Стародубьем мы понимаем территорию бывшего Стародубского полка Войска Запорожского в составе четырёх северных уездов (Суражского, Мглинского, Стародубского и Новозыбовского) б. Черниговской губернии, которые с 1919 г. входят, за исключением отдельных волостей, в состав РСФСР-России. Выбор этой территории обусловлен, в первую очередь, принадлежностью рассматриваемого корпуса её ойконимов к одной исторической провинции, что в какой-то мере гарантирует единство их генезиса, а также знакомством с нею автора по другим историко-краеведческим и топонимическим исследованиям. По Стародубью имеется ряд добротных работ, позволяющих уточнить написание ойконимов и прояснить их этимологию [7, 9, 14, 15]. Выбор даты, на которую анализируется корпус ойконимов, опирается на реестр населённых пунктов в монографии А.Русова [14, с.14-86] по состоянию наименований на 1897 г. – год проведения Первой всероссийской переписи населения, что удачно предшествует эпохе тотальной идеологизации топонимии.

На рассматриваемую дату на территории Стародубья находилось 1219 населённых пунктов. 119 из них (9,8%) имели по два названия. Доля поселений с двумя названиями колебалась по уездам от 4,4 до 21,3 % (Стародубский уезд – 14, Мглинский – 21, Новозыбковский – 23, Суражский – 61 ойконим). Можно говорить, что доля поселений с парными названиями несколько выше у малых и более молодых поселений (хуторов, заимок, малых деревень), однако это лишь общая качественная оценка, не подтверждаемая пока статистически. У многолюдных и, соответственно, более старых сёл двойные названия также встречаются, хотя и реже. В окраинном Суражском уезде, обладавшем максимальным абсолютным и относительным (каждое пятое) количеством парных названий, доля несущих их поселений, образованных в XVIII в., максимальна (45,9%), а молодых (1858-1897 гг.) – минимальна среди уездов Стародубья. Обилие парных ойконимов в Суражском уезде скорее можно связать с его окраинностью, захолустностью.

Парные ойконимы Стародубья образуют два ряда. Ряд неофициальных названий сочинён и используется народом (*фолконимы*). Происхождение ряда официальных ойконимов более разнородно и сложно. Значительная часть их дана властями мирскими или церковными (*адminонимы*), другая придумана землевладельцами, пытавшимися стать на точку зрения администрации. Во второй половине XIX в. они старались выделиться за счёт введения малопонятных народу неологизмов. Ойконимы обоих рядов следуют основному закону топонимики – в качестве топонима используется слово, обозначающее характерный, единичный в сфере известности данного объекта его признак, но у ряда фолконимов это следование заметно строже, чем у топонимов другого ряда.

Так, многочисленные *Займища* получили в народе дополнительные фолконимы (часто – по именам и кличкам владельцев) – *Гамалея, Голицыной, Алёновка, Голяковка*, одноимённые деревеньки *Ивановки* – соответственно *Суздалёвка, Ямная, Кременчуковка, Гнилуша* и т. п. С другой стороны, немногочисленным рудням, имевшим в XVII-XVIII вв. составные названия, включавшие прозвище рудницкого мастера или фамилию владельца (*Рудня Косичская, Рудня Воловка, Рудня Голубовка* и др.), позже оказалось достаточно названия просто *Рудня* – оно единично в округе. Многочисленным хуторам, названным по именам владельцев, народ присваивал свои, более красочные и образные наименования: х. *Петровка – Любского,* другая *Петровка – Нехотеевка, Лукьянцев – Гавриловка, Елисаветинский – Окоп* (из-за конфигурации границ земельной дачи этот хутор оказался почти со всех сторон окопан межевыми знаками). Той же закономерности подчиняются следующие пары ойконимов: *Гасанова Слобода – Перегоновка, Петрова Слобода – Синьковка* (по курганам «синцов», т. е. покойников – вымершего дохристианского населения края), *Марьина Слобода – Ольшанка, Варварина Слобода – Добринь* (по названию речки), *Лидина Слобода – Ольховка*, но здесь дополнительно действует также принцип лаконизма: зачем говорить два слова, если и одно может точно обозначить объект?

Для фолконимов нет авторитетов, даже среди монашествующих: *Мартьяновка* (по малоизвестному древнему насельнику Киево-Печерской лавры) в народе – *Голотовка*, *Богородицкое* (по «Дому пресвятой Богородицы», как называли Лавру) – *Чернецкая* и др. Народ не терпит сюсюканья (так, *Фёдоровка* преобразована в *Федьковку*) и, особенно, манерничанья: х. *Фольварок – Чернятин, Дионисполь – Крупец, Мантельмар – Иванин, Густав – Кусты, Красный Кабачок* (посёлок за околицей посада Клинцы, названный известным «брэндом» столичного кабака) – *Забегаевка.* Фолконимы отличаются грубоватым народным юмором: *Крутая Буда – Злодейская Буда, Казённая Туросна – Дурни* (потому что поселились на бугре среди болота), местечко *Семионовка* (по Стародубскому полковнику Семиону Гетманичу) – *Задрисновка* и т. п.

Фолконимы более образны, более веселы, более *описательны*, официальные ойконимы – более

рациональны, более сухи, чаще являются топонимами-*метками*. Сферы обращения топонимов обоих рядов – разные, но это не противоположности. Народ прекрасно знал оба ряда ойконимов и пользовался обоими членами топонимической пары в зависимости от обстоятельств: при беседе с должностным лицом – официальным названием, в бытовом разговоре – народным, зачастую высмеивая официальные названия. Правящее сословие также знало оба ряда ойконимов, но предпочитало пользоваться одним, более близким ему. В то же время обычно фиксировались оба ойконима (х. *Зараманский*, *Овсеенков* тож). *Полное представление о поселении можно получить лишь, соположив оба его имени, которые являются дополнительными.* Так ***всеобщий принцип дополнительности*** проявляется в свободном топонимическом именотворчестве. Можно предполагать, что ойконимическая двуимённость ранее была распространена шире, вплоть до всеобщего её проявления, чем это следует из материалов А.Русова [14], которые основаны на заметках счётчиков Переписи 1897 г. Эти люди были добросовестны, но они не являлись специалистами по топонимике и преследовали лишь свои сугубо служебные цели: не спутать при обработке материалов разные поселения.

В условиях идеологизированного государства произошло то, в чём в общем случае Вяч. Иванов усматривал черты шизофренического мышления: превалирование рационального, левополушарного мышления за счёт подавления образного, правополушарного [3]. В это время вторые, народные названия поселений негласно были поставлены в позицию неправильных, лишних, ненужных. Научная топонимика также не возвысила в их защиту своего учёного мнения [16]. При составлении топографических карт инструкция предлагала картографам «выявлять путём опроса названия населённых пунктов, отличающиеся от официально установленных, но бытующие (укоренившиеся) среди местного населения», при этом среди опрашиваемых рекомендовалось отдавать предпочтение «работникам райисполкомов, сельсоветов, школ, совхозов и др.» Ведомости выявленных названий следовало заверять в Исполнительном комитете районного (областного) Совета народных депутатов. Нанесение на карту выявленного второго названия поселения передавалось на ответственность редактора карты [13, с.13,15], который отвечать не стремился. Но и это ещё не было гарантией сохранения второго ойконима.

В результате такого подхода образная народная топонимия была фактически уничтожена. Как из рога изобилия на карты и планы посыпались рационально идеологизированные топонимы-метки, более половины корпуса которых одинаково для всей страны. В крупнейшем городе Стародубья Клинцах (около 70 тыс. жит.) сохранилось лишь три дореволюционных годонима. Из 172 топооснов, ставших названиями клинцовских улиц и переулков, 97 (56%) применялось и в Москве [10]. Составители «Истории городов и сёл Украинской ССР» вопрос двуимённости украинских поселений обошли молчанием [4]. В период топонимической реформы 1964 г. Брянская область РСФСР стала своеобразным «чемпионом» по искоренению исторической топонимии и присвоению поселениям безликих админонимов типа *Мирный, Дружный, Красивый, Берёзовый, Весёлый, Тихий, Прохладный* и т. п. [11]. При этом фолконимы второго ряда никогда не использовались в качестве замещения отменяемого названия, что, в свою очередь, является подтверждением взаимодополнительности парных ойконимов.

Бібліографічні посилання:

1. **Бор Н.** Атомная физика и человеческое познание: Сб. статей / Нильс Бор. – М., 1961.

2. **Вершинин И.В.** Труды по изучению предромантизма и романтизма / И.В. Вершинин. – Самара, М., 2011, 671 с.

3. **Иванов Вяч. Вс.** До – во время – после? / Вяч. Вс. Иванов / Г.Франкфорт и др. В преддверии философии – М., 1984. С.3-21.

4. История городов и сёл Украинской ССР: Черниговская область – К., 1983. С. 507.

5. **Климец А.П.** Мирозданье постигая / А.П. Климец – Донецк, 2007, 175 с.

6. **Кузнецов Б.Г.** Принцип дополнительности / Б.Г. Кузнецов – М., 2007, 96 с.

7. **Лазаревский А.М.** Описание старой Малороссии. Т. I. Полк Стародубский / А.М. Лазаревский – Киев, 1888, 1889, вып. 1 и 2.

8. **Налимов В.В.** Реальность нереального: Вероятностная модель бессознательного / В.В. Налимов, Ж.А. Дрогалина – М., 1995, 428 с.

9. Опис Новгород-Сіверського намісництва: (1779-1781) – Київ, 1931, 593 с.

10. **Петров Б.М.** О годонимии городских поселений Стародубья / Б.М. Петров / Традиционая культура на территории Российско-Белорусского пограничья: историко-этнографический и лингво-культурологический аспекты – Новозыбков, 2012, Изд-во РИО БГУ (в печати).

11. **Петров Б.М.** О семантике топонимической реформы 1964 года / Б.М. Петров / Нормативность в условиях смешения восточнославянских языков на территории Российско-Белорусско-Украинского пограничья – Новозыбков, 2012, изд-во РИО БГУ. С.311-317.

12. **Руднев В.П.** Новая модель бессознательного / В.П. Руднев – М., 2012, 286 с.

13. Руководство по сбору и установлению географических названий на топографических картах и планах. Утверждено Главным управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР. М., 1985, 53 с.
14. **Русов А.А.** Описание Черниговской губернии / А.А. Русов. – Чернигов, 1899, т. II, 327 с.
15. **Соколов Я.Д.** Седая брянская старина / Я.Д. Соколов. – Брянск, 2000, 660 с.
16. **Суперанская А.В.** Что такое топонимика? / А.В. Суперанская. – М., «Наука», 1985, 177 с.

УДК 130.2

И. И. Москаленко

КУЛЬТУРНАЯ ПРАГМАТИКА И СЕМАНТИКА МИФОЛОГИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ

Прагматична проблематика міфологічної традиції пов'язана з її інформаційними функціями. Міфологічна інформація для архаїчних чоловіків залежна від культурного контексту. Для дослідників джерелом культурної семантики є міфологічна суб'єктивність, пов'язана з цінностями культури.
Ключові слова: Міфологічна традиція, семантика міфів, прагматика міфів.

The pragmatic problem of mythological tradition is its informative functions. The myth's information for archaic people is dependent of cultural context. The source of cultural semantic for researcher is myth's subjectivity which is connected with cultural valuables.
Key words: Mythological tradition, myth's semantic, myth's pragmatic.

Прагматическая проблематика мифологической традиции связана с ее информационными функциями. Для архаичных людей информация мифа зависит от культурного контекста. Для исследователей источником культурной семантики является субъективность мифа, связанная с ценностями культуры.
Ключевые слова: Мифологическая традиция, семантика мифа, прагматика мифа.

© И.И. Москаленко, 2012

В рамках современного философского дискурса миф рассматривается в связи с проблемами когнитивной эволюции, поиском оснований новой рациональности, как особый вид текстов в семиотике. В ходе почти векового научного исследования мифа, его понимание учеными эволюционирует от определения мифа как вымысла к рассмотрению его как особого знания о мире. Прагматический аспект рассмотрения мифологии связан с выяснением информации, которую содержит миф как текстовое сообщение, вовлеченное в процесс культурной коммуникации внутри архаичных обществ. Это понимание мифа имеет большое значение для изучения истории и культуры архаичных народов, так как мифологическое наследие и археологические артефакты являются единственными прямыми свидетельствами об их жизни. Философское изучение мифа как особого вида знания открывает перед нами историческую перспективу эволюции знаний от мифа к науке и далее к новым возможным формам когнитивной практики и к новым когнитивным стратегиям, потребность в которых усиливается в результате расширения сферы знания информационного общества.

Прагматический аспект в исследовании семиотики мифа появляется уже в работах К. Леви-Стросса о мифе как об особом культурном знании. Ученый считал, что мифологическое познание основано на принципе бриколажа, в процессе реализации которого миф дает медиативные значения для пары противоположностей (бинарная оппозиция); а задача исследователя состоит в определении мифемы и познаваемого с ее помощью социального отношения [7, с.187]. В таком подходе не находит отражение разделение прагматических ситуаций: информация, которую несет миф для нас, отличается от информации, которую нес миф для своих создателей. Интересно замечание И. М. Дьяконова: «Однако постулируемая исследователем мифологическая модель может оказаться и результатом вторичного научного осмысления, не присутствовавшего непосредственно в древнем сознании» [3, с.50].

Более выраженный прагматический подход к изучению мифа имеется в работах А. С. Майданова, посвященных определению методологии изучения мифа и ее применению для определения знаний, содержащихся в «Ригведе» [8; 9]. С целью выяснения реалистического содержания мифов автор предлагает применять методы дедеификации, десубъективизации, деметафоризации [9, с.11]. Но применение этих методов нуждается в дополнительном теоретическом обосновании, так как исследователь предлагает лишить миф его качественных

характеристик, рассматривать содержание мифа вне его специфической формы. Но чтобы преобразовать образное мифологическое знание в рациональное знание, следует учитывать неотделимую связь его содержания с формой, и эту связь необходимо детально исследовать.

В своей работе И. П. Меркулов рассматривает миф как раннюю форму знаний, которая основана на когнитивных механизмах, отличающихся от механизмов научного познания. С точки зрения ученого, когнитивная эволюция реализуется как переход от «правополушарного» образного мифологического мышления к «левополушарному» вербально-логическому мышлению [10, с.63]. В действительности, как отмечают Т. А. Доброхотова и Н. Н. Брагина, число людей, для которых характерно доминирование правого полушария в разных культурах не превышает 15% [1, с.126]. Формирование мифологического мировоззрения происходит поздно, по сравнению со временем появления первых религиозных верований (у неандертальцев); наряду с мифологическим знанием имелось обыденно-практическое знание. «Правополушарность» как когнитивная характеристика архаичных культур достигается с помощью когнитивных практик, связанных с вхождением в измененное состояние сознания. Возникает проблема определения смены «правополушарной» когнитивной стратегии «левополушарной» стратегией как эволюции или революции.

На современном этапе исследования мифологии важной проблемой становится определение прагматики мифа, рассмотрению которой посвящена данная статья. В зависимости от ее решения находится рассмотрение других смежных вопросов семиотики: выяснение семантики и синтактики мифа. Исследование прагматических функций мифа имело место в рамках функционализма в первой половине XX века в трудах Б. Малиновского. Отличительной особенностью современных исследований по прагматике мифа является рассмотрение практических функций мифа в связи с его способностью быть носителем культурной информации. Конкретизация содержания мифов по отношению к культуре достигается путем введения понятия «мифологическая традиция», в результате появляется возможность изучать содержание мифов в связи с конкретным культурным контекстом. Мифологическая традиция является специализацией культурной традиции в духовной сфере культуры. Теоретический потенциал понятия «мифологическая традиция» связан с введением в исследование мифологического наследия временного параметра как отражение эволюции содержания мифологии на фоне этнокультурной динамики. Рассмотрение прагматики и семантики мифологической традиции основано на реализации семиотического, культурно-антропологического и исторического подходов.

Мифологическое наследие является сохранившейся совокупностью сакральных текстов, которые сформировались и воспроизводились в архаичных культурах. Это наследие не влияет на современные представления о мире, хотя миф имеет форму повествования о действиях героев (реже других сил), которая была характерна для него в архаичную эпоху. Недоверие или доверие к мифу как к сообщению о действующих в мире силах зависят от культуры. Прагматический аспект мифа связан с информацией, которую миф несет для субъектов различных культур. Эта информация оказывается различной для современного исследователя и создателей мифов. Для ученого информации оказывается не достаточно, а для архаичного человека информация мифов избыточна. Состояние информационной составляющей мифа обусловлено спецификой мифологического мировосприятия О. М. Фрейденберг пишет, что эта особенность заключается в неразделенности образа воспринимаемого объекта и его смысла [14, с.27]. К моменту инициации, когда архаичный человек становится полноценным членом общества, он знаком с культурной семантикой, имеет представления о миропорядке. Миф как культурное сообщение не несет для такого человека новой информации о мире.

Миф описывает то, что должно быть известно архаичному человеку в процессе восприятия миропорядка. Но нам не известны культурные значения, которые повлияли на формирование того или иного мифа, если, конечно, мы не приписываем мифу значения в процессе интерпретации. Я. Гонда замечал, что современный и язык «Вед» основаны на различных семантических системах, в которых древние и современные люди и систематизируют свой опыт [17, с.62]. Ю. А. Шрейдер пишет, что сообщения имеют социальную функцию создания определенного настроя у лиц, которые их воспринимают [15, с.61-63]. Эта функция фасцинации имелась у мифа, который играл особую роль в культовой практике архаичных обществ. Она не зависела от того, знают ли слушатели содержание мифа или узнают о нем впервые. Некоторые мифологические сюжеты сообщались древним людям позднее (в процессе инициации), чем они узнавали связанные с ними мифологические значения.

К. Юнг объясняет особый психологический эффект мифов с помощью архетипов, изначальных коллективных бессознательных структур психики, и пишет о негативной оценке коллективного бессознательного начала со стороны культуры, которая придавала им

приемлемую форму [16, с.13, 88]. Такая негативная оценка роли культуры в формировании мифов не согласуется с устойчивым поддержанием культурой условий для существования мифа (доминирование «правополушарного» мышления). Культурное начало влияет на психическую жизнь индивидов, формируя переживания, сходство которых находит объяснение в похожих условиях существования людей в результате слабой дифференциации культурной практики. Культурно приемлемые формы, соответствующие подсознательным переживаниям людей могут существовать при условии допущения эмоционального восприятия их реальных культурных аналогов. В этом случае культурное содержание будет нести для индивидов определенный эмоциональный оттенок, который определяет их интерес к определенным типам героев.

Семантика мифа находится в непосредственной зависимости от типа культуры, в которой этот миф был создан. К. Леви-Стросс считал, что формирование мифологических сюжетов обусловлено процессом познания людьми действительности [7, с.187]. Но культурные знания не во всех случаях являются продуктом целенаправленного познания. Отношения и явления действительности становятся объектом познания, если они вычленяются из остального опыта. Синкретизм мифа является препятствием для познания, основанного на субъектно-объектном взаимодействии. Для мифологического сознания отношения родства, ритуальная практика, социальное взаимодействие соответствуют определенной картине мира, неотъемлемой частью которой является традиционный культурный порядок. Если традиции, связанные с этой картиной мира, кодифицируют опыт с точки зрения должно поведения, то необходимость в дополнительном определении культурных отношений с помощью мифов отсутствует.

Культурная динамика приводит к возникновению новых форм отношений и деятельности, а изменения культурной практики в неравной степени охватывают ее сферы. В этом случае недостаточность существующих значений компенсируется новыми значениями, связанными с культурными процессами в наиболее динамичных сферах практики. Но культурный порядок в архаичном мировосприятии является частью миропорядка, и любые изменения образа жизни получают негативную интерпретацию. Они понимаются архаичными людьми как отступление от священного порядка, значение которого эти люди усвоили в процессе социализации. А. С. Токарев писал, что австралийские тотемистические представления препятствуют отступлению охотников от многовековых традиций [13, с.73]. Ученый замечал: «И новые религиозные представления, порождаемые изменившимися условиями жизни, чаще складываются из старых, казалось бы, отживших, представлений, чем зарождаются совершенно заново» [13, с.48]. Культурные изменения не всегда влекут за собой появление новых мифов, с помощью которых в культуре утверждаются новые значения, так как архаичный человек находится во власти существующей картины мира. Исследователь, который стремится обнаружить за мифологическим сюжетом соответствующее культурное содержание, имеет дело с полисемией мифа, способного нести различную смысловую нагрузку в разных культурных контекстах.

Полисемия мифологических сюжетов обусловлена наличием гибкой связи между сюжетом мифа, описывающим формирование миропорядка в результате действия могущественных сил, и определяемыми посредством мифа явлениями действительности. Связь между мифом как знаком и культурным порядком как его денотатом не является произвольной, в обратном случае миф не будет выполнять функцию фасцинации. Миф как особый культурный текст обладает тремя обязательными элементами: описание состояния мира до совершаемого героем действия; описание совершаемого героем действия; результат действия героя, который совпадает со сложившимся порядком вещей. В редких случаях силами, описанными мифом, становятся природные явления. Из трех элементов мифологического текста два имеют связь с воспринимаемой людьми действительностью. Во-первых, образ миропорядка совпадает с культурными значениями, которые усвоены людьми в процессе социализации. Во-вторых, действующий герой мифа воспринимается людьми как сила, повлиявшая на миропорядок или продолжающая оказывать на него влияние.

Оба элемента мифа, герой и миропорядок, имеют денотатами отношения культурной реальности: герой выступает объектом культа (религиозный культ), а миропорядок отождествляется с окружающей людей действительностью. Герой мифа занимает центральное пространство в конкретной культовой практике, вокруг которой построена культурная деятельность архаичных обществ. Вопрос о его присутствии в объективной реальности является неразрешимым с точки зрения семантики, но в культуре ему отведено некое смысловое пространство. Невозможно определить, действительно ли есть некто, кто занимает это пространство, поскольку это вопрос опыта того, кто его воспринимает. Л. Леви-Брюль писал о том, что архаичные люди относятся с доверием ко всякому индивидуальному опыту встречи со сверхъестественными силами, и указывал на несоответствие принципов построения мифологического мышления правилам логики, выдвигая в качестве объяснения закона этого

мышления принцип партисипации, сопричастности [6, с.50, 64].

В мифологическом повествовании образ героя является источником открытости и неустойчивости представлений о миропорядке. Характеристику открытости образ миропорядка приобретает под влиянием идеи участия героя в действительных событиях (принцип сопричастности). Это участие делает возможным разные сценарии развития событий, так как за их развитием стоит воля другого существа, то есть иррациональное начало. Ритуальная практика ориентирована на то, чтобы вовлечь эту сознательную могущественную волю в отношения и обязательства, достигнув большей степени предсказуемости действий внешних разумных сил. Поэтому отношения архаичных людей с мифическими силами часто построены по принципу обмена благами. Открытость сознания при восприятии действительности поддерживается ожиданием воздействия со стороны внешних разумных и могущественных сил. Д. П. Козолупенко указывает на интерес архаичных людей к окружающему пространству, особенным явлениям [4, с.71].

Мифологическое повествование об участии героя в формировании миропорядка является источником неопределенности. Оно содержит допущение возможных изменений существующего порядка по вине других сил или людей, что находит отражение в эсхатологических мифах. Представления о миропорядке находятся в прямой зависимости от действий мифологических героев и богов, которые этот порядок определяют. Визуализация присутствия героев мифов в качестве реальных сил мироздания достигается в результате отождествления их воздействия на мир с природными явлениями. Предпосылка для подобного понимания содержится в представлении об их влиянии на миропорядок, допускающего частные проявления этого влияния воздействия на действительность. Традиционная точка зрения на семантику мифа связана с идей обожествления, то есть причинами появления богов является «олицетворение и деятельность, приписываемое великим явлениям природы», как формулировал теорию М. Мюллер [11, с.49]. В реальных мифологиях боги обнаруживают свое присутствие с помощью разных природных проявлений.

Смысл текста мифа формируется при помощи юнктивной связи между концептами мифа, в качестве которых выступают значения героев мифа и значения существующего порядка. В процессе восприятия мифологического повествования у людей складывается представление о возникновении существующего порядка в результате деятельности героя, которое совпадает или не совпадает с их знанием об этом порядке. Оно совпадает в том случае, если люди являются носителями культуры, с системой значения которой генетически связан миф. Тогда повествование достигает цели: формирует у слушателей определенный психологический настрой. В тексте мифа имеется также конъюнктивная связь, которая объединяет значение героя как действующего лица в мире, где еще не установлен существующий порядок, его значение и в мире, где порядок уже установлен. Реальный прирост информации в мифе достигается не в результате описания известного слушателям порядка, а в результате описания действий героя.

Представления о влиянии героя на миропорядок является источником новых мифологических значений. Мифы различаются не столько описанием миропорядка, сколько повествованием о действиях героев. Мифологические представления являются частью системы культурных значений. Если они теряют свою связь с культурным контекстом, то могут не воспроизводиться в процессе сакральной коммуникации. Сюжеты мифов сохраняются как священное знание (наделение сюжетов новыми значениями), образуя мифологическое наследие культуры. Информация, которую несет в себе образ героя мифа, связана с нетекстовой компонентой этого образа. Культурный герой или бог могут быть объектами религиозного культа, за ними признается определенная религиозная ценность. В культурах ценности интегрированы в системы ценностей, поэтому религиозная ценность мифологического образа отражает лишь фрагмент, связанной с ним культурной системы ценности.

Информация, которую несет текст мифа для исследователя, связана с нетекстовой составляющей мифа: влияние системы ценностей. Но для архаичных людей ценностный контекст мифов является частью их культурной реальности. Архаичный человек наделяет образ героя мифа дополнительной ценностью в результате восприятия его участия в жизни людей и установления диалогового взаимодействия с ним. Объектом диалога между культурным и мифологическим субъектом является жизнедеятельность людей в конкретной культурной обстановке, их культурные потребности. Мифологическое повествование для архаичных людей информационно избыточно, так как люди наделяют героев мифов дополнительными значениями, которые эти герои приобретают для них лично в результате участия в их жизни. Поэтому сюжет мифа получает дополнительную интерпретацию в связи с конкретной культурной обстановкой. Напротив, для исследователя мифа информации оказывается не достаточно, так как ему не известен стоящий за мифом культурный субъект. Каждый миф содержит несколько уровней

значений: первичные, которые возникают на момент появления сюжета, и вторичные, которые появляются в результате его новой интерпретации.

Возможность диалога между культурным и мифологическим субъектом (героем мифа) обусловлена спецификой мифологического мировосприятия. Оно основано на понимании действительности как предустановленного порядка, что является следствием совмещения образов объектов и их смыслов. В результате любое человеческое действие и само существование человека воспринимается людьми как вмешательство в этот порядок (закон сопричастности), за которым должен последовать неминуемый ответ. Архаичный человек воспринимает этот ответ соразмерным характеру вмешательства (причина суеверий), и поскольку это вмешательство разумного существа (противопоставления человека животным в архаичных мифах), то соразмерным ответом являются действия разумных сил, организующих порядок. Архаичный человек наделяет силы, с которыми он вступает в диалог, способностью абсолютного понимания. В этом восприятии мифологических сил заложена возможность для мифотворчества, так как наиболее полным пониманием будут обладать герои мифов, культурные значения которых близки потребностям людей.

Появление новых мифов является результатом реализации потребности в новых смыслах для определения имеющихся мифологических героев, либо потребности в новых героях. В случае значительных культурных изменений происходит смена системы значений, что влечет за собой смену доминантных типов героев. В архаичных мифологических системах имеется прямая зависимость между образом героя, выразителем определенной системы ценностей, и представлениями о миропорядке, детерминированными доминирующей системой значений. Эта зависимость находит отражение в космогонических мифах. Р. Н. Дандекар указывал на зависимость верховенства божества от эпохи, объясняя ее соответствием «образа данного божества тому, что можно назвать этосом того периода» [2, с.111-112]. Д. С. Козолупенко замечает, что появление нового героя отражает двойное изменение мира в тексте мифа: мир изменяется, когда возникает необходимость в этом герое, а также когда герой появился [4, с.112]. В мифе находят отражения изменения культурно-исторического контекста, в результате которых возникает потребность в новых культурных значениях. Утверждение новой системы значений, отражает смену ценностных ориентиров культуры, то есть определенный этап этногенетического процесса (генезис новых ценностей и культурных значений).

Миф как форма представляет своего рода матрицу, на основе которой формируются значения. С одной стороны, значения формируются в результате восприятия образа героя за счет расширения его понимания с помощью нетекстовой компоненты мифологического субъекта (диалог о потребностях). С другой стороны, значения возникают в ходе восприятия образа миропорядка, в формировании которого участвуют разные сознательные силы. Расширение понимания миропорядка с помощью представления о влиянии на порядок других разумных сил, выразителей других культурных позиций, содержит возможность смены ценностных ориентиров, что находит отражение в смене образа верховного божества (героя) и отказа от связанных с ним ценностных доминант.

В. Пропп считал, что в основе различных сюжетов сказок находится единая композиционная схема [12, с.463]. Миф тоже обладает композиционной схемой, включая в качестве обязательных элементов исходное состояние мира, действия героя, результат его действия, совпадающий со сложившимся положением вещей. Для мифа эти элементы функционально необходимы, так как они обеспечивают его связи с реальностью посредством образов героя и существующего порядка. Образ героя связан с конкретным опытом культурного субъекта, а образ миропорядка - со стандартами культурной практики. Представления об исходном состоянии миропорядка обозначают внешнюю канву действий героя, космическое или историческое измерение его действий с помощью представлений о священном или изначальном времени.

Образ героя и образ мира являются своеобразными «окнами» мифа в реальность, в которой жил архаичный субъект. Именно культурный субъект должен стать объектом научного исследования мифа. Мифотворчество не является стихийным процессом, так как устойчивое существование мифа в культуре отвечает требованием его общепризнанности и традиционности. Мифы, сохранившиеся в результате существования мифологической традиции, имеют культурное измерение. Культурные потребности и интересы людей общности совпадают, поэтому значения мифа, получившего распространение в культуре, отражают общее для людей культурное содержание. Полностью этим характеристикам отвечают старые мифы, которым приписан статус священного знания. Эти мифы составляют основное содержание мифологической традиции, обуславливая ее консервативность, в результате чего эта традиция становится фактором устойчивости любого архаичного общества.

Сохранение сюжетов мифов как священных знаний без их существенных изменений

находит отражение в разрозненности самого мифологического наследия. А. М. Лебок замечал, этнографы-наблюдатели «никогда не встречались с феноменом целостной мифологической системы» [5, с.169]. Но это не парадокс мифологического мышления, которое с помощью мифологических представлений формирует мировоззрение, то есть целостную систему взглядов на мир. Внутренняя упорядоченность мифологических представлений достигается в результате смещения акцентов значений тех или иных мифов посредством их интерпретаций. Интерпретация мифов реализуется в двух направлениях: интерпретация с помощью нового понимания образа имеющейся совокупности мифов о герое, образующих мифологический комплекс; интерпретация образа героя со стороны новой системы значений с целью ослабления или подчинения прежних значений новой системе значений.

Мифологическое наследие каждого народа является синхронно и диахронно неоднородным по содержанию. Его синхронная неоднородность обусловлена неодинаковым влиянием имеющихся в нем представлений на культуру, которое соответствует положению этих представлений в господствующей системе значений. Диахронная структура мифологического наследия отражает последовательность смены систем значений и связанных с ними космогоний под влиянием изменений культурно-исторического контекста. Выявление структуры мифологического наследие имеет особое значение для исследования мифологических традиций разных народов, а также исторического контекста их формирования. Мифологическое наследие народа формируется в процессе последовательных культурных изменений, содержание которых определяет сущность этнокультурного процесса.

В перспективе исследование культурного содержания мифологического наследия, выяснение его связи с культурно-историческим контекстом дает возможность расширить наши знания об истории «дописьменных» народов. С формальной точки зрения миф является источником информации об альтернативных принципах организации когнитивной практики, исследование которой дает нам понимание современных когнитивных процессов. Архаичное мышление основано на принципе субъективности, который определял все его свойства: перенесение значений на действительные объекты, эмоциональное и образное восприятие, неразделенность природного и культурного окружения как комплекса условий, в которых вынужден существовать человек. Эти черты мифологического мышления совпадали с особенностями «правополушарной» когнитивной стратегии, доминанта которой «искусственно» поддерживалась в архаичной культурной практике. Мы можем проанализировать текстовую компоненту мифа, но его нетекстовая компонента находит неполное отражение в содержании мифов. Она не может быть полностью раскрыта со стороны культурного содержания мифа, так как субъективная онтология мифа основана на приоритете его «когнитивной практики» на ранних этапах истории людей. Рассмотрение мифа как самой простой начальной формы знаний не является решением этой проблемы, так как доминанта мифологического мышления не была изначальной. Миф подчинил обыденно-практическое знание, сместил когнитивную стратегию в сторону ее «правополушарности», а также сильно дифференцировал опыт людей посредством его сакральной кодификации.

Бібліографічні посилання:

1. **Доброхотова Т. А.** Загадки неправорукого меньшинства / Т. А. Доброхотова, Н. Н. Брагина // Вопросы философии. - М.: Правда, 1980 № 1. - С. 124-134

2. **Дандекар Р. Н.** Ведический бог и ведический мудрец / Р.Н. Дандекар // От вед к индуизму: Эволюционирующая мифология. - М.: Восточ. лит-ра, 2002. – С. 103-134

3. **Дьяконов И. М.** Архаические мифы Востока и Запада / И. М. Дьяконов. - Изд. 2-е, стереотипное. - М.: Едиториал УРСС, 2004. - 248 с.

4. **Козолупенко Д. П.** Миф. На гранях культуры / Д. П. Козолупенко. - М.: Канон+, 2005. - 212 с.

5. **Лебок А. М.** Антропология мифа / А. М. Лебок. – Екатеринбург: Банк культурной информации, 1997. - 688 с.

6. **Леви-Брюль Л.** Сверхъестественное в первобытном мышлении / Л. Леви-Брюль. - М.: Педагогика-Пресс, 1994. - 608 с.

7. **Леви-Стросс К.** Структурная антропология / К. Леви-Стросс. - Пер. с франц. - М.: Наука, 1983. - 535 с.

8. **Майданов А. С.** Миф как источник знаний / А. С. Майданов // Вопросы философии. – М.: Наука, 2004. № 9. - С 91 - 105

9. **Майданов А. С.** Тайны великой «Ригведы» / А. С. Майданов. - М.: Едиториал УРСС, 2002.- 208 с.

10. **Меркулов И. П.** Когнитивная эволюция / И. П. Меркулов. - М.: РОССПЭН, 1999. - 310 с.

11. **Мюллер М.** Шесть систем индийской философии / М. Мюллер. - М.: Искусство, 1995. -

448 с.
12. **Пропп В.**Структурное и историческое изучение волшебной сказки (Ответ К. Леви-Строссу) В. Пропп // Семиотика: Антология / Ю. С. Степанов. Изд. 2-е, испр. и доп.- М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. - С. 453-471
13. **Токарев С. А.** Ранние формы религии / С. А. Токарев. - М.: Политиздат, 1990.- 662 с.
14. **Фрейденберг О. М.** Миф и литература древности / О. М. Фрейденберг. - М.: Гл. изд-во восточ. лит-ры, 1978. - С. 27
15. **Шрейдер Ю.А.** Логика знаковых систем: Элементы семиотики / Ю.А. Шрейдер. - Изд.2-е. М.: Едиториал УРСС, 2010, - С. 64
16. **Юнг К. Г.** Душа и миф. Шесть архетипов / К. Г. Юнг. - М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2005 - 400 с.
17. **Gonda J**. Vedic Literature. A History of Indian Literature. Band 1. / J. Gonda. - Wiesbaden: Otto Harrassonwitz, 1975. - 463 p.

УДК 122

Ю. А. Мелков

ИЕРАРХИЯ ЦЕЛЕЙ И ЦЕННОСТЕЙ: ПРЕДЕЛЫ САМООРГАНИЗАЦИИ

Цілі та цінності людської життєдіяльності становлять собою складну ієрархічну систему, найвищим щаблем якої виступають ідеали як уособлення водночас кінцевої мети діяльності в цілому та фундаментальної цінності, що визначає процес цілепокладання щодо нижчих рівнів ієрархії. Засвоєння людською особистістю соціальних цінностей покладає межу їх стихійній самоорганізації, але завдяки усвідомленню ідеалів уможливлюється подальша самоорганізація цілей та цінностей в якості постійної апроксимації ідеального рівня як граничної детермінанти життєдіяльності.
***Ключові слова**:* цілі, цінності, ідеали, цілепокладання, самоорганізація, атрактор.

Цели и ценности человеческой жизнедеятельности образуют собой сложную иерархическую систему, высшим уровнем которой выступают идеалы как воплощение одновременно конечной цели всей деятельности и фундаментальной ценности, определяющей процесс целеполагания на низших уровнях иерархии. Освоение человеческой личностью социальных ценностей полагает предел их стихийной самоорганизации, но благодаря осознанию идеалов становится возможной дальнейшая самоорганизация целей и ценностей в качестве постоянной аппроксимации идеального уровня как предельной детерминанты жизнедеятельности.
Ключевые слова: цели, ценности, идеалы, целеполагание, самоорганизация, аттрактор.

The goals and values of human life and activity constitute a complex hierarchical system, its highest level presented by the ideals as embodiments of both the final goal of the whole activity and the fundamental value that defines the goal-setting on lower hierarchy levels. Human personality mastering social values provides a limit for their spontaneous self-organization, but the recognition of the ideals still enables further self-organization of goals and values as continuous approximation of the ideal level as the ultimate determinant of the life-activity.
Keuwords: goals, values, ideals, goal-setting, self-organization, attractor.

© Ю. А. Мелков, 2012

Проблематика целей и ценностей во все времена принадлежала к наиболее стойким и популярным темам философских исследований. Особое звучание этой темы в современном мире, в эпоху глобальных рисков и катастроф объясняется как задачей осмысления перспектив и тенденций развития человечества в целом, так и тем обстоятельством, что ценностно-смысловой универсум каждой отдельной человеческой личности становятся всё более весомым фактором в деятельности социальной, включая и деятельность познавательную. Актуализация последнего момента ещё более подчёркивается развитием концепции постнеклассического типа научной рациональности, в котором познающий субъект впервые обретает всю полноту своих человеческих качеств, отображающихся и собственно в результатах научного познания.

Ещё в 1960–70-е годы, когда вопросы соотношения науки и нравственности из предмета мировоззренческих споров «физиков» и «лириков» превратились в целиком респектабельное направление теоретизирования, в философской мысли – по крайней мере, в отечественном её

варианте, – выделились в качестве основных два, казалось бы, резко отличных друг от друга определения цели: как стремления саморегулирующейся системы повысить уровень своей организации – и как идеальный образ будущего результата некоторой человеческой деятельности. При этом, как в кибернетическом или синергетическом («аттрактор»), так и в деятельностном («цель – средства – результат») подходе, на мой взгляд, преобладало и преобладает линейное представление о сущности цели и о причинах, приведших к её формированию. Иными словами, налицо некоторая недооценка диалектического рассмотрения цели – в её историческом аспекте, как процесса целеполагания, в её связях с иными целями и ценностями человека, – то есть, того рассмотрения, которое всегда было характерно для представителей киевской школы философии XX в, таких как В. П. Иванов, П. В. Копнин, С. Б. Крымский, В. И. Шинкарук и в особенности А. И. Яценко и его ученики (В. П. Загороднюк, А. Н. Лой, Н. Ф. Тарасенко), работы которых и составляют *методологическую базу* предлагаемого исследования. В этом отношении, эвристичным представляется соотнесение философской проблематики целей с современной теорией самоорганизации, благодаря которому, как можно было бы продемонстрировать, указанные два аспекта понимания цели утрачивают присущую им на первую взгляд отстранённость друг от друга. Таким образом, *целью данной статьи* является философское исследование феномена целей и ценностей с точки зрения их природы и путей становления, включая возможности и пределы их самоорганизации.

Как отмечает И. С. Добронравова, среди всех видов причинности, выделявшихся ещё Аристотелем, в поле зрения классической науки, начиная с физики Нового времени, попадал лишь один – причина действующая. И хотя в настоящее время, с развитием науки XX века, со становлением синергетики и других программ постнеклассических исследований, лапласовский детерминизм, вытекающий из абсолютизации такого рода причин, наконец-то преодолевается, сам вопрос о причинности остаётся нерешённым: «Общепринятой концепции детерминизма в философских основаниях синергетики пока нет, хотя и естественнонаучные и философские предпосылки для адекватного понимания причин самоорганизации… уже налицо» [4, с.214]. Идея о возможности представлять спектр аттракторов развития самоорганизующейся системы в качестве «спектра целей», что, в свою очередь, позволяет ставить вопрос и о «новой телеологии» современного естествознании, высказывалась и Е. Н. Князевой и С. П. Курдюмовым в их классической работе по теории самоорганизации [7, с.88] – хотя дальнейшая разработка этой идеи в философском отношении не проводилась. Такая разработка, на мой взгляд, должна предполагать, прежде всего, прояснение самого понятия цели, в особенности, в плане его соотнесения с феноменом ценности.

Последнее из этих понятий является не менее многозначным, нежели первое. С возникновением и развитием аксиологии как особой философской дисциплины, посвящённой исследованию ценностей, оказывается, что в аксиологическом отношении, по словам В. П. Загороднюка, «все феномены человеческого мира представляют собой определённые цели и ценности, которые должны соотноситься с «высшим предназначением» человека» [5, с.7]. Вместе с тем, на мой взгляд, такое обстоятельство не столько проясняет, сколько запутывает статус понятие ценности – и его связь с термином «цель». Ведь, по сути дела, именно подобного рода «высшее предназначение» оказывается собственно и конечной целью, и предельной ценностью одновременно, в то время как все прочие явления наделяются статусом «целей и ценностей» только в силу своего отношения к этому «высшему предназначению» – другими словами, они могут быть представлены скорее как средства для достижения этой высшей цели. А потому можно понять и тех мыслителей, которые критикуют аксиологический подход как, по выражению казахской исследовательницы А. К. Абишевой, бессмысленную и бесплодную «перерегистрацию» всех вещей реального мира в качестве ценностей. Ведь ценностью может быть только «то, чего люди хотят ради него самого, а не ради чего-то другого» [1, с.140], – то есть, всё та же искомая цель «высшего предназначения человека».

Пожалуй, это противоречие между ценностью в двух смыслах этого слова, – как высшей самоцели и как ряда соотносящихся с этой самоцелью явлений, которые являются ценными уже/только в силу этого соотнесения, – следовало бы рассматривать именно с точки зрения подчинённого характера последних. Другими словами, занимаясь исследованием природы целей и ценностей, мы приходим к постановке вопроса об *иерархическом характере* соответствующих феноменов. Можно привести здесь хрестоматийный средневековый пример с тремя строителями из города Шартра, которых спросили о том, чем они занимаются: первый ответил, что возит кирпичи, второй объяснил, что зарабатывает себе на хлеб, а третий рассказал, что строит собор… Три виде деятельности – и три цели, казалось бы, различные, но, при более внимательном рассмотрении, выстраивающиеся в определённую иерархию. Задача «перевезти тяжелую тачку с кирпичом из точки А в точку Б» служит достижению некоторой иной цели – в

качестве таковой может выступать и исполнение указания начальника, и способ заработать на хлеб и накормить свою семью, но так же и более универсальная цель: сооружение собора. Таким образом, цели трёх шартрских рабочих выстраиваются между собой в некоторую иерархию: от элементарной к наиболее общезначимой.

Гораздо более проработанную иерархию целей и ценностей выстраивает современный американский философ немецкого происхождения Николас Решер, выбирая в качестве примера и материала современную врачебную практику. Так, первым и наивысшим уровней ценностей оказывается цель и конечный результат всей деятельности в целом – в данном случае, «здоровье». На втором уровне располагается руководящий принцип или регулятивная идея деятельности – в частности, стратегия лечения данной конкретной болезни. Следующий уровень обозначается как «тактика» и включает в себя нормы, стандарты и критерии, более частным образом определяющие распознавание симптомов болезни и правила её лечения. Четвёртый уровень составляют правила конкретных процедур – например, проведения хирургических операций. Наконец, самым низким, пятым, оказывается уровень инструкций, того, что Н. Решер называет «рационально гарантированными предписаниями» – уровень частных указаний для пациента, чего-то на манер «двадцати капель перед едой» [см.: 16, с.29-32].

Введение такой иерархии целей и ценностей позволяет с большей определённостью провести диалектическое различие абсолютного и относительного в этике – Н. Решер даже сравнивает подобного рода структуру с «иерархией истин» в католическом богословии: мораль является абсолютной и универсальной для всех рациональных агентов на уровне основных принципов, которые конкретизуются и обретают способность к различению уже на более контекстуальных уровнях, связанных с отдельными социальными общностями [см.: 16, с.141-144]. Мы не можем, таким образом, утверждать, подобно Л. Д. Троцкому, о существовании морали «нашей» и морали «не нашей», не впадая при этом в релятивизм и не устраняя в качестве закономерного побочного следствия из такого рода утверждений саму возможность существования какой бы то ни было морали, по самой природе своей, по самому определению своему требующей статуса универсальности и общезначимости. Соглашаться или не соглашаться мы можем уже относительно более «низких» уровней ценностей – относительно того, что касается уже не морали, а этоса, как нравственности, соотнесённой с отдельной социальной группой [см.: 11].

На мой взгляд, рассмотрение человеческих ценностей с точки зрения их иерархии позволяет кроме того и более точно проследить диалектику собственно целей и средств: в узком философском смысле ценностью и самоцелью является только первый уровень иерархии – в данном случае, здоровье, как некоторое предельное основание человеческой деятельности. Вообще говоря, задачей философии, в одном из наиболее удачных её определений (данном В. С. Стёпиным в «Новой философской энциклопедии») оказывается именно рефлексия относительно таких предельных универсальных оснований. С точки зрения философии киевской школы, такое определение, безусловно, правомерно – с тем уточнением, что предельным основанием деятельности является *идеал*.

По определению А. И. Яценко, чьи исследования идеалов и их места в процессе целеполагания до сих пор остаются парадигмальными в отечественной мысли: «Идеал – это мысленный образец совершенства, норма, к которой следует стремиться как конечной цели деятельности. Поэтому он определяет направленность, способ и характер поведения субъекта, им руководствующегося. В различных сферах человеческого бытия формируются представления о высшем совершенстве, которое выступает как образец и конечный ориентир деятельности» [15, с.153]. В отличие от классического кантовского понимания идеала как чего-то заведомо недостижимого, представители киевской школы философии, начиная ещё с П. В. Копнина, настаивали на его принципиальной реальности и достижимости: идеал понимается здесь не как запредельная «вещь в себе», а как процесс, как движение вперёд, как осуществление своей собственной аппроксимации – и в то же время как своё постоянное обновление и уточнение [см.: 8, с.275]. Каждое достижение этого процесса оказывается пусть и поэтапной, но реализацией идеала, выступающего воплощением единства цели и ценности; по словам В. И. Шинкарука, идеал оказывается «идеально-реальным предметом человеческих чувств; в его реализацию человек вкладывает энергию, ради него способен идти на любые испытания» [14, с.31].

Такая точка зрения, как это может показаться, несколько противоречит более традиционному пониманию соотношения целей и ценностей, в частности, озвучиваемому В. С. Стёпиным: поскольку цель есть идеальный образ будущего результата деятельности, то она отвечает на вопрос «Что?», в то время как ценность служит ответом на другой вопрос «Для чего?». Цели и ценности, таким образом, будучи взаимосвязаны, всё же различаются между собой по своей сущности: ценность призвана определять «дерево целей» – то есть, совокупность цели, которые мы можем перед собой ставить, исходя из нашей приверженности некоторым ценностям

[см.: 12, с.41]. Однако, по моему мнению, это различение лишь подчёркивает необходимость осмысления понятий целей и ценностей посредством их иерархизирования: наивысшая ступень иерархии – идеал, – будучи высшей ценностью, оказывается одновременно и конечной целью, подлежащей реализации, – предельной духовной детерминантой человеческой деятельности, определяющей и цели, и ценности более низких уровней.

Остальные уровни конституирования целей оказываются средствами для достижения идеала – высшего единства цели и ценности; однако, в то же самое время, по отношению, например, к уровню «тактическому», «стратегия» второго уровня также оказывается своего рода целью – и так далее, в плане взаимоотношений всех остальных уровней целеполагания. Возвращаясь к диалектике абсолютного и относительного – с позиций иерархического осмысления целей и ценностей, действительно, нетрудно прийти к выводу, что все существующие разногласия относительно этих сложных феноменов, столь многообразных в нашем современном мире, могут быть разрешены посредством постепенного восхождения на всё более высокие уровни целеполагания, соответственно, характеризующие всё более и более широкие слои личностной идентификации.

Разумеется, с этой теоретической, а в чём-то и довольно абстрактной позиции может показаться, что обращение к идеалу «решает все проблемы» в худшем смысле неправильно понятого гегелевского или марксистского философского метода, диалектики как «универсальной отмычки». На деле, конечно же, всё обстоит далеко не так радужно. Но основная причина тому, на мой взгляд, – не наличие высших, идеальных уровней ценностей как предельных детерминант целеполагания, а напротив, их непроявленность, их скрытость от нас за туманом целей более частных, более приземлённых. Повторю, что выявление этого скрытого уровня идеального является, собственно, задачей философии. Такое выявление выступает, прежде всего, как превращение неявных целей в осознанные, как полагание предела самоорганизации целей в рамках социальных сообществ посредством их освоения конкретной человеческой личностью как ультимативным субъектом целеполагания и субъектом нравственного императива. С. Б. Крымский в этом контексте часто ссылался на В. Ф. Эрна: философия не открывает истину, не изобретает её, но она первая указывает на неё как на истину, она первая поклоняется ей, как волхвы пришедши поклонились новорожденному Христу [см., напр.: 9, с.234]. Но поскольку в настоящее время рефлексия редко возвышается до уровня идеалов, то в качестве предельно осознаваемых целей часто оказываются, по сути дела, средства для достижения целей действительно-идеальных, целей-самоценностей в философском понимании этого слова.

Здесь, правда, следует уточнить: постулирование существования высшего идеала не противоречим многообразию форм человеческой жизнедеятельности. То, что является высшей ценностью и идеалом в одном конкретном виде практики, вовсе не обязательно сохраняет свой статус при перемене контекста рассмотрения. Так, «здоровье» как наивысшая ценность, определяющая постановку целей более низкого уровня, и одновременно как конечная цель всей врачебной деятельности вовсе не обязательно остаётся такого же рода самоценностью за пределами этого конкретного вида деятельности. Вспомним, например, преподобного отца Киево-Печерской Лавры Пимена Многоболезненного, всю жизнь тяжело болевшего и при этом молившегося о том, чтобы не выздоравливать: нетрудно определить, что его идеалом была святость, а болезнь выступала именно средством достижения этого идеала – а вовсе не здоровье как противоположность болезни, способное быть средством для достижения многих, более мирских конечных целей жизнедеятельности. Кстати говоря, и А. И. Яценко в своё время замечал, что философу полезно болеть – опять-таки, для того, чтобы туман мелких жизненных забот не отнимали у него стремления и способности распознавать более высокие ценности и поклоняться таковым...

Впрочем, вернёмся к ситуации современности, практически лишённой философски-идеального измерения. Ещё почти сто лет назад Н. А. Бердяев имел все основания сетовать на то, что жизнь утрачивает смысл, превращаясь в самоцель: «всё ради жизни», – провозглашает своё кредо обывательское сознание, а для чего сама жизнь – это-то и оказывается непонятным. В настоящее же время общезначимыми ценностями оказываются скорее уже собственно средства для жизни вообще – такие как деньги или то же здоровье. Отказ от выхода на уровень идеального измерения можно проследить практически в любой современной сфере человеческой деятельности. А. К. Абишева даже приходит к выводу о том, что все кризисы, с которыми сталкивается сегодня человечество, – экологический, экономический, политический и др., – являются следствием кризиса ценностей: «Духовный, т.е. ценностный кризис тем отличается от всех других кризисов, что здесь человек как бы потерял самого себя, то, с чем он себя идентифицировал, вернее, то, что является для него ценностью, это и есть он сам в его

глубинном существе, и, потеряв которое, как бы впору уже покончить с этой жизнью, ставшей пустой, лишённой сути своей» [1, с.143].

Проблема здесь заключается именно в утрате идеала – не в том, что человек вообще перестаёт ставить себе цели или воспринимать что-либо как собственные ценности, а в том, что в роли последних выступают, как правило, только ценности низших уровней иерархии. Опасность, которая проистекает из такого положения вещей, можно охарактеризовать сразу в нескольких аспектах. Во-первых, кругозор становится крайне узким, а мировоззрение – близоруким. Тактика без стратегии, а стратегия без осознания конечной цели-ценности всей деятельности способны приводить к совершенно непрогнозируемым результатам. Такое положение дел представляет собой отказ от освоения, от осознания ценностей и «шаг назад» на уровень господства того неявного коллективного целеполагания, которое было характерным, как доказывает В. П. Загороднюк, для первобытного рода и при котором цели выступают в качестве всеобщей потребности и непосредственного общего интереса без чёткого определения, обоснования и осознания [5, с.17]. Возвращаясь к приведённому старинному примеру с тремя строителями: доставлять тачку с кирпичами из одной точки в другую, особо не задумываясь над целью такого рода перемещения отдельно взятого твёрдого тела, конечно же, можно, – но никакого осмысленного конечного результата этот труд ещё не гарантирует, являясь трудом нечеловеческим, сводя функции человека к роли машины или бессмысленного животного. Точно так же, зарабатывать себе на жизнь можно самыми различными способами – и строя собор, и разрушая его: концентрация внимания только на этой, обывательски-материальной стороне дела также вряд ли будет способствовать развитию человеческой личности и всей культуры, как духовной, так и материальной. Полное сведение целеполагания к самоорганизации, а целей и ценностей – к системным аттрактором, по сути дела, отрицает человеческое в человеке.

Тем более, что, во-вторых, с точки зрения упомянутой диалектики абсолютных и относительных целей и ценностей, в ситуации забвения (или умалчивания) уровня высших идеалов, утверждается приоритет частного и относительного – группового, «партийного» – перед универсальным и общезначимым, а следовательно, и перед личностным, перед гуманистическим вообще. В общественном измерении это оборачивается «приватизацией» социального пространства, распадом некогда единого (в ценностном отношении) классического общества на неклассическое множество сообществ, часто друг от друга изолированных. Беспредельная стихийная самоорганизация, между тем, оказывается ущербной и для самой человекомерной системы, в которой человеческое сознание отказывается от философствования как усматривания идеалов и полагания пределов самоорганизации целей и ценностей посредством их осознания и освоения.

И как раз потому, что, в-третьих, замыкание ценностного измерения социальной организации, сообщества или системы в рамках нескольких сравнительно частных уровней целеполагания приводит не к расцвету самоорганизации неявных целей и ценностей, противостоящих личностному сознательному целеполаганию, как это ещё недавно могло показаться исследователям, уставшим от идеалов и императивов и берущим за образец целеполагание в кибернетическом и синергетическом смысле, – а как раз наоборот, к внутрисистемному кризису: система закостеневает в своём развитии, утрачивает саму способность к самоорганизации. Иными словами, целью функционирования системы становится… поддержка и сохранение функционирования самой этой системы. Получается замкнутый круг, застой. Как в типичной ситуации застоя в обществе поздне-советского периода, метко обозначенной В. И. Шинкаруком как «идеология без идеалов» [13, с.292]: в отсутствие последних, идеология как система идей, призванная, по природе своей, раскрывать и конкретизировать идеалы посредством целеполагания на более низких уровнях иерархии, – а в данном случае, это идеалы оптимального общественного, экономического и политического устройства человечества, – система идеологии замыкается сама на себя, превращается в набор догм, которые ещё продолжают по инерции звучать в качестве ритуальных заклинаний, в том числе из уст «профессиональных» философов и общественных деятелей, но в реальности утрачивают какую бы то ни было жизненную силу: никто не стремится реализовывать отсутствующие и неосознаваемые идеалы, в «коммунистическую» идеологию никто уже не верит, за исключением разве что сознательных профессиональных карьеристов, преследующих цели, диаметрально противоположные указанным социальным идеалам, – а потому способных легко и безмятежно поменять эту идеологию на любую другую.

Исходя из последнего обстоятельства, неудивительно, что сегодняшняя ситуация ненамного отличается от описанной: к примеру, понятие «демократия», сменившее «коммунизм» в качестве обязательной наружной вывески для торговцев политическими товарами оптом и в розницу, столь же мало оказывается предметом глубокого философского осмысления и

сводится, в лучшем случае, к уровню процедур – ко всеобщим тайным выборам, к наличию институтов парламента, президента и т. д., вместо того, чтобы выступать в качестве идеала и служить мерилом обретения и построения оптимального устройства человеческого общества.

Примерно то же самое можно проследить не только в политике, но и в искусстве, и в науке. В последнем случае мы имеем то, что называется «кризисом науки как социального института», который, кстати говоря, вряд ли бы оказался возможным помимо кризиса целеполагания – кризиса науки как собственно системы познания. Когда наука утрачивает установку на поиск истины как свою наивысшую цель и саму истину как свою наивысшую ценность, как реально достижимый гносеологический идеал, – тогда-то оказывается, что в качестве действительной цели науки остаётся только функционирование науки как социального института: защита диссертаций, получение степеней, званий и тому подобные способы зарабатывания на хлеб и перевозки тачки с кирпичами из одной точки в другую, без какого-либо соотнесения с более высокими целями и ценностями. А в этой ситуации уже совсем не удивительно, что престиж научной деятельности падает, как и её значимость в глазах молодёжи: ведь жизненного «успеха» – всей совокупности вкладываемых в это понятие факторов, вроде карьерного роста, благосостояния, известности и др., – можно гораздо быстрее достичь в иных областях деятельности, прежде всего, таких как бизнес или политика.

То же самое происходит и в системе образования. Например, в вопросах реформирования системы высшей школы внимание участников современного дискурса фокусируется преимущественно на частных вещах, таких как механизмы реализации Болонского процесса, которые, как подчёркивает представитель киевской школы философии Л. В. Губерский, «несут лишь техническую нагрузку (ведь в конечном итоге какая разница – считать объём учебного времени в часах или кредитах, ставить оценку по 5-бальной или по 100-бальной шкале). Главное же – это цель образования, которая основывается на определённых мировоззренческих идеалах» [3, с.87]. Проблема же заключается как раз в том, что эти последние, – в свете которых только и обретают свой смысл все более частные методики и приёмы, – редко становятся предметом осмысления, что и влечёт за собой, кризис всей системы образования. Об этом же свидетельствует и другой исследователь этой проблемы, петербургский мыслитель А. С. Запесоцкий: дефект целеполагания приводит к деградации всей системы; даже в рамках самой школы цель педагогическая заменяется целью предпринимательской. «Цели формирования личности школой во многом утрачены. Но именно цель в педагогике является системообразующей. Напомним, что именно через цель воспитания осуществляется связь педагогики с философией. Именно цель обуславливает системное единство задач, содержания, форм, методов, условий, приемов (и проч.) воспитания. В отсутствие педагогической цели образование утрачивает системность, становится обучением, причем хаотичным. Размываются критерии качества, утрачивается опора на предшествующий отечественный и международный опыт, связь с педагогической наукой и т. д.» [6].

Человекомерная система, предоставленная самой себе, система, в которой цели и ценности всех уровней отданы во власть самоорганизации, таким образом, утрачивает высший смысл своего существования или, говоря языком синергетики, даже не свой аттрактор, а «суператтрактор». Этот термин вводит в своей синергетической теории ценностей один из лидеров петербургской школы философии науки В. П. Бранский [2, с.55], – что как раз и соответствует рассматриваемому в этой статье иерархическому подходу к философскому осмыслению целей и ценностей и указывает на более высокую ступень системного целеполагания, нежели та, которая традиционно соотносится с простым повышением саморегулирующейся системой уровня своей организации. От собственно аттрактора как неявной цели саморазвивающейся системы, высший идеал – суператтрактор, или всеобщая цель деятельности, как осознаваемая и осваиваемая ценность человеческой личности – отличается, прежде всего, своей открытостью, позволяющей нам изменять цели, формулируемые для более частных уровней. С. Б. Крымский именовал это обстоятельство «принципом экзистенциального крещендо»: это постоянный «выход за пределы самого себя к некоей верховной идеальной цели, которая задаётся изменяющейся совестью. Изменяющейся – в смысле возрастания требований» [9, с.291].

Следование идеалу – а не просто программам и не просто процедурам – позволяет нам заменять не только эти процедуры, но и тактику, и даже стратегию, если оказывается, что, например, избранная методика лечения болезни так и не приводит к желаемому результату. Если же конечной целью и ценностью врача является не здоровье пациента (а эта цель задана вне чисто врачебной практики и выступает общей ценностью и целью как для пациента, так и для доктора), а нечто более частное (и проистекающее уже от самого врача и от сообщества, в которое он входит: престиж, честь и традиции этого же сообщества, получение материального вознаграждения от пациента и т. п.), то у врача попросту не оказывается стимула и решимости

для изменения ошибочной стратегии или даже тактики лечения болезни.

Можно здесь провести аналогии и со сферой искусства. Скажем, «сверхзадача» К. С. Станиславского, подобно суператтрактору, также ориентирует актёра не просто на следование всему, сказанному автором, но и предполагает осознание и освоение того, что у автора пьесы не сказано открыто, но подразумевается или предполагается в качестве идеальной основы пьесы – да и всего творчества в целом. Кстати говоря, на примере психологии искусства убедительнее всего выясняется, что следование высшим идеалам оказывается более плодотворным, нежели исполнение программ и процедур, нежели преследование каких-либо конкретных целей менее универсального уровня. Так, по свидетельству представителя династии выдающихся психологов Д. А. Леонтьева: «В искусстве, как и вообще в сфере духа, в сфере смыслов, в сфере человеческих произведений нет заранее запрограммированных, обозначенных результатов. Можно ли представить себе Льва Толстого, который садится с задачей написать «Войну и мир», заранее знает, что будет на выходе? Известно, сколько раз Лев Толстой переписывал «Войну и мир», потому что он не знает точно, что должно получиться, его ведёт некоторый образ книги, но это никак не запрограммированный результат» [10, с.319]. Точно так же, в педагогике, говорит психолог, наиболее успешными оказываются те стратегии, которые не стремятся определить, что конкретно они хотят получить «на выходе» из школы. Разумеется, это означает не пренебрежение методами и правилами, а лишь осознание приоритета идеальных, универсальных ценностей перед частными, групповыми, сиюминутными.

Таким образом, можно сделать некоторые *выводы* из проведённого исследования. Философское осмысление целей и ценностей человеческой жизнедеятельности приводит к рассмотрению их системы как иерархии, высшим уровнем которой оказываются идеалы, выступающие одновременно как воплощение и конечной цели всей деятельности, и фундаментальной ценности, определяющей особенности процесса целеполагания на низших уровнях иерархии. Субъектом целеполагания при этом выступает отдельная человеческая личность, осваивающая и осознающая те цели и ценности, которые предзаданы ей сообществом, историей и культурой человечества, и самоорганизации которых она, таким образом, полагает предел. Особенностью и основной проблемой сегодняшней ситуации, в значительной мере обуславливающей кризис, имеющий место в самых различных сферах человеческой жизнедеятельности, является утрата человеком основной ценности, идеала, и подмена такового множеством эрзац-целей более низкого уровня иерархии. В такой ситуации утрачивается не только утратой универсального измерения и мировоззренческого кругозора, но и застыванием системы в замкнутом кругу поддержания собственного функционирования – вместо аппроксимации некоего суператтрактора как перехода на качественно иной уровень своего развития. Именно благодаря осознанию идеалов как предельной детерминанты жизнедеятельности, составляющему основной предмет философии, может оказаться возможной самоорганизация целей и ценностей, вся дальнейшая плодотворная жизнедеятельность человечества. Проблемам и перспективам актуализации идеального измерения целей и ценностей, прояснению роли человеческой личности и многообразия социальных сообществ в деле целеполагания могут быть посвящены дальнейшие исследования в духе темы, попытке обозначения которой была посвящена данная статья.

Бібліографічні посилання:

1. **Абишева А. К.** О понятии «ценность» / А. К. Абишева // Вопросы философии. – 2002. – № 3. – С. 139–146.

2. **Бранский В. П.** Философский анализ понятия ценности / В. П. Бранский // Синергетическая теория ценностей : Коллективная монография / Под ред. В. П. Бранского и С. Д. Пожарского. – СПб. : Изд-во «Лема», 2012. – С. 27–59.

3. **Губерский Л. В.** Философские основания современного образования: проблемы и перспективы / Л. В. Губерский // Сучасна українська філософія : традиції, тенденції, інновації : збірник наукових праць / Відп. ред. А. Є. Конверський, Л. О. Шашкова. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2011. – С. 77–87.

4. **Добронравова И. С.** Причинность в синергетике: спонтанное возникновение действующей причины / И. С. Добронравова // Спонтанность и детерминизм / В. В. Казютинский, Е. А. Мамчур, Ю. В. Сачков и др. – М. : Наука, 2006. – С. 212–224.

5. **Загороднюк В. П.** Целеполагание в практике, культуре, познании / В. П. Загороднюк. – К. : Наукова думка, 1991. – 172 с.

6. **Запесоцкий А. С.** Философия образования и проблемы современных реформ / А. С. Запесоцкий. – [Электронный ресурс.] – Режим доступа: http://www.gup.ru/events/news/rector/doklad.php.

7. **Князева Е. Н.** Законы эволюции и самоорганизации сложных систем / Е. Н. Князева,

С. П. Курдюмов. – М. : Наука, 1994. – 238 с.
8. **Копнин П. В.** Диалектика как логика и теория познания: Опыт логико-гносеологического исследования / П. В. Копнин. – М. : Наука, 1973. – 324 с.
9. **Крымский С. Б.** Сергей Крымский: наш разговор длиною в жизнь (цикл интервью Т. А. Чайки) / С. Б. Крымский, Т. А. Чайка. – К. : Издательский дом Дмитрия Бураго, 2012. – 436 с.
10. **Леонтьев Д. А.** Возможны ли технологии развития человека? / Д. А. Леонтьев // Человек и его будущее: новые технологии и возможности человека / Отв. ред. Г. П. Белкина. – М. : Ленанд, 2012. – С. 318–324.
11. **Мелков Ю. А.** Противоречие морали и этоса в контексте развития общественной морали / Ю. А. Мелков // Соціальна етика: теоретичні та прикладні проблеми : Зб. статей. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2010. – С. 77–87.
12. **Стёпин В. С.** Цивилизация и культура / В.С. Стёпин. – СПб.: Изд-во СПбГУП, 2011. – 408 с.
13. **Шинкарук В. І.** Вибрані твори : У 3 т. / В. І. Шинкарук. – К. : Український центр духовної культури, 2005. – Т. 3, Ч. 2. – 428 с.
14. **Шинкарук В. И.** Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения / В. И. Шинкарук, А. И. Яценко. – К. : Политиздат Украины, 1984. – 256 с.
15. **Яценко А. И.** Целеполагание и идеалы / А. И. Яценко. – К. : Наукова думка, 1977. – 276 с.
16. **Rescher N.** Value Matters: Studies in Axiology / Nicholas Rescher. – Heusenstamm : Ontos Verlag, 2004. – 140 p.

УДК 75.01:519.76

Д. А. Левченков

ЭСТЕТИЧЕСКИЙ СЕМИОЗИС И ХУДОЖЕСТВЕННОСТЬ В ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОМ ИСКУССТВЕ

Досліджується проблема сутності естетичного семіозису в образотворчому мистецтві. Автор пов'язує її з категорією художності, яка власне і визначає приналежність плодів творчого процесу до галузі мистецтва. Умовно виокремлелені три рівня естетичного семіозису. Перший пов'язаний з принципом мімесіса, другий - з формою художнього твору, його структурою, третій - з символічним рівнем твора мистецтва, символічністю художнього образу як критерію художньої та естетичної значущості.
Ключові слова: естетика, семіотика, естетичний знак, естетичний семіозис, денотація, художність, художній образ, символ.

Исследуется проблема сущности эстетического семиозиса в изобразительном искусстве. Автор связывает ее с категорией художественности, которая собственно и определяет принадлежность плодов творческого процесса к области искусства. Условно выделены три уровня эстетического семиозиса. Первый связан с принципом мимесиса, второй – с формой художественного произведения, его структурой, третий – с символическим уровнем произведения искусства, символичностью художественного образа как критерия художественной и эстетической значимости.
Ключевые слова: эстетика, семиотика, эстетический знак, эстетический семиозис, художественность, художественный образ, символ.

Study the problem of the essence of the aesthetic semiosis in art. The author connects it to the category of artistry, which actually determines whether the fruits of the creative process of art. Divided into three levels of aesthetic semiosis. The first is the principle of mimesis, the second - with the form of art, its structure, and the third - with a symbolic level of a work of art, it is symbolic of the artistic image as a criterion of artistic and aesthetic value.
Keywords: aesthetics, semiotics, aesthetic sign, semiosis aesthetic, artistic, artistic image, symbol.

© Д. О. Левченков, 2012

На протяжении всей истории своего развития искусство искало средства, с помощью которых оно пыталось донести до слушателя, зрителя, читателя важные духовные смыслы. Процесс образования новых смыслов – это процесс постоянного производства знаковых средств, то есть, процесс семиозиса. Понятие семиозиса отсылает нас к семиотике и семиотическому методу. Семиотический метод в анализе изобразительного искусства применяли А.Г. Цирес, Н.И. Жинкин, А.Г. Габричевский, Н.М. Тарабукин, Ю.М. Лотман, У. Эко, и др. Однако

эти исследования имели чисто семиотическую или культурологическую направленность. Исключением являются работы С.Х. Раппопорта, исследующего природу эстетического знака.

Семиозис в искусстве включает в себя в качестве необходимого момента художественную или эстетическую коммуникацию. Поэтому есть смысл говорить об эстетическом семиозисе в искусстве. Что же представляет собой процесс эстетического семиозиса? На сегодняшний день – это совершенно не исследованный в эстетике вопрос, который, на наш взгляд, нуждается в пристальном внимании.

Исследование эстетического семиозиса в искусстве, в частности, в искусстве изобразительном, семиозиса как процесса, лежащего в основе формирования художественных образов, которые способны выражать прекрасное, возвышенное, трагическое и т. д., поднимает проблему его специфики, обусловленную тем, что изобразительное искусство является художественной, творческой деятельностью, и в то же время – мы рассматриваем его как визуальную коммуникацию. Все это, в свою очередь, порождает вопросы о том, что есть художественное мышление и художественное творчество, художественность как условие искусства и как эстетическая категория.

Понять специфику эстетического семиозиса в искусстве без учета такой категории эстетики, как художественность, на наш взгляд, невозможно. Художественность собственно и характеризует качества того или иного произведения, определяя его принадлежность к искусству. В современной отечественной эстетике рассмотрением проблемы художественности занимались Ю.Б. Борев, В.В. Бычков, М.С. Каган, О.А. Кривцун, Ю.М. Лотман и др.

Не все знаковые средства, используемые в изобразительном искусстве, можно характеризовать как эстетические знаки. Само понятие эстетического знака для некоторых исследователей может казаться спорным. Но откуда берется эстетический эффект? Как наше сознание различает художественное и не художественное? Чтобы ответить на эти вопросы, необходимо выделить специфические черты именно эстетического семиозиса в искусстве. А для этого необходимо исследовать уровни или планы семиозиса в искусстве. Это и является целью данной статьи.

Антропологи, философы всегда задавались вопросом о природе художественного мышления и творчества, его истоках. Э. Финк полагает, что культ, миф, религия, искусство, поскольку они человеческого происхождения, уходят своими корнями в бытийный феномен игры [3]. А. Гелен считал, что биологическая организация человека содержит в себе определенную «невосполненность». Человек не способен жить по готовым стандартам природы. Это обязывает его искать иные способы существования [3].

Концепция символического, игрового приспособления к природному миру разработана в трудах Э. Кассирера, где он развивает мысль о том, что у человека между рецепторной и эффекторной системами развивается еще третья система, особое соединяющее их звено, которое может быть названо символической вселенной [3]. В силу этого человек живет не только в более богатом, но и качественно ином мире, в новом измерении реальности. Человек живет уже не просто в физической, но и в символической вселенной. Это символический мир мифологии, языка, искусства и науки.

Особо следует подчеркнуть, что «способность человека к символической деятельности рассматривается Э. Кассирером как основа художественного творчества. Создание произведения искусства – это чудо, и оно происходит тогда, когда материя, ощущаемая человеком, получает духовную жизнь» [14, с.93]. «Ни одно произведение искусства невозможно понять как сумму элементов», – утверждает автор; они подчинены определенному «закону формообразования». Поэтому искусство не есть «лишь воспроизведение готовой данной реальности», это «не подражание реальности, а ее открытие» [14, с.93].

Из концепций А. Гелена и Э. Кассирера мы видим, что приспосабливаясь к действительности, в поисках стратегии выживания, человек выработал свойства моделировать реальность, имитировать и проигрывать ее в себе, вырабатывать новые типы поведения, но эти процессы, в свою очередь, требовали и способствовали вырабатыванию способности к определению порядка. Способность моделировать, восполнять, достраивать отсутствующие компоненты реальности привела к появлению стремления к завершенности. Эту способность мы находим и в художественной деятельности, в искусстве.

Важным для понимания семиозиса в искусстве является знание того, что художественная модель является результатом оценочной деятельности. Художественный мир существует в человеке и для человека. Искусство становится воплощением оценочной деятельности человека, средством передачи и хранения человеческих ценностей.

Одна из важнейших способностей, которая позволяет человеку взаимодействовать с реальностью, есть способность сохранять впечатления, запоминать, хранить в себе и вызывать зрительные образы, слуховые и тактильные воспоминания. С этого момента они становятся

знаками ссылками на впечатления, полученные в действительности, спутать с которыми их невозможно. Исключением могут быть только факты галлюцинаций. Так, взаимодействуя с реальностью, ребенок при нормальном развитии и условиях, получив от родителей дар говорить и общаться, будет разговаривать с окружающим миром, проводя всю свою жизнь в мире символов, интерпретируя окружающую реальность в согласии с культурными традициями общества. Ч. Пирс придавал универсальное значение знаку, распространяя свойства знаковости на все человеческое мышление. И не только мышление, но и эмоции. «И так как художественное творчество неотделимо от мысли и эмоций, оно, в свою очередь, представляет собой знаковое явление», писал он [11, с.7].

Таким образом, любая информация, в том числе и эстетическая, упорядочивается и кодируется как в сознании индивида, так и в жизни общества. Поэтому правомерно говорить об эстетическом семиозисе. Эстетический семиозис – это процесс, который организовывает возможность бытия эстетической формы.

Попробовать разобраться в природе эстетического семиозиса нам может помочь сравнение художественной и не художественной фотографии. Следует сказать, что не художественное изображение, например, собаки не имеет собственной ценности, а является лишь ссылкой на горячо любимую хозяином собаку, которая является ценностью для хозяина. Фотографическое изображение – лишь знак, и в этом ущербность его бытия. В художественном изображении, напротив, конкретная собака не представляет ценности, разве что для хозяина. Самоценным становится эстетический объект благодаря своей художественной форме. Здесь уже речь идет об эстетическом восприятии и эстетическом семиозисе.

Существуют разные уровни эстетического восприятия. Если взять произведение живописи, которое относят к китчу, то что будет характерно для такого типа произведений? Это будет собрание изображений существующих в мире красивых вещей. Эстетическое наслаждение вызывает изображение красивого. Это один из более примитивных типов эстетического восприятия. Его природа знакова. Но здесь минимум того, что можно назвать знаками художественности. Это простые иконические знаки. Их восприятие типично для обывателя (массовой культуры). Впрочем, изображение красивого является предметом искусства, но в данном случае как раз художественность отличает подлинное искусство от неподлинного.

Есть эстетика искусности. Человек испытывает удовольствие от мастерства, искусности, сделанности вещи. Это в большей мере касается формы, а не содержательности. Такое наслаждение может получить каменщик от искусной кладки, ремесленник от хорошо сделанной вещи, рисовальщик от хорошо нарисованной гипсовой головы. В этом случае ценность уже смещена на сделанный предмет или полученное изображение. Тем не менее, здесь может отсутствовать индивидуальность творца. Это еще не эстетика художественности.

Таким образом, когда мы рассматриваем семиозис в изобразительном искусстве, мы считаем правильным и важным исследование того, что можно назвать семиозисом художественности. Необходимо различать семиотику визуального и семиотику изобразительного искусства. Когда семиотика визуального дополняется семиотикой художественного, тогда мы можем говорить об изобразительном искусстве. Поэтому мы переходим к третьему, эстетико-художественному типу эстетического восприятия. Кто-то может сказать, что это лишь различие вкусов. Но как говорится, о вкусах не спорят, в том случае, если вкус есть. «Знаток вкусов» эпохи французского Просвещения Д. Дидро писал, что вкус – это «дар распознавать прекрасное», сравнимый с дегустацией изысканной пищи. «Гурман моментально распознает все оттенки; знаток, лишь бросив взгляд, сразу видит соединение грубости с изяществом, смешение стилей, недостаток формы, он почувствует отвращение к банальности и пошлости, поверхностности эклектики и однообразию стилизации... Подобно тому, как плохой вкус, – пишет Дидро, – в физическом смысле услаждается лишь слишком пикантными и слишком изысканными приправами, плохой в искусстве удовлетворяется лишь украшениями» [10, с.125]. Таким образом, для того, что называется художественностью существуют гораздо более серьезные основания, чем просто понятие различий вкуса.

Художественность – категория философско-эстетического и искусствоведческого знания. Она представляет собой сложный и многоаспектный феномен и выступает как сущностная характеристика специфики явлений искусства [4, с.207]. Художественность – это эстетическое качество произведения искусства [2, с.98], или «сложное сочетание качеств, определяющее принадлежность плодов творческого труда к области искусства. Для художественности существен признак завершенности и адекватной воплощенности творческого замысла, того «артистизма», который является залогом воздействия произведения на читателя, зрителя, слушателя. С художественностью соответственно связаны представления об органичности, цельности, непреднамеренности, творческой свободе, оригинальности, вкусе, чувстве меры и

пр. Другими словами, понятие «художественность» подразумевает становление произведения в согласии с нормами и требованиями искусства как такового ...» [8, с.489-490]. Мы же в свою очередь добавим, что художественность – это некий общий принцип, лежащий в основе природы художественного мышления. Возьмем к примеру фрагмент керамики с ярко выраженным ногтевым рисунком. Следует согласиться, что в прошедшие времена имелся довольно скудный инструментарий, скудные художественные средства. Мы достоверно не знаем, о чем думал гончар того времени, но для нас важно наблюдение того, что это была примитивная попытка упорядочивания, создания некой структуры, которая сама по себе не имеет отношения к функциональности горшка. Можно проследить наличие таких внутренних упорядоченных структур в более поздних произведениях искусства, в ярких примерах реалистического искусства. Именно эти внутренние структуры создают условия для того, чтобы предмет искусства стал тем, что делает его не просто копией, а художественным произведением, произведением искусства.

Ю.М. Лотман, говоря о природе художественности, хорошо иллюстрирует вышеизложенное следующим примером. Если на нехудожественной фотографии обнажённая женщина изображает только обнажённую женщину и никакого смысла в обнажении нет, то «на художественной фотографии (или картине) обнажённая женщина может изображать: красоту, демоническую тайну, изящество, одиночество, преступление, разврат... Может изображать разные эпохи, порождать разные культурные смыслы, поскольку она является знаком...» [6, с.435]. Мы согласны в этом с Ю.М. Лотманом. Но хочется понять механизм явления. Как не художественное становится художественным? Как формируются знаковые средства, как они используются? Начнем с выявления некоторых характерных черт визуального семиозиса в целом.

Всякое изображение, как правило, воспринимается в целостности. В большинстве случаев сложно разложить его на отдельные знаки, подобно словам речи или нотам в музыке. Особенностью визуального сообщения так же является преобладание иконических и индексальных знаков. Определение художественного образа как иконического знака мало что дает нам в понимании того, как осуществляется художественная коммуникация. Мы соглашаемся с Л.Ф. Чертовым, что искусство – это использование различных кодов, семиотик: мимика, жесты, натуральные знаки и т. д. Он говорит, что художественное изображение возникает в результате специфической организации [12, с.95]. Художественное изображение выразительно отличается от любых природных явлений, это делает очевидным присутствие своеобразного принципа, лежащего в основе художественной деятельности. Для анализа эстетического семиозиса в изобразительном искусстве (под эстетическим семиозисом мы понимаем эстетику художественности) мы условно разделим его на три уровня.

Первый уровень опирается на принцип мимесиса, подражания природе. Руководствуясь этим принципом, художник использует натуральные или естественные коды. Здесь имеет смысл говорить об иконических знаках. Сообщение-образ произведения искусства мы интерпретируем так же, как явления природы. Закат в природе и в пейзаже мы узнаем по одним и тем же признакам. Точно так же мы распознаем радость или печаль на лице человека и на портрете. Художник использует тот самый изначальный источник информации, каковым является сама природа, и конвенции интерпретаций мира.

Второй уровень семиозиса – это уровень формы, внутренней структуры произведения искусства. К этому уровню относится то, как организован материал, как упорядочены различные элементы структуры. Структура по сравнению с объектами природы выстраивается иерархически, а законодателем иерархии является художник. Что-то художник выделяет, что-то опускает. Происходит отбор элементов и трансформация действительности. Художник не просто копирует природу, а ищет способы, как донести ее красоту до зрителя, как передать свои переживания, свой опыт взаимодействия, свои мысли и чувства. Природа и все окружающее человека, представляется человеку целесообразным. Этот же принцип целесообразности, этот же механизм работает и в произведении художника. Обнаружение целесообразности – это фундаментальное качество психики человека, ищущей конструкцию, упорядочивающей и связывающей явления между собой. Тут надо заметить, что художественными мы можем назвать широкий спектр творческих работ, которые получат разную оценку, одни мы оценим как высоко художественные и, как следствие, – результат хорошего вкуса, другие как безвкусные. Что является критерием в определении? Что делает художественными, выразительными, поражающими воображение пещерные рисунки животных, выполненные 6000 лет назад? Художественное мышление – это стремление к упорядочению, конструированию, но без руководства какой-либо практической целью, полезностью. Это познание через сотворение. Здесь часто правит не логика, а иррациональное. Тем не менее, проанализировать художественное

мышление представляется возможным.

Таким образом, в основе художественного мышления и деятельности лежит стремление к порядку. В произведениях искусства этот порядок развивается и образует высокоуровневые гармонии, где, с одной стороны, наличествует высокая сложность структуры, и в этом проявляется сложность самой жизни и природы, правдивое ее отражение, с другой стороны, имеет место проявление фундаментального принципа единства всех компонентов. Собственно гармония и проявляется как единство многообразия. Глазу приятно наблюдать в искусстве то, что не дано увидеть в мире: завершенность, единство многообразия в своей завершенности. Эта завершенность, упорядоченность не терпит хаоса. Это две созидающие силы, рождающие новые художественные человеческие миры. Но как мать не может управлять детородными процессом, так и здесь отчасти правит иррациональное и бессознательное начало, бессознательное индивидуальное и коллективное. Малейшее нарушение принципа единства воспринимается как фальшь, разрушение структуры. Каждая эпоха по-своему чувствует мир и по-своему отражает его в искусстве. Но принцип единства оставался неизменным, ибо, как пишет Я.Тугендхольд «без него художественное произведение было бы подобно рассыпающейся храмине» [13, с.67].

Линия контура доисторического животного так же сложна, как и очертания самого животного, где-то автор сделал утолщения, акценты. Они на уровне психики привлекают внимание. Эти места не случайны для автора, и вся эта сложность находится в единстве с остальными линиями и пятнами. Они все отражаются друг в друге, повторяются ритмами, перетекают одно в другое, и они завершены на уровне композиции. Художник искусно использует предустановки и природу восприятия психики. Раздражающие способности цвета и тона, с одной стороны, а с другой, – конвенции, принятые, устоявшиеся правила изображения. Таким образом, важным для нас уже является не изображаемый натурщик, который был задействован художником в написании картины, а само изображение, которое становится художественным образом, и благодаря художественной форме обретает новое для нас значение. Символичность обретает свое собственное бытие, где она уже не просто ссылка, но говорящая сама о себе живая вещь. Интересно, что в прошлом изображения как раз и отождествляли с живыми существами. яркий пример тому – отношение к идолам, амулетам и разного рода магическим изображениям.

На наш взгляд, в дальнейших рассуждениях будет уместным вновь обратиться к трудам Ю.М. Лотмана, который много внимания уделял именно структуре художественного произведения, показывая, например, как воспроизведение пространственной по своей природе структуры пластики человеческого тела, становится в скульптуре нового времени выражением непространственной структуры душевных переживаний. Это несомненно требует мастерства художника, который владея искусством, воспроизводит структуру, считающуюся аналогичной структуре объекта. На самом же деле, она иная, созданная автором и не совпадающая полностью с искомой [5, с.50]. Зрителем неполная аналогия объекта и изображения может приниматься за полную. Так «изображение заведомо неживое, не способное к движению, воспринимается как аналог и модель объекта живого и движущегося».

Важно подчеркнуть, что художественное изображение несет информацию, которую мы иногда не можем непосредственно увидеть, так как отдельные элементы изображения связаны между собой на уровне идей. Для художника, порывающего с наивным реализмом эмпирического мышления, предметом изображения являются не отдельные вещи, а система отношений изображаемых явлений между собой и автора к их совокупности. «Изображение становится зримой моделью отношения – сущности, принципиально незримой» [5, с.53].

Уровень формы – это уже уровень собственно эстетического семиозиса. На нем решаются цветовые, тональные, пластические, ритмические, композиционные задачи для создания художественного образа. Здесь знаковый уровень может приобрести линия, мазок, сочетания цветов, соотношение объемов, фактура и т. д. Это те знаки, которые С.Х. Раппопорт называет суггестивными [7, с.140], которые воздействуют на эмоциональный уровень восприятия. На этом уровне изобразительное искусство может сближаться с литературой (сюжетные композиции) или с музыкой (импрессионизм). Платон считал что живопись и скульптура в большей степени подражают природе, а музыка в большей степени способна выразить душу. Можно отметить, что внешнее сходство с природой ослепляет зрителя. В музыке же отсутствие непосредственного сходства с природой являет чистую структуру, эстетическую форму. На самом деле, такая форма присутствует и в живописи, и в скульптуре, только она в меньшей степени очевидна, поскольку выстраивается из узнаваемых вещей, и нужно владеть особыми навыками для ее восприятия. Получается, что весь эстетический эффект таится в красоте композиции произведения. Но как тогда мы переживаем прекрасное, эпическое, трагическое или комическое в искусстве, ведь истинный художник творит не просто красивые вещи, обретающие свое собственное бытие. Он может вознести душу созерцателя в возвышенные сферы или заставить плакать, пережить

откровение. Эта проблема требует кропотливых исследований.

М.М. Бахтин, критикуя «материальную эстетику» (понимающую произведение как организованный материал) за ее формализм, различает композицию как телеологически понимаемую структуру и архитектонические формы, (которые часто смешивают с композицией), непосредственно характеризующие эстетический объект. Архитектоническая форма определяет композицию. Именно с архитектонической формой связывает М.М. Бахтин эстетический эффект произведения. Первую задачу эстетического анализа философ видит в том, чтобы понять эстетический объект в его чисто художественном своеобразии и его структуру, которую он и называет архитектоникой эстетического объекта [1, с.17]. Художественно-значимая форма относится не только к материалу, но и помимо материала на что-то ценностно направлена. Необходимо «допустить момент содержания, который позволил бы осмыслить форму более существенным образом, чем сугубо гедонистически» [1, с.15]. «...эстетический объект слагается из художественно-оформленного содержания (или содержательной художественной формы)» [1, с.49]. Нельзя в изобразительных искусствах увидеть образ человека только глазами, лишь как этико-эстетическую ценность. Эстетический объект – это сложное образование, не совпадающее ни с материалом, ни с материальной комбинацией [1, с.53].

Интересна в этой связи мысль психолога и искусствоведа Н. Н. Волкова о внутренней форме живописного образа. Основу композиции любой картины, считал он, составляет не внешняя гармония и не внешняя выстроенность, а «логос», или «скрытое слово» – некий морфологический принцип, определяющий изнутри ее композицию и изобразительное единство. Совокупность таких «скрытых слов» образует «скрытую геометрию» картины, в конечном счете, создающую живой и подвижный смысл ее [9, с.36].

Мотив « прорастания внешней формы сквозь внутреннюю» встречается у некоторых художников и теоретиков Авангарда. Так, В.В. Кандинский, обсуждая вопросы формы в современном искусстве считает важнейшим то «выросла ли она из внутренней необходимости» [9, с.34]. Форма, пишет Василий Кандинский, никогда не есть «униформа». «Внутренняя необходимость» же означает внутреннюю мотивированность формы, ее «врожденность». Дух отдельного художника находит свое отражение в форме. Форма несет отпечаток внутренней личности [9, с.35].

Таким образом мы подошли к третьему плану семиозиса – символическому. Он связан с сущностной чертой человеческого сознания – во всем искать смысл. Смысл постигается разумом, а не чувствами. Но осознание смысла, значимого для человека, способно порождать чувства. Проявленность художественного образа в символе свидетельствует об особенно высокой художественно-эстетической значимости произведения искусства (В. Бычков) Поэтому символичность художественного образа – это критерий и художественной значимости, и высшей образности.

Выделяя три плана или уровня семиозиса в изобразительном искусстве, следует указать на условность такого деления. Мы не можем утверждать что иконический и индексальный знаки являются осведомляющими, а не эстетическими, и на этом основании к области эстетического семиозиса отнести только форму и средства ее изобразительности. Содержание, передаваемое посредством иконических и индексальных знаков, нельзя отрывать от формы его передачи. В художественном образе они сливаются в гармоническом единстве.

Бібліографічні посилання:

1. **Бахтин М.М.** Проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве / М.М. Бахтин // Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – М.: Художественная литература, 1975. – 502 с.

2. **Бычков В.В.** Постнеклассическая эстетика: К вопросу о формировании современного эстетического знания / В.В. Бычков // Философский журнал. – 2008. – №1. – С. 90-108.

3. **Гуревич П.С.** Философия культуры / П.С. Гуревич / Библиотека «Полка букиниста», режим доступа: http://society.polbu.ru/gurevich_culturephilo/ch11_iv.html

4. **Давыденко М.В.** Проблема художественности в контексте эстетических принципов постмодернизма / М.В. Давыденко // Известия Алтайского государственного университета. – 2010. – № 2-1(66), с.207-209.

5. **Лотман Ю.М.** Лекции по структурной поэтике / Ю.М. Лотман / Ю.М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа. – М.: Гнозис, 1994. – С. 11-245.

6. **Лотман Ю.М.** О природе искусства / Ю.М. Лотман / Ю.М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа. – М.: Гнозис, 1994 – С. 432-438.

7. **Раппопорт С.Х.** От художника к зрителю / С.Х. Раппопорт – М.: Советский художник, 1978. – 237с.

8. **Роднянская И.Б.** Художественность / И.Б. Роднянская / Литературный энциклопедический

словарь / под общ. ред. В. М. Кожевникова, П. А. Николаева. – М.: Сов. Энциклопедия, 1987. – 752 с.

9. **Фещенко В.В.** О внешних и внутренних горизонтах семиотики // Критика и семиотика. – 2005. – Вып. 8. – Научное издание. Новосибирск: НГУ, 2005.– С. 6-43.

10. Философия в «Энциклопедии» Дидро и Даламбера. М.: Наука, 1994. – С. 125.

11. **Храпченко М.Б.** Природа эстетического знака / М.Б. Храпченко. Семиотика и художественное творчество. – М.: Наука , 1977. – С. 7-41.

12. **Чертов Л.Ф.** Как возможна семиотика искусства? (о перспективах союза эстетики и семиотики) / Л.Ф. Чертов // Эстетика сегодня: состояние, перспективы. Материалы научной конференции. 20-21 октября 1999 г. Тезисы докладов и выступлений. Спб.: Санкт-Петербургское философское общество, 1999. – С. 91-95.

13. **Шевчук В.Г.** Ритмико-пластическая природа художественного образа / В.Г. Шевчук // Культура народов Причерноморья. – 2009. – № 163. – С. 67-71.

14. **Элькан О.Б.** Символический характер художественного творчества и проблема духовности (Э.Кассирер, В.Кандинский) / О.Б. Элькан // Культура народов Причерноморья. – 2009. – № 154. – С. 92-95.

УДК 141.7:37 (477)

О. В. Куріто

КЛЮЧОВІ ЦІННОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ

Освіта – один з найцікавіших соціальних феноменів. Історія свідчить, що системи освіти та виховання виникають лише на тому підґрунті, на якому суспільство має достатньо стійкий культурний фундамент, що володіє своєю внутрішньою структурою, а члени суспільства здатні делегувати один одному обов'язки і права про відродження та застосування знань.

Ключові слова: філософія освіти, цінності, соціальний феномен, аксіологічне знання.

Образование – один из интереснейших социальных феноменов. История свидетельствует о том, что системы образования и воспитания возникают только на той почве, где общество имеет достаточно устойчивый культурный фундамент, который обладает своей внутренней структурой, а члены этого общества способны делегировать друг другу обязанности и права о возрождении и применении знаний.

Ключевые слова: философия образования, ценности, социальный феномен, аксиологическое знание.

Education – one of the most interesting social phenomena. History testifies that the systems of education and education arise up only on that soil, where steady enough cultural foundation which possesses the underlying structure has society, and the members of this society are able to delegate each other of duty and right about a revival and application of knowledges.

Key words: philosophy of education, values, social phenomenon, aksiologicheskoe knowledge.

© О. В. Куріто, 2012

Актуальність даної теми дослідження обумовлена характером сучасного соціального розвитку. Взаємозв'язок соціокультурної динаміки і динаміки освітніх процесів, з одного боку безумовні, але з іншого самоосвіта, у всіх її проявах містить цілий комплекс суперечностей.

Категорія «цінності» є ключовою в теорії аксіологічного знання і аналізується з трьох позицій: «практичного та емоційного ставлення людини до матеріально-предметних властивостей явищ; визначення моральних категорій, у тому числі, психологічних характеристик людини; визначення соціальних явищ, які характеризують стосунки між людьми» [4, 5].

Наукові погляди щодо цінностей в історії філософії формувалися під впливом ідей античних філософів про добро і зло, прекрасне й потворне, щастя й горе (Геракліт, Демокрит, Сократ, Платон, Аристотель та інш.). Це дало змогу вченим свого часу зробити висновок про пріоритети духовних цінностей та визначити призначення освіти й знання в самооцінній природі людини.

Середньовічна епоха збагатила ідею моральних цінностей людини християнським контекстом. Наповнені релігійними доброчинностями, ідеалами божественного, цінності людини середніх віків були зосереджені саме на власному «Я», що привнесло у філософію персоналізм та психологічний аспект. Епоха Ренесансу привнесла гуманістичні цінності в буття людини, які

спричинили переосмислення освіти і виховання. Суттєвого значення набуває індивідуальна особистість дитини, розвиток неповторності якої визнається основним чинником розвитку суспільства.

Поворотним пунктом у розвитку проблеми цінностей стала філософія І. Канта, його вчення про регулятивні принципи практичного розуму, згідно з яким вищі цінності буття мають не онтологічні, а виключно регулятивні підстави до існування. Таким чином Кант першим розмежував поняття буття і блага, протиставивши сферу моральності як свободи сфері природи, яка має підлягати закону, необхідності.

Вперше формування цінностей особистості стає проблемою формування освітнього простору в епоху Просвітництва. Це приводить до ідеалізації цінностей знання, що знайшло обґрунтування в теорії Я. Коменського й упродовж кількох століть залишалося незмінною цінністю освіти. Уперше вчений висунув ідею неперервної освіти. Згідно з його вченням, життєвий шлях людини – це освіта. Тому головне завдання освіти полягає у необхідності навчати «всіх, всьому, ґрунтовно». Коменський підкреслював, що посередніх необхідно навчати, щоб «із них була яка-небудь користь», а здібних – «щоб через рухливість свого розуму вони не підводили його на погані справи і не загинули від власних помилок» [1].

Ці важливі для свого часу позиції були підтримані ідеологами Просвітництва (К. Гельвецій, Ж.- Ж. Руссо, І. Песталоцці, І. Гербарт та інш.), які збагатили цінність знання ідеями свободи й гідності. Вони визнавали не лише цінність знання, а й, насамперед, право на знання, і висунули питання щодо створення системи загальної освіти. Відтак, вимога до масової школи полягала в тому, щоб сформувати особистість, здатну застосовувати отримані знання на користь суспільства [4].

Однак, раціоналістичні підходи до цінності знання також не мали одно значного тлумачення. Одні розглядали цінність знання як суспільну потребу (Ф. Бекон), інші – як особливість характеру людини (Т. Гоббс), вроджену здібність (Р. Декарт), основу моральності (Б. Паскаль), чинник удосконалення людини та можливість перетворення природи (Б. Спіноза) тощо. Об'єднуючим фактором залишається те, що всі погляди на природу цінності освіти започаткували розвиток філософії та теоретичної педагогіки наступних століть.

Новий погляд на ідею цінностей привнесли класики німецької філософії (Г. Гегель, Ф. Ніцше, Г. Ріккерт, Г. Мюнстерберг та інш.), які остаточно затвердили цінності освіти й виховання у суспільному бутті. Освічена людина, як духовна істота, спроможна володіти своїми почуттями (Гегель), творити нові цінності і бути здатною до саморозвитку (Ніцше). Ведеться спроба відокремити цінності на життєві та культурні (Г. Мюнстерберг), які, у свою чергу, класифікуються як логічні (цінності зовнішнього світу, людини, природи, історії, розуму), естетичні (гармонія зовнішнього світу, емоційні стани людини, мистецтво), етичні (цінності прогресу, саморозвитку, права, моралі) та метафізичні цінності (творчість, щирість, всесвіт, людство, понад –Я) [5, 9-10].

Розвиток цієї проблематики набував все більш самостійного характеру і у XIX столітті сформувався в окремий напрямок філософських досліджень – аксіологію (Г. Лотце, В. Віндельбанд, Г. Ріккерт та інш.).

Фундаментальності для теорії цінностей набуває проблема природи, способу буття цінностей, їх способу функціонування в суспільстві. Спираючись на думки попередників про те, що цінності самі по собі не мають буття, їм притаманна лише значущість, вони суть вимоги, звернені до волі, цілі, поставлені перед нею, вчені проблематичним розглядають саме існування цінностей, їх імперативний характер щодо поведінки суб'єкта.

Уникаючи цієї суперечності, Ріккерт протиставляє світ культури як сферу панування цінностей, світові природи, де панують закони. Закони свідчать про те, що є і неминуче мусить бути, цінності – про те, що повинно бути. Цінності становлять інший спосіб буття, вони ухвалюють щось, наказують, вимагають, закликають. Усе це підштовхувало до думки про відносність, ілюзорність цінностей, що було б смертю цивілізації, яка живе доти, поки непорушні моральні закони. Прагнучи уникнути ціннісного релятивізму, Лотце, Віндельбанд аналізували цінності як норми, що утворюють загальний план і основу культурно-творчої діяльності.

На ідеологічні погляди вчених цього періоду значний вплив мали запити індустріального суспільства. Система початкової та середньої освіти формувалася у площині двох ціннісних векторів: класичного (гуманітарного знання) та реального (практично зорієнтованого знання). З позицій першого вектору цінність освіти і знання розглядалася у контексті розвитку особистості. З позицій другого вектору – як засіб практичної користі для виживання у навколишньому світі. Найбільш здібні учні навчалися в університетах.

Оскільки прагматичне суспільство потребувало робітників і основна його частина здобувала реальну освіту, завдання розвитку, формування пізнавальної активності учнів були

за межами ціннісних орієнтирів освіти. Виняток складали дослідження тих прогресивних учених, які підкреслювали небезпеку співвідношення між знаннями для користі та знаннями між формуванням моральності людини (Дж. Дьюї, Б. Рассел, Б. Кроче та інш.). Започатковані ними цінності в теорії аксіології такі: адаптація учнів до умов суспільного життя, пріоритети внутрішнього світу особистості у процесі навчання, створення умов для самореалізації потенційних можливостей людини тощо. Така соціально-психологічна спрямованість освітніх цінностей започаткувала пошуки наукових досліджень у подальшому.

У XX столітті проблема цінностей освітнього простору розгортається в дослідженнях представників феноменології, есенціалізму (Р.Пітерс, М.Поляні та ін.), герменевтики, перенніалізму (Дж. Батлер, Г. Хорн та ін.), екзистенціалізму (Ж. Марітен та ін.), експерименталізму (Дж. Дьюї, Т. Бремелд та інш.), теорії соціальної дії та ін. Ця велика дослідницька активність свідчить про неподоланність вихідної філософської колізії – розуму і цінностей. Лінія розмежування проходить для філософських шкіл через проблему раціональної чи моральної (ціннісної) визначеності світу [5].

Розвиток теорії цінностей відбувається шляхом суб'єктивізації та трансценденталізації проблеми. Цінності розглядаються як духовні феномени, вічні трансцендентні сутності, закладені Богом; як потенційна довершеність, виражена у предметах навколишнього світу. Окремі напрямки різко психологізують природу цінностей, ототожнюють їх із суб'єктивною оцінкою.

Упродовж багатьох десятиліть XX століття проблема цінностей була предметом аналізу філософії марксизму та діалектичного матеріалізму, розглядалася на засадах принципу діяльності, соціальної визначеності поведінки індивіда тощо [3, 4]. Такий різнобічний досвід філософських пошуків і в західній, і у вітчизняній філософії дає змогу з нових, узагальнених позицій аналізувати означену проблему і визначити ключові цінності сучасного вітчизняного освітнього простору.

На які ж загальнозначущі цінності орієнтуватися в сучасному українському освітньому просторі? У своїй книзі «Цінності в проблемному світі» Н. С. Розов пише: «філософський аналіз допомагає визначити три блоки загальнозначущих цінностей: кардинальні, субкардинальні і етносні - визнані в рамках певного співтовариства як загальнозначущі» [9, с.190].

Кардинальний блок цінностей передбачає вільне світоглядне самовизначення як освітню цінність, яка призначає освіті наступну місію: забезпечення умов для вільного самовизначення кожної людини в просторі світоглядів для прийняття людиною власних цінностей у формі життєвих цілей, провідних мотивів та інтересів, прагнень, потреб, принципів і т. д.

Інша освітня цінність – особистісна само актуалізація в культурі та житті. Вона пов'язана з орієнтацією освіти на інтереси самого індивіда, вільного, творчого, який само реалізується. Людина у культурі, житті, професії повинна знайти своє місце. І в цьому йому має допомогти освіта. Місія освіти полягає в тому, щоб знайти індивідуальний підхід до людини, забезпечити їй визначення культурного становища свого особистісного потенціалу, внутрішніх, неусвідомлених, навіть ірраціональних потреб. В іншому випадку цей культурно нереалізований потенціал може стати руйнівним для самої особистості та соціально небезпечним явищем.

Володіючи соціальною цінністю, освіта як соціальний інститут виконує ряд соціальних функцій. Найголовнішою функцією освіти для сучасної молоді є функція соціалізації в розвиненому суспільстві. Вона пов'язана з формуванням соціальної структури суспільства та його змінами: із соціальною мобільністю, престижем та інш. Наприклад, сьогодні роль освіти як фактора соціальної мобільності та підвищення соціального престижу людини (або групи) зросла, оскільки освіта стала одночасно фундаментом і засобом просування по соціальних сходах . У розвинених країнах рівень і якість освіти входять в число найбільш істотних критеріїв, що визначають соціальний статус індивіда (групи).

У здійсненні соціальних функцій найбільш яскраво проявляється інструментальна цінність освіти, перш за все, професійна. Підвищення заробітної плати, більш висока посада, ширші можливості у виборі видів і сфер професійної діяльності є найбільш значущими результатами професійної освіти.

Орієнтація на освіту як на спосіб і інструмент підвищення соціального статусу дозволяє говорити про статусно-престижні цінності освіти. Саме цей аспект цінності освіти виявляється сьогодні найбільш привабливим і значущим в нашій країні. Саме ним пояснюється парадоксальна українська ситуація, при якій в умовах загальної кризи і периферійного положення освіти її статус і цінність залишаються досить високими.

Найбільш глибинний і сутнісний зміст освіти для суспільства реалізується через його соціальну функцію, причому культурно-світоглядна складова займає одне з провідних місць. Сьогодні в сучасному суспільстві ціннісні аспекти освіти, пов'язані з культурно-світоглядною

функцією, які представляють собою морально-етичну цінність освіти, що фіксує необхідність формування вільної і відповідальної особистості, сьогодні вкрай недооцінюються.

Моральна компонента змісту освітнього простору, характеризує і визначає цілі, зміст і сутність освіти. Актуальність аксіологічного аспекту сучасної освіти викликана саме тим фактом, що освіта все більше втрачає духовно-моральні цінності та традиції. Сюди включається політико-ідеологічна цінність освіти. Вона полягає в можливості формування чітких світоглядних установок, поглядів, цінностей загальнолюдського характеру, спрямованості на формування громадянського суспільства [8, с.224].

Треба відзначити, що освіта як цінність і цінності в освіті, складають ядро і основу аксіологічної проблематики філософії освіти, що є методологічною основою аналізу теорії і практики розвитку сучасної системи виховання. Реальний розвиток системи освіти неможливий без опори на позитивні традиції і культурні досягнення, вже наявні в системі освіти. Необхідна орієнтація на загальнолюдські цінності, світову і національну культуру, гуманітаризацію і гуманізацію освіти, створення культурного середовища для саморозвитку особистості. Освіта повинна не лише давати вузьку спеціалізацію тому, хто навчається, а й, для свідомого і вільного самовизначення людини в цьому світі, освіта повинна залучати до світу людських цінностей.

Ментальні цінності суспільства лежать в основі аксіологічного забезпечення освітньо-виховної системи, де головними мають бути питання формування людини як гармонійної особистості. Гармонійна особистість – це людина, збалансований з природою, з суспільством, з самим собою, а не засіб для досягнення якихось цілей. Головна мета виховання сьогодні – розвиток людини і формування у нього людських якостей, які допомагають йому вести гідну і задовольняє її життя і відповідають прогресивним цілям і потребам суспільства. Виховання виступає цілеспрямованої соціалізацією, а соціалізація – це процес і результат засвоєння людиною історично вироблених соціальних норм і культурних цінностей, які передбачають його включення в систему суспільних відносин і самостійне відтворення цих відносин.

Формування сучасних ключових цінностей освітнього простору сьогодні в Україні відбувається також під впливом загальноєвропейських інтеграційних процесів і розгортається у двох напрямах: розвиток співдружності між провідними європейськими університетами (відповідно до угоди про Велику хартію університетів) та об'єднання в єдине європейське освітнє середовище національних систем освіти і науки на засадах спільних вимог, критеріїв і стандартів. Це кардинально змінює існуючий погляд на завдання освіти як на «трансляцію знання, відтворення культури, її цінностей і традицій» і потребує визнання того, що освіта «відтворює наявний суспільний порядок, готуючи соціалізованих, компетентних, лояльних учасників колективного життя, які дотримуються норм, правил і законів, загальноприйнятих у певній країні» [6, 11].

Інтеграція суб'єктів соціально-політичної, суспільно-культурної діяльності створює певні умови й ефективні стимули прогресивного розвитку освітніх систем, ініціюючи процеси оновлення цінностей освіти. Виступаючи основним пріоритетом стратегії реформування освіти країн-членів Європейського Союзу, вони спрямовані на підвищення рівня освіченості суспільства.

Основні ціннісні орієнтири сучасного освітнього простору проголошені у Булонській декларації [7] – це якість, справедливе оцінювання, відповідність, мобільність, привабливість, а ключовими цінностями освітнього простору сьогодення є загальнолюдські і національні цінності.

Якість освіти відображає гармонійне поєднання нововведень і традицій, академічну бездоганність та соціально-економічну обґрунтованість, послідовність навчальних планів та свободу вибору для студентів, об'єднання навчального процесу з науковими дослідженнями, ефективність управління.

Гарантії якості забезпечує система справедливого оцінювання, яка дає змогу співвіднести результати дотримання якості освіти з «акредитацією».

Відповідність освіти забезпечується навчальними програмами, які відповідають потребам сучасного ринку праці. Затребуваність на ринку праці у будь-який час протягом усього життя найкраще досягається в разі отримання справжньої якісної освіти, надання різноманітних підходів і спрямувань курсів навчання, гнучкості програм з можливістю багаторазового підключення і виходу з програми, трансверсальних вмінь і навичок, як, наприклад, уміння спілкуватися та знання мов, уміння мобілізувати знання, вирішувати проблеми, працювати в колективі та розуміти соціальні явища.

Мобільність стає необхідною якістю студентів, викладачів, випускників у сучасному освітньому просторі.

Таким чином, аналіз розгортання питання цінностей освіти в теорії філософії засвідчує,

що сучасний стан розкриває її різновекторну спрямованість і дозволяє зробити висновок про необхідність подальшого ґрунтовного дослідження усіх аспектів цінностей освіти, задекларованих Болонською угодою, та приведення їх у відповідність до традицій і цінностей української освіти, її сучасних потреб.

Бібліографічні посилання:

1. **Андреева Т.А.** Трансформации в общественном бытии и ценностные ориентации личности / Т.А. Андреева // Гуманитарный журнал. – 2006. – №1–2
2. **Андрущенко В.** Культура. Ідеологія. Особистість / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К.: Знання України, 2002. – 587 с.
3. **Андрущенко В.П.** Пріоритети розвитку освіти XXI ст. / В.П. Андрущенко / Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. – К.: Знання України, 2000., – С. 3-11
4. **Анисимов С.Ф.** Ценности реальные и мнимые / С.Ф. Анисимов. – М.: Мысль, 2005. – 181 с.
5. **Анисимов С.Ф.** Теория ценностей в отечественной философии XX века / С.Ф. Анисимов // Весник Моск. ун.-та, 1994. – серия 7. – №4. – С. 40.
6. **Апель К.О.** Апріорі спільноти комунікації та основи етики. До проблеми раціонального обґрунтування етики за доби науки / К.О. Апель // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрямки: хрестоматія / Упоряд. В.В. Лях, В.С. Пазенок. – К.: Ваклер, 2006. – С. 360-421.
7. **Афанасьев М.С.** Социальные ценности и ценностная ориентация личности / М.С. Афанасьев. – М., 1990.
8. **Громов М.Н.** Вечные ценности… / М.Н. Громов //Вопросы философии. – 1994.– № 1. – С. 54-61.
9. **Донченко А.** Архетипи соціального життя і політика / А. Донченко, Ю. Романенко // Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
10. **Задохин А.Г.** Глобализация и глобальные проблемы человечества / А.Г. Задохин. – М., 2003.
11. **Кузнєцова І.В.** Аксіологічні та праксеологічні засади становлення особистості як суб'єкта культурно-освітньої діяльності / І.В. Кузнєцова // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Наук. журн. – К.: Міленіум, 2008. – № 2. – С. 20-25

УДК 37.013.73

Т. В. Каюк

СУЧАСНІ СОЦІАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ

Наведено аналіз тенденцій в осмисленні освітньої кризи, що представлені у працях сучасних українських та російських науковців. Більшість із цих тенденцій освітнього процесу є наслідками впливу загальнокультурних та економічних факторів, що виходять за межі самої освіти. Комплексний аналіз цих тенденцій не лише дає уявлення про стан сучасної вітчизняної освіти, а й про її подальшу долю.

***Ключові слова**:* освіта, криза освіти, тенденції розвитку.

Приведен анализ тенденций в осмыслении образовательного кризиса, что представлены в трудах современных украинских и русских ученых. Большинство из этих тенденций образовательного процесса является последствиями влияния общекультурных и экономических факторов, которые выходят за пределы самого образования. Комплексный анализ этих тенденций не только дает представление о состоянии современного отечественного образования, но и о ее дальнейшей судьбе.

Ключевые слова: образование, кризис образования, тенденции развития.

The articl presents point of view on the tendencies in the field of philosophy of education, that have been presented in the articles of modern Ukrainian and Russian scientists. The author analyzed those tendencies and made some conclusions about the modern state of education in Ukraine and it's future.

Key words: education, crisis of education, tendention of the development

© Т. В. Каюк, 2012

Постановка проблеми: наявна вітчизняна трирівнева система освіти, що побудована за класичним «древовидним» принципом, сьогодні не здатна задовольнити потреби сучасного

українського суспільства, держави та економіки. Причини цієї кризи досить глибокі і обгрунтовані у працях багатьох вітчизняних науковців. Такий стан речей зумовлює необхідність глибокого аналізу наявних тенденцій та пошуку нового дієвого принципу побудови освітньої системи для її реорганізації. Теоретичних пропозицій сьогодні існує дуже багато – від постмодерних до синергетичних проектів. Вибір великий, тому ситуація потребує більш детального аналізу та розгляду.

Аналіз актуальних досліджень: перед сучасною вітчизняною та зарубіжною філософією освіти постали наступні питання: постіндустріальне суспільство, постмодерна культура та освіта (Саух, П. Ю., Михаліна О., Ковжога С. О., Полєжаєв А.М., Тузіков С.А., Жук М., Костанчак С., Фрумін І.Д.); окремим пунктом є питання якості та майбутньої форми вищої освіти (Сухова Н.М., Завгородній А., Мєдвєдєв І., Пшенична Л.); важливим є питання подальшої долі гуманітарної складової освіти, формування суспільного та національного ідеалу (Шевченко В., Карпець, Л.А., Кулішенко Л., Гуров Ю.С.); використання методів та принципів синергетики в організації освіти (Добронравова І. С., Кочубей Н. В., Лутай В. С.) тощо. Ці автори та проблеми репрезентують лише невелику частину загального наукового процесу, що розгорнувся у даному полі.

Метою статті є: виділення певних основних тенденції сучасного стану та подальшого розвитку освітніх процесів в Україні. Ці тенденції є гранями розвитку сучасної освіти, що потребують кращого освітлення для побудови усієї об'ємної картини. Їх аналіз доможе зрозуміти суть процесів які відбуваються, надасть можливість створити цілісний образ вітчизняної освіти та її майбутнього.

Виклад основного матеріалу. Система вітчизняної освіти – це складне утворення, що побудоване за класичним «древовидним» принципом і складається із регулюючих державних органів, та державних і приватних навчальних закладів: «Такій моделі освіти, слідом за Ж. Дельозом та Ф. Гваттарі, можна приписати епітет «древовидна» [7, с.64]. Система державних органів освіти побудована наступним чином: існує єдиний центр – Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, що розгалужується на дрібніші державні регулюючі органи – «міністерства і відомства України, яким підпорядковані навчальні заклади; Вища атестаційна комісія України; Міністерство освіти Автономної Республіки Крим; місцеві органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування і підпорядковані їм органи управління освітою» (Закон України «Про освіту», ст. 11). Розпорядження надходять «згору вниз» за чіткою вертикаллю, що найповніше забезпечує реалізацію єдиною державної політики у сфері освіти. Міністерство освіти є єдиним центром з якого все виходить – «коренем дерева». А решта державної «вертикалі» – стовбур, що проводить по собі усі розпорядження до найвіддаленіших гілок – навчальних закладів.

Мережу власне навчальних закладів складають дошкільні, середні, позашкільні, професійно-технічні навчальні та вищі заклади усіх форм власності, а також заклади позашкільної та післядипломної освіти. Діяльність усіх цих закладів чітко регулюється загальними вимогами та стандартами; межі самоврядування навчальних закладів визначені Законом України «Про освіту» та іншими законами і нормативними актами. Усі вони в обов'язковому порядку проходять процедуру акредитації або атестації, і постійно мають підтверджувати свій статус. Держава гарантує «якість освіти в обсязі вимог державних стандартів освіти» (Закон України «Про освіту», ст. 18), незалежно від форми власності навчального закладу, однак виникає питання щодо відповідності самих цих стандартів вимогам сучасного світу.

Ще однією важливою ланкою освітньої системи України є органи громадського самоврядування: спілки педагогів усіх рівнів. Саме на них Законом України «Про освіту» покладається місія «зворотнього зв'язку» по владній вертикалі, тобто вони мають право розробляти та вносити пропозиції щодо державного регулювання освітньої сфери.

Така організація вітчизняної освітньої системи покликана забезпечувати чітке державне регулювання та високі освітні стандарти. Проте, на сьогодні вона втрачає свої позиції та авторитет, навіть пересічним громадянам видно цілу низку очевидних недоліків:

– слабка швидкодія введення змін: владна вертикаль налаштована на роздачу розпоряджень, а не на прийняття та розгляд зауважень та пропозицій;
– слабка інноваційна здатність – нововведення вводятся занадто повільно через велику кількість інстанцій які вони мають пройти. Якщо ініціатива йде із найнижчої ланки, то пропозиція має пройти всю вертикаль «знизу вверх», отримати там позитивну оцінку (після тривалого розгляду), і знову пройти шлях «зверху вниз»;
– недостатня матеріальна та технічна база освітніх закладів;
– непрестижність професійно-технічної освіти;
– існуючий у суспільстві пріоритет «диплому» над «знаннями» тощо.

Проте, потрібно відмітити, що усі існуючі недоліки освітньої системи в Україні пов'язані не лише з економічною відсталістю, слабким громадянським суспільством та бюрократизацією усіх сфер життя. Більшість з них є закономірним наслідком цілого ряду об'єктивних світових та загальнокультурних тенденцій, які неминуче чинять вплив не лише на вітчизняну освіту. Ці тенденції є «симптоматичними», бо їх джерело знаходиться у самому суспільстві та його закономірному розвитку. Розглянемо ці тенденції більш детально.

Тенденція до комплексності (взаємообумовленість) кризи. У статті Л.А. Карпець «Криза сучасної освіти і шляхи її подолання» зазначається, що питання про кризу в освіті постало ще у 1967 році на Міжнародній конференції в США, де її суть була «визначена як нездатність іти в ногу з розвитком суспільства, як невідповідність між сподіваннями окремих особистостей і потребами суспільства, з одного боку, і можливостями системи освіти – з другого» [4, с.140]. Багато вітчизняних науковців постулюють наявність такої невідповідності і в українській освіті. Державні документи, зокрема «Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки», «Стратегія реформування освіти в Україні» та інші, свідчать про визнання цієї кризи на державному рівні, а останні спроби реформування тих чи інших аспектів шкільної та вищої освіти (введення та відміна 12-річної школи, щорічні зміни правил вступу до ВНЗ, запровадження зовнішнього незалежного тестування, розробка проекту нового Закону України «Про вищу освіту» тощо) свідчать про те, що процес реформування вже розпочато.

У вищезгаданих нормативних документах ведеться мова про державне управління, якість освіти, процес освіти, економічні чинники, підвищення престижності педагогічної практики, профільне навчання, виховання високих моральних та громадянських ідеалів тощо. Розгляд усіх цих аспектів свідчить про багатогранність кризових явищ в освіті, адже інститут освіти «формувався як засіб вирішення певних суспільних завдань, а тому йому в принципі не достатньо внутрішнього ресурсу для виходу з кризи, він надто залежить від зовнішніх умов та інших більш фундаментальних сфер суспільства (виробництво, політика і право, наука тощо)» [4, с.141], тобто криза освіти, супроводжується більш глибокими явищами – кризою багатьох інших, пов'язаних з нею, сфер суспільства. Тож стає очевидним, що криза освіти в Україні, як і в світі в цілому, є закономірним результатом технологічного та наукового прогресу, економічного та культурного розвитку. Питання у тому, чи буде достатньо (та й чи можливо) реформувати саму лишень освіту, щоб отримати позитивні зрушення і в інших сферах суспільного життя? Чи буде ефективною реформа освіти без врахування інших чинників (рівня економічного розвитку, високого рівня корупції, низького рівня довіри до державних органів, принципової зміни роботи з інформаційними потоками тощо)?

Тенденція до комерціалізації вищої освіти найбільш «проступає» в тих місцевостях, де відсутня певна тягла освітня традиція, адже заклади вищої освіти можуть бути джерелом значного доходу, що і використовують сучасні ділки: «Так, якщо в колишньому СРСР лише 30% учнів після закінчення середньої школи закінчували вищий навчальний заклад, то нині 80% учнів, і звичайно, інтелектуальний потенціал, оцінений у 124 прохідних бали, необхідний мінімум при зарахуванні до ВНЗ занадто малий, щоб такий студент міг оволодіти програмою вищої школи у повному обсязі. При такій ситуації постановка питання про якість освіти є недоцільною....» [4, с.141]. Питання якості освіти за таких умов дійсно недоцільне. Освітні послуги стали товаром, що має попит на ринку і здатний принести чималий прибуток.

Цілком очевидно, що нагальними заходами мають стати: введення дієвої системи моніторингу якості освіти у кожному конкретному закладі; перегляд адекватного вступного балу; покращення якості, умов та престижності здобуття професійно-технічної освіти (це зменшить навантаження на ВНЗ). Важливою умовою також має стати забезпечення належної заробітної плати працівникам, що здобули професійно-технічну освіту, що автоматично підніме рівень її престижу. Проте, це питання також є комплексним, бо залежить від загального економічного становища країни, рівня корупції та рівня життя населення. Окрім значного зниження якості отримуваної освіти та її здорожчання останнім часом спостерігається ще й відтік абітурієнтів на навчання за кордон, де освіта може бути дешевшою, якіснішою та доступнішою.

Отже, попри задекларовану тенденцію до збільшення автономності університетів, деякі питання мають залишатися на контролі – підтримання високих стандартів та моніторинг якості освіти і адекватності оплати за навчання.

Тенденція до технократичної асиметрії в освіті. «Джерело цивілізаційної кризи, що ехом відкликається в освітній системі, –"технократичний перекіс" знання на шкоду гуманітарній її складовій» [5, с.60] – можна зробити висновок, що ця тенденція стала наслідком обох попередніх (комплексності кризи та комерсалізації вищої освіти), адже саме споживацьке суспільство, яке потребує чіткого та матеріального продукту і як найшвидше, призвело до того, що освіта стала не засобом формуванням людини, а перш за все – комерційним продуктом, що направлений

на отримання прибутку. Таким чином, асиметрія у відносинах гуманітарної на технократичної сфери є закономірною і цілком передбачуваною. «Ефективність та утилітарність» – ці слова стали девізом нашого часу. Суспільство споживання породжує лише споживачів та виконавців – коло замикається.

У цьому руслі багато філософів бачать саме у філософії освіти порятунок гуманітарної сфери: «Філософія освіти постає у цьому сенсі як один із засобів подолання технологізації, інтитуалізації та бюрократизації» [5, с.66]. І ця точка зору не є лише ще однією спробою легалізувати нову течію філософії, а є реальною противагою бюрократичному та утилітарному ставленню до освіти, її цілей та задач. Суто педагогічна теорія не ставить перед собой таких комплексних задач.

Тенденція до формалізації освіти: «У сучасній українській системі освіти школу можна порівняти з в'язницею, головним фактором якої є термін, а не виконана робота. В інших місцях до уваги береться робота, а не те, скільки на неї пішло часу» [4, с.142]. Безперечно, що ця тенденція пов'язана з пунктом про «комерсалізацію вищої освіти» – освіта втрачає своє основне призначення, бо воно замінюється іншим (отримання прибутку, здобуття «корочки», «диплому»), а тому і стає формальним інститутом – про якість такого навчання мова не йде. Проте, знову ж таки ця тенденція в освіті є лакмусовим папірцем відносин у суспільстві взагалі: у такому суспільстві, державі формалізм є всепроникним явищем. Тобто проблема виходить за межі поля освіти, що ще раз свідчить про комплексність освітньої кризи та її тісні зв'язки із усіма сферами суспільного життя.

Тенденція до інформатизації освіти та прискорення усіх процесів пов'язаних з інформацією: «Людські можливості поглинати інформацію і ступінь необхідності інформаційного обрамлення всіх сфер життєдіяльності людини вступили в явну суперечність. Спроба наздогнати нові явища і процеси суспільного життя, маючи закостенілу ще в XIX ст. структуру, призвела до серйозної дезорієнтації в діяльності інституту освіти» [4, с.142]. Ця тенденція «прискорення» кінця XX – поч. XXI ст. була відмічена багатьма філософами, (серед яких першими були футурологи Е. Тоффлер та Ф. Фукуяма) і стосується не лише інформації, але і багатьох інших аспектів людської цивілізації. В сфері освіти, це означає, що вже неможливо створювати та затверджувати певні довгострокові навчальні плани, бо вони занадто швидко втрачають свою актуальність. Централізована система контролю освіти в Україні не здатна вчасно реагувати на зміни, тож так чи інакше, проте освітня система має пройти певні процеси децентралізації та надання більшої автономності школам та внз. В разі децентралізації гостро постають два питання, що потребують більш детального та практичного розгляду:

1) фінансування освітніх закладів (адже справжня автономія можлива лише за фінансової незалежності);

2) контролю якості освіти.

Тенденція до переходу на якісно інший рівень роботи з інформацією тягне за собою зміну освітньої парадигми: «Те, що освіта повинна відтворювати всю ту суму знань, що накопичило людство, залишається у минулому. Властиві індустріалізації відносини на засадах принципів відображення зникають» [6, с.4]. Не новою є думка про те, що головним завданням будь-яких сучасних освітніх програм має бути – навчити учнів оперувати інформаційними потоками, орієнтуватися в них, створювати нові інформаційні джерела та розвивати здатність до постійного навчання протягом життя.

Тенденція нового рівня інформації відповідно породжує ряд інших, що змінюють образ освіти безпосередньо на практичному рівні:

1) невідворотня *видозміна ролі усіх учасників навчального процесу*, проте суть залишається та сама: вчителі мають навчати, а учні – навчатися. Перш за все відбувається зміна ролі вчителя, як безпосереднього виконавця: «Патерналістська педагогіка змушена буде в цій ситуації поступитися педагогіці співробітництва, конструктивність якої буде визначатися спільним пошуком істини. Гарантією «співробітництва» педагога й учня стає усвідомлення того, що викладачеві слід навчати як незнавцю» [6, с.4]. Така позиція є досить раціональною та розумною, особливо з огляду на те, що вчитель, як жива людина, сам може не завжди встигати за швидкоплинними змінами. Тому, аби не втратити авторит серед учнів, він одразу має поставити себе на позицію «пізнаючого», на відміну від «всезнаючого».

Складається враження, що це питання суто педагогічної практики і відношення до філософії немає. Проте варто дивиться ширше і тоді стає очевидним, що причини цих змін лежать у полі філософії культури та філософської антропології. Саме ці глибокі причини переходять у поле філософії освіти і стають її предметом;

2) тенденція до *відмови від авторитарного тиску* вчителя на учня, «системи» на вчителя і т.д.: «Щоб у наших дітей розвинулася здатність до розуміння, їхня думка повинна стати

розкріпаченою і дійсно запитувальною. А це вимагає інших підходів до розробки новітніх методик перевірки та оцінки знань учнів» [6, с.6]. Безумовно, що така авторитарна модерна модель освіти є відображенням наявних відносин у самому суспільстві, державі, культурі. Світ змінюєть, форми та стилі управління та виробництва змінюються, тож і освітній процес теж має зазнати змін.

Особливого звучання це питання набуває у постмодерніській філософії освіти: «Постмодерністи намагаються проблематизувати західну традицію, подолати відносини домінування та субординації, поділу на прогресивних та непрогресивних, на центр та периферію, і допомогти «іншим» відновити їх «голоси» в історії» [5, с.61]. Таким чином, як бачимо, відмова від авторитарності є загальнокультурною та цивілізаційною тенденцією, що відображається і на освітньому процесі, його учасниках та змісті і безпосередньо пов'язана із загальною достуступністю інформації;

3) з двох попередніх пунктів відповідно випливає тенеденція *діалогічності освітнього процесу*: «Установка на діалог має стати усвідомленою стратегією педагогічного пошуку і повсякденної педагогічної праці. Але діалог – це не просто розмова, бесіда, тим паче не простий обмін паче не простий обмін монологами. Діалог передбачає взаємний обмін смислами, певну співпрацю на спільній ниві пошуку істини» [6, с.5]. Так як учень та вчитель стоять на рівних позиціях – «тих хто пізнає», за відсутності одностороннього тиску вчителя, то їх відносини можуть бути засновані лише на рівному діалозі. Метою такого діалогу має стати пізнання світу, себе та істини;

4) тенденція до зростання значення та популярності такого *явища як «освіта протягом життя»* (Лісабонська стратегія, Хартія Європейських університетів з питань безперевної освіти). Якщо раніше зміна принципів роботи в тій чи іншій професії відбувалася раз на два-три покоління, то сьогодні (особливо в певних галузях) ці процеси скоротилися до двох-трьох років. Це означає, що людині замало просто отримати професію протягом п'яти-семи років – вона має постійно поновлювати свої знання, займаючись самоосвітою, або відвідуючи спеціальні курси. Інфраструктура таких курсів з підвищення кваліфікації набуває все більшого значення та виходить на одній з центральних позицій в освітній системі;

5) тенденція *зростання все більшої зацікавленості в освіті дорослих* людей (Хартія Європейських університетів з питань безперевної освіти). Ця тенденція тісно пов'язана із попередньою і викликана тими ж причинами. Проте, вона має свої особливості, що зумовило її виділення окремим пунктом. Так, людям, що отримали освіту та професію більше 20 років тому, потрібно наголошувати і фактично заново переконувати у тому, що цей процес має і надалі бути неперервним;

6) тенденція до *появи та розвитку суміжних наук* – наук на стику традиційних галузей наукового знання: «визначальною тенденцією стає синтез знань, взаємне збагачення наук як усередині окремих галузей, так і зовні із суміжними гуманітарними, фундаментальними, природничими і технічними науками. Поглиблений розподіл наукової праці, який раніше не тільки сприяв накопиченню наукових фактів і узагальнень, але й вибудовував стіну нерозуміння на стиках наук, призупиняється» [6, с.6]. Поява суміжних наук та нових галузей знання не є досить новою тенденцією, проте у даній роботі і неможливо оминути. Адже це ще раз наголошує не просто на розширенні, а якісній зміні наукового, відповідно і освітнього, поля. На практиці для системи освіти ця тенденція виливається у необхідність створення та розробку нових циклів предметів, поглиблення взаємодії кафедр та факультетів у внз.

Проблема дуальності індивідуального та соціального як «тенденції до деперсоналізації людини на шляху її крайньої індивідуалізації, так і тенденції нівелювання особистості в колективних (етнічних і регіональних) утвореннях. Думаю, що у напрузі цих двох тенденцій і буде знаходитися проблемне поле сучасної освіти, яка, бажає вона цього чи не бажає, буде обслуговувати ці два соціальних замовлення» [6, с.8]. У цій тенденції сучасної освіти постає філософське запитання: «Чи має бути освіта технологією, а чи «творенням» людини (з рос. «образование»)?». Безумовно, що відповідно до принципу дуальності неможливо надати суцільну перевагу одній із складових, до того ж сучасні мультивиклики світу потребують людей обох видів, а отже і освіта має бути здатною їх готувати.

Тенденція до розбудови інноваційної моделі освіти: «У 2009 році найпріоритетнішим напрямком розвитку європейської освіти було визнано розбудову висококреативної та інноваційної «Європи знань». Орієнтація на реформування освіти на цій платформі практично дає можливість здійснення транзитів» [3, с.25] З огляду на широку популяризацію цього твердження і досить розмите його визначення, у автора складається думка, що «інноваційна освіта» є більше схожою на новітній бренд в філософії освіти та педагогіці, ніж на справді дієву програму виходу з кризи. Проте таке твердження потребує більш детального дослідження, що

неможливо у межах цієї роботи.

Тенденція до формування навичок взаємодії на всіх рівнях – від регіонального до міжнародного: «формування розуміння потенціалу партнерства та розробки партнерських проектів на міжнародному, національному, регіональному рівнях, рівні громад при вмінні пошуку джерел фінансування. Формування навичок участі в міжнародних освітніх програмах та проектах» [3, с.32]. Ця тенденція не просто є даниною моді, вона є результатом закономірного людського прогресу, і стала можливою, перш за все, завдяки сучасним каналам взаємодії – розвинуті транспорті системи та канали швидкої передачі інформації. Професійна модель освіти навчає лише професії, тоді як сьогодні все більше приділяють уваги проблемі реалізації набутих навичок, адже поле для реалізації розширилося до меж усього світу.

Ця тенденція має також і відношення до проблеми зв'язку освіти та науки – неможливо, щоб ці дві сфери існували окремо.

Список даних тенденції неможливо вичерпати у межах даної роботи, проте їх зазначення дає можливість окреслити проблемне поле філософі освіти та проблеми освітнього процесу в Україні взагалі. Усі вищезгадані питання мають практичні результати та потребують практичних змін, але й інші фактори, які, хоч і не мають прямого відношення, проте опосередковано впливають на розвиток освіти. Ось лише деякі з них:

– *поширення ідей трансгуманізму та розвиток NBIC-технологій*: «Розвиток NBIC-технологій змінює саму суть людини і її індивідуальність, розум, етику, різні соціально-економічні конструкції і психіку людини в результаті їх конвергенції і синергії у рамках технологічного імперативу. В еру надтехнологій творці високих технологій повинні розуміти, що створюване ними наукомістке майбутнє може призвести до дефолту навіть найгуманніші й найблагородніші ідеї, а це, у свою чергу, зобов'язує приділяти увагу світоглядному аспекту трансгуманістичних тенденцій у суспільстві ризику» [2, с.24]. Ідеї трансгуманізму (зміни фізичних та пізнавальних можливостей людини за допомогою новітніх технологій) появилися разом із виникненням такого явища як «NBIC-технології» (злиття найновітніших напрямів науки – нано-, біо-, інформаційних та когнітивних технологій). Навколо цих ідей одразу ж розгорілася гостра полеміка щодо етичних та гуманістичних сторін можливих наслідків їх реалізації. І хоч до їх практичного масового втілення ще далеко, проте вже сьогодні існують такі інформаційні та когнітивні технології, що принципово змінюють весь процес навчання та набуття людиною навичок;

– *стан кризовості став звичною нормою життя:* «криза перетворюється на постійний фактор сучасного розвитку» [3, с.26]. Будь-яка система перебуває у постійному розвитку, що складається із періодів кризи та періодів стабільності – періоди стабільності завжди довші та триваліші, але криза також є необхідним моментом переходу на інший рівень функціонування. У зв'язку із фактором прискорення усих процесів періоди стабільного функціонування будь-якої системи у сучасному світі суттєво скоротився і тому криза стала звичним явищем – це твердження стосується і освіти. Тож нова система освіти має бути настільки гнучкою, щоб встигати вчасно реагувати на постійні зміни та кризові виклики;

– *критична філософія постмодернізму*: «Явище постмодернізму в освіті – це радикальний перегляд і переосмислення тих підстав, на яких грунтується уся будівля європейської культури і цивілізації. З одного боку, постмодернізм надмірно релятивизирует моральні цінності і норми, відкидаючи пріоритети і чіткі орієнтири. З іншого боку, сила постмодерністського мислення саме у визнанні культурного поліфонізму, що відкриває простір для справжнього діалогу, в звільненні його від догматизму, підкресленні радикального плюралізму мовних ігор» [5, с.66]. Постимодерніська філософія є, по-суті, критичним переглядом ідей та практики модерну, то ж її ідеї розповсюджуються і на існуючу модель освіти, як на витвір виключно модерної доби. Сама постмодерна філософія, у тому числі і у частині освіти, є дуже різною і пропонує безліч ідей, проте вона не є конструктивною і тому до її пропозицій потрібно ставитися дуже обережно. Але і ігнорувати її теж неприпустимо.

Висновки. Таким чином, як бачимо, криза освіти – це не вузькопрофільна проблема, що протікає лише в її межах, а складний та глибокий процес, що тісно пов'язаний із майже усіма сферами життя людини та суспільства. Питання про видозміни системи вітчизняної освіти постало із усією очевидністю та необхідністю, проте залишається невизначеним які саме мають бути зміни і у якому руслі. З огляду на викладений у статті матеріал, автор наголошує на необхідності, перш за все, комплексних змін не лише у освіті, а й у суспільстві та економіці загалом – лише тоді освітня реформа може бути вдалою. Саме тому важливими є такі аспекти як державне регулювання та активне громадське суспільство.

У сучасному світі освіта, безумовно, постає як технологічний процес, де «на виході» є має бути готовий продукт – кваліфікований спеціаліст. Але, з огляду на усі перелічені тенденції,

постає суто філософське питання – «Чи буде цей спеціаліст Людиною»?

Бібліографічні посилання:

1. Закон України «Про освіту» від 04.06.91.
2. **Дєнєжніков С.** Вплив NBIC-конвергенції технологій на волюцію антропосоціогенезу: виклики сучасності / С. Дєнєжніков // Світогляд – філософія – релігія: зб.наук. праць. / за заг. редакцією д-ра філос. наук, проф. І. П. Мозгового. – м. Суми: ДВНЗ "УАБС НБУ", – 2012 – С. 15-25. – (випуск 2).
3. **Жук М.** Суспільний розвиток у ххі столітті: освітній потенціал соціальних трансформацій, транзитів, інновацій / М. Жук, С. Костанчак // Світогляд – філософія – релігія: зб.наук. праць. / за заг. редакцією д-ра філос. наук, проф. І. П. Мозгового. – м. Суми: ДВНЗ "УАБС НБУ", – 2012 – С. 25-34. – (випуск 2).
4. **Карпець Л.А.** Криза сучасної освіти і шляхи її подолання / Л.А. Карпець // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна.– Серія: Філософія. Філософські перипетії. – 2010. -№ 917. – С. 140-144.
5. **Михалина О.** Философия образования и постмодернизм / О. Михалина // Світогляд – філософія – релігія: зб.наук. праць. / за заг. редакцією д-ра філос. наук, проф. І. П. Мозгового. – м. Суми: ДВНЗ "УАБС НБУ", – 2012 – С. 58-68. – (випуск 2).
6. **Саух П. Ю.** Експлікативні зміни сучасної освіти в контексті трансформацій науки постіндустріального суспільства / П.Ю. Саух // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. — 2005. — № 20. — С. 3-8.
7. **Свірський Я.** Виступ на круглому столі: «Синергетика в образовании: возможности методологии. Круглый стол в редакции журнала «Філософія освіти» / Я. Свірський // Філософія освіти – 2006 – № 3 (5) – С. 54-92

УДК 316.3:008

Т. А. Арташкина

РЕВОЛЮЦИИ В КУЛЬТУРЕ

Революція в культурі, чи культурна революція, є такою трансформацією культури, яка безпосередньо приводить до кардинальної зміни напрямку культурного розвитку. Вивчається соціальний механізм культурних революцій. Детально описуються революції в культурі, що мали місце в російській історії і є зумовленими розривами, що в ній існують. Виділяються загальні характеристики таких культурних революцій. Ставиться питання про необхідність і можливість їх типології.

Ключові слова: трансформація культури, культурна революція, біфуркація, модернізація культури, культурна революція в Китаї, хрещення Русі, реформи Петра І, соціалістична культурна революція в СРСР, реформи 1990-х рр. в Росії, типологія культурних революцій.

Революция в культуре, или культурная революция, есть такая трансформация культуры, которая непосредственно приводит к кардинальному изменению направления культурного развития. Изучается социальный механизм культурных революций. Подробно описываются революции в культуре, имевшие место в российской истории и обусловленные разрывами, в ней существующими. Выделяются общие характеристики таких культурных революций. Ставится вопрос о необходимости и возможности их типологии.

Ключевые слова: трансформация культуры, культурная революция, бифуркация, модернизация культуры, культурная революция в Китае, крещение Руси, реформы Петра I, социалистическая культурная революция в СССР, реформы 1990-х гг. в России, типология культурных революций.

A revolution in culture, or a cultural revolution, is the transformation of culture, which directly leads to a cardinal change in the direction of cultural development. The paper analyzes a social mechanism of cultural revolutions and describes in detail revolutions in culture, which occurred in the history of Russia and were determined by the gaps that exist in this history. The common characteristics of such revolutions are outlined as the necessity and possibility to create their typology are discussed.

Key words: transformation of culture, cultural revolution, bifurcation, modernization of culture,

© Т. А. Арташкина, 2012

Cultural Revolution in China, Christianization of Russia, Peter the Great´s reforms, socialist cultural revolution in the USSR, 1990s reforms in Russia, typology of cultural revolutions.

Единство традиций и обновления – универсальная характеристика любой культуры. И новация является способом обновления культуры. Революции в культуре – это особый вид новаций, которые отличаются от других видов не столько характером и механизмами своего генезиса, сколько своей значимостью, своими последствиями для развития культуры, поскольку непосредственно фундируют перестройку универсалий культуры. В период революционных трансформаций в культуре, как и в социальных революциях, вера в прежние культурные и социальные ценности ослабевает, людьми овладевает желание отринуть прежнюю культурную систему, а новизна, независимо от того, ведет она к лучшему или к худшему, обретает неодолимую притягательную силу. В данном исследовании анализу подвергаются такие характеристики культурных трансформаций, которые выделяют культурные революции из общего ряда трансформаций в культуре.

Как правило, термин «трансформация» (от лат. transformatio – изменять) обозначает преобразование структур, форм и способов определенной деятельности, изменение ее целевой направленности. Культурная трансформация так или иначе всегда связана с риском, кризисом и побуждением человека к выживанию и адаптации. Однако, как подчеркивает В.И. Ионесов (Российская Федерация), расширительное толкование этого термина размывает его содержание и привносит в анализ культурной трансформации некую неопределенность: «…трансформация есть всегда изменение, но не всякое изменение есть трансформация», поскольку «…под изменениями можно понимать решительно любой онтологический ряд в развитии культурных сущностей». «Вещь может изменять свое местоположение, перемещаться с одного места на другое, не меняя при этом свою сущность, т.е. оставаясь в изменении самой собой. Трансформация же вещи предполагает разрушение формы (телесности) вещи, что неизбежно влечет за собой и смену ее смыслового значения. Исходя из этого, можно определить изменение как смену (перемещение) положений в рядах состояний признаков или сущностей, нарушающих прежнее устойчивое равновесие в их отношениях друг к другу. Тогда как трансформация есть способ актуализации (осуществления) перехода, радикальное, качественное преобразование сущностных характеристик объекта/явления» [1, с.5].

Данный подход к дефиниции трансформации культуры репрезентирует два социокультурных процесса.

Во-первых, поскольку всякий риск обусловлен неопределенностью, то он всегда сопровождается выбором того или иного пути развития. Для обозначения ситуаций, связанных с появлением кризиса в социальной системе или культуре, после которого возможно ее развитие в различных направлениях, вплоть до полного уничтожения, все чаще и чаще употребляется термин «бифуркация». Такое понимание бифуркации применимо, прежде всего, к тем периодам социального развития, в которые происходят процессы либерализации, социальных изменений, социальных конфликтов и социальных взрывов. Это означает появление возможности вариативности в социальном развитии. Именно в таком смысле, например, применяет этот термин О.Н. Смолин (Российская Федерация), определяя социальную революцию как бифуркацию: «Очевидно, что любой революционный кризис такому пониманию бифуркации вполне отвечает, и тем более, чем он глубже. После каждой революции возникает новый этап, новая линия в развитии общественной системы, и это не случайно. В условиях «спокойного» функционирования данного социума, циклического воспроизводства его отношений и институтов социальные инновации, разумеется, возникают, но они всегда достаточно жестко ограничены наличными условиями… Совершенно иначе выглядит ситуация революционного кризиса… В этих условиях общественные группы, выступающие как субъект истории, при поддержке широких масс действительно способны направить развитие событий в то или иное русло (хотя отнюдь не всегда - в желаемое), а возможность появления принципиально новой социетальной системы из абстрактной превращается в реальную» [2, с.43-44].

Одним из первых термин «бифуркация» в российской социогуманитарной сфере начал употреблять А.Г. Асмолов, который вводит в научный оборот термин «феноменом возмущающего поведения», или «феноменом беспорядка». «Они (молодежь - А.Т.А.), по существу, угадывают ту идею бифуркации, которую высказал и великолепно обосновал Илья Пригожин: любой малый сигнал может привести систему в совершенно новое состояние. … За всеми феноменами возмущающего поведения в любое время, в любых культурах, будь то у средневековых вагантов, шутов или диссидентов, всегда стоит поиск какого-то пути в развитии культуры, то, что называют механизмами вариативности развития культуры или механизмом по выработке неопределенности» [3, с.23-24]. Здесь феномен беспорядка имеет две особенности.

Во-первых, данный феномен всегда действует в ситуации бифуркации. Добавим, что и не только в ней, но в этой ситуации он действует особенно интенсивно. Во-вторых, все феномены возмущающего поведения фундируют механизмы вариативности развития культуры. По сути, речь идет о приобретении нового качества в социокультурной системе.

Кстати, сам И.Р. Пригожин, бельгийский физик и лауреат Нобелевской премии (1977), следующим образом комментирует явление бифуркации: «Литературное произведение, как правило, начинается с описания исходной ситуации с помощью конечного числа слов, причем в этой своей части повествование еще открыто для многочисленных различных линий развития сюжета. …всегда интересно, какой из возможных вариантов развития исходной ситуации будет реализован. Так же и в музыке - в фугах Баха, например, заданная тема всегда допускает великое множество продолжений, из которых гениальный композитор выбирал на его взгляд необходимое. Такой универсум художественного творчества весьма отличен от классического образа мира, но он легко соотносим с современной физикой и космологией» [4].

В культуре бифуркация всегда сопровождается условиями неопределенности и риском выбора того или иного пути культурного развития. Феномены возмущающего поведения, фундируя не-общие пути социокультурного развития, непосредственно приводят к преобразованию структур, форм и способов определенной деятельности, изменению ее целевой направленности, что и обусловливает трансформацию культуры. В этом смысле трансформация культуры и бифуркация не просто взаимосвязаны, а неразъединимы. Но эта взаимосвязь носит, как правило, односторонний характер: бифуркация может не всегда сопровождаться культурной трансформацией, а культурная трансформация всегда спровоцирована бифуркацией. При этом трансформация никогда не отрывается от культуры и не оставляет ее. Без культуры трансформация безжизненна.

В свою очередь, данное свойство и бифуркации, и трансформации культуры значительно расширяет ареал бифуркационных процессов, поскольку в этом случае бифуркация не всегда способна заканчиваться социальным взрывом.

Во-вторых, трансформация культуры, эксплицируемая как способ актуализации перехода в новое культурное состояние, качественное преобразование сущностных характеристик культурного явления, может быть репрезентируема как культурная революция, или революция в культуре. В данной дефиниции дефиниендум «культурная революция» обозначает явление в культуре, аналогичное по своим характеристикам научной революции, когда преобразуются все компоненты оснований науки, задающих исследовательские стратегии. Культурная революция предстает, аналогично научной революции, как некая прерывность в том смысле, что ею отмечен рубеж не только перехода от старого к новому, но и изменение самого направления культурного развития. Но в отличие от науки, обладающей четко очерченными границами своего ареала, культура полиструктурна, ее ареал многослоен, а его границы размыты. Это естественным образом фундирует и категориальную принадлежность, и полисемантичность самого термина «культура». Для того чтобы дистанцироваться от культурных трансформаций локального уровня, будем относить культурные революции к такому макроуровню социальных отношений, которые характеризуют определенную культуру, цивилизацию, эпоху или общество в целом.

Помимо способности кардинально изменять в ходе культурной трансформации определенные культурные характеристики и универсалии, культурные революции обладают сходным социальным механизмом, базирующимся на следующей корреляционной зависимости: феномен возмущающего поведения – бифуркация в культуре – культурная революция. При этом не всякий феномен возмущающего поведения, уже содержащий условия неопределенности, способен привести к бифуркации в культуре, детерминирующей выбор того или иного пути культурного развития. В свою очередь, состояние бифуркации в культуре может закончиться локальной трансформацией и не привести к тем культурным трансформациям, которые по своим масштабам и последствиям репрезентируются как культурная революция.

Термин «культурная революция» имеет свое собственное, исторически детерминированное значение. В данном случае денотат имени «культурная революция», как правило, тематизируется в двух социокультурных событиях исторического масштаба: социалистическая культурная революция в СССР как составная часть социалистического строительства, создания социалистической культуры и культурная революция в Китае в 60-е гг. XX в., происходившая под руководством коммунистической партии Китая. Как правило, указанные культурные революции считаются различными социокультурными процессами со своими специфическими характеристиками. Например, культурная революция в СССР проходила более или менее планомерно («культурная революция включает создание социалистической системы народного образования и просвещения, перевоспитание буржуазной и формирование

новой, социалистической интеллигенции, создание социалистической литературы и искусства, подъем науки, формирование новой морали, утверждение атеистического мировоззрения, перестройку быта и т.д.» [5]). Напротив, несмотря на руководящую роль коммунистической партии, культурная революция в Китае зачастую проходила в стихийных формах, и в конечном итоге привела к качественному изменению социальной и культурной обстановки в стране, но не к политическим и экономическим реформам.

В настоящее время нет однозначных оценок обеих культурных революций.

Диапазон оценок культурной революции в СССР изменяется от восхваления до полного ее отрицания. Нередко даже ставится вопрос – была ли вообще культурная революция или же это один из многочисленных мифов «социалистической эпохи»? Сложность проблемы усугубляется разным восприятием литературы и произведений искусства в различные исторические эпохи, что соответственно детерминирует трудность определения разных подходов к их создателям и авторам. Если попытаться собрать воедино все эти оценки, то получится удивительно причудливое сочетание положительного и отрицательного в действиях тех людей, мнение которых когда-то считалось эталонным.

Аналогично, на неоднозначность оценок китайской культурной революции указывает автор размещенной в Интернете статьи «40 лет Культурной революции» [6]. С одной стороны, «эта революция, еще более чем Октябрьская революция 1917 года в России, рассматривается как отклонение от «нормального» пути развития, как «вывих» истории, который ни в коем случае не должен повториться, место которому лишь в учебниках истории в назидание будущим поколениям». Однако тот же автор подчеркивает, сегодняшний Китай - это всемирная фабрика, где изготавливается около одной пятой всей промышленной продукции планеты. Бурное развитие Китая, который в начале XX в. был одним из «отстающих» мировой экономической, политической и культурной гонки, требует объяснения. Ни одна страна мира не смогла повторить «китайский опыт», потому что пыталась копировать сегодняшнее состояние страны, и совершенно не учитывалось, что бурный рост Китая - это не явление последних лет. Современный Китай - тоже наследник революции, которая по своему значению является второй после Октябрьской революции 1917 г., и которая на этапе Великой Пролетарской Культурной Революции сломала все общественные отношения старого Китая, как бы расчистив место для его современного развития [6].

Отметим, что общая качественная оценка социокультурных явлений конкретной исторической эпохи, как правило, зависит от идеологии, господствующей в настоящий исторический отрезок времени, и потому такая оценка может быть субъективной. Это положение распространяется и на оценки, сделанные в прошлом, и на оценки, определяемые в настоящем. Все больше и больше исследователей-гуманитариев сходится во мнении, что субъект познания неотделим от объекта изучения, всегда воздействует на объект. Из этого обстоятельства непосредственно вытекает важная для гуманитарной сферы проблема - проблема оценки степени доверия к позиции того или другого автора.

Несмотря на существенные различия, культурные революции в СССР и в Китае обладают сходными чертами:

- обе революции инициированы «сверху» - руководством страны и правящей партией;
- обе революции направлены на изменение ментальных оснований народных масс;
- обе революции сопровождались, хоть и в разных формах и с разной степенью интенсивности, но активным подавлением инакомыслия;
- обе революции сопровождались активной пропагандой (естественно, на том уровне развития средств массовой информации, которые были свойственны исторической эпохе, когда проходила соответствующая культурная революция);
- обе революции имели своим следствием перестройку основных универсалий культуры, задающих базисные структуры человеческого сознания и выражающих наиболее общие представления об основных компонентах и сторонах человеческой жизнедеятельности, социальных отношениях, духовной жизни и ценностях человеческого мира.

Кроме описанной, в истории становления и развития российского государства можно обнаружить и иные культурные революции, обусловленные разрывами, существующими в истории России. С древнейших времен до наших дней можно выделить, по крайней мере, пять исторических периодов, когда российская культура переживала процессы, по своим масштабам и признакам совпадающие с модернизацией:

- христианизация Руси;
- татаро-монгольское иго;
- реформы Петра I;
- XIX век, особенно вторая его половина;

- 1990-е гг. XX столетия.

Вместе с тем, за свою историю Российское государство и российская культура, соответственно, пережили четыре культурных революции, из которых, по крайней мере, три имели форму культурной модернизации:

- крещение Руси и ее христианизация;
- петровские реформы;
- социалистическая культурная революция в СССР;
- реформы 1990-х гг.

Принятие христианства в его православной редакции стало первой наиболее отчетливой точкой бифуркации в истории не только государства Российского, когда решение одного человека - князя Владимира - предопределило судьбу страны и ее народа на много веков вперед. С рубежа XVI-XVII вв. наблюдается усиление сближения России с Западной Европой. Реформатор Петр I целыми блоками стал вводить в российскую действительность европейские модели поведения и государственного управления. При Петре культура становится социальным и государственным институтом со всеми вытекающими отсюда последствиями. Октябрьская революция коренным образом изменила жизнь российского общества, став рубежом, открывшим новый этап государственной истории - советский. Глобальная трансформация культуры было неотъемлемой частью изменений в политической и социальной сферах. Социально-экономическое развитие и социально-политические перемены в российском обществе 1990-х гг. предполагали усвоение людьми новых знаний, идей, норм, ценностей, образцов и моделей поведения. Реформы 1990-х гг. фундировали полную замену социально-политического строя и социально-экономического уклада страны. Поэтому этот тип революции следует назвать социально-культурной, или социокультурной. Самым разрушительным ее последствием была потеря идентичности, которая охватывала всю сферу социально-культурных отношений. В новых условиях наблюдается активный процесс формирования российской культуры как мультикультурной. Именно в те годы в России осуществлялось массовое, ничем не ограниченное наступление западной культуры, агрессивное навязывание ценностей и форм рыночного либерализма, возведение в ранг реформаторства полной дискредитации предшествующей культурной жизни и т.д.

Таким образом, революции в российской культуре и в истории советского государства характеризуются следующими особенностями:

- инициирование процессов модернизации «сверху», правящим руководством страны;
- наличие определенных культурных образцов, служащих моделями для принятия решения;
- кардинальная перестройка основных универсалий культуры в ходе культурных трансформаций;
- целенаправленные действия правительства по трансформации ментальных оснований народных масс.

Другими примерами культурных революций можно считать молодежное движение протеста, появившееся в США в 1960-е гг. и затем распространившееся на Европу [7] и глобальное распространение массовой культуры на рубеже XX и XXI вв.

Культурная революция – это длительный процесс, а не одномоментный акт. Он сопровождается радикальной перестройкой и переоценкой всех ранее существовавших идеалов, культурных норм, ценностей и культурных паттернов. Поэтому появление новых культурных форм, острейшие дискуссии о путях социокультурного развития, фундирующие очередной феномен возмущающего поведения, служат симптомами революции в культуре.

Так или иначе, все приведенные примеры объединяет не только особый вид новаций, но, прежде всего, их значимость и последствия для развития культуры отдельного сообщества, государства, культурного региона или культурного ареала. В этой связи естественно возникает вопрос о необходимости и возможности типологии культурных революций. По крайней мере, описанные выше примеры дают представление о глобальной (распространение массовой культуры в современном мире) и региональной (культурные революции в СССР и Китае) культурных революциях. Культурные революции могут протекать естественным (органическим) и искусственным (неорганическим) образом. Так, например, естественные культурные революции могут быть определенным образом детерминированы воздействием среды (социальной, культурной, экономической, политической). Пример тому – молодежные движения протеста в 1960-е гг. на Западе. Мировая литература эксплицирует массу примеров культурных трансформаций, как следствий этих движений. В свою очередь, стремительное распространение в мире массовой культуры на рубеже веков являет собой пример искусственной (неорганической) революции в культуре, ибо в значительной степени эта культура спровоцирована информационными технологиями, а также такой специальной

социальной технологией, как пиар. К этому же типу культурной революции можно отнести и реформаторскую деятельность Петра I.

Все известные ныне концепции, гипотезы и теории культурного развития, дополняя друг друга, образуют своего рода аналог метода кейс стадис в изучении культурных трансформаций и культурогенеза. Концепция революций в культуре не противоречит широко известным теориям культурного развития, но позволяет проанализировать социокультурный механизм культурных трансформаций и дополнительно к уже существующим концепциям и теоретическим парадигмам ответить (в определенных рамках) на весьма актуальный вопрос: почему культура меняется именно так, а не иначе?

Бібліографічні посилання:

1. **Ионесов В.И.** Культура и трансформация: метаморфозы адаптации и развития / В.И. Ионесов // Вопросы культурологии. – 2009. – №8. – С.4-7.

2. **Смолин О.Н.** Социально-философские аспекты государственной образовательной политики в условиях радикальной трансформации российского общества / О.Н. Смолин : дис. в виде научного доклада … доктора филос. наук. – М., 2001. – 181 с.

3. Молодежь в современном мире: (Материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 1990. – № 5. – С.12-33.

4. **Пригожин И.** Философия нестабильности / И. Пригожин // Вопросы философии. – 1991. – №6. – С.46-57. - URL: http://vivovoco.nns.ru/VV/PAPERS/NATURE/NONSTAB.HTM (дата обращения: 05.-5.2005).

5. **Арнольдов А.И.** Культурная революция / А.И. Арнольдов // БСЭ. - URL: http://slovari.yandex.ru/культурная%20революция%20в%20ссср/БСЭ/Культурная%20революция/ [Материалы предоставлены проектом Рубрикон] (дата обращения: 24.06.2010).

6. 40 лет Культурной революции//Информационное агентство «Коммунист.ру». – URL: http://communist.ru/articles.php?article_id=589 (дата обращения: 24.06.2010).

7. **Каграманов Ю.М.** Культурная революция в 60-е гг. / Ю.М. Каграманов // Культурология. XX век: энциклопедия / Гл. ред. С.Я. Левит. [Сайт «Наследие. Искусство. Величие»]. – URL: http://culture.niv.ru/doc/culture/encyclopedia-xx-vek/256.htm (дата обращения: 24.06.2010).

УДК 1 (09)

Я. А. Агаев

Н. МАКИАВЕЛЛИ И МАКИАВЕЛЛИЗМ: КЛЮЧЕВЫЕ ИДЕИ

Данная статья посвящена анализу ключевых философских идей итальянского мыслителя эпохи Возрождения Н. Макиавелли. Рассматривается суть понятия «макиавеллизм».

Ключевые слова: государь, эгоизм, сила, волевой императив, фортуна, свобода, иезуит.

Дана стаття присвячена аналізу ключових філософських ідей італійського мислителя доби Відродження Н. Макіавеллі. Розглядається сутність поняття «макевіаллізм».

Ключові слова: государ, егоїзм, сила, вольовий імператив, фортуна, свобода, єзуїт.

The article is devoted to the analysis of N. Machiavelli's principal philosophic ideas. The article highlights the essence of the conception "machiavellism".

Key words: prince, egoism, power, will imperative, fortune, freedom, Jesuit.

© Я. А. Агаев, 2012

Размышлять о человеке и давать оценку его жизнедеятельности невозможно без учета тех конкретных условий, в которых он оказывается. Иными словами, поиск особенностей человеческой природы без учета особенностей тех взаимосвязей, точкой пересечения которых человек является, даст необъективный результат исследования. Ведь человеческие возможности должны иметь перспективу своего развития, которую, с моей точки зрения, и предоставляет та социальная ткань, составляющим компонентом которой и выступает человек. Даже если речь идет об отшельнике, уединившимся в глуши, обязательно имеются причины, по которым он отстранился от социального мира.

Таким образом, любое действие человека предполагает наличие не только внутренних импульсов, но и внешних стимуляторов, коренящихся в обществе, к которому человек принадлежит. Таким образом, загадка, или тайна человека имеет в себе нечто от определенных

общественных условий, в которых человек пребывает. И первостепенное значение в данном контексте приобретает вопрос о соотношении личностного и общественного начал, в синтезе своем предопределяющих вектор направленности человеческой жизнедеятельности. Это, в частности, прекрасно осознавали древние греки, вся философия которых пронизана проблемой отношения общего и единичного. Ведь именно взаимообусловленность общего и единичного, полиса и гражданина в сфере социальной жизни определила схему философского осмысления мира в древнегреческой философии.

Вопросы, связанные с исследованием природы взаимоотношения личностного и социального, актуальны и сегодня. Их согласование невозможно вне знакомства с теми ответами, которые известны из истории развития человеческой мысли. В частности, речь идет об осмыслении целого ряда утопий, например: «Государства» Платона, «Утопии» Т. Мора, «Города Солнца» Т. Кампанеллы. *Утопизм* отмеченных произведений явился одной из крайностей индивидуализма, которым завершилось развитие возрожденческого титанизма. При этом следует отметить и другую его крайность – *цинизм* Н. Макиавелли, который акцентировал внимание на примате государственных интересов над интересами личностными.

Исследование отправных точек философии Н. Макиавелли и составляет о*сновную цель данной статьи*, что, в свою очередь, обусловило постановку следующих задач:

1) отметить особенности исторической эпохи, современником которой был Н. Макиавелли, оказавшие влияние на его философские взгляды;

2) проанализировать суть понятия «макиавеллизм»;

3) рассмотреть учение итальянского мыслителя о фортуне;

4) сделать выводы и очертить перспективы дальнейшего исследования природы социального.

Базой для написания данной статьи послужило сочинение Н. Макиавелли «Государь».

Среди отправных точек философствования Н. Макиавелли обращают на себя внимание несколько моментов:

1) его чрезвычайно низкая оценка человеческой природы;

2) автономность политики и отсутствие точек ее пересечения с нравственностью;

3) отмеченное выше доминирование государства над личностью.

Эти моменты не были предубежденным умалением человеческой природы и человеческого достоинства, вызванным неприятием человека как такового. В указанных позициях нашел свое непосредственное отражение негативный опыт того времени, в которое мыслитель жил. Именно осмысление этого опыта и нашло свое воплощение в трактатах итальянского мыслителя и политического деятеля.

Ключевыми моментами действительности, окружающей философа, выполнявшего поручения в сфере внешнеполитических связей, были:

1) политическое бессилие Италии, характерными чертами которой в тот исторический период стали разрозненность и отсутствие самостоятельности (в отличие от Испании, Франции и Англии Италия времен Н. Макиавелли (1469 – 1527) была раздроблена на постоянно воевавшие между собой маленькие государства);

2) глубокий кризис, который отразился на средневековом религиозном сознании людей.

Отмеченный кризис следствием своим имел следующие негативные проявления в социальной реальности:

1) вырождение института папства (Ватикан, Флоренция, Венеция, Неаполь, Милан оказались сплетенными паутиной интриг как друг против друга, так и против иностранных государств, и в этом «политическом хитросплетении» папа римский выступил в качестве итальянского местного короля);

2) потеря метаисторических ориентиров в стратегии развития страны и в жизнедеятельности отдельных индивидов;

3) потеря смысла жизни отдельными людьми, которых было множество.

В целом характерной чертой общественной жизни Италии конца XV – начала XVI веков стал *эгоизм*, абсолютизация которого в обществе следствием своим имеет отсутствие стабильности, составляющей одно из условий общественного развития. Отсюда становятся понятными предпосылки, приведшие к осознанию Н. Макиавелли в сложившихся обстоятельствах первоочередной *цели*, состоящей в *создании стабильного государства*.

Дело в том, что человечеству в целом присуще стремление к абсолютизации тех или иных качеств и свойств, способных привести к определенным социальным трансформациям, что позволило бы государству выйти из кризиса. Такое недостающее качество в рассматриваемую эпоху Н. Макиавелли увидел в *волевом императиве*, единственно способном, с его точки зрения, вернуть распадающейся на отдельные части Италии утраченное единство, с одной стороны, а с другой, – обуздать разгул эгоизма отдельных индивидов. В свою очередь, методология такого

обуздания, предложенная итальянским мыслителем, основывалась, как метко констатировал известный ученый А.Ф. Лосев, «на полицейском укрощении этого эгоизма любыми государственными средствами с допущением жестокости, вероломства, клятвопреступления, кровожадности, убийства, любых обманов, любой бесцеремонности» [3, с.556 – 557].

Иными словами, титанизм эпохи Возрождения в целом породил тип сильной личности. При этом сильная личность могла использовать собственную силу в отношении более слабых индивидов и, тем самым, происходило ее самоутверждение за их счет. Именно как силу понимал итальянский мыслитель *добродетель*, наградой за которую является слава. Таким образом, *Родина*, *Добродетель* как Сила и *Слава* – три кита-титана, на которых, с точки зрения философа эпохи Возрождения, зиждется МИР.

Отмеченная «сила вне морали» была идеализирована Н. Макиавелли и нашла свое воплощение в созданном им образе идеального правителя, характерными чертами которого выступают целеустремленность, хладнокровный расчет, жестокость, хитрость, коварство и несгибаемая воля. В реальности воплощенным идеалом для мыслителя служил герцог Цезарь Борджиа, по определению А.Ф. Лосева, известный «абсолютный злодей», «развращеннейший и жесточайше настроенный в отношении всех людей вплоть до принципиального аморализма и нигилизма» [3, с.557].

Отмеченное положение вещей можно объяснить следующим образом: Н. Макиавелли в своих суждениях и оценках исходил из реалий, современной ему действительности, которая демонстрировала нижайшие проявления человеческой природы. На этом основании мыслитель и пришел к выводу о том, что люди в целом «неблагодарны и непостоянны, склонны к лицемерию и обману, что их отпугивает опасность и влечет нажива: пока ты делаешь им добро, они твои всей душой, обещают ничего для тебя не щадить: ни крови, ни жизни, ни детей, ни имущества, но, когда у тебя явится в них нужда, они тотчас от тебя отвернутся» [4, с.96]. В непосредственной связи с указанным философ эпохи Возрождения акцентировал внимание на том, что, совершая выбор между любовью и страхом со стороны других, государь поступит правильно, если отдаст предпочтение страху над любовью, поскольку «любовь поддерживается благодарностью, которой люди, будучи дурны, могут пренебречь ради своей выгоды, тогда как страх поддерживается угрозой наказания, которой пренебречь невозможно» [4, с.96].

Выбор государя между любовью и страхом своих подданных также обуславливается силой или ее отсутствием выбирающего, поскольку любовь возникает по собственному усмотрению другого, отмечал итальянский мыслитель, а страх рождается и бытует по усмотрению самого государя.

Учитывая указанные особенности, присущие мировоззрению Н. Макиавелли, А.Ф. Лосев дал следующее определение понятия «макиавеллизм»: это «все тот же возрожденческий титанизм; этот титанизм освобожден не только от христианской морали, но и от морали вообще, и даже от гуманизма» [3, с.557].

В целом понятие «макиавеллизм» используется для определения политической теории и практики, основополагающим стержнем построения которых служит принцип, гласящий: «Цель оправдывает средства». Этот принцип был сформулирован иезуитами, широко (и свободно) интерпретировавшими положения политической философии Н. Макиавелли. Основываясь в своих размышлениях на религиозных убеждениях, иезуиты изъяли из концепции итальянского мыслителя эпохи Возрождения *учение о фортуне*.

Под *фортуной* Н. Макиавелли непосредственно понимал совпадение содействующих реализации конкретного предприятия обстоятельств. Именно «классификация» обстоятельств на содействующие и противодействующие достижению конкретно поставленной цели в сознании человека позволяет последнему вмешиваться в «законы» фортуны, считал мыслитель. Отмеченное «вмешательство» позволяет человеку моделировать временные условия для возникновения содействующих обстоятельств, тем самым влияя на исход, конечный результат предпринятого действия.

Иными словами, путем «вмешательства» в законы фортуны человек сохраняет свободу воли, считал Н. Макиавелли, непосредственно отметив в «Государе», что судьба «являет свое всесилие там, где препятствием ей не служит доблесть, и устремляет свой напор туда, где не встречает возведенных против нее заграждений» [4, с.119]. Поэтому государь, всецело полагающийся единственно на судьбу, логически продолжал свои размышления философ, не в состоянии выдержать ее удары. Кроме того, избранный человеком образ действия лишь тогда увенчается успехом, если будет всецело соответствовать особенностям своего времени. При этом руководствоваться в своих действиях человек должен не осторожностью, а – *натиском*.

Н. Макиавелли не признавал того факта, что миром правят сверхъестественные силы или случай. Наоборот, он акцентировал внимание на череде причин и следствий, на результате

действия сил, движущим механизмом которых служат интересы людей, мнения и страсти. При этом управление государством равнозначно пониманию сил, движущих миром, и умению их регулировать. Отсюда, государь – это человек, обладающий способностью измерять указанные силы и использовать их в своих целях, достигая на пути к ним *успеха*, непосредственно свидетельствующего о его силе.

Успех, в свою очередь, возможен в том случае, когда политик не ограничен искусственными условиями, в частности, правом, религией, собственными обещаниями и т.д. Политик должен руководствоваться реальными фактами социальной действительности, желая преобразовать которую, он должен уметь навязывать свой порядок. Иными словами, государь (политик) должен руководствоваться не религиозной, а собственной моралью с целью упорядочения стихии человеческих действий, обусловленных природным эгоизмом людей.

Иезуиты же, со своей стороны, учение Н. Макиавелли о фортуне заменили учением о действии скрытой в обществе высшей Божественной воли, определяющей реальную практическую сторону политической деятельности властителя. Причем эта практика никоим образом не зависит от собственных желаний и представлений государя.

Изложенная точка зрения позволяла расценивать любые (одним словом – все) волеизъявления государя как такие, что оправданы высшим смыслом, осознание которого не подвластно человеческому разуму.

Такое видение стирало рамки моральных законов, освобождая тем самым политику как от нравственных регуляторов, так и от религиозных догм. Общество, соответственно, рассматривалось как совокупность марионеток, подвластных единственно «Божьему» провидению, под которым скрывались чисто человеческие произвол и своеволие, не имеющие ничего общего с подлинной Свободой Человеческой Личности.

Таким образом, термин «макиавеллизм» охватывает теорию и практику политической деятельности, для которой характерны следующие черты:

1) аморальность;

2) волюнтаризм, воплощающийся в не поддающемся контролю использовании власти;

3) конечный успех предприятия возводится в ранг закона, что, соответственно, позволяет использовать любые средства для его достижения.

Выводы. Таким образом, данное исследование, нацеленное изначально на очерчивание ключевых философских идей Н. Макиавелли, позволило выделить в качестве таковых следующие:

1) человек свободен в своих действиях настолько, что в его силах изменять судьбу (фортуну), моделируя будущие результаты по своему волению;

2) свободным может быть только человек Силы как носитель Добродетели.

Отметим, что термин «макиавеллизм» не был знаком итальянскому мыслителю, будучи введен позже иезуитами, которые по-своему интерпретировали его учение, в частности, исключив из него чрезвычайно важную часть философских размышлений Н. Макиавелли – учение о фортуне. Тем самым, они произвели подмену понятия свободы, основополагающего в философии Н. Макиавелли, понятием высшей Божественной воли, то есть Предопределением, данным свыше, что обеднило в целом учение итальянского мыслителя.

Перспективы. Данная статья в дальнейшем послужит основанием для историко-философского исследования феномена социального и его соотнесенности с феноменами индивидуального и политического.

Бібліографічні посилання:

1. **Гарэн Э.** Проблемы итальянского Возрождения [Текст] / Э. Гарэн. – М., 1986. – 394 с.

2. **Горфункель А.Х.** Гуманизм и натурфилософия итальянского Возрождения [Текст] / А.Х. Горфункель. – М., 1977. – 359 с.

3. **Лосев А.Ф.** Эстетика Возрождения [Текст] / А.Ф. Лосев. – М.: Мысль, 1978. – 623 с.

4. **Макиавелли Н.** Государь [Текст] / Никколо Макиавелли // Макиавелли Н. Государь: Сочинения. – М.: ЭКСМО; Харьков: ФОЛИО, 2005. – С. 49 – 124.

УДК 165.2

Б. И. Остапенко

ИННОВАЦИОННО-ИНДУСТРИАЛЬНАЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ОБЩЕСТВА

Розроблена концептуальна модель інноваційно-індустріальної цивілізації, яка стає найбільш ефективною моделлю залучення творчого потенціалу індивіда і суспільства в усьому спектрі соціально-економічної діяльності людей
Ключові слова: інноваційно-індустріальна цивілізація, постіндустріальна економіка, індустріальна економіка, соціальна згуртованість, авангардность, вертикальна мобільність, економіка знань, економіка загального добробуту.

Разработана концептуальная модель инновационно-индустриальной цивилизации, которая является наиболее эффективной моделью вовлечения творческого потенциала индивида и общества во всём спектре социально-экономической деятельности людей.
Ключевые слова: инновационно-индустриальная цивилизация, постиндустриальная цивилизация, индустриальная цивилизация, социальная сплочённость, авангардность, вертикальная мобильность, экономика знаний, экономика всеобщего благосостояния.

The article provides the conceptual model of innovative-industrial civilization that is the most efficient model to incorporate creative potential of human being and society in all range of socio-economic performances of people.
Key words: innovative-industrial civilization, postindustrial civilization, industrial civilization, social cohesion, vanguard ability, vertical mobility, knowledge economy, welfare economy.

© Б. И. Остапенко, 2012

Введение. Сложившаяся за последние 30 лет социально-экономическая дифференциация сообществ в глобальном разделении труда выказывает значительную дисгармонию [9]. Наиболее социально-экономически развитый постиндустриальный «золотой миллиард» более не в состоянии производить необходимое количество и качество знаний, и успешно их экспортировать для сбалансированного импорта товаров, продовольствия и услуг из индустриальных стран [12]. Наиболее успешные страны постиндустриального мира демонстрируют лидирующие социально-экономические позиции в глобальном разделении труда, например, Германия, сохраняя и укрепляя индустриальную часть своей экономики [10]. Наряду с этим лидеры индустриального мира, например Китай, овладели производством знаний в столь значительной степени, что сокращают импорт знаний, наращивают их производство и конкурируют на мировом рынке, экспортируя свои научно-технические достижения [13]. Лидеры индустриального мира декларировали цель добавить к индустриальной мощи производство научно-технических знаний соизмеримого с постиндустриальным миром уровня [11]. В 2012 году лидеры постиндустриального мира признали необходимость восстановления собственного индустриального производства для покрытия своих внутренних социально-экономических потребностей и для обеспечения баланса в мировой торговле с индустриальными лидерами [3; 7; 8].

Инновационно-индустриальная социально-экономическая модель общества решает ряд проблем: преодолевает дисбаланс мировой торговли между постиндустриальными и индустриальными странами; вовлекает творческий потенциал каждого члена общества в социально-экономическую деятельность своей страны; преодолевает разрыв между социально включёнными в экономику и исключенными из социально-экономической деятельности граждан; и увеличивает авангардную[4] мощь общества в глобальной социально-экономической конкуренции.

Авангардный потенциал взаимодействия индивида и общества

Феномен социально-экономического развития Китая, Индии, Бразилии, Южной Кореи и ряда других стран обусловили новую ситуацию соотношения постиндустриальных и индустриальных обществ. Сложившееся глобальное разделение труда на постиндустриальный «золотой миллиард» и индустриальный мир, в котором первые производили и экспортировали знания, а вторые производили индустриальные продукты на основе импортированного знания, и расплачивались промышленным экспортом, демонстрирует нарастающий дисбаланс.

4 Авангардность включает прорывные (англ. - breakthrough) и лидирующие возможности.

Постиндустриальные страны более не справляются с задачей производить нужное количество знания и успешного его экспорта для покрытия своих потребностей в индустриальных продуктах. А индустриальные страны нарастили производство знания до уровня стратегического перелома в глобальном разделении труда, всё менее импортируя знания из постиндустриальных стран, обретая всё большую продуктивность на основе своих знаний, и создавая конкуренцию постиндустриальным странам на рынке знаний. Так вице-президент Китайской Академии Наук и Технологии для Развития (CASTED) Ванг Юань заявил о создании в Китае экономики знаний: «Китай должен продвинутся от экономики дешёвого производства к научно-инновационной экономике» [11]. При этом, индустриальные страны имеют стратегическое преимущество в производстве жизненно необходимых товаров. Таким образом, лидерство в глобальном разделении труда смещается к индустриальным странам. Более того, изначальная компенсация значительной потери рабочих мест в постиндустриальных странах финансовыми и социально-экономическими выгодами переноса индустриального производства в регионы с дешевой и не подлежащей дорогостоящей системе социальных гарантий рабочей силой, более не достаточна для обеспечения высокого уровня жизни «золотого миллиарда». Постиндустриальные страны стали жить в долг, оказались не в состоянии переучить и трудоустроить миллионы работников индустриальных профессий после вывода своих производств заграницу, и породили целый класс исключённых из социально-экономической и профессиональной деятельности людей. И это публично отражено в выступлениях президента США Б. Обамы и премьер-министра Великобритании Д. Камэрона. В феврале 2012г. Б. Обама заявил, что «ключом для выхода американской экономики из кризиса является производство» [8]. Вскоре Д. Камэрон также заявил, что «восстановление производства необходимо для британской экономики» [3].

Цивилизационное позиционирование общества, вытекающее из его эпистемологической и технологической эффективности, и определяемое доминирующей мировоззренческой направленностью, составляет фундамент исторической судьбы и геополитической роли народа [2]. Для обеспечения глобальной конкурентоспособности и внутренней стабильности лидирующие сообщества вырабатывают механизмы авангардности научно-технической и общественной деятельности, например Европейский Союз [4]. В современном мире сложилось несколько успешных социально-экономических моделей общества, которые сохраняют общие характеристики. В научной литературе выделяют Скандинавскую, Европейскую континентальную, Англо-Американскую, Японскую, и новую Китайскую социально-экономическую модели.

Наиболее интересной в цивилизационном позиционировании нам представляется Скандинавская модель социально-экономического устройства общества. Основными для этой модели являются принципы социальной сплоченности[5], мировоззренческой направленности на социально ориентированное творческое воплощение человека, и социально ориентированная рыночная экономика. Социальная сплоченность состоит в экономической политике гармонизации изначальных стартовых условий и неравенства доходов всех членов общества. Различие в начальных условиях жизни ребенка в Скандинавской модели компенсируется системой здравоохранения, образования и вертикальной мобильностью[6], которые гарантированны законом и обеспеченны финансово. Разрыв в доходах семей гармонизируется налогами, что позволяет обеспечивать универсальность здравоохранения, образования и социальной интеграции граждан. Но одних этих принципов было бы не достаточно, чтобы обеспечить авангардную продуктивность Скандинавской модели общества. Ключевым дополнением к системе социальной сплоченности является воплощение системы «обучающейся экономики».[7] Система обучающейся экономики финансово и социально мотивирует людей и структуры бизнеса продолжать образование всю жизнь. Политика мотивации включает налоговые льготы для индивидов и для бизнеса инвестировать финансы и время в образование. Результатом стала обучающаяся экономика из поколения в поколение, преемственность и непрерывность развития общества, что обеспечивает успешное цивилизационное позиционирование. Третьим принципом Скандинавской модели является социально ориентированная рыночная экономика. В Скандинавской модели осуществлена интеграция частного предпринимательства, рыночной конкуренции, социальной ответственности агентов экономической активности и профессиональной деятельности. Профсоюзы в Скандинавской модели по закону являются соавторами экономической политики предприятий. Вот уже более пятидесяти лет Скандинавская модель зарекомендовала себя экономически и социально эффективной и конкурентоспособной даже в условиях глобальной экономики.

5 Англ. - social cohesion.
6 Англ. - vertical mobility.
7 Англ. - learning economy.

Англо-Американская модель характерна акцентом на экономической эффективности агентов социально-экономической деятельности большинства населения. Исходя из иных приоритетов, социальные механизмы гармонизации различных стартовых условий и доходов в этой модели слабее, чем в Скандинавской. В Англо-Американской модели социальная сплоченность ставит своей целью не универсальное творческое воплощение всех индивидов независимо от их стартового и текущего социально-финансового положения, а минимизацию социального напряжения и сохранение социально безопасного процветания наиболее успешных членов общества. Логика необходимости привлечения профессионалов наилучшего качества диктует и в Англо-Американской модели внедрение принципов обучающейся экономики, и гармонизацию вертикальной мобильности. Степень эффективности Англо-Американской модели в глобальной экономике близка к Скандинавской модели, но при этом социальное и экзистенциальное качество Скандинавской модели выше.

Континентальная Европейская и Японская модели характерны соблюдением вышеизложенных принципов построения социально-экономической модели: социальная сплоченность, мировоззренческая направленность на творческое воплощение человека, и социально ориентированная рыночная экономика. Различия имеют количественный характер в сфере микроэкономики, фискальной и социальной политики. Имеют также различия и специфические приоритеты в секторах экономики и знания. Так, Франция систематически субсидирует свое сельское хозяйство, в том числе и через механизмы Европейского Союза. Швейцария специализируется на точном машиностроении и приборостроении. Япония продолжает инвестировать в поддержание достигнутого десятилетия назад лидирование в электронике и активно работает в сфере нанотехнологий. Европейский Союз также последовательно воплощает все вышеизложенные три принципа в своей социально-экономической политике. Для этого Европейский Союз использует механизмы целенаправленного регионального развития.

Так же, как социально ориентированная рыночная модель, командная модель экономики обеспечивала социальную сплоченность и авангардную мировоззренческую направленность. И действительно, СССР демонстрировал блестящие достижения в области науки и техники на протяжении многих десятилетий и нескольких поколений. Однако, ахиллесовой пятой социально-экономической модели СССР оказалась командная экономика, построенная на специфических критериях мотивации экономической активности, что вызывало систематический дефицит значительной номенклатуры товаров и услуг, в том числе первой необходимости, для очень значительного числа населения. Механизмы командной экономики, обнаруживая свою эффективность в ограниченном спектре специально сформулированных научно-технических задач, не работали в остальной части экономики, не получавшей специального правительственного внимания. Не подчиняясь механизму спроса-предложения и рыночной конкуренции, многие отрасли экономики мотивировались квотами командной экономики. Социально-экономический дисбаланс и истощение ресурсов Советского Союза малоэффективной и не удовлетворяющей основной спрос в товарах и услугах командной экономики перевесили авангардные научно-технические и социальные достижения, определив геополитическое поражение командной модели экономики.

Следует различать творческие возможности, которые может успешно создавать целевое государственное финансирование и организационные усилия в специфических научно-технических отраслях от принципов командной экономики. Современные социально ориентированные рыночные экономики активно и успешно используют организующий и финансовый потенциал государств и их кооперацию для осуществления научно-технических проектов. Более того, государства также ответственны за создание эффективного и безопасного социально-экономического климата, обеспечивающего авангардную продуктивность науки, техники и общества. Механизмы организации, стимулирования и финансирования научной и технической деятельности используют тендеры и иные формы конкурсного характера, что позволяет обеспечивать государственный и общественный заказ наиболее эффективным образом. Такие принципы заложены в политику Европейского Союза Америки, Канады, Японии, Швейцарии и других стран.

Нестабильность авангардности рыночных моделей экономики обусловлена недостаточностью моральной, социальной и финансовой мотивации социально ориентированной научно-технической деятельности. Рыночная модель экономики не достаточна для воплощения авангардного потенциала синергии индивида и общества. Без специфических механизмов обеспечения социальной сплоченности и социально ориентированной мировоззренческой направленности рыночная модель экономики исключает значительные людские творческие ресурсы из социально-экономической активности. Причинами, снижающими авангардный потенциал общества, являются барьеры вертикальной мобильности, применение сегрегации

(расовой, этнической, классовой, языковой и культурной) (см.: Мюллер-Хил «Убийственная наука» [6]), и политика «выведения»[8]» социальной и экономической активности за пределы данного общества [5].

Нарушение вертикальной мобильности является существенным барьером осуществления авангардного творческого потенциала человека. Выборочное обеспечение социальной включенности и безопасности только для уже достигших успеха индивидов неизбежно снижает авангардный потенциал общества, так как ущерб индивидуумам носителям авангардности может быть непоправимым на начальных этапах их реализации в обществе и профессии. Сегрегация - классовая, расовая, этническая, культурная и языковая, - изолирует некоторую часть общества от участия в творческом процессе и снижает авангардный потенциал сегрегированного общества. В дополнение к потере части авангардного творческого потенциала сегрегированное общество становится жертвой перенаправления своих ресурсов на «управление» конфликтом. В этой связи мы вновь обращаем внимание на сформулированную в Европейском Союзе фундаментальную политическую доктрину, утверждающую необходимость для современного общества систематического обеспечения социальной сплоченности. Современное общество должно убирать барьеры вертикальной мобильности, чтобы избежать цивилизационной отсталости.

В последние десятилетия особую роль в достижении финансовой эффективности обрели экономические модели «выведения»[9] производства и услуг за пределы региона, для которого это производство предназначено, в регионы с дешевой рабочей силой. Вынесение производства в регионы с массовой и дешевой рабочей силой позволяет соединить эффективность «масштабной экономики»[10] с минимальной стоимостью труда, существенно увеличивая прибыльность экономической активности. Сложившаяся в результате методов «выведения» производства товаров и услуг социальная ситуация оказалась социально разрушительной. Обеспечивая дополнительную финансовую эффективность для очень ограниченного круга лиц, модель «выведения» деквалифицирует значительную часть населения общества. Происходит деиндустриализация целых регионов, прежде вовлеченных в продуктивную социально-экономическую деятельность. Спрос на профессионалов в производстве и в услугах в некоторой степени компенсируется простейшими работами, и в некоторой степени профессиональной переквалификацией. Но для многих дело заканчивается исключением из социально-экономической деятельности.

Помимо проблемы деквалификации и деиндустриализации, возникает и культурное обеднение социально-экономической продуктивности. Культурное измерение социально-экономической активности, в том числе в производстве и в предоставлении услуг, является неотъемлемой ценностью цивилизации. Нивелирование разнообразия эстетических форм, обогащенных индивидуально, национально и культурно, лишает мировое сообщество дополнительной ценности. Уничтожаются и творческие возможности реализации человека. Модель «выведения» производственной активности должна быть скорректирована. Приоритеты должны быть смещены с утилитарно финансовых в пользу социальных и творческих.

Дефицитом авангардности также страдает и модель постиндустриального общества. Принято считать, что как раз постиндустриальное общество обеспечивает наибольший творческий потенциал. Вынося индустриальное производство за пределы постиндустриального общества, последнее сосредотачивается на наукоемких и высоких сферах социально-экономической деятельности. Однако, переход общества от индустриального к постиндустриальному качеству не освобождает его от потребностей в индустриальных и сельскохозяйственных продуктах и услугах. При этом, сконцентрировав ресурсы в авангардных, наукоемких и высоких отраслях деятельности, постиндустриальное общество может занять этим лишь ограниченную часть своего населения. Более того, даже систематически переучивая высвободившееся население, постиндустриальная экономика не может занять всех потерявших работу и профессию людей в новой социально-экономической системе. Авангардный потенциал синергетики индивида и общества снижается и ухудшает цивилизационное позиционирование постиндустриального общества.

И действительно, от того что ученые и инженеры успешно обеспечивают общество научно-техническими продуктами, крестьяне этого же общества не разучились производить продовольствие, которое по прежнему необходимо постиндустриальному обществу. Неужели постиндустриальное общество должно осуществляться за счет социального каннибализма, уничтожения своего крестьянина, рабочего, инженера, - отечественных производителей?

8 Англ. – outsourcing.
9 Англ. – outsourcing.
10 Англ. - scale economy.

Сверхприбыль весьма ограниченной прослойки импортеров и оффшорных бизнесменов не является условием возникновения и существования постиндустриального общества. Более того, разрушение социальной сплочённости делает невозможным индивидуальную и общественную безопасность. И отток профессионалов из такого социально и нравственно разобщённого общества становится неизбежным. Надежды и попытки компенсировать опасное, аморальное и антигуманное общество высокими гонорарами противоречат приоритетам, которые определяют миграционные потоки профессионалов: безопасность, социальная сплочённость, гарантии уважения человеческого достоинства, преемственность поколений и перспективы для всей семьи.

Импорт всего не вызывает всплеск инновационной продуктивности. Импорт ориентированная экономика не совместима с инновационным обществом, потому что не хочет платить за профессионализм ученого, инженера, рабочего и крестьянина, инвестировать в человеческое качество общества.[11] Именно поэтому Европейский Союз упорно поддерживает своего крестьянина и внутреннее производство продовольствия, услуг и товаров, в том числе субсидиями и тарифной политикой. И в этом мировоззренческая направленность общества выявляет свое определяющее значение, формулируя приоритеты и определяя цивилизационное позиционирование общества [2].

Концепция инновационно-индустриального общества

Из выше изложенного явления изменяющейся динамики и баланса взаимодействия постиндустриальных и индустриальных стран мы делаем вывод, что наиболее жизнеспособной является социально-экономическая модель общества, в котором обеспечивается баланс постиндустриального развития с индустриальными потребностями внутри самого общества. То есть, общество, которое систематически обеспечивает одновременно производство эффективной и востребованной научно-технической информации, а также социально необходимой продовольственной, энергетической и индустриальной продукции, как для внутреннего потребления, так и для экспорта, обретает возможности симбиоза постиндустриального и индустриального обществ в единой социально-экономической модели, создавая инновационно-индустриальную цивилизацию. Мы предлагаем новую социально-экономическую модель общества – концепцию инновационно-индустриального общества – для отражения возникновения нового феномена – общества глобального индустриального потенциала, обретшего самостоятельное инновационное значение, и для отражения жизненных интересов человечества.

Мы предлагаем называть социально-экономический симбиоз экономики знаний и индустриальной экономики внутри одного общества инновационно-индустриальной цивилизацией (общество, экономика). Мы также предлагаем синонимы категории инновационно-индустриальной цивилизации: ноу-хау индустриальное общество; научное индустриальное общество; информированное индустриальное общество; интеллектуальное индустриальное общество; обучающаяся индустриальная экономика; инновационно-производящая экономика[12]. Общепринятая в мировой литературе категория «обучающаяся экономика» не подразумевает интеграции постиндустриальной и индустриальной экономик в явной форме, а делает акцент на необходимости обучения граждан всю жизнь. Таким образом, предлагаемая модель, концепция и категория инновационно-индустриальной цивилизации формулирует в явной форме необходимость системного объединения постиндустриальной экономики знаний[13] с современной, экологически ответственной индустриальной экономикой.

Ключевым для понимания предлагаемой концепции инновационно-индустриальной цивилизации является объединение в одном обществе научного, индустриального и сельскохозяйственного производства, информационной эффективности реального времени [1] для самостоятельного обеспечения продовольствием, товарами, услугами и инновационным знанием. Таким образом, реализуется творческий авангардный потенциал синергетики индивида и общества во всем спектре социально-экономической деятельности людей. В предлагаемой нами концепции инновационно-индустриальной цивилизации общество обеспечивает социальную сплоченность (интеграцию и реализацию) и высокообразованных профессионалов в области высоких и наукоёмких технологий, и также производителей продовольствия, товаров и услуг, где так же есть место инновациям, прорывам и лидированию, то есть авангардности. Однако, помимо критерия инновационности и авангардности соблюдается принцип уважения права человека на социальную продуктивную интегрированность. Сверх целью такого общества

11 Англ. – human capital, high-hume.

12 Предлагаем следующие эквиваленты на английском языке: know-how industrial society; innovative industrial society;scientific industrial society;informed industrial society; learning industrial economy; innovative producing economy.

13 Англ. – knowledge economy.

является не авангардность, но достоинство человека, из которого творческий потенциал реализуется, в том числе и в авангардность.

Очень важным в инновационно-индустриальном обществе является обеспечение информацией в реальном времени [1]. Именно качество и своевременность информации позволяет обеспечить динамику управления социальными, экономическими, производственными и финансовыми процессами максимально эффективно, и в критических ситуациях минимизировать риски. Доступ к качественной информации в реальном времени помогает трансформировать индустриальное общество в инновационное.

Однако принятие решений осуществляется человеком, мотивированным и направляемым мировоззрением. Как будет использована самая качественная и мгновенная информация, по-прежнему, как и во всей истории людей, определяется именно мировоззренческой направленностью человека, облеченного властью [2]. Недооценка фактора мировоззренческой направленности обрекает информационные системы и социальные усилия на распыление ресурсов, коррупцию и дезинтеграцию общества, что порождает цивилизационное отставание. Общество и граждане могут оказаться в плену информационной агрессии, осуществляемой усилиями обличенных властью людей, ориентированных только на свои утилитарные эгоистические устремления обогащаться любой ценой. Именно моральные ценности, этические нормы, социальные, духовные и альтруистические устремления являются определяющими для качества общества и последствий использования знаний и информации [2].

Примером успешности инновационно-индустриальной модели может быть Скандинавская социально- экономическая модель общества. Скандинавская модель общества сформировалась в течение XX века на основе явных мировоззренческих критериев и направленности мотивации. Скандинавскую социально-экономическую модель определяет мировоззренческое стремление социальной, личной и культурной творческой реализации всех людей, и воссоздание человека в каждом поколении. Результатом стала социально-экономическая система, в значительной степени соответствующая концепции инновационно-индустриальной цивилизации. Ориентация на максимальную занятость своего населения для обеспечения внутреннего продовольственного, индустриального и информационного производства и их экспорт составляют квинтэссенцию Скандинавской социально-экономической модели. Скандинавская социально- экономическая модель общества является примером симбиоза постиндустриального и индустриального производств в инновационно-индустриальную цивилизацию. В такой модели все общество интегрировано и является «золотым миллиардом».

Что особенно важно, Скандинавская модель доказала свою жизнеспособность в условиях давления глобальной экономики. Даже в случаях количественного снижения уровня потребления, качество социальной сплоченности, мировоззренческая направленность на воссоздание человека, и цельность общества сохраняются. В Скандинавской социально-экономической модели алчность и борьба за выживание, расизм элитарности и практика социального каннибализма самоутверждения за чужой счёт («пан или пропал»; англ. – zero sum game)[14] отбрасываются общественным мировоззрением, как ущербные; как попытка редуцирования человека к животному, лишение человека важнейших измерений жизни – социальности и духовности. Скандинавская модель реализует общество человеческого капитала (англ. – human capital), создавая общество всеобщего благоденствия,[15] где выигрывают все (англ. - win-win game)[16].

Решающим в овеществлении инновационно-индустриального общества является гуманистический характер мировоззренческой направленности инновационно-индустриальной социально-экономической модели [2]. Формирование гуманистической инновационно-индустриальной цивилизации требует формирование мировоззрения, в котором достоинство человека является критерием, целью и источником процветания.

Выводы

Авангардный потенциал инновационно-индустриальной социально ориентированной рыночной экономики является наибольшим и наиболее стабильным, потому что объединяет усилия всех граждан общества и социально и творчески их мотивирует. Инновационно-индустриальное общество является симбиозом индустриальных и инновационных производственных возможностей в одной социально-экономической системе. Ключевым для понимания предлагаемой концепции инновационно-индустриальной цивилизации является объединение в одном обществе научного, индустриального и сельскохозяйственного производства, информационной эффективности реального времени для самостоятельного

14 Англ. – игра с нулевой суммой.
15 Англ. – welfare society.
16 Англ. – игра с выигрышем всех вовлечённых сторон.

обеспечения знаниями, продовольствием, товарами и услугами посредством универсальной занятости всего народа. Изложенная в данной статье концепция инновационно-индустриальной социально-экономической модели общества обосновывает возможности системного разрешения ряда проблем и обеспечивает увеличение авангардной мощи общества. Во-первых, создаются условия для достижения баланса мировой торговли между постиндустриальными и индустриальными странами. Во-вторых, создаются системные возможности преодоления сложившегося разрыва между социально включёнными в экономику и исключенными из социально-экономической деятельности граждан. В-третьих, системно вовлекается творческий потенциал каждого члена общества в социально-экономическую деятельность своей страны, что увеличивает авангардный научно-технический и социальный потенциал общества. Инновационно-индустриальная цивилизация является наиболее эффективной моделью симбиоза творческого потенциала индивида и общества во всём спектре социально-экономической деятельности людей.

Бібліографічні посилання:

1. **Остапенко Б.И.** Методологическое значение информационных технологий реального времени / Б.І. Остапенко // Наука XXI столетия, индустрия хай-тек и современное образование. Материалы Всеукраинской научной конференции. – Сумы, 2012.– 259 с.– С. 130 – 133.

2. **Остапенко Б.И.** Мировоззренческая направленность преобразовательной деятельности человека / Б.І. Остапенко // Мультиверсум. Философский альманах. – К., 2011. – Вып. 9 (107). – 240 с. – С. 213– 226.

3. **Cameron D.** David Cameron prepares economic growth plan / David Cameron. BBC News. UK Politics. Website. 2012. http://www.bbc.co.uk/news/uk-politics-19454322 (проверено 30 октября 2012г.).

4. Commission Report in accordance with Article 3 of Directive 2001/77/EC, Article 4(2) of Directive 2003/30/EC and on the implementation of the EU Biomass Action Plan COM(2005)628 {COM(2009) 192 final}. http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/

LexUriServ.do?uri=CELEX:52009SC0503:EN:NOT (проверено 18.02.2012).

5. **Khanna R.** Entrepreneurial Nation: Why Manufacturing is Still Key to America's Future? / Ro Khanna.– McGraw-Hill, 2012.– 272 p.

6. **Muller-Hill B.** Murderous Science: Elimination by Scientific Selection of Jews, Gypsies and Others in Germany, 1933–1945 / B. Muller-Hill. – Oxford: Univ. Press, 1998.–258 p.

7. **Nowicki D.** Manufacturing key part of Obama economic plan. 2012. http://www.azcentral.com/arizonarepublic/news/articles/2012/01/25/20120125obama-manufacturing-key-part-economic-plan.html (проверено 30 октября 2012г.).

8. **Obama B.** Remarks by the President on American Manufacturing. Boeing Production Facility. Everett, Washington. The White House Website. February 17, 2012. http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2012/02/17/remarks-president-american-manufacturing (проверено 30 октября 2012г.).

9. **Schramm J.** Learning to Compete in the Knowledge Economy / Jennifer Schramm. SHRM Research. Workplace Visions, No.3/ 2005.–8 p.

10. The Secrets of Germany's Success. What Europe's Manufacturing Powerhouse Can Teach America. Foreign Affairs. July/August 2011. http://www.foreignaffairs.com/print/67878 (проверено 30 октября 2012г.).

11. TWAS. Website. China Seeks to Build Knowledge Economy. 2012. http://twas.ictp.it/news-in-home-page/news/china-seeks-to-build-knowledge-economy (проверено 30 октября 2012г.).

12. **Weinberger J.** Is Manufacturing the Key to Innovation? / Jillian Weinberger. The Takeaway Website. October 16 2012. http://www.thetakeaway.org/2012/oct/16/producing-prosperity-manufacturing-key-innovation/# (проверено 30 октября 2012г.).

13. **Zeng D.Z.** China and the Knowledge Economy: Challenges and Opportunities / Douglas Zhihua Zeng, Shuilin Wang. World Bank. 2007.–38 p.

УДК 75.052:141

Кайс З.В.

СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ І НЕОДНОЗНАЧНІСТЬ ГРАФІТІ (РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ СМИСЛУ ТА РУЙНАЦІЯ УРБАНІСТИЧНОГО ПРОСТОРУ)

Розглядається соціально-філософський аспект графіті, як явища комунікації в системі соціальних взаємин. Суперечлива онтологія феномену розкривається в реперезентації смислу та руйнації простору. Графіті проблематизується як діалог та анонімність, як

© З. В. Кайс, 2012

спроба подолати суперечності утилітарного та естетичного, як девіантна практика та естетична діяльність, як мова субкультури і публічна незрозуміла мова. Пропонуються функцій графіті.

Ключові слова: графіті, вуличне мистецтво, комунікація, діалог, семантика, смисл, місто.

Рассматривается социально-философский аспект граффити, как явления коммуникация в системе социальных взаимоотношений. Противоречивая онтология феномена раскрывается в реперезентации смысла и разрушении пространства. Граффити проблематизируется как диалог и анонимность, как попытка преодолеть противоречие утилитарного и эстетического, как девиантная практика и эстетическая деятельность, как язык субкультуры и публичный непонятный язык. Предлагаются функции граффити.

Ключевые слова: граффити, уличное искусство, коммуникация, диалог, семантика, смысл, город.

The social philosophy aspect of graffiti as communication in social networks is considered. The contradictory ontology of the phenomenon disclosed in representation of meaning and destruction of space. Graffiti problematized as dialog and anonymity, as an attempt to overcome contradiction of utilitarian and aesthetic, as deviant practices and aesthetic activities, as a language of subculture and public incomprehensible language. The functions of graffiti are offered.

Keywords: graffiti, street art, communication, dialog, semantics, meaning, city.

Порівняно новий і малодосліджений феномен графіті стає сьогодні предметом багатьох дискусій. Як семантична складова урбаністичного світу графіті присутні в образі міста, але залишаються загадковими за своїм смислом для людей, тому зустрічають неоднозначні естетичні та етичні оцінки. В науковому середовищі точаться дискусії про предмет комунікативного та естетичного значення цього явища, розглядаються можливі методи подолання присутності продуктів графіті в міському ландшафті, проблематизуються міркування про можливість надання графіті статусу офіційного мистецтва. Дебати з цих приводів тривають серед дослідників різних шкіл і наукових напрямів, до них часто-густо долучається ще й широка громадськість, адже всі ми, перебуваючи у візуальному ряді міського простору, його споживаємо і реагуємо на його символи. Тому цінними для дослідження символіки графіті є як думки, що потрапляють до наукового дискурсу, так і індивідуальний досвід містян. Зауважимо також, що актуальність соціально-філософського дослідження феномена графіті полягає в розповсюдженості графіті в суспільному просторі міста, повсякденній присутності його і водночас неартикульованість наукових узагальнень щодо цього феномена.

В межах соціально-філософської рефлексії цього урбаністичного феномену доцільною є евристика вплетення партикулярних смислів графіті до універсальних смислів співбуття в місті, через осмислення тих суперечливостей і неоднозначностей, в яких екстеріорізується цілісне розуміння графіті як явища міської повсякденності.

Графіті як предмет міждісциплінарного дослідження є багатогранним, до нього звертаються культурологи і археологи, лінгвісти і фольклористи, антропологи, психологи і педагоги. Виявляється, що до графіті як предмету наукового дослідження не так і просто підступитися, часто-густо він не схоплюється класичною науковою раціональністю. В широкому значенні графіті має довгу генеалогію і відсилає до археологічних розвідок дослідників давнього наскального живопису, сакральних схем полювання та зображень тотемних тварин в печері Альтаміри, до прокламацій римських ораторів та еротичних графіті Помпеї, до релігійних написів Софії Київської. У вузькому значенні сьогодні говорячи про графіті, здебільшого мають на увазі заплутані написи-малюнки сучасної субкультури-графіті. На цей вид графіті звертають увагу як зарубіжні дослідники (Дж. Бушнел, Ж. Бодрійяр, Дж.М. Гетсбі, П.Ковальскі, Д. Козловська, В. Кох, та ін.), що намагаються класифікувати явище, дослідити його історичні витоки, а також російські соціологи, психологи, педагоги та фольклористи (Є. Бажкова, І. Башкатов, А. Бєлкін, А. Демін, В. Кашин, М. Лур'є, Є. Мясіна, А. Скороходова, Т. Стрелкова, К. Шумов та інші), які намагаються дослідити психологічні мотиви, естетичну цінність, систематизувати тексти. В останні роки з'являється все більше українських досліджень феномену графіті (І. Головаха, Т. Єрмакова, К. Станіславська). Системного дослідження графіті досі не існує, кожен дослідник зосереджує увагу на певному окремому виді графіті, залишаючи поза науковою увагою цілий пласт матеріалу, ми ж маємо на меті розглядати феномен комплексно, але для розгляду певних його характеристик звертатися до конкретизації, що мова йде саме про субкультуру-графіті. Отже дослідження цього порівняно нового в науці феномена є актуальним, оскільки деякі його сторони лишаються поза науковою увагою, а деякі досі не артикульовані. Попри доволі

розмаїте дослідження графіті та безліч підходів до його дослідження ми зосереджуємося саме на його соціально-філософській складовій, розглядаючи графіті як явище комунікації в системі соціальних взаємин, що завжди мають історичне соціокультурне забарвлення.

Метою статті є дослідження суперечливої онтології графіті в сучасному місті, а саме: графіті як реперезентація смислу та руйнація простору. У такий спосіб визначена загальна мета імплікує деталізацію конкретніших завдань, а саме: графіті як діалог та анонімність, як спроба подолати протиріччя утилітарного та естетичного, графіті як девіантна практика та як естетична діяльність, графіті — мистецтво чи злочин, графіті як мова субкультури і як публічна незрозуміла мова. Окремим завданням є дослідження функцій графіті.

Раніше ми вже розглядали психологічні аспекти мотивів продукування графіті та морально-етичний аспект феномена, але зауважимо, що впродовж історичного оформлення та розвитку цього явища як офіційна влада, так і публіка (мимовільні спостерігачі продуктів графіті) вкрай негативно оцінюють це явище [1; 2]. Таку неоднозначну оцінку з боку публіки спричиняє побутування графіті і стріт-арта (від англ. «street art» – вуличне мистецтво) у місті як нетрадиційної форми громадського волевиявлення. Графіті і стріт-арт (як одна з форм практики субкультурного графіті, постграфіті) існує як специфічна публічна, іноді творча (детальніше про це див.1) практика, що розгортається поза межами інституціалізованого художнього поля (галерейного мистецтва) і спрямована на реконструкцію простору буття міських спільнот головним чином через експонування, трансляцію особистісних смислів у просторі міста, через ініціювання інтерактивності, діалогу [3]. Для графіті міський матеріальний простір виступає як медіум, первинний отримувач і транслятор смислу, стає тим каналом, через який опредметнюються індивідуальні смисли, відкриваючи наративний елемент публічності, пропонуючи діалогічність як альтернативу мовчанню і долучаючи до співавторства, участі у діалозі усієї міської спільноти через індивідуальне до-тлумачення спільного смислу. Місця зосередження графіті, в силу своєї публічності, забезпечують широку цільову аудиторію реципієнтів, водночас деперсоніфікуючи відправника, залишаючи йому автономність.

Не можна заперечити, що деякі продукти графіті-практики є вандальними за своєю формою. Причому, здебільшого вандальні написи та малюнки залишають автори, що як раз не є членами графіті-субкультури, а так звані «тої» (від англ. «toy» – іграшка), підлітки, що захоплюються західними віяннями в музиці та стилі життя. Для членів субкультури графіті на противагу сліпому безрозбірливому спотворенню міського ландшафту існує негласний «кодекс честі», який не дозволяє ушкоджувати пам'ятки архітектури. Так само, якщо розглянути декілька найвідоміших визначень вандалізму, можна дійти висновку, що знак «дорівнює» між словами «графітіст» і «вандал» загалом ставити не можна. Велика Радянська Енциклопедія визначає вандалізм як безглузде знищення культурних і матеріальних цінностей, В.Даль торкається морально-етичного аспекту вандалізму, визначаючи його як вчинок, що протирічить освіченій людині, французький енциклопедичний словник «Ларусс» у визначенні терміна ставить акцент на особливому стані духу, що змушує руйнувати красиві речі, а в сучасному словнику «Меріам Вебстер» вандал трактується як той, хто руйнує речі внаслідок невігластва [4; 5; 6; 7]. Отже, якщо трактувати вчинок графіті як вандальний, то з наведених вище визначень можна виокремити мотиви та деякі характеристики суб'єкта такого вчинку, а саме: беззмістовність, безглуздість дії; дії неосвіченої людини; невігластво; нерозуміння краси та прекрасного; навмисні дії. Якщо синтезувати ці визначення та зпроектувати їх на графітіста, то виявляється, що це невіглас, неосвічена людина, в якої відсутнє почуття прекрасного, тому вона безцільно, навмисне, керуючись самим лише станом духу, прагненням до руйнації, знищує чужі, цінні матеріальні речі. Але, дослідивши раніше соціально-психологічні мотиви графіті, ми зробили висновок про те, що основними мотивами графіті є здебільшого самоідентифікація та самовираження, а для субкультурного графіті цей спектр мотивів значно ширший, оскільки кожне окреме повідомлення є реалізацією окремого партикулярного мотиву. (докладніше див.: 1) Крім того, задля розвіяння міфу про невігластво та неосвіченість графітістів, відзначемо, що більшість з них мають вищу освіту, а дехто, навіть академічну художню і філософську.

Отже графіті і стріт-арт, намагається подолати протиріччя утілітарного та естетичного в міському середовищі, переосмислюючи об'єкт, наповнюючи його додатковим значенням, відкриваючи в ньому додатковий зміст, який апелює до якісно інших суспільних смислів, необмежених смислом самого об'єкту перетворення. Місто являє собою колаж історичних об'єктів та нових архітектурних рішень, тому прочитання міського текста є містком, що веде як «за смислом» так і «проти смисла», оскільки візуально побудувати несуперечливе повідомлення важко — воно буде завжди наштовхуватися на матеріал, що підпорядкований іншим правилам кодування [8]. Субкультура графіті, за словами К.Станіславської, виробила власні ідеологію, стиль, тактику і стратегію робіт, пройшла шлях від появи і розповсюдження

до канонізації багатьох законів жанру [9,182]. Ми ж в свою чергу, досліджуючи семантичну складову феномена графіті, його символічність, доповнюємо цю думку тим, що графіті як комунікативна система виробило свою знакову систему та власний код. На тому, що феномен графіті можна ідентифікувати як явище комунікації, зголошується більшість дослідників. Причому ця комунікативна система, на думку групи російських дослідників, проявляється в двох напрямках: інтраграфітійному, що передбачає діалог всередені графіті-культури та в межах графіті-коду, та екстраграфітійному, як діалог графіті із зовнішнім світом [10].

Таким чином, основна суперечливість графіті випливає саме з неузгодженості кодів інраграфітійного (внутрішнього для субкультури-графіті, конвенційної мови графіті спільноти) і екстраграфітійного, який в свою чергу може складатися з безлічі кодів. Тому смисли репрезентовані в повідомленнях графіті мають безліч тлумачень і здебільшого отримуються в неоднозначному викривленому вигляді, що і спричиняє упередженість суджень відносно окремих графіті та явища загалом, через нерозуміння і недоступність смислу для міської спільноти, графіті засуджується спільнотою, як маргінальне девіантне явище.

Проблемним є питання про рубрикацію графіті. Вочевидь, переважна більшість дослідників інтерпретує його як самостійний жанр сучасного мистецтва. Очевидним є те, що цілком заперечувати існування «вуличного мистецтва» неможливо, можна лише висувати гіпотетичні припущення про те, яким буде вихід з цієї суперечності, адже абстрактний живопис також не одразу був визнаний офіційним жанром художнього мистецтва. Найбільш ліберальні країни, такі наприклад, як Голандія, Франція, США визнають художню цінність графіті, в Амстердамі, Парижі і Нью-Йорку цілі вулиці являють собою галереї просто неба, вулиці-музеї графіті, що на субкультурному сленгу називаються «halls of fame" (з англ.: «зали слави»). Берлінська стіна, яка сьогодні вкрита малюнками графіті, є пам'яткою історії та архітектури та охороняється владою, а спотворення існуючих малюнків карається законом. В Києві така спонтанна "алея слави" утворилася впродовж останнього десятиліття вздовж бетонних схилів набережної Дніпра та річки Либідь.

Отже, суперечливе і неоднозначне питання про вуличне графіті як мистецтво залишається відкритим. Хоча в деяких містах і відбуваються централізовані виставки, в яких графіті «переїжджає» з вулиці до галерей (як наприклад, виставка в роттердамському музеї Бойманс-Ван-Бейнінгем в 1983 році), в Києві відкритим новим ідеям та молодіжним простором позиціонує себе «Мистецький Арсенал». Але ж такий суспільний процес також характеризується неоднозначно: з одного боку, відкритість новим ідеям, а з іншого - поступ шляхом від «культури хамства» до культури краси [11, 26].

Не можна заперечити факт, що графіті роблять місто впізнаваним. Графіті випадають з канону туристичних фотографій, листівок, путівників, вважаючись занадто маргінальною складовою міста, щоб демонструвати її туристу. Однак ступінь розповсюдження графіті та якість малюнків вказує на рівень розвитку молодіжних субкультурних рухів в даному місті. І якщо образ міста репрезентується для туристів як «сучасне та молодіжне місто», то одним із його символів сьогодні буде графіті.

Доцільним є визначення функцій графіті. Субкультурне графіті актуалізує в першу чергу комунікативну функцію (на відміну від політичного графіті, мотивом якого є висловлення опозиційних думок та зміна суспільної думки, або молодіжних та підліткових графіті, які ми слідом за В.Маяковським називаємо «канцелярськими звичками», що актуалізують в першу чергу потребу в самовираженні) [1].

Розглядаючи графіті як засіб освоєння географічного простору, просторової демаркації, соціального конструювання реальности П.Ковальскі виокремлює три функції: магічна, інтегративна й просторова. Імперативні повідомлення графіті цілком ймовірно можуть виконувати магічну функцію впливу на дійсність, через трансляцію певного змісту. Графіті, що порушують соціальне табу, й езотеричні символи, недоступні для розуміння чужого, є одним із факторів, які інтегрують певну спільноту й означують її межі (П. Ковальскі). М.Лур'є однією з найважливіших функцій графіті називає функцію маніфестації, поділяючи всі графіті на такі, що маніфестують групові цінності (через їхню прокламацію або заперечення ворожих цінностей) і відповідно ідентифікують автора як члена групи та такі, що маніфестують індивідуальні цінності, виражаючи настрій, думки автора [10]. Доречі, для графіті субкультури притаманне якраз прагнення об'єднуватися в «crew» (з англ.: команда), тому колективний фактор відіграє визначну роль: група обмінюється досвідом та думками, виробляє власну символіку та знакову систему, що вирізняє дану команду з-поміж інших, виробляє власний художній стиль та семіотичний код. Другою функцією графіті М.Лур'є виокремлює комунікативну, як основний мотив напису, в якому актуалізується прагнення до інтерактивності, діалогічності, співавторства. Графіті також виконують функцію освоєння й організації міського простору, як територіальні

знаки, що позначують контрольований простір молодіжних угруповань (Д. Лей і Р. Цибрівскі).

Сучасний російський дослідник А.Бєлкін під функціями графіті розуміє роль, що її виконують будь-які нелегітимні написи та зображення в межах всієї психосеміотичної системи графіті. Причому, графіті він означує як будь-яке зображення, що нанесене на поверхню рукою (не надруковане), неінституціональне за своїм характером, що є продуктом процесу індивідуального або групового самовираження і являє собою субкультурний феномен. Розглядаючи феномен графіті під кутом зору соціальної семантики урбаністичного світу, ми доповнимо висновок А.Бєлкіна, що всі графіті є семантичним засобом, способом трансляції і репрезентації індивідуального або групового смислу, але не всі графіті можна ідентифікувати як субкультурний феномен. Якщо обирати визначення «субкультура» для неінстуціональних написив всього порядку (в тому числі і політичні, рекламні, спонтанні), то необхідно уточнювати, чому саме поняттям «субкультура» означуються прояви графіті. Наприклад, щодо неінстуціональних написів політичних змістів, ми говоримо, що вони не є продуктом субкультури-графіті (райтерів, від.англ. “write” - писати), але виконані засобами графіті.

Функції графіті А.Бєлкін означує як психосеміотичні регулятиви поведінки, канали трансляції культурно-історичних сміслів, а ми додаємо, що також суспільно- або індивідуально-значущих смислів, для яких не існує місця в офіційному дискурсі і вони відбиваються в площині графіті. А.І. Бєлкін називає чотири соціально-психологічні функції графіті: ідентифікаційна, екзистенційна, функція вираження агресії, естетична, евристично-субліматівна [12].

Спираючись на ці класифікації, ми дещо розширюємо коло розгляду феномену графіті та доповнюємо список його функцій, враховуючи не лише графіті субкультури, а також політичні написи (чи то спонтанні, чи спеціально організовані політтехнологами) та написи візуальної публіцистики, «канцелярські звички». Отже, графіті, на нашу думку може виконувати наступні функції: 1) комунікативна (першочергово графіті — це специфічна форма комунікації і водночас канал комунікації); 2) функція маркування території (в цій функції реалізується прагнення спільноти окреслити «свій» простір, відокремитися і в той же час позначити територію, повідомити «іншому»); 3) репрезентативна (функція самопрезентації, позиціонування себе через символічні форми і знаки); 4) екзистенціальна (прокламація свого існування, як реалізація мотиву самоідентифікації, актуалізація споконвічного мотиву людини засвідчити свою присутність у світі); 5) функція позиціонування групи (розповсюджується на субкультурне графіті, про це йшлося вище та політичне графіті напередодні виборів); 6) функція продукування смислів (пов’язана із репрезентативною функцією, але відображає більш глибокий процес осмислення, який передує беспосередній практиці); 7) експресивна функція (вираження думок, емоцій, почуттів, ідей); 8) естетична діяльність (актуалізує мотив прикрашення свого середовища художніми засобами графіті).

Отже ми виокремлюємо вісім функцій графіті, не обмежуючись одним типом графіті, а беручи до уваги широке коло проявів цього феномену, а саме: написи та малюнки, що виконані членами графіті-субкультури, політичні графіті, а також спонтанні написи будь-якого змісту, так звані «канцелярські звички», що виплескуються в міський простір. Виокремлені нами функції не обмежуються одним з видів графіті, а цілком реалізуються так чи інакше в кожному, тому є цілком застосовними для глибшого аналізу окремого виду графіті.

Про розглянуті вище суперечливі та неоднозначні моменти феномена графіті, можна зробити наступні висновки: 1) репрезентуючи особистісні смисли, сучасні графіті обов’язково модифікують міський простір, - в цьому і полягає реалізація стратегії привернення уваги до смислу, що навмисне транслюється і провокує інтеракцію, діалог і співавторство міської спільноти; 2) практика графіті як спосіб комунікації, ініціювавши певним повідомленням діалог, в той же час деперсоніфікує автора, відправника, дозволяючи тим самим кожному стати реципієнтом повідомлення і співавтором; 3) перетворюючи певний утілітарний об’єкт міського простору через графіті, продукувач наділяє його додатковим смислом, співзначенням, естетично та семантично переосмислює його, представляючи на всезагал старий об’єкт у новій якості; 4) графіті має залишатися в статусі суто вуличного мистецтва і не може бути віднесене до офіційних мистецтв, адже до галерей не прямують “живі” вуличні стіни і забори, тому офіційне мистецтво може тільки відшматовувати художній стиль графіті в рамках одноразових галерейних проектів; 5) оскільки комунікація графіті розгортається в двох вимірах (інтраграфітійному та екстраграфітійному), в межах як мінімум двох кодів, актуальним залишається питання пошуку спільних для всіх містях смислів, точок взаєморозуіння, толерантності співбуття.

Бібліографічні посилання:

1.**Кайс З. В.** Акт творчості чи спосіб здійснення антигуманізму: соціально-психологічний аспект продукування графіті / З.В. Кайс // Творчість як корисне здійснення блага через істину у красі: матеріали X міжнародної науково-практичної конференції (14-15 травня

2009 р., м.Київ) / Уклад.: Б.В. Новіков – К.: ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2009 – с.331 -332.

2. **Кайс З.В**. Контроверзи релігійно-конфесійної та міжетнічної толерантності в міському ландшафті / З.В. Кайс // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. — №46-2009. - С.13-16.

3. **Заєць Д.** Публічне мистецтво як акт соціального протесту / Д. Заєць // Журнал "Спільне", 2010, №2. Трансформації міського простору. - С.140 — 145

4. Большая советская энциклопедия. М.: Сов. Энциклопедия, 1971.

5. **Даль В.** Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. - Т. 1. М., 1955.

6. Grand larousse encyclopedique T. 10. Paris: Librarie Larousse, 1964., p.664

7. The Merriam-Webster dictionary. New York: Pocket Books, 1974., p. 762

8. **Трушина Л.Е.** Интерпретация визуальных текстов городского пространства / Л.Е. Трушина // Этическое и эстетическое: 40 лет спустя. Материалы научной конференции. 26-27 сентября 2000 г. Тезисы докладов и выступлений. СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2000. - С.155-157

9. **Станіславська К.І**. Тенденції розвитку художнього графіті у Європі XX–XXI століття / К.І. Станіславська // Культура і сучасність: альманах./ Міністерство культури і мистецтв України; Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв. - Київ, 2010. - №2. - С.182-190.

10. **Бажкова Е.В**. Городские граффити / Е.В. Бажкова, М.Л. Лурье, К.Э. Шумов // Современный городской фольклор [сб. ст. / ред. кол. А. Ф. Белоусов и др.]. – М.: РГГУ, 2003. – С. 430–449.

11. **Соколов М.** За рубежом. Граффити / М. Соколов // Декоративное искусство СССР 1988. №12, – М .: Советский художник, – 48 с.

12. **Белкин А. И.** Ментальность и социально-психологические особенности авторов граффити: Автореф. дис. ... д-ра психол. наук 19.00.05 / Белкин А.И.; ФГБОУ ВПО «Поволжская государственная социально-гуманитарная академия» – Казань, 2012 – 42 с.

УДК 111:1 316.277

О. В. Бочуля

ОНТОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ПОВСЯКДЕННОСТІ У ФІЛОСОФСЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ М. ГАЙДЕГГЕРА

У контексті філософії М. Гайдеггера повсякденність тематизується як екзистенційно-онтологічна присутність, як буденний модус буття крізь «балаканину» якого людина має вслухатись у голос буття і віднайти свою сутність. Робиться спроба реабілітувати поняття повсякденного у філософському дискурсі.

Ключові слова: повсякденність, практичний світ, привичне, Dasein, das Man.

В контексте философии М. Хайдеггера повседневность тематизируеться как экзистенциально-онтологическое присутствие, как модус бытия сквозь «болтовню» которого человек должен вслушаться в голос бытия и найти свою сущность. Делается попытка реабилитировать понятие повседневности в философском дискурсе.

Ключевые слова: повседневность, практический мир, привычное, Dasein, das Man.

In the context of the philosophy of M. Heidegger everyday life is presented as existential-ontological presence, as a mode of being. Through the "chatter" of the daily occurrence human has to hear the voice of being and find their (human) identity, find itself. An attempt to rehabilitate the notion of everyday life in a philosophical discourse are made there.

Key words: everyday life, practical world, habitual, Dasein, das Man.

© О. В. Бочуля, 2012

Період XX століття ознаменувався надзвичайною динамікою усіх сфер суспільного життя, інтенсифікацією суспільних процесів, прискореними темпами соціальних змін. Лише за декілька десятків років у культурі, мистецтві, філософії відбувається зміна кількох напрямів та стилів, виникають нові концепції, нові бачення світу, людини та її місця в ньому. Зокрема філософія XX століття відмовилась від абсолютів, вивела на перший план і зосередила свою увагу на суб'єктивній реальності. XX століття можна охарактеризувати як вік звернення до світу людської інтерсуб'єктивності. Первинною сферою людської суб'єктивності вважається

простір повсякденного існування людини. У повсякденності формуються ціннісні орієнтири та визначаються комунікативні пріоритети. З огляду на сучасні трансформаційні процеси та ролі у них повсякденності, вивчення останньої є надзвичайно актуальним.

Бачення генези проблематики повсякденності може бути доволі різним, проте яким би воно не було, усі дослідники погоджуються із тим твердженням, що виникнення наукового інтересу до повсякденності відбувається саме у ХХ столітті. Велика заслуга у цьому належить таким філософським вченням як екзистенціалізм, феноменологія, структуралізм, прагматизм, аналітична філософія. Значний внесок у розробку проблеми повсякденного життя людини зробив саме екзистенціалізм, запропонувавши людиноцентричний погляд на світ, екзистенціалісти єдиносправжньою реальністю визнали реальність буття людської особистості. Людина сама визначає свою сутність. «Із позицій екзистенціалізму повсякденність можна пов'язати із поняттями (екзистенціалами) дрімаючої бадьорості, неуважної зосередженості (все це корелюється із гайдеггерівським екзистенціалом) [3].

Великий німецький філософ М Гайдеггер робить свого роду онтологічний переворот у філософії ХХ століття, таким чином, представляючи кожну сферу буття людини у новому світлі. Будучи людиною всеохопного кругозору, М. Гайдеггер не оминув своєю увагою і питання повсякденного існування людини. Філософ визначає повсякденність як спосіб екзистування сутністю якого є існування [2].

Прийнято вважати, що оскільки повсякденність у концепції М. Гайдеггера представляється як буденний модус буття і належить до неавтентичного способу існування, дослідження цього питання не варте уваги науковців. Проте, як пише сам великий філософ: те, що у фактичності своєї пристуності онтично так знайоме, екзистенційно-онтологічно містить у собі загадку на загадці. Отже, не все так просто і, мабуть, варто спробувати влухатись, звернути увагу на те, що є таким звичним, підручним. Виходячи із сформульованої вище проблематики, автор статті ставить перед собою завдання: представити повсякденність у контексті екзистенційної аналітики М. Гайдеггера та виділити повсякденність як один із лейтмотивів фундаментальної онтології.

У «Бутті і часі» [1] М. Гайдеггер зауважує, що в нашому фундаментальному розумінні речей, вони є не об'єктами сприйняття і знання, а швидше об'єктами як засобами, інструментами дії, котрі природнім способом відповідають і пристосовані для нашої повсякденної діяльності. У нашому сприйнятті себе, ми не є пасивними спостерігачами, а активно залученими у цілеспрямовану діяльність учасники, що освоїлись у практичному світі. Присутність віднаходить себе у тому, що вона виконує, використовує, очікує, перетворює – у найближчому задіяному підручному. Саме таким способом, пише М. Гайдеггер, речі показують себе нам такими, якими вони є в дійсності – у нашому звичному співіснуванні з ними. Проте, у нашому буденному співіснувнні з речами, останні (тобто речі), навряд чи можуть являти себе у традиційний спосіб, бути поміченими чи сприйнятими. У повсякденній практичній діяльності речами користуються, при цьому не помічаючи їх і не надаючи їм значної уваги. Беручись за дверну ручку, щоб відкрити двері, ми не звертаємо уваги на її властивості чи ознаки. Навпаки, наша увага спрямована на те, куди ми йдемо і для чого, а ручка тут використовується механічно, і служить своїй інтсрументальній цілі по суті невидимо [1].

Підручне (Zuhandenheit) теоретично не схоплюється. Йому швидше, зручно ховатись у своїй підручності. І тому в повсякденності ми навіть швидше зосереджені не на засобах праці, а на самій праці. У творі «Буття і час» М. Гайдеггер наводить приклад із молотком: у нього є свої ознаки, але вони не помічаються, та і сам молоток до уваги не береться, той, хто його використовує зосереджений на своєму завданні, а не на інструменті. Саме таке непомітне функціонування підручних речей, згідно із М. Гайдеггером, визначає спосіб їхнього буття у світі практичної діяльності. Суть його тези в тому, що молоток є тим, чим він є, лише тоді, коли його практично використовують. Вся специфічність цієї ситуації полягає в тому, щоб побачити, чим є ці речі насправді, не перетворюючи їх із підручних інструментів у сприйняття і, не розриваючи сітки відносин, істотних для їхньої підручності. Все це простіше можна здійснити, коли з підручними речами щось не так, коли вони, до прикладу, ламаються. Тобто, коли практична діяльність припиняється (через неполадки з інстументарієм), то одразу стає помітною сітка відношень, у яку було включеним це інструментальне функціонування. Це, пише М. Гайдеггер, буденний модус, яким об'єкти існують для нас у сфері практичної діяльності. Філософ визначає такий модус словом «підручність». Будь-яка підручність є нічим іншим як своїм місцем у світі. Простір практичного досвіду неевклідовий і неперцептивний. Проте це простір досягнень та зацікавлень [1].

М. Гайдеггер уникає терміну «сприйняття», намагаючись не використивувати його навіть для позначення способу оглядання навкури, він віддає перевагу терміну «турбота». Цей термін

означає свого роду оглядання навкруги, що осмислюється лише у практичному світі і завжди спрямовується нашими практичними інтересами та задумами. Турбування само по собі теж є діяльність-у-світі, до того ж воно не менш практичне у своїх структурних відношеннях, ніж звичайна діяльність повсякденного життя.

М. Гайдеггер приходить до висновку, що світ практики, із властивою йому інтенціональністю і смислом, який суще отримує для нас, є фундаментальнішим, ніж світ у традиційному сенсі, із його зібранням речей в об'єктивному просторі інтенціональностей актів та смислів, які суще отримує для нас у таких актах. Ця вищість, фундаментальнітсь випливає щонайменше із двох положень: 1. практичний світ є тим, в якому ми вже живемо, ще до того, як починаємо філософствувати чи займатись науково-дослідною діяльністю. М. Гайдеггер говорить, що це світ, в якому ми себе віднаходимо «найближчим чином і більшою мірою»; 2. світ у традиційному сенсі слова можна розуміти як видозміну (дериват) практичного світу, але не навпаки. Тобто, виходячи із гайдеггерівського опису практичного світу, можемо зрозуміти, як виникає традиційний сенс світу. Тоді як спроба, опираючись на об'єктивність сприйняття та пізнання, сконструювати практичний світ із традиційно доступних засобів, приречена на невдачу [1].

Людина має доступ як до теоретичного, так і до практичного світу, їй зустрічаються як наявні, так і підручні предмети. На думку, М. Гайдеггера, спроба Е. Гуссерля пояснити те, як ми накладаємо смислові нашарування на наші уявлення, задля того, щоб від «голих» речей прийти до їхнього застосування в культурі, і перейти до ціннісно значимих предметів світу повсякденності – завершилась очевидною поразкою. Практичний (соціо-культурний) світ не є світом наявного із додаванням якихось відносин та релятивних предикатів. Тобто, дістатись до описанного М. Гайдеггером світу повсякденності, таким способом неможливо. Протее вже пізній Е. Гуссерль звертається цього питання вводячи терміни Lebenswelt та Wissenschaffen.

Проте, якщо вихідною точкою для нас буде ситуація відносин з приводу практичної діяльності, то її видозміни, необхідні для досягнення теоретичної точки зору, можуть здійснюватись способом зменшення практичного інтересу або ж як заміна звичайних повсякденних інтересів обмеженими, і в результаті, як випадання із ситуації повсякденного світу. Таким чином, М. Гайдеггер показує як простір («екзистенційний простір») практичної діяльності перетворюється і стає об'єктивним [1]. У другому розділі «Бутя і часу» філософ здійснює подібну процедуру із «екзистенційним» та об'єктивним часом. Звідси висновуємо, що підручний (термінологія М. Гайдеггера), практичний, повсякденний світ є первинним не лише щодо світу наявного, теоретичного, в сенсі осягнення чи самодостатньості для пояснення, а й до світу у його логічному, онтологічному та епістемологічному сенсах.

Підручність пов'язана із конкретною «привичністю» (звичністю) до певного практичного оточення і навиками взаємодіяти з ним. Привичність до конкретного практичного оточення не передбачає експліцитних змістів, така вмілість не є предметом рефлексування чи пізнання. Якщо, за традицією, робити наголос на пізнавальних аспектах та спробувати пояснити всю людську поведінку нашими думками та свідомими уявленнями, то ми не зможемо описати імпліцитні привичність та вмілість, які є відмінними ознаками буденної практичної діяльності. Чітко виражені уявлення про суще практичного світу і свідомі уявлення, що формуються у нас в практичних умовах, завжди спираються на невиражену, за М. Гайдеггром, таку, що не піддається вираженню, передумову привичності та вмілості [1].

Проте, існує більш всеохопна і фундаментальніша передумова «привичності» та пов'язаної з нею вмілості, що необхідна для користування речами. Гайдеггерівський розгляд практичної діяльності та відносин, що конструюють практичний світ, має на меті підготувати нас до схоплення загальнішої «діяльності» людини та «світового» укладу, що нею передбачається. Вміння та привичність як часткові випадки загальної привичності конституюють наш людський спосіб бути у найширшому сенсі. Ключовий момент в описі М. Гайдеггера такий: речі кажуть себе нам або ж ми зустрічаємо їх як те, чим вони є, лиш на фоні і у передумові привичності, вмілості та турботи, якими окреслена сиситема взаємно співвіднесених ролей, куди вбудовані речі. М. Гайдеггер подає приклад (коментуючи його наступним чином): розриви практичної діяльності дають нам шанс помітити її передумову – фон практичного знайомства, вмілості та турботи, що пов'язані з певною системою практичних відносин та ролей, але це тому, що, до прикладу, світ столяра не є в цілому людським світом, а бути столярем – ще не означає бути цілісною людиною. Людська діяльність належить світу, тобто має потребу у імпліцитній привичності, вмілості та турботі як у фоні та передумові. Ми не можемо відкинути наші найзагальніші вміння, навики взаємодії з сущим, щоб дати йому можливість показати себе. Бути людиною означає вміло поводитись, а загальний рівень привичності, вмілості є фундаментом для цього. Проте свідомо ми нічого не здобуваємо. Ми вростаємо у них (вмілість та привичність) через посередництво соціалізації та окультурнення, вони суть те, чим ми є, але не те в чому ми

здаємо собі справу [1].

Саме це прагнув сказати М. Гайдеггер, пишучи, що людина є її світ і, що світу притаманний наш (Dasein'івський, присутності) спосіб буття [1, с.67]. Ми суть не що інше, як наш найзагальніший і основоположний спосіб діяти, вчиняти з речами і людьми, без якого речі та інших людей зустріти не можна, тобто не можна зустріти світ.

До вже розвинутих, всезагальних передумов вмінь та звичного способу справ у діяльності з речами та іншими людьми (що і витворює сам світ) – практичний світ додає певні спеціалізовані прийоми поводження разом із відповідними до нього (світу практичності) відносини привичності. Натомість світ теоретичний досяжний лише шляхом методологічного обмеження всього спектру наших всезагальних передумов умінь та спектру наших спеціалізованих прктичних навиків і цілей, після чого в цьому процесі залишається лише те, що має відношення до теоретичного спостереження та пізнання. У теоретичногно світу є свої передумови вмінь та звичні способи взаємодій з речами, згідно із М. Гайдеггером, це все ж таки «світ», і він користується як передумовою так і фоном загальної вмілості та привичності до того ж таки світу. Тим не менш він не повний, його не достатньо і він похідний від світу практичного.

Цінності є в обидвох цих світах: у світі як загальному фонові зустрічі із будь-чим, і у світ практичної діяльності. Цінності появляються, коли ми використовуємо наші вміння взаємодіяти з речами та іншими людьми. У певній культурній формі такого роду взаємодій може спостерігатись надання переваг одним речам перед іншими. До того ж фонові культурні практики включають в себе неписані норми поведінки. Деякі з них знаходять своє вираження у нормах публічної поведінки – у тому, що слід робити, а чого не слід. Проте, часто-густо вони залишаються не вираженими, як до прикладу, культурні норми, дотримання певної відстані, на якій варто стояти один від одного при веденні простої бесіди чи ділової зустрічі. Коли наша особиста поведінка з речами чи іншими людьми узгоджується з такими імпліцитними нормами нашого культурного фону, то виникає відчуття правильності, правильно обраного способу взаємодії. У практичному світі джерела цінностей очевидні. Оскільки цей світ включає людські цілі та плани, речі наділяються у ньому цінністю відповідно до їх можливого позитивного чи негативного використання при досягненні цих цілей та успішного виконання задуманого. Практичний світ складається першопочатково із практичної діяльності за для досягнення цілей, а норми, пов'язані із певною діяльністю, будуть породжувати ціннісні судження.

У нашому ставленні до буття М. Гайде'ггер виділяє три моменти: розміщування, розуміння та мову. У другому розділі «Буття і часу» вони співвідносяться із трьома аспектами часу – минулим, майбутнім та теперішнім. Говорячи розміщування М. Гайдеггер має на увазі, щось на зразок нашого розуміння того, як і наскільки нам «по собі» (із виразу «щось мені не по собі»). Це наш імпліцитний та відчутний смисл грубої фактичності культурного смислу буття, і ми його скоріше успадкували, ніж обрали самі – це наша «закинутість у витворений не нами світ, на який ми тим не менш наштовхуємось. У термін «розуміння» філософ вкладає зміст слова опора, «стояння на». Ми віднаходимо опору у нашому бутті завжди, коли будуємо нові плани чи задуми. Будь-який цілеспрямований, націлений на майбутнє, вибір із представлених та культурно детермінованих альтернативних можливостей виражає собою розуміння (у гайдеггерівському сенсі), того, що таке бути людиною [1]. Як вже було сказано, будь-яка зустріч із підручним, на шляху досягнення задуманного, передбачає розуміння у тому повному сенсі, як тлумачення чогось як того, чим воно є, через його відносини із засобами. Врешті, мова, для М. Гайдеггера, є висловлюванням осяжності (тобто буття) речей. Мова включає в себе повідомлення, але не обов'язково зводиться до мовлення (говоріння). Інколи ми в найкращий спосіб повідомляємо розуміння чогось, зберігаючи мовчання, та і саме мовчання також є суттєвим для того, щоб вслухатись і зрозуміти те, що нам повідомляється.

Говорячи простіше, людське існування було зрозуміле М. Гайдеггером як «турбота» в єдності трьох її модусів, які відповідають трьом вимірам часу. З приводу цього, О. М. Руткевич зауважує: «Три модуси «турботи» пов'язуються Гайдеггером з трьома вимірами часу. «Проект» – вибір людиною самої себе – відповідає майбутньому, оскільки, «проектуючи» себе, «тут-буття» весь час забігає наперед самого себе. Минуле – це «закинутість» в світ і даність самому собі. Насамкінець, в теперішньому «тут- буття» належить світу, стурбовано оточуючому» [4, с.52]. Справжнє існування пов'язане насамперед з майбутнім, з трансцендуванням власних меж. Якщо ця відкритість майбутньому зникає, то людина пояснює все, що відбувається з нею, як причинно обумовлене минулим, а не його власними проектами та цілями. Якщо домінує модус, що відповідає теперішньому часу, то людина «падає» в das Man, стає безликою. Від того, як людина обходиться з обтяжливим характером буття – чи шукає звільнення від тягаря чи, навпаки, приймає тягар на себе, – якраз і залежить чи буде її буття власним (справжнім) або невласним (несправжнім). У будь-якому випадку усяке прагнення позбавитися від тягаря

негайно викликає у М. Гайдеггера підозру в тому, що це є маневр для втечі, ухилення, падіння, а саме: не що інше, як прояв невласності (несправжності, неавтентичності). Для позначення такого існування М. Гайдеггер вводить поняття das Man (безлика людина). Прорив до власного буття відбувається внаслідок шоку, обумовленого усвідомленням того факту, що «світ має характер повної незначущості» [1, с.186] та, що за усім цим нічого не приховується.

Опинившись перед Ніщо, ми раптом помічаємо, що ми не тільки представляємо собою «дещо» реальне, але і є творчими істотами, здатними зробити так, щоб із Ніщо вийшло дещо. Вирішальне ж значення має та обставина, що людина здатна усвідомити себе як «місце», де із Ніщо виникає Дещо, а із Дещо – Ніщо. Саме жах підводить нас до цього переламного моменту. Він розмикає для нас буття-можливого, яким є ми самі. Саме цей страх, як говорить М. Гайдеггер, змушує людину зосередитися на своєму власному бутті і зробити неважливою оточуючу «речевість», протиставити себе ситуації, коли відбувається перетворення його у річ, предметність. Іншими словами, «... вирвавшись із «речевоподібного» недійсного існування, людське буття набуває свою справжність як можливе і тим самим екзистує у модусі майбутнього, названого Гайдеггером, як «забігання вперед» (Vorwegsein). Ось тут, набуваючи своє справжнє («автентичне») існування як свобідне, екзистенція стає «своїм-буттям-наперед», тобто здатною зрозуміти свої можливості і здійснити вибір [8].

За М. Гайдеггером, ми завжди робимо вибір посеред культурних можливостей та в передумовах культурно обумовленого фону розуміння, у який ми закинуті. Тобто, ми завжди розуміємо наше буття на основі нашої закинутості чи фактичності. Людське буття сутнісно є витлумачення буття («у-світі»). Часто ми вибираємо, роблячи «як роблять всі». У такій ситуації ми перебуваємо у тому, що М. Гайдеггер називає, нерозрізненим модусом відносно до себе, не власним чином. Якщо ми вибираємо пояснення нашого буття, живучи у «людському» світі (das Man) і чинимо «як усі люди» чи то тому, що так правильно, чи то тому, що зручно, відбувається «випадіння» («падіння») у невласний спосіб буття [1].

У всіх є схильність до невласного розуміння нашого буття, адже деякі факти людського буття буває важко зрозуміти. Все це від недостатності основи, фундаменту чи просто об'єктивного виправдання нашого буття. Загальний фон розуміння, що дає нам найосновніше розуміння речей, інших людей і самих себе – не має жодного остаточного джерела розуміння чи то остаточної основи. Те, що служить основою є таким лише першопочатково, надалі немає сенсу правильності кінцевого виправдання нашого способу дії. Акт вибору (хоча ми і керуємось при цьому своїми цілями та задумами) теж повністю залежить і коригується обставинами. Розуміння себе і свого світу накладається на нас нашим культурним минулим, воно не претендує на кінцеву значимість, а є спрямованими у майбутнє задумами, що констатують перейняту нами культурну фактичність та наше розуміння себе з її допомогою та не піддаються об'єктивному обгрунтуванню. Наші практики та вміння не спираються ні на що інше, як на інші практики та вміння. І розуміння цього може вражаючи нахлинути на нас, що створить ситуацію (за М. Гайдегегром) жаху (Angst як страх перед смертю і Furcht як бажання сховатись від страху смерті) [1]. Мабуть сказаного вище достаньо для короткого опису невласного буття – це те, куди ми втікаємо чи впадаємо задля уникнення жаху та його невтішних одкровень.

Неавтентична форма розуміння це «цікавість» (Neugier). Для того, щоб не впадати у глибину та невтішність істин про наше буття і світ, ми стараємось зайняти себе таким запитування про наше буття, яке можна задовільнити поверхневим розумінням речей, котре є у будь-кого і є різного роду інформацією – поверхневими розмовами та плітками. Саме такі поверхневі розмови та плітки і є за М. Гайдеггером невласним варіантом мови. Не маючи глибинного розуміння речей, щоб відповідним чином повідомити про них іншим, і боячись мовчання із страху «почути» більш глибоку істину про наше буття («поклик совісті»), ми влаштовуємо шумну балаканину, котра ніколи не повниться питаннями і не проникає глибше безликого, безособового розуміння речей, а отже, насправді, ні про що не говорить.

Підведемо певні підсумки на цьому етапі осмислення повсякденності у праці М. Гайдеггера «Буття і час»: філософ виділяє як один із способів інтерпретації інтенціональності, практичний світ, що перш за все характризується звичністю (привичністю), залученістю, цілеспрямованою діяльністю та активністю суб'єкта, що освоївся у ньому. Dasein (ось-буття) у практичному світі віднаходить себе в тому, що вона виконує. Вона проявляє себе у задіяній підручності. У повсякденній практичній діяльності речами користуються, при цьому не помічаючи їх і не надаючи їм значної уваги. Підручність наче ховається у своїй підручності і, відповідно, теоретично не схоплюється. Проте речі тут є тим, чим вони є, лише коли вони практично використовуються. М. Гайдеггер наштовхує нас на виведення цікавого судження: якщо речі у практичному світі показують себе, свою сутність лише у їхньому використанні, то і людина (котра, до речі, само собою теж перебуває у практичному світі) проявляє (показує) свою суть, те, чим вона є, лише у

просторі повсякденності. Вся специфіка цієї ситуації полягає в тому, щоб зуміти це побачити. Якою є людна вільна від носіння публічних, соціальнообумовлених рольових масок, людина без етикетно-культурного макіяжу. Людина у її природньому середовищі, коли вона сама перед собою, якою є гола людина. Як вже вище згадувалось, М. Гайдеггер пише, що те, чим є речі насправді, можна легко побачити якщо з ними щось негаразд (коли зникає можливість їхнього використання). А людина бачиться у кризовій ситуації, коли змінюється, ламається її повсякденність. Використовуючи термінологію М. Гайдеггера, можна сказати, коли руйнується її (людини) буденний модус.

Відмінними ознаками буденної практичної діяльності, за М. Гайдеггером, є імпліцитні практичність та вмілість. Вміння та привичність як часткові випадки загальної привичності конституюють наш людський спосіб бути у найширшому сенсі. Людина суть не що інше як найзагальніший і основоположний спосіб діяти, вчиняти з речами і людьми, без якого речі та інших людей зустріти не можна, тобто не можна зустріти світ.

У першій частині «Буття і часу», (другий розділ, четвертий параграф) М. Гайдеггер аналізує суть повсякденності у контексті часовості. Тут автор зауважує, що його аналітика зорієнтована не на якусь особливу ознаку екзистенції Dasein, а на непомітні, середні способи екзистування. «Ми називали вид буття, у якому найкращим чином і більшою мірою утримується присутність, повсякденністю» [1, с.372, 414]. Філософ також зауважує, що через ряд причин, ми залишаємось далекими від онтологічної концепції феномену повсякденності. Відкритим залишається навіть питання чи достатньо, проведеної до цього часу, експлікації часовості, щоб окреслити екзистенційний смисл повсякденності.

Часто Dasein перекладають як «присутність», проте краще передаватиме зміст цього терміну словосполучення «тут-буття». З одного боку, присутність, (йдемо від самого слова) це знаходитись, бути при-суті, з іншого тут є момент недіяння, безспристрасності. «Тут-буття» пронизане інтенцією схоплюваного моменту і кореспондує із «закинутістю» [Суханцева В.К. Хайдеггер: к онтологии обыденности [5]

У структурах тут-буття, що рівнозначні із буттям у світі, у цьому способі буття основується модус повсякденного буття самістю, експлікація якого прояснює сам суб'єкт повсякденності – середній або ж особисто-невизначений. Отже, тут-буття рівнозначне із буттям-у-світі і в той же час визначає модус повсякденності. Звідси ще один висновок, повсякденність як і буття має фундаментальний статус.

Тут-буття закинуте у повсякденність, але «встановлене» у напрямку до буття. Саме буття, в якому тут-буття може встновлюватись будь-яким чином, називається екзистенцією. Екзистенція – це таке суще, яке на відміну від каміння, рослин чи тварин, в якийсь спосіб відноситься до самого себе. Воно не просто «є», «є присутнім», але знаходить себе «ось тут». І тільки тому, що воно володіє цією здатністю самознаходження, перед ним відкривається увесь горизонт турботи і часу. Звідси екзистенція – не просто наявність, але самореалізація, рух. Людське тут-буття можна зрозуміти, лише виходячи із сенсу його самореалізації, – а не поставивши його перед собою на зразок наявного предмета. Буття дано людині в екзистенції. Фундаментальну онтологію слід віднаходити у екзистенційній аналітиці тут-буття. Структури буття адекватно відображаються не інтелектом і розумом, а саме екзистенцією, в істинності останньої оформляється істинність світу. І саме тому, М. Гайдеггер здійснює системний аналіз екзистенційного світу людини, структуруючи те, що структурувати важко – людську чуттєвість, що перебуває у потоці становлення.

Повсякденність передбачає той спосіб екзистуваннння, в якому присутність утримує «всі дні». Хоча, зауважує автор, всі дні не варто розуміти календарно, така часова визначеність має звучати у значенні повсякденного. Першопочатково повсякденність - це володіння Dasein весь «час життя», протягом всього життя [1, с.414].

Повсякденність означає те, якою мірою Dasein «живе сущим (теперішнім) днем» чи то у своїх вчинках чи то лише в тих, що мають бути при бутті з іншими. До цього належить також комфорт звичного (привичного), навіть якщо воно тяжіє до набридання. Одноманітність повсякденності приймає за зміну те, що всякий раз приносить новий день. «Повсякденність обумовлює Dasein навіть тоді, коли воно не вибрало собі в герої людину» [1, с.415].

Повсякденність тут не вивищується, не виводить у ранг важливих компонентів буття людини. Проте М. Гайдеггер пише, що вище наведені ознаки повсякденності, жодним чином не характеризують її як «голий» аспект, що є Dasein, коли ми розглядаємо вчинки та поведінку людей. Повсякденність – це спосіб бути, якому належить публічна відкритість. Dasein може страждати від повсякденності, задихатись від її задушливості, відхилятись від неї, шукаючи чогось нового. Але екзистенція здатна також в один момент, і лише на цей нетривалий момент, оволодіти повсякденністю, хоча ніколи не зможе скасувати її повністю. М. Гайдеггер дуже вдало

зауважує: те, що у фактичності своєї присутності онтично так знайоме, (настільки знайоме, що ми можемо не помічати його), екзистенційно-онтологічно містить в собі загадку на загадці. Цей «природний» (у значенні звичний) гороизонт лише для первинної постановки екзистенційної аналітики Dasein, лише видимо є самозрозумілим.

Попри це все, питання онтологічного смислу повсякденнсті залишається відкритим. Філософ пропонує розглядати цю проблему під наступним кутом. Досліджуючи Dasein (пише М. Гайдеггер), ми використовували для його характеристики такі поняття, як одноманітність, повторюваність, «як вчора так і сьогодні і завтра», тому тут не обійтися без звернення до «часової» протяжності Dasein. Лише включивши в інтерпретацію часовості Dasein, повсякденні події Dasein і його (Dasein) стурбованість часовим зв'язком із цими подіями, наша зорієнтованість стане достатньо об'ємною, щоб зуміти зробити проблемою онтологічний статус повсякденності. Проте, оскільки, титулом повсякденнсті є не що інше як часовість, а остання робить можливим буття Dasein, задовільний концептуальнийначерк повсякденності вдасться лише в рамках принципового прояснення смислу буття взагалі і його можливих видозмін [1].

Отже, повсякденність (судячи із двох перших розділів «Буття і часу») повторювана, одноманітна, природня, таїть в собі загадки, звична (підручна), дещо обтяжлива, є модусом буття, імпліцитно часова, чим робить можливим Dasein, і розглядати її слід в горизонті прояснення смислу буття взагалі.

Спеціаліст у галузі філософії культури В. Суханцева, у своїй статті, присвяченій проблематиці онтології буденності у філософії М. Гайдеггер, ототожнює повсякденність із основним поняттям фундаментальної аналітики Dasein як буття (пристутності) у світі. Аналізуючи соціально-історичну ситуацію, у якій жив М. Гайдеггер, не оминаючи увагою філософські джерела його творчості авторка пише, що М. Гайдеггер у своїй визначній праці (яка спершу була сприйнята доволі неоднозначно) вперше ставить основне питання всієї епохи: де насправді живе людина? Де живе людина, закинута у власну буденність? Згідно із М. Гайдеггером, це є основною турботою філософії, запитувати слід не про істину чи благо, а про трагедію безликості, що змушує індивідуальну свідомість кожного разу збиватись із шляху. М. Гайдеггер дуже добре зумів відобразити, передати стан його сучастності: людина опинилась наодинці із власним буттям, у єдиній реальності існування, в якій антропоцентризм та гуманізм виглядали як учасники інтелектуального маскараду [5].

Почути голос буття крізь балканину людського натовпу (das Man) і надати буттю слово через посередництво тієї ж таки людини – справа всієї філософії та і всього життя М. Гайдеггера. Відповідно, стоячи на таких позиціях, його не задовільнала ні сконцентрованість на проблематиці пізнання, характерна для певних напрямків тогочасної філософської думки, ні культурологічний підхід, що зосереджувався на анропоцентричному дискурсі духовних інтенцій. Не була прийнятною і антропологія, адже досліджуючи формально-структурні компоненти культури, вона не націлена на буттєву проблематику. Культура наявного людства є величезною системою, із зростаючою організаційною складністю, це символічно щільна реальність. У культурі безліч відповідей, наслідків, що не підлягають строгому поясненню чи пізнанню, їх може розкрити лише розуміюча та запитуюча свідомість. Запитування є модусом буття, воно засвідчує буття того, хто запитує. М. Гайдеггер наголошує, якщо питання про буття має бути поставлене у явній формі, то розробка цього питання потребує експлікації способу бачення буття, способу його розуміння та понятійного осягнення смислу. Це конститутивні модуси буття певного сущого, того сущого, яким є ми самі, суще яке запитує. Отже, розробка питання про буття, означає прояснення деякого сущого, що запитує, у його ж бутті. Запитування, як модус буття певного сущого, само сутнісно визначене з боку того, про що запитується, тобто з боку буття. Суще, яким є ми самі, і котре володіє буттєвою можливістю запитувати, термінологічно схоплюється як тут-буття (Dasein) [7, с. 317].

Слідом постає питання: якщо запитування є свого роду контуром Dasein чи отримує воно відповідь? Оскільки М. Гайдеггер надалі говорить про розуміння, тлумачення, значить запитування все ж отримує свою відповідь. Виражається це розуміння через мову. Річ, названа певним чином, виходить із потаємності буття, наче на світло, і цим світлом є сам запитуючий. Філософ зауважує, що істинна сутність речі, схоплена мовою, все ж протікає в тиші. Тиша схована в глибинах онтології, «під культурою», адже символіка культури це вже звучання, що заглушує німоту та правдивість першоістин [5].

Праця «Буття і час» повниться новизною проблематики, В. Суханцева говорить, що серед мисленнєвих сюжетів, серед нюансування дефініцій рельєфно виступає лейттема – проблема повсякденності. Авторка статті підкреслює, що ця тема до певного часу вважалась другорядною у філософському дискурсі з чим важко не погодитись. Проте вже ранні дослідники праць М. Гайдеггера, до прикладу, С. Франк, сприймали і трактували Dasein лише як термінологічне

означення повсякденності [5]. І це не випадково, адже М. Гайдеггер окреслив поле свого дослідження такими полярностями, як Буття і буденність. Тут варто зробити відступ і зауважити, що у термінологічному репертуарі філософії, ще навіть сьогодні (хоча тема повсякденності доволі активно досліджується і вивчається), в якості синонімів до «повсякденності» використовуються такі поняття як «буденність», «буденна свідомість». Не існує їхнього дефінітивного аналізу, а поряд з тим існує, ізольовано від інтелектуально-мислительної традиції все більше зростаюча у своїй ролі та значимості реальна повсякденність.

Повернемось до праці М. Гайдеггера «Буття і час». Не можна сказати, що це праця присвячена повсякденності, це було б неправильно. Повсякденність у ній розглядається, проте, як вже було сказано вище, не в значенні позитивному, тобто це книга не про повсякденність, а швидше про її подолання (про що і пише В. Суханцева). На час творчості М. Гайдеггера, мала місце дивна ситуація: практичний розум, досягнувши свого апофеозу, все більше перебуває у дисонансі із своєю ж таки практичною діяльністю (неостанню роль у цьому відіграли неокантіанці).

Проблема повсякденності, закладена М. Гайдеггером і вписана, зашифрована у Dasein-концепції, має доволі довгу традицію. Основи проблематики повсякденності тягнуться ще із основ самої рефлексії, ще із фундаменту самої європейської філософії. Гераклітівське становлення це не що інше, як незавершена, всеобіймаюча, позбавлена векторності часовість. Їй належить, підпорядковується все, весь Космос із його жителями. Це перший і забутий урок античності – буття космосу, це буття речі і буття речі одухотвореної, тобто людини. У людини немає іншої повсякденності, окрім повсякденності космічної. Відповідно, людина обмежена, цілісна і трагічна, оскільки нічим не протиставляється Космосу, а він байдужий до будь-яких проявів одиничного, він – Єдине [5].

Парадокс філософії М. Гайдеггера полягає в тому, що буття говорить до нас, до тих, котрі живуть у балканині і закинутості, тобто у повсякденності говоріння. Отже, щоб почути голос буття, щоб дізнатись, що живе у нас від самого буття, від його істинності та початковості, треба зруйнувати структуру повсякденності. Тут безсилі антропологія, гносеологія і навіть найдосконаліший філософський дискурс. Необхідно витворити багатовимірний проект, у якому масштаб світобудови кожного разу центрується у точці одиничного існування не лише у просторі, але і у часі, при цьому не втрачаючи повноти та цілісності того, що відбувається. Dasein – це місце перехрещення світових та екзистенційних координат.

У філософії М. Гайдеггера повсякденність набуває неочікуваної глибини і перетворюється у метафізичну, у свого роду метафізику буденності (про що ми говорили вище, аналізуючи перший розділ праці «Буття і час»).

М. Гайдеггер пише: «...першопочатково Dasein не живе у власному. Перш за все, у повсякденності, саме власний світ і власне Dasein є найвіддаленішими; першим даний саме світ, у якому дехто існує з іншими, і лише виходячи із нього можна більш-менш істинно врости у власний світ» [1, с.259-260]. Dasein завджи прагне, як до своєї цілі, до набуття власного світу. На шляху цього становлення, повсякденність – це часовий потік, що не виділяється структурно і не підлягає естетичному освоєнню. У контексті загальної концепції М. Гайдеггера, термін «повсякденність» як певна сторона тут-буття, переносить на собі акцент часовості. Це вихолощена, зовнішня оболонка «буття-до-смерті», прорвати яку може лише екзистенційний страх (жах). Повсякденність (Alltäglichkeit) позначає собою неконструктивне протікання зовнішнього потоку над товщею екзистенційних глибин людської сутності [5]. У той же час термін буденність розуміється зовсім по-іншому. Буденність це стан, у якому людина перебуває незалежно від часового потоку. Це сфера зниженого буття, позбавленого метафізичних основ і трансцендентних глибин. Буденність – це простір самореалізації практичного розуму, саме у цьому просторі вибудовуються, формуються усі установки та норми культури, моралі та навіть основні групи цінностей, що функціонують у суспільстві, у тому числі і релігійні.

У результаті здійснених процедур екзистенційної аналітики М. Гайдеггер чітко відділяє повсякденність від буденності. Повсякденність як сферу в умовах якої людина сама себе перетворює на об'єкт, який відокремлює Dasein від буття. А буденність у нього володіє свого роду терапевтичною функцією, згладжуючи суперечності всередині Dasein. Тут їй в допомогу виступає культурна норма, що має велику силу у своїй здатності кодувати та символізувати сутності.

Спершу, може видатись, що будденість володіє певною вищістю, адже це сфера культури, норм, цінностей. Проте у цьому місці нашого дослідження варто зробити певний відступ (до теми гуманізму) задля наведення невеликих уточнень. У своєму «Листі про гуманізм» М. Гайдеггер пише: «При визначенні людяності людини гуманізм не лише не питає про відношення буття до людської істоти. Гуманізм навіть не заперечує при постановці цього питання, адже в силу свого походження із метафізики, не знає і не розуміє його» [6]. Якщо буденність – це сфера

формування культурних норм, то слід визнати, що гуманізм родом із культури буденності, і служить їй як установка для самоопрадання. М. Гайдеггер наголошує на тому, що гуманізм це чергова перешкода на шляху людини до власного буття. Така позиція, звісно, викликала хвилю критики з боку європейської еліти, котра леліяла гуманізм ще з епохи Ренесансу. Проте М. Гайдеггер говорить про аспект, який інші побачити не зуміли: гуманізм як культивування людської сутності є тим самим культивування людської істоти, суб'єкта новоєвропейської метафізики. Тут ми одразу опиняємось у царстві сущого, тут не можливе виведення сутності у світло, але це і не передбачається. Адже в цетрі світу людина, котра не потребує нічого іншого окрім себе самої. Світ претворюється на об'єкт. Вивищений розум продукує «кодування» буття і покладає його для самого себе в якості загального смислу. Але буття і його смисл це не одне і теж. Витворюється тривожна ситуація, коли буття вже не проступає крізь символічну товщу культурогенної норми [5].

М. Гайдеггер без сумніву здійснив великий вклад у дослідження проблеми повсякденності. Він категорично відділяє повсякденність від наукового бутя. Повсякденність постає як позанауковий простір окремішнього існування. Філософ ставить інший наголос: повсякденне життя людини сповнене турботами з приводу витворення себе у якості істоти, що живе, а не лише мислить. Повсякденність повниться безупинним повторенням виконання необхідних завдань та турбот. Тому М. Гайдеггер вважає її недостойним рівнем існування. Водночас М. Гайдеггер говорить, що та ж таки повсякденність у своїй же звичності повниться таємницями, вона імпліцитно часова, робить можливою присутність, і (що дуже важливо для розгляду цієї проблем під нашим кутом зору) її слід розглядати в горизонті розяснення смислу буття взагалі.

Варто визнати, що філософ жодним чином не помилявся, коли зауважив, що людина наче ховається у повсякденності, вона намагається відмовитись від своєї свободи, стати як усі, що призводить до усереднення індивідуальності. Людина вже не належить собі, інші відібрали у неї її буття. У повсякденності людина прагне утриматись у наявному, уникнути смерті, вона відмовляється бачити смерть у своїй повсякденності, вона закривається від неї сами же життям. Але це не так відмова від смерті, як відмова від усвідомлення конечності та безоснованості всього існуючого, як відмова зустрітись із Ніщо. Отже, ми з'ясували два найважливіших моменти: повсякденність це свого роду захист людини від жахливих для сприйняття та розуміння істин самого буття, людина ховається за балаканиною, цікавістю, повторюваністю, вона не хоче помічати і чути те, що буде мішати їй жити у своїй привичності та підрочності. У цьому моменті повсякденність неавтентичний спосіб людського існування. З іншого боку, повсяденність це не просто схованка, це горизонт буття людини, людина тут завжди, кожного дня, із своїм минулим, (наша закинутість це перш за все закинутість у певну повсякденність), із своїм майбутнім, (проектом), із своєю мовою, із своїм буття. Повсякденність – це буття-в-світі. Отже, це не просто рутинне задоволення біологічних чи неавтентичних потреб. Повсякденність це та ж присутність, яка має почути голос буття, яка має відбутись у своїй екзистенції, це набагато вищий рівень розуміння речей та відносин, але проблема у тому, що людина цього не помічає, не розуміє, або ж просто не хоче помічати. Сучасній людині простіше поскаржитись на рутинність свого життя, простіше не навантажувати свій (і так не навантажений) мозок, простіше не задумуватись або взагалі не думати, а ще краще (у мотивуванні своїх дій) зіслатись на історично витворені, культурно, соціально та загально прийняті норми, «як усі», бо все, що поза цим потребує зусиль, потребує горіння, боротьби. Більшість із нас постійно прагне рівноваги у всьому, але як сказав би Ф. Ніцше, будь-яку крайність зробити дуже важко, центр – це рівновага, там немає ніякої боротьби.

Все, чим живе людина, народжується саме у повсякденному житті. Повсякденність – це не лише жити звичними, стеереотипними ритуалами, що постійно повторюються, це також і різні потрясіння, відчай, пристрасті. Вони існують саме у світі повсякденності. Смерть, страх, любов, пошуки сенсу – все, те, що вважається найважливішими екзистенційними проблемами, межовими ситуаціями (К. Ясперс). І проблеми людини є саме тут. М. Гайдеггер звернув на це увагу усієї західної філософії, його думки підтримали і продовжили такі відомі філософи, як Ж.-П. Сартр, А. Камю, Х. Ортега-і-Гассет, Е. Фромм та ін. Екзистенціалісти запропонували найбільш песимістичний погляд на повсякденність, проте це спричинено відомою тогочасною соціально-історичною ситуацією.

Бібліографічні посилання:

1. **Хайдеггер М.** Бытие и время / М. Хайдеггер; Пер. с нем. В. В. Бибихина. – Харьков: «Фолио», 2003 – 503 с.

2. **Гатаева Б. Т.** Концепции повседневности в зарубежной культурологии / Б. Т. Гатаева. – [Электронний ресурс] / Режим доступу: http://www.paradigma.narod.ru/03/gatayeva.html. – Назва з екрану.

3. **Корнев В. В.** Тема для философии повседневности: супермаркет / В. В. Корнев. – [Электронный ресурс] / Режим доступу: http://sun.tsu.ru/mminfo/000063105/321/image/321-061.pdf. – Назва з екрану.

4. **Руткевич А. М.** От Фрейда к Хайдеггеру: Критич. Очерк экзистенциального психоанализа / А. М. Руткевич. – М.: Политиздат, 1985. – 176 с.

5. **Суханцева В. К.** Хайдеггер: к онтологии обыденности / В. К. Суханцева // Філософські дослідження. – Випуск 4. – 2003. – 238 с. – С. 7-15. – [Електронний ресурс] Режим доступу: filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000921/index.shtml

6. **Хайдеггер М.** Лист про гуманізм / Мартін Хайдеггер. – [Електронний ресурс] Режим доступу: philosophy.allru.net/perv36.html

7. **Хайдеггер М.** Работы и размышления разных лет / Мартин Хайдеггер. – М.: 1993 - с.317

8. **Шевченко С.** Онтологічний вимір екзистенції в філософії М. Гайдеггера: «Das Selbst» versus «Das Man» / С. Шевченко. – [Електронний ресурс] Режим доступу: vlp.com.ua/files/11_51.pdf

УДК 124.5

Н. В. Романова

АКСІОЛОГІЧНА СПЕЦИФІКА КУЛЬТУРОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглядається ціннісна специфіка культуротворчої діяльності з точки зору концепту перформативності, аналізується розуміння культуротворчості у сучасній філософській думці, розбирається структура аксіомоделі як ціннісної антропоморфізації світу у актах соціоперформації.

Ключові слова: цінність, культура, культуротворча діяльність, перформативність, аксіомодель.

Рассматривается ценностная специфика культуротворческой деятельности с точки зрения концепта перформативности, анализируется понимание культуротворчества в современной философской мысли, разбирается структура аксиомодели как ценностной антропоморфизации мира в актах социоперформации.

Ключевые слова: ценность, культура, культуротворческая деятельность, перформативность, аксиомодель.

This article is devoted to research the value specific of culturecreation activity in perspective of the performative theory. The culturecreation's specific is analyzed in history of its understanding by contemporary philosophy. The structure of axyomodel is presented as valuable antropomorphyzation of world in socioperformative acts.

Key words: value, culture, sense, culturecreation activity, performation, axiomodel.

© Н. В. Романова, 2012

У сучасній аксіологічній та культурологічній думці факт того, що ціннісне ставлення людини до світу є культурно детермінованим, а буття культури є неможливим поза ціннісним контекстом, не піддається сумніву [1, с.12-21; 2, с.11-18; 9, с.19-25; 10, с.11; 13]. Корелятивні відношення культури і цінностей визначені їх антропологічним змістом, людиномірністю, яка одночасно й породжує ціннісні системи культури, й породжується ними. Однак цей антропологічний фундамент у сучасній філософії розглядається у першу чергу як трансцендентально-суб'єктивний або трансцендентально-інтерсуб'єктивний фундамент, які у певному смислі є методично однорідними, бо у обох випадках за основу розгляду сутності цінностей береться людина у її свідомому стані, людина як Его, свідомий суб'єкт, який взаємодіє з іншими Его і свідомо оперує цінностями культурного буття, породженого у взаємодії цих свідомих суб'єктів. Наприклад, С. Цороєв розглядає цінність як специфічну інформацію про суб'єкта і усе різноманіття цінностей віддзеркалює екзистенціальну установку людини на генерування смислу і значущості життя (актуального або належного), і визначене своєрідністю особових характеристик суб'єктів, що породжує «різноманіття переживань і значень, які формують цінності» [14, с.15]. На думку Н. Буруковської, поняття цінності «відображає властивість різноманітних цінностей вказувати на людське, соціально-культурне значення тих чи інших об'єктів, на визначеність об'єкту для суб'єкту. Цінності, засвоєні суб'єктом, є орієнтирами діяльності, факторами інтенціональності його свідомості» [3, с.8]. М. Марчук пропонує на ряду з кантівськими трансцендентальними апріорними формами виділяти у людському бутті

апріорні форми етично-вольового ставлення та естетично-чуттєвого переживання, на основі яких конструює тривимірну модель ціннісно забарвленого простору, координатами якого виступають інтелект, воля і чуття: «Сума векторів «Істина», «Добро», «Краса» вказує на вище Благо (для віруючої людини – Бога)… Будь-який феномен у цьому просторі набуває ціннісного значення, що визначається за місцем і спрямуванням у системі ціннісних координат і може бути відображений за допомогою вектора» [8, с.20]. Цінності у цій парадигмі постають як конструкти суб'єктивного ставлення до світу, через які Его себе розкриває й розвиває.

Але такий підхід ігнорує той факт, що людина, навіть коли свідомо оперує елементами ціннісного ставлення, вже занурена у аксіореальність і сама є елементом ціннісного ставлення. Людина одночасно є і суб'єктом, і об'єктом ціннісної динаміки, і, таким чином, є учасником культуротворчої діяльності, яка не лише конструює норми, ритуали, традиції і транслює їх наступним поколінням, але й одночасно інтерпретує, множить варіації інваріантів цих норм, ритуалів тощо. Актуальним є розгляд культуротворчості не лише як діяльності по творенню цінностей і по творенню нових артефактів, що виражають ці цінності, але і як ціннісну діяльність, таку діяльність, яка вже визначена ціннісним змістом і спрямована на упорядкування культури, тобто є регулятивно-цільовою системою суспільства. Метою статті є аналіз культуротворчості з точки зору її специфічно ціннісного устрою.

У вітчизняній філософії найбільш ґрунтовний аналіз категорії «культуротворчість» запропонувала В. Леонтьєва, яка виходить у розумінні сутності культуротворчості із парадигми «афірмо», «сили афірмації», яка, по суті, є інтерпретативною практикою на основі герменевтичного колу. В. Леонтьєва розглядає культуротворчість як засновану на сукупності культурних актів, котрі дослідниця розглядає у двох аспектах – субстратному і процесуально-логічному. На субстратному рівні культурний акт «охоплює, по-перше, саму людину, по-друге, фрагменти змісту ціннісно-смислового універсуму – культурні смисли, окреслені конкретністю учасників культурного діалогу, по-третє культурні форми – засоби фіксувати й утверджувати буття культурних смислів; причому саме культурні форми, поєднуючи свій зовнішній та внутрішній план, є найважливішими елементами афірмації» [6, с.11]. На процесуально-логічному рівні культурний акт «складається з двох стадій: *початкової*, що включає водночас здійснювані а) зусилля породження/розуміння смислу, б) зусилля афірмо як зусилля самоствердження в ролі учасника діалогу і в) те саме зусилля афірмо, що постає як подолання власних меж (зусилля самотрансцендування); і *завершальної*: власне *акту* афірмації, який водночас є народженням/відтворенням смислу, його оформленням і ствердженням в інтерсуб'єктивному просторі діалогу і, таким чином, у ціннісно-смисловому універсумі» [там само].

В. Леонтьєва розглядає культуротворчість у першу чергу як процес осмислення і оформлення світу і людського буття. У такому розумінні, на думку дослідниці, є знятими протиставлення «культурне / повсякденне», «творче / репродуктивне», «творча особистість / звичайна людина». Взагалі у процесі культуротворчості людина, «існуючи як людська цілісність (тобто індивідуальність і особистість в одній конкретній унікальній тілесності), проживає і переживає власне життя, водночас перетворюючи його на буття-в-культурі» [6, с.12], і це характерно для усіх зрізів людського буття. Культура у концепції В. Леонтьєвої постає як універсальна ціннісно-смислова цілісність, створена людиною як особистістю, однак, у той же час, ця цілісність творить людину як особистість. Культурний акт творить культурний акт, певним чином, виникає «дурна нескінченість» культуротворчості, яка породжує сама себе. В. Леонтьєва робить спробу вийти з цього протиріччя (яке, зауважимо, відповідає її методологічному плюралізму та герменевтизму), і стверджує, що здатність до культуротворчості є «вбудованою» у еволюційний процес та «закладена» у людину природою [6, с.13]. Тим самим дослідниця ігнорує фундаментальну різницю між культурою і природою, яка є сутнісним методологічним принципом усякого культурологічного знання.

У чому ж, згідно з В. Леонтьєвою, полягає здатність до культуротворчості, «закладена» у людину природою? У оперуванні знаковими засобами та смислопородженні-смислоствердженні комунікативних практик, але сама культуротворчість і є цім оперуванням і смисловим процесом [6, с.13]. Отже, перед нами знову те ж саме герменевтичне коло, яке не пояснює генезис саме культуротворчості, а не її комунікативно-смислових форм, і взагалі специфіку культуротворчості як такої, бо у такому розумінні культуротворча діяльність зводиться до однієї зі своїх форм, а саме семіотичної форми культури. І не дивно, що у якості антропологічних засад культуротворчості беруться феномени, які В. Леонтьєва постулює як прояви езистенції – свобода, страх, лінощі, закоханість. Не беручи до уваги, що ці феномени є сутнісно залежними від соціокультурної динаміки, конкретно-історичних суспільних відносин, тобто є вкоріненими у культуротворчість, є її іманентними елементами, а не зовнішніми чинниками, вкажімо на ще одно протиріччя: згідно з позицією дослідниці, людиномірність світу надається культуротворчістю,

однак, у той же час, ця людиномірність є наслідком культуротворчості. Втім, для В. Леонтьєвої це не є протиріччя, це «не стільки діалектичні переходи однієї з них у «своє-інше», скільки рух герменевтичним колом» [6, с.14]. Однак використання герменевтичної методології не стільки для інтерпретативного виявлення можливих смислів і смислових зв'язків, скільки для виправдання методу, який не виявляє причину і сутність самого феномену, а замикає феномен сам на собі і лише описує, не пояснює його. В цілому, культуротворчість у В. Леонтьєвої по формі постулюється як рівноправна категорії «культура», однак за змістом співпадає лише зі знаковими практиками культури. Зрозуміло, що такий підхід до проблеми культуротворчості не дозволяє розкрити її специфічно-аксіологічні риси.

Виходячи із концепту перформативності (див.: [4; 5, с.67-92; 11]) культуротворчість є процесом, у якому людина стає саме людиною, тобто розвивається одночасно і як об'єкт, і як суб'єкт реалізації антропологічного змісту соціокультурних практик. Цінність у свої основі є саме суспільним телеологічним регулятором колективного руху, регулятивною формою, яка фундує інваріант функціонування і продукування змістів діяльності, виступаючи як вектори колективного руху, у основі якого знаходиться імітативно-міметична практика встановлення, розповсюдження й сприйняття людиномірності навколишнього світу. Культуротворчість розгортається навколо традиції, бо культура є лише там, де є традиція. Культуротворчість реалізується навколо екземпліфікації людьми наслідуваних моделей імітативної поведінки, тобто ціннісно-значимих ідеалів культурної діяльності. Як підкреслює Д. Ліхачьов, творчий потенціал епохи визначається нерозривною єдністю традицій і новацій: «історія культури є не лише історія змін, але і історія накопичення цінностей, які залишаються живими і дієвими елементами культури у наступному розвитку» [7, с.26].

Треба розуміти, що творчість як інноваційно-креативний рух, як певна варіація традиційного інваріанту культури (яка у той самий час є і відхиленням від норм суспільного руху, девіацією соціоперформації), виникає у результаті комбінації порівняно невеликого числа цілком стандартизованих елементів культурної традиції. Традиція є кругообігом, накопленням варіацій навколо смислових інваріантів (моделей) і їх відтворенням у діяльності. Культуротворча діяльність є формою, яка встановлює і маніфестує легітимні відхилення від норми, вводить у ціннісний гомогенний стандарт гетерогенність оцінювання. Інакше говорячи, якщо взагалі суспільна діяльність встановлює ціннісні межі нормативних дій (рухів), то культуротворча діяльність встановлює ціннісний обрій норми соціоперформації. Єдність ціннісних меж та ціннісного обрію є тим базисом антропологічної значущості, на основі якого виробляється ціннісна розмічена реальність людини. На основі цього базису продукуються модифікації векторів соціоперформацій (тобто окремі цінності — естетичні, релігійні, політичні тощо) і відношення до цих векторів, опредметнених у артефактах культури (тобто акти оцінювання). На цій основі фундується і виробляється аксіологічне ставлення, яке через окремі цінності маніфестує сукупну цілісність суспільного руху, іншими словами – аксіомоделі як ціннісні орієнтації суспільства. Усяка аксіомодель є конкретно-історичною, конкретно-соціокультурною. Аксіомодель є формою, яка виробляє і упорядковує ієрархію цінностей культури. В цілому, сформована аксіомодель культури є ядром інтерпретативної мережі, яка охоплює усі артефакти культури, і, отже, визначає собою практичну і теоретичну діяльність людей.

Із поняттям аксіомоделі можна порівняти поняття суперсистем П. Сорокіна, у основі яких знаходиться ціннісне відношення. П. Сорокін стверджував, що будь-яке суспільство характеризується властивою йому системою цінностей, яка є основним регулювальником людської діяльності, від якої залежать думка, творчість і вірування індивідів кожного суспільства [12, с.428-429]. Відповідно до характеру домінуючої цінності, яка знаходиться у основі будь-якої соціокультурної системи і є її центральним принципом, П. Сорокін ділить усі культурні надсистеми на три типи: ідеаціональний, ідеалістичний і чуттєвий. Ідеаціональна система культури базується на принципі надчуттєвості і надрозумності Бога як єдиній реальності і цінності. У цій культурі «пануючі устої і звичаї, спосіб життя, мислення підтримували свою єдність з Богом як єдину і вищу мету, а також своє негативне або безособове відношення до чуттєвого світу, його багатства, радощів і цінностей» [12, с.430]. Ідеалістичну систему культури Сорокін розглядав як проміжну між ідеаціональною і чуттєвою, оскільки домінуючі цінності цієї культури орієнтуються як на небо, так і на землю: «Її основною посилкою було те, що об'єктивна реальність частково надчуттєва і частково чуттєва, вона охоплює надчуттєві і надраціональні аспекти, плюс раціональний, і нарешті, сенсорний аспект, утворюючи собою єдність цього нескінченного різноманіття» [12, с.431]. Сучасний йому тип культури Сорокін називав чуттєвою (сенсетивною) культурою. Вона ґрунтується і об'єднується навколо домінуючого принципу, який полягає у тому, що об'єктивна дійсність і смисл її чуттєві: «Тільки те, що ми бачимо, чуємо, відчуваємо, почуваємо і сприймаємо через наші органи чуття – реально і має смисл. Поза

цією чуттєвою реальністю або немає нічого, або є що-небудь таке, чого ми не можемо відчути, а це еквівалент нереального, неіснуючого» [12, с.430].

Однак поняття аксіомоделі фіксує не той момент, що у основі культури лежать цінності, а те, що ціннісне ставлення як певна антропоморфізація світу через регулятиви соціоперформацій призводить до встановлення єдності соціуму навколо не цінностей, а, скоріше, за допомогою цінностей навколо певного антропологічного типу, типу людини, ідеалу суспільного руху. Аксіомодель хоч і є надбудовою над базисом культурної діяльності, але такою надбудовою, яка повністю виражає закладені у культурну діяльність аксіологічні потенції, іншими словами – реалізує ціннісну єдність, яка встановлюється культурою, і транслює її на усе культурне поле через культуротворчість, тобто встановлює віртуальну безліч реалізації цієї єдності. Наприклад, антропологічний тип (герой-одинак) може здійснитися у різних видах діяльності (у мистецтві – як романтичний геній, у релігії – як святий, у науці — як геніальний науковець тощо), більше того, у кожному з цих видів діяльності він може ще раз модифікуватися із абстрактно-значущої форми моделі у конкретного індивіда або, якщо мова йде про вторичну репрезентацію – у конкретний образ (у художньому або науковому тексті). Цей образ має відповідну цьому виду діяльності диференційованої під конкретно-структурну даність значущості у афектному вираженні, – тобто він має цінність естетичну, релігійну, наукову тощо. Аксіомодель концентрує у собі культуротворчу функцію різноманітності, яка є наслідком ціннісного ставлення до світу, оскільки у його динаміці лежить не співвідношення «цінність / річ», коли кожній речі відповідає певна цінність (це ідеальна культурна ситуація), а «цінність / оцінювання», коли річ виявляється точкою зіткнення ціннісних регулятивів колективного руху і реакцій оцінки окремих членів цього руху, які представляють ту ж значущу модель, але не у аспекті моделювання, а у аспекті реалізації, який залежить як від специфіки діяльності, так і взагалі конкретних умов.

На нашу думку, механізм аксіомоделі у загальній динаміці культурної діяльності можна представити наступним чином. У ході формування культурних традицій відбувається конструювання загального ціннісного імперативу антропологічної моделі, яка здійснюється у результаті об'єднання сукупності схожих по-своєму значимо-смисловому змісту принципів, установок, норм соціального руху. Імперативність аксіомоделі поширюється на колектив, аксіомодель генералізується. Цей стан аксіомоделі можна позначити як предфігуративну модальність, оскільки тут систематика ціннісного відношення ще встановлюється, немає стабільної системи цінностей і оцінювання, ціннісне ставлення тільки виділяється із загальної значущості культурної діяльності.

Після цього починається зворотний процес – через сформовані культурні традиції потрапляючи у конкретику життєвої практики, аксіомодель дробиться на дифузні ціннісні поля, тобто йде трансляція загальносоціальних цінностей у суб'єктивні переживання, виробляються тезауруси ціннісного ставлення і інтерпретативні практики їх розуміння, продукується специфікація цінностей у формах діяльності. Цей стан аксіомоделі можна позначити як конфігуративну модальність, оскільки тут відбувається ціннісне оформлення навколишнього людини світу, даність світу через ієрархії і серії цінностей.

Трансфігуративна модальність аксіомоделі є артикуляцією ціннісної реальності у суб'єктивному досвіді. Тут опредметнення і розпредмечування ціннісного змісту культуротворчості є залежним від окремих індивідів, а реалізація ціннісної різноманітності культурної традиції розкривається через активність окремих індивідів. Так само можна виділити деконфігуративну модальність аксіомоделі, коли вона або замінюється, або істотно модифікується, проте цінності, вироблені на її основі, можуть використовуватися як елементи передконфігурацій, конфігурацій і трансфігурацій нових аксіомоделей.

Виділені нами модальності аксіомоделі представляють найбільш загальні, схематичні моменти ціннісної визначеності культуротворчості. Реальний зміст будь-якої аксіомоделі завжди залежить від конкретної культурної системи суспільства, проте виділення абстрактних властивостей динаміки аксіомоделі дозволяє безпосередньо розглянути ціннісну специфіку конкретно-історичних форм культуротворчої діяльності.

Бібліографічні посилання:

1. **Баева Л. В.** Информационная эпоха: метаморфозы классических ценностей: монография / Л. В. Баева. – Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2008. – 218 с.

2. **Баева Л. В.** Ценностные основания индивидуального бытия: Опыт экзистенциальной аксиологии: монография / Л. В. Баева. – М.: Прометей. – МПГУ, 2003. – 240 с.

3. **Бурковська Н. В.** Аксіологічний вимір методологічних тенденцій гуманітарного знання: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: 09.00.02 «Діалектика та методологія пізнання»/ Н. В. Буруковська. – К., 2001. – 19 с.

4. **Воєводин А. П.** Перформативные механизмы социальной регуляции / А. П. Воеводин

// Філософські дослідження: збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля; голов. ред. Суханцева В. К. – Вип. № 12. – Ч. 1. – Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. – С. 204-223.

5. **Вульф К.** К генезису социального. Мимезис, перформативность, ритуал / К. Вульф; пер. с нем. Г. Хайдаровой. – СПб.: Интерсоцис, 2009. – 164 с.

6. **Леонтьева В. Н.** Культуротворческий процесс: основания и начала / В.Н.Леонтьева. – Х.: ХНУ им. В.Н. Каразина, 2003. – 423 с.

7. **Лихачев Д. С.** Развитие русской литературы X – XVII веков. Эпохи и стили / Д.С.Лихачев // Избранные работы: в 3 томах. – Л.: Художественная литература, 1987. – Т. 1. – С. 24-260.

8. **Марчук М. Г.** Аксіологічний потенціал наукового знання: поняття, структура, спосіб актуалізації: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. Наук: 09.00.09 «Філософія науки» / М. Г. Марчук. – К., 2003. – 40 с.

9. **Мирошников Ю. И.** Аксиологическая концепция социокультурной коммуникации: Автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра. философ. наук: 09.00.13 «Философская антропология и философия культуры» / Ю. И. Мирошников. – Екатеринбург, 2000. – 34 с.

10. **П'янзін С. Д.** Цінність як духовно-практичний феномен: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / С. Д. П'янзін. – К., 2002. – 20 с.

11. **Романова Н. В.** Проблема цінності: перформативний аспект / Н. В. Романова // Філософські дослідження: збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля; голов. ред. Суханцева В К. – Вип. № 16. – Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. – С. 245-254.

12. **Сорокин П.** Кризис нашого времени / П. Сорокин; пер. с англ. А. Ю. Согомонова // Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – С. 427-504. – (Мыслители XX века).

13. **Стасевич В. П.** Культура як аксіологічний феномен буття (соціально-філософський аналіз природи та ієрархії культури): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. П. Стасевич. – Донецьк, 2004. – 17 с.

14. **Цороев С. С.** Ценности в культуре обновляющегося общества как философско-культурологическая проблема: Автореф. дис. на соискание науч. степени канд. философ. наук: 24.00.01 «Теория и история культуры» / С. С. Цороев. – Ростов-на-Дону, 2011. – 27 с.

УДК 316.77

Ю. В. Харченко

ГРАВІТАЦІЯ ЯК ПЕРЕДУМОВА ДЛЯ ЗДІЙСНЕННЯ КОМУНІКАЦІЇ

У даній статті розглядається ідея впливу гравітаційних факторів на комунікаційні процеси, а також здійснюється соціально-філософський аналіз феномена гравітації як однієї з ключових категорій сучасного філософського знання.

Ключові слова: гравітація, гравітаційні фактори, комунікація, комунікативні процеси.

В данной статье рассматривается идея влияния гравитационных факторов на коммуникационные процессы, а также осуществляется социально-философский анализ феномена гравитации как одной из ключевых категорий современного философского знания.

Ключевые слова: гравитация, гравитационные факторы, коммуникация, коммуникативные процессы.

In the article the idea of gravity factors influence on the communicative processes is considered and also the socio-philosophic analysis of the gravity phenomenon as the key category of the modern philosophic knowledge is carried out.

Key words: gravity, gravity factors, communication, communicative processes.

© Ю. В. Харченко, 2012

Ще донедавна феномен гравітації як особливий предмет дослідження піддавався аналізу скоріше представниками фундаментальних наук, зокрема фізиками, хіміками, біологами тощо. Дійсно, спостереження за дією універсальних сил природи та експериментальне підтвердження факту їх існування дало змогу людині пояснити суть деяких таємничих фізичних процесів і явищ. Саме таким способом наука прийшла до розуміння явища електромагнетизму. Час від часу, як показала історія, вищевказані сфери знання ставали замкненими й обмежувалися чітко

визначеним вузьким предметним полем та спеціальною методологією. Тому здійснені видатними мислителями монументальні відкриття не завжди одразу впливали на індивідуальне життя людини та її побут. Так, поняття інформації та комунікації розглядалися спочатку як категорії кібернетики. Термін «гравітація» служив виключно потребам фізики й іноді застосовувався в метафоричному сенсі слова в поетиці.

Проте поставлені сучасними дослідниками нові фундаментальні завдання потребують уже полілогу наук та значних колективних зусиль (наприклад, конструювання потужного прискорювача часток стало міжнародним науковим проектом). У процесі полілогу на стику наук сформувалися нові прикладні сфери знання. Як наслідок, асиміляція математичного понятійно-категоріального апарату в гуманітарні студії, зокрема в філософію, дає змогу розглядати гравітацію та процеси комунікації в якості соціальних феноменів. Виявляється, фактор гравітації допомагає прояснити суть явищ комунікації та інформації й, більше того, є таким, що має до них безпосереднє відношення. Даний аргумент актуалізує необхідність здійснення соціально-філософського аналізу феномена гравітації у взаємозв'язку з комунікаційними чинниками.

Отже, основною метою даного дослідження є виявлення комунікативних засад гравітації як передумови для встановлення різного роду взаємозв'язків у системах різного типу, включаючи соціальну.

Слід зазначити, що в сучасній вітчизняній соціально-філософській літературі бракує цілісного визначення терміну «гравітація» як ключової філософської категорії. Проте в наукових доробках деяких сучасних українських філософів, зокрема І. С. Добронравової, представлено синергетичний підхід до аналізу різних системних рівнів онтосу. В свою чергу В. В. Кізіма у своїй оригінальній концепції пояснює суть законів фізики через ентропію, а також по-новому трактує категорію буття й ставить її в основу метафізики тотальності. Серед західних дослідників найбільш повно категорію гравітації визначає З. Бауман, оскільки пов'язує соціальні процеси з дією фундаментальних законів природи.

Слід зазначити, що людство ще з прадавніх часів цікавилося загадками природи. Спочатку подумки, а згодом і за допомогою експерименту наші пращури крок за кроком пізнавали властивості цілісної світової конструкції. Дійсно, людський розум завжди тяжів і тяжіє до всього нового й ніколи не заспокоюється, отримавши нове. Людина як істота мисляча й раціональна давно зрозуміла, що всі речі, включаючи й увесь Всесвіт, постійно виявляють свою власну таємничу сутність і мають складну структуру. Найбільш парадоксальним є той факт, що речі – видимі (сприймаються органами чуття) й чомусь уже дані людині.

Представники більшості давніх цивілізацій вважали, що вони наділені особливою містичною силою й «ваблять» до себе людей. Їм приписували духовні властивості (душу, антропоморфну сутність) та глибоке символічне значення. Тотемні зображення, наприклад, несли з собою інформацію про притаманну їм потужну енергію – негативну та позитивну й, так чи інакше, «впливали» на людські долі. Дорогоцінне каміння й метали посіли особливе місце «серед найбільш значущих речей» і навіть почали творити свою власну історію (нерідко криваву). Спочатку їх цінували за виняткові лікувальні властивості, цілющу силу, а згодом вони перетворилися на предмети розкоші, багатства, статусу. Отже, поняття сили асоціювалося в давнину з деякими предметно-речовими формами.

Особливого значення в прадавній міфології набуває образ нездоланної фізичної сили, якою були наділені лише боги (як ідеали абсолютної краси) або обрані ними люди. Лише божественні істоти могли протидіяти законам фізики та силам природних стихій, а також управляти ними. Смертні ж беззаперечно підкорялися потужним ударам сліпої долі.

Слід зазначити, що людині від народження притаманна унікальна здатність пізнавати навколишній світ, і вона одразу поставила запитання: які закони управляють небом і землею? Звідки вони беруться? Чому речі притягуються й відштовхуються? Чому сонце, зірки й планети не падають на землю й що їх утримує? Як влаштований цей світ? Ключовою ідеєю, що сформувалася внаслідок пошуку відповідей на ці питання й була закладена не лише в основу глибинних стародавніх філософських учень та філософсько-релігійних практик (буддизму, даосизму, конфуціанства, християнства, ісламу), а й в основу сучасних фундаментальних наукових теорій і концепцій, є ідея взаємозв'язку матеріальних та духовних процесів і явищ. Вважалося, що останні є нерозривними, оскільки їх тримає якась таємнича сила (наприклад, Брахман, Дао, Бог, Аллах, Логос або ж той чи інший фундаментальний закон природи, включаючи гравітацію).

Людська свідомість зазвичай містифікує або перетворює на сакральне знання все, що вона не в змозі пізнати, тому через загадкове походження онтосу та його фізичних законів людина вводить у слововжиток такі поняття, як сила, вища сила, потойбічна сила, сила природних стихій, сила фатуму. Спершу вони репрезентують її первісний архетипний жах перед невідомим,

а згодом стають предметами дослідження для різних наук – фізики, математики, астрономії, філософії, теології.

Серед багатьох інших сил закон тяжіння був відкритий одним із перших, а його історія є особливою. Такі яскраві мислителі, учені-експериментатори, філософи, астрономи, як Тіхо Браге, Галілео Галілей, Джордано Бруно, Миколай Кузанський, Миколай Коперник, а також Йоган Кеплер, Лаплас, Ісаак Ньютон та інші, приділяли особливу увагу гравітації й дійшли висновку, що вона не лише впливає на навколишній світ, а й спричиняє рух планет та інших небесних світил. Зокрема, М. Коперник намагався пояснити природу тяжіння за допомогою прямолінійного руху об'єктів. Так, на його думку, круговий рух завжди здійснюється рівномірно, адже він має невичерпну причину, а в прямолінійних рухах ця причина поступово згасає, тому тіла, що стали на своє місце, вже не можуть бути важкими або легкими, а рух припиняється [1, с.35]. Й. Кеплер, Лаплас, І. Ньютон приходять до висновку, що саме завдяки гравітації встановлюються зв'язки та взаємозв'язки в мега-, макро- та мікросвітах, а також формуються різні системні рівні та утворення. Це означає, що гравітація є необхідною умовою для формування особливої космічної інфраструктури (в ньютонівському сенсі слова – абсолютного простору та абсолютного часу), де могла б здійснитися комунікація й де, при взаємодії, велетенські космічні об'єкти могли б обмінюватися інформацією, накопичуючи чи втрачаючи при цьому енергію.

Набагато пізніше Р. Фейнман зазначав, що закон тяжіння відрізняється від багатьох інших законів; зрозуміло, що він відіграє величезну роль у механіці Всесвіту й, доки йдеться про Всесвіт, цей закон всюди знаходить практичне застосування, проте на Землі, як не дивно, закон тяжіння дає значно менше корисних відомостей, ніж інші закони фізики [2, с.23]. Р. Фейнман також підкреслював, що фізичні явища в мікросвіті підкорюються іншим законам, ніж явища у світі великих масштабів, тому постає питання: як проявляється тяжіння у світі малих масштабів? На це питання, на його думку, може відповісти лише квантова гравітація, проте її ще не існує; люди поки що не створили теорію гравітації, яка б повністю узгоджувалася із квантово-механічними принципами та з принципом невизначеності [2, с.29]. Ці положення підтверджують ідею про комунікативний характер гравітації, адже момент утворення світу та процес його подальшого становлення свідчать про розгортання особливої унікальної історії Всесвіту (або суми всіх його альтернативних історій, за С. Хокінгом), яка характеризується проявом безкінечної кількості подій, кожна з яких може або не може бути реалізованою. При цьому всі події, навіть на перший погляд несумісні, є взаємопов'язаними між собою. Подія, що реалізується в той чи інший момент часу, відразу впливає на стан цілісної системи й змінює основні характеристики й параметри простору. Момент прояву події в просторі та її фіксація в часі свідчать про факт встановлення комунікації. Кожна локальна подія творить індивідуальну історію й відзначається відповідною її природі процесуальністю, тривалістю, спрямованістю (наприклад, процеси, що відбуваються на субатомному рівні, можуть суттєво впливати й на мегапростір).

Л. Д. Ландау, Є. М. Ліфшиц в якості основного поняття механіки розглядають матеріальну точку (або «частинку»), й під цією назвою вони розуміють тіло, розміри якого можна ігнорувати при описі його руху (останні залежать від конкретних умов) [3, с.9]. У кожній точці простору безперервно реалізуються або не реалізуються численні події, встановлюються або руйнуються взаємозв'язки. Будь-яке фізичне явище можна описати лише приблизно, а якщо й можна, то лише частково, виходячи з конкретних умов його існування чи прояву. Це означає, що будь-який комунікаційний процес носить глибоко ймовірнісний характер.

Так чи інакше, сила тяжіння, що зумовлює різного роду зв'язки між об'єктами, є найбільш таємничим явищем. А. М. Колмогоров указував на те, що будь-яка величина може набувати різних значень, залежно від випадкових обставин [4, с.102]. За його визначенням, ймовірністю називається відношення числа сприятливих випадків до загального числа однаково можливих, при цьому на питання, які випадки можна вважати однаково можливими математика відповіді не дає [4, с.11]. Незважаючи на ймовірнісний характер усіх процесів і явищ, людська свідомість здатна не лише фіксувати образи цих подій, а й моделювати їх майбутній перебіг, встановлювати закономірності в їх поведінці та способах реалізації. Це дає змогу сучасним дослідникам усе більш предметно пояснювати основні характеристики онтосу.

Питання про походження гравітації як передумови для розгортання чи саморозгортання комунікаційних процесів також залишається нерозв'язаним. Людська істота усвідомлює своє буття як заздалегідь сконструйоване, сплановане й таке, що підкоряється дії вже існуючих законів. Вона прагне пояснити парадоксальний факт існування світу, знайти своє місце в ньому й вступити з ним у діалог, тобто встановити комунікацію.

Виходячи із сучасних трактовок, які пропонує квантова фізика, тяжіння між тілами здійснюється через гравітаційне поле (поле тяжіння). Відмінна особливість гравітаційного поля

полягає в тому, що на поміщену в нього матеріальну точку діє сила тяжіння, прямо пропорційна до маси цієї точки [5, с.48]. Гравітаційну взаємодію розглядають як властивість простору-часу – викривлення простору-часу. Гравітація проявляється у відносному прискоренні сусідніх пробних частинок. Причиною відносного прискорення є кривизна. Кривизна характеризується геометричним об'ємом, який називається «тензором кривизни Рімана R». Тензор кривизни керує відхиленням між двома близькими лініями, кожен відрізок яких є найкоротшою відстанню між точками. Такі лінії називають геодезичними. Тільки в евклідовому просторі геодезичні лінії є прямими [5, с.929]. Як це не парадоксально звучить, гравітація впливає на природу творчо, й унаслідок цього скрізь вибудовуються численні топологічні конструкції, кожна з яких відтворює індивідуальну геометрію. В свою чергу, ці альтернативні геометрії репрезентують свої власні часово-просторові континууми, що характеризуються особливими параметрами, відсутністю або наявністю пропорцій, симетрії тощо. Підкреслимо, що симетрії як такої, що її розуміє людина, в природі не існує.

І. І. Шафрановський, досліджуючи цей феномен, дійшов висновку, що в навколишньому середовищі стійко проявляються два види симетрії: перший – дзеркальний, або білатеральний, а другий – радіально-променевий [6, с.14]. Тобто все, що росте або рухається вертикально, вгору або вниз відносно земної поверхні, підкоряється радіально-променевій симетрії у вигляді віяла, яке перетинає площину симетрії; все те, що росте або рухається горизонтально відносно земної поверхні, підкорюється білатеральній симетрії [6, с.14]. І. І. Шафрановський пояснює причину прояву таких пропорції дією сили земного тяжіння [6. с.15]. З одного боку, світ відкриває людині свої все нові абсурдні форми, що не піддаються логічному аналізу. З іншого боку, ідея симетрії є важливою саме для мислячого розуму, оскільки лише він здатен помітити її, спостерігаючи за природою, та перетворити світ на логічний онтос. Симетрія відіграє вирішальну роль у повсякденному житті людства, в науці, у мистецтві. Вона зумовлює пропорційний обмін інформацією між об'єктами чи комунікаторами та пропорційний розподіл матеріальних і духовних благ. Отже, комунікація може бути встановлена, лише якщо обидва комунікатори (учасники комунікаційного процесу) будуть рівноправними.

Відсутність гравітації також суттєво впливає на цілісну структуру онтосу. В стані невагомості всі без винятку «матеріальні точки», незважаючи на приналежність до того чи іншого системного рівня, мають здатністю проявляти індивідуальну свободу, тобто діяти спонтанно, незалежно від впливу зовнішніх та внутрішніх обставин. Невагомість лише створює «ілюзію бездіяльності».

Терміном «невагомість» позначають стан механічної системи, при якому діюче на систему зовнішнє гравітаційне поле не викликає взаємного тиску частин системи одна на одну. В стані невагомості тіло, підвішене на пружині, не викликає ніякої деформації пружини, а тіло, що лежить нерухомо на опорі, не чинить на неї ніякої силової дії. Стан невагомості виникає у будь-якій системі при дотриманні таких умов: а) на систему не діють ніякі інші зовнішні сили, крім сил гравітаційного поля; б) розміри системи не дуже великі, тому в кожен момент часу напруженості гравітаційного поля у всіх точках системи однакові; в) система рухається поступально. Ці умови реалізуються, наприклад, у вільно падаючому ліфті, у штучних супутниках Землі і космічних кораблях, що здійснюють вільний політ, тобто рухаються з вимкненими двигунами [5, с.50].

Бажання людини чітко визначити своє місце в житті свідчить про наявність духовних вимірів комунікації, а також про її природне прагнення в буквальному сенсі слова відірватися від земної поверхні, подолати тиск гравітації, позбавитися тягаря тілесної оболонки. Все, що є оформленим і фізично проявленим, має свій вік і займає певне положення в просторі, а отже, підкоряється дії гравітаційних сил. Навіть в умовах невагомості, в безмежному космічному просторі незрозуміла «темна матерія» служить своєрідним «клейстером», який не дозволяє космічним об'єктам «розлітатися» з величезною швидкістю.

Людська істота нагадує Сізіфа, який вічно підніматиметься вгору й щоразу спускатиметься вниз, щоб відчути ефект вільного падіння й побути в стані «невагомості» – в царині цілковитої свободи.

Невагомість стала випробуванням як для людського організму, так і для психіки людини. Як виявилося, в умовах невагомості остання не в змозі повноцінно задовольняти свої потреби без відповідної підготовки. Бажання літати реалізувалося, проте кожен політ і сьогодні потребує колосальних матеріальних витрат та мужності – рідкісної духовної сили, що притаманна не кожній людині. Космічна дійсність інакше впливає на людське єство, ніж поверхня Землі, вона змушує людську свідомість по-іншому сприймати ідею простору-часу і взагалі ставити під сумнів факт і сенс існування онтосу та особистості.

Сучасну теорію тяжіння, що якраз базується на теорії відносності, сформулював А. Ейнштейн і назвав її «загальною теорією відносності». Вона являє собою об'єднану теорію простору, часу

і тяжіння. Згідно з цією теорією геометричні властивості (метрика) чотиривимірного простору-часу не є незмінними, а залежать від розподілу в просторі тяжіючих мас і енергії. Поле тяжіння «викривляє» реальний тривимірний простір і по-різному змінює хід часу в різних точках цього простору, тобто викликає відхилення метрики простору-часу від метрики «плоского» простору-часу, який описується псевдо-евклідовою геометрією і розглядається у спеціальній теорії відносності [5, с.50-51]. Тут виникає інше питання – що спонукає цей простір до розгортання, чия енергія? Відповідь прихована в наступному: момент імпульсу, який «переживають» елементарні частинки, можна розглядати як прояв безмежної життєвої сили природи. Через багатоманітність форм життя та внаслідок дії гравітаційних сил ці життєві імпульси здатні постійно наповнювати безмежний простір речами, конструювати світи.

У цьому контексті сучасний вітчизняний дослідник Ю. А. Бережной зазначає, що квантова механіка являє собою детерміністичну науку, в якій існує принцип причинності, пов'язаний із потенціальними можливостями реалізації наступних подій. Іншими словами, у квантовій механіці причинно пов'язані не окремі події, які реалізуються, а тільки потенціальні можливості реалізації цих подій [7, с.19]. Він робить висновок, що інформацію, здобуту при різних умовах, не можна просто додавати, підсумовувати, складати в деяку просту єдину картину, а вона відображає різні риси єдиної реальності, які відповідають досліджуваному об'єкту [7, с.19].

Виходячи з зазначеного, можна зробити наступні висновки. По-перше, гравітаційні процеси суттєво впливають на ключові характеристики онтосу. Внаслідок прояву різних типів взаємодії та наявності необхідного запасу енергії утворився Всесвіт, сформувалися галактики, сонячні системи, зірки, планети тощо. Комунікативна природа гравітації проявляється в можливості поєднати протилежності, пов'язати на перший погляд несумісні події, відтворити гармонійний перебіг природних процесів, започаткувати розумне життя, втілити ідеал абсолютної краси – гармонійної краси Всесвіту. По-друге, поки що людська свідомість – єдина в природі «ідеальна розумна субстанція», яка здатна не лише вилучати, сприймати, переробляти різного роду інформацію, а й фіксувати момент встановлення взаємозв'язку з реальністю. Причому інформацію можна вилучити лише за умови, якщо зв'язок встановлено, якщо об'єкти взаємодіють. Момент фіксації (діалог людини й онтосу) якраз і репрезентує дію гравітаційних сил. Людина не лише «притягує» все нове, а й сама прагне наблизитися до істини.

Бібліографічні посилання

1. **Коперник Н. О** вращениях небесных сфер / Николай Коперник ; [пер. с лат., послесл. и комментарии И. Веселовского под общ. ред. А. Михайлова]. – СПб. : Амфора. ТИД Амфора, 2009. – 580 с. : ил. (Серия «На плечах гигантов. Библиотека Стивена Хокинга»).

2. **Фейнман Р.** Характер физических законов / Р. Фейнман; [пер. с англ]. – 2-е изд., испр. – М. : Наука. Гл. ред. физ.-мат. лит., 1987. – 160 с. (Б-чка «Квант» Вып. 62.).

3. **Ландау Л. Д. Механика** / Л. Д. Ландау, Е. М. Лифшиц. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Наука. Гл. ред. физ.-мат. лит., 1973. – 208 с. (Б-чка «Квант» Вып. 62.).

4. **Колмогоров А. Н.** Введение в теорию вероятностей / А. Н. Колмогоров, И. Г. Журбенко, А. В. Прохоров. – М. : Наука. Гл. ред. физ.-мат. лит., 1982. – 160 с. (Б-чка «Квант» Вып. 23.).

5. **Яворський Б. М.** Довідник з фізики для інженерів та студентів вищих навчальних закладів / Б. М. Яворський, А. А. Детлаф, А. К. Лебедєв ; [пер. з 8-го, перероб. і випр., рос. вид]. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2007. – 1040 с.

6. **Шафрановский И. И.** Симметрия в природе / И. И. Шафрановский. – 2-е изд., перераб. – Л. : Недра, 1985. – 168 с. : ил.

7. **Бережной Ю. А.** Лекції з квантової механіки: навчальний посібник / Ю. А. Бережной. – К. : Видавництво «Майстер-клас», 2008. – 448 с.

УДК 141.7

С. П. Харченко

МІСЦЕ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ У КЛАСИЧНИХ ФІЛОСОФСЬКО-ІСТОРИЧНИХ ПАРАДИГМАХ

У статті на основі компаративного підходу проводиться філософсько-історичний аналіз специфіки етнокультурних чинників, а також визначаються їх місце та роль з огляду на формування етнокультурних цивілізацій.

Ключові слова: етнокультурний процес, цивілізація, культура, локальна цивілізація, етнокультурна цивілізація.

© С. П. Харченко, 2012

В статье на основе компаративного подхода проводится философско-исторический анализ специфики этнокультурных факторов, а также определяется их место и роль в контексте формирования этнокультурных цивилизаций.

Ключевые слова: этнокультурный процесс, цивилизация, культура, локальная цивилизация, этнокультурная цивилизация.

In the article on the basis of comparative approach the philosophic-historical analysis of the specific of ethnocultural factors is carried out and also their place and role in the context of ethnocultural formation are defined.

The key-words: ethnocultural process, civilization, culture, the local civilization, ethnocultural civilization.

Людська історія показала, що самоідентифікація локальних цивілізацій розпочалася ще в стародавньому світі, де врешті-решт вже окреслилися перші ознаки етнокультурних процесів. Їх трансформація сприяла формуванню західноєвропейської цивілізації. Її становлення відбулося за відносно короткий історичний період. Етнокультурні чинники проявлялися у процесах міграції, змішування етносів та їх мов, асиміляції чужих традицій, культурних цінностей, релігій, творення нових етнічних спільнот. Вони є дещо відмінними від локальної цивілізації, якій також властиві такі ознаки, як мова, культура, релігія, суміжна територія, політичні та інші інститути, економічна єдність тощо. Йдеться передусім про появу етнокультурних цивілізацій у періоди становлення індустріального суспільства та формування націй.

Так, промислова революція XVIII-XIX століть зумовила перебудову світового цивілізаційного простору, внаслідок чого з'явилися обриси цивілізації нового типу. Саме більш конструктивні державні та політичні інститути значною мірою забезпечили досягнення вищої й особливої стадії зрілості етносів, обумовили об'єднання націй, яке здійснилося на основі взаємодії національних культур. Державні інститути сприяли також територіальній і господарській консолідації спільнот та усвідомленню ними своєї відмінності від інших. При цьому основою кожної нації став певний етнос (група людей, що має власний народний чи національний дух).

Нація не є безпосереднім продуктом етногенезу, бо саме на етапі націогенезу через політичні, економічні, культурні державні інститути різнорідні етнічні спільноти зазнають суттєвих змін, досягаючи якісно нового рівня інтеграції, притаманного нації. Отже, нацією можна вважати лише ту частину народу, яка свідомо декларує свою приналежність до певного етносу. Особа належить до нації лише в тому разі, якщо вона свідомо визнає її державотворчі устремління, ідеали, самоназву, національну ідею. Серед головних факторів, що забезпечують досягнення нижчими етнічними типами рівня зрілості нації, є етнокультурна і поліетнічна уніфікації. Вони здійснюються через державно-політичні інституції, систему освіти, ринкову економіку. Отже, порівняно з етнічним утворенням, національна спільнота є більш цілісною, бо вона сконсолідована єдиним суспільно-політичним устроєм та єдиною культурою. Враховуючи вищезазначене, можна стверджувати, що націотворення можна вважати початком зародження і становлення етнокультурних цивілізацій.

Отже, метою даної статті є соціально-філософський аналіз етнокультурних процесів та встановлення їх місця в сучасних філософсько-історичних концепціях.

Аналіз досліджень і публікацій. Зазначимо, що інтерес до феномена етнокультурних цивілізацій у контексті філософсько-історичних досліджень посилюється в XX ст. Найвідомішими у цей час стають філософські концепції О. Шпенглера, А. Тойнбі, К. Ясперса, П. Сорокіна, С. Хантінгтона та інших. Класиками цивілізаційного підходу до аналізу культурно-історичного процесу справедливо вважають: М. Данилевського, який раніше за О. Шпенглера запровадив теорію культурно-історичного типу самобутніх цивілізацій; О. Шпенглера, який приділив увагу проблемам внутрішньої цілісності соціокультурних проявів окремих цивілізацій; А. Тойнбі, який розглянув всесвітню історію у формі «культурно-історичної монадології» й вказав на взаємодію конкретних цивілізацій. Завдяки цим теоріям термін «етнокультурна цивілізація» набув всеосяжного характеру й актуальності в контексті становлення загальноцивілізаційних процесів.

Видатний російський філософ і соціолог М. Данилевський у своїй праці «Росія і Європа» висуває теорію про існування окремих органічних утворень – «культурно-історичних типів». Він виділив тринадцять культурних типів: єгипетський, китайський, ассирійсько-вавілоно-фінікійський, індійський, іранський, єврейський, грецький, римський, аравійський, романо-германський, греко-слов'янський, мексиканський та перуанський. Останні є взаємопов'язаними у часі та просторі й одночасно кожен з них живе своїм самостійним життям, має власну історію, власну систему цінностей. Самобутній культурно-історичний тип створює будь-яке плем'я,

якщо це плем´я взагалі за своїми духовними задатками здатне до історичного розвитку, чи сім´я народів. Обидва повинні володіти окремою мовою чи групою мов, досить близьких між собою [1, с.88].

Заслуга М. Данилевського полягає в тому, що він ледь не вперше розглянув проблему цивілізацій під кутом зору їх множинності, а не в якості становлення та розвитку єдиної західноєвропейської цивілізації. Згідно з його концепцією, цивілізація – це пік розвитку культури, доволі короткий час, протягом якого народи виявляють свій духовний потенціал в усіх сферах суспільного розвитку. Мислитель обґрунтовує думку про відсутність спадковості культурно-історичних типів: культури є окремими організмами, між ними не існує ніякої загальної системи цінностей, на основі якої вони б могли об'єднуватися [1, с.87-89]. Культурно-історичні типи протягом історії здійснюють поступ до цивілізації. Вони перебувають у безперервній боротьбі один з одним і з зовнішнім середовищем. Хід історії – це зміна культурно-історичних типів, що витісняють один одного. Деякі з них гинуть, так і не встигнувши здійснити свій розвиток, як це сталося з мексиканською та перуанською локальними культурами.

Культури постають рівноцінними автономними самодостатніми утвореннями, кожне з яких має завершений цикл розвитку: вони народжуються, досягають розквіту й гинуть, тобто проходять низку фаз – від несвідомого періоду через державне становлення і розквіт цивілізації до занепаду. Їх риси не передаються народам іншого типу, хоча певна наступність і не виключена. У різних культурних типах переважає той або інший вид діяльності, наприклад: релігійна – в єврейській культурі; культурна – в грецькій; політична – в римській. Відмінності між культурно-історичними типами полягають саме у повноті втілення цих видів діяльності.

Особливе місце у своїй теорії М. Данилевський відводить слов'янському культурно-історичному типу, адже в ньому об'єднані різні види діяльності (релігійний, культурний, політичний і суспільно-економічний) і тому він є найбільш перспективним щодо керівництва всесвітньо-історичним процесом [1, с.87-89]. Всесвітня історія тут постає не в якості розвитку єдиного людства, не в якості розподілу її на «давню», «середню» і «нову», а як виявлення позитивної діяльності самобутніх культурно-історичних типів, що розвиваються за особливими законами культурно-історичного руху. Періодом цивілізації є час, протягом якого народи, що складають культурно-історичний тип, виявляють найвищий потенціал своєї духовної діяльності у всіх напрямах [1, с.106]. «Історія говорить те ж саме про народи: вони народжуються, досягають різних ступенів розвитку, старіють, дряхліють, умирають – і вмирають не лише від зовнішніх причин» [1, с.74]. Прогрес всесвітньої історії, як виявляється, полягає не в тому, щоб усі народи і культури рухалися до цивілізації одночасно й узгоджено, а в тому, щоб усі вони розвивалися так, як дозволяє їм власна природа. Хоча, на думку М. Данилевського, цивілізація є періодом «виснаження творчих сил» [1, с.106].

Автор критикує європоцентристський підхід до вивчення всесвітньо-історичного процесу, який не враховував розмаїття історичних культур. Він істотно переосмислює традиційне розуміння суспільно-історичного прогресу й вважає, що «безкінечний розвиток, нескінченний прогрес в одному й тому ж напрямку є очевидною неможливістю» [1, с.108]. Отже, загальнолюдський прогрес є занадто абстрактним, а історія не має будь-якої загальнолюдської мети. При цьому різноманітні впливи одного культурного типу на інший не лише можливі, а й фактично неминучі.

У XX столітті мультицивілізаційний підхід до історії, вперше системно розроблений М. Данилевським, поступово став одним із пріоритетних. Цивілізаційна модель всесвітньої історії репрезентує її як поліцентричне утворення. Однак багатовимірна цивілізаційна система М. Данилевського, заснована на позиціях слов'яноцентризму, де слов'янський культурно-історичний тип тлумачився як вища точка, своєрідний фінал, до якого спрямовані вектори попередніх цивілізаційних процесів світової історії, не є бездоганною й тяжіє до прямолінійності.

Ідеї М. Данилевського стали співзвучними з поширеним у європейській науці з кінця XIX ст. вченням про історичний процес як сукупність взаємно ізольованих локальних культур, що проходять обмежений у часі та просторі життєвий цикл. Отже, ще однією варіацією теорії культурно-історичних типів є теорія «локальних культур» німецького мислителя О. Шпенглера. Історико-культурологічна концепція О. Шпенглера базується на співвідношенні та протиставленні «культури» й «цивілізації».

У своїй відомій праці «Присмерк Європи» О. Шпенглер зазначає, що цивілізація – це занепад та загибель певної історичної культури. В ній культура вичерпує свій внутрішній потенціал, втрачає гнучкість та динамізм. Падіння Західного світу О. Шпенглер розглядав як «падіння цивілізації». На його думку, одним з основних питань історії постає питання: чи є цивілізація логічним завершенням і кінцем культури. Він визначив цивілізацію, з одного боку, як долю культури а, з іншого, як штучний стан, якого можуть досягти лише найвищі етноси. Цей стан є

завершенням і необхідним кінцем [2, с.47]. Отже, історія культури є здійсненням можливостей останньої. Природа культури має якісний, а не кількісний характер, цивілізація ж рухається тільки вперед. Культура попередніх поколінь – це фундамент, на якому базується сьогоднішня етнокультурна цивілізація і виростає культура майбутнього.

Мислитель підкреслює, що замість набридливої картини лінійно-образної всесвітньої історії, яку запропонувало людство, можна побачити феномен множинності могутніх культур, яким притаманна первісна сила. Кожна з цих культур має власну форму, ідею, життя [2, с.31]. Цілісність і унікальність кожної цивілізації ставлять природні бар'єри на шляху до діалогу культур.

О. Шпенглер здійснив ґрунтовний перегляд основ європоцентристського розуміння значення історії. Він вважав великими індивідами світової історії не цивілізації, а культури («локальні культури») й визнавав існування «безлічі могутніх культур», а не єдиної загальнолюдської культури. Дослідник називає вісім великих культур, які визначають історичний процес: єгипетська, індійська, вавилонська, китайська, «аполонівська» (греко-римська), «магічна» (візантійсько-арабська), «фастівська» (західноєвропейська) і культура майя (загиблі культури Перу і Кечуа). Він передбачав також виникнення в майбутньому дев'ятої культури – російсько-сибірської. О. Шпенглер визнавав рівність усіх культур, кожна з яких не схожа на іншу. Кожна з цих культур розвивається у власному ритмі, проходячи ряд фаз: народження і дитинство, молодість і зрілість, старість і «присмерк». Вони мають приблизно однаковий строк життя – 1000-1200 років. Кожна з них з часом неминуче переродиться у цивілізацію [2, с.31, 47].

О. Шпенглер також висунув ідею стосовно існування логіки історії, яка, поруч із наявністю випадкових і таких, що не піддаються обліку окремих подій, полягає в можливості метафізичної побудови історичного людства – суттєво незалежного від очевидних популярних духовно-політичних утворень зовнішньої поверхні [2, с.5]. На його думку, «морфологія всесвітньої історії» витікає з принципу, протилежного «морфології природи». Він називає «логікою простору» необхідність причини й дії, а необхідність долі – «логікою часу», що постає фактом глибинної внутрішньої достовірності, яка, в свою чергу, спрямовує міфологічне, релігійне й художнє мислення й становить ядро і суть усієї історії [2, с.11-12]. Так, будь-який елемент культури є компонентом історії. Історія – це розмаїття потужних і цілісних, відносно замкнених самобутніх культур, а не єдиний лінійний, поступальний процес.

На прикладі індійської культури О. Шпенглер показує, що разом із власною (брахманською) ідеєю нірвани остання постає найбільш яскравим вираженням повної «неісторичності» душі. Вона ніколи не містила розуміння ідеї «коли» в тому чи іншому вигляді. Тому не існує індійської астрономії, індійського календаря й індійської історії [2, с.16]. Основна ідея полягає в тому, що «людство» перебуває в полоні оман. Власне людство як таке не має жодної мети, жодного плану, так само, як і інші живі сутності: комахи, тварини, рослини. Природне начало тут наділене особливим змістом і практично виключає можливість існування особливих духовних вимірів людини і культури, які претендують на вічність чи трансцендентність. Адже для культури характерні гуманітарні начала, пріоритетність творчих форм – мистецтва, філософії. Для цивілізації ж – передусім техніцизм, мілітаризм, бюрократія, урбанізація, «глобалізація» форм і способів існування. Цивілізація приводить до панування принципу простору над принципами часу, тому людина реалізує свій потенціал у світових війнах, мета яких – глобальне панування над світом держави-переможця.

Стадії цивілізації, на думку Шпенглера, досягла саме західноєвропейська культура, що вже перебуває в «присмерковому» часі. Мислитель, проводячи численні аналогії з культурами минулого, доводить невідворотну загибель західної культури. Падіння західного світу, на його думку, є не що інше, як проблема цивілізації [2, с.47].

Отже, спільним для обох вказаних вище концепцій є заперечення єдності всесвітньо-історичного процесу та неприйняття однолінійної схеми суспільного прогресу. В основі розвитку світової історії, на думку авторів, постають високі культури чи локальні цивілізації, які замінюють одна одну або існують паралельно. Разом з цим, заперечуючи «однолінійність» розвитку історії і визнаючи циклічність як основу всесвітньо-історичного процесу, представники даних теорій вбачали еволюційні начала в розвитку культурно-історичних типів, які обумовлюють ритмічну зміну стадій (фаз): зародження, становлення, розквіт і занепад.

Термін «культурно-історичний тип» стосується народів, що жили в різні історичні часи й виконували різні види соціальної діяльності – релігійну, культурну, політичну, економічну. Іншими словами, з усіх напрямів суспільного життя виділяються головні, визначальні характерні особливості того чи іншого культурно-історичного типу. Звідси витікає розподіл народів на релігійні й культурні (духовні народи), народи-завойовники (політичні народи), народи-виробники (економічні народи). Тому «історичними» називають народи, які відігравали провідну роль

на певному етапі історичного розвитку й чия провідна соціальна діяльність відповідала духові часу. При зміні історичного часу змінюється й роль «історичного етносу» [3, с.4-5].

Щодо концепції А. Тойнбі, яку він обґрунтував у праці «Дослідження історії», то в ній «локальні цивілізації» в якості ключового терміну розглядалися в культурно-історичному контексті. Історичний процес постав відображенням буття окремих локальних суспільств у просторі й часі. На відміну від уявлень О. Шпенглера, в концепції А. Тойнбі цивілізація не має негативного забарвлення і є тотожною культурі. Вона народжується із примітивних суспільств внаслідок різноманітних викликів часу й постає самоідентифікацією культури, що досягла своїх меж [4, с.14].

Автор вважає, що цивілізації розвиваються замкнено, ізольовано, локально, хоча іноді є подібними. Цивілізація як самобутній соціокультурний організм є відображенням різноманітних історичних сценаріїв та соціальних програм. Історичний же розвиток, на думку А. Тойнбі, постає не як лінійний процес, а як розмаїття локальних цивілізацій. Між окремими цивілізаціями існують різноманітні взаємовпливи і широкі культурні контакти [4, с.55].

Отже, цивілізація виникає внаслідок зовнішніх обставин. Вона живе й функціонує виключно завдяки своїм внутрішнім можливостям. Однак, вирішальну роль у становленні та успішному розквіті цивілізації відіграє «творча меншість», яка має творчий потенціал і надихає на творчу діяльність людську спільноту. Внаслідок внутрішніх суперечностей цивілізація може й не досягнути розквіту. Якщо ж вона успішно піднімається, то все одно, рано чи пізно вичерпує можливості росту, оскільки еліта суспільства досить часто перетворюється на замкнену касту і вступає у суперечність із більшістю населення**.** Вмирає цивілізація тоді, коли відбуваються внутрішні розлади в її функціонуванні [4, с.115-116].

Саме в цій концепції чітко окреслені етнокультурні чинники цивілізаційної ідентичності: релігія, історія, мова, звичаї та культура. Консолідація всіх елементів суспільного життя в етнокультурні утворення відбувається на основі поширення певної релігії. В цьому сенсі виникнення світових релігій постає умовою найефективнішої консолідації людства.

Розвиваючи ідеї О. Шпенглера про циклічність історії, А. Тойнбі розуміє її як послідовну ґенезу цивілізацій, що проходять у своєму розвитку та занепаді однакові фази: зародження, зростання, катастрофи, розпад і загибель. Якщо О. Шпенглер виходить із заперечення смислової єдності історії, то А. Тойнбі намагається досягти її цілісного бачення, не відкидаючи ідеї поділу її на велику кількість окремих незалежних соціальних організмів – локальних цивілізацій. Концепцію єдності цивілізації, згідно з європоцентристським світобаченням, він проголошує хибною, адже світ є багатоманітним і його неможливо уніфікувати. А. Тойнбі по-різному групує цивілізації. Так, виокремлюються п’ять цивілізацій вищого типу: сучасний західно-християнський світ; православне християнське суспільство Південно-Східної Європи, Росії; ісламське суспільство Північної Африки, Середнього Сходу, від Атлантики до Китаю; індуїстське суспільство Індії; далекосхідне суспільство [4, с.99-104]. Їх еволюція відбувається під впливом не тільки внутрішніх, а й зовнішніх чинників.

Висновки. Соціально-філософський та філософсько-історичний аналіз показав, як виокремлюються наступні цивілізації: (не споріднені з іншими розвинуті) центральноамериканські – майя, мексиканська, юкатанська; андська; (не споріднені з іншими) шумеро-аккадська, вавилонська; єгипетська; егейська; Інду; давньокитайська (цей термін охоплює далекосхідну та перед-Шан цивілізації); сирійська (спорідненa з шумеро-аккадською, єгипетською, егейською та хеттською); еллінська (спорідненa з егейською); індійська (спорідненa з Інду, індуїстською); православно-християнська; західна (спорідненi з сирійською та еллінською); ісламська; міссісіпська (сателіт центральноамериканської);південно-західна(сателіт центральноамериканської); північноандська (сателіт андської); еламська (сателіт шумеро-аккадської); хеттська (сателіт шумеро-аккадської); урарту (сателіт шумеро-аккадської); іранська (сателіт спершу шумеро-аккадської, а згодом сирійської); корейська (сателіт давньокитайської); японська (сателіт давньокитайської); в’єтнамська (сателіт давньокитайської); італійська (сателіт еллінської, включно з етрусками); південно-східна азіатська (спочатку сателіт індійської, в Індонезії та Малайї – ісламської); тибетська (сателіт індійської, включно з Монголією і Калмикією); руська (спочатку сателіт православної, згодом – західної); (недорозвинені цивілізації) сирійська (часів гіксосів, затьмарена єгипетською цивілізацією); несторіансько-християнська (далекосхідна християнська) та інші [4, с.99 – 104].

Результатом майбутнього розвитку цивілізацій А. Тойнбі вважав утворення всеєдиної планетарної цивілізації. У процесі зростання цивілізації їй постійно загрожує небезпека переходу в стадію надламу, що, як правило, замінюється стадією занепаду. Занепавши, цивілізація або зникає (єгипетська цивілізація, цивілізація інків), або дає життя новим цивілізаціям (еллінська цивілізація, що породила західне та православне християнство). А. Тойнбі обґрунтовує

можливість порятунку західної цивілізації шляхом посилення релігійно-духовних засад і моральних чинників суспільного життя людей.

Бібліографічні посилання:

1. **Данилевский Н. Я**. Россия и Европа / Н. Я. Данилевский; [сост., послесл. и ком. С. А. Вайгачева]. – М. : Книга, 1991. – 574 с.
2. **Шпенглер О.** Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории / О. Шпенглер. – Мн. : Харвест; М. : АСТ, 2000. – 1376 с.
3. **Блащишин О. М.** Данилевський та О. Шпенглер: дві концепції теорії культурно-історичних типів / О. М. Блащишин // Аналітично-інформаційний журнал «Схід». – 2001 р. – С. 3-7.
4. **Тойнби А. Дж**. Цивилизация перед судом истории / А. Дж. Тойнби; [пер. с англ.]. – М. : «Прогресс» – «Культура», 1996. – 480 с.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.74: 001

Л. М. Ліпіч

СОЦІАЛЬНА ПРИРОДА НАУКОВО - ТЕХНІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

В сучасному українському суспільстві визначення науково-технічної діяльності на законодавчому рівні потребує уточнення, з врахуванням природи змін, що відбулися в результаті трансформації соціальних структур. Автор звертає увагу на залежність науково-технічної діяльності від історичних типів соціальних структур, що становить основу для розгортання нових напрямків у соціологічному дискурсі.

Ключові слова: наука, діяльність, науково-технічна діяльність, науково-технічний прогрес, інноваційна діяльність

В современном украинском обществе определение научно-технической деятельности на законодательном уровне требует уточнения, с учетом природы изменений, произошедших в результате трансформации социальных структур. Автор обращает внимание на зависимость научно-технической деятельности от исторических типов социальных структур, что составляет основу для развертывания новых направлений в социологическом дискурсе.

Ключевые слова: наука, деятельность, научно-техническая деятельность, научно-технический прогресс, инновационная деятельность

In modern Ukrainian society definition of the scientific and technical activity in law should be clarified with taking into account the nature of changes that have occurred as a result of transformation of social structures. The author draws attention to the dependence of the scientific and technical activities of the historical types of the social structures, which constitutes the basis for the deployment of new directions in a sociological discourse.

Keywords: science, activity, scientific and technical activity, scientific and technical progress, innovative activity

© Л. М. Ліпіч, 2012

В сучасному суспільстві наука стає одним із основних соціальних інститутів, який впливає на всі сфери суспільного життя. І сама наука є однією з таких сфер, що представляє собою специфічну професійну діяльність.

Як відомо, категорія діяльність перш за все означає спосіб існування і розвитку соціальної дійсності, прояв соціальної активності [8, с.84]. А сама діяльність відбувається як в різних формах (активних, пасивних, безпосередніх, опосередкованих, масових, індивідуальних тощо), так має різні види: виробнича, трудова, економічна, суспільна. Матеріальною основою всіх видів і форм діяльності є виробнича діяльність, яка давно стала неможливою без її забезпечення, тобто без професійної діяльності науковців.

Одним із видів наукової діяльності є науково-технічна діяльність, яку можна розглядати в декількох аспектах:

– ***по-перше***, як різновид трудової, виробничої діяльності, що визначається професійною, кваліфікаційною спрямованістю і пов'язується з розподілом праці;

– ***по-друге***, як процес взаємодії суспільства і природи, під час якого саме і виникають різноманітні системи: соціальні, соціокультурні, технічні, соціотехнічні тощо;

– ***по-третє***, як процес переведення результатів фундаментальних досліджень у систему технологій, що у свою чергу, теж має два аспекти:

а) теоретико-прикладний, що складається з розробки теорій практичного застосування фундаментального знання;

б) власне прикладний, що складається з процедур розробки та випробування технологій, тобто процедур переводу наукових знань у виробничий процес.

В кожній соціальній системі є свої власні підсистеми, але основою, як систем, так і їх похідних, є діяльність людей. Наука не є виключенням. Вона є і одним з різновидів соціальних систем, де є власні підсистеми. Кожний з зазначених рівнів її функціонування заснований на специфічній

професійній діяльності, які разом називаються науковою діяльністю. В цій складній структурі науково-технічна діяльність знаходиться на перетині науки і виробництва, між якими є складні і мало досліджені зв'язки.

Проте і зазначеного досить, щоб зрозуміти, що наука є системою впорядкованих відносин, що мають місце між науковою спільнотою та суспільством в цілому. А це й є найбільш об'єктивним свідченням того, що наука – один із соціальних інститутів, в якому науково-технічна діяльність відіграє власні функції. Серед цих функцій головними є:

– функція зв'язку між наукою і виробництвом;

– функція формування і розвитку науково-технічного мислення (прикладного) як специфічної культури мислення і розуміння об'єктивної реальності;

– функція перевірки міри істинності фундаментальних знань, що, як вже зазначалося, здійснюється через систему процедур переведення фундаментальних знань у виробничі технології тощо.

Крім того, саме науково-технічна діяльність дозволяє фіксувати рівень розвитку науки, виробництва та економіки в цілому.

У тексті Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» зазначається, що «розвиток науки і техніки є визначальним фактором прогресу суспільства, підвищення добробуту його членів, їх духовного та інтелектуального зростання. Цим зумовлена необхідність пріоритетної державної підтримки розвитку науки як джерела економічного зростання і невід'ємної складової національної культури та освіти, створення умов для реалізації інтелектуального потенціалу громадян у сфері наукової і науково-технічної діяльності, цілеспрямованої політики у забезпеченні використання досягнень вітчизняної та світової науки і техніки для задоволення соціальних, економічних, культурних та інших потреб», а також визначається, що науково-технічна діяльність – це «інтелектуальна творча діяльність, спрямована на одержання і використання нових знань у всіх галузях техніки і технологій. Її основними формами (видами) є науково-дослідні, дослідно-конструкторські, проектно-конструкторські, технологічні, пошукові та проектно-пошукові роботи, виготовлення дослідних зразків або партій науково-технічної продукції, а також інші роботи, пов'язані з доведенням наукових і науково-технічних знань до стадії практичного їх використання» [3].

Зміни, що почали відбуватися в соціальній структурі українського суспільства з середини 80-х років, суттєвим чином позначилися на комплексі формальних і неформальних правил поведінки, принципах поведінки, культурних нормах, котрі регулювали відносини індивідів в спільнотах, що формуються у різних сферах суспільного життя, включаючи науку. Так, український вчений М. З. Згуровський про цей період писав: «Будь яка продукція Заходу, як і його образ життя, сприймалися еталоном, який сліпо наслідувався. Все вітчизняне по визначенню стало другосортним, неперспективним. Швидко і неконтрольовано лібералізувалася зовнішня торгівля. Величезні кошти з економіки України були перенаправлені на закупівлю всілякої західної продукції, у тому числі устаткування для промисловості, яке, природно, не могло бути новітнім і конкурентоздатним. В результаті розробки вітчизняних учених, конструкторів і інженерів стали непотрібними, а вони самі — незатребуваними. Був розірваний єдиний ланцюг, що об'єднував власну науку і освіту з власною промисловістю» [4].

З соціологічної точки зору це означає, що в процесі деінституалізації радянського типу науки паралельно відбувалася інституалізація такого соціального типу науки, який донині не визначений. Звідси проблеми з визначенням пріоритетів, з фінансуванням, з впровадженням результатів досліджень у виробництво і насамкінець з тим, яким вимогам взагалі має відповідати сучасний вчений, що міг би знайти собі пристойне місце в дослідницьких організаціях в Україні та якими мають бути ці організації як цільові спільноти?

На подібні питання не можна дати відповіді в один день. Зовсім недостатньо сказати, що у нас ринкова економіка і наука має обслуговувати ринкову економіку, бо зовсім невідомо, якою буде Україна, коли політики заявлять, що вона вже інкорпорована в світові ринкові відносини. На справді, вона вже інкорпорована (інтегрована), але досить специфічним чином – як периферійна щодо світового ринкового господарства. А усі намагання змінити цей статус на приналежність до світового центру по своєму смислу є не більше ніж спробами створити власну периферію, або, за термінологією відомого політолога і економіста, теоретика неомарксизму Саміра Аміна, периферію периферії, на фоні якої Україна, могла б виглядати досить пристойно.

Слід зазначити, що, використовуючи соціологічне пояснення соціальних процесів і явищ, необхідно пам'ятати, що воно спрямоване перш за все на «доведення того, що усе, що відбувається в суспільстві, є результатом дій людей, історично змінюється і самі зміни викликані соціальними потребами, що теж змінюються у часі» [9, с.196].

З цього приводу виникає потреба в з'ясуванні соціальної сутності поняття «науково-технічна

діяльність», що не можна зробити, розглядаючи його у відриві від тих соціальних змін, що відбуваються в українському суспільстві і у першу чергу від його структурних змін.

Іншими словами, «мати поняття про щось, значить ставитися до нього з розумінням його сутності, тобто способу існування і зв'язку з іншими явищами чи процесами» [9, с.194]. При такому підході поняття науково-технічної діяльності треба розглядати не таким, що у всі історичні часи має однакову соціальну сутність, а таким, що змінюється, тобто наповнюється новими соціально-історичними смислами.

Так, в радянській науці, проблеми її соціальної ефективності досліджувалися головним чином в орієнтації на реальні суспільні інтереси і тому, з огляду на науково-технічний прогрес та його наслідки, що мали бути значимими для всього суспільства. У той же час, наукова проробка ефективності залізниці, що будувалася західними кампаніями, скажімо, десь в Африці відбувалася з огляду на прибутки самої кампанії, а не в орієнтації на збереження природного ландшафту. Це був інструмент колоніальної політики, а не елемент в інфраструктурі національної культури відповідної країни. Така характеристика колоніальної за своїм історичним типом науково-технічної діяльності в західній соціології, попри наявність і інших інтерпретацій, стала, так би мовити, загальним місцем.

На жаль, головною метою соціальної політики української держави в науці поступово стає орієнтація досліджень на потреби ринку, а не на потреби соціально-культурного розвитку народу. У радянський же час, саме дане завдання було поставлене перед науковою спільнотою. Тому тут, зрозуміло, з огляду на матеріальні можливості, створювалася потужна соціально-економічна база науки, що забезпечувало безболісну заміну кадрів при зміні поколінь вчених і максимально можливе використання досягнень фундаментальної і прикладної науки в народному господарстві.

Зрозуміло, нічого не треба ідеалізувати, але ми говоримо про державну політику в науці, а не про головотяпство окремих керівників. А саме завдяки державній політиці відбувалося збільшення питомої ваги робітників розумової праці в суспільстві, зростала частка висококваліфікованої праці в розподілі праці тощо. Нічого подібно в сучасній Україні, як, між іншим, і в Росії, ми не бачимо.

Науково-технічний потенціал створений в радянський період, зокрема і в Україні, як відомо, був одним із самих могутніх в світі і за своїми параметрами (кількістю зайнятих, рівнем фундаментальних і прикладних досліджень) не поступався науково-технічному потенціалу розвинутих країн світу, включаючи, США. І робилося це при значно меншому за обсягами фінансуванні, що лише підтверджує, що радянський тип науково-технічної діяльності був чи найефективнішим у світі.

Політичні і соціально-економічні перетворення, що відбулися в пострадянських суспільствах, вимагали інших підходів щодо висвітлення та обґрунтування процесів в науковій сфері. Російський дослідник О.Б. Всеволодов зазначає: «В пошуках рішення проблем економічного і соціального розвитку, теорія якого все ще залишається мало розробленою, в економічній і соціальній літературі міститься все більше звернень до дослідження науково-технічного прогресу, який все частіше позначається інноваційною діяльністю. Насилу, трактуючи як творчість і як інтелектуальну, інформаційну діяльність, пов'язують з появою майбутнього суспільства, називаючи його суспільством, заснованим на знанні, інформації» [1].

Але як соціолог, дослідник не може не розуміти, що інноваційна діяльність за своїм змістом і метою не збігається з метою і змістом науково-технічної діяльності, а інноваційний процес з науково-технічним прогресом. Порівняння цих явищ надає змогу відобразити реальний, а не декларований зміст перетворень, що мають місце в так званому постіндустріальному суспільстві.

Якщо науково-технічна діяльність в загальному її розумінні є системою науково-технічних процедур, спрямованих на переведення фундаментальних знань у виробничий процес, то інноваційна діяльність – це теж система науково-технічних процедур, але спрямованих на адаптацію фундаментальних знань до ринкових умов їх функціонування.

Саме на таку ознаку інноваційної діяльності вказується в різних її визначеннях. Можна сказати й так, що в цих визначеннях інноваційної діяльності підкреслюється саме те, що вона має місце лише в умовах існування приватної власності.

Для підтвердження даного положення наведемо поширені приклади її визначень:

– інноваційна діяльність «це комплекс наукових, технологічних, організаційних, фінансових і комерційних заходів, спрямованих на комерціалізацію накопичених знань, технологій і обладнання. Результатом інноваційної діяльності є нові або додаткові товари/послуги або товари/послуги з новими якостями» [5];

– інноваційна діяльність «…це вид діяльності, пов'язаний з трансформацією ідей (як правило результатів наукових досліджень і розробок або інших науково-технічних досягнень) в новий

або удосконалений продукт, впроваджений на ринку, в новий чи удосконалений технологічний процес, що використовується в практичній діяльності, або як новий підхід до соціальних послуг» [6];

– інноваційна діяльність це «діяльність, що спрямована на комерціалізацію результатів наукових досліджень і розробок і обумовлює випуск на ринок нових конкурентноздатних товарів і послуг» [7].

В ході порівняння інноваційної та науково-технічної діяльності слід звернути увагу на те, що в ринкових умовах остання набуває ознак інноваційної. Це означає, що вже в ході розробки виробничих технологій дослідники починають більшою мірою орієнтуватися на можливість їх продажу на ринку високих технологій. Це означає, що у відповідних спільнотах науковців відбуваються зміни нормативно-ціннісного характеру. Наприклад, якщо науково-технічна діяльність в радянські часи мала виключно творчий характер і цим сприяла науково-технічному прогресу в цілому, узгодженому з наявною в СРСР ресурсною базою, то в розвинених капіталістичних країнах вона передбачала зовнішню експансію як засобу розширення ресурсної бази, без чого ринкова економіка розвиватися не може. Це означає, що ринкова економіка найбільш розвинених західних країн зумовлювала потребу в пошуку і ефективних соціальних технологій, завдяки яким можна було здійснювати безконтрольну експансію. Тому не дивно, що в них існували і існують великі групи науковців, що розробляють такі технології.

Саме дана обставина і потребує нового розуміння та підходів до визначення науково-технічної, а разом з нею і інноваційної діяльності.

Коротко кажучи, набуття інноваційних ознак науково-технічною діяльністю є закономірним явищем, зумовленим ринковими умовами, в яких перебувають тепер вчені. Така діяльність стає різновидом бізнесу, де реальними господарями знань вже є не вчені, і не суспільство в цілому, а так звані інвестори, що фінансують наукові дослідження і роблять це лише тоді, коли їх бізнес вимагає високотехнологічної продукції, або високотехнологічного виробництва.

Проте, за таких умов неможливо, щоб наукова спільнота перебувала поза конкурентними умовами, а, відповідно, щоб не виникали так звані «закриті» дослідження, «закриті» дослідницькі центри та взагалі «закриті» для широкого загалу знання, без чого так звана безпека бізнес-інтересів приватних власників неможлива.

Звідси випливає ще одна проблема, пов'язана з тим, що доведення наукових і науково-технічних знань до стадії практичного їх використання гостро ставить проблему етики в науці, яка виникає в наслідок комерціалізації наукового пошуку. Це означає, що потрібна термінова відмова науковців від так званої свободи від оціночних суджень з тим, щоб вони, як особистості, в ході розробки та впровадженні генетично-модифікованих продуктів харчування, психотропних речовин, клонування, зброї масового знищення тощо, не ставали заручниками приватних бізнес-інтересів.

В ч. 3 ст. 54 Конституції України вказано, що держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зв'язків з світовим співтовариством. Таке абстрактне формулювання по суті є популістським, бо з нього ми не дізнаємося про реальні зміни в науці як соціальному інституті, що відбуваються в ході так званих реформ. Тому не дивно, що в науковій спільноті все частіше постають питання про роль держави в організації і підтримці науки і науково-технічної діяльності, про суперечності, що неминуче виникають під впливом комерціалізації наукових досліджень і переводі їх на інноваційні рейки.

В літературі можна зустріти думку про те, що «в межах неокласичної парадигми вважається, що втручання держави в економічні (в тому числі і в інноваційні) процеси в кінцевому рахунку завжди приводять до зниження їх ефективності. Відповідно, пропонується проводити реформування українського науково-технічного потенціалу в напрямку його подальшої комерціалізації і приватизації, обмежуючи роль державних наукових закладів виключно освітніми задачами і проведенням фундаментальних, принципово не комерційних досліджень... пропонується зосередитися на «стратегії запозичення», яка розуміється, як правило вузько – як орієнтація на закупівлю закордонних технологій замість фінансування власних розробок. Тобто, пропонується стратегія економії на власних (місцевих) наукових дослідженнях на користь придбання вже готових зарубіжних технологій, що, буцім – то, економічно доцільніше і дешевше, чим розвивати власну науку, в силу того, що рівень розробок і ефективність НІОКР в зарубіжних науково-дослідних центрах вище» [10].

Дана цитата свідчить лише про те, що для ринкових умов чим менше втручається держава в ринкові процеси, тим швидше суспільні відносини в усіх сферах суспільного життя починають перетворюватися у відносини купівлі-продажу. Крім того, тут інноваційна та науково-технічна діяльність чітко не розмежовуються, а під так званою неокласичною парадигмою розуміється, що комерціалізація наукового пошуку тепер може вважатися класичною вимогою до науковців

та їх відносин з суспільством.

Насправді, все до того і йде, незважаючи на те, що у вище наведеному Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність», (який було прийнято в 1991 р., в другій редакції – в 2006 р.), залишається визначення науково-технічної діяльності, що відображується через систему координат науково-технічного прогресу. Але при впровадженні інноваційної діяльності, постає питання про уточнення змісту закону, з змінами, які пов'язані з тенденціями: «руйнування фінансових основ функціонування наукового сектору, що неминуче призведе до посилення технологічної залежності національного господарства до статусу країн наздогоняючого розвитку» [11, с.122].

У такому випадку, як можна характеризувати преамбулу до закону, що офіційно спирається на принципи пріоритетної державної підтримки розвитку науки як джерела економічного зростання, а, насправді, призводить до зворотного результату: поглиблення наукової кризи, поступової девальвації наукових цінностей, залежності розвитку науки від зовнішніх факторів.

Проте, не зважаючи на те, що подібні «думки» домінують в значній більшості «наукових» публікацій, усі розмови про роль держави в організації і підтримці науки і науково-технічної діяльності, є лише ідеологічним прикриттям реального соціального смислу тих процесів, що відбуваються в сучасній українській науці.

З соціологічної точки зору це означає, що науково-технічна діяльність залежить від типу суспільства. Спроби розглядати її в системі вже не існуючих систем господарювання і цінностей, свідчить радше про маргінальну свідомість, носіями якої є науковці, що дотримуються таких думок, та про неоліберальну ідеологічну, а не наукову сутність їх «наукових творів».

Коли ж дійсно держава дбає про науку, то чому саме під впливом глобалізаційного процесу, неоліберального типу, в Україні відбулося суттєве послаблення науково-технічного потенціалу, і чому «лише за 2000 – 2007 р.р. майже 40% загального обсягу нових технологій необхідних для модернізації вітчизняної промисловості, придбано за межами України, з них: 29 % – патенти і ліцензії, 10,6% – результати досліджень і розробки, 52 % – нові технології, «ноу-хау» 42,8 % – устаткування?

Отже, насправді зазначена державна політика в науці і, відповідна їй політика нових власників «вітчизняних» підприємств спрямована на підтримку не власної науки, а фактично, закордонних інноваторів. Майже п'ята частина наукового потенціалу України працює на закордонні замовлення. Іноземні замовники 90 % своїх коштів спрямовують у технічні науки, що свідчить про наявний інженерний потенціал в державі, а з іншого боку, про занепад науково-орієнтованого виробництва в Україні.

В Україні створюються система іноземних грантів, «благодійні фонди», науково-технічні центри, бізнес-інкубатори, інші формування, але їх мета – трансформація наукового потенціалу України, розвиненого в радянські часи, в «сировинний» статус. Це робиться шляхом використання високоякісних українських наукових ресурсів з одночасною якомога меншою заробітною платою за результати досліджень науковцям, що часто дорівнює рівню заробітної плати західного чорноробочого.

В результаті, з одного боку – іноземні інвестори дають змогу «жевріти» вітчизняній науці, з іншого – привласнюють авторські права розробників та, зрозуміло, усю додану вартість від такого роду діяльності. Певним чином трансфер технологій здійснюється не з Заходу на Схід, а навпаки, зі Сходу на Захід, з України в країни ЄС, США і т.д.» [2].

Спеціалістам відомо, що спосіб вирішення економічних проблем завжди призводить до відповідних структурних змін у суспільстві. Іншими словами, спосіб вирішення економічних проблем (економічна політика) визначає собою те, в якій соціальній структурі така економіка буде більш-менш стабільно функціонувати. А це значить, що соціальна політика, яка завжди спрямована у першу чергу на вирішення структурних проблем, знаходиться у функціональній залежності від економічної політики, як і навпаки. З іншого боку, зрозуміло, що від того, до центру чи периферії належить та чи інша країна в процесі глобалізації, така й буде в ній економічна, соціальна і наукова політика.

Для соціологів тут відкривається досить значне поле для їхньої професійної діяльності. Соціологи вже досліджують те, які наслідки має глобалізація для науки, але обходять питання про те, представники яких соціальних груп і чому починають структуруватися за глобальними ознаками і які наслідки саме це має для визначення стратегії розвитку науково-технологічного потенціалу країни.

Отже, з огляду на зміни статусу науки, зниження її престижу, а отже, престижності наукової діяльності, зокрема і науково-технічної, що на сьогоднішній день визначається нестачею молодих наукових кадрів, посиленням переходу частини кваліфікованих наукових робітників в комерційні структури, невпинною міграцією вчених, передусім молодих, в зарубіжні країни і, в

цілому, характеризується скороченням кількості дослідників, зокрема, тільки в сфері технічних наук, в 3,5 рази [2], потребує не декларування, а перегляду реальної політики щодо науки і науково-технічної діяльності з боку держави.

Таким чином, державна політика щодо науково-технічної діяльності, повинна сприяти її розвитку. За інших умов держава втрачає науково-технологічний потенціал, а в перспективі – своє незалежне існування.

Зважаючи, що трансформація соціальної природи науково-технічної діяльності, яка має місце в сучасній Україні, знаходиться в прямій залежності від історичного типу соціальних структур, що формуються в ній, виникає необхідність в дослідженні цих змін. А отже це й повинно бути в центрі уваги соціологів.

Бібліографічні посилання:

1 **Всеволодов О.Б.** Социальная эффективность инновационной научно-технической деятельности : диссертация кандидата социологических наук : специальность 22.00.03 «Экономическая социология и демография» [Електронний ресурс] / О. Б. Всеволодов. – Санкт-Петербург, 2007. – 166 с. // Режим доступу: www.dissercat.com/content/sotsialnaya.

2 **Герасимчук В.Г.** Як змінити інерційний сценарій інноваційного регресу в Україні. [Електронний ресурс]: Проблемы и перспективы инновационного развития экономики. Материалы пятнадцатой международной научно-практической конференции. г. Алушта, Украина 13– 18 сентября 2010 р. / В.Г. Герасимчук Як змінити інерційний сценарій інноваційного регресу в Україні. // Режим доступу: http://naukainform.kpi.ua/Nauka_Naukoznavstvo/Sbornik_materialy_XV_MNPK_Al ushta_09_10.pdf].

3 Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 19 грудня 2006 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.osvita.org.ua/pravo/law_06/part_01.html.

4 Згуровский М. З. Научно-технологическое развитие Украины в условиях мировой глобализации [Електронний ресурс] / М. З. Згуровский Научно-технологическое развитие Украины в условиях мировой глобализации // Режим доступу: http://www.zn.ua/3000/3300/30465.

5 Инновационная деятельность. [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://ru.wikipedia – Назва з титул. екрану.

6 Инновационная деятельность. [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.strana-oz.ru/?article=380&numid=8Инновационная деятельность (ИД) – Назва з титул. екрану.

7 Інноваційна діяльність. // Режим доступу: ttp://meget.kiev.ua/zakon/zakon-ob-innovatsionnoy-deyatelnosti – Назва з титул. екрану.

8 Краткий словарь по социологии/ [ред. Д. М. Гвишиани]. — М.: Издательство политической литературы, 1989. – 478 с.

9 **Ніколаєнко Л.Г.** Методи соціологічного пояснення: Монографія / Леонід Григорович Ніколаєнко. – К.: ДАКККіМ, 2006 – 200 с.

10 **Попович З.А.** Противоречия коммерциализации научных исследований и роль государственных научных учреждений: мировой опыт и уроки для Украины. [Електронний ресурс] // З.А. Попович Противоречия коммерциализации научных исследований и роль государственных научных учреждений: мировой опыт и уроки для Украины. // Режим доступу: http://iee.org.ua/files/alushta/60-popovi4-protivore4ie_kommerz.pdf.

11 Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь. [Електронний ресурс] / за заг.ред В.М.Гейця [та ін.] – К.: НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с. // Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/books/2009/09nandop.pdf.

УДК 316.47

С. А. Вангородская, Л. В. Колпина

СОЦИАЛЬНО-СЕТЕВОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ И ЕГО БАРЬЕРЫ

Исследование реализовано при поддержке гранта РГНФ №12-03-00173 на 2012-2013 гг. на тему: «Барьеры социально-сетевых взаимодействий (региональный аспект)». Рук. Л.В. Колпина.

В якості об'єкта розгляду виступають соціальні зв'язки як одна з форм соціальної організації в сучасному суспільстві. Проведено огляд найбільш значущих наукових досліджень в області соціальних мереж, виділені і типологізовані бар'єри соціально-мережевої взаємодії. Представлено короткий виклад результатів авторського дослідження

© С. А. Вангородская, Л. В. Колпина, 2012

«Ефективність соціальних мереж в регіональному співтоваристві».
Ключові слова: соціальні мережі, соціально-мережеві взаємодії, одиниці соціальної мережі, бар'єри сетевізації, теорія обміну, принцип реципрокного, стадії мережевих взаємодій

В качестве объекта рассмотрения выступают социальные связи как одна из форм социальной организации в современном обществе. Проведен обзор наиболее значимых научных исследований в области социальных сетей, выделены и типологизированы барьеры социально-сетевого взаимодействия. Представлено краткое изложение результатов авторского исследования «Эффективность социальных сетей в региональном сообществе».
Ключевые слова: социальные сети, социально-сетевые взаимодействия, единицы социальной сети, барьеры сетевизации, теория обмена, принцип реципрокности, стадии сетевых взаимодействий

The object of consideration are the social networks as a form of social organization in modern society. A review of the most important research in the field of social networks, allocated and typology of barriers and social networking. A summary of the results of original research «Effectiveness of social networks in the regional community.»
Keywords: social networks, social networking, social networking unit, barriers of "networkization", exchange theory, the principle of reciprocity, the stage of network interactions

В настоящее время одной из наиболее адекватных форм социальной организации, обеспечивающих скорость, точечность и надежность процессов, происходящих в различных сферах общественной жизни, являются многоакторные и разноуровневые социальные сети. Адекватность такой формы самоорганизации требованиям времени обусловливается не только более высокими возможностями сетевых структур в передаче информации и циркуляции ресурсов. В современном мире, характеризующемся утратой регулятивного воздействия многих традиционных институтов общества на социальное поведение, социальные сети позволяют примирить в себе диалектически противоположные тенденции – «коллективистскую» и «индивидуалистскую». Аккумулируя в себе и предоставляя необходимые социальные капиталы, они, в свою очередь, не подчиняют индивида своим жестким «системным» требованиям, обеспечивая тем самым сохранение его личностной специфики и целостности [10, с.139].

Несмотря на то, что в научных работах социальные сети трактуются достаточно широко, включая в себя формальные и неформальные взаимодействия (в частности, взаимодействия индивида с социальными институтами [4], а также между организациями [16]), а в качестве субъектов социально-сетевых взаимодействий рассматриваются индивиды, социальные группы, организации, города, страны, подавляющее большинство ученых склонны противопоставлять неформальные отношения, формируемые в рамках социальных сетей, институциональным. В то же время, неформальные сетевые связи являются органичным элементом и формальных структур (внутри– и межорганизационных) и межинституциональных взаимодействий.

Нельзя не согласиться с мнением А.Н. Чуракова, согласно которому под связями понимаются не только коммуникации между акторами, но и взаимодействия по обмену различными ресурсами и деятельностью [19]. В контексте социально-сетевой методологии *социально-сетевые взаимодействия* вне зависимости от объекта исследования представляют собой межличностные контакты, имеющие неформальный характер и осуществляемые с той или иной степенью регулярности, а *единицей социальной сети* (и, одновременно, субъектом социально-сетевого взаимодействия), выступает индивид.

В свою очередь, под *барьерами сетевизации* мы будем понимать совокупность детерминант объективного и субъективного характера, препятствующих складыванию и функционированию социальных сетей.

Необходимо отметить, что, несмотря на относительную научную разработанность теоретических и эмпирических аспектов социально-сетевого взаимодействия, исследования, анализирующие проблематику барьеров в формировании социальных сетей, в научном дискурсе представлены достаточно скудно. Исключением являются работы ряда отечественных [5, 6, 11, 14] и зарубежных [2, 13, 1] ученых, в рамках которых рассмотрены внешние и внутренние факторы, препятствующие возможности или способности населения солидаризоваться для решения общих проблем в самых разных масштабах – от ежедневных, организационно-хозяйственных, досуговых, до принципиальных, политических, в микро-, мезо- и макросоциальных средах.

Данный аспект исследования барьеров сетевизации можно считать наиболее разработанным теоретически, в связи с высокой актуальностью данной тематики как для России, так и для

стран Запада. Однако, в большей степени это касается мезоуровня (проблем функционирования «третьего» сектора организаций НКО, НПО, профсоюзов, развития и эффективности общественных движений), и, в значительно меньшей – вопросов готовности граждан к формальным или неформальным формам общественного активизма, который как раз и приложим к проблемам микросетевой социальной организации, построенной на принципах межличностных взаимодействий, и приобретающей особую актуальность в современном обществе.

Переходя непосредственно к анализу социально-сетевых барьеров, препятствующих формированию межличностных связей и отношений, необходимо отметить, что феномен возведения социальных барьеров, ограничения доступа в другую группу, либо замыкания группы в самой себе получил развитие еще в трудах М. Вебера. Обозначив социальные барьеры термином «социальная клаузула» (социальное закрытие группы), М. Вебер рассматривал их как своеобразный «ограничитель» доступа в ряды привилегированной группы, которые сама группа создает с целью повышения собственных жизненных шансов [8, с.235].

В данном контексте социальные барьеры можно рассматривать как некий защитный механизм, выполняющий ряд позитивных функций: *селекционную* (защищая социальные сети от проникновения в них «неблагонадежных» лиц), *мобилизационную* (не давая «распыляться», уходить «на сторону» тем или иным ресурсам, обеспечивая стабильность отношений и благосостояния участников сети) и *мотивационную* (выступая стимулом для наращивания человеческого капитала индивида, без которого попадание в более ресурсные сети для него невозможно).

Таким образом, при условии развитых каналов социальной мобильности (о которых говорил, в частности, П. Сорокин [15, с.103-121]), барьеры сетевизации выполняют ряд позитивных функций, обеспечивая проницаемость «границ» сетей, прилив «свежих» сил и ресурсов, и содействуя, таким образом, развитию личности, групп и социума в целом. Однако во всех остальных случаях, барьеры сетевизации служат диагностическим показателем «болезни» общества, проявляющейся в формировании «замкнутых» групп, «кланов», в раздробленности, разинтегрированности социума, в низком развитии механизмов саморегуляции.

Методология анализа причин, препятствующих формированию и развитию сетевых отношений, заложена, прежде всего, в теории обмена Дж. Хоманса и П. Блау [18, с.82-91]. Согласно основным положениям данной теории, в основе формирования межличностных отношений лежит возможность обмена ресурсами – принцип реципоркности, которая, в свою очередь, может быть как эквивалентной (сколько отдал, столько же и получил), так и неэквивалентной, что определяется во многом типом связи.

В сетях, основанных на *кровно-родственных связях* допускается неэквивалентная реципрокность, и вообще, реципрокность не столь очевидна, поскольку факт родства вполне допускает либо просто потенциальную готовность прийти на помощь в нужную минуту, либо эмоциональную отдачу в виде словесной благодарности, выказываемого уважения и т.п.

Учитывая тот факт, что в кровно-родственных сетях отношения носят более или менее безусловный характер («родственников не выбирают»), для успешного поддержания отношений здесь важна не столько ценность того или иного участника сети, его ресурсов, сколько выполнение ролевых предписаний и ожиданий, принятых в институте семьи. Исходя из этого основными барьерами поддержания кровно-родственных связей, по-видимому, будут выступать барьеры, связанные с несоответствием одних участников кровно-родственных связей ожиданиям других.

Что касается *дружеских отношений*, отличающихся глубокой эмоциональной компонентой, то здесь принцип эквивалентной реципрокности уже более значим, чем в родственных отношениях, а, следовательно, барьеры будут в значительной степени связаны с ресурсностью индивида. Помимо этого, на первый план при данном виде взаимодействия выходят барьеры, связанные с разницей в ценностях, интересах, миропонимании. Ведь, если рассматривать круг друзей как общность, с которой идентифицируется индивид, то чувство «мы» (индикатор социальной идентичности) возникает у человека по отношению к тем людям, с которыми он ощущает тождество по определенным ситуативным параметрам или ценностным критериям [9, с. 92].

Опираясь на данные интервью, проведенного в рамках исследования «Эффективность социальных сетей в региональном сообществе», можно также сделать вывод о том, что барьеры *при поддержании дружеских отношений* будут связанны с неоправданными ожиданиями взаимности и нарушением доверия [10, с.139]. В то же время, барьерами для формирования дружеских связей может стать недостаток ресурсов для общения, обусловленный низкой физической возможностью частых и длительных контактов контр-агентов, значимость которых для дружеских отношений обоснована в работах Марсден и Кэмпбел [7].

Все остальные типы отношений, кроме родственных и дружеских, скорее всего, строятся на взаимовыгодной основе (если или пока не перерастут в дружеские) и в качестве основных барьеров здесь будут выступать отсутствие заинтересованности в ресурсах потенциального участника сети или, напротив, отсутствие у последнего значимых для других участников сети ресурсов.

В качестве иллюстрации данного положения можно привести описанный С.Ю. Барсуковой механизм «дани», который, по мнению автора, может возникать только в иерархических, «патрон-клиентских» отношениях, строящихся на основе дифференцированной ресурсной обеспеченности в результате принадлежности к разным уровням объединяющей социальных акторов иерархии. В них «патрон» «одаривает» клиента своей защитой, покровительством, обеспечивая доступ к дефицитным ресурсам, а «клиент», в свою очередь, обеспечивают поддержку патрону и предоставляет ему разного рода ценности и услуги, которые выступают в роли «дани» [3, с.97]. Необходимо отметить, что здесь взаимная заинтересованность участников социальных сетей хотя и однозначно присутствует, но со стороны «патрона» может быть выражена не столь очевидно, в силу отсроченного или «потенциального» характера сетей.

Исходя из специфики феномена социальной сетевизации, можно предположить существование различных типов барьеров, связанных с соответствующими *стадиями сетевых взаимодействий*, а именно, стадиями формирования, поддержания и перерастания в длительные отношения.

Так, для *формирования сетей*, наиболее значимыми барьерами (помимо невостребованности ресурсов социального актора) будут, на наш взгляд, служить: неумение «подать себя», «заинтересовать в себе», «барьерные» установки относительно такого рода активности («навязываться», «просить помощи – плохо», всего человек должен добиваться сам», «все врут – ни кому нельзя верить» и т.п.).

Для *поддержания отношений* помимо ресурсной составляющей на передний план, скорее всего, выйдут: надежность, предсказуемость отношений, обусловленные позитивным опытом предыдущих взаимодействий; осознание взаимной полезности, взаимной востребованности (потенциальной или реальной) ресурсов участников сети.

В свою очередь, неуверенность в востребованности собственных ресурсов другими участниками, может являться барьером в формировании длительных отношений, результатом чего может стать прекращение отношений в силу невозможности ответить взаимностью. Так, например, Б. Уэллман, на основании эмпирических данных утверждает, что люди с осторожностью обращаются за помощью к друзьям, поскольку «не уверены, имеют ли они право просить ее» [17, с. 80]? Помимо этого, устойчивость сетевых контактов, возможно, будет определяться способностью данных отношений, во-первых, совмещать в себе характеристики различных сетей, т.е., максимальностью потенциалов, заложенных в них, а, во-вторых, постоянной востребованностью дефицитных ресурсов.

Говоря о других типах барьеров, отметим, что, несмотря на то, что информационные технологии служат ключевым фактором развития социальных сетей, а их недостаток (отсутствие связи (сотовой, кабельной), регулярного транспорта и т.п.) является серьезным барьером для общения, эти же сетевые технологии являются одновременно и мощным разъединяющим фактором. Так, например, по мнению Р. Патнэма, несмотря на то, что самым очевидным и, возможно, самым могущественным инструментом технологической революции является телевидение, тем не менее, исследования по распределению семейного времени и бюджета в 60-е годы показали, что увеличение времени, проводимого перед телеэкраном, есть главная причина того, что американцы начисто забыли обо всех других способах времяпровождения [13, с.132].

Исследование «Эффективность социальных сетей в региональном сообществе» позволяет выделить в качестве барьеров сетевизации следующие: декларируемая нормативная установка населения на автономность и индивидуализацию в решении личных проблем и проблем семьи (подавляющее число опрошенных в случае возникновения проблем не собирается обращаться ни к кому за помощью, а будут решать свои проблемы самостоятельно); предположительно негативная установка на формирование и поддержание «длинных» связей горизонтального типа, лишенных эмоциональной составляющей, а выполняющих инструментальную функцию; оценка такого «прагматичного» поведения как «корыстного» и ненормативного.

Ряд исследований, в том числе, указанное выше «Эффективность социальных сетей в региональном сообществе» [10], позволяют сделать вывод о том, что формирование тех или иных типов сетей обусловлено статусными характеристиками, такими как возраст, образование, уровень материального благосостояния, что в одних случаях может содействовать, а в других препятствовать формированию социальных сетей. Это, с одной стороны, обусловлено объективными причинами (так, например, в сельских поселениях может быть меньше возможностей формирования разноуровневых сетей в силу малого разнообразия форм

социальных организаций), а с другой, установками относительно характеристик лиц, имеющих тот или иной статус. Кроме того, ряд исследователей (например, С.Г. Климова и др.) дополняют указанные характеристики такими, как гражданство, национальность, профессия [9, с.92].

Таким образом, анализ теоретических и эмпирических исследований позволяет типологизировать барьеры социально-сетевых взаимодействий по следующим основаниям: по детерминантам взаимодействия, по типу сетей, по фазе взаимодействия; по типу социальной активности; по направленности барьера от субъекта.

В единичных случаях барьеры социально-сетевых взаимодействий, выражающиеся в полной или частичной эксклюзии индивида из социальных сетей, детерминируют его социальную дезадаптивность, в массовом порядке – провоцируют общественные аномии, тормозят развитие общества. Исход из этого, анализ бартеров сетевизации будет способствовать лучшему пониманию индивидуальных и общественных дезадаптаций, обусловленных невозможностью доступа к различным типам социального капитала.

Быблиографические ссылки:

1. **Аг А.** Гражданское общество. Системный анализ современного общества / А. Аг // Политология вчера и сегодня. – Вып. 3. – М., 1991. – С.35-53.

2. **Арато А.** Концепция гражданского общества: восхождение, упадок и воссоздание - и направления для дальнейших исследований / А. Арато // Политические исследования. 1995. – № 3. – С. 48-58.

3. **Барсукова С. Ю.** Сетевая взаимопомощь российских домохозяйств: теория и практика экономики дара / С. Ю. Барсукова // Мир России. – 2003. – №2. – С. 81-122.

4. **Бондаренко Ю. В.** Социальные сети: контекст применения в социологии среднего уровня / Ю. В. Бондаренко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.uran.donetsk.ua/~masters/2012/fknt/kucherov/library/article6.pdf.

5. **Гаджиев К.С.** Концепция гражданского общества: идейные истоки и основные вехи формирования / К.С. Гаджиев // Вопросы философии. – 1991. – № 7. – С.19-35.

6. **Голенкова З. Т.** Гражданское общество в России / З. Т. Голенкова // Социологические исследования. – 1997. – № 3. – С. 25-36.

7. **Градосельская Г. В.** Современные подходы к измерению сетевых взаимодействий / Г. В. Градосельская [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/152288.html

8. **Добреньков В. И.** Социология: Учебник / В. И. Добреньков, А. И. Кравченко. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 624 с.

9. **Климова С. Г.** Критерии определения групп «мы» и «они» / С. Г. Климова // Социологические исследования. – 2002. – № 6. – С. 83–95.

10. **Колпина Л. В.** Социальные сети и формирование социального капитала (региональный аспект). Монография / Л.В. Колпина, Е.В. Реутов. – Saarbrucken, Lap Lambert Academic Publishing. 2011. – 361 с.

11. **Левин И. Б.** Гражданское общество и Россия / И. Б. Левин // Октябрь. – 1997. – № 5. – С. 149-163.

12. **Патнэм Р.** Игра в гольф в одиночку: размывание общественного капитала Америки / Р. Патнэм // Альманах «Восток». – 2004. – № 8. – Режим доступа: http://www.situation.ru/app/j_art_542.htm

13. **Патнэм Р.** Процветающая комьюнити, социальный капитал и общественная жизнь / Р. Патнэм // Мировая экономика и международные отношения. – 1995. – № 4. – С. 77-86.

14. **Перегудов С. П.** Институты гражданского общества и государство / С. П. Перегудов // Социологические исследования. – 1995. – № 3. – С.69-76.

15. **Сорокин П.А.** Человек. Цивилизация. Общество / П.А. Сорокин / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.

16. Социальные сети доверия: массовые движения и политические институты представительства в современной России: опыт «старых» и «новых демократий в условиях глобализации / Рук. проекта: С.В. Патрушев. 2007 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.isras.ru/seti_doveria.html.

17. **Уэллман Б.** Место родственников в системе личных связей / Б. Уэллман // Социологические исследования. – 2000. – №6. – С. 78-87.

18. **Хоманс Дж.** Социальное поведение как обмен / Дж. Хоманс. // Современная зарубежная социальная психология. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С.82-91.

19. **Чураков А.Н.** Анализ социальных сетей / А.Н. Чураков // Социологические исследования. 2001. – № 1. – Режим доступа: http://www.twirpx.com/file/194725/

УДК 316.77; 316.009.18

Е. В. Реутов, М. Н. Реутова

СОЦИАЛЬНОЕ ДОВЕРИЕ В РОССИЙСКОМ И УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Статья подготовлена при финансовой поддержке РГНФ. Грант ««Культура недоверия» в региональном социуме: факторы и социальные практики» №12-03-00148/12.

У статті проводиться порівняльний аналіз соціальної довіри в російському та українському суспільствах. На основі даних соціологічних досліджень характеризується рівень міжособистісної та інституційної довіри. Особлива увага приділяється політичної довірі як основі легітимності влади. Вказується на дефіцит міжособистісної та інституційної довіри в Росії та Україні, негативно позначається на колективної ідентичності і легітимності соціального порядку.

Ключові слова: соціальна довіра, міжособистісна довіра, інституційна довіра, політична довіра.

В статье проводится сравнительный анализ социального доверия в российском и украинском обществах. На основе данных социологических исследований характеризуется уровень межличностного и институционального доверия. Особое внимание уделяется политическому доверию как основе легитимности власти. Указывается на дефицит межличностного и институционального доверия в России и Украине, негативно сказывающийся на коллективной идентичности и легитимности социального порядка.

Ключевые слова: Социальное доверие, межличностное доверие, институциональное доверие, политическое доверие.

The article presents a comparative analysis of social trust in the Russian and Ukrainian companies. Based on the data of sociological research is characterized by the level of interpersonal and institutional trust. Special attention is paid to the political credibility as a basis of legitimacy. Indicates a deficit of interpersonal and institutional trust in Russia and Ukraine that adversely affects the collective identity and legitimacy of the social order.

Keywords: social trust, interpersonal trust, institutional trust, political trust.

© Е. В. Реутов, М. Н. Реутова, 2012

В нормативно-ценностной системе индивида, социальной группы и общества доверие занимает особое место, поскольку все эти три уровня социальных систем нуждаются в определенном уровне неформальных отношений, основанных на уверенности их участников в надежности и стабильности людей и институций. От наличия и прочности установок на доверие во многом зависит способность сообщества к самоорганизации на решение коллективных дел, возможность мобилизации и преодоления социальных рисков. К. Клеман отмечает, что доверие является ключевым элементом активистского фрейма и необходимым инструментом его институционализации [1, с.91-96]. Недостаточность социального доверия в обществе как в его межличностном, так и институциональном измерении препятствует формированию устойчивых долговременных связей за пределами узких групп, связанных, как правило, кровнородственными либо клановыми отношениями.

Классифицируя доверие в зависимости от его объектов, П. Штомпка выделяет личное доверие к индивидам, с которыми мы вступаем в прямые контакты, включая «виртуальное» личностное доверие (к знаменитостям, «звездам»); категориальное доверие (пол, раса, возраст, религия, благосостояние); позиционное – доверие/недоверие определенным социальным ролям (мать, доктор, друг – налоговый инспектор, шпион, продавец подержанных машин); групповое (футбольная команда для фанатов, студенческая группа для профессора.); институциональное (школа, университет, церковь, банк), включая «процедурное» доверие институциональным практикам и процедурам как вера в то, что следование им принесет наилучшие результаты (доверие науке, демократии, свободному рынку); коммерческое (продукция определенного рода, страны-производителя, фирмы, автора и т.п.); системное (к социальным системам, порядкам и режимам) [2, p.47].

Следует отметить, что российское общество явно и устойчиво испытывает дефицит доверия, который фиксируют результаты социологических опросов. Эту ситуацию зафиксировал во второй половине 1990-х гг. Г.Г. Дилигенский: «в российском социуме низок уровень взаимного

доверия людей, для него типичны взаимное безразличие, ограниченность реципрокного (т.е. основанного на взаимном исполнении обязанностей) поведения «родственно-дружеским» кругом, а чувство долга - масштабами семьи» [3, с.230]. При этом в России, в отличие от традиционно фамилистических обществ (Китая, Италии и др.), в которых недоверие к «чужакам» и политическим институтам компенсируется высоким уровнем доверия в семейных и клановых структурах [4, с.119-187], фамилистические отношения, как правило, ограничены пределами нуклеарной семьи. Исключением является ряд этнокультурных общностей и групп, сохранивших клановую структуру.

Скорее всего, данная ситуация не является специфически российской на постсоветском пространстве и обусловлена комплексом факторов, связанных как с разрывом традиционных связей в процессе модернизации общества в XX веке, так и с последствиями шоковых трансформаций, еще более усугубивших состояние общественной аномии.

Целью данной статьи является сравнительный анализ двух постсоветских обществ – российского и украинского - в частности, ценностей и установок общественного сознания, связанных с социальным доверием.

В 1990-е годы разрушение российских государственных институтов и снижение доверия к ним привело к общему снижению доверия в обществе. Лишь 54% участников репрезентативного опроса городского населения, проведенного ИСПИ РАН в 1993 году, и по 57% участников опросов 1994 и 1996 годов заявили, что большинству людей можно доверять [5]. В 2007 г. по уровню доверия Россия набрала 3,83 балла по 10-балльной шкале и оказалась предпоследней среди 10 стран Европы [6]. По данным Левада-центра (2010 г.), лишь 27% респондентов считает, что большинству людей можно доверять, а 66% - что в отношениях с людьми нужно быть очень осторожным (затруднилось ответить 4% респондентов) При этом, начиная с 1989 года, наблюдается неуклонное снижение показателей доверия [7]. Опрос, проведенный под руководством автора в Белгородской области по репрезентативной региональной выборке (2010 г., N=1000), выявил аналогичную тенденцию. Считают, что большинству людей можно доверять, 33,1% респондентов, нельзя – 51,5%, затруднились с ответом 15,4%. Замер дескриптивного уровня доверия, определяемого посредством вопроса-индикатора «Вы доверяете или не доверяете…(с указанием конкретных адресатов)», показал, что он снижается по мере увеличения масштаба социальных связей. Так, большинству жителей дома, своего и соседнего двора (для поселка и села - улицы) (микросоциальный уровень) в целом доверяют 47,3% респондентов (из них 13,2% однозначно ответили на данный вопрос, 34,1% - «скорее да, чем нет»). В целом не доверяют – 41,7% (14,1% - однозначно не доверяют, 27,6% - «скорее нет, чем да»). Большинству жителей города (поселка, села) (мезосоциальный уровень) доверяют уже существенно меньше. Так, доверяют им в целом 27,5% (из них 4,2% однозначно ответили на данный вопрос, 23,3% - «скорее да, чем нет»). В целом не доверяют – 58,6% (21,1% - однозначно не доверяют, 37,5% - «скорее нет, чем да») [8, с.43-44].

Более поздние данные Фонда «Общественное мнение», касающиеся нормативного обобщенного доверия, фиксируют тенденцию к его снижению – в апреле 2011 г. удельный вес тех, кто считал, что большинству людей можно доверять, составил 14%, а тех, кто считает, что в отношениях с людьми следует быть осторожными – 83%.; в 2012 г. ситуация изменилась к лучшему, но лишь в пределах статистической погрешности – соответственно 16% и 82%. Характерно, что даже применительно к непосредственному окружению индивида установка на недоверие очень сильна. Так, считают, что в отношениях с людьми, «которые окружают лично Вас», нужно быть осторожными, 41% респондентов; а «следует доверять» – 55% [9].

Дефицит межличностного «горизонтального» доверия естественно отражается на «вертикальном» - институциональном и политическом доверии.

Если вести речь о персонифицированном политическом доверии, то оно достаточно явно коррелирует с политическим статусом адресата. Так, уровень доверия В. Путину и Д. Медведеву как Президенту РФ и премьер-министру (или, соответственно, наоборот) неизмеримо выше, нежели уровень доверия иным политическим персонам. Если, по данным ВЦИОМ, на протяжении 2012 года уровень доверия В. Путину как премьер-министру и затем – Президенту РФ не опускался ниже 47%, а Д. Медведеву – 23%, то максимум доверия остальным политическим лицам составил 8% (В. Жириновский) [10].

Таким образом, если, по-видимому, доверие политикам в российской политической культуре определяется в огромной мере их формальным политическим статусом – и уже затем – личностными и профессиональными характеристиками, то недоверие – результат, прежде всего, реакции массового сознания на их личностные и профессиональные характеристики.

Левада-Центр, оперируя открытым вопросом «Назовите, пожалуйста, 5-6 политиков, которым Вы больше всего доверяете?», фиксирует колебания рейтинга доверия В. Путина на протяжении

2011-2012 гг. в пределах 36-44%, Д. Медведева – 22-38%. Максимальный рейтинг доверия у других политиков составляет 21% (С. Шойгу в его бытность главой МЧС) [11].

В опросах ФОМ «статусный» характер доверия В. Путину и Д. Медведеву прослеживается еще более отчетливо, поскольку там оперируют закрытыми вопросами. Рассчитанный ФОМ базовый индекс доверия В. Путину на протяжении 2003-2012 гг. колеблется от 52,3 до 66,8, Д. Медведеву – от 49,0 до 63,1. Максимальная разница составляет, таким образом, немногим более 3 пунктов [12].

Отсутствие доверия к кому бы то ни было из политиков, по данным Левада-Центра, полученным на протяжении 2011-2012 гг., характерно для 15-25% респондентов [13].

Итак, персонифицированное доверие в политической сфере ощутимо доминирует над недоверием лишь у первых лиц, олицетворяющих собой всю политическую, точнее, властную систему. Предварительно можно выдвинуть гипотезу, что высокий уровень доверия первым лицам является компенсаторным механизмом, уравновешивающим недоверие к остальным институциям и персонам.

На уровне институций доверие и недоверие, как правило, постоянно конкурируют друг с другом и чаша весов склоняется то в одну, то в другую стороны. Средний индекс доверия Правительству РФ, рассчитанный как разница между удельным весом доверяющих и не доверяющих ему, за период с марта 2010 г. по сентябрь 2012 г. (количество замеров – 16) равняется 12,5 п.п. Средний индекс доверия Совету Федерации (апрель 2010 г. – сентябрь 2012 г., 15 замеров) – (-)1,5. Средний индекс доверия Государственной Думе (март 2010 г. – апрель 2012 г., 16 замеров) – (-)10,3 [14]. Средний индекс доверия губернаторам (ноябрь 2009 г. – август 2010 г., 8 замеров) – 1. Средний индекс доверия главам местных администраций (март 2010 г. – август 2010 г., 5 замеров) – (-)5 [15]. Таким образом, из коллегиальных политических институтов лишь у Правительства РФ в краткосрочной ретроспективе относительно устойчивый позитивный баланс доверия.

Сопоставление рейтингов доверия различных государственных и общественных институтов, полученных Левада-Центром, также позволяет констатировать преобладание в сознании населения недоверия к большинству институций.

Пользуясь приведенными Левада-Центром данными, можно рассчитать индексы доверия институтам как разницу между удельным весом респондентов, считающих институт вполне заслуживающим доверия, и долей тех, кто считает, что институт совсем не заслуживает или не вполне заслуживает доверия (последние с коэффициентом 0,5). Хотя используемая в данном случае трехчастная шкала, с нашей точки зрения, не вполне корректна, поскольку включает одну позитивную и две негативных коннотации. Тем не менее, индекс доверия Президенту РФ в июне 2012 г. составил 20,5; премьер-министру – 11; Правительству РФ – (-)5,5; Совету Федерации – (-)16; Государственной Думе – (-)24; региональным органам власти – (-)21,5; местным органам власти – (-)25; полиции – (-)34; суду – (-)22,5; органам госбезопасности – (-)1; армии – 11; прокуратуре – (-)19,5; профсоюзам – (-)20,5; политическим партиям – (-)40,5; церкви, религиозным организациям – 27,5; печати, радио, телевидению – (-)16; банкам – (-)19,5; малому и среднему бизнесу – (-)14; крупному бизнесу, деловым и промышленным кругам – (-)29 [16].

Устойчивость подобных показателей межличностного доверия в сочетании с низким уровнем доверия большинству политических и общественных институтов (за исключением Президента РФ, премьер-министра, церкви и, отчасти, Правительства РФ) позволяют констатировать сформированность в российском социуме своеобразной «культуры недоверия», которую можно определить, как комплекс доминирующих в общественном сознании ценностей и установок, связанных с презумпцией нечестности и ненадежности большинства участников социальных отношений (как актуальных, так и потенциальных). Помимо собственно ментальных характеристик, «культура недоверия» отражена в массовых социальных практиках, для которых характерно: невключенность в функционирование большинства публичных институтов, неразвитость социальных сетей, за исключением основанных на близкородственных связях.

Отчетливо видно, что массовое сознание россиян во многом сохраняет патриархальный характер, отказывая в доверии тем институтам, которые не несут в себе явно выраженной персоналистской либо традиционалистской направленности. Национальный лидер (лидеры), церковь и армия являются теми точками социального пространства, которые аккумулируют потенциал социального доверия в обществе, и, в определенной мере, оттягивают доверие населения от других институций.

Украинское общество, как и российское, с начала 1990-х гг. стремительно атомизировалось. Е. Головаха и Н. Панина обозначили это состояние украинского общества как «всеобщее безумие» [17]. Данные мониторинга Института социологии НАН Украины фиксируют устойчиво низкие

значения показателей доверия к подавляющему большинству общественных и государственных институтов на протяжении середины 1990-х – середины 2000-х гг. Индекс доверия к семье и родственникам (рассчитанный по 5-балльной шкале) на протяжении 1994-2005 гг. варьировал от 4,4 до 4,6, к коллегам – от 3,2 до 3,5, к соседям – от 3,2 до 3,3, а к соотечественникам – от 3,1 до 3,4. Доверие к общественным и политическим институтам было еще ниже. Так, индекс доверия к церкви и духовенству (самый высокий из институциональных рейтингов) варьировал от 2,9 до 3,5, СМИ – от 2,7 до 3,0, профсоюзам – от 2,3 до 2,7, благотворительным фондам, гражданским ассоциациям и объединениям – 2,4, политическим партиям – от 1,9 до 2,5, банкам – от 2,1 до 2,5, армии – от 3,0 до 3,2, милиции – от 2,1 до 2,4, судам – от 2,3 до 2,4, прокуратуре – от 2,3 до 2,4, Президенту – от 2,2 до 3,4, Правительству – от 2,1 до 3,1, Верховной Раде – от 2,1 до 2,9, местным органам власти – от 2,3 до 2,7 [18, с. 85]. Как видно из этих данных, утрата доверия затронула, прежде всего, институциональный уровень социума, в особенности – правоохранительную систему. Ее практически не затронуло улучшение динамики институционального и межличностного доверия, зафиксированное социологами в 2005 г. Достаточно ощутимый рост доверия к политическим институтам в 2005 г. был связан с эйфорией народа от «оранжевой революции» и был реакцией на преодоление застоя президентства Л. Кучмы.

Волны избирательных циклов, прежде всего, президентских существенно влияют на динамику институционального доверия. Так, по данным GFK-Ukraine, в 2009-2010 гг. уровень доверия Президенту Украины вырос в несколько раз – с 7% в 2009 г. – до 32%. Такой резкий скачок объясняется весьма просто - сменой персоналий – В. Янукович сменил В. Ющенко, исчерпавшего к 2007 г. кредит доверия. С Януковичем же в начале его легислатуры были связаны массовые ожидания решения комплекса социальных проблем и стабилизации политической ситуации. Изучение среднесрочной динамики институционального доверия (по данным GFK-Ukraine,хотя, к сожалению, их инструментарий не позволяет продолжить динамические ряды Института социологии НАН) показывает, что с 2008 по 2010 гг. все показатели институционального доверия выросли, причем, некоторые – весьма существенно: церкви – с 55% до 58%, армии – с 28% до 32%, Верховной Раде – с 5% до 14%, местной власти – с 15% до 19% [19].

К настоящему времени (на декабрь 2011 г., данные Центра Разумкова) ситуация с доверием общественным институтам в Украине выглядит следующим образом. Полностью доверяют общественным организациям 3,2% респондентов, скорее доверяют – 31,6%, скорее не доверяют – 31,9%, полностью не доверяют – 17,4%. Наблюдается некоторое улучшение ситуации с 2001 г., прежде всего, за счет уменьшения тех, кто полностью не доверяет общественным организациям [20]. Полностью доверяют профсоюзам 4,7% опрошенных, скорее доверяют – 28,1%, скорее не доверяют – 28,2%, полностью не доверяют – 18,6%. Позитивная динамика с 2001 г. - за счет уменьшения доли полностью не доверяющих, а также тех, кто скорее не доверяет, и некоторого увеличения доли скорее доверяющих [21]. Полностью доверяют политическим партиям 2,2% респондентов, скорее доверяют – 16,3%, скорее не доверяют – 40,7%, полностью не доверяют - 32,6%. Динамика имеет ситуативный характер, но значимых изменений не фиксируется [22]. Полностью доверяют СМИ 9,0%, скорее доверяют – 57,3%, скорее не доверяют – 20,0%, полностью не доверяют 7,8%. Некоторая позитивная динамика – прежде всего, за счет тех, кто скорее доверяет СМИ [23]. Полностью доверяют церкви 30,1%, скорее доверяют – 38,8%, скорее не доверяют – 13,1%, полностью не доверяют – 7,4%. Позитивная динамика с 2001 г. – за счет уменьшения доли полностью не доверяющих [24].

К сожалению, отсутствие более полных данных не позволяет однозначно делать выводы о том, насколько к настоящему времени изменился уровень доверия политическим институтам. Косвенное представление об этом дают лишь показатели общественной поддержки их деятельности. Так, поддержка деятельности Президента Украины, который, в силу объективных и субъективных причин, не смог удовлетворить ожидания стабилизации и улучшения социально-экономической ситуации в украинском обществе, снизилась со своего пика в марте 2010 г. – 40,9% полностью поддерживающих – до 12,6% в августе 2012 г. [25]. Полная поддержка деятельности Правительства с пиковых 26,6% (апрель 2010 г.) упала до 4,6% (декабрь 2011 г.) [26], Верховной Рады – с 19,3% (май 2010 г.) до 3,6% (декабрь 2011 г.) [27], милиции – с 10,3% (октябрь 2010 г.) до 6,3% (декабрь 2011 г.) [28]. Можно предположить, что и уровень доверия к государственным институтам снижался столь же катастрофическим образом.

Таким образом, на фоне дискредитации государственных, прежде всего, политических институтов в Украине общественные институты сохраняют свои позиции. Но и в их отношении у населения превалируют негативные установки. В выгодную сторону отличаются лишь церковь и СМИ, в особенности - первая.

Сравнительный анализ социального, в том числе, институционального и политического доверия в российском и украинском общества позволяет утверждать о наличии как

существенного сходства, так и некоторых отличий. Прежде всего, для обоих обществ характерен крайне небольшой «радиус доверия» (Ф. Фукуяма) – доверием наделяется, как правило, лишь непосредственное окружение индивида, более того – члены семьи и родственники. И в России, и в Украине уровень дискредитации общественных и политических институтов очень высок, хотя и там, и там есть институты, сохраняющие и даже увеличивающие уровень общественного доверия. Применительно к России, это, прежде всего, Президент, доверие которому хотя и испытывает тенденцию к снижению, но остается высоким. При всех отличиях политической ситуации в России и Украине можно утверждать о том, в обоих обществах население связывает свои надежды не столько с институциями, сколько с деятельностью главы государства (а в России еще – и национального лидера). Только, в отличие от России, где к настоящему времени сформирована ситуация безальтернативности национального лидера, а степень консолидации элит более высока, в Украине рейтинг доверия Президенту испытывает резкие спады и подъемы, определяемые электоральными циклами. Доверие формируется не столько как уверенность в надежности политика, зарекомендовавшего себя соответствующим образом, и тем более – не как уверенность в прочности институциональных основ власти, сколько как надежда на то, что последующий руководитель должен оказаться лучше предыдущего. Основанием для такой надежды является фактически лишь разочарование в деятельности предыдущего Президента страны и вера в политические декларации нового главы государства. Россия уже пережила такой этап на рубеже 1990-2000-х гг. Роль национального лидера в Украине остается востребованной, но, в силу внутриэлитных конфликтов, ее реализация в настоящее время маловероятна.

Если в России потребность общественного сознания в институциональном доверии стабильно реализуется в отношении Президента, главы Правительства (пусть и в силу определенной инерции), а также армии и церкви, то в Украине наблюдается некоторый дисбаланс в сторону общественных институтов. При всей дискредитации их в целом, доверие к церкви, а также к СМИ имеет высокие значения. Религиозность украинского общества выше, чем в России, конфессиональная структура является более однородной. В связи с этим православная церковь, при всех ее расколах является реальным источником национальной идентичности. СМИ, в свою очередь, являются мощным инструментом формирования реального общественного мнения в условиях фрагментации украинской элиты. Но при этом возрастают и манипулятивные возможности СМИ.

В конечном счете, и для России, и для Украины дефицит межличностного и институционального доверия является причиной ограниченности социального капитала большей части населения. Надеяться только на себя и никому не верить является массовым аттитьюдом и крайне негативно сказывается на коллективной идентичности.

Библиографические ссылки:

1. **Клеман К.** Доверие: социальное и институциональное / К. Клеман // Социальные сети доверия: массовые движения и институты политического представительства в современной России: опыт «старых» и «новых» демократий в условиях глобализации: Научный доклад (II). – М.: Институт Социологии РАН, 2007. – С.91-96.

2. **Sztompka P.** Trust: a Sociological Theory / P. Sztompka. – Cambridge: Cambridge University press, 1999. – P.47.

3. **Дилигенский Г. Г.** Становление гражданского общества: Культурные и психологические проблемы / Г. Г. Дилигенский // Гражданское общество в России: Структуры и сознание. – М., 1998. – С.230.

4. **Фукуяма Ф.** Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма. – М., 2004. – С.119-187.

5. **Лукин В. Н.** Модель культуры доверия П. Штомпка: профили рисков / В. Н. Лукин, Т. В. Мусиенко [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.intelros.ru/readroom/credo_new/credo_02_2008/2159-model-kultury-doverija-p.shtompka.html (дата обращения 22.08.2012).

6. Социальные сети доверия: массовые движения и политические институты представительства в современной России: опыт «старых» и «новых демократий в условиях глобализации [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.isras.ru/seti_doveria.html (дата обращения 12.08.2012).

7. Стоит ли доверять людям? [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.levada.ru/press/2010051901.html (дата обращения 30.08.2012).

8. **Реутов Е. В.** Социальное доверие в региональном сообществе / Е. В. Реутов, Л. В. Колпина // Среднерусский вестник общественных наук. – 2010. – № 3. – С.43-44.

9. Ответственность, взаимопомощь и доверие в российском обществе [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://fom.ru/obshchestvo/10605 (дата обращения 09.09.2012).

10. Доверие политикам [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://wciom.ru/confidence-

politicians/ (дата обращения 25.08.2012).
11. Октябрьские рейтинги одобрения, доверия и положения дел в стране, значимые события месяца [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.levada.ru/24-10-2012/oktyabrskie-reitingi-odobreniya-doveriya-i-polozheniya-del-v-strane-znachimye-sobytiya-me (дата обращения 25.10.2012).
12. Политические индикаторы [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://bd.fom.ru/pdf/d33ind12.pdf (дата обращения 26.08.2012).
13. Октябрьские рейтинги одобрения, доверия и положения дел в стране, значимые события месяца [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.levada.ru/24-10-2012/oktyabrskie-reitingi-odobreniya-doveriya-i-polozheniya-del-v-strane-znachimye-sobytiya-me (дата обращения 25.10.2012).
14. Доверие институтам власти [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://bd.fom.ru/pdf/d35div12.pdf (дата обращения 10.09.2012).
15. Доверие институтам власти [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://bd.fom.ru/pdf/d32div10.pdf (дата обращения 25.08.2012).
16. Институты власти теряют доверие граждан [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.levada.ru/26-06-2012/instituty-vlasti-teryayut-doverie-grazhdan (дата обращения 25.08.2012).
17. **Головаха Е. И.** Социальное безумие: история, теория и современная практика / Е. И. Головаха, Н. В. Панина . – Киев, 1994.
18. **Джонсон Дж.** Экзистенциальные аспекты доверия / Дж. Джонсон, А. Мельников // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2009. – №1. – С.85.
19. Украинский покупатель 2010: изменяются ли его потребительские предпочтения? [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.gfk.com/imperia/md/content/gfkukraine/presentations/zhakholova_2011.pdf (дата обращения 08.09.2012).
20. Чи довіряєте Ви громадським організаціям? (динаміка, 2001-2011) [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=81 (дата обращения 08.09.2012).
21. Чи довіряєте Ви профспілкам? (динаміка, 2000-2011) [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=84 (дата обращения 08.09.2012).
22. Чи довіряєте Ви політичним партіям? (динаміка, 2001-2011) [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=82 (дата обращения 08.09.2012).
23. Чи довіряєте Ви ЗМІ України? (динаміка, 2000-2011) [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=87 (дата обращения 08.09.2012).
24. Чи довіряєте Ви Церкві? (динаміка, 2000-2011) [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=83 (дата обращения 08.09.2012).
25. Чи підтримуєте Ви діяльність Президента України? (динаміка, 2000-2011) [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=67 (дата обращения 08.09.2012).
26. Чи підтримуєте Ви діяльність Уряду України? (динаміка, 2000-2011) [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=75 (дата обращения 08.09.2012).
27. Чи підтримуєте Ви діяльність Верховної Ради України? (динаміка, 2000-2011) [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=68 (дата обращения 08.09.2012).
28. Чи підтримуєте ви діяльність органів внутрішніх справ, міліції? (динаміка, 2005-2011) [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=172 (дата обращения 08.09.2012).

УДК 323.3:316.752 (477)

І. В. Жеребятнікова

ПОЛІТИЧНІ ЦІННОСТІ ЯК ЧИННИКИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Стаття присвячена аналізу місця та ролі політичних цінностей у системі суспільно-політичних відносин, визначено їх специфіку та функціональне призначення в умовах демократичної трансформації сучасного українського соціуму. Підкреслюється взаємозв'язок між формуванням політичних цінностей та ефективністю політичної системи держави.

© І. В. Жеребятнікова, 2012

Ключові слова: політичні цінності, політична сфера, політична діяльність, система політичних цінностей

Статья посвящена анализу места и роли политических ценностей в системе общественно-политических отношений; определена их специфика и функциональное предназначение в условиях демократической трансформации современного украинского социума. Подчеркивается взаимосвязь между формированием политических ценностей и эффективностью политической системы государства.
Ключевые слова: политические ценности, политическая сфера, политическая деятельность, система политических цінностей.

Article is devoted to analysis of the place and the role of political values in the system of social and political attitudes; their specificity and functional destination in the conditions of democratic transformation of Ukrainian modern society are determined. Intercommunication between forming of political values and effectiveness of political system of the state is underlined.
Keywords: political values, political sphere, political activity, system of political values

Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується інституціональними перетвореннями в соціально-політичній, економічній та технологічній сферах, що потребує кардинального переосмислення системи його ціннісних параметрів та політичних комунікацій. Адже будь-які зміни і реформи у державі стають дійсно незворотними й успішними лише за умови їх сприйняття і закріплення у системі ціннісних орієнтацій суспільства. В даному контексті доречно навести твердження Г. Ріккерта про те, що «історія людства є процесом усвідомлення і втілення цінностей, культура – спільною сферою досвіду, в якій поодинокі явища співвідносяться з цінностями, а цінності визначають індивідуальні відмінності в оцінках і судженнях» [1, с.79].

Політичні цінності є провідним компонентом політичної культури сучасного суспільства, виступають специфічною мотиваційною системою політичної поведінки особистості, відіграють значну роль у політичній соціалізації, яка полягає у засвоєнні тієї або іншої системи й ієрархії цінностей. Проблема вивчення політичних цінностей у сучасній Україні набуває особливої актуальності, оскільки цінності виступають як домінуючи принципи політичної діяльності особистості, певною мірою програмуючі форми її активності у світі політики; задають змістовні значення тим або іншим політичним об'єктам і дозволяють оцінювати їх з погляду індивідуальних інтересів, намірів, задумів.

Дослідження природи цінностей, в тому числі політичних, знайшло своє відображення в працях представників різноманітних наукових течій. Серед зарубіжних вчених, які приділяли особливу увагу даній проблематиці, слід відзначити таких дослідників, як Г. Алмонд, Є. Баталов, О. Башкірова, М. Вебер, С. Верба, К. Гаджієв, Г. Ділігенський, М. Доган, Р. Інглехарт, М. Карват, В. Лапкін, І. Лебедєв, С. Ліпсет, В. Мілановський, В. Нойман, В. Пантін, Ю. Пивоваров, В. Рукавишніков, М. Фіннемор, Л. Халман, П. Естер та ін. В українській політичній науці проблеми політичних цінностей також розглядаються дедалі активніше. Найбільш помітний внесок у їх аналіз зробили такі вітчизняні фахівці, як В. Бакіров, В. Бебик, О. Білий, Е. Гансова, М. Головатий, Є. Головаха, А. Горбань, В. Горбатенко, Н. Костенко, М. Міщенко, В. Оссовський, Н. Паніна, І. Попова, В. Романов, А. Ручка, О. Яременко та ін. Однак, на наш погляд, недостатньо висвітленими залишаються питання щодо вивчення впливу ціннісних факторів на характер трансформації політичної системи українського суспільства.

Метою статті є розгляд місця та ролі політичних цінностей у системі суспільно-політичних відносин, визначення специфіки їх функціонування в сучасних українських реаліях.

Політичні цінності формують найбільш фундаментальні критерії відношення індивідів до політичного життя, визначають їх внутрішні прихильності, пріоритети, дозволяють відокремлювати в політиці важливе від несуттєвого, лежать в основі політичних мотивацій, настанов й орієнтацій особистості. Як зазначає В. Кулябцева, «…світ політичного неможливо уявити собі без політичних цінностей. Від самого виникнення політика і пов'язані з нею форми прояву потребували обґрунтування, виправдання, легітимізації. Політичні цінності в різні історичні епохи були покликані виконувати це завдання» [2, с.3].

Методологічні та концептуальні аспекти аналізу ціннісної проблематики, в тому числі системи політичних цінностей, надзвичайно різноманітні й суперечливі. На сьогоднішній день існує досить велика кількість дефініцій поняття «цінність», які часто значно відрізняються друг від друга, оскільки кожне з них розглядає певні рівні й аспекти цього феномена. Досить поширеним є трактування цінностей як «узагальнених уявлень людей про найбільш значимі цілі

і норми поведінки, які визначають бачення ними дійсності, задають орієнтації їх діям і вчинкам у всіх сферах життя та значною мірою формують «життєвий стиль» суспільства. Система або сукупність домінуючих цінностей виражає в концентрованому виді особливості культури й історичного досвіду суспільства» [3, с.482]. Аналіз показує, що визначення, які зустрічаються в науковій літературі, в основному укладаються в дві основні моделі. Як правило, мова йде або про термінальні цінності (концепції того, що найбільш бажано, емоційно привабливо здатне описати ідеальний стан буття), або про інструментальні (моральні цінності, цінності компетенції). З функціональної точки зору інструментальні цінності активізуються як критерії, стандарти при оцінці тільки модусу поведінки, дій, а термінальні - як при оцінці і виборі цілей діяльності, так і можливих способів їх досягнення. Засвоєні особистістю цінності є найважливішими детермінантами поведінки індивіда, його рішень і виборів [4, с.4-8].

Слід відмітити, що для визначення сутності політичних цінностей необхідно зважити на те, що останні завжди є складовими цінностями певного соціуму, тобто мають соціальний характер. Р. Інглхарт вказує на тенденцію змін цінностей у напрямку від матеріалістичних до постматеріалістичних, пропонуючи позначати таку перебудову світосприйняття терміном «постмодернізація» [5, с.6-9]. Якщо говорити про спеціальне політологічне трактування цінностей, то досить розповсюдженою є позиція, згідно з якою політичні цінності - це узагальнені уявлення, які постають як політичні ідеали, основоположні принципи політичного мислення, що є ідеальними критеріями оцінки й орієнтації суб'єктів у політичній діяльності. Сучасна політична наука визначає політичні цінності як «об'єкти, явища, ідеї, процеси політичного життя та їх властивості, до яких людина ставиться як до задовольняючих її соціальні потреби, інтереси і які залучає до сфери своєї життєдіяльності» [6, с.644].

Виокремлення політичних цінностей серед безлічі соціальних пов'язане із специфікою явищ, які вони відтворюють, а саме з політикою, політичними явищами, взагалі зі сферою політичного. Сукупність політичних цінностей створює певну систему, яка виступає однією з ключових ланок політичних відносин суспільства і втілюється у комплексі його політичних інститутів. Вона формується через специфічні політичні процеси і, в свою чергу, справляє на ці процеси потужний вплив. Не випадково, наголошує В. Козаков, «стратегічною метою будь-якого політичного режиму є прагнення сформувати систему базисних цінностей і орієнтувати на них більшу частину суспільства... Якщо цінності політичного режиму стають мотивами діяльності - людина буде шукати й обов'язково знайде засоби їх втілення. Якщо ж цінності, що декларуються в суспільстві, суперечать цінностям-мотивам, вони будуть лише інструментом для досягнення іншої, можливо, діаметрально протилежної мети» [7, с.107].

Конституювання цінностей системно відбувається на рівні взаємодії «індивід - соціум - держава», де цінності виступають загальнообов'язковими нормами соцієтального існування (правилами поведінки), що формують з сукупності індивідів цілісну і єдність соціальну систему суспільства. Відтак цінності не тільки опосередковано визначають структуру суспільства, але й формують систему консенсусної узгодженості як вимогу існування єдиної системи політичності людської спільноти. Сформатовані в певну логічну структуру цінності володіють високим мобільним потенціалом, оскільки формуються та підтримуються кожною соцієтальною одиницею - громадянином, сім'єю, групою, територіальною громадою, країною, людством [8, с.39]

Політичні цінності можуть мати ідеологічний і внеідеологічний (загальнолюдський) характер, формуючись на основі співвіднесення соціального й індивідуального досвіду особистості. Будучи по своїй природі ключовим фактором соціально-політичної інтеграції, система політичних цінностей додає загальнообов'язкову значимість і наділяє відповідними якостями моральні норми, служить основою, яка забезпечує цілісність світогляду особистості, а разом з тим поєднає особистість і суспільство та гарантує ефективне функціонування сучасної політичної системи. Конфлікт політичних цінностей, навпроти, виступає джерелом внутрішнього неблагополуччя політичної системи суспільства і приводом для постійного перегляду базових значень та символів, якими наділяються політичні явища.

На сьогоднішній день у науковій літературі існує позиція, відповідно до якої слід розглядати не політичні цінності, а їх місце і роль у практичній політиці. Іншими словами, цінності в політичній діяльності ідентифікуються з моральними або соціальними цінностями, які регулюють поведінку людей у політичній сфері. Безумовно, моральні або етичні цінності впливають на дії окремих політиків, на прийняті ними рішення. Політика з урахуванням даного фактора стає більш гуманної і передбачуваною. Однак не менш актуальної є проблема виникнення цінностей у політичній практиці, проблема причинної обумовленості, коли політичне значення цінностей змінюється й у процесі політичної діяльності, і в діях суб'єктів політики. Конкретний предмет стає цінністю не сам по собі, а оцінюється з погляду певного ідеалу або ідеї конкретних

властивостей і особливостей даного типу предметів [9, с.42-44].

У зв'язку з цим, важливої складової виступає система переваг-референцій, у якій у реальності відображається соціальна і політична практика окремої людини, групи, класу, суспільства в цілому, їх інтереси і потреби. Переваги, які постійно відтворюються протягом якогось тимчасового відрізка, складають основу ціннісного положення будь-якого соціального або політичного суб'єкта. В онтологічному аспекті вони – переваги – базис системи цінностей. На суміжному просторі дихотомії «онтологія цінності - онтологія політики» можливі виявлення й опис політичних цінностей як об'єктивованих ідей певних соціальних і політичних явищ. Політичні цінності виникають і функціонують у свідомості людини, соціальної групи як продукти духовної життєдіяльності у виді відповідних ідей, цілей, норм. Кожна політична цінність вступає в численні взаємодії й у зв'язку з цим піддається «розщепленню» на два елементи - абстрактний і конкретний, які на наступному етапі починають створювати відповідні ціннісні потреби суб'єктів. Система переваг як сукупність елементів групової свідомості і як основа формування політичних цінностей є, таким чином, істотним фактором, що визначає умови ініціювання, детермінації всього політичного процесу [10, с.12-13].

Слід відмітити, що будь-яка політична цінність не функціонує у свідомості соціальної групи чи індивіда самостійно. Вона знаходиться у відносинах і зв'язках між собою і створює певну цілісність, єдність - систему політичних цінностей. Політичні цінності є продуктом політичного досвіду конкретного суспільства, вони постійно виникають, поширюються, функціонують певний проміжок часу, реалізуються, зникають, знову виникають і т.д., тобто існують у суспільній структурі як ідеї-цінності соціальних груп, спільнот, класів, їх політичних представлень. Іншими словами, система політичних цінностей завжди виступає у виді сукупності цінностей якої-небудь соціальної групи як організованої суспільної сили. Політичні цінності є виразом сутності політичного життя даної спільноти, її конкретно-історичного способу життя, тому вони є відносними, а не абсолютними. Зі зміною суспільних відносин відбувається й переоцінка цінностей: багато з того, що вважалось абсолютним і беззаперечним, знецінюється і, навпаки, нові паростки суспільного буття породжують нові політичні цінності [4, с.13]. У зв'язку з цим виникає проблема гармонізації політичних цінностей соціальних груп і суспільства в цілому.

Існують певні труднощі у побудові типології політичних цінностей. Цікавою є спроба створення структури системи політичних цінностей, яка була здійснена польськими політологами М. Карватом і В. Мілановським. Вони вирізняють декілька типів політичних цінностей, які тісно скорельовані і синхронізовані між собою: - ціннісні уявлення про зв'язок між людьми, який ґрунтується на глибоко вкоріненій потребі у групових зв'язках; - зв'язок між людьми обумовлює виникнення уявлень про відповідні їм політичні відносини (майбутні та існуючі на даному етапі); - уявлення про типи політичних інститутів сприяють реалізації поставлених цілей; - ідеї політичних інститутів встановлюють каталог політичних благ і предмет бажання суб'єкта, які можуть бути досягнуті завдяки функціонуванню названих інститутів [11, с.246-247]. Дана схема є універсальною для будь-якого суспільства, з будь-яким типом політичних відносин.

Політичні цінності відносяться до глобальних цінностей, які індивід засвоює у процесі політичної соціалізації. Їх вивчення може виявити глибинні процеси, які характерні для різних груп суспільства стосовно політичних проблем у широкому змісті. На прийняття конкретного електорального рішення впливають багато в чому політичні установки, які є більш рухливими і гнучкими. Рішення, прийняті індивідом на основі певної ієрархії цінностей, у тому числі політичних, виходять не з абсолютних оцінок альтернатив рішень і дій, а з їх суб'єктивного сприйняття. Тому ступінь активізації різних цінностей не в останню чергу залежить від когнітивних оцінок розглянутих альтернатив. Єдиного для будь-якої ситуації механізму, що активізує цінності, не існує. Виникаючі суперечності вирішуються у залежності як від ієрархії цінностей, так і від ступеня активізації різних цінностей у ситуації. Наявність індивідуальних (характерних для групи, класу, суспільства) цінностей дозволяє кожної особистості в ході розвитку розробити для себе індивідуальну ієрархію, користуючись набором уже створених і схвалених у даній культурі базових цінностей [12].

У цінностях можуть бути виражені переваги тій або іншій формі державного устрою, тому або іншому типові відносин між державою й індивідом, відображені бажані уявлення про ступінь свободи особи, про справедливість і порядок. Появі ціннісних суджень у політичній культурі суспільства передує позитивний досвід окремих індивідів. Наприклад, у рамках конкретної історичної ситуації влада починає розглядатися як цінність за умови, якщо вона забезпечила рішення яких-небудь значимих для групи або для соціуму в цілому задач. Згодом зв'язок уявлень з конкретною ситуацією втрачається, але в масовій свідомості зберігається судження про необхідність і доцільність саме такого способу організованих владних відносин. Відбувається це завдяки трансляції конкретного досвіду у виді суджень, що постають не просто

переказом історичного факту, а своєрідним тлумаченням ціннісних уявлень, що складаються. Політичні цінності укорінені в культурі суспільства поряд з моральними, естетичними, економічними, соціальними. У політичних цінностях індивід виражав своє прагнення до більш справедливого суспільства, до ефективно організованої держави, прогресу. У сучасному суспільстві представлена безліч політичних цінностей, нерідко протилежних і взаємовиключних один одного, котрі, однак, мають реальне втілення, знаходять собі прихильників, розвиваються й удосконалюються [9, с.45-46].

Традиція реалістичного тлумачення політики, що установилася з часів Н. Макіавеллі, її звільнення від моралізаторських, телеологічних або натуралістичних інтерпретацій, у значній мірі пов'язана із затвердженням розуміння ведучої ролі інтересів у політичній, владній діяльності (інтерес держави, нації, класу і т.д.). Розгляд таких факторів, як потреби, позиції, вимоги, можливості, альтернативи, дозволяє досить повно уявити об'єктивні підстави політики, що лежать в основі її наукового вивчення. Але в політиці і політичній мотивації існує суб'єктивна сторона, без урахування якої важко зрозуміти, чому люди в рамках подібних соціально-економічних або історичних обставин, належачи до одного класу або групи і виходячи з загальних інтересів, поводяться по-різному. Значення такої сторони політичної мотивації ємко виразив В.С. Соловйов: «Є в народу інтерес, є в нього і совість» [13, с.63], без якої, дійсно, неможливо установити межі дії, реалізації свого, настільки важливого для людини або соціальної спільності, інтересу. Якщо такі регулятори відсутні, політика і владна сфера взагалі стають полем гри егоїстичних інстинктів, що веде суспільство до руйнування, а політика перестає бути силою соціальної інтеграції.

«Людське обличчя» політики в значній мірі залежить від світу цінностей - суб'єктивних переваг людей, їх уявлень про бажані або небажані події і предмети, що виражають значимість для людини. Саме цінності служать ядром найважливіших направляючих компонентів політичної діяльності: ідеології - системи цінностей і групових переваг і переконань; політичної культури - моделі орієнтації і поведінки в політиці, яка включає пізнання, емоції, оцінки, і служить критерієм добору політичної інформації; політичної системи - цінностей і інститутів, що організують використання політичної влади; сама політика часто визначається як встановлення і розподіл цінностей у суспільстві авторитарним способом [10, с.13-14].

Така роль цінностей визначається тим, що у світ політики люди постійно переводять свої власні уявлення про найбільш бажане або, навпаки, небажане (а цінності саме і являють собою «бажані події, цілі-події»). Безумовно, що не всі цінності є політичними, а такими їх роблять три ознаки: по-перше, можливість реалізації цінностей тільки в результаті спільних колективних дій людей; по-друге, активний вплив цінностей на всі аспекти існування механізму державної влади, і, нарешті, по-третє, та або інша форма зв'язку цінностей з єдиним інтересом соціальної спільності.

У ціннісній системі координат індивіди формулюють найбільш значимі для себе канали взаємодії з політичним середовищем. Серед них найбільш важливими є наступні: інтереси - це інструментальні цінності, що сприяють досягненню основних цілей; цілі - моделі уявлення про майбутнє, що формуються на основі ціннісних представлень: небажана подія або стан не може бути ціллю політичних дій; ідеали, або цілі, що володіють вищою ціннісною значимістю для людини. Прийнятні способи їх досягнення відбираються на основі не тільки прагматичних, але і ціннісних критеріїв, результати політичних дій і процесів співвідносяться з цінностями, що виступає необхідною процедурою в їхньому аналізі. При визначенні можливостей подальших дій досягнення одних цілей може блокуватися як невідповідних обраним цінностям, інших - навпаки, стимулюватися в результаті доброзичливого до них відношення; на ціннісній основі вирішується дилема входження в контакт або стримування від контактів з політичним середовищем [9, с.43].

Таким чином, у політичній сфері діє безліч ціннісних систем, що створюють різноманітні політичні рухи. Демократизація політичної системи суспільства, згуртованість соціально-політичних утворень передбачає розробку та створення стійкої системи пріоритетних політичних цінностей. Суспільство, у якому досягнуто консенсусу відносно того, що вважати цінністю, а що ні - може розглядатися як стабільна система, оскільки ліквідується головне джерело протиріч, які породжують нестабільність, катаклізми, потрясіння. У країнах, де політичний діалог протікає в руслі загальноприйнятих домінуючих цінностей, політичний режим відрізняється стійкістю, а екстремістські політичні плини витиснуті на узбіччя політичного життя. Навпроти, у країнах, розвиток яких виявляється сполученим з фундаментальною трансформацією системи цінностей, політичний процес характеризуються гострими ідеологічними і політичними конфліктами, а влада слабістю і нестійкістю.

Історичний досвід показує, що політика залежить від широкого кола взаємодіючих ціннісних

домінант. Їхня своєрідність полягає в тому, що, здійснюючи значний вплив на політичне життя, власне, підкоряючи її собі, вони, як правило, мають неполітичне походження, відтворюються в більш фундаментальних для людського існування сферах буття: моралі, релігії, економіці. Політика служить засобом реалізації цих цінностей, і під їх впливом знаходяться: структура власне політичних цінностей, співвідношення і зміст яких може істотно змінюватися під впливом такого тиску; здійснення добору політичних пріоритетів; визначення характеру політичної аргументації; формування інструментарію політичних дій; програматика політичної діяльності, уявлення про границі і можливості її впливу на громадське життя. Серед такого роду ціннісних домінант можна виділити наступні: цінності національного пріоритету, етнічний фактор, права людини, екологічна домінанта, гуманістичні ціннісні домінанти тощо [4, с.10-12].

Особливого значення вияв політичних цінностей набуває у кризові та трансформаційні періоди, коли суспільство вимагає чітких орієнтирів для подальшого розвитку. Як підкреслював І. Кон, індивідуально-особистісні основи посилюються в переломні, кризові епохи, коли індивід змушений сам для себе шукати відповіді на нові запитання, перед якими безсила традиційна ідеологія [14, с.141]. Часто за таких умов політичні цінності набувають форми ідеологічної конструкції і стають визначальним фактором соціально-політичного розвитку суспільства на найближчу перспективу.

Українському суспільству, що пережило серйозну зміну системи цінностей при переході від тоталітарного режиму до демократичних принципів громадського життя, довелося зштовхнутися з конфліктом цінностей. Політичне життя сучасної України досить складне і різноманітне, характерний значний розкид політичних переваг і орієнтацій у суспільстві. Спостерігається важка криза ідентичності в багатьох групах суспільства, особливо в тому, що стосується самоідентифікації з політичними і соціальними цінностями, політичними символами минулого і сьогодення. Це відбувається тому, що зміни не завжди позитивно та адекватно сприймаються усіма громадянами. Одночасно багато хто мають потребу в соціальній і політичній опорі, щоб не залишитися один на один з важко розв'язаними проблемами громадського життя і власного буття. Існуючі і взаємодіючі, різні системи цінностей у сучасній Україні дуже впливають на суспільну свідомість. У ході переосмислення цінностей здійснюються переходи до різних базових ієрархій: для деяких груп населення характерне прийняття в більшому або меншому ступені нових цінностей і норм, в інших групах відбувається зміцнення традиційних цінностей. А це, в свою чергу, призводить до розколу суспільства, втрати людиною віри у майбутнє, збайдужіння, аполітичності населення країни, а іноді й до конфліктів, руйнування базових підвалин політичної культури. Крім того, на рівні соціума політичні цінності визначають не лише місце окремої особистості у суспільстві, але й долю самої держави у світовій спільноті. Однією з причин перманентної соціально-політичної, економічної та морально-духовної кризи, яку переживає Україна, є відсутність життєздатних, відповідних часу та українській ментальності фундаментальних ціннісних основ функціонування суспільства. На жаль, політичні цінності сьогодні практично не представлені у масовій свідомості, а «ціннісний вакуум» стає причиною виняткової ефективності маніпуляційних технологій в Україні [12].

У відповідності з цим вивчення політичних цінностей і спроба побудови нової системи цінностей; інтеграція ціннісних орієнтирів західного суспільства в структуру політичної культури українського суспільства є провідною дослідницькою задачею. Однак, важливо підкреслити, що, інкорпоруючи західні цінності, слід враховувати ментальні, психологічні особливості, специфіку національної культури українського народу, і на цій основі створювати внутрішньополітичні та зовнішньополітичні умови для діалогу національних культур. Формування політичної культури в умовах перехідного розвитку має відбуватися природнім шляхом через реформування інститутів та механізмів. Штучне соціальне відтворення веде до несприйняття, відторгнення нав'язаних змін у системі суспільного буття. Отже, аналіз моделей функціонування і механізмів формування політичних цінностей і установок є необхідним шляхом пошуку відповіді про їх сьогоднішній стан і генезис у сучасній Україні, а також їх вплив на політичні і суспільні процеси, що відбуваються.

Бібліографічні посилання:

1. **Риккерт Г.** Наука о природе и науки о культуре / Г. Риккерт // Культурология. XX век. Антология; гл. ред. и сост. Левит С. Я. – М.: Юрист, 1995. – 703 с.

2. **Кулябцева В.** Политические ценности и их трансформация в условиях современной России / В. Н. Кулябцева – Автореф. дис… к.полит.н. – Ставрополь, 2004. – 21 с.

3. Философский энциклопедический словарь (серия БСИ)/ Редакторы-составители Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 576 с.

4. **Кравченко И. И.** Политические и другие социальные ценности / И. И. Кравченко // Вопросы философии. – 2005. – №2. – С.3-16.

5. **Инглхарт Р.** Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Полис. – 1997. – №4. – С. 6-23**.**

6. Політологічний енциклопедичний словник. / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.

7. **Козаков В. М.** Соціально-ціннісні засади державного управління в Україні: Монографія / В.М. Козаков – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – 284 с.

8. **Радченко О. В.** Цінність в системі державного управління: категоріальний аспект/ О.В. Радченко // Державне будівництво. – 2008. – № 2. – С. 37-49.

9. **Лебедев И. А.** Политические ценности как сложный и многомерный процесс / И. А. Лебедев // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 1999. – № 2. – С.38-49.

10. **Виноградов В.** Политические ценности в жизнедеятельности людей / В. Д. Виноградов // Тугариновские чтения. Материалы научной сессии. – Вып. 1. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2000. – С. 11 – 14.

11. **Карват М.** Политические ценности / М. Карват, В. Милановский // Элементы теории политики / Под. ред. В. П. Макаренко. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростов. ун-та, 1991. – С. 224–227.

12. **Семенченко Ф. Г.** Політичні цінності в системі політичних відносин: формування, зміст і функції політичних цінностей / Ф. Г. Семенченко [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/vknu/FP/2010_98/p_053_057.pdf

13. Соловьев В. С. Сочинения: В 2 т. Т.1. / Соловьев В. С. – М.: Мысль,1988. – 894с.

14. **Кон И. С.** Открытие «Я» / И. С. Кон. – М.: Политиздат, 1978. – 367 с.

УДК 316.334.3

Т. О. Черкашина

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ МОЛОДІЖНИХ РУХІВ

Розкриваються основні теоретичні та концептуальні підходи соціологічної науки щодо вивчення явища молодіжних рухів, обґрунтовуються теорії, котрі можуть виступити інструментом аналізу сучасних молодіжних рухів.

***Ключові поняття**:* молодь, молодіжні рухи, молодіжні організації, теоретичний підхід, концепція

Раскрываются основные теоретические и концептуальные подходы социологической науки в изучении общественных движений, обосновываются теории, которые могут выступить инструментом для анализа современных молодежных движений

***Ключевые понятия**:* молодежь, молодежные движения, молодежные организации, теоретический подход, концепция

Reveals the basic theoretical and conceptual approaches to social science in the study of social movements, grounded theory, could serve a tool for the analysis of contemporary youth movements

***Keywords**:* youth, youth movement, youth organizations, theoretical approach, concept

© Т. О. Черкашина, 2012

У сучасному суспільстві виникають і діють різноманітні громадські організації та суспільні рухи, що являють собою досить організовану спільність людей, яка ставить перед собою певну мету, як правило, пов'язану з будь-якими змінами соціальної дійсності. Всі вони створюються з метою захисту інтересів окремих соціальних верств і домагаються поліпшення їх становища, підвищення соціального статусу, престижу тощо.

Види цих організацій і рухів дуже різноманітні. Вони діють як на територіях окремих країн, регіонів, так і в міжнародному масштабі. Одночасно вони дуже різноманітні за своєю політичною та ідеологічною орієнтацією, соціальним складом, організаційного структурою, чисельністю, за способами організації, методами діяльності.

Молодіжний рух як форма вияву соціальної активності молодого покоління є найефективнішим механізмом взаємодії нових поколінь із суспільством. У межах молодіжного руху молода людина не лише проходить соціалізацію, здобуває необхідний досвід, але й самореалізовується.

Вивченню суспільних рухів присвятили свої праці такі зарубіжні вчені: Р. Айерман, Г. Блумер,

М. Вуазен, Т. Гарр, Р. Дарендорф, Е. Джеміссон, М. Залд, У. Корнхаузер, А. Мелуччі, Ф. Нулмейер, М. Олсон, Д. Ракше, Н. Смелзер, Ч. Тіллі, А. Турен, Н. Флігстін, Е. Фромм, Ю. Хабермас, П. Штомпка та інші.

Серед вітчизняних дослідників слід відзначити наукові доробки О. Алєксеєвої, В. Афанасьєва, Е. Базовкіна, В. Барабаш, В. Березовского, Н. Кротова, М. Головатого, В. Головенько, Н. Головіна, Г. Дилигентского, О. Здравомислової, М. Кодіна, К Плоского та інших.

Беручи до уваги значну кількість різних теоретичних підходів та концепцій, котрі можна використовувати як інструменти для аналізу молодіжних рухів та функції й особливості сучасних молодіжних рухів, що швидко змінюються під впливом трансформаційних змін, які відбуваються в українському суспільстві, в своєму дослідженні ми намагались вирішити наступні завдання:

- проаналізувати теоретичні підходи до вивчення молодіжних рухів;
- здійснити характеристику бачення молодіжного руху в теоретичних підходах;
- окреслити та обґрунтувати доцільність використання концепцій як інструмент аналізу сучасних молодіжних рухів.

Соціологія розглядає молодіжні рухи в різних аспектах: з точки зору мотивів участі, політичної включеності, вивчення організаційної структури, психологічного стану особистості тощо. Тому ми вважаємо за потрібне стисло охарактеризувати розуміння молодіжного руху з позицій чинних в соціологічній науці теоретичних підходів та концепцій.

Теорії «масового суспільства» та «колективної поведінки молодіжні рухи розглядають як антиінституціональну поведінку молоді, що виникає як реакція на соціальну напругу, незадоволення певною ситуацією стосовно власних прав, інтересів та свобод; молодіжні рухи як і суспільні розглядаються цією групою теорій як один із видів колективної поведінки та пов'язуються із поняттями «натовп» та «маса» [1, с.29]. Характеризуються молодіжні рухи в межах даних теорій позаінституціональністю, стихійністю або напівстихійністю у створенні руху, збудженістю у сприйманні інформації, проблемної ситуації, часто агресивністю, радикальними та екстреміськими діями для досягнення мети [2, с.88]. На думку теоретиків «масового суспільства», молодіжні рухи та їх учасники достатньо часто порушують закон, мають ірраціональну, девіантну поведінку, пов'язану з непередбачуваними діями, спонтанністю та аномією.

Теорії відносної депривації зосереджують вивчення молодіжних рухів на поведінкових рефлексах або базових інстинктах та концентруються на проблемі комплексних мотиваційних орієнтацій, визначаючи молодіжний рух як протестну поведінку молоді, що характеризується відчуттям незадоволеності, невідповідністю між потребами й можливостями їх задоволення [3]. Автори зазначених теорій аналізують молодіжні рухи, з огляду на індивідуальні психологічні мотиви учасників, які штовхають молодих людей до агресивної поведінки на індустріальному рівні, до протестних дій та бунтів, до насилля, зокрема до політичного [4], залишаючи поза увагою соціальні структури, які також повинні виступати об'єктом дослідження.

На сьогодні досить популярною є теорія мобілізації ресурсів, прихильники якої молодіжні рухи розглядають у двох аспектах: з одного боку як колективну поведінку, типову для масового суспільства, з іншого - як молодіжну організацію, яка має зовнішні й внутрішні фактори та ресурси розвитку. Інтерпритуючи молодіжні рухи, теорія мобілізації ресурсів вивчає їх як дієвих акторів [5, с.10], раціональні суб'єкти, для успіху яких важливі ресурси, мобілізація, лідерство [6].

М. Олсон у теорії колективної дії розглядає молодіжні рухи як групи або організації індивідів, метою яких є підтримка та просування спільних цілей своїх членів. Але не виключає також існування таких об'єднань, що не враховують інтереси членів, а керуються тільки інтересами керівництва. Метою створення молодіжного руху або організації автор називає групові інтереси, котрі об'єднують молодих людей, а просування цих інтересів уважає основною функцією будь-якого об'єднання, хоча зауважує, що молодіжні організації часто також служать персональним, індивідуальним інтересам. У зазначеній авторській теорії багато уваги приділяється членству в русі та мотивам участі в ньому, зокрема, виділяються два основні типи мотивів: спільна групова(колективна) мета участі та персональна зацікавленість учасників або членів руху [7].

Конфліктні теорії визначають молодіжні рухи через категорію «конфлікт», що є базовою для даної групи теорій та вважається ядром формування й розвитку будь-якого руху, в тому числі й молодіжного. Тому молодіжний рух конфліктологами вбачається як колективна діяльність молоді, спрямована на соціальні зміни, й яка виражає інтереси не тільки молодіжних соціальних груп, а й інших соціальних груп [8, с.110]. Теоретики зосереджують увагу на тому, що конфліктна ситуація, що є передумовою створення руху, виникає частіше за все як конфлікт між наявними

ресурсами та особистісними претензіями. Нерівний розподіл прав та привілеїв, не вирішення молодіжних проблем з боку компетентних установ, недотримання або порушення свобод може породжувати почуття приниження та образи, які зумовлюють незадоволеність у бажаннях отримати ті блага, на які мають законне право молоді громадяни, що у свою чергу призводить до конфлікту, а відтак до формування молодіжного руху. Тип та діяльність молодіжного руху, на думку теоретиків, визначається гостротою конфлікту. Залежно від конфлікту можна спостерігати й відповідні дії учасників руху, які можуть бути як демократичними, так й радикальними, із застосуванням насильницьких методів.

Відповідно до теорії структурації Е. Гідденса молодіжні рухи виступають «соціальними системами», які відтворюють відносини між акторами чи колективами, організовані як регулярні соціальні практики та виступають у якості активних суб'єктів соціальної структури суспільства. Характеризуються вони, на думку автора теорії, такими ознаками: організаційною оформленістю, впорядкованістю у просторі та часі, осмисленим характером дій; молодіжні рухи засновані на свідомій діяльності акторів, які покладаються на правила та ресурси у всьому різноманітті контекстів дії руху. Молоді люди, які є учасниками руху, відповідно до теорії структурації, є «цілеспрямованими агентами, у яких є свої причини діяти так, а не інакше, і які здатні усвідомлювати ці причини дискурсивно (включаючи і випадки свідомого їх спотворення)» [9, с.41-42].

Когнітивний підхід своєю чергою також використовується для аналізу суспільних рухів і молодіжних зокрема за ним пропонується вивчати рухи на рівні індивідуальної свідомості. Вихідним пунктом даних концепцій є положення про те, що будь-яка діяльність, яка виконується людиною, потребує наявності в неї уявлень – репрезентацій, на які вона орієнтується; свідомо чи несвідомо, планує свою поведінку [10].

Зважаючи на вищезазначене представники даних концепцій визначають молодіжні рухи як молодіжні практики, спроможні змінити соціальну дійсність, породжувати нові уявлення в нових ситуаціях, генерувати нові інтерпретації, впливати на мислення своїх учасників у широкому репертуарі життєвих ситуацій. Такі практики характеризуються наявністю та продукуванням нових знань, вірувань, системою ціннісних орієнтацій; вони не є статичними, тому що діють у певному просторі й певному часі, взаємодіють з навколишнім інтелектуальним середовищем [11].

Новий науковий напрям в економічній теорії, що виник у кінці XX століття - неоінституціоналізм - спирається на принцип «методологічного індивідуалізму», який визнає реальними учасниками соціального процесу не групи і організації, а індивідів. Згідно з цим принципом, колективні молодіжні спільноти (рухи, спілки, організації тощо) не існують окремо від членів, які їх складають, і тому повинні пояснюватися з погляду цілеспрямованої поведінки індивідів [12].

Завдяки такій установці в центрі уваги неоінституціоналістів виявляються стосунки, що складаються всередині організацій та колективних об'єднань. Але водночас це не означає, що соціальні інститути завжди виникали згідно з раніше розробленим планом. Найважливіші з них не створювалися, а виникали стихійно у процесі взаємодії багатьох індивідів, що мали на меті особисті цілі.

Спробою осмислення такого явища як молодіжні рухи в сучасних реаліях є також концепція «нових» суспільних рухів: визначає молодіжні рухи як сучасну колективну діяльність молоді, яка характеризується визначеною груповою ідентичністю, наявністю ціннісно-нормативних уявлень, що пояснюють сутність колективних дій. За такої інтерпретації рухи розглядають як колективні, організаційно оформлені й структуровані молодіжні підприємства або об'єднання [13]. Характерною ознакою молодіжних рухів за даною концепцією є їх орієнтація на сучасні, постматеріалістичні цінності: особистісна ідентичність молоді, приватне життя, стиль життя, потреби, права, можливості молодих людей, розвиток їх культурного та творчого потенціалу.

Підсумовуючи вищезазначене, слід зауважити, що через багатовимірність явища «молодіжний рух» і стану розвитку теорії в цьому аспекті сьогодні не можливо говорити про універсальну концепцію молодіжного руху, оскільки ще тільки виробляються тенденції аналізу різних організаційних форм рухів, цілей діяльності, мотивів їх створення та участі у них.

У такій ситуації нам, в межах нашої майбутньої роботи, об'єктом якої є молодіжні рухи, найбільш прийнятними для дослідження вбачається теорія колективної дії М. Олсона та концепція неоінституціоналізму.

Так, теорія М. Олсона є доречною з огляду на те, що вона розглядає рухи як організації індивідів, метою яких є задоволення спільних потреб; зосереджуючи увагу на мотиваційному аспекті участі індивіда в русі, виокремлюючи спільну та персональну зацікавленості учасництва.

Своєю чергою концепція неоінтитуціоналізму приваблює тим, що зосереджуються на дослідженні індивідуальної поведінки членів та учасників організацій та на взаємостосунках

індивідів всередині цих організацій; аналізують поведінку, враховуючи витрати ресурсів членів та учасників та наявність й дієвість норм та правил.

Ми вважаємо, що спираючись саме на ці теоретичні підходи, можна здійснити якісне дослідження сучасних молодіжних рухів та організацій. Автор позиціонує, що сучасним молодіжним рухам сьогодні притаманні саме ті характерні елементи, на які у своїх дослідженнях спираються теоретики зазначених підходів. А саме, сучасні молодіжні рухи, більшість з них, відрізняються незначною кількістю членів та учасників, що може свідчити про відсутність бажання або ресурсів у молодих людей, недостатню мотивацію, індивідуальну незацікавленість молоді в членстві та участі в такого роду об'єднаннях (відсутність соціальної позиції, сучасні життєві пріоритети молодих людей, поява нових форм комунікації, які заміняють живе спілкування тощо). Ми вважаємо, що вагома частина молоді, яка вступає в лави молодіжних організацій, значною мірою не ставить за мету вирішення спільних проблем та задоволення спільних потреб членів організації або інших соціальних груп, а переслідує власні (особисті) інтереси. Цими інтересами можуть виступати як самореалізація, самоактуалізація особистості, так і можливість підвищити свій соціальний статус, зробити кар'єру, отримати матеріальне забезпечення тощо. Для отримання суспільних «благ», задоволення потреб і розв'язання проблем як членів молодіжних об'єднань, так і користувачів послуг даного роду організацій, необхідне дотримання певних норм та правил, за якими діють молодіжні рухи, на які спираються у своїй діяльності їх члени та учасники.

Спираючись на вищезазначене, ми дійшли висновку, що поняття «молодіжний рух» відображає досить складне і багатопланове явище. Тому більшість його визначень, що пропонують різні дослідники та науковці, має неповний або односторонній характер. Зважаючи на те, що дати остаточне і повне визначення цьому явищу досить важко, для узагальнення все ж таки визначимося з тим, що *молодіжний рух* – це форма організованої діяльності молоді, яка відображає активну соціальну позицію, спрямовану на досягнення спільних цілей, задоволення спільних потреб, на захист, збереження, зміну або зміцнення системи цінностей, відносин, що склалися між членами молодіжної групи, організації, спілки чи молодіжного об'єднання.

Ми свідомі того, що не можна всі рухи розглядати тільки як організаційно оформлені структури, що заздалегідь планують власну діяльність, проведення акцій, використання ресурсів тощо. Сучасне життя різноманітне, швидкоплинне, нестабільне у своєму розвитку, потреби соціальних груп також різняться, що спричиняє й різні можливості та підходи до розв'язання суспільних проблем різних соціальних верств та груп.

Останнім часом багатьма країнами світу хвилями прокотилися суспільні й громадянські акції, молодіжні бунти та масові виступи, які характеризуються несплановані регламентами власних виступів та організацією символічних акцій, а в більшості своїй напівстихійними агресивними масовими рухами, що не налаштовані на мирне, компромісне вирішення проблем. Такі рухи, зокрема в західних країнах, часто застосовують під час бунтів та виступів насильницькі методи - агресію, бійки, зброю, пошкодження державного й приватного майна тощо, а відтак, ми вважаємо, що теоретичні підходи вивчення суспільних рухів, що розглядають їх через призму масової та колективної поведінки мають в таких випадках досить вагоме значення для вивчення певного руху, мети його виникнення та мотивів участі в ньому.

Зважаючи на різноманітність рухів, залежно від країни, де вони оформились, та мети виникнення руху, перебігу акцій та виступів, використання методів, можна, на наш погляд, для вивчення цього явища (предмету, що цікавить дослідника), застосовувати не тільки обрані нами для вивчення сучасних молодіжних рухів підходи, але й перші концептуальні підходи, підґрунтям яких виступає масова та колективна поведінка людей, котрі не входять до складу формальних організацій, і спрямовані на соціальних зміни, або на запобігання останнім.

Бібліографічні посилання:

1. **Здравомыслова Е. А.** Парадигмы западной социологии общественных движений / Е. А. Здравомыслова. – Санкт-Петербург: Наука, 1993. – 172с

2. Социология общественных движений: Концептуальные модели исследования: Сборник научных трудов. – М., 1992. – 287с.

3. Когнитивные исследования. Когнитивный анализ социальных движений [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://kartinamira. info/science/86-cognition

4. **Гарр Т. Р.** Почему люди бунтуют / Т. Р. Гарр. – СПб.: Питер, 2005. – 461 с. : ил. – Серия «Мастера социологии».

5. **Турен А.** Введение к методу социологической интервенции / А. Турен // Новые социальные движения в России. – М., 1993. – С. 9-10.

6. Нодар Джин. Философское / Джинн Нодар [Електронний ресурс] – Режим доступу: http:// vse-knigi. su/auth/6208

7. **Олсон М.** Логика коллективных действий. Общественные блага и теория групп / М. Олсон / Пер. с англ. Е. Окороченко / Под ред. Ю. Параморнова. – М. : Фонд экономической инициативы, 1995. – 174с.

8. Критика буржуазных теорий молодежи / [Коллектив авторов под рук. В. Фридриха]. – М.: Прогрес, 1982. – 335 с.

9. Современная социальная теория: Бурдье, Гидденс, Хабермас. Учебное пособие. – Новосибирск, 1995.

10. **Giddens A.** Modernity and Self - Identity / A. Giddens. – Stanford: Stanford University Press, 1991. – P. 126.

11. **Соколов М.** Субкультурное измерение социальных движений: когнитивный поход / М. Соколов [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://subculture. narod. ru/texts/book2/ sokolov. htm

12. Бібліотека економіста: Етапи еволюції, методологічні особливості та структура інституціонального напряму в другій половині XX ст. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://library. if. ua/book/39/2917. html)

13. **Melucci A.** Challenging Codes: Collective Action in the Information Age / A. Melucci. – Cambridge, 1996. – 447 p. – [E-resource] – Access mode: http://books. google. ru/books?id=

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 321.64

С. Г. Вонсович

ДЕМОКРАТИЧНИЙ ТРАНЗИТ: РЕТРОСПЕКЦІЇ КЛАСИФІКАЦІЇ

Розглянуто моделі демократичного переходу класиками західної транзитологічної науки. Розкрито фази переходу до демократії Д.Растоу. Простежено можливі сценарії розвитку після руйнації авторитарного режиму. Виокремлено варіанти гібридних політичних режимів у процесі транзиту. Зроблено акцент щодо можливих сценаріїв розвитку, альтернативних демократичному.

Ключові слова: *демократія,демократизація, розвиток, транзит, політичний режим, диктабланда, демократура*

Рассмотрено модели демократического перехода классиками западной транзитологической науки. Раскрыты фазы перехода к демократии Д.Растоу. Прослежено возможные сценарии развития после разрушения авторитарного режима. Выделены варианты гибридных политических режимов в процессе транзита. Сделано акцент относительно возможных сценариев развития, альтернативных демократическому.

Ключевые слова: демократия, демократизация, развитие, транзит, политический режим, диктабланда, демократура.

The patterns of democratic transition proposed by famous western scientists of transitologic science. The phases of transition to D.Rastow democracy have been shown. Possible ways of development after the fall of autoritarian regime have been pointed out. The variants of similar political regimes in the process of transition have been singled out. The accent concerning possible ways of development alternative to democratic has been made.

Keywords: democracy, democratization, development, transition, political regime

© С. Г. Вонсович, 2012

Вітчизняне суспільство та політикум конче потребують вироблення адекватного уявлення про ресурси, проблеми та перспективи перехідного процесу, у якому опинилися постсоціалістичні країни Європейської частини колишнього СРСР. Проголошений правлячим класом курс на демократію упродовж 20 років систематично наштовхувався на «підводні перешкоди» вибору моделей розвитку, спричинені як відсутністю власного досвіду, терпіння, бажання, а то й – пожертви з боку істеблішменту, так і спробою сліпого копіювання моделей і варіацій на тему переходу до демократії країн, що належать до інших цивілізацій.

Однак, конкретні питання політичного розвитку потребували й конкретних відповідей.

По-перше, яку політичну систему потрібно створити, щоб політичні інститути могли ефективно сприяти економічному, соціальному і культурному прогресу? По-друге, які зміни потрібно здійснити у політичному устрої з метою введення демократичних методів управляння суспільством? По-третє, на які моделі переходу слід звернути увагу, вирішуючи окресленні завдання? Тому проблема у загальному вигляді полягає у аналізі специфіки різноманітних класичних моделей переходу як чинника політичних, соціальних та інших змін.

Деякі аспекти даної проблеми у своїх наукових працях висвітлювали, крім «класиків» теорії транзиту, зарубіжні і українські дослідники, зокрема А. Мельвіль, О. Харитонова, Г. Шипунов, О. Юшкевич, А. Колодій, О. Романюк, М. Шаповаленко та ряд інших. Однак, у працях зазначених науковців окреслено загальну тенденцію переходу до демократії.

Таким чином, завдання статті – на основі аналізу праць творців школи демократичного транзиту, виявити механізми, чинники, етапи та засади транзиту, а також простежити змінюваність та трансформацію політичних режимів перехідного, гібридного, типів.

Пошук парадигми, здатної дати відповіді на ці запитання, призвів до створення транзитології. Транзитологія як мезотеорія виходить не тільки із постулювання того, що демократизація та лібералізація політичних та інших сфер є загальносвітовою тенденцією, а також екстраполює це положення в інструментальні моделі політичного транзиту. Цим самим визнаються засоби і методи політичних змін, інституціональний дизайн транзитивної системи.

У цьому контексті важливою, на наш погляд, є типологія транзитологічних моделей. Зокрема російський політолог О. Циганков транзитологічні моделі розділив на три групи.

До першої групи відноситься теорія переходу демократії Д. Растоу, С. Гантінгтон; до другої – теорія розпаду демократичних режимів Х. Лінца; до третьої – теорія «делегативної демократії» Г. О'Доннела.

Підставами для класифікації транзитивних політичних систем, за цього, може слугувати: а) стан режиму чи держави; б) ставлення опозиції до реформ, які здійснює держава; в) стан ліберально-демократичних інститутів; г) конфігурація і подальша еволюція означених параметрів. Основним для кожної із моделей є аналіз становлення і ролі режиму у політичному розвиткові. Моделі першої групи полягають в зміцненні державою своїх позицій, незважаючи на всю складність періоду перетворень. Це відбувається за рахунок досягнення суспільством національної єдності та готовності основних акторів переходу керуватися загальними правилами проведення політичної боротьби, яка не виходить за межі загальноприйнятних правил і процедур. Модель другої групи випливає із послаблення держави, що простежується у неспроможності останньої вирішити низку суспільних проблем, а відтак і протистояти опозиції. Держава у моделі третьої групи розглядається як доволі сильна, але необмежена у своїх діях винятково демократичними нормами і процедурами.

Модель Д. Растоу полягає у тому, що демократичний перехід розпочинається тільки після набуття країною національної єдності. За цього власне перехід до демократії включатиме три фази. [1, с.27].

1. «Підготовча фаза». «Сутнісною рисою її виступає поляризація політичних інтересів внаслідок появи нової еліти; також усвідомлено на порядок денний постають наступні цілі, такі як виборче право і/або свобода опозиції;

2. «Фаза прийняття рішень» – рішення передбачають вибір на користь демократії і відбувається на основі взаємодії декількох політичних сил. Значна роль у цьому процесі належить вузькому колу політичних лідерів. На цій фазі укладаються пакти, які включають вироблення і усвідомлене прийняття демократичних правил.

3. «Фаза звикання »; для зазначеної фази характерним є процес закріплення цінностей демократії, у тому числі – політичних процедур та інститутів. Д. Растоу визначає і термін процесу демократизації. Оскільки даний процес передбачає появу нових, але вже звичних, моделей поведінки, то мінімальний термін переходу – покоління, а в країнах, які не мали досвіду демократизації, даний процес триватиме значно повільніше [2, с.13]

З цього приводу слушним є зауваження польського дослідника А. Пшеворського, який зазначає, що перехід до демократії і сама демократія є «царство невизначеності,» оскільки остання не займається передбаченням майбутнього [3, с. 63]

При цьому в процесі демократизації він виокремлює демократизацію держави – як процес, що стосується політичних інститутів і демократизацію режиму – як процесу, що стосується царини соціальних відносин, які відбуваються паралельно, однак впливають один на одного.

Під час демократизації політичних інститутів виникають різні ситуації перехідного періоду. Велике значення в цей період відіграє опозиція, оскільки вона може своїми діями прямо чи опосередковано впливати на процес перетворень. Також А. Пшеворський висловив думку про те, що розпад авторитарного режиму не обов'язково веде до встановлення демократії, а встановлення демократії не завжди свідчить про її міцність.

Під час руйнації авторитарного режиму виникають різноманітні комбінації, форматування яких залежить від мети і ресурсів політичних сил. За даної ситуації А. Пшеворським виокремлено п'ять можливих сценаріїв:

1. Жоден демократичний інститут не може ствердитися, коли політичні сили починають боротьбу за нову диктатуру. Така ситуація можлива за умов конфліктів, які стосуються політичної ролі релігії, мови, тощо. Така ситуація слабо піддається інституційному вирішенню;
2. Жоден демократичний інститут не може ствердитися, якщо політичні сили не приймають, хоча б тимчасово, рішення щодо цього питання.
3. За умови введення окремих демократичних інститутів, вони б могли зберегтися, однак конфліктуючі політичні сили за встановлення диктатури.

Така ситуація може виникнути, коли політичні сили дотримуються різних точок зору щодо конкретних інституційних структур (наприклад, стосовно форми побудови держави). Дійти консенсуса можливо у цьому питанні лише двома шляхами:

а) тимчасове прийняття якої-небудь структури на основі договору;

б) відкритий конфлікт, який може перерости у громадянську війну і диктатуру.

4. За умови введення демократичних інститутів останні могли б існувати, за умови укладеної угоди між конкуруючими політичними силами щодо збереження нежиттєздатної інституційної

структури.

5. Деякі демократичні інститути могли б зберегтися і, за умови їхньої імплементації, вони дійсно виявляються міцними [3, с.92-94].

Аналіз сценаріїв політичного транзиту А. Пшеворський структурував, спираючись на засади теорії ігор і раціонального вибору. Кожна з фаз демократії являє собою гру чотирьох політичних груп: «консерваторів», «реформаторів», «поміркованих» і «радикальної опозиції». Весь перехід являє собою ланцюг послідовних ігор за участі цих чотирьох акторів і може завершитись: збереженням status quo; диктатурою; жорсткою диктатурою; «пом'якшеною» диктатурою; повстанням; демократією без гарантій і демократією із гарантіями. Результат залежатиме від інформованості, порівняльних переваг і відданості раціональному вибору кожної групи у кожному ігровому розходженні [4, с.42-43].

Отже, перелік можливих результатів перехідного періоду за А. Пшеворським, вказує на те, що підсумкові результати політичного транзиту характеризуються невизначеністю, можуть мати різні варіанти подальшого розвитку – від «авторитарної реставрації» до «демократичної емансипації».

Окреслені А. Пшеворський варіанти розвитку продовжує аналізувати С. Гантінгтон, використовуючи результати емпіричного матеріалу. Виділені ним трансформаційні моделі відображають ситуацію, згідно якої роль лідерів у перехідний період є вагомою і підчас кожного варіанту розвитку зберігаються одні і ті ж ключові гравці.

С. Гантінгтоном виокремлюються три основні варіанти демократизації країн «третьої хвилі».

1. «Трансформація», яка вимагає, щоб уряд був сильнішим за опозицію, оскільки він відіграє головну роль у процесі переходу. Перехід складається із п'яти основних фаз, чотири з яких ще відносяться до авторитарного режиму: поява реформаторів, прихід їх до влади, лібералізація, «зворотня легітимність» – заміна реформаторів консерваторами і, власне, демократизація, за якої відбуваються перемовини із опозицією. Після проходження четвертої фази демократизацію можна вважати практично незворотною. Однак, під час невдалого проходження п'ятої фази (неможливість/небажання йти на компроміс) процес може завершитися поверненням до попереднього стану.

2. «Заміна». Даний варіант характеризується цілковитим розривом із минулим і остаточною зміною попередніх керівників на політичній арені. Уряд, за цього, складається, як правило, з консерваторів або являє собою особисту диктатуру вождя. Сам процес переходу включає три фази: боротьба опозиції, руйнація попереднього режиму і боротьба після руйнації;

3. «Трансрозташування» (вивільнення) – змішаний варіант, за якого процес демократизації здійснюється у результаті спільних дій еліти і опозиції.

У цьому випадку значну роль відіграють домовленості, оскільки уряд погоджується змінити режим, але не в змозі розпочати зміни і результат переходу є наслідком спільних зусиль обох сил. Даний процес характеризується великою кількістю акцій протесту з одного боку і застосуванням каральних засобів – з іншого. Однак він передбачає баланс сил між урядом і опозицією, які спільно приймають компромісні рішення про зміну існуючого режиму.

Значна роль у вказаних моделях належить опозиції, головні функції якої полягають у відмові від інтеграції до авторитарного режиму та прикладання зусиль щодо створення демократичної альтернативи.

С. Гантінгтон виокремлює п'ять моделей сучасної демократизації в історичному контексті.

1. Циклічна модель – періодична зміна авторитарних і демократичних режимів (Бразилія).

2. Модель «другої спроби» – вторинна демократизація після невдалої першої спроби демократизації із встановленням авторитарного режиму (Іспанія).

3. Модель «первинної демократії» – відновлення демократії, існування якої було перервано встановленням авторитарного режиму (Чилі).

4. Модель «прямого переходу» – встановлення демократії у державах, які не мали досвіду демократичного розвитку (Болгарія після 1989 р.).

5. Модель деколонізації – встановлення демократії після отримання незалежності (країни Карибського басейну) [5, p.124-163].

Однак, незважаючи на те, що дослідник впевнений у можливості встановлення міцної демократії за певних умов, він зауважує, що загалом результат транзиту не завжди співпадає з його метою. Більше того, у багатьох випадках у ході «третьої хвилі демократизації» мета транзиту не досягається. З цього приводу С. Гантінгтоном виокремлюються такі варіанти підсумкового процесу демократизації:

1. «Зависання» країни між авторитаризмом і демократією, що не дає можливості зробити певний вибір на користь будь-якого із режимів.

2. Прагнення до нових спроб демократизуватися.

3. Переривання демократичного процесу.

4. Прямий перехід від стабільного авторитаризму до стабільної демократії.

5. Утвердження демократії в результаті деколонізації [5, p.127-150].

Узагальнюючи іспанський досвід реформування політичної системи, професор Р. Катарело пропонує модель переходу до демократії, за якої вирішальна роль належить політичним, ідеологічним і культурним чинникам.

Згідно цієї моделі процес переходу нараховує шість етапів:

1. Криза диктатури, що може бути спровокована різноманітними зовнішніми і внутрішніми факторами, які співвідносяться в різних пропорціях.

2. Принципова модифікація морально – правових основ взаємовідносин між особистістю і державою: на зміну втраченій диктатурою загальної згоди з приводу визнання її законності відбувається визнання суспільством легітимності демократії.

3. Відсторонення від управління старих кадрів і заміна символіки попереднього режиму, оскільки: попередні керівники втратили довіру суспільства; змінився склад правлячої коаліції – переможці займають місця переможених; необхідний певний рівень ефективності для утвердження легітимності демократії.

4. «Перший консенсус»: встановлення тимчасових норм для обговорення в атмосфері свободи підсумкових норм. Розгортається діалог між різними соціально – політичними силами з метою визначення «правил гри» у новій політичній ситуації.

5. «Третій консенсус»: остаточне визначення «правил гри» нового режиму. Встановлення громадянської згоди між основними соціально – політичними силами з приводу функціонування демократичного режиму, причому більшість гарантує захист прав меншості, виходячи з того, що меншість може стати більшістю і навпаки [6, с.189].

Пропонуючи дану схему, Р. Котарелло підкреслює, що вона відкрита, гнучка і динамічна. Однак, жоден із шести етапів неможливо вважати винятком щодо можливості повороту до реставрації.

У моделі відомих дослідників перехідних процесів Г. О'Доннела і Ф. Шміттера також, як і у А. Пшеворського, виділяються фази лібералізації і демократизації і додається поняття «ресоціалізація»:

– Лібералізація як процес інституціоналізації громадянських свобод, але без змін владного апарату, результатом якого є побудова так званої «опікунської демократії», тобто контроль частіше за все військового апарату над демократичними інститутами.

– Демократизація як інституціоналізація демократичних норм і правил, успіх якої залежить від демонтажу попереднього авторитарного режиму і свідомого вибору політичними силами демократичних інститутів. На цьому етапі відбувається зміна всієї структури політичної влади і підготовка вільних виборів, які формують основу демократичної політичної системи.

– Ресоціалізація як засвоєння громадянами нових демократичних норм і цінностей внаслідок їх адаптації до нових соціально – політичних умов [7].

Варто зазначити, що ці дослідники припускають варіанти розвитку альтернативні демократичним. Зокрема Ф. Шміттер вважає, що поряд із рухом суспільства або до автократії, або до демократії існує, принаймні, ще дві інших можливості:

– гібридний режим, який об'єднує елементи автократії і демократії;

– стійка, однак неконсолідована, демократія.

У тих випадках, коли перехідний період ініціюється і нав'язується зверху, колишні керівники прагнуть захистити свої інтереси шляхом «прищіплення» авторитарних засобів новопосталому режимові. Якщо проводиться лібералізація без демократизації, гібридний режим, що виник, отримує назву « диктабланда »; якщо ж відбувається демократизація без лібералізації то режим отримує назву « демократура ».

Жоден із зазначених режимів не може називатися демократичним. Диктабланди можуть існувати недовго, оскільки лібералізація спроможна призвести до виникнення громадянського суспільства, яке отримує значно більше прав, ніж їх надавали автократи. На виборах за демократури, як правило, виявляють несподіваних переможців, які, в свою чергу, можуть використати авторитет громадянського уряду для скорочення прерогатив авторитарних анклавів, таких як військові. Однак, такі гібридні утворення можуть також слугувати фасадними конструктами для укріплення автократії.

Диктабланда і демократура стали досить поширеним явищем, особливо в Центральній Америці і Африці, оскільки авторитарні правителі прагнуть ввести демократичні механізми у своїх державах для задобрення міжнародних сил, які вимагають демократизації. Хоча у жодному із цих регіонів гібридні режими не здатні забезпечити стабільне вирішення проблем перехідного періоду.

Ф. Шміттером описана модель неконсолідованої демократії як режиму, який встановлюється після знищення автократії. За умов неконсолідованої демократії пакт еліт виключає відсторонення від влади законно вибраних органів, оскільки значна частина еліти здатна протистояти цьому.

Однак, немає гарантій стосовно загроз путчів, головною діючою силою в яких виступають силові структури. Тому основним механізмом передачі влади залишаються вибори, які можна охарактеризувати як вільні і справедливі. Це зумовлено балансом сил між конкурентами і невизначеністю завершення переходу від співвідношення ресурсів акторів. У цьому випадку можливі як силові рішення, так і компроміси, що засновуються на усвідомленні того, що жодна із конкуруючих сторін не в змозі перемогти іншу [8].

Інститути, за таких умов, є досить нестійкими і вибір правил гри кожен раз залежить від ситуативного співвідношення сил та піддається маніпулятивним впливам. Незважаючи на те, що виконавча влада прагне повної незалежності, вона все ж значно обмежена у своїх прагненнях незалежними законодавцями і судами.

Законодавчі органи в умовах неконсолідованої демократії, навпаки, суверенні і покликані бути центральним інститутом відпрацювання рішень і погодження інтересів. Але, оскільки, самі інтереси ще не окреслені, а процес їх узгодження – довготривалий і досвід демократичної політики відсутній, тривалі сесії і дебати не дають швидкого ефекту, то прийняті рішення часто залишаються декларативними. Парламенти важко визначають своє місце в політичній системі, їх роль в умовах неконсолідованої демократії досить двохзначна. Особливо у випадках вибору президентської чи парламентсько -президентської форми правління.

При неконсолідованій демократії партії багаточисленні і активні та мають більш-менш стійкі фракції у парламентах, але виявляють низьку готовність до ведення коаліційної політики і не здатні до формування партійних урядів і / чи проведенню в їх складі власної політики.

Неконсолідовані демократії характеризуються найбагатшим вибором варіантів політичної трансформації. Демократичний режим може бути консолідований в історичній перспективі, або ж революціонізуватися в даному напрямку. Хоча можливий рух і в протилежному напрямку – в бік делегативної демократії або в бік авторитарної ситуації.

Г. О'Доннелом розроблена теорія «делегативної демократії». Вона виходить із передбачення, що режим, який виник у результаті падіння авторитаризму і якому властиві ознаки «неконсолідованої демократії», здатний продемонструвати зразки визначеної і достатньо тривалої стійкості. Ця стійкість зароджується як поєднання сильної президентської влади і нерозвиненості решти соціальних і політичних інститутів, спроможних створювати цій владі протидію. Виникнення такого режиму стимулюється глибокими соціальними і економічними кризами, що успадковуються багатьма країнами.

Отже, моделі переходу характеризуються як своєю конкретикою, так і можливою невизначеністю щодо автоматичності демократії; варіативність зміни політичних режимів і формування їхньої «гібридизації» ні у якому разі не означає відходу від демократизації. Складність і неоднозначність демократичного транзиту в Україні зумовлена наступними факторами: незрілістю політичної еліти, несформованістю громадянського суспільства, неопатримоніалізмом із тоталітарними тенденціями, втратою зв'язку політичних сил із виборцями за відсутності політичних, економічних та соціальних реформ, перманентної системної кризи. Успіх демократичного транзиту в Україні залежатиме від того, як спрацюють зовнішні і внутрішні чинники, зокрема від конструктивізму політичного класу, ефективності влади у внутрішній і зовнішній царинах, у подоланні розколу між носіями влади та громадянами країни.

Бібліографічні посилання:

1. **Цыганков А. П.** Между либеральной демократией и сползанием в авторитаризм: предварительные итоги политического развития России, 1991 – 1996 гг. / А. П. Цыганков // Социально-политический журнал. – 1997. – № 1. – С.15-37.

2. **Растоу Д.** Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. Растоу // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5-15.

3. **Пшеворский А.** Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский. – Пер. с англ. / Под ред. Бажанова В. А. – М. : Росс. полит. энциклопедия (РОССПЭН), 1999. – 320 с.

4. **Пшеворский А.** Переходы к демократии / А. Пшеворский // Путь. Международный философский журнал. – 1993. – № 3. – С. 3-56.

5. **Huntington S.** The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century / Samuel P. Huntington. – Norman and London: University of Oklahoma Press, 1991. – p. 366.

6. **Хенкин С.** Три консенсуса на пути к демократии / С. Хенкин // Политические исследования. – 1993. – №3. – С. 188-191.

7. **O'Donnell G.** Transition from Authoritarian Rule / G. O'Donnell, P. C. Schmitter // Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. – Baltimore ; London : Johns Hopkins University Press, 1986. – 96.

8. **Шмиттер Ф.** Угрозы и дилеммы демократии / Ф. Шмиттер // Век XX и мир. – 1994. – №7 – 8. – С. 142-161.

УДК: 327. 82

О. О. Грушко

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕКТОР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В ЕКСПЕРТНИХ ОЦІНКАХ (за матеріалами якісних ЗМІ)

Проаналізовані експертні оцінки і коментарі, що з'явилися на сторінках українських часописів та щоденної преси і котрі стосуються насамперед європейського напряму зовнішньої політики офіційного Києва. Як вважають зацікавлені аналітики ключовою проблемою «європейського позиціонування» України за нинішніх умов могла б стати модель держави «середньої ваги» (middle power). У Центральній і Східній Європі воно б відігравало помітну роль, спираючись на продуктивне партнерське співробітництво з країнами-сусідами.

Ключові слова: зовнішня політика, європейський вектор, Україна, Європейський Союз, якісні ЗМІ, експертні оцінки.

Проанализированы экспертные оценки и комментарии, которые появились на страницах отдельных ежедневных и еженедельных отечественных изданий и касаются прежде всего европейского вектора внешней политики официального Киева. Как считают заинтересованные аналитики ключевой проблемой «европейского позиционирования» Украины в нынешних условиях могла бы стать модель самодостаточного государства «среднего веса» (middle power). В Центральной и Восточной Европе оно могло бы играть заметную роль, опираясь на продуктивное партнерское сотрудничество с соседними государствами.

Ключевые слова: внешняя политика, европейский вектор, Украина, Европейский Союз, качественные СМИ, экспертные оценки.

There were analyzed the expert assessments and comments that have appeared on the pages of some daily and weekly local newspapers which relate primarily to the European vector of official Kiev's foreign policy. Analysts believe that the key issue concerned the «European position» of the Ukraine in current conditions could be self-sufficient state model «medium weight» (middle power). In Central and Eastern Europe, it could play a role, based on a productive partnership with the neighboring states.

Keywords: foreign policy, European vector, Ukraine, European Union, quality media, expert assessments.

© О. О. Грушко, 2012

Українське суспільство сьогодні опинилося в ситуації, коли потрібно формувати адекватні відповіді на чимало проблем, поставлених перед ним у межах неоднозначної, малопередбачуваної, а іноді просто хаотичної моделі глобального розвитку. За таких умов усе більш необхідною стає експертно-аналітична оцінка різних векторів зовнішньополітичної активності нашої держави. Не випадково, відомий вітчизняний вчений Павло Кутуєв вважає, що саме у добу глибинних трансформацій і в ситуаціях соціального дисбалансу «ініціювати та просувати зміни можуть групи, позбавлені «матеріальних ресурсів», однак вони володіють ресурсами ідеаційними, тобто залучені до процесу продукування ідей» [13, с.75].

У такому контексті можна вести мову про значне ускладнення задач відповідальних ЗМІ, зокрема у питаннях зовнішньої політики. Якісні засоби масової комунікації надають сьогодні можливість експертам й аналітикам у царині міжнародних відносин не тільки формувати громадську думку, але певним чином впорядковувати наші уявлення щодо реальної ситуації, у котрій сьогодні опинилася Україна у сфері міжнародних відносин, допомагає подоланню застарілих стереотипів, а також дає можливість впливати на світогляд тих, хто завтра чи післязавтра може стати активним учасником міжнародного співробітництва України на глобальному та європейському рівнях. При цьому зауважимо, що сьогодні зацікавлена аудиторія

ЗМІ, як вважає відомий журналіст Отар Довженко, має поступово сформувати критичне мислення, щоби в кінцевому рахунку шляхом аналізу «декількох суб'єктивних версій» обрати найбільш прийнятний для себе «варіант істини» [8, с.19].

Ступінь вивчення теми. Відображення важливих аспектів сучасної зовнішньої політики України на сторінках друкованих ЗМІ вряд чи можна віднести до розробленої наукової проблематики. Одним із перших згадаємо дослідження В. Власенко, в якому автор намагається дати відповідь на питання – наскільки ефективно новітні українські ЗМІ виконують функцію формування об'єктивної громадської думки стосовно НАТО. При цьому з'ясовані важливі аспекти співпраці журналістів-міжнародників друкованих мас-медіа з представниками владних структур України з метою ведення успішних зовнішньополітичних кампаній [3]. Проблеми концептуального осмислення і функціонування якісної преси розроблені у статтях В. Жугая і С. Шубіна [9, с.145-153; 31, с.99-101]. Причому В. Жугай, мабуть, вперше у вітчизняній науці аналізує проблеми і суперечності формування якісних періодичних видань України у контексті світових інформаційних явищ. Разом з тим ми змушені констатувати фактичну відсутність серйозного аналізу сучасної зовнішньої політики України, зокрема її європейського напряму, крізь призму аналітичних та експертних оцінок, представлених на сторінках якісних друкованих ЗМІ. Така задача до сьогоднішнього дня не ставилася в сучасній вітчизняній науковій літературі і, на нашу думку, ця тематика потребує всебічного, поглибленого дослідження.

Мета даної статті полягає у тому, щоби, спираючись на аналітичні та експертні оцінки, представлені на сторінках окремих друкованих ЗМІ, проаналізувати складнощі й суперечності формування європейського вектору зовнішньої політики України на сучасному етапі, враховуючи при цьому і російський чинник.

Перед тим як перейти до викладу основного матеріалу, зробимо декілька зауважень щодо використаних джерел. Одним з базових джерел для цієї розвідки були аналітичні матеріали, опубліковані на сторінках газети «День», а також оцінки експертів щодо проблем європейської політики, які з'являлися у тижневиках «Дзеркало тижня», «Корреспондент» та ін. При написанні статті використані матеріали щорічного соціологічного моніторингу, який систематично проводиться Інститутом соціології НАН України і дає змогу з'ясувати особливості зовнішньополітичних орієнтацій населення. До речі, дослідник сучасного стану медіа-сфери Володимир Кулик відносить до якісної преси принаймні два згаданих видання – «День» і «Дзеркало тижня», котрі, на його думку, серед «недержавних друкованих медій залишаються радше винятком» [12, с.193].

Формування сучасних засад європейської політики відбувається в українському суспільстві принаймні впродовж останніх 10 років. Для кожного з урядів, яких би політичних орієнтацій він не дотримувався, рух до ЄС став своєрідним загальним слоганом і символом віри. Проте, насправді, просування до об'єднаної Європи то прискорюється, то імітується, а іноді тільки проголошується. Сьогодні ж наступив момент дистанціювання ЄС від України й відповідно – офіційного Києва від Брюсселю, що, звісно, можна пояснити рядом як об'єктивних, так і суб'єктивних обставин.

Насамперед в Європі не розуміють і досить різко критикують, як здається європейським політикам й оглядачам, невиправданий відступ адміністрації президента В. Януковича від демократичної моделі розвитку України, який нехай і непослідовно проводився у часи президентства В. Ющенка. Нагадаємо тут висновок, який був зроблений ще 8 років назад у підготовленому українськими і польськими експертами спільному Заключному звіті щодо формування нової моделі відносин між розширеним ЄС та Україною: «В Україні погано розуміють той факт, що ЄС є спільнотою, об'єднаною спільними цінностями, зобов'язаннями та солідарністю. …Українська політична еліта мусить належно усвідомити і прийняти той факт, що для ЄС демократичний розвиток та економічна діяльність України важливіші, ніж її геополітичне значення, хоча і його не можна ігнорувати» [2, с.30-31]. Слова ці актуальні і сьогодні.

Що ж має робити, на думку демократичних друзів України, Європейський Союз? У спеціальному листі, де йдеться про сучасні небезпеки для розвитку демократії в Україні і який нещодавно підписали екс-президент Чеської Республіки Вацлав Гавел, колишній президент ФРН Ріхард фон Вайцзеккер, голова російської партії «Яблоко» Григорій Явлинський, відомий французький філософ та есеїст Андре Глюксман, особливо підкреслюється, що в інтересах ЄС «намагатися розвинути більш активну політику відносно України, ніж це мало місце дотепер». Зокрема вони сподіваються на особливу роль Польщі у цьому процесі. У документі-зверненні читаємо: «Польщі, яка нині головує в ЄС, варто згадати початки польської демократії і ту суттєву допомогу, котру вона отримала від країн Заходу усього покоління тому. Подібні зусилля сьогодні «необхідні Україні» і вони не повинні відкладатися з причин політичної доцільності,

або ж переслідуваних суто економічних власних інтересів [4, с.3].

Зауважимо, що дехто з українських аналітиків сприймає дуже неструктуровану, «неквапливу» сучасну політику сусідства ЄС на своїх східних кордонах роздратовано і з певною іронією. Ось думка одного з політичних оглядачів Тараса Матіїва, висловлена у 2007 р. Запропонований статус «нового сусіда ЕС/Європи», пише він, викликав в Україні «або роздратування, або гомеричний сміх – нарешті Польща та Угорщина знайшли свого «нового сусіда» [16, с.51]. І все-таки, незважаючи на певні проблеми у відносинах з ЄС, відповідальні експерти радять Україні продовжувати рух в європейському напрямі. Так, наприклад, відомий аналітик Аркадій Мошес (Фінський інститут міжнародних відносин) підкреслює необхідність продовження розвитку України за демократичною моделлю, вважаючи, що Україна як демократичний проект «має значно більший шанс бути в Європі, аніж проект країни, яка просто здійснює геополітичний дрейф у бік Росії» [17, с.3].

Цікаво проаналізувати результати різних соціологічних опитувань відносно західного і східного векторів зовнішньої політики України на сучасному етапі. Почнемо з опитування експертів. У грудні 2011 р. «Український журнал» (видається у Празі) спільно з Інститутом Горшеніна (Київ) та часописом «Nowa Europa Wschodnia» (Краків) провели дослідження методом індивідуального експертного опитування. По-перше, відзначимо, що 83% експертів вважають: у найближчі 2-3 роки Україна не зможе перейти «до єдиного напряму у зовнішній політиці (прозахідного чи проросійського)». По-друге, достатньо показовими виявились відповіді відносно практичних рекомендацій, які б сприяли підвищенню іміджу ЄС серед громадян України. 67% експертів віддали першість у іміджевій стратегії «запровадженню безвізового режиму з ЄС». Другим чинником що значно впливатиме на імідж Євросоюзу в Україні називали підписання Угоди про асоціацію з ЄС (54%). Успіхам нових країн-членів ЄС віддали перевагу 29% і лише 17% експертів вважали реалізацію відомої програми «Східне партнерство» достатньо дієвим інструментом іміджевих стратегій. Зазначимо також, що деякі його напрями експерти вважали вкрай важливими для євроінтеграційних прагнень України. Наприклад, це адаптація українського законодавства до вимог ЄС (58%), посилення енергетичної безпеки України (42%), співпраця у боротьбі з корупцією (38%), зміцнення громадянського суспільства (29%), популяризаторські програми на локальному рівні (культурні, соціальні, економічні – 13%). Останнім найбільш цікавим висновком дослідження виявилися позиції експертів щодо допомоги Україні з боку окремих держав ЄС. За оцінками експертів (була використана 5-бальна шкала) найбільш активно Україні допомагають Польща (4,78), Швеція (3,74) та Чехія (3,26). ФРН посіла п'яте місце (2,39), а Франція – сьоме (1,74). Разом з тим 83% експертів зазначили, що найбільше Україні потрібна підтримка Німеччини, а Польща і Франція посіли друге і третє місця – відповідно 58% і 54%. За методикою дослідження респонденти мали можливість обирати декілька варіантів відповідей. Цілком слушним видається висновок автора статті К. Шестакової про те, що важливим завданням українських еліт та науково-експертних кіл залишається «залучення потужних європейських гравців – Німеччини, Франції, Великобританії – до активнішої участі у Східному партнерстві» [29, с.10, 11].

Наведемо тут дані й інших щорічних моніторингових опитувань, які з 1992 р. систематично проводить Інститут соціології НАН України. Ось як респонденти відповіли на запитання «Якому шляху розвитку України Ви віддаєте перевагу?» (можна було обирати лише одну відповідь). Відповідь «зміцнювати східнослов'янський блок (Україна, Росія Білорусь)» отримала підтримку у 2002 р. 34% респондентів, а у 2010 р. – 26,8% (зменшення на 6,2%). На розширення зв'язків «у межах СНД» покладали надію у 2002 р. 13,4% і в 2010 р. 14,9%, тобто збільшення на 1,5%. А у розвитку відносин України з Росією вбачали перспективу 8,6% опитаних у 2002 р. і 13,1% у 2010 році (збільшення на 4,5%). В усіх трьох варіантах відповідей так чи інакше присутня Росія. Якщо скласти відсотки (навіть зі змінами), то вийдуть приблизно однакові цифри підтримки «російського вектору» у зовнішній політиці. Відповідно – 56% респондентів (2002 р.) і 54,8% (2010 р.). Зміни як бачимо мінімальні: зменшення усього на 1,2% [22, с.495-496]. Разом з тим експерти констатують стабільну підтримку з боку громадян України ідеї приєднання до союзу Росії й Білорусі. «Скоріше позитивно» відповіли у 1997 р. 53,6% опитаних, а у 2010 р. 61,6% респондентів. Певним чином позитивне ставлення до ідеї східнослов'янського міждержавного союзу залежить від «матеріального рівня життя сім'ї респондента та суб'єктивної оцінки матеріального становища сім'ї (чим вони гірші, тим імовірніша орієнтація на союз)». Однак зв'язок цей не достатньо чітко виражений [1, с.112,116-117].

У той же час за першочергове встановлення зв'язків «з розвиненими країнами Заходу» висловилися 12,7% респондентів (2002 р.) і 14,1% (2010 р.), тобто збільшення підтримки західноєвропейського курсу всього на 1,4%. Разом з тим можливий вступ України до ЄС підтримали 44,4% опитаних (2002 р.) і 45,5% (2010 р.) – за 8 років різниця 1,1% у бік

збільшення. При цьому великий відсоток опитаних громадян не визначилась у своєму ставленні до європейської інтеграції нашої країни – 40,1% (2002 р.) і 35,3% (2010 р.) [22, с. 495-496]. Отже, стратегічний резерв для розвитку європейського вектору у міжнародній політиці України залишається досить значним. Відзначимо тут останній момент, пов'язаний з дослідженням громадської думки. Ідеться насамперед про регіональний розподіл думок населення України щодо геополітичного вибору. Так, на Заході України кількість противників вступу до союзу Росії і Білорусі завжди була у 2 рази більше, ніж частка його прихильників. Разом з тим тут спостерігається найвища в Україні підтримка європейського вибору [5, с.57].

В цілому ж ми спостерігаємо значну відмінність щодо пріоритетів зовнішньополітичного курсу України у експертів (вони переважно підтримують західний напрям) і у пересічних громадян, котрі вагаються між орієнтацією на Росію та європейським вектором міжнародної політики України. Подібна роздвоєність характерна сьогодні і для політичної еліти. Адже уряд України одночасно веде переговори і про підписання договору про асоціацію з ЄС і при цьому ініціює створення двосторонньої комісії з питань поглиблення взаємин з Митним союзом, де, як відомо, патронує Росія. На певні небезпеки подібної невизначеності нещодавно на щорічному міжнародному форумі в Ялті звернув увагу глава МЗС Швеції Карл Більдт: «Куди ви рухаєтесь? Я уважно слухав і прем'єр-міністра, і президента. … У вас добрі відносини з Євразією, з ЄС, з Шанхайською організацією співробітництва, з Африканським союзом… Якщо ви підете усюди, ви опинитесь ніде» [18, с.30].

Отже, українська державність потребує значної й дієвої підтримки на неоднозначному шляху до стабільного й вкоріненого у власних традиціях демократичного розвитку. Не слід забувати у цьому контексті і те, що Європейський Союз (тоді ще Європейське Співтовариство) з часів завершення холодної війни зробив рух у напряму єдиної Європи для країн-кандидатів залежним від виконання стандартів у галузі демократії і дотримання прав людини. Відтоді головна ідея моделі зовнішніх стимулів така – «рецепція правил окреслена як умова для винагород». Якщо висловлюватись чіткіше, то неухильне дотримання ліберально-демократичних політичних умов і норм є «передумовою відкриття переговорів про вступ». І навіть при виконанні цих умов країни-кандидати очікує ще одна важлива «європейська сходинка». Згодом вони мають прийняти й адаптувати ще конкретніші норми acquis communautaire перед тим, як «пожинати плоди членства в ЄС [30, с.39,41].

Підкреслимо у зв'язку із цим, що перешкоду на шляху євроінтеграції, пов'язану з недостатнім рівнем розвитку демократії, відзначають і українські соціологи. В одній з аналітичних статей обачливу політику ЄС стосовно об'єднання з Україною пояснюють зокрема тим, що самі українці «скептично оцінюють рівень демократичного розвитку» власної країни. За даними моніторингу соціальних змін Інституту соціології НАНУ, незадоволеними станом демократії у квітні 2010 р. виявилося 52% громадян України, а задоволені рівнем демократичного розвитку були лише 18% [6, с.100].

Проте, незважаючи на певні ускладнення й непорозуміння в європейсько-українських взаєминах, Україна, спираючись на свій реальний потенціал вповні має право претендувати на статус впливової європейської держави з відповідними геополітичними та стратегічними орієнтаціями. В іншому разі, як зазначив ще у 2005 р. впливовий політик доби президентства Кучми Володимир Горбулін, альтернативою може бути статус периферії «на межі з Європою» [7, с.53].

Офіційний Київ, певним чином дистанціюючись сьогодні від Європи, як видається, спроможний зробити достатньо помітний зовнішньополітичний крок у євразійському напрямі. І це не випадково. Адже лідер Росії Володимир Путін заявив про свої наміри утворити потужний Євразійський союз ще під час президентської передвиборної кампанії. Ця зовнішньополітична стратегія вибудовування геополітичних й геоекономічних союзів на регіональному рівні була викладена російським прем'єром у базовій статті в газеті «Известия», присвяченій високорівневому інтеграційному об'єднанню – Євразійському союзу. «Ми пропонуємо модель потужного наднаціонального об'єднання, спроможного стати одним з полюсів сучасного світу і при цьому грати роль ефективної «зв'язки» між Європою і динамічним Азійсько-Тихоокеанським регіоном. … Необхідно перейти до більш тісної координації економічної і валютної політики, створити повноцінний економічний союз» [21, с.4]. І хоча у цій великій програмній статті сам автор жодного разу не згадує Україну, з усього сучасного контексту зовнішньої політики РФ видно, що втягнення України у Євразійський союз є пріоритетним стратегічним завданням офіційної російської політики у середньостроковому вимірі. Зауважимо при цьому, що Москва намагається знайти підтримку подібній політиці і в самому ЄС. Задамо питання: чим буде Євразійський Союз, насамперед, з економічної точки зору? Як вважають деякі аналітики, це певна прив'язка країн «пост-СССР до ЄС в якості джерела ресурсів та дешевої робочої сили.

Але тільки не напряму, а при посередництві Кремля і під його гарантії». І в майбутньому Путіну потрібні лобісти ідеї Євразійського союзу всередині самого ЄС, котрі мають вагу і політичний авторитет як, наприклад, у Ангели Меркель [10, с.19]. Зрозуміло, що усе це лише можлива політична перспектива.

Як зазначає Валерій Чалий, один з провідних аналітиків із зовнішньополітичних питань Центру імені О. Розумкова, базовою тенденцією сучасного міжнародного курсу Росії є її намагання значно збільшити власний «вплив і контроль над пострадянським простором». Це державна політика РФ: вони «намагаються переконати глобальних партнерів (такі геополітичні центри, як США, ЄС, Китай) у тому, що Росія має «природне право» на те, щоб здійснювати більший вплив на країни свого найближчого зарубіжжя». Якщо ж Росії вдасться задіяти Україну в Євразійському проекті, вона отримає абсолютно нові «важелі впливу як регіональний лідер», – слушно підкреслює експерт [27, с.4]. Одна з причин чому у Росії відроджується імперська ідея для Євразії,– вважає аналітик Інституту міжнародних відносин Варшавського університету Анджей Шептицький, – полягає у тому, що після розпаду СРСР Росія «так і не знайшла, і не придумала собі нової ідентичності, міфу». Для прикладу можна взяти сучасну Францію: в 1960-х рр. вона втратила імперію, але відкрила нову ідею – Європейський Союз. Використовуючи її, Франція реалізовує свої зовнішньополітичні амбіції [28, с.5].

Альтернативою політиці домінування РФ на пострадянському просторі може стати оновлена стратегія зовнішньої політики України у регіоні ЦСЄ, яка на середньострокову перспективу могла б бути реальною відповіддю українського суспільства складнощам і невизначеності на російському напрямі. Прийнятною тактикою у даному випадку могла б стати відмова від застарілих стереотипів й психологічних нашарувань у відносинах з найближчими сусідами – Румунією, Словаччиною, Угорщиною. І така зовнішньополітична лінія могла б реалізовуватись у контексті регіональної політики ЄС у форматі Східного партнерства. Політика, що має за мету, як відзначають експерти, розширення сфери зовнішньополітичного впливу ЄС. А це певним чином суперечить геополітичним амбіціям РФ у регіоні Східної Європи. Ідеться насамперед про трьох головних учасників СП – Україну, Білорусь та Молдову. Причому за рівнем відносин з Європейським Союзом у різних сферах Україна ще у листопаді 2011 р. займала друге місце після Республіки Молдова – відповідні показники 0,60 і 0,70, залишивши далеко позаду Білорусь – 0,19 [23, с. 437]. Шкала вимірювання від 0 до 1. Відповідно 1 отримувала країна з найкращою ситуацією. Незважаючи на складне внутрішньополітичне становище в Україні, вага Східного партнерства, як зазначає німецький аналітик та спеціаліст з проблематики відносин Росія-Європа Корнеліус Охман, «може зрости, якщо Євросоюз належно скористається цією ініціативою». А для Польщі «втілення Партнерства дає єдину змогу для реалізації ефективної політики стосовно східних сусідів». Німецька ж сторона хоча і підтримує нову ініціативу, але «доповнює її закликом до укладення партнерської угоди із Москвою» [19, с.9].

Цікаво відзначити і те, що у 2007 році виокремилось 2 базові підходи СП – польський і німецький. У Берліні виходили з більш широкого розуміння східної політики ЄС, центральним компонентом якої виступали взаємини з Росією. Однак у кінцевому рахунку в 2008 р. (після подій російсько-грузинської війни та утворення за ініціативою Франції Середземноморського Союзу) перемогла польська модель партнерства. Вона була сфокусована насамперед на самих країнах Східної Європи і мала завданням їх подальше наближення до Євросоюзу з метою набуття у «довгостроковій перспективі членства у ньому та остаточного виходу зі сфери впливу Росії» [23, с.95]. Проте там, де Польща мріє захиститися від імовірних російських зазіхань, розвиваючи власні відносини з Україною, Франція, до прикладу, вимірює світ іншими масштабами. «Для нас Росія – це захисна стіна від китайської експансії, – каже політолог Марі Даніель. – Не фізичної звичайно, експансії, а більше світоглядної, економічної. … Питання здорової дистанції з Росією – то лише час. А от з Китаєм набагато складніше. Він просочився в саму кров європейської економіки» [14, с.32].

Однак повернемося від глобального рівня аналізу на регіональний і навіть внутрішньополітичний. Розвиток внутріполітичної ситуації в Україні не міг не стати предметом аналізу і резолюцій в самій об'єднаній Європі. Згадаємо, наприклад, дискусії, що виникли в на пленарному засіданні у Стразбурзі під час прийняття рішення відносно України у кінці червня 2011 р. Причому у процесі ухвалення резолюції з українського питання посварилися два головні політичні угруповання в Європарламенті, але не через загальну ідею представленого для обговорення документу, а через те, як ці проблеми вирішуються у контексті європейської політики України. Як зауважив член Європарламенту Марек Сівець у своїй спеціальній статті для газети «День», соціалісти, зайнявши в українському питанні більш помірковану позицію, бажали б «уникнути ситуації, в якій деякі приклади ставлення до колишніх урядовців уплинули б на великий історичний процес, що має на меті наблизити Україну до Європи». Більш того, на

його думку, нещодавні події в Україні не повинні стати приводом призупинити або відкласти «європейські прагнення України». Європейська народна партія (ЄНП), спираючись на свою більшість, зайняла непохитну позицію, яка і була покладена в основу Резолюції європарламенту. Далі М. Сівець, обстоюючи власну позицію пише таке: як і мої однопартійці з СД (соціал-демократи) під час перемовин з ЄНП я наголосив, що, незважаючи на складнощі, не варто «зривати важливі переговори» з Україною. Ми маємо підтримати її європейські прагнення, використовуючи «м'якіший тон» і зосереджуючись на «суті справи, а не лише на конкретних прикладах окремих осіб» [25, с.2].

Підкреслимо і те, що ряд стримуючих чинників на нашому інтеграційному шляху до Європи, про які дискутують експерти, лежать, не тільки у суто геополітичній площині чи у питаннях демократичного розвитку. Сьогодні експерти ретельно аналізують і два інші (не менш важливі) напрями – торгівельний та енергетичний. Наприклад, РФ, щоби утримати Україну у сфері свого політико-економічного впливу, постійно вводить для вітчизняного товаровиробника обмежувальні «стимули» з метою підштовхнути бізнес і владу до Митного союзу. Ось що з приводу «технологічних бар'єрів» Росії сказав відомий український політолог, керівник аналітичного Центру «Пента» Володимир Фесенко: «За допомогою періодичних обмежень на самі різні українські товарні групи вона показує, що ми постійно будемо зіштовхуватись з серйозними проблемами і нести збитки. Це сигнал не тільки нашому уряду чи президенту. Це сигнал усьому українському бізнесу, який працює чи бажає працювати на російських ринках. … Переконуйте владу, що Митний союз для України необхідний» [20, с.2].

Ситуація, що складається сьогодні, наприклад, у газовій сфері також диктує необхідність побудови в Україні газового ринку на європейських принципах, а це зокрема передбачає лібералізацію імпорту газу. А цього неможливо зробити без реформування «Нафтогазу України» і передачі функції системного оператора по управлінню національною ГТС «Укртрансгазу». Таким чином, звична функція «ручного управління» газовим господарством, яка так до вподоби багатьом чиновникам у «Нафтогазі», автоматично відпаде. Разом з тим, як вважають експерти, поступово в енергетичній сфері утверджуватиметься модель, яка дозволить Євросоюзу успішно протистояти амбіціям російського «Газпрому» [15, с.9]. Не випадково, і президент В. Янукович, виступаючи нещодавно в ООН, наголосив: Україна буде робити акцент на необхідності адекватного реагування «на нові виклики і загрози безпеці, зокрема енергетичні» [24, с.3].

Зважаючи на складність сучасної економічної й геополітичної ситуації в Центральній та Східній Європі, європейським політикам у взаєминах з Україною, на нашу думку, слід бути більш конкретними і іноді, навіть, відповідальними. А Україні, у свою чергу, на європейському напрямі зовнішньої політики (як і на російському), слід завжди залишати, будучи відповідальним й самодостатнім актором, певний policy space, тобто реальне поле для маневру по всіх азимутах політики. Адже, як слушно відзначив урядовий уповноважений з питань євроінтеграції Валерій Пятницький, відстоюючи власні національні інтереси, ми «не можемо бути весь час хлопчиками для биття» [26, с.7].

На жаль, як і в попередні роки, європейські політики (а особливо представники бюрократичних кіл у Брюсселі) бажають мати справу або ж з українськими олігархами, або з підвладними їм політиками. Однак, на думку багатьох оглядачів, вони фактично ігнорують суспільство, яке у своїх кращих намаганнях воліє сформувати і захистити демократичний лад в Україні. Такий стан коливань і невизначеності не може зберігатися дуже довго. Ось як змальовує неоднозначну й суперечливу ситуацію, що складається сьогодні, відомий політолог Вадим Карасьов. На думку експерта, «модель глобалізації, в яку 20 років була вписана Україна, формувала особливий тип політичного режиму. Він характеризується неформальним союзом західної еліти та українських і російських олігархів. Чому? Бо наші давали метал. Путін – газ. Але сьогодні Європі треба менше газу. … Путін уже не потрібен. Українській владі кажуть: «Ви не вмієте керувати країною, …ми розриваємо з вами угоду». Зараз західним елітам треба створювати союз із нашими громадянами, а не олігархами. А ми підходимо до межі, коли: або проведемо політичні й економічні реформи і вибудуємо в себе європейські відносини, або «з'їмо» європейську перспективу» [11, с.12].

Ще 11 років назад згадуваний вище В. Горбулін висловився за втілення у життя політичної формули, яка не втратила актуальність і сьогодні: «Збудуємо Європу в Україні». Розкриваючи її зміст, він підкреслив: слід запропонувати суспільству «програму прагматичного патріотизму, яка передбачає не втечу від Європи і не принизливе тупцювання «бідного родича» на порозі Європи, а дасть змогу побудувати Європу в Україні. І кожному з нас захочеться жити в цій країні, і жити гідно, комфортно і безпечно» [7, с.2].

Висновки.

1. В умовах серйозних зовнішньополітичних викликів початку XXI ст. базовою для України могла стати модель держави «середньої ваги» (middle power), яка б у Центральній і Східній

Європі відігравала помітну роль, спираючись на продуктивне партнерське співробітництво насамперед з країнами-сусідами, які вже стали частиною новітньої об'єднаної Європи.

2. В Європейському Союзі, як вважають зацікавлені експерти (їх думки викладені на сторінках таких видань як «День», «Дзеркало тижня», «Країна») поки що, на жаль, фактично відсутня продумана і дієва тактика щодо України. Причину цього аналітики вбачають зокрема і в тому, що у Брюсселі немає і ніколи не було однозначного розуміння логіки розвитку міждержавних взаємин на пострадянському просторі.

3. Сьогодні у весь зріст постає проблема пошуку власної ідентичності для України в Європі і у світі. Аналізуючи результати соціологічних опитувань стосовно підтримки того чи іншого вектору зовнішньої політики, можна констатувати значну відмінність щодо зовнішніх пріоритетів у експертів (вони переважно підтримують західний напрям) і у пересічних громадян, котрі вагаються між орієнтацією на Росію та європейським вектором міжнародної політики України.

4. Усе це робить двоїстою й невизначеною політику офіційного Києва на європейському напряму. Однією з проблем, яка є «незмінною константою» у дискусіях між Україною та ЄС, залишається вірність суспільства й особливо влади демократичному вибору. Конче необхідне проведення внутрішньої європейської політики України по усіх напрямках. В аналітичних коментарях зазначається, що це ключове питання спроможності (чи неготовності) усього нашого суспільства до продуманих та організаційно обґрунтованих глибинних соціальних, економічних і зовнішньополітичних реформ у середньостроковій перспективі.

Бібліографічні посилання:

1. **Бєлєнок О.** Соціально-структурні чинники ставлення населення до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі / О. Бєлєнок // Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 112-118.

2. Більш ніж сусіди. Розширений Європейський Союз та Україна – нові відносини. –Київ-Варшава : Міжнародний фонд Відродження», 2004. – 106 с.

3. **Власенко В. І.** Українська преса як фактор впливу на міжнародну діяльність держави (проблеми становлення і розвитку відносин України та НАТО у 90-х роках) / Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук за спец. 10. 01. 08. – Журналістика / В. І. Власенко. – К., 2000. – 18 с.

4. **Гавел В.** Украина сбивается на обходной путь / В. Гавел, Д. Туту, Р. Вайцзеккер та ін. // День. – 2010. – 24-25 декабря. – С. 3.

5. Геополітичні орієнтації населення і безпека України. За даними соціологів / Упорядник М. О. Шульга. – К. : «Бізнесполіграф», 2009. – 88 с.

6. **Головаха Є.** Європейський вибір України у дзеркалі громадської думки / Є. Головаха, Т. Телічко // Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. –С. 90-101.

7. **Горбулін В.** Через роки, через відстані… Держава та особистість / В. Горбулін / Вибрані публікації, інтерв'ю та виступи. – К. : Саммит-книга, 2006. – 306 с.

8. **Довженко О.** Можно ли перепрыгнуть через Би-Би-Си? / О. Довженко // День. – 2010. – 24-25 декабря. – С. 19.

9. **Жугай В.** Концепції функціонування якісної преси в Україні / В. Жугай // Вісник Львів. Ун-ту. – Серія журналістики. 2001. – Вип. 21. – С. 145-153.

10. **Ильченко С.** Россия трудоустроит очередного германского канцлера / С. Ильченко // Комментарии. – 2012. – 31 августа. – С. 19.

11. **Карасьов В.** Народ утомився обирати між гіршим і ще гіршим / В. Карасьов // Країна. – 2012. – 11 жовтня. – С. 9-12.

12. **Кулик В.** Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки / В. Кулик . – К.: Критика, 2010. – 655 с.

13. **Кутуєв П.** Соціальна реальність і трансформації XX століття: між концепціями та утопіями / П. Кутуєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2012. – №3. – С. 68-76.

14. **Лазарева А.** Велика московська стіна французьких політиків / А. Лазарева // Український журнал. – 2012 – №4. – С. 32-33.

15. **Марунич Д.** Украинский рынок газа: От союза советского к союзу европейского / Д. Марунич // Зеркало недели. – 2012. – 29 сентября-5октября. – С. 9.

16. **Матіїв Т.** Парадокси Східної Європи / Т. Матіїв // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2007. – Число 50. – С. 49-53.

17. **Мошес А.** Інтерв'ю в рамках аналітичної публікації «Рік після Харківських угод. Чи покращились українсько-російські відносини?» / А. Мошес // День. – 2011. – 10-11 червня. – С. 3.

18. Мысли неглупых людей // Корреспондент. – 2012. – 21 сентября. – С. 30.

19. **Охман К.** Геополітика та Східна Європа / К. Охман // Nowa Europa Wschodnia / Українська

версія журналу. –Вип. І. – Статті 2008-2010. – К., 2011. – С. 7-11.
20. **Полищук А.** Ввоз и ныне там. Украина и Россия могут поставить точку в торговых конфликтах / А. Полищук // Известия в Украине. – 2012. – 28 сентября. – С. 1-2.
21. **Путин В.** Проектная мощность / В. Путин // Известия в Украине. – 2011. – 5 октября. – С. 4.
22. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992-2010 років. Додаток // Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – С. 482-625.
23. **Сидорук Т.** Політика сусідства Європейського Союзу у Східній Європі: модель інтеграції без членства / . – Львів: ПАІС, 2012. – 444 с.
24. **Сирук М.** Ооновские инициативы В. Януковича / М. Сирук // День. – 2012. – 28-29 сентября. – С. 3.
25. **Сівець М.** Резолюція Європарламенту з українського питання / М. Сівець // День. – 2011. – 24-25 червня. – С. 2.
26. **Сколотяный Ю.** Валерий Пятницкий: «Мы – часть международного торгового пространства и отсекать себя от него не собираемся» / Ю. Сколотяный // Зеркало недели. – 2012. –29 сентября-5октября. – С. 1,7.
27. **Чалий В.** Інтерв'ю в рамках аналітичної публікації «Імперія хоче їсти» / В. Чалий // День. – 2012. – 17-18 серпня. – С. 4.
28. **Шептицький А.** Інтерв'ю в рамках аналітичної публікації «Імперія хоче їсти» / А. Шептицький // День. – 2012. – 17-18 серпня. – С. 5.
29. **Шестакова К.** Євроінтеграція України очима експертів / К. Шестакова // Український журнал. – 2012. – №4. – С. 10-11.
30. **Шіммельфенніг Ф.** Європеїзація Центральної та Східної Європи / Ф. Шіммельфенніг, У. Зедельмаєр. – К. : ВП «Юніверс», 2010. – 288 с.
31. **Шубін С. П.** Взаємозв'язок засобів масової інформації з виникненням політичних конфліктів (на прикладах публікацій газети «Дзеркало тижня» за 2002 рік) / С. П. Шубін // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Вип. 10. – Політичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2002. –С. 99-101.

УДК: 329. 7:172. 15:342.1

Н. В. Горло

НАЦІОНАЛІЗМ ЯК ФАКТОР ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ ІРЕДЕНТИСТСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ РУХІВ

Етнічний націоналізм розглядається як політична доктрина, яка створює підґрунтя для формування іредентизму. Метою іредентистських національних рухів є об'єднання груп одного народу, які розділені кордонами між кількома державами. Іредентизм активізується у період національно-визвольних змагань, а в умовах незалежності стає напрямом зовнішньої політики держави.
Ключові слова: нація, націоналізм, етнічний націоналізм, іредентизм.

Этнический национализм рассматривается как политическая доктрина, создающая основу для формирования ирредентизма. Целью ирредентистских национальных движений является объединение групп одного народа, которые разделены границами между несколькими государствами. Ирредентизм активизируется в период национально-освободительной борьбы, а в условиях независимости становится направлением внешней политики государства.
Ключевые слова: нация, национализм, этнический национализм, ирредентизм.

Ethnic nationalism is considered as a political doctrine that creates the basis for the formation of irredentism. The purpose of the national irredentist movements is the unification of one nation's groups that are separated by borders between several states. Irredentism is activated during the national liberation struggle and becomes the direction of state foreign policy in independence.
Keywords: nation, nationalism, ethnic nationalism, irredentism.

© Н. В. Горло, 2012

На світовий розвиток у минулому та у сучасності значний вплив справляє націоналізм як політична доктрина, яка обґрунтовує необхідність інтеграції суспільства на основі культурно-

етнічних або політичних чинників. Дослідження світового досвіду становлення націй актуальне для України з огляду на те, що націотворення характеризується окремими спільними рисами.

Націоналізм вже давно став предметом наукового дискурсу. У політичних дослідженнях він найчастіше аналізується не як абстрактна теорія з чітким набором положень (цьому перешкоджає відсутність однозначності у тлумаченні термінів «нація», «національна ідентичність»), а саме як політична ідеологія і доктрина, зміст якої визначається умовами соціальної дійсності і яка виступає керівництвом до політичної дії. Іредентизм як національний рух вивчений краще в історичному аспекті, аніж у сучасності, можливо, тому, що у сьогоденні іредентистські наміри досить рідко досягають мети. Націоналізм і іредентизм досліджуються в етнополітології, де іредентизм наводиться переважно в класифікаціях націоналізму як одна з його форм. Саме в такому аспекті іредентизм і націоналізм розглядають російські дослідники А. Аклаєв, В. Тураєв, Ю. Шабаєв, А. Садохін, представники англосаксонських суспільних наук М. Гайдман, К. Симон-Симоналевич, Е. Сміт, німецький дослідник П. Альтер. Значно ширше іредентизм і націоналізм розглянув англійський дослідник Е. Ґелнер, який пов'язав з іредентизмом дві стадії в утворенні національних держав.

На наш погляд, існуючі підходи звужують розуміння іредентизму як форми націоналізму, адже науковці пропонують розглядати іредентизм (як в історичному контексті, так і в сьогоденні) тільки як явище з інтеграційним потенціалом. З огляду на наявність іредентистської політики в деяких сучасних державах, іредентизм потребує більш детального вивчення як суперечливе явище, яке може мати різну направленість, тому що ця політика зачіпає територіальні інтереси сусідніх держав. Як шлях самовизначення етнічних груп він, безумовно, розвивається в руслі націоналізму, тож потрібно дослідити, якого саме потенціалу йому надає націоналізм як політична ідеологія.

Дослідження даної проблеми стикається з методологічними труднощами, пов'язаними з відсутністю конвенціонального визначення націоналізму. Він визнається як багатосторонній феномен суспільного життя і проявляється як ідеологія, національний рух, форма суспільної свідомості. За науковцем визнається право досліджувати націоналізм у тому контексті, який йому пропонує конкретна політична ситуація. В. Тураєв визначає націоналізм як своєрідну колективістську ідею, засновану на визнанні пріоритетності спільних інтересів нації по відношенню до прав людини, етнічних цінностей, класових особливостей і т. п. [9, с.82]. Е. Сміт розглядає націоналізм як «ідеологічний рух за досягнення й утвердження незалежності, єдності та ідентичності від імені населення, яке, за задумом кількох своїх членів, має становити реальну або потенційну «націю»» [8, с.81]. Отже, націоналізм як політичний принцип втілюється у доктрині, яка формує програму дій. Безумовно, націоналізм проявляється і як колективне почуття людей, які складають одну націю.

Усі концепції націоналізму, попри їх несхожість, розглядають націю як інтегроване утворення, яке, проте, базується на різних об'єднувальних чинниках – політичних або етнічних. Особливістю націоналізму є те, що у конкретній політичній ситуації його зміст визначають політичні еліти, які пропонують певну модель нації. Слушно зауважує Л. Нагорна, що «поняття «нація» постійно набуває певного емоційного забарвлення залежно від особистих уподобань і політичної кон'юнктури» [7, с.162]. Кожна модель нації пропонує певний спосіб визначення належності до нації. Нація як політична спільнота має територіально-політичний зміст, тому що включає представників усіх етносів, які проживають у державі. Етнічна нація є гомогенною культурно-мовною спільнотою; належність до неї не залежить від вибору індивіда. Відповідно до двох розумінь нації розрізняють дві форми націоналізму – громадянський, або державний, і культурний, або етнічний. Громадянський націоналізм практично тотожний патріотизму як моральному і політичному принципу, в основі якого лежить любов до Батьківщини і свого народу, відданість їм, гордість за його минуле і сьогодення та готовність захищати інтереси громади. Культурний націоналізм розглядає націю як спільноту, для якої характерна єдність походження, спільна історія, культура, мова.

Націоналізм як політична ідеологія проеціюється на політичну практику, у якій сфера його застосування дуже широка. Під гаслами націоналізму можливе як розгортання національно-визвольних рухів, які створюють загрози для цілісності поліетнічної держави, так і «збирання» етнічних земель у кордонах однієї держави. Подвійну природу у націоналізмі вбачає російський дослідник В. Малахов, який дає таке визначення націоналізму: «ідеологія, яка легітимізує (виправдовує і обґрунтовує) зусилля по інтеграції або дезінтеграції держав» [6, с.5]. На його думку, один вектор націоналізму вказує у бік здобуття суспільної єдності, тобто цей націоналізм виходить від держави; другий вектор направлений проти держави, цей націоналізм виходить від культурно-етнічних груп, які прагнуть до політичного суверенітету.

Український дослідник Г. Касьянов також визначив два напрями націотворення – інтеграція

і дезінтеграція. Інтеграційний напрям полягає у необхідності реалізації для держави-нації важливого завдання політичної, економічної, соціальної, культурної інтеграції населення. Завдання інтегрувати населення, тільки вже як однорідну етнічну групу, стояло перед політичними елітами тих народів, які були «розділені» між різними державами. Саме таке завдання вирішували німецькі та італійські політики, об'єднуючи націю. З іншого боку, для імперій у XIX – на початку XX століття виникла проблема дезінтеграції, пов'язана з прагненнями етнічних груп до самовизначення. Він зазначив, що «інтеграційні (доцентрові) та дезінтеграційні (відцентрові) тенденції також утілювалися як на рівні цілеспрямованої політики, так і виникали унаслідок незапрограмованої взаємодії «об'єктивних» чинників» [5, с.111]. Отже, підтверджується подвійна природа націоналізму. Багатоликість націоналізму дає підстави стверджувати про його інструментальний характер і «зручність» у використанні політичними діячами, які політизують дане поняття і надають йому бажаного змісту в залежності від задекларованих цілей. Тож не дивно, що різний контекст практичної дії націоналізму формує широкий діапазон його оцінок, який простягається від схвалення інтегруючого потенціалу націоналізму до повного неприйняття як деструктивного явища.

«Епоха націоналізму», яка, за висловом Е. Гелнера, наступила в Європі у XIX ст., породила розвиток численних національно-визвольних рухів, що призвело до утворення національних держав. Е. Сміт у роботі «Національна ідентичність» [8] розглянув два типи «етнічного ядра», навколо якого можливе перетворення етнічної групи в націю: латеральний (горизонтальний) і демотичний (вертикальний). Латеральний тип представлений аристократією і вищим духівництвом, тобто обмежується верхнім прошарком суспільства; почуття спільної етнічної належності пов'язане з почуттям спільності інтересів цієї верстви. Панівна етнічна група інкорпорує підлеглі етноси різними способами: політичними, економічними, культурними та іншими. Демотичний тип «етнічного ядра» представляє собою етнічну групу, яка перебуває у складі імперії; у цій групі етнічна культура проникає в усі верстви суспільства і об'єднує їх навколо спільного історичного минулого і традицій. Демотичні групи перетворюються на національні в умовах суспільно-політичних трансформацій, коли заявляють про свою самобутність і виборюють незалежність. В обох випадках націоналізм як колективна ідея здатна виступити мотиватором практичних дій політичних еліт з метою перетворення суспільства на інтегроване утворення – націю.

Етнічні групи, які представляли «демотичне ядро», відчували себе пригнобленими і, маючи низький політичний статус, прагнули підвищити його – від здійснення самоврядування в межах автономії до формування власної незалежної держави. На основі «демотичного ядра» сформувалася Грецька держава. Грецький народ, перебуваючи у складі Османської імперії, виборов незалежність у 1830 р. Національно-визвольний грецький рух передбачав возз'єднання грецького народу в кордонах національної держави. Прагнення до об'єднання в єдиній державі так званого «розділеного» народу, окремі групи якого перебувають у межах різних держав, отримало назву «іредентизм». Він виступає одним зі шляхів самовизначення етнічних груп. А. Р. Аклаєв зазначає, що «під етнічним іредентизмом розуміються об'єднувальні або возз'єднувальні рухи етнічних груп, які розділені державними кордонами між двома або кількома державами» [1, с.159]. Важливою умовою іредентизму є наявність власної національної держави у більшої частини «розділеного» народу.

Термін «іредентизм» виник в Італії наприкінці XIX ст. і пов'язувався з діяльністю політичної партії «Italia irredenta» – «незвільнена Італія». Ця політична партія вимагала приєднання до Італії всіх земель, які перебували під іноземним пануванням і населення яких розмовляло італійською мовою. Іредентизм підкріплювався так званим «принципом національності», тобто ідеями об'єднання в одній державі територій, населення яких розмовляє однією мовою, і проведення державних кордонів згідно з лінгвістичними. Італійські патріоти поєднали даний принцип з ідеєю народного суверенітету і правом народу самому розпоряджатися власною долею [4, с.5,6]. Однак в Італії до іредентистського руху сформувалося неоднозначне ставлення. Використання терору, приписувана іредентистам мета повалення монархії визначили негативну оцінку діяльності іредентистів.

Іредентизм як шлях самовизначення етнічних груп має об'єктивні підстави для появи і розвитку, тому що в історичному контексті виникнення «розділених» народів зумовлене розширенням ареалів розселення етнічних груп і зміною державних кордонів внаслідок територіальних завоювань, появи чи розпаду держав, що породило взаємні територіальні претензії між державами. Даний аспект вивів проблему іредентизму на міжнародний рівень. Крім об'єктивних чинників, іредентизм підживлюється суб'єктивними причинами, адже проблема «розділеності» активно артикулюється політиками, які у політичній діяльності переслідують раціональні цілі і тому декларують необхідність відновлення історичної справедливості і

повернення до складу держави етнічних родичів, які компактно проживають на суміжних територіях у сусідніх державах. Наприклад, сьогодні до «розділених» народів у Східній Європі можна віднести румунів (з претензіями Румунії до Молдови), угорців (іредентистські настрої угорських політиків стосовно угорців, які проживають у Словаччині, Румунії і Воєводині).

Виникнення іредентизму як стратегії і політичного руху стає можливим саме на базі націоналізму як колективної ідеї. Іредентизм є одним із практичних втілень націоналізму і діяльністю, заснованою на його ідеях, адже прагнення і рух за об'єднання/возз'єднання «розділеного» народу якнайкраще сполучаються з ідеєю соціальної інтеграції, яку пропонує націоналізм. Але виникає питання: з яким розумінням нації, втіленим у націоналізмі, корелює іредентизм як практична діяльність, – як етнічної чи політичної спільноти? Який націоналізм породжує появу іредентизму? Очевидно, іредентизм як один із шляхів самовизначення етнічної групи розвивається на базі етнічного націоналізму, який передбачає інтеграцію народу на основі спільної історії, мови, культури. Дуже часто етнічний націоналізм притаманний тим народам, які тривалий час перебували під владою інших держав, територіально «розпорошені» і тільки починають процес державотворення. Л. Нагорна зауважує, що до мовно-культурного змісту поняття «нація» особливо тяжіли ті центральноєвропейські і східнослов'янські народи, які втратили власну державність, потрапивши в залежність від більш сильних сусідів [7, с.160].

Саме на важливій ролі іредентизму як необхідного етапу у формуванні національної держави наголошував Ернест Ґелнер у роботі «Пришестя націоналізму. Міфи нації і класу»(1991 р.). Він створив теорію націоналізму, спираючись на популярний нині цивілізаційний підхід до вивчення історії людства. Науковець розглядає націоналізм у контексті значущих змін в економічній, культурній і політичній сферах суспільства. Е. Ґелнер аналізує традиційне аграрне суспільство, для якого націоналізм не характерний, і модерно-індустріальне суспільство, у якому саме націоналізм виступає у ролі інтегруючого начала, а культура визначає межі держав. Досліджує п'ять стадій переходу від аграрних суспільств до національних держави, з-поміж яких найбільший інтерес в контексті нашого дослідження викликають друга і третя. Друга стадія має назву «націоналістичний іредентизм», охоплює період з 1815 по 1918 рр. і характеризується появою націоналістичної ідеї, яка висувається як політичний принцип. На цій стадії втілюється в життя формула «одна культура – одна держава». У такій державі, за висловом Е. Ґелнера, «кожна культура буде розвиватися під власним політичним дахом, а держава і уряд будуть вважатися законними тільки у тому випадку, якщо вони представляють конкретну культуру, охороняють її і дбають про її процвітання» [3]. Науковець визнав, що іредентизм, «будучи безумовно впливовим, не був при цьому всемогутнім». На цьому етапі з'явилося декілька нових буферних держав на Балканах, відбулося об'єднання Німеччини, Італії, окремі зміни в Скандинавії і Нідерландах.

Третя стадія визначається як «тріумф і поразка націонал-іредентизму». Її початок пов'язаний з Першою світовою війною, а змістом цієї стадії є розпад багатонаціональних імперій і поява на базі національного принципу ряду більш дрібних держав, «і кожна заявляє про свій намір вести по особливому національному шляху ту етнічну групу, з якою вона ототожнюється». Поразку націонал-іредентизму Е. Ґелнер пов'язує з появою у нових політичних одиницях проблеми національних меншин, гострота якої посилювалася тим, що нові меншини, ті, які щойно отримали цей статус і «всі супутні іредентистські настрої», у минулому входили до складу етнічних або лінгвістичних груп, культура яких була домінантною. За висловом Е. Ґелнера, «новий статус виявився для них незвичним і викликав природне обурення і спротив» [3]. Ці групи шукали покровительства у своєї держави, яка покликана захищати їх культуру. Мета націонал-іредентизму – досягти співпадіння культурно-лінгвістичних кордонів з політичними, чого можна досягти різними шляхами, одним з яких є зміна політичних кордонів таким чином, щоб культурно-споріднені спільноти опинялися разом.

Націоналізм як політична доктрина надає ідейного спрямування іредентистським рухам. А. Р. Аклаєв визначає іредентизм як різновид націоналізму і національних рухів [1, с.449]. Співвідношення іредентизму і націоналізму розглянув В. Тураєв, який відзначив, що стосовно держави націоналізм може бути сепаратистським – ставить своєю задачею відокремлення від існуючої держави, реформаторським – прагне надати вже існуючій державі більш національного характеру, і іредентистським – спрямованим на об'єднання кількох держав або приєднання частини однієї держави до іншої [9, с. 83]. На нашу думку, сепаратистський і іредентистський націоналізми перебувають у взаємозалежності. Якщо етнічна група у державі є національною меншиною і зазнає утисків, як шлях самовизначення може обрати іредентизм, тобто приєднання до сусідньої держави, створеної етнічною більшістю. У цьому випадку їх прагнення буде неминуче розглядатися владою держави, у якій вони перебувають, як сепаратистське, тобто таке, що загрожує цілісності державних кордонів.

Однак якщо реформаторський націоналізм розвивається всередині і на благо держави, сепаратистський – всередині держави, але загрожує її цілісності, то націоналізм у формі іредентизму є унікальним явищем, яке проявляється як у внутрішньодержавному, так і в міжнародно-політичному контексті, і, відповідно, має подвійний характер. Іредентистський націоналізм, ініційований національною меншиною, буде неуспішним без підтримки з боку «одержавленої» більшості. Влада держави, у якій проживає етнічна більшість «розділеного» народу і до якої хоче приєднатися меншість, сприйматиме такі прагнення як доцільні, отже, бути надавати їм підтримку. Історична практика свідчить про те, що іредентизм найчастіше ініціюється більшою частиною «розділеного» народу. У цьому випадку він отримує статус зовнішньополітичного курсу держави, який декларує об'єднання груп «розділеного» народу в одній державі. Специфічною рисою іредентизму є його спирання на гасла відновлення історичної правди і історичної справедливості.

Ю. Шабаєв і А. Садохін досліджують етнічний іредентизм як одну з форм радикального націоналізму поряд з агресивним етнічним націоналізмом і етнічним сепаратизмом. Іредентизм розглядається як різновид етнічною уніонізму, який полягає у прагненні до об'єднання в одній державі розрізнених етнічних анклавів. За визначенням дослідників, іредентизм «проявляється тоді, коли частина етносу вже має власне державне утворення, а інші його частини знаходяться за межами даної держави або політичної автономії» [10, с.73]. Отже, ці дослідники визнають радикальний характер іредентистських рухів.

Співвідношення націоналізму і іредентизму знайшло відображення у типології націоналізму, запропонованій американським дослідником польського походження К. Симон-Симоналевичем. Критерієм типологізації є мета, яку переслідують національно-визвольні рухи. Він розрізняв націоналізм більшостей (представлений державою, політичними партіями, є чинником міжнародної політики) і націоналізм меншостей, які ініціюють національно-визвольні рухи за культурне і політичне визволення. Він виділяв два види націоналістичних рухів – рухи меншин, які мають мету самозахисту, самозбереження національної спільноти, і визвольні рухи – за досягнення незалежності. Одним з типів руху меншин є іредентистські рухи [5, с.197].

Іредентизм відображений у класифікації німецького науковця П. Альтера, який виділяв два типи націоналізму: націоналізм рісорджименто і інтегральний націоналізм. Націоналізм рісорджименто полягає у політичному об'єднанні великих суспільних груп, утворенні націй і національних держав. Цей націоналізм поділяється на об'єднавчий і роз'єднавчий. Мета об'єднавчого націоналізму – створення національної держави через об'єднання розділених частин. До нього П. Альтер відносив італійський і німецький національні рухи. Роз'єднавчий націоналізм, який прагне вичленити націю з багатонаціонального династичного державного утворення, представлений грецьким, фінським і ірландським національними рухами. На думку науковця, обидва види націоналізму рісорджименто були присутні у польському національному русі [2, с.513]. На наш погляд, роз'єднавчий націоналізм є важливим елементом і початковою дією об'єднання «розділеного» народу, адже грецький іредентизм почався саме з визволення грецького народу від влади Османської імперії, а потім передбачав об'єднання усіх представників грецького народу. Грецький національний рух за об'єднання отримав власну назву – «енозіс».

Власну класифікацію націоналізму як руху запропонував Е. Сміт. В якості критерію виступають умови, які впливають на виникнення руху і його мету. Дослідник розглядає рухи, які виникли до чи після здобуття незалежності. Цей критерій було застосовано до двох видів нації – громадянсько-територіальної і етнічно-генеалогічної. Для першого виду націй характерні антиколоніальні рухи перед здобуттям незалежності і інтеграційні після цього, а для другого виду – сепаратистські і діаспорні рухи перед здобуттям незалежності і іредентистські і глобалістські («пан»-рухи) в умовах незалежності [8, с.90]. Іредентистські рухи переслідують мету приєднати до держави своїх етнічних родичів, які перебувають поза межами кордонів «етнічної нації». Е. Сміт чітко визначає іредентизм як напрям державної політики, і наголошує на його інтеграційній ролі. Однак попередні класифікації показали, що він часто розвивається на стадії виборювання незалежності.

Співвідношення націоналізму і іредентизму доцільно проілюструвати на прикладі грецького іредентизму, який проявився як на стадії боротьби за визволення від імперської влади, так і у незалежній державі як зовнішньополітичний курс. Іредентистські рухи у Греції тісно пов'язувалися з «македонським» і «кіпрським» питаннями, тому що після здобуття незалежності від турецьких завойовників окремі групи грецького населення залишалися в Османській імперії. Грецькі політики декларували, що вони виражають прагнення греків Кіпру і Македонії, з одного боку, і жителів материкової Греції, з іншого, до об'єднання. Населенням іредентистські наміри влади сприймалися схвально. Фактично на ціле століття, з часу появи незалежної Греції у 1830 р. і до 20-х рр. XX ст., іредентизм став одним з пріоритетних напрямів

зовнішньої політики держави і змушував уряд вирішувати це питання різними шляхами, аж до військового протистояння з Туреччиною з приводу територіальних суперечок.

Позитивному ставленню населення до іредентистських гасел сприяла проведена правлячими групами політика актуалізації історичної пам'яті. Звернення до історичного минулого має не тільки пізнавальні цілі, але й суто прагматичні, тому що посилює колективну солідарність індивідів. Цьому сприяють міфи про походження етносу, «золотий вік», особливу історичну місію. Г. Касьянов відзначає, що «міф є обов'язковим, невід'ємним елементом націоналістичного світогляду, він виконує цілу низку важливих ідеологічних функцій, передусім, функцію об'єднання, інтеграції етнічної групи чи нації» [5, с.151]. Слушно зауважує В. Шнірельман, що «люди вибудовують і конструюють минуле, по-перше, виходячи з оточуючої їх соціополітичної дійсності, а по-друге, для того, щоб, спираючись на це інтерпретоване відповідним чином минуле, висувати проекти на майбутнє» [11, с.161]. Проектом грецького майбутнього була доктрина «великої держави», сформована у Греції в 1910-х рр., яка передбачала приєднання до складу Греції усіх земель, на яких проживав грецький народ. Доктрина апелювала до славних сторінок минулого, зокрема, великих територіальних завоювань, культурного розквіту, розвитку демократії. У доктрині «великої держави» наголошувалося на значимості територіального фактору, який підтверджував високий територіальний статус грецького народу. Ідея «великої держави» у Греції передбачала об'єднання грецького народу у державі, яка б повторювала кордони Візантійської імперії, яка свого часу включала Македонію, Фессалію, Фракію, Епір, Крит, Кіпр, острови Егейського моря і частину турецьких земель.

Доктрина «великої держави», безумовно, містить ознаки міфу, адже спирається на гіперболізовані факти з історії народу і конструюється для досягнення такої етнополітичної мети, як об'єднання «розділеного» народу в межах однієї держави. В. Шнірельман вважає, що «групове сприйняття світу, засноване на колективних ідеях, повсюдно відзначається рисами ірраціоналізму» [11, с.166]. Частково погодимося з цим твердженням, адже нераціональними можна вважати прагнення політиків змінити історичну правду і надати доктрині «великої держави» статусу незмінної беззаперечної догми. Однак сама мета конструювання доктрини великодержавності цілком прагматична і раціональна – виправдати територіальні домагання і отримати підтримку народу. Доктрина відіграє інструментальну роль, тому що надає іредентистським прагненням влади логічної завершеності і концептуалізації, дозволяє елітам мобілізувати громадськість на підтримку своїх цілей.

Іредентизм як прагнення до об'єднання «розділеного» народу базується на уявленні про кровну, мовну, культурну спорідненість цього народу, що узгоджується з поглядами примордіалістів на націю, але на практиці іредентистські рухи керуються політиками, які переслідують прагматичні цілі, що більшою мірою вписується в інструменталістську парадигму націотворення. Дійсно, історичні приклади свідчать про те, що засобами іредентистської державної політики відбувається цілеспрямоване формування етнічної нації. Звісно, при цьому політики прагнуть досягти декількох цілей, у тому числі й отримання дивідендів для себе (голоси виборців, високий рейтинг, престиж). Як зауважує Г. Касьянов, «етнічні та національні спільноти є найкращими і найзручнішими одиницями, в рамках яких еліти здобувають масову підтримку в постійній боротьбі за владу, багатство та престиж» [5, с.83].

Однак іредентизм, незважаючи на потужне ідейне підґрунтя, досить рідко досягає мети. Слушно зауважив Е. Ґелнер, що іредентизм у більшості випадків приречений на невдачу, тому що дуже складно задовольнити одночасно прагнення всіх етнічних груп [3]. Саме тому на початку XXI століття «македонське» і «кіпрське» питання залишаються так само актуальними для Греції, як і сто років тому. Після розпаду Югославії з появою Македонії сформувалися взаємні територіальні претензії між Грецією і Македонією. У назві Македонії греки вбачають посягання на їхню історичну спадщину, адже одна з північних провінцій Греції має таку ж назву. Напруженими залишаються відносини Греції з Туреччиною, у тому числі з кіпрського питання. Греція як активний учасник європейських інтеграційних процесів ставить перед Туреччиною умовою вступу в ЄС надання поступок в кіпрському питанні.

Е. Ґелнер прогнозував для держав колишнього соціалістичного табору розвиток націоналізму, в умовах якого «буйним квітом розквітне безвідповідальний іредентизм, який приведе до виникнення нових політичних одиниць, де будуть розіграні у менших масштабах (і, відповідно, у більш гострій формі) етнічні конфлікти, породжені розвалом імперії» [3]. Наприклад, таким є етнічний конфлікт між Киргизією і Таджикистаном за спірну територію – анклав Ворух у Баткенському районі Киргизії, де компактно проживають таджики. Прикладом міждержавного конфлікту є конфлікт між Вірменією і Азербайджаном щодо Нагорного Карабаху. Для України проблема іредентизму пов'язана з Кримом, значну частину населення якого складають етнічні росіяни. Політики з проросійською орієнтацією декларують мету приєднання даного регіону

до Росії. І хоч у даному випадку регіон не має безпосередніх кордонів з Росією, іредентистські заклики спираються на історичні умови розвитку Криму і підтримку вимог російськими політиками.

Таким чином, іредентизм і націоналізм перебувають у прямій залежності. Націоналізм як ідеологія, яка створює ідейне підґрунтя для національно-визвольних іредентистських рухів або перетворює іредентизм на один з пріоритетних напрямів зовнішньої політики держави, проявляється саме як культурний (етнічний). Як і націоналізм, іредентизм є досить суперечливим явищем, яке також оцінюється неоднозначно: з одного боку, іредентистські наміри цілком вписуються у право етнічних груп на самовизначення, з іншого боку, порушують проблему зміни державних кордонів і цілісності державної території. Для держави, яка сама ініціює іредентистську політику і підтримує іредентистські наміри національної меншини у сусідній державі, іредентизм оцінюється позитивно з огляду на його значення для національної інтеграції. По-перше, в епоху націотворення він є важливим етапом у формуванні державної території, адже обґрунтовує необхідність «збирання» етнічних земель у кордонах однієї держави; по-друге, вже в умовах отриманої незалежності іредентизм перетворюється на один з важливих векторів зовнішньої політики держави, тому що виправдовує територіальні претензії держави. Інша ж держава, у складі якої перебуває національна меншина з іредентистськими намірами, буде розглядати іредентистський націоналізм як дестабілізуюче явище, яке створює загрозу для територіальної цілісності держави. У цьому випадку проявляється деструктивний потенціал іредентизму.

Проблема співвідношення націоналізму і іредентизму ставить перед дослідниками багато нових питань. У даному дослідженні іредентизм тлумачиться як рух, який базується на принципах етнічного націоналізму. Однак іредентистська зовнішня політика може декларуватися у тих державах, які формують політичну націю і де розвивається громадянський (державний) націоналізм. Саме тому темою окремого дослідження може стати дослідження проблеми: яким чином іредентизм вписується у зовнішньополітичну стратегію таких держав, яким є його ідейне обґрунтування тощо.

Бібліографічні посилання:

1. **Аклаев А. Р.** Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент / А. Р. Аклаев. – М. : Дело, 2005. – 472 с.

2. **Альтер П.** Звільнення від залежності і пригноблення: до типології націоналізму / П. Альтер // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-е вид. (перероб. і доп.). – К. : Смолоскип, 2006. – С. 507-525.

3. **Геллнер Э.** Пришествие национализма. Мифы нации и класса / Э. Геллнер // Путь: международный философский журнал. – 1992. – № 1. – С. 9-61. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://izbornik. org. ua/gellner/puti. htm

4. **Грушкин Д. В.** Право народов на самоопределение: идеология и практика: Материалы к семинару, 22-23 марта 1997 г., г. Москва / Д. В. Грушкин. – М. : Звенья, 1997. – 48 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://library. khpg. org/files/docs/prava. pdf

5. **Касьянов Г. В.** Теорії націй та націоналізму: монографія / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.

6. **Малахов В. С.** Национализм как политическая идеология: учебное пособие / В. С. Малахов. – М. : КДУ, 2005. – 320 с.

7. **Нагорна Л. П.** Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики / Л. П. Нагорна. – К. : Світогляд, 2005. – 315 с.

8. **Сміт Е.** Національна ідентичність: [пер. з англ.] / Е. Сміт. – К. : Основи, 1994. – 224 с.

9. **Тураев В. А.** Этнополитология: учебное пособие / В. А. Тураев. – М. : Логос, 2004. – 388 с.

10. **Шабаев Ю. П.** Этнополитология: учеб. пособ. для студ. вузов / Ю. П. Шабаев, А. П. Садохин. – М. : Юнити Дана, 2005. – 319 с.

11. **Шнирельман В. А.** Ценности прошлого: этноцентрические исторические мифы, идентичность и этнополитика / В. А. Шнирельман // Collegium. – 2005. – № 19. – С. 160-186.

УДК 141.7:316.42

С. І. Шкірчак

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВНА ВЛАДА В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ

Розглядається місце проблеми взаємодії громадянського суспільства і державної влади в програмних документах українських політичних партій першої чверті ХХ століття. Аналізуються причини домінування певних моделей взаємодії громадянського суспільства і державної влади. На прикладі програм політичних партій визначається специфіка розгляду концепції громадянського суспільства в українській політичній думці першої чверті ХХ століття.

Ключові слова: історія політичної думки України, політичні партії, програма політичної партії, громадянське суспільство, державна влада.

Рассматривается место проблемы взаимодействия гражданского общества и государственной власти в программных документах украинских политических партий первой четверти ХХ века. Анализируются причины доминирования определенных моделей взаимодействия гражданского общества и государственной власти. На примере программ политических партий определяется специфика рассмотрения концепции гражданского общества в украинской политической мысли первой четверти ХХ века.

Ключевые слова: история политической мысли Украины, политические партии, программа политической партии, гражданское общество, государственная власть.

The article deals with the problem of civil society and government interaction through the analysis of program documents of Ukrainian political parties of the first quarter of the twentieth century. The author examines the reasons of certain models of interaction between civil society and government dominance. The main emphasis puts on definition of the peculiarities of the civil society concept in Ukrainian political thought of the first quarter of the twentieth century using the examples of political parties' programs.

Keywords: history of political thought in Ukraine, political parties, program of political party, civil society, government.

© С. І. Шкірчак, 2012

Становлення багатопартійності в Україні на початку ХХ століття є доволі популярною темою в історичній та політичній науках. Зумовлено це різними чинниками: від необхідності відкриття раніше невідомих фактів української історії, до прагнення провести різноманітні паралелі між тенденціями розвитку багатопартійності минулого та сучасного. Враховуючи таку широту предметного поля, для наукових розвідок залишилося ще чимало напрямків, які потребують свого детального розгляду. Один із таких аспектів – це ретельний аналіз програмових документів політичних партій першої чверті ХХ століття в контексті еволюції української політичної думки.

Інтерес дослідників до програм українських політичних партій початку ХХ століття з'явився ледь не відразу після утворення перших партій в Україні. В цьому плані особливої уваги заслуговує праця В. Левинського «Селянство і соціялдемократія» [4], де автор аналізує аграрне питання в програмах політичних партій Європи, в тому числі й України. Вагомий внесок у дослідження програм українських політичних партій зробила і українська діаспора. Тут варто звернути увагу на роботи В. Андрієвського [1], Т. Гунчака та Р. Сольчаника [8, 9], М. Стахіва [7]. Серед сучасних українських дослідників виокремимо М. Кармазіну [3] та І. Михальського [5] (хоча, ясна річ перелік цими дослідниками не обмежується).

Помітно, що дослідники звертали свою увагу на висвітлення тих чи інших аспектів, які містяться у програмних документах. Враховуючи це, заслуговує на особливу увагу проблема висвітлення програмами політичних партій взаємодії громадянського суспільства та державної влади. Зважаючи на те, що концепція громадянського суспільства розроблялася вже не одне століття, аналіз програмових документів дасть можливість побачити місце та роль української політичної думки у формуванні та практичній реалізації даної концепції.

Таким чином, мета даної статті – простежити місце та роль взаємодії громадянського суспільства і державної влади, які закріплені в програмних документах українських політичних партій першої чверті ХХ століття.

На початку необхідно дати визначення поняттям: «громадянське суспільство» та «державна влада». Важливість з'ясування змісту вказаних понять полягає в тому, що автори програм з тих чи інших причин могли і не вживати вказані поняття, проте явища та процеси, які цими поняттями описуються, цілком могли бути в полі їхнього розгляду.

Отже, під громадянським суспільством розуміється спосіб облаштування суспільного життя шляхом самоорганізації членів суспільства задля реалізації та задоволення спільних інтересів та потреб. А державна влада – спосіб керівництва (керування) суспільством для якого характерна опора на спеціальний апарат примуса. Таким чином з одного боку маємо самоорганізовану систему з горизонтальними соціальними зв'язками між членами суспільства, з іншого боку ієрархічну систему з вертикальними соціальними зв'язками. Яким чином відбувається взаємодія та існування цих двох систем в межах держави (або недержавних формувань, в залежності від обраного типу ідеального суспільного ладу) на думку авторів програм політичних партій і є основним предметом нашого дослідження.

Також, ґрунтуючись на визначеннях громадянського суспільства та державної влади доцільно виокремити моделі взаємодії між ними:

1. Етатистська (модель, у якій перевага у вирішенні суспільних питань надається державній владі, яка здійснює контроль за якомога більшою кількістю сфер суспільного життя; громадянське суспільство або взагалі заперечується, або його роль зводиться до мінімуму).
2. Консенсусна (за такої моделі обидві сторони визнають один одного як рівноправних та важливих акторів соціального життя, тому взаємодія носить взаємопідтримуючий характер).
3. Конфронтаційна (модель, за якої сторони хоч і визнають один одного, але як мінімум одна із сторін вважає, що інша створює перепони та заважає розвиватися).
4. Самоорганізаційна (модель, яка за своєю суттю є повною протилежністю етатистської моделі; державна влада заперечується як така; єдино можлива форма «взаємодії» – поступове знищення громадянським суспільством державної влади).
5. Змішана (модель, яка може поєднувати ряд вищеназваних моделей; наприклад, за ситуації, коли проголошується єдність органів державної влади та громадянського суспільства).

Після окреслення основних методологічних аспектів, перейдемо до розгляду програмних положень політичних партій. Звернемо особливу увагу на Революційну українську партію (РУП), яка була створена в 1900 р. у Харкові на зборах студентських громад. РУП стала першою українською політичною партією у Наддніпрянській Україні. Серед її керівників були Д. Антонович, Б. Камінський, Л. Мацієвич, М. Русов. Значний ідеологічний вплив на членів партії мав харківський адвокат М. Міхновський, брошура якого «Самостійна Україна» певний час була єдиним своєрідним програмовим документом партії. Тільки після того, як у січні 1903 р. редакція теоретичного органу партії «Гасло» офіційно відмовилася від «Самостійної України» Міхновського (багатьом її членам не подобалася націоналістична категоричність і безкомпромісність висунутих у брошурі, що спричинило до розколу в партії), Київська Вільна Громада РУП запропонувала нарис програми. З деякими змінами цей нарис був прийнятий як проект програми РУП на початку 1905 р. і затверджений II з'їздом партії у грудні того ж року. Проте, вже на наступному з'їзді, який відбувся в Києві у грудні 1905 р., РУП заявила себе соціал-демократичною партією і взяла нову назву: Українська Соціал-Демократична Робітнича Партія (УСДРП). На цьому з'їзді затверджено з незначними змінами проект програми, пропонований Центральним Комітетом на початку 1905 р.

Перш за все, варто зазначити, що у даних програмних документах автори пропонують закріпити основні права та свободи людини і громадянина, які є однією з передумов розвитку громадянського суспільства.

Щодо тих аспектів, які стосуються безпосередньо взаємодії громадянського суспільства і державної влади, то можна виокремити наступні моменти. У нарисі програми активно відстоюється «самоуправа народу в громадах» [8, с.111]. Проте вже у розділі, який стосується вимог щодо організації життя на селі, автори певним чином пропонують визначити рамки, за які це «самоуправство» не повинно заходити. А саме, пропонується «знесення законів, ставлячи тепер окремого громадянина в повну залежність від громади, щодо землі, переселення, виступу з громади, висилки та кари» [8, с.114]. В проекті програми автори приділяють увагу не тільки сільським громадам, а й міським (робітничим) громадам, тим самим посилюючи свою соціалістичну ідеологічну орієнтацію. Зокрема, цікавим у цьому плані є той пункт програми, який показує, що не державна влада повинна взяти на себе опіку за робітниками, які тимчасово втратили роботу, а органи самоуправи та робітничі організації: «Улаштування органами самоуправи бірж праці для посередництва при найманню робітників. Участи в біржах праці представників від робітничих організацій» [8, с.118]. В цілому, загальна логіка програми РУП полягає в тому, що на державну владу покладається обов'язок утвердження необхідних законів, які б з одного

боку сприяли розвитку самоорганізаційних нахилів населення, а з іншого не давали можливості громадським об'єднанням та органам місцевого самоврядування посягати на права та свободи людини. Таким чином, в програмних положенням РУП простежується консенсусна модель взаємодії громадянського суспільства та державної влади.

Українська демократична партія (УДП) – українська партія ліберально-народницького спрямування, яка була створена у 1904 р. у Києві з членів Загальної української безпартійної демократичної організації. Серед членів-засновників УДП були Б. Грінченко, С. Єфремов, Є. Чикапенко. У своїх програмних положеннях (програму було прийнято у 1905 р.) партія, нажаль, не приділяє уваги окресленому нами питанню. Проте, Українська радикальна партія (УРП), що була створена восени 1905 р. групою членів, які вийшли з Української демократичної партії (лідерами партії стали Б. Грінченко, С. Єфремов) присвятила проблемі громадянського суспільства дещо більше уваги. Так, поряд з проголошенням основних прав і свобод (зокрема, й на право «гуртуватися у спілки і товариства»), автори зазначають, що «краєва конституція мусить дати право широкого самоврядування громадам сільським і городським, і тим округам, у які громади могли б об'єднатися» [8, с.135-136]. Більш того автори на рівні закону прагнуть підтримувати «всіляке товариське (кооперативне) використання землі» [8, с.137], така сама логіка і з підприємствами. Таким чином, партія прагне аби державна влада закріплювала щонайширші можливості для формування інститутів громадянського суспільства.

Самостійне існування УРП тривало всього кілька місяців. В кінці 1905 р. УДП і УРП об'єдналися в нову Українську Демократично-Радикальну Партію (УДРП), яка проіснувала до заснування непартійного Товариства Українських Поступовців (ТУП) у вересні 1908 р. Цілком логічним є те, що програмні положення нової партії дуже схожі з програмами двох попередніх партій (УДП та УРП). Єдина відмінність – автори програми відзначили, що такому кооперативному використанню землі та підприємств необхідна зовнішня підтримка. Зокрема, з боку державної влади необхідно «підтримувати товариське (кооперативне) використання підприємств і організувати всім доступний народний кредит» [8, с. 142].

Зрештою, ТУП у 1917 р. поступово трансформується в Українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ), яка відігравала вагому роль на початкових етапах роботи Центральної Ради, а представник УПСФ М. Грушевський її очолював. Тому програма даної партії наче підсумувала ідеї з приводу громадянського суспільства, які були висунуті УДП і УРП, – широка підтримка з боку органів державної влади та місцевого самоврядування інститутів громадянського суспільства. Зокрема, в контексті аграрного питання партія «домагається, щоб край підтримував усяке товариське й спілкове хазяйство, а нинішні зразкові хазяйства передав у користування хліборобським та кооперативним товариствам і спілкам під контролем органів місцевого самоврядування» [9, с.152]. А в контексті «справи робітничого пролетаріату» партія пропонує організувати державну підтримку і допомогу «всім формам єднання робітників, як от: професійні спілки, товариства тощо» [9, с.153].

Таким чином, всі вище представлені партії підтримували консенсусну модель взаємодії громадянського суспільства та державної влади. Поступово у програмних положеннях політичних партій більш чітко окреслюються інститути та елементи громадянського суспільства (кооперативи, робітничі організації, громади, різноманітні товариства тощо) та роль державної влади стосовно них (законодавча та організаційна підтримка, розподіл сфер впливу та повноважень та ін.).

Партії, про які йшлося вище, представляли Наддніпрянську Україну. В свою чергу першість в утворенні політичних партій на Українських землях відігравала Галичина. Однією з провідних українських політичних партій у Галичині на кінець XIX – початок XX століття була Українська національно-демократична партія. (УНДП), утворена 1896 р. у Львові. Виробленням ідейно-політичної платформи нової партії займався часопис «Будучність», редагований Є. Левицьким, В. Охримовичем та І. Трушем, у якому були опубліковані проекти програми і статуту партії. Серед провідних діячів партії були: О. Борковський, М. Грушевський, Є. Левицький, К. Левицький, В. Нагірний, Ю. Романчук, І. Франко та ін. Оскільки перші програмні документи партії були написані ще у XIX столітті, що не входить у зазначені у темі хронологічні межі, розглянемо далі програму партії, яка була прийнята напередодні Першої світової війни у 1913 р.

Стосовно взаємодії громадянського суспільства і державної влади, то партія, аналогічно до попередньо висвітлених програм, також пропонує підтримувати різного роду селянські організації: «Наш селянський стан дуже мало зорганізований на господарському поли, потребує і має право домагатися широкої помочи від всіх публичних чинників (держави, краю, а дальше повіту, громади) в передівсім розумного аграрного (земельного) законодавства і аграрної політики, веденої в інтересі дрібної селянської власности. До осягненя сеї цілі наша партия йде дорогою так званої органічної праці (наприклад, організация селянства в тов. «Сільський Господар», кре-

дитові спілки, молочарські спілки, спілки для збуту худоби і т. д.)…» [8, с.181]. Зрештою, партія пропонує закріпити державну і крайову підтримку товариств і спілок (господарських, сільських та ін.) на законодавчому рівні [8, с.182]. Тож, як показує аналіз документів, одна з найвпливовіших українських політичних партій у Галичині того періоду схожа до Наддніпрянських партій і підтримувала консенсусну модель взаємодії громадянського суспільства та державної влади.

Варто також дослідити ідеї партій, які утворилися або поновили свою діяльність з новою силою після революції 1917 р. Багато з них у своїх програмах приділяли проблемі громадянського суспільства дещо більше уваги, ніж попередні партії. Треба зауважити, що Українська Демократично-Хліборобська Партія (УДХП) спочатку було оформлено як Українську Демократичну Партію на установчому з'їзді в Лубнях 29 червня (12 липня) 1917 р. Керівними членами партії були такі знані представники української політичної думки першої половини XX століття як Д. Донцов, В. Липинський, М. Міхновський та брати Володимир і Сергій Шемети.

При аналізі програмних положень партії спиратимемося на статтю С. Шемета у «Хліборобській Україні», яка висвітлює головні засади партійної програми, а також на Нарис програми УДХП, автором якого, за словами того ж таки С. Шемета, був В. Липинський.

Як видно зі статті С. Шемета, партія пропагувала пріоритет держави в економічних справах, обстоювала «якнайширший державний контроль над національним хазяйством і участь держави в організації тих сфер народного хазяйства, в котрих найбільше заінтересована вся нація» [8, с.281]. Але поряд з таким значним державним контролем С. Шемет зазначає, що необхідно враховувати хліборобський характер України і підтримувати розвиток «могутніх кооперативних товариств», для здійснення цього має утворитися «український державний земельний фонд» [8, с.281]. Причину необхідності утворення та підтримки самоорганізаційних товариств на зразок кооперативів на фоні такого тотального державного контролю зі статті С. Шемета важко зрозуміти. Проте В. Липинський у згаданому Нарисі програми здійснює спробу пояснити таку ситуацію: «Шкідливий для нації хаос приватного капіталістичного хозяйства, в якому інтерес приватного предприємця (часто в формі банків та промислових синдикатів) диктує свою волю національній продукції та порядкує анархічно продукційними силами нації, мусить бути обмежений не тільки зверху – якнайширшим державним контролем над національним хозяйством, а і знизу – організацією та об'єднанням народних продукуючих мас. Через те партія наша стоятиме за поширення професіональних союзів (об'єднуючих як робітників, так і техніків: інженерів, агрономів, лісоводів і т. д.) і за найбільший розвиток демократичного кооперативного руху, у всіх його формах та відмінах» [9, с.137]. Щоправда, про те, яким мусить бути механізм контролю органами державної влади за діяльністю інститутів громадянського суспільства, автор не зазначає. І це не дивлячись на те, що зазначені В. Липинським умови сприяють утвердженню авторитарної держави.

Таким чином, у програмних документах УДХП чітко розмежовуються органи державної влади та інститути громадянського суспільства, які так чи інакше перелічені. Ця особливість програми УДХП певним сином виокремлює її серед інших політичних партій. Також, не дивлячись на таку активну підтримку розвитку громадянського суспільства, програмні положення даної партії відображають, скоріше, змішану модель (поєднання консенсусної та етатистської моделей). Пояснюється це тим, що роль державної влади у суспільному житті визнається головною та першочерговою.

Як уже йшлося вище, Українська соціал-демократична робітнича партія (популярна назва – есдеки) утворилася у грудні 1905 р. з Революційної української партії. Провідними діячами партії були: Д. Антонович, В. Винниченко, М. Ковальський, С. Петлюра, М. Порш, М. Ткаченко, Л. Юркевич. Після 1908 р. УСДРП вела обмежену діяльність у зв'язку з поліційними переслідуваннями. Після Лютневої революції 1917 р. УСДРП поновила свою діяльність на з'їзді у Києві 17–18 квітня 1917 р.

Оскільки про програму цієї партії вже йшла мова, то далі розглянемо резолюції IV з'їзду УСДРП від 30 вересня – 3 жовтня (13 – 16 жовтня) 1917 р., в яких також висвітлюється ряд програмних положень даної партії, в тому числі і на окреслене нами коло питань.

Зокрема в аграрній програмі партії чітко помітне розмежування між державною владою, місцевим самоврядуванням та громадянським суспільством. До останнього автори програми особливо виокремлюють професійні робітничі спілки та кооперативи, які державна влада та органи місцевого самоврядування повинні всіляко підтримувати: «Великі зразкові господарства, а також ті господарства, котрі мають особливу вагу для народнього хазяйства України, необхідно зберегти від поділу на дрібні хліборобські хазяйства та вести в інтересах громадянства заходами демократичних громадських організацій – органів місцевого самопорядкування, кооперативів та професійних робітничих спілок. Державна Влада і органи місцевого самопорядкування України повинні дбати про найінтенсивнійший розвиток сільськогосподарської кооперації в

усіх її формах» [8, с.305–306]. Аналіз документів свідчить, що партія і після лютневої революції продовжує відстоювати консенсусну модель взаємодії громадянського суспільства та державної влади.

Важливо роз'яснити причину особливої уваги до кооперації та кооперативного руху в контексті взаємодії державної влади та громадянського суспільства. Перш за все, кооперація – самоорганізована система з горизонтальними соціальними зв'язками між її членами, тобто це соціально-економічне явище дуже тісно пов'язане з громадянським суспільством. І як зазначають В. Грек та Ю. Ушкаренко, «коли йдеться про кооперативний рух, підкреслюється соціальний аспект і характер діяльності кооперації. У цьому розумінні кооперативний рух, крім усього іншого, виступає як історичний елемент громадянського суспільства» [10, с.375]. Цим, власне, і пояснюється така особлива увага до кооперації та кооперативного руху при аналізі програм політичних партій.

Українська народна партія (УНП), програмні документи якої розглянемо наступними, виникла на початку 1902 р. шляхом злиття ряду політичних гуртків з близькими за світоглядом членами РУП. Натхненником та ідеологом партії був М. Міхновський, який написав програму партії, надруковану в 1906 р. у Чернівцях. В 1917 р. УНП стала основою для створення Української партії самостійників-соціалістів (УПСС). Враховуючи те, що програми цих партій дуже схожі, вважаємо, що розглядати їх окремо не має сенсу.

Проблему взаємодії громадянського суспільства та державної влади у програмі УНП спочатку зустрічаємо у розділі, який стосується робітничого руху. Партія пропонує робітникам утворювати незалежні від державної влади робітничі організації задля того, аби «забезпечити себе під час безробіття, страйків (стачек), промислових крізісів прошукувати працю своїм безробітним членам, забезпечити себе під час хвороби або нездібності до роботи од старості, забезпечити долю своїх вдів і сирот мусять самі робітники» [9, с.50]. Проте, в контексті саме взаємодії інститутів та елементів громадянського суспільства з державною владою партія досить категорична – така взаємодія на якісному рівні не можлива. Звична позиція для соціалістичної партії, для якої державна влада уособлення ворожих (буржуазних) до робітників класів (інакше можливе лише, якщо існуватиме демократична держава, «в управі котрої український пролетаріат мав би рішучу силу» [9, с.50]). Та, як виняток, «взаємодія» робітничих організацій із державною владою може відбуватися у вигляді боротьби перших за те, щоб «капіталісти і уряд державний давала до рук робітницьких районних комітетів потрібні суми на утримання нездібних до праці інвалідів чи од хвороб, чи од ушкодження машинами, чи од старості, на утримання сирот. Але все ж турбуватися про робітників, про робітницькі потреби мусять самі робітники» [9, с.50]. Як показує аналіз матеріалів, підсумок незмінний.

Обґрунтовуючи те, як досягти вище поставлених задач автори програми по суті розвивають ідею соціального капіталу та закликають робітників створювати різноманітні організації для допомоги один одному: «не покидаючи боротись, аби повернути часть доходів держави на пекучі робітницькі потреби, негайно заходити поруч з організаціями політичними організації економічні: 1) товариства взаємної допомоги; 2) страйкові каси (стачечний фонд); 3) каси запомоги під час безробіття і промислових крізісів; 4) каси дія утримання робочих-інвалідів, старих, не здібних до роботи, сірот; 5) Робітницькі контори для пришукання роботи» [9, с.50-51]. Як приклад наводиться позитивний досвід Англії та Бельгії, де робітники вже створили вказані організації та «просуваються до соціалістичного устрою».

В цілому, автори програми не раз повторюють тезу про те, що «робітники сільські і міські – мусять самі зарадити своїм нуждам, мусять покладатись тільки на свої сили» [9, с.52]. Роблячи цю тезу головною для всієї програми, партія активно пропагує самоорганізацію та автономію місцевих осередків власної партійної організації, аби привчати робітників до самодіяльності, навчати покладатися на власні сили, привчати до свободи та розвивати ініціативу [9, с.57].

Своєрідно у програмі партії простежується взаємодія громадянського суспільства та державної влади в питанні освіти. Тут, зокрема, помітна і деяка еволюційна відмінність програми УНП від програми УПСС. Так у програмі УНП хоча і висувається теза про те, що школи (від початкової до вищої) на Україні мусять належати народу і уряд не має права втручатися до внутрішнього життя українських навчальних закладів, проте в питанні фінансуванні шкіл державна влада все ж повинна брати участь: «призначає гроші на утримання шкіл на Україні український парламент, хоч кожна громада, певне, подбає про свої школи з своїх средств, аби школі нічого не бракувало» [9, с.69]. Натомість програма УПСС більш категорична в цьому питанні і висувається теза про те, що необхідно «одділити школу від держави, од державної власності […] і віддати на розпорядження громад» [8, с.328-329]. Схожі ідеї пропагуються в програмі і стосовно релігійного життя: висуваються вимоги про відділення церкви від держави, а церковними справами на України мусять займатися церковні громади, вони ж мають і утримувати «попівство»

[9, с.73]. Таким чином, УНП, а особливо УПСС, прагнули передати інститутам громадянського суспільства (робітничі організації у різноманітних їхніх формах та видах) та місцевого самоврядування (громади) якомога більшу кількість сфер суспільного життя та звести взаємодію даних інститутів з державною владою до мінімуму, що дає можливість зробити висновок – програмні положення УНП та УПСС, особливо, є класичним відображенням конфронтаційної моделі взаємодії громадянського суспільства та державної влади.

Своєрідною протилежністю програмним положенням УНП та УПСС може виступити програма Української федеративно-демократичної партії (УФДП), яка виникла в кінці 1917 р. з членів так званої старої громади (щоправда, практично не розвинувши своєї діяльності, ця партія згодом зійшла з політичної арени). Особливо чітко ця відмінність помітна в контексті освітнього питання. УФДП, на відміну від УНП, пропонує запровадити обов'язкову і всезагальну початкову освіту, за державний кошт і підтримувану державною владою. Проте, в контексті предметного поля нашого дослідження цікавим виступає розділ програми УФДП про позашкільну освіту, де автори програми виступають за її всебічний розвиток, надаючи важливу, навіть одноосібну, роль у цьому процесі органам місцевого самоврядування та елементам громадянського суспільства, яким надається право ініціативи у створенні закладів позашкільної освіти: «Всі установи, які передбачаються для позашкільної освіти, повинні створюватися або повністю на крайові кошти, або із субсидій на цю справу особами та товариствами, які беруть на себе ініціативу створення їх» [9, с.187]. В цілому, партія є представником консенсусної моделі, хоча її етатистська позиція і досить виражена, але не настільки як у програмних положеннях УДХП.

Важливо також розглянути програму Української комуністичної партії (УКП), яка була створена на установчому з'їзді 22-25 січня 1920 р. УКП стала найпослідовнішим теоретичним й організаційним оформленням українського комунізму. Перш за все, варто зазначити, що УКП ставить своїм завданням «повалення буржуазного панування і встановлення диктатури пролетаріату на всьому світі і переведення її на Україні в формі Української Соціялістичної Радянської Республіки» та становлення дійсної пролетарської демократії, яка потребує активної участі якнайширших мас населення у державному будівництві» [6, с.24].

Отже, в контексті нашої проблематики, маємо пропозицію про злиття державної влади та громадянського суспільства в єдину систему. Особливо це помітно в тих положеннях програми, де УКП пропонує долучати до управління державою практично всіх громадян (працюючих): «Радянська форма держави в повній мірі забезпечує перехід влади до рук працюючих, притягаючи всю їх масу до активного державного будівництва» [6, с.27], «радянська влада проводить прінціп єдности всієї влади з низу до гори і поєднує прінціп централізованої держави з найбільшою самодіяльністю на місцях…» [6, с.28]. Проте ця єдність державної влади та громадянського суспільства, організації та самоорганізації, породжує певні суперечності, які чітко можна простежити в програмі. По суті, партія пропонує примушувати населення до активності у різних сферах суспільного життя, зокрема і в управлінні державою: «обов'язкове притягнення *кожного* члена ради (совіту) до виконання певної роботи по управлінню державою» [6, с.28]. Така ситуація не лише у сфері прямого управління державою, але і, наприклад, в освітній сфері: «Притягнення працюючого населення до активної участі в освітній справі. […] Притягнення до педагогічної діяльності в вищій школі всіх, хто може там учити» [6, с.35]. Таким чином, УКП у своїй програмі прагне поєднати доволі не поєднані речі: шляхом примусу привчити людей до самодіяльності та самоорганізації. Зрештою, практика Радянського Союзу наочно показала яким чином державний апарат примусу може сприяти виконанню цього завдання. Проте віднести дану партію до етатистської моделі взаємодії громадянського суспільства та державної влади, все ж таки, не можна, які б підстави для цього нам не давала політична практика. В цілому програмі положення відтворюють змішану модель – поєднання етатистської та самоорганізаційної моделей.

Підсумовуючи розгляд програмних документів, варто зазначити, що переважна більшість партій підтримувала консенсусну чи конфронтаційну моделі взаємодії громадянського суспільства та державної влади, що пояснюється тотальною перевагою політичних партій з лівою ідеологією. Праві партії, які теоретично підтримували б етатистську модель (як, наприклад, УДХП), були не надто чисельними та популярними. Про це зазначає і В. Андрієвський, який стверджує, що «ні одна з таких українських правих партій ніколи за час існування Української Держави і до того, – за часів Української Центральної Ради, не брала участи в правлінні над Україною, в жоднім уряді на Україні своїх заступників не мала, не мала навіть репрезентантів в українськім парламенті – Центральній Раді, тому не може взяти на себе ніякої відповідальности за державне будівництво України» [1, с.3].

Враховуючи популярність лівих ідеологій, стає зрозумілим те, чому в жодній програмі по-

літичних партій не зустрічаємо самого поняття «громадянське суспільство». Основна причина полягає в тому, що К. Маркс піддав критиці гегелівську концепцію громадянського суспільства, в якій поняття «громадянське суспільство» при прямому перекладі на українську мову звучало не інакше як «буржуазне суспільство» (die bürgerliche Gesellschaft). Ця ситуація, ясна річ, внесла певну плутанину в осмислення концепції громадянського суспільства у тодішній українській політичній думці. Проте, це не значить, що дана проблематика була виключена з розгляду взагалі. Як помітно з програмних документів розглянутих партій, проблема взаємодії громадянського суспільства та державної влади турбувала і представників української інтелігенції, зокрема, при розгляді питань освіти (і просвіти) населення, церковного та релігійного життя. Проте, у більшій мірі концепція громадянського суспільства на сторінках програм українських політичних партій підносилася у вигляді аналізу ролі та місця кооперації та кооперативного руху, робітничих організацій та об'єднань, громад та органів місцевого самоврядування у розвитку самоорганізації населення України першої чверті XX століття.

Бібліографічні посилання:

1. **Андрієвський В.** До характеристики українських правих партій : З докладу, читаного 16–17/XII 1920 р., в українськім військовім таборі в Райхенберґу / Віктор Никанорович Андрієвський. – Берлін : [б. в.], 1921. – 24 с.

2. Багатопартійна українська держава на початку XX ст. : Програмні документи перших українських партій / [упоряд. В. С. Журавський]. – Київ : Наук. -інформ. підприємство «Пошук», 1992. – 96 с.

3. **Кармазіна М.** Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття) / Марія Степанівна Кармазіна. – К. : ІПіЕНД, 1998. – 350 с.

4. **Левинський В.** Селянство і соціялдемократія. Додаток : Аґрарні програми соціялїстичних партій / Володимир Петрович Левинський. – Львів : Накладом часописї «Земля і Воля», 1910. – 112 с.

5. **Михальський І.** Програмові матеріали і статути як джерело з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. / Ігор Сергійович Михальський // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2003. – № 5 (63). – С. 140–148.

6. Програма Української Комуністичної Партії (Ухвалена Першим Установчим З'їздом У. К. П. 22–25 січня 1920 року). – Відень–Київ : [б. в.], 1920. – 64 с.

7. **Стахів М.** Українські політичні партії у соціологічному насвітленні / Матвій Стахів. – Нью-Йорк, Детройт, Скрентон : Українська вільна громада в Америці, 1954. – 104 с.

8. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – Т. 6. 90-ті роки XIX – 20-ті роки XX ст. / [упоряд., прим. Т. Гунчака, Р. Сольчаника]. – К. : Дніпро, 2001. – 520 с.

9. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті : Документи і матеріали : у 3-х т. – Т. 1. / [упоряд. Т. Гунчак і Р. Сольчаник]. – Мюнхен : Сучасність, 1983. – 510 с.

10. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття : програмові і довідкові матеріали / [упоряд. В. Ф. Шевченко та ін.]. – Київ : Фенікс, 1993. – 336 с.

11. **Ушкаренко Ю.** Ідентифікація понять «кооперативний рух» і «кооперативна система» / Ю. В. Ушкаренко, В. І. Грек // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України : Збірник науково-технічних праць. – Львів : РВВ НЛТУ України. – 2011. – Вип. 21. 7. – С. 374–377.

УДК 327

А. С. Джилавян

ВЛИЯНИЕ СИРИЙСКОГО ФАКТОРА НА РЕАЛИЗАЦИЮ ТУРЦИЕЙ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ «НЕООСМАНИЗМА» НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ.

Данная статья посвящена влиянию сирийского кризиса на ближневосточную политику Турции в рамках концепции «неоосманизма».

Ключевые слова: внешняя политика, Ближний Восток, «неоосманизм».

Дана стаття присвячена впливу сирійського кризи на близькосхідну політику Туреччини в рамках концепції «неоосманізму».

Ключові слова: зовнішня політика, Ближній Схід, «неоосманізм».

© Джилавян А. С., 2012

This article is devoted to the influence of the Syrian crisis on conception of neo-Ottomanism in

Middle East policy of Turkey.

Keywords: foreign policy, the Middle East, "neoosmanizm".

Актуальность данной тематики заключается в существенной важности сирийского фактора в процессе реализации турецких региональных амбиций по достижению регионального лидерства на Ближнем Востоке. Кризис в Сирии является объектом повышенного внимания не только Турции и стран арабского мира, но и всего мирового сообщества, неблагоприятное развитие которого, чревато ростом терроризма, сепаратизма и экстремизма не только в регионе, но и за его пределами.

18 декабря 2010 года стало отправной точкой для начала серьезных преобразований на Ближнем Востоке. Революции в Тунисе, Египте, гражданская война в Ливии, а в дальнейшем и народные восстания в Сирии, переросшие в кризис с затяжным характером, изменили прежнюю политическую расстановку сил в регионе. Все эти события получили название Арабской весны. Соединенные Штаты Америки и другие страны Западного мира во всем этом желали увидеть формирование благоприятной почвы для начала демократизации Ближнего Востока в рамках программы «Большой Ближний Восток», выдвинутой Джорджем Бушем-младшим. Однако, на современном этапе, учитывая динамику развития событий и продолжение возрастания напряженности в арабском мире, возникает мнение, согласно которому, не представляется возможным урегулировать все конфликты и приступить к началу реформ в рамках западно-демократических ценностей в краткосрочной перспективе.

Сдвиг баланса сил на Ближнем Востоке в сторону политической неопределенности может привести к большему росту терроризма, сепаратизма и экстремизма не только в рамках региона, но и далеко за его границами, а также стать препятствием для реализаций политических концепций ведущих региональных игроков, в том числе и Турции.

Турция – один из крупнейших игроков на Ближнем Востоке. Анкара оказывает существенное влияние на политические процессы в регионе в силу своего уникального геополитического расположения. К тому же, являясь участником Североатлантического блока и одним из важнейших стратегических партнеров США в регионе, Турция обладает возможностью реализовать свои внешнеполитические амбиции на Ближнем Востоке.

С недавнего времени, эти турецкие амбиции начали показывать некоторое отмежевание от Западного полюса и более интенсивную направленность на Ближний и Средний Восток, а также Северную Африку. Данная переориентировка внешнеполитического видения Анкары на Восток во многих экспертных и политических кругах поучило название концепции «нового османизма» или «неоосманизма».

Фактическим проявлением геостратегии «неоосманизма» целесообразно считать 2003 год, когда Великое Национальное Собрание шокировало США тем, что не разрешило открыть второй фронт для вторжения в Ирак на турецкой территории. Это обстоятельство стало свидетельство того, что Турция изъявляет желание отстраниться от роли послушного проводника Западной политики на Ближнем Востоке. А в марте 2009 года, выступая перед членами Партии Справедливости и Развития (ПСР), министр иностранных дел Турции и фактический архитектор новой внешнеполитической концепции Ахмет Давутоглу прямо заявил: «Есть наследие, которое оставила Османская империя. Нас называют «новыми османами». Да, мы «новые османы». Мы вынуждены заниматься соседними странами, и идём даже в Африку» [1].

Данная концепция очень четко обозначает региональные амбиции правящей партии, согласно которой Турция должна занять принципиально иную региональную позицию – позицию региональной сверхдержавы.

Естественным является тот факт, что ни одно региональное лидерство не может быть достигнуто без установления партнерских и стратегических отношений с соседними государствами. Закрепления стабильности вокруг своих границ стало одним из важнейших принципов «неоосманской» политики, которая получила название «ноль проблем с соседями». Налаживание именно таких отношений с Сирией выступало одной из приоритетных задач для Турции.

Турецкое и сирийское государства не раз балансировали на грани полномасштабного конфликта на протяжении десятилетий. Однако ситуация в корне изменилось после исторического визита президента Сирии Башара аль-Асада в Турцию в 2004 году. В 2009 году был создан двусторонний совет Стратегического сотрудничества, подписан целый ряд соглашений в сферах политического и социально-экономического сотрудничества, а также 50 соглашений по экономическому сотрудничеству. Так, к примеру, одним из результатов потепления турецко-сирийских отношений стало расширение торгово-экономических отношений в приграничных районах двух государств. Были созданы турецкие компании, ориентированные на сотрудничество с Сирией. Турция поставляла в Сирию продукцию сталелитейной промышленности, элек-

трические машины и приборы, нефтепродукты, изделия из пластмассы и т. п. Такая динамика двустороннего торгово-экономического сотрудничества привела к увеличению объема турецкого экспорта с 43 тыс. долларов в 2000 году до 80 млн. долларов в 2010 году, и это только в провинции Шанлыурфа [2].

К тому же, следует отметить, что после введения безвизового режима между Турцией и Сирией сфера туризма и обслуживания стало заметно активизироваться. Увеличилось число туристов как из Сирии в Турции, так и наоборот. В итоге, благодаря данной тенденции между жителями приграничных районов, имеющие родственные связи, наметился социальный эффект, который имел большой стимул к своему дальнейшему расширению. Вполне не безосновательно можно считать, что данное обстоятельство могло сыграть благоприятную роль в реализации «неоосманской» внешнеполитической концепции на сирийском направлении.

Но ситуация резко изменилась с началом антиправительственных демонстраций в январе 2011, которые к осени того же года переросли в открытое вооруженное противостояние против режима Ассада, вследствие чего, сирийский фактор стал своего рода краеугольным камнем в осуществлении турецких региональных стремлений.

По отношению к Сирии Турция заняла позицию осуждения режима Асада и правящей партии БААС, а в августе 2011 года в Стамбуле был сформирован оппозиционный Сирийский национальный совет (СНС). Данную позицию вполне целесообразно можно считать еще одним аспектом «неоосманской» политики. Речь идет об активном участии в урегулировании конфликтов на территории, которая в прошлом входила в состав Османской империи. Упразднение очагов конфликтности на территории потенциального расширения влияние является крайне важной фазой перед установлением регионального лидерства. Тем не менее, не следует упускать из виду, что урегулирование должно проистекать политико-дипломатическими методами как наиболее эффективными в условиях многонациональной или многоконфессиональной структуры участников конфликта. Мировая практика не раз показывала, какие негативные последствия возникают в результате военного вмешательства в страны, где население не являлось однородным.

Исходя из этого, вполне понятно активное участие Анкары в урегулировании сирийского кризиса, поскольку при достижении успеха на данном направлении, Турция может заполучить дивиденды в виде роста своего авторитета и влияния не только внутри региона, но и за его пределами.

Однако на сегодняшний день не представляется возможным судить о каких-либо серьезных успехах Турции в рамках разрешения конфликта внутри Сирии. Ухудшение двусторонних отношений уже оставило свой отпечаток на торгово-экономических отношениях, что привело к снижению экспортных и импортных показателей, а также к регрессу в приграничных районах. К тому же у Турции появилась новая проблема в лице сирийских беженцев, на содержание которых турецкое правительство потратило более 300 млн. долларов. Возникло ощущение, что Турция не в состоянии гармонизировать противоположные интересы на разных направлениях, а политика «ноль проблем с соседями» в своем итоге стала видеться парадоксальной. К тому же не оправдался расчет Анкары на то, что в результате быстрого падения режима Асада, турецкое руководство сможет укрепить свое влияние в Сирии – конфликт принял затяжной характер.

Более того, в турецком руководстве за последнее время начали усиливаться интервенционистские настроения, подогретые обстрелами со стороны Сирии, начатые в октябре сего года.

При всем этом стоит уделить особе внимание тому, что турецкое военное вмешательство чревато негативными последствиями, как для самой Турции, так и для дальнейшей реализации «неоосманской» геостратегии. В силу этого обстоятельства выступают следующие факторы.

Во-первых, военное выступление Анкары против Сирии грозит повторить иракский сценарий, учитывая затяжной характер конфликта. Такие действия без соответствующей санкции ООН, даже при дипломатической поддержки Анкары союзниками по блоку НАТО, могут быть расценены как акт международной агрессии. Единичные попадания снарядов на турецкую территорию, в свою очередь, не могут быть определены перманентной угрозой национальной безопасности Турции [3].

Во-вторых, в условиях военной интервенции будет поставлен под вопрос курдский аспект неоосманской политики. По сути, «новый османизм» не видит угрозы в культурной самобытности курдского населения, предоставляя им право выражать свою национальную самость, и пользуется большим вниманием курдской общественности. По крайней мере, некоторые курдские силы видят перспективу у этого проекта, вплоть до установления конфедеративных отношений Иракского Курдистана и Турции. Термин Т. Озала «Анатолийская республика» до сих пор обсуждается в курдских политических кругах. А прямое военное вмешательство со стороны Турции может вызвать отток курдского населения, компактно проживающего на севе-

ре Сирии, в сторону Рабочей партии Курдистана (РПК), получившей статус террористической от турецкого правительства. В таких условиях иракские курды, раннее поддерживавшие своих сирийских собратьев, могут многократно усилить эту поддержку, что в итоге поставит крест на попытках Анкары наладить «добрососедские» отношения с руководством Иракского Курдистана. В итоге, такое развитие событий грозит вызвать цепную реакцию среди курдов и, тем самым, обострит и без того сложный для Турции национальный вопрос.

Таким образом, кризис в Сирии, в разрешение которого вовлечены не только региональные державы, но и мировое сообщество, представляет собой крайне тяжелую ситуацию, дальнейшее усугубление которой может стать серьезнейшим препятствием к реализации «неоосманского» видения Ближнего Востока. Турецкое руководство должно понимать тот факт, что любой агрессивный метод в решении данного вопроса, может привести ни к чему иному, как только к негативным последствиям для страны. Особенно нужно уделить особое внимание тому факту, что выступление Турции в этом конфликте со стороны какой-либо конфессиональной позиции абсолютно недопустимо в силу того обстоятельства, что разделение Ближнего Востока на суннитский и шиитский блоки могут сильно ограничить «неоосманские» амбиции Анкары [].

Турция, осознавая региональную обстановку, должна занимать позицию третьей силы и выбрать исключительно политико-дипломатические методы для содействия в решении данного кризиса, основываясь на международном праве, поскольку иные способы в ближайшей перспективе не являются благоприятными в условиях установления регионального лидерства Турции на Ближнем Востоке.

Библиографические ссылки:

1. Политика «нового османизма» Турции и постсоветское пространство [Электронный ресурс] // Режим доступа: http:/ newsland. ru/news/detail/id/827288/;
2. Свистунова И. А. О некоторых последствиях сирийского кризиса для Турции [Электронный ресурс] // Режим доступа: http:// iimes. ru/?p=15590;
3. Щегловин Ю. Б. Турция-Сирия: вероятность военного вторжения [Электронный ресурс]// Режим доступа: http:// iimes. ru/?p=15727;
4. Гаджиев А. Г. Турция: от политики «ноль проблем с соседями» к политике «хочешь мира, готовься к войне»? [Электронный ресурс] // Режим доступа: http:// iimes. ru/?p=15262.

УДК 316. 344. 42

Н. А. Дубовик

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЕЛІТ В УКРАЇНІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК СУСПІЛЬСТВА

Розглянуто проблему формування еліти України. Проведено дослідження особливостей формування сучасної «політичної еліти». Розкрито можливості впливу еліти на розвиток суспільства. Зроблено висновок про те, що «еліта» та «ерзац-еліта» відіграють різні соціальні ролі. Професійність, виключна відповідальність, первинність соціальних та національних інтересів над особистими – це фактори, які сприятимуть могутності і величі української держави.

Ключові слова: еліта, політична еліта, суспільство, теорія еліт, типологія еліт.

Рассмотрено проблему формирования элиты в Украине. Проведено исследование особенностей формирования современной «политической элиты». Раскрыто возможности влияния элиты на развитие общества. Подано определение понятий «элита» и «эрзац-элита». Сделано вывод о том, что «элита» и «эрзац-элита» отображают разные социальные роли. Профессиональность, исключительная ответственность, первичность социальных и национальных интересов над личностными – это факторы, которые способствуют могуществу и величественности украинского государства.

Ключевые слова: элита, политическая элита, общество, теорія элит, типология элит.

A problem of the Ukrainian elite's formation was studied. A research of the specialities of the modern «political elite's» formation was done. The possibilities of the elite's influence to the development of the society were disclosed. A conclusion was done regarding the matter that «elite» and «ersatz-elite» play different social roles. Professionalism, exceptional responsibility, antecedence of the social and national interests on personal ones are the factors able to contribute

© Н. А. Дубовик, 2012

to the power and greatness of the Ukrainian State.

Keywords: elite, political elite,society, theory of elites, typology of elites.

В сучасних умовах в Україні значно активізується політичне життя, широко застосовуються політичні технології, методи сучасного іміджмейкингу, загострюється суперництво між політичними силами. Проблема формування нової генерації високопрофесійної, патріотично налаштованої і по-європейськи інтегративної еліти стоїть перед українським суспільством достатньо гостро.

Історія українського народу зазнала трагічних руйнацій, періодів бездержавності, що відобразилося і на розвитку політичного життя в Україні. Як наслідок, маємо низький рівень як масової, так і професійної політичної культури. Формування структур громадянського суспільства, та вироблення у широких кіл населення «політичної культури участі» (Г. Алмонд, С. Верба) знаходиться на початковій стадії. Більшість населення не включена в процес реальної політики, не має уявлення про програмні документи політичних партій, не ідентифікує ті чи інші партії як виразників інтересів певних класів. Розуміння поняття «еліта» та особливо «політична еліта» для України взагалі розмите и потребує ретельного осмислення науковців.

Значний внесок в дослідження еліт зробили попередники теорії еліт Конфуцій, Платон, Н. Макіавелі, Т. Карлейль, Ф. Ніцше. Як цілісна система світогляду, теорії еліт були сформульовані на початку ХХ ст. В. Парето, Г. Моска, М. Вебером, Р. Міхельсом, К. Маносельмоном, Х. Ортегою-і-Гассетом, А. Тойнбі, Р. Міллсом та ін.

Наприклад, В. Парето дає таке визначення еліті: це люди, що отримали найвищий індекс у галузі їхньої діяльності. Ґ. Моска визначає еліту як найбільш активних з політичного погляду людей, зорієнтованих на владу, організовану меншість суспільства, правлячий клас. Х. Ортеґа-і-Ґассет вважає елітою людей, що мають інтелектуальні чи моральні переваги над масою, найвище почуття відповідальності. А. Тойнбі вбачає в еліті творчу меншість суспільства на противагу нетворчій більшості. Прибічники технологічного детермінізму елітою називають найбільш кваліфікованих спеціалістів, менеджерів і високих службовців у системі бюрократичного управління. Є й інші визначення. Кожне з них відображає певний аспект функціонування цієї групи людей у суспільстві, підкреслює її специфічну та багатогранну роль. За функціями, які вона виконує в суспільстві, еліту поділяють на класи та типи. В цьому напрямку слід виділити роботи західних соціологів та політологів. Наприклад, К. Мангайм виділяє такі типи еліт: політичні, організаторські, інтелектуальні, художні, моральні, релігійні. А. Каплан та Д. Лассуел пропонують типологію еліт за її роллю у суспільстві: ті, хто реалізують офіційну владу; шляхетні; «справедливі»; «популісти»; «мужні»; багаті; спеціалісти; ідеологи. Однак, ці класифікації сформульовані для стабільних суспільств і не зовсім придатні для України, яка має особливості, пов'язані з ментальністю, станом розвитку економіки та політики.

Суттєвим внеском до теорії еліт є обґрунтування еліти відповідно до потреб національного державотворення, зроблене у свій час українським політологом В. Липинським. Його концепція «національної аристократії» полягає у тому, що ні етнографічна (етнічна) маса людей, ні мова, ні окрема територія автоматично не творять нації. Це здійснюється активною групою цієї нації, на грунті культурних, моральних і політичних цінностей якої й формується нація.

Другим напрямом пошуків «українського варіанту» теорії елітаризму став радикально-націоналістичний підхід, що був репрезентований насамперед Д. Донцовим (1883-1973). У своїй праці «Націоналізм» та численних статтях він, спираючись на думки Ф. Ніцше, Ж. Сореля, В. Парето, Г. Зіммеля, сформулював основні положення нового українського націоналізму. Важливе місце в цій теорії займав постулат про утворення національної еліти – «вибраної ініціативної меншості». Д. Донцов писав з цього приводу, що не народні маси творять історію, а відважна, спрагнена влади ініціативна меншість, яка є підставою «всякого майже суспільного процесу [1, с.290]. Така меншість, продовжував він, – «... це група, яка формує неясну для «неусвідомленої» маси ідею, робить її приступною цій масі і, нарешті, мобілізує «народ» для боротьби за цю ідею». Тому, твердив він, «ніколи пасивна юрба, лише активна меншість є суспільно-творчою силою... » [1, с.286, 287]. Основними завданнями цієї еліти є внесення у свідомість українства національної ідеї, націоналістичної ідеології та формування нової психології. «Мусимо, – писав Д. Донцов, – набрати віри у велику місію своєї ідеї і агресивно ту віру ширити. Нація, яка хоче панувати, повинна мати й панську психіку народу-володаря» [1, с.312]. За Д. Донцовим, в основі націоналістичної ідеології повинні бути органічність і віра в культурі, власновладність у державі, провідництво, ієрархія у громаді [1, с.339].

Тези Д. Донцова про ініціативну меншість у певному сенсі розвинув і інший західноукраїнський мислитель М. Шлемкевич (псевдонім Іванейко; 1894 – 1966). У праці «Провід і представництво» він зазначав, що успіх української національної революції залежатиме від того, чи вдасться

сформувати національну провідну верству, яка б очолила й здійснила революцію. Цей провід (ініціативна меншість) водночас повинен був чітко сформувати національні ідеали, нову національну ідею, виступити як організуючий чинник народних мас. Тому в опрацюванні насамперед національної ідеології, політичної доктрини полягало головне покликання і призначення української еліти. Вона, вважав М. Шлемкевич, повинна була творчо підійти до власної історичної національної спадщини, не заперечувати і не відкидати її загалом, а взяти в неї кращі ідеї, думки й сформулювати єдину ідеологічну систему, яка б обґрунтувала національну революцію та наступне політичне життя «на основі спільних утверджень» [2, с.76-77]. Розгляду теми еліт також присвячені роботи: С. Томашівського, С. Дністрянського, В. А. Потульницького.

В дослідження української еліти важливий внесок зробили такі українські вчені, як Д. Видрін, Д. Табачник, І. Мигович, А. Пахарев та ін. Однак питання всебічного дослідження стану української еліти, її впливу на структуризацію суспільства та перспективи розвитку, на сьогоднішній день залишаються досить актуальним.

Відтак, ***метою цієї статті*** є дослідження особливостей формування і розвитку еліти як одного з вирішального факторів впливу на розвиток соціуму, окреслення перспектив розвитку української еліти.

Що являє собою нинішня українська еліта, кого ми, власне, можемо віднести до неї питання неординарне, багато в чому суперечливе. Кого ми відносимо до такої еліти: а) кращих представників українства (а не людей за певним соціальним статусом); б) меншість, що здійснює найважливіші функції в суспільстві?

На нашу думку, розгляд цього питання слід розпочати з дослідження свідомості та поведінки представників еліти як суб'єктів соціального розвитку. В цьому контексті, слід відмітити роботу Л. Васильєвої «Теория элит: социология политики». Розділяючи її думку і бачення, розглянемо ряд важливих поглядів на еліту та ерзац-еліту, таких схожих за цілим рядом властивостей, однак, маючих різні ціннісні орієнтації та засоби задоволення базових потреб, що призводить, врешті-решт, до того, що вони відіграють різні соціальні ролі, по-різному впливають на розвиток суспільства.

«Поведінка» є особливим варіантом обміну (взаємодії) між зовнішнім світом та суб'єктом. За словами швейцарського психолога Ж. Піаже: «поведінка, що розуміється як функціональні обміни, …обумовлює існування двох найголовніших та взаємопов'язаних аспектів: афективного та когнітивного» [3]. Ж. Піаже вважає, що існують такі регуляції, які обумовлюють фінальність поведінки, встановлюють її цінності – «саме такими цінностями повинні характеризуватися енергетичний та економічний обмін суб'єкта з зовнішньою середою» [3]. Ж. Піаже пов'язує цінності з реакціями енергетичного обміну у зовнішньому середовищі та висловлює це через когнітивний аспект поведінки. Когнітивна психологія, розглядаючи поняття когнітивної структурованості мислення, об'єднує феномени «людини, що пізнає» та «людини діючої». Це поняття значно ширше ніж сам «інтелект». Взаємопов'язаними, взаємозалежними та взаємообумовленими стають такі складові поведінки як варіативність, соціальність (що виявляється через цінності та характер установки), адаптивність. Індивіди, які мають такі якості як, висока варіативність поведінки, висока когнітивна структурованість мислення, здібність до соціальної адаптації, соціально важливий характер установок, є еліта. Можна стверджувати, що еліта відбирає інформацію, яка приносить соціуму, до якого вона належить, максимальну користь.

У еліти як суб'єкту соціального розвитку є соціальний антипод – ерзац-еліта («Ерзац» від нім. «Ersatz» – неповноцінний замінник, сурогат). Як вже зазначалося раніше, ерзац-еліта має деякі якості властиві еліті (високу когнітивну структурованість мислення, чітку та виразну здібність до соціальної адаптації), однак не має важливої якості еліти – високої варіативності мислення. Крім того, що найважливіше, на нашу думку, це те, що ціннісні орієнтири ерзац-еліти в деяких аспектах прямо протилежні орієнтаціям представників еліти. Їхні відмінності базуються на різних способах задоволення базових потреб [4].

Спрямування характеру установки ерзац-еліти на задоволення, в першу чергу, особистих інтересів, низька варіативність поведінки, пов'язана з побудовою обмеженої моделі карти світу, конформістський характер соціальної адаптації – все це призводить, врешті-решт, до того, що еліта та ерзац-еліта відіграють різні соціальні ролі.

Еліта будує свої відносини з оточуючим середовищем за принципом «буття», а не «оволодіння»(що характерно для ерзац-еліти), кожен представник еліти здатний до самопожертви та самообмеження заради суспільного блага.

Представники еліти не розглядають власний добробут у відриві від добробуту оточуючих. В силу характерних для еліти когнітивних характеристик еліта розуміє, що стабільність осо-

бистого положення в нестабільній середі є неможливою. «Відноситися до людей так, як хочеш, щоб відносилися до тебе», – це головний принцип структурування соціальної середи для досягнення рівноваги, усунення конфлікту, пошуку найбільш адекватної інформації. В той час як представники ерзац-еліти, завдяки обраному ними засобу задоволення базових потреб, загальної установки на існування за принципом «оволодіння» (бо саме він обіцяє видимі вигоди – матеріальне благополуччя, високий суспільний статус, охорону, безпеку) мають такі якості, як соціальна мімікрія та підлабузництво. Окрім того, вони схильні, у разі потреби, до добровільного пригнічення критичного мислення як самих себе, так оточуючого середовища, якщо це потрібно задля збереження існуючого стану. Ерзац-еліта сприяє створенню ілюзії стабільності. Ця імітація примушує її спотворювати та відбраковувати інформацію, що надходить з зовнішнього середовища. Еліта відкрита для інформації, і запрограмована на її максимальне та ефективне використання, в той же час, спрямована на збереження своєї популяції і виходить на арену соціальних конфліктів, коли діяльність ерзац-еліти призводить соціум до тупикового шляху розвитку.

Еліта – це сукупність носіїв найбільш значущих цінностей у певному суспільстві, які визнаються членами цього суспільства як особистості, що мають найбільшу компетентність в одній, або декількох сферах діяльності: культурній, релігійній, політичній, соціально-економічній. Еліта в силу цілого ряду соціальних та психологічних причин може здійснювати структурування соціального простору.

Нажаль, на політичному просторі сучасної України домінує ерзац-еліта, представники якої є майстрами політичної мімікрії, оману, ведення політики шляхом маніпуляцій та хитрощів. Однак, важливо розуміти, що чим більше досвідчене суспільство, тим важче застосовувати проти нього будь-які засоби впливу.

Слід навести данні соціологічного дослідження Інституту соціології НАН України спільно зі службою «Соціс-Геллап», згідно з якими 44% респондентів вважають елітою найбагатіших людей, 42% – тих, хто обіймає високі посади. Більш конкретні відповіді дали респонденти, коли їм було запропоновано 15 соціальних категорій людей з проханням визначити, з якою з них у першу чергу асоціюється слово «еліта». Найперші місця зайняли: Президент – 41%; міністри – 31%; народні депутати – 32%; бізнесмени – 32%; керівники банків – 21%; злочинні угрупування – 14%; науковці – 12%; керівники політичних партій –7,5; актори – 7%; письменники – 5%; військове керівництво – 2,5% [5, с.64]

Ці данні яскраво свідчать про стан суспільства, про його уявлення щодо еліти. Здається, що треба зробити висновок про те, що ми заслуговуємо на таку «еліту», бо світовий досвіт свідчить про те, що життєвий рівень усіх прошарків населення та соціально-економічна ситуація в країні визначається саме рівнем освіченості суспільства та його ставленням до інтелектуальних цінностей. Лише інтелектуально багате суспільство є гарантією високого рівня життя народу.

Чимало політологів вважають, що виховання демократичної еліти потребує багато років. Ситуація в Україні дуже специфічна. Ті, хто прийшов до влади, висунуті в значному ступені «знизу» і вже після їхнього приходу до керма, виявилось, що якості, які необхідні правлячій еліті, сильно відрізняються від наявного рівня. Наша країна потребує компетентної влади, а значить і еліти, для здійснення глобальних перетворень. Головними якостями якої повинні бути: соціально важливий характер установок, висока ступінь моралі, відданість, визначні професійні якості, відповідальність та ініціативність, творчій підхід до власної історичної національної спадщини. Тільки така еліта зможе зміни існуючий стан в Україні та допоможе наблизитись до європейських і демократичних країн світу. Прикладом можуть слугувати такі визначні постаті у всесвітній історії, як Сергій Радонежський і Махатма Ганді, які сприяли зміні державно-політичного устрою своїх народів, мали виключний вплив на культурно-релігійну сферу суспільного життя. Однак вплив на суспільство, що здійснюють такі особистості базується не на насиллі чи підкоренні, а на компетенції, авторитеті та репутації.

Концепції елітаризму мають значну вагу в дослідженнях суспільства на шляху до встановлення міцної, стабільної держави. Необхідність здійснення ефективних процесів соціального управління роблять елітаризм важливим предметом дослідження не тільки політичної науки, а соціології, психології та ін.

Виключна відповідальність, первинність соціальних та національних інтересів над особистими – все це сприятиме могутності і величі української держави.

Бібліографічні посилання:

1. **Донцов Д.** Націоналізм / Дмитро Донцов. – Лондон; Торонто, 1966. – С. 286-290, 312-339.
2. **Іванейко М.** Провід і представництво: Етюди до соціології і психології галицького понадпартійного «демолібералізму» / М. Іванейко. – Львів, 1939. – С. 76-77
3. **Пиаже Ж.** Психология интеллекта / Ж. Пиаже. – СПб, «Питер», 2004. – С. 7-8.

4. **Маслоу А.** Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб, «Питер». 2003. - С. 64 -72.
5. Правляча еліта сучасної України. Аналітична доповідь № 10 / М. Шульга, О. Потєхін, Н. Бойко, О. Порохонська, Т. Шульга. – К., 1998. – 64 с.
6. Теория элит: социология политики: монографія / Л. Васильева. – М. : Социум, 2011. – 208 с.

УДК 327. 39+330. 161 (477)

А. А. Ирхин

УКРАИНА В СОВРЕМЕННЫХ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ИЗМЕРЕНИЯХ

Анализируются геополитические характеристики украинского пространства и выделяются перспективы интеграции в евразийский и европейский интеграционные проекты.

Ключевые слова: Украина, геополитические параметры, пространство, интеграция.

Аналізуються геополітичні характеристики українського простору та виокремлюється перспективи інтеграції в євразійський та європейський інтеграційні проекти.

Ключеві слова: Україна**,** геополітичні параметри, простір, інтеграція.

Geopolitical characteristics of Ukrainian area are analysed and perspectives of integration to Euro-Asian and European integrational projects are marked out

Keywords: Ukraine, geopolitical characteristics, space, integration

© А. А. Ирхин, 2012

Четыре системные переменные: мировой экономический кризис, рост новых центров силы, убывающая мощь США и усиление роли транснациональных компаний взаимно влияют друг на друга, определяя модель будущего мирового порядка. Несмотря на технологические достижения в области НТР и перенесение акцента в процессе конкуренции государств в область «мягкой силы» и финансовых технологий, борьба за геополитическое пространство остается основной сферой соперничества великих держав, а в современном мире две противоположные тенденции – глобализация и регионализация (логика сфер влияния) жестко конкурируют между собой, формируя значительный потенциал конфликта.

Проблемы развития факторов, оказывающих влияние на формирование новой системы международных отношений, освещают в своих работах следующие украинские и российские исследователи: В. Алчинов, В. Байнев, В. Барановский, Б. Батура, И. Бусыгина, О. Буторина, С. Глазьев, А. Гончаренко, В. Горбулин, С. Гридин, Р. Гринберг, А. Грицаенко, М. Гулиев, М. Гузенко, О. Гурова, М. Делягин, В. Дергачев, Г. Джемаль, А. Дугин, Е. Елисеев, А. Ермолаев, Е. Ефимова, М. Згуровский, И. Зевелев, О. Золотокрылин, Л. Ивашов, А. Ирхин, И. Измоденов, Б. Кагарлицкий, Е. Каминский, Б. Канцелярук, С. Караганов, С. Кара-Мурза, С. Маркедонов, С. Михеев, Н. Нарочницкая, А. Никифоров, А. Панарин, И. Пантин, А. Паршев, С. Переслегин, И. Побединский, Е. Сулима, А. Ставицкий, С. Толстов, А. Уткин, С. Федуняк, А. Филатов, М. Хазин, Н. Черкасов, В. Шевченко, М. Шепелев, Ю. Шишков, М. Шумилов, А. Шутов, С. Юрченко [1].

Из современных американских и европейских историков и политологов, специализирующихся на исследовании данной темы, можно выделить следующих авторов: З. Бжезинский, Ф. Бродель, Б. Бюзан, И. Валлерстайн, Т. Грэм, М. Дойл, Д. Дрезнер, К. Кайзер, Р. Каплан, Ч. Капхен, П. Кеннеди, Р. Кеохейн, Г. Киссинджер, М. Коннелли, А. Коэн, Д. Крамер, С. Лерабби, Л. Линдерберг, Г. Люндстад, Дж. Най, Д. Макгваер, Ч. Мейер, Дж. Миршаймер, А. Рар, М. Смит, Э. Тоффлер, Дж. Фридман, Ф. Фукуяма, С. Хантингтон [2] и другие.

Целью данной публикации является определение геополитических параметров украинского пространства. Задача статьи состоит в идентификации на основе выделенных геополитических параметров оптимального внешнеполитического – интеграционного вектора Украины.

Современное украинское государство складывалось из различных частей трёх империй: Османской, Австро-Венгерской и Российской.

Геополитические параметры Украины можно свести к следующим:

1) разделённость государства по линии цивилизационного разлома, производной которого является геополитическое районирование страны;

2) украинская территория является границей – промежуточным пространством между Европой и Россией. Причем эта разграничительная линия проявляется не только в народона-

селении, традициях и религии, но и прохождении климатических изотерм, что обуславливает производственные цепочки, особенности ведения сельского хозяйства, строительства и другие важные для жизнедеятельности общества факторы. При этом, если для Большого евразийского пространства данные территории представляются чрезвычайно привлекательными для размещения конечных звеньев производственных цепочек, вследствие радикально сурового климата в других его частях, то для Большого европейского пространства данные окраины не выглядят такими презентабельными, из-за более благоприятных климатических условий (см. раздел Большое евразийское пространство);

3) неравномерное распределение точек экономического роста и производства: Восток – крупная промышленность, Запад – сельское хозяйство. Только четыре региона (г. Киев, Киевская, Донецкая и Днепропетровская области) через свою внешнеэкономическую деятельность формируют 60 % всего торгового оборота Украины в 2008-2009 гг. и 56 % в первом полугодии. Одновременно доля 13 областей Украины (АР Крым, Винницкая, Волынская, Житомирская, Кировоградская, Ровненская, Сумская, Тернопольская, Херсонская, Хмельницкая, Черкасская, Черновицкая и Черниговская) колеблется в границах 0,4 – 1,8% от показателей торгового оборота товарами. Доля Закарпатской, Запорожской, Ивано-Франковской, Харьковской, Луганской, Львовской, Николаевской, Одесской, Полтавской составляет 2-9 % [3, с. 270].

4) наличие значительных водных (пресных) ресурсов. Причем, исходя из евразийской особенности рек (правильное половодье), на Востоке Украины почти не присутствует такой фактор, как разрушительные наводнения, вследствие весеннего разлива. В то же время, в западных регионах, вследствие природных особенностей, присущих в большей мере Европе, данное природное явление является регулярным;

5) наличие благоприятной ресурсной базы для развития тяжелой промышленности, металлургии и сельского хозяйства;

6) украинское пространство является транзитным. Данная особенность является системной – если в период Киевской Руси основные потоки проходили с Севера на Юг «Из варяг в греки», то в настоящее время основные транспортные пути, идущие через Украину, функционируют в широтном направлении с Востока на Запад и наоборот;

7) Украина располагает выходом в Черное море, что обуславливает ценность украинских портовых мощностей для Евразии, в то же самое время, в экономической плоскости данный фактор делает Киев конкурентом восточных окраин (Румыния) Большого европейского пространства;

8) геополитическое районирование государства даёт следующие производные: Запад и Восток Украины, исходя из исторических особенностей формирования территории, ориентируются на конкурентные геополитические центры, элиты данных регионов способны сформировать внешнеполитический курс государства и определиться с цивилизационным путем развития. В то же время, центральные области государства присоединяются к данному выбору, практически безболезненно реагируя на смену парадигмы развития.

Украинский исследователь А. Никифоров пишет в этом контексте: «… Формирование современной государственной территории Украины происходило в рамках Российской империи – СССР и включало в себя ряд этапов. Первый (конец XVI – конец XVII вв.) характеризуется вычленением из состава Речи Посполитой территории Малороссии (Среднего Приднепровья) и началом колонизации Слобожанщины (Восточной Украины), в которой малороссийский элемент участвовал вместе с великоросским. Второй (вторая половина XVIII – XIX вв.) имел характер ускоренного колонизационного освоения Северного Причерноморья (особенно после 1783 г.). Здесь малороссы обосновываются также одновременно с великороссами. На этот этап приходится и присоединение к Российской империи Правобережья Днепра (Полесье, Подолье, Волынь).

Третий (до середины XX в.) ознаменовался включением в состав СССР Восточной Галиции (1939 г.), Северной Буковины, Южной Бессарабии (1940 г.) и Закарпатья (1945 г.), а также передачей Крымского полуострова в административное подчинение УССР (1954 г.).

Нетрудно заметить, что на всех этапах история различных украинских регионов складывалась по-разному. Если на восток и юг украинцы продвигались в процессе переселенческой колонизации, то западные этнические украинские земли отбирались у государств, в состав которых они входили более или менее долгое время (Правобережье – у Речи Посполитой; Галиция – у Польши; Северная Буковина и Южная Бессарабия – у Румынии; Закарпатье – у Чехословакии)» [4, с.75-90].

Как отмечает украинский исследователь Ю. В. Павленко, обвальный крах СССР способствовал процессу переориентации идентичностей в национальную плоскость, а средства массовой информации большинства государств сразу же после провозглашения их независимости актив-

но принялись закреплять в массовом сознании ценности этно-государственной идентичности, не понимая, как правило, что современные нации создаются не на основе этноязыковых признаков (что естественно тоже немаловажно), а на общегражданском, в пределах государства как социально-политического организма, единстве людей безотносительно к их национальному происхождению. Но такие пропагандистские усилия (тем более при катастрофическом ухудшении качества жизни абсолютного большинства граждан новых государств в течение первого десятилетия их независимого существования), вполне не закономерно с теоретической точки зрения, но неожиданно для национал-радикалов стали давать в Украине противоположный эффект. Оказалось, что для основной массы обитателей Украины, восточных, южных, а также в значительной мере, и в центральных областях, ценности и приоритеты советского времени – минимальная социальная защита, скромный, но гарантированный достаток и пр. куда важнее, чем этно-национально-языковые ценности. Первостепенная для многих жителей преимущественно западных и, отчасти центральных областей национально-языковая самоидентификация оказывается далеко не главной в ценностной системе представителей других регионов Украины [5, т.2, с.443].

По мнению американского ученого С. Хантингтона, Украина – расколотая страна с двумя различными культурами. Линия разлома между цивилизациями, отделяющая Запад от православия, проходит прямо по её центру вот уже несколько столетий. В различные моменты прошлого западная Украина была частью Польши, Литвы и Австро-Венгерской империи. Значительная часть её населения является адептами униатской церкви, которая совершает православные обряды, но признает власть Папы Римского. Исторически западные украинцы говорили по-украински и были весьма националистичны в своих взглядах. Население Восточной Украины, с другой стороны было в массе своей православным, и значительная его часть говорила по-русски. В начале 1990-х гг. русские составляли до 22 %, а русскоговорящие – 31% населения Украины. Большая часть учеников начальных и средних школ получала образование на русском языке. Крым в подавляющем большинстве населения является русским и был частью России до 1954 г., когда Хрущев, якобы в честь принятого Хмельницким 300 лет назад решения, передал его Украине. Наиболее очевидно этот раскол Востока и Запада проявился на президентских выборах в июле 1994 г. Действующий президент, Л. Кравчук, который, несмотря на тесные связи с российскими лидерами, идентифицировал себя как «национального политика», победил в двенадцати областях западной Украины с большинством, доходящим до 90%. Его оппонент Л. Кучма, который во время предвыборной кампании брал уроки разговорного украинского языка, одержал победу в 13 восточных областях, набрав 52 % голосов. Примечательно, что украинская общественность с очень небольшим перевесом голосов подтвердила выбор Б. Хмельницкого 1654 г. [6, с.256].

В Западной Украине, входившей в качестве периферийной зоны в Западно-Центральноевропейскую общность в течение шести веков, этническая принадлежность была жестко связана с другими статусными позициями индивида и в значительной, если не в решающей, степени определяла жизненные способности человека [7, т.2, с.443]. Украинцы (русины) были преимущественно крестьянами, поляки – панами и землевладельцами, евреи управляющими и арендаторами. В обстановке, когда попытка перейти на другой язык или в другую веру воспринималась, как измена, к тому же не имевшая практического смысла: свои такого человека отторгали, а чужие полностью в свой круг не принимали. Национальность, таким образом, заведомо определяла круг знакомств и профессиональную ориентацию, доступ к той или иной культурной традиции, возможности социального продвижения. Таким образом, жесткая национально-языково-конфессионально-культурно-социальная сегрегация при возможности политической консолидации по национальному признаку создавала тип национально акцентуированного человека, в первую очередь идентифицировавшего себя как личность со своим народом [8, т.2, с.444].

В евразийском пространстве (Российской империи) положение украинцев было принципиально другим. Они были интегрированы в политическую, интеллектуальную и духовную элиту в общеимперском проекте и представлены во всех социальных слоях. Более того, по свидетельствам евразийца Н. С. Трубецкого на рубеже XVII и XVIII вв. произошла украинизация великорусской духовной культуры, когда украинский человеческий, культурный и духовный потенциал нашел свою реализацию в модернизации Российской империи [9, с.321]. В последствии такая интеграция украинцев в элиту Большого евразийского пространства проявляется уже в советском проекте при Н. Хрущеве и Л. Брежневе.

Производной данной ситуации является разновекторные интеграционные устремления украинской политической элиты.

К примеру, как отмечает украинский исследователь С. В. Юрченко: «… в новейшей истории Украины, пожалуй, нет вопроса, более разделяющего элиту и население, чем проблема вступле-

ния в НАТО. Украина выступает в качестве субрегионального объекта политики трех центров силы: России, ЕС и США. Поэтому стоит вопрос – либо выбор внешнеполитической ориентации на конкретную военно-политическую силу, либо сбалансированный курс…. За последние 200 лет, то есть именно в эпоху национализма и формирования и реализации национальных проектов, в Украине сложилась традиция позиционирования относительно России и Европы… В конце 1980-х она вернулась на территорию Украины и после 1991 стала доминирующей в сознании интеллектуальных элит… Указанная дихотомия оказывает влияние на внешнюю политику страны, отражая раскол политических элит в выборе вектора внешнеполитической ориентации. При этом особую роль играют представители финансово-промышленных группировок, связанных с черной металлургией, экспорт продукции которой дает две трети валютной выручки. Эти круги заинтересованы как в расширении рынков сбыта в Европе, так и в сохранении благоприятного режима поставок энергоресурсов из России [10].

В результате данного разделения отношения Украины и России могут развиваться тремя путями: конфликт, хотя и маловероятный с Россией, раскол Украины по линии разлома на две части, восточная из которой войдет в состав России, и третий, наиболее вероятный – Украина останется единой, расколотой, независимой и в целом будет тесно сотрудничать с Россией [11, с.258]. Поэтому американский исследователь С. Хантингтон призывает «мозговые центры США» готовиться к двум сценариям – развалу Украины по линии цивилизационного разлома и сохранению её в качестве единого государства.

Однако у украинского раскола есть свои специфические особенности. Так, Ю. Н. Пахомов отмечает, что характерной особенностью (удивительной для обездоленной страны) украинского раскола, явно проявившегося в 2004 г., состояло в том, что за пределами первого тура (где были и основательно обессилившие левые) не было традиционного противостояния по линии «богатые – бедные». Основной причиной такого положения дел является девальвация и обесценивание левой идеи советского образца. Задержка с появлением новой левой идеи в Украине связана напрямую с продажностью нашей демократии, со скупкой голосов и приходом не только во власть, но и в политику в основном самых богатых, – за счет банальной скупки электоральных голосов. Ведь у нас в парламенте 300 миллионеров – это в самой бедной стране! Это привело к отсечению от Верховной Рады других слоев общества, в том числе интеллигенции. Возникшая пустота социальной идеологии была заполнена, условно говоря, «этно-социо-регионализмом» [12, т.3, кн.2, с.572, 573].

В этом контексте будет справедлив вывод о том, что украинские политические элиты эксплуатируют достаточно высокий образовательный уровень населения страны, выдвигая в своих программах не социальные (самые необходимые потребности человека в пирамиде Маслоу), а идейные этно-религиозные факторы электорального поля, «удешевляя» тем самым свои социальные обязательства.

При определении уровня субъектности Украины целесообразно обратиться к методологии З. Бжезинского, который разделяет государства на две категории – геостратегические действующие лица и геополитические центры. Геостратегическими действующими лицами являются государства, которые обладают способностью и национальной волей осуществлять власть или оказывать влияние за пределами собственных границ, с тем, чтобы изменить – до степени, когда это отражается на интересах Америки, – существующее геополитическое положение. В тоже время другая категория – геополитические центры – это государства, чье значение вытекает не из силы и мотивации, а скорее из их важного положения и последствий их потенциальной уязвимости для действий со стороны геостратегических действующих лиц [13, с.55]. Исходя из приведенной схемы, Украина является геополитическим центром, то есть государством с низким уровнем субъектности. Все попытки сделать государство региональным лидером обречены на провал, вследствие необеспеченности адекватными ресурсами данной политики.

В определении уровня субъектности Украины при вхождении в европейский или евразийский интеграционные проекты необходимо учитывать ретроспективный анализ политики, которую проводили Запад и Восток в отношении украинских земель. В этом плане необходимо отметить, что, несмотря на масштабную мистификацию последних двадцати лет совместного российско-украинского прошлого, западные ассимиляционные подходы в отношении украинских земель исключали какую-либо форму компромисса по сохранению украинского языка, культуры и даже религии. Создавались социально-политические условия, при которых украинцы должны были стать поляками, венграми или чехами или упасть на социальное дно без украинского будущего для своих детей. Россия же проводила более толерантную политику, что связано с реализацией восточных имперских традиций [14]. Еще одной производной указанной модели взаимодействия Украины и Большого европейского пространства является тот факт, что, как правило, та часть элиты Украины, которая пытается заручиться поддержкой Большой

Европы в антиевразийских устремлениях, платит за реализацию своих интересов территорией государства. В этом плане прослеживается тенденция «неравнозначного обмена», так как государственное пространство является одной из высших ценностей системы народов, ведущих оседлый образ жизни (исключение могут составлять цыгане, хотя понятие пространства и территории для них тоже существует, но в других, клановых категориях). Последним историческим примером является прецедент с Румынией в 2009 г. В этом контексте украинское пространство является объектом исторических и политических претензий Румынии, Венгрии и Польши, которые активно разрабатывают и реализуют программы по отторжению своих «национальных», как им представляется, пространств, используя ресурсы ЕС.

Используя цивилизационный подход украинские исследователи Е. Сулима и М. Шепелев, в этом контексте отмечают, что каждое государство характеризуется моноцивилизационной или полицивилизационной идентичностью в зависимости от того опирается ли она на одну или несколько цивилизационных традиций либо формируется, как пограничное пространство определенной цивилизационной системы. Цивилизационную идентичность Украины можно охарактеризовать, как осознанную принадлежность к континентальному типу цивилизаций, а формирование её государственности происходило на основе православной цивилизационной традиции с учетом современного цивилизационного раскола страны. Современный внешнеполитический курс, напротив, направленный на вовлечение Украины в иноцивилизационные политические, военные и экономические структуры, что в свою очередь закрепляет ее место в качестве периферии, усиливая тем самым процессы её маргинализации [15, с.487].

Таким образом, геополитические характеристики Украины можно свести к следующему.

Во-первых, государство в цивилизационном и геополитическом аспекте является разделенным. Линия разлома делит геополитическое пространство страны как минимум на две части. При более дробном рассмотрении украинское пространство дает большее количество регионов, имеющих тенденции к большей автономизации и историческое обоснование данных процессов, отсюда следуют попытки обсуждения проблемы федерализации Украины.

Во-вторых, за исключением узкой прибрежной полосы Крыма, по климатическим признакам рассматриваемая территория относится к евразийскому пространству.

В-третьих, государство является объектом геостратегических процессов. Попытки придать государству роль субъекта обречены на внешнеполитический популизм, вследствие недостатка всех видов ресурсов и психологии элиты. Поэтому Украина вынуждена встраиваться в ряд чужих проектов, пытаясь сохранить как можно большее пространство для политического маневра и получить как можно больше экономических выгод от каждого из субъектов.

В-четвертых, в системе координат реалистической внешнеполитической стратегии данные характеристики пространства ставят выбор между интеграционными моделями, которые поддерживают и повышают уровень геополитической субъектности и проектами, которые продолжают его снижать. Гипотетический вариант европейской интеграции предполагает место в периферии данного пространства (пространственной, интеллектуальной, экономической и политической). Как показывает исторический и геополитический опыт, евразийская интеграция дает возможность попасть в ядро формирующегося Большого евразийского пространства.

В-пятых, проблема евразийского вектора интеграции Украины состоит в низком уровне экономической и геополитической субъектности интеграционного центра – современной России. Ее элита расколота, за редким исключением полностью интегрирована в западный мир и оторвана от аборигенного, местного населения, находясь в системе координат ограниченного развития, созданной западным миром исключительно под себя и свое мировосприятие. Элиты периферии и полупериферии в данной системе координат оторваны от населения и ориентируются на внешние центры управления и не выполняют свои функции.

Библиографические ссылки:

1. **Юрченко С. В.** Основные тенденции развития системы международных отношений и проблема актуализации общественного воздействия на внешнюю политику государств / С. В. Юрченко // Чорноморська безпека. – № 4 (10). – 2008 . – С. 3-5.

2. **Huntigton. S.** Who Are We? The Challenges to America's National Identity/ Samuel P. Huntington – New York. : «Simon & Schuster», 2004 – 428 p.

3. Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія / за ред. А. В. Єрмолаєв. – К. : НІСД, 2010.

4. **Никифоров А. Р.** Геополитический смысл Украины / А. Р. Никифоров // Русский геополитический сборник. – 2000. –№4. – С. 75-90.

5. Цивилизационная структура современного мира: [в 3 т.] / под редакцией Ю. Н. Пахомова, Ю. В. Павленко [и др.]. – Киев: Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2007. – 691 с.

6. **Хантингтон С.** Столкновение цивилизаций / Хантингтон С. – М. : ООО Издательство АСТ, 2003. – 603 с.
7. Цивилизационная структура современного мира: [в 3 т.] / под редакцией Ю. Н. Пахомова, Ю. В. Павленко [и др.]. – Киев: Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2007. – 691 с.
8. Там же.
9. **Трубецкой Н.** Наследие Чингисхана / Трубецкой Н. – М. : Эксмо, 2007. – 736 с.
10. **Юрченко С. В.** Внешняя политика Украины очень нуждается в паузе [электронный ресурс] / С. В. Юрченко. – Режим доступа: http://www. bigyalta. com. ua/story/211.
11. **Хантингтон С.** Столкновение цивилизаций / Хантингтон С. – М. : ООО Издательство АСТ, 2003. – 603 с.
12. Цивилизационная структура современного мира: [в 3 т.] / под редакцией Ю. Н. Пахомова, Ю. В. Павленко [и др.]. – Киев: Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2007. – 691 с.
13. **Бжезинский З.** Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / Збигнев Бжезинский. – М. : «Международные отношения», 1999. – 256 с.
14. **Ирхин А. А.** Геополитические циклы Евразии и национальные интересы Украины / Ирхин А. А. – Севастополь: Ребест, 2011. – 293 с.
15. **Суліма Є. М.** Глобалістика: підручник / Є. М. Суліма, М. А. Шепєлєв. – К. : Вища освіта, 2010. – 544 с.

УДК 323. 2

І. І. Іванова

ПОЛІТИЧНА АПАТІЯ ЯК ФЕНОМЕН СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПРАКТИКИ

Висвітлено основні підходи до розуміння явища політичної апатії, окреслено загальне розуміння даного феномену у сучасній політичні науці, а також виокремлено та проаналізовано два типи політичної апатії, характерні для країн Заходу та пострадянських країн.
***Ключові слова**:* політична апатія, політична пасивність, Захід, пострадянські країни.

Освещены основные подходы к пониманию явления политической апатии, обозначено общее понимание данного феномена в современной политической науке, а также выделены и проанализированы два типа политической апатии, характерные для стран Запада и постсоветских стран.
Ключевые слова: политическая апатия, политическая пассивность, Запад, постсоветские страны.

The paper considers basic approaches to understanding the phenomenon of political apathy, outlines general understanding of this phenomenon in modern political science. The author also allocates and analyzes two types of political apathy which inherent in Western countries and post-Soviet countries.
Keywords: political apathy, political passivity, West, post-Soviet countries.

© І. І. Іванова, 2012

Розвиток демократії та громадянського суспільства, політична свобода, закріплення та визнання на світовому рівні прав громадян на участь у виборах та різноманітних політичних організаціях тощо, здавалося б, мали стимулювати перманентну інтенсифікацію політичної активності громадян, зростання їхнього інтересу до політичної сфери. Проте, як свідчить досвід багатьох демократичних країн, часто спостерігається прямо протилежна тенденція. Політична апатія як втрата інтересу до політики, незацікавленість у політичній діяльності, політична неучасть нині стає тенденційним явищем і, більше того, набуває симптоматичного характеру. Україна теж не є винятком. Після спалаху політичної активності у 2004 році спостерігається різке зниження політичної участі населення. Очевидно, що дана ситуація не сприяє розвитку демократії та легітимації влади. Тому постає питання щодо комплексного вивчення феномену політичної апатії: його витоків, причин появи та детермінант, що дасть змогу визначати особливості політичної участі, яка характерна для демократичних країн з різними політичними традиціями.

Ступінь наукової розробки проблеми політичної апатії залишається на сучасному етапі малодослідженим, особливо на теренах пострадянського простору. Якщо у зарубіжних, зокрема, англо-саксонських країнах проводяться дослідження з даної теми, зокрема можна назвати таких дослідників, як Т. ДеЛюка [5], Н. Еліасоф [6], Г. Маркузе [3], Ч. Р. Міллз [7] тощо, то на пострадянському просторі окремі комплексні роботи, присвячені вивченню політичної апатії відсутні. Політична апатія, як правило, розглядається у фабулі вивчення політичної участі, політичної поведінки, політичної пасивності, абсентеїзму. Серед російських вчених, які прямо чи побічно торкалися даної проблематики, можна назвати Т. Кутковець, І. Клямкіна [2], В. Федотову [4]. У вітчизняній літературі дана тема є не розробленою.

Метою дослідження є аналіз феномена політичної апатії, виявлення його основних особливостей, причин та різновидів.

Поняття апатії сформувалося ще за часів античності. З того часу і до німецької класичної філософії апатія розглядалася як одна із доброчесностей людини. Проте у сучасних дослідженнях апатія, зокрема політична, розглядається негативно. В контексті відповідного дослідження пропонується виходити саме з такого розуміння, оскільки дана конотація поняття утверджена в сучасному науковому дискурсі.

Дефініція апатії ґрунтується на розумінні її як політичної пасивності громадян. Саме про таку апатію пишуть Т. ДеЛюка у праці «Two faces of political apathy» [5], Г. Маркузе у роботі «Одномірна людина» [3], Ч. Р. Міллс у праці «White Collar» [7], російська дослідниця В. Федотова у статті «Політична апатія на Заході та в Росії» [4] тощо. Зокрема, Т. ДеЛюка розглядає політичну апатію як індиферентність громадян, яка протиставляється традиціям демократії та політичної участі американського суспільства.

З огляду на це, дослідник визначає політичну апатію як форму неучасті громадян у політиці, яка має дві сторони: перша сторона включає свідому неучасть у політичному житті суспільства, друга – є наслідком дії зовнішніх умов. Перший аспект політичної апатії передбачає особисту відповідальність індивіда, другий – накладає відповідальність за політичну апатію на інші джерела, якими можуть виступати система політичної еліти або організаційна структура суспільства в цілому. Апатія у першому значенні за Т. ДеЛюкою не передбачає зовнішніх обструкцій для політичної активності особи. Проте такі фактори, на кшталт зростання зайнятості, тотальної заангажованості неполітичною діяльністю і т.п., об'єктивно унеможливлюють активну політичну участь. Друге «обличчя» апатії постає «як стан свідомості, який створений діями влади, що ретельно обмежує свободу» індивідів через політичні маніпуляції і дію політичних інституцій, і тому є негативним [5, с.13].

Такий підхід до політичної апатії є близьким для Ч. Р. Міллза, який висловлює думку, що політична апатія є виявом відчуження людей від політики унаслідок свідомого маніпулювання ними через ЗМІ та інші засоби, які використовує правляча еліта. Американський дослідник підходить до розуміння апатії як політичної індиферентності індивідів: «Бути політично індиферентним означає бути чужим щодо всіх політичних символів, відчуженим від політики як сфери лояльності, вимог і надій…означає не бачити нічого політичного в житті та оточуючому середовищі» [7, с.326]. Ч. Р. Міллз зазначає, що індиферентність може бути ірраціональною, несвідомим потягом особистості, а може мати під собою мотивований цинізм, що є результатом недовіри до влади та розвінчання власних надій, або просто свідомим відходом від політики, яку не вважають сферою зацікавленості та раціональності. Апатія виступає формою політичної пасивності, яку Ч. Р. Міллз розцінює негативно, апелюючи до того, що громадянин перетворюється із суб'єкта політичних відносин на об'єкт, на який спрямовують свій вплив зовнішні сили, зокрема політичні еліти та ЗМІ.

Російська дослідниця В. Г. Федотова теж сприймає апатію як явище негативне, проте вона висловлює думку, що політична апатія насправді має різне підґрунтя на Заході та в Росії. Апатію на Заході дослідниця пов'язує з масовизацією суспільства, в Росії ж – з існуванням та самодискредитацією комуністичного ладу [4].

Загалом, відношення дослідників до політичної апатії, як американських, так і російських, є негативним, що зумовлено їх сприйняттям демократії як влади народу. Тому неучасть, політична пасивність громадян сприймаються як криза демократії. Така точка зору видається не зовсім правомірною. Адже сучасна демократія передбачає наявність інституційних умов можливості реалізації ідеї свободи. Інша справа вже їх використання або нехтування ними. Розуміння неможливості існування демократії у її первісному розумінні веде до появи сучасних конструкцій демократії, де політична пасивність частини соціуму, є не негативним, а навіть позитивним явищем, яке слугує підтримці стабільності демократії та врівноваженості її інститутів.

Сумуючи наявні ідеї щодо виникнення політичної апатії, причини останньої можна розділити на зовнішні та внутрішні. До першої групи пропонується віднести наступні:

- наявність економічних проблем, які сприймаються як такі, що вимагають першочергового вирішення. Звідси, відволікання індивідів від діяльності в інших сферах суспільного життя, зокрема політичній;

- безпосередні дії влади, спрямовані на відчуження громадян від політичної сфери, серед яких: маніпуляція свідомістю громадян через використання відповідних технологій, а також закріплення певних обмежень щодо політичної участі на законодавчому рівні;

- безальтернативність політичного вибору, яка є наслідком домінування єдиної політичної сили, що фактично унеможливлення існування опозиції;

– неможливість влади адекватно артикулювати інтереси та вимоги суспільства, що призводить до розчарування населення у діях першої.

До другої групи причин можна віднести:

- впевненість основної частини населення у неможливості здійснення реального впливу на хід політичних подій, що є результатом домінування ідеї, що одинична думка навряд чи може щось змінити;

- індивідуалізм, який притаманний представникам більшості суспільства, результатом чого є відсторонення від загальносуспільного та загальнодержавного вимірів життя, коли політика сприймається як другорядне явище, яке не має безпосереднього зв'язку із вирішенням першочергових приватних проблем;

- суб'єктивне мотивування у виборі політичної позиції, наприклад особисті переконання, принципи,фактори партикулярного характеру тощо.

Якщо проаналізувати причини виникнення феномену політичної апатії в Україні, можна прийти до схожих вихідних позицій. Проте дане явище в нашій державі позначено наявністю аутентичних причин. Це пов'язано, в першу чергу, з історією існування української держави тривалий час у складі Радянського Союзу та розпад останнього, що лишило відбиток на політичній поведінці громадян. Серед наслідків, які спричинили крах Радянського Союзу, можна вказати дезадаптацію громадян, втрату існуючих цінностей та орієнтирів, невизначеність або втрата соціального статусу тощо. На початку незалежного шляху державотворення це спричинило відчуження населення від політичної сфери, зниження рівня його політичної участі. Проте час минає, і дана подія та її наслідки все більше стають схожими на примару, а тому, на мою думку, не є основною детермінантою теперішньої ситуації відсторонення особистості від сфери публічної політики. Одною з головних причин політичної апатії на сьогодні є впевненість населення у тому, що політика є брудною сферою, де панують грошові та патерналістські відносини, де голос людини нічого не вартий. Звідси – недовіра до політиків та політичної сфери загалом. Таке негативне відношення до влади обов'язково веде за собою індиферентне ставлення до політики. З другого боку, наявність такої тенденції є, з одного боку, предтечею, а з іншого, наслідком нерозвиненості громадянського суспільства в Україні та його низької політичної культури.

Розглянуті причини виникнення політичної апатії дозволяють виокремити наявність двох тенденцій у трактуванні цього феномену: політична апатія може розглядатися як явище позитивне, або, навпаки, негативне. У даному дослідженні позитивною політичною апатією буде називатися та, виникнення якої не є наслідком дії зовнішнього середовища, а існує як закономірне явище суспільного життя. З другого боку, негативна політична апатія – та, виникнення й існування якої залежить від зовнішніх факторів. Позитивна політична апатія є характерною для Західних країн, зокрема Сполучених Штатів. Негативна – для пострадянських країн, зокрема Росії та України.

Дані види політичної апатії мають кілька підстав їх розрізнення.

По-перше, це традиції розвитку суспільно-політичної організації. Історично склалося, що з давніх часів Руська держава розглядалася домінантною інстанцією суспільства. Держава, у свою чергу, персоніфікувалася в особі глави держави, до якого були спрямовані всі політичні інтенції громадян. Головними принципом були принцип колективності та патерналізму. Дії держави в особі її органів та владних структур обов'язково викликали реакцію з боку населення, яке ідентифікувало себе з нею. Тому деструкція держави та порушення її функціонування викликають відповідний відгук з боку громадян. Відчуження держави від суспільства, яке є наслідком деформуючих процесів, тягне за собою втрату ним того ядра, яке складало доти основу суспільного співжиття. Суспільство, яке втратило об'єкт ідентифікації в особі держави, втрачає основні орієнтири своєї діяльності. Тому політична апатія виступає реакцією на руйнування зв'язків між суспільством та державою. Негативна апатія свідчить про деконструктивні процеси у політичній сфері, і тому викликає негативне відношення до існуючих політичних інституцій.

На заході, особливо в Америці, діє зовсім інший принцип – принцип субсидіарності. Держава

не виступає головним об'єктом рефлексії, на неї звертається увага лише тоді, коли вирішуються найважливіші питання суспільного життя. У той же час велику роль відіграють саме регіональні одиниці (наприклад, штати в США), тому усі важливі питання вирішуються на місцевих рівнях. Звідси – панування індивідуалізму, який іноді набирав радикальних виявів. Як результат, основна частина населення переймається не політичними питаннями, наскільки б важливими вони не були, а звертає свою увагу, в першу чергу, на локальні, особистісні потреби. Найбільше зацікавлення викликає власне оточення, а не державні інституції.

По-друге, виходячи з традицій суспільно-політичної організації пропонується розглянути такий її елемент, як громадянське суспільство. На заході, де функціонування громадянського суспільства інституційно забезпечене, тобто передбачає наявність системи можливостей та умов, які гарантують реалізацію прав та свобод громадян, а також задоволення їх інтересів, безпосередня і перманентна невключеність особи в політику не має негативного наслідку для самого громадянського суспільства чи держави. Як вже зазначалося вище, така відстороненість від політики може бути детермінована об'єктивними тенденціями раціоналізації всіх сфер суспільного життя, інтенсифікацією неполітичної діяльності, внаслідок чого прояви апатії щодо політичного не матимуть характеру негації. У даному випадку, відсутність громадянської активності не може бути доказом наявності можливих деструктивних процесів у суспільстві та державі. Навпаки, найбільш імовірно, дана ситуація буде свідчити про досягнення точки рівноваги між ними.

Інша картина спостерігається у пострадянських країнах, де немає вкорінених громадянських традицій, де історичний розвиток не створив відповідні історичні, економічні та соціальні передумови для існування розвиненого громадянського суспільства. Такі інституції громадянського суспільства, як незалежні ЗМІ, профспілки, громадські об'єднання є скоріше штучним конструктом, ніж реальною діючою силою, яка може впливати на політичні процеси. Громадянське суспільство відтак не виконує своєї автентичної ролі як рівноправного партнера держави. Воно є аморфним, неприроднім утворенням, яке не має реальних можливостей для розвитку. А оскільки змістовно громадянське суспільство є нерозвиненим, воно унеможливлює політичну активність індивідів, що зумовлює існування негативної політичної апатії. Адже відсутність можливості нормальної політичної самореалізації у межах політичної систем викликає цілком закономірну та адекватну реакцію суспільства на ігнорування його інтересів.

По-третє, важливе значення для розмежування двох типів політичної апатії мають традиції політичної культури. Якщо брати за зразок типологію політичної культури, запропоновану американськими дослідниками Г. Алмондом і С. Вербою [1], то можна констатувати, що серед чотирьох запропонованих ними типів політичної культури – паройкіальної, підданської, активістської та громадянської, – для пострадянських країн характерним є переважання в громадянській культурі підданського та паройкіального елементу, тоді як для Західних – громадянської культури з переважанням активістських елементів. Якщо розглядати залежність типів апатії від характеру політичної культури, то можна констатувати, що негативна апатія є наслідком відчуття прямої залежності індивідуального життя від дій влади, що є характерним для паройкіального та підданського типу політичної культури, у той же час активістська передбачає наявність власного політичного потенціалу, відповідальність в першу чергу за власні дії. Тому негація політичної сфери виходить не від екстравертованих чинників, а від інтровертованих. Отже, якщо підданська та паройкіальна політичні культури апріорі повинні містити політичну індиферентність з боку населення, відчуження людини від політичної сфери, то активістська політична культура передбачає наявність політичної апатії опосередковано.

Загалом, можна констатувати, що на Заході політична апатія є нормальним явищем, адже передбачається, що для ефективного функціонування демократії основна частина населення у більшості випадків не повинна бути постійно політично активною. Політична індиферентність не є вираженням негативного відношення щодо дій влади або розчаруванням у політичній системі. Вона є наслідком передачі частини своїх повноважень правлячій еліті.

Щодо пострадянських країн, то тут діють інші механізми. Політична апатія є негативною, адже викликана не тим, що громадяни свідомо передають тягар політичної відповідальності в інші руки, звільнюючи простір для індивідуальних дій, але є реакцією на дії влади, яка створює несприятливі умови для політичної активності. Політична апатія, відтак, є результатом дії зовнішніх чинники, а саме: відсутності соціальної справедливості (соціальних ліфтів) і соціальних цінностей; корупція влади; її кланова характеристика тощо.

Отже, в процесі дослідження було виявлено дві різні форми апатичної поведінки. Було виокремлено суттєві відмінності у характері політичної апатії, що притаманна Західним або пострадянським країнам.

Політична апатія Заходу викликана об'єктивними факторами суспільного розвитку даного

регіону. Її існування не розглядається як явище негативне, адже не виступає відповідним поштовхом для внесення змін у структуру політичної системи та формат суспільно-політичних відносин. Наявність умов можливості здійснення політичної активності, відкритість політичної системи, наявність політичного плюралізму свідчать супроти того, щоб сприймати політичну апатію як явище негативне. Вона є одним із наслідків наявної у Західному суспільстві тенденції раціоналізації суспільного життя, коли інтерес до політичної сфери девальвується, а самі політичні процеси відбуваються поза індивідами, не зважаючи на їхню об'єктивну можливість участі у останніх.

Політична апатія у пострадянських країнах має інший зміст. Сама політична сфера має деструктивний характер і не продукує форм політичної участі громадян. Тому політична апатія постає не результатом поглинання особи буденністю, а є результатом усвідомлення людьми неможливості подолати перешкоди, які створюються для неї політичним оточенням.

Таким чином, негативну апатію, притаманну пострадянським країнам, можна визначити як відсторонення громадян від політичної сфери у результаті дії негативних зовнішніх по відношенню до людини чинників, в першу чергу наявних політичних відносин, незадоволеність якими викликає політичну байдужість громадян і свідчить про негативні тенденції розвитку суспільно-політичного життя. Таким чином, під політичною апатією розуміється така апатія, яка бажає бути подоланою.

Позитивна апатія, притаманна Західними країнам, є внутрішньо спродукованим, об'єктивним явищем, що випливає із розвитку суспільних відносин, яке виявляється у неучасті громадян у політичному житті, і не потребує усунення та нівелювання, оскільки відображає сутність сучасного розвитку демократії. Загалом, феномен існування позитивної апатії у сучасному суспільстві дає можливості для визначення та дослідження специфіки сучасних демократій та особливостей їх розвитку і функціонування.

Бібліографічні посилання:

1. **Алмонд Г. А.** Гражданская культура (I): подход к изучению политической культуры / Г. А. Алмонд, С. Верба ; пер. с англ. Л. А. Галкиной // Полития. – 2010. – №2 (57). – С. 122-144.

2. **Кутковец Т.** Нормальные люди в ненормальной стране / Т. Кутковец, И. Клякин // Московские новости. – 2004. – №25.

3. **Маркузе Г.** Одномерный человек / Г. Маркузе. – М., 1994. – 368 с.

4. **Федотова В. Г.** Апатия на Западе и России / В. Г. Федотова // Вопросы философии. – 2005. – № 3. – С. 3 -19.

5. **DeLuca T.** The Two Faces of Political Apathy / T. DeLuca. – Philadelphia: Temple University Press, 1995. – 361 p.

6. **Eliasoph N.** Avoiding Politics: How Americans Produce Apathy in Everyday Life / N. Eliasoph. – Cambridge University Press, 1998. – 344 p.

7. Mills C. R. White Collar: The American Middle Classes / C. R. Mills. – N. Y., 1951. – 378 p.

УДК 32:316. 6

О. М. Косьмій

ІНТЕРНЕТ-ПРОСТІР ЯК ЗАСІБ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИ

Аналізуються особливості політичної соціалізації у сучасних умовах. Зокрема, виокремлюються основні фактори та агенти політичної соціалізації, акцентується увага на роль Інтернету у даному процесі. Електронне урядування, блоги, соціальні мережі розглядаються як канали залучення індивіда до політичної сфери.

Ключові слова: політична соціалізація, Інтернет, електронне урядування, блог, соціальна мережа.

Анализируются особенности политической социализации в современных условиях. Раскрываются основные факторы и агенты политической социализации, обращается внимание на роли Интернет в данном процессе. Электронное правительство, блоги, социальные сети изучаются как каналы приобщения индивида к политической сфере.

Ключевые слова: политическая социализация, Интернет, электронное правительство, блог, социальная сеть.

© О. М. Косьмій, 2012

The peculiarities of political socialization in modern conditions are analyzed. The main factors

and agents of political socialization are named; and it is placed emphasis on the role of Internet in this process. The electronic management, blogs, social network are studied as the paths of the involving of individual into political area.

Keywords: political socialization, Internet, electronic management, blog, social network.

Сучасний світ є досить динамічним і людина повинна засвоювати основні принципи взаємодії в ньому протягом всього життя. У соціології даний процес називається соціалізацією, її досліджували такі відомі науковці як Ж. Піаже, Дж. Мід, Л. Кольберг, І. Гофман та ін. Крім цього, важливу роль у соціалізації с особистості відіграє Інтернет. Проблематика соціальної взаємодії в мережі Інтернет розкривається у дослідженнях зарубіжних соціологів Н. Бейма, П. Коллока, С. Кайзлера, Г. Рейнгольда, Л. Спрелла, С. Херрінга та роботах вітчизняних дослідників Г. Почепцова, В. Бебика, Ю. Бондаря, В. Плешакова, Д. Дрезнерта та ін.

Не зважаючи на те, що значна частина науковців у своїх роботах розглядали соціалізацію, політичну соціалізацію, роль Інтернету у житті сучасної людини, на даний час бракує комплексного дослідження впливу віртуального середовища на засвоєння політичних норм та цінностей, а також виокремлення основних засобів, за допомогою яких розповсюджуються сучасні політичні ідеї.

Метою даної статті є вивчення ролі Інтернет-простору в процесі політичної соціалізації особи, а також з'ясування основних каналів залучення індивіда до політичного процесу.

Поняття «політична соціалізація» виникло у західній політичній та соціальній психології за аналогією з поняттям «соціалізація» для визначення та опису суспільних процесів, в результаті яких індивід приймає відповідну політичну позицію. Термін «політична соціалізація» міцно входить до наукового політологічного лексикону у 50-60-ті рр. XX століття.

Концепція політичної соціалізації почала формуватися після створення теорії загальної соціалізації особистості і на її основі. Відповідно до цього, визначення сутнісних характеристик поняття «політична соціалізація» слід розпочати з розгляду поняття «соціалізація». У науці немає єдиного визначення як поняття «соціалізація», так і поняття «політична соціалізація». Під соціалізацією (від лат. socialis – суспільний) розуміють «процес засвоєння людським індивідом певної системи знань, норм і цінностей, які надають йому можливість функціонувати як повноправному членові суспільства» [1]. Американський дослідник соціальної психології Т. Шибутані розглядав соціалізацію як безперервну адаптацію живого організму до його оточення, як формування здатності передбачати реакції інших людей та пристосовуватись до них. Російський психолог Б. Ананьєв під соціалізацією розумів процес формування людини як особистості, її соціального становлення, включення особистості у різні системи соціальних відносин, інституцій та організацій, засвоєння людиною знань, норм поведінки, що склалися історично. Як зазначає В. Москаленко «визначення змісту поняття «політична соціалізація» залежить від концепції, в якій воно розглядається, від аспекту, у якому аналізується, а також від поставленої мети дослідження [2]. Відповідно політичну соціалізацію можна розглядати як: процес передачі культури; розвиток особистісного контролю; результат міжособистісного спілкування; процес рольового тренування; соціальне навчання; процес пізнання.

Політична соціалізація описується в термінах обумовленості, добровільності й доброзичливості в процесі формування в індивіда позитивних установок щодо влади. Практичний ефект полягає в можливості контролю за процесом соціалізації і його педагогічному забезпеченні, яке дозволяє формувати політичних суб'єктів із заздалегідь заданими характеристиками.

На політичну соціалізацію значний вплив справляє конкретний соціокультурний контекст розвитку особистості, передусім, та політична культура, в рамках якої відбувається політична соціалізація [3]. Крім того, на політичну соціалізацію особистості впливають різноманітні та різноякісні фактори: характер соціальної стратифікації суспільства, система освіти і виховання, національно-етнічні особливості, релігійні вірування тощо. Тому, і неможливо створити добре збалансовану загальну для всіх країн теорію політичної соціалізації особистості (принаймні, говорити сьогодні про це ще передчасно).

Політичні фактори соціалізації особистості утворюють систему до якої входять: зовнішні об'єктивні умови, що побічно впливають на процес формування особистості (історична обстановка, економічна ситуація, природно-географічні умови); соціальне середовище, як безпосередня (родина, найближче оточення індивіда), так і більш широка (суспільна політична свідомість); психологічні особливості індивіда і його соціальний статус.

Агенти політичної соціалізації виступають також способами і засобами вираження політичної активності особистості, її політичного самоствердження. На різних етапах розвитку особистості і в різних країнах на перший план виходять різноманітні агенти в залежності від конкретних обставин політичного життя та особливостей політичного ладу суспільства. Агенти політичної

соціалізації можуть бути як власне політичними, так і неполітичним. До перших належать: політичні інститути, партії, організації, політичні еліти і лідери, групи інтересів. Вся сукупність цих факторів утворює систему, яка за допомогою політичних механізмів прагне контролювати і спрямовувати політичну поведінку особистості. До неполітичних відносяться: сім'я, групи ровесників, церква, система освіти, професійні і жіночі організації, культурні і спортивні об'єднання тощо. Відомо, наприклад, яку велику роль можуть зіграти групи популярних артистів або спортсменів при агітації за або проти того або іншого політичного лідера на виборах. До агентів політичної соціалізації особистості відносяться і ЗМІ, які значно впливають на її формування. Авторитет та ефективність впливу кожного із цих агентів залежать від багатьох причин, але, насамперед, від віку та внутрішнього стану людини, інтенсивності її включення до соціального й політичного процесів, характеру виконуваних нею функцій, а також цивілізаційних й історичних умов їхнього здійснення.

Значну роль у процесі політичної соціалізації у сучасному суспільстві почав відігравати Інтернет. Незважаючи на те, що це є досить новий спосіб передачі інформації, він вже зазнав трансформації від формату Веб 1.0 до формату Веб 2.0.

Веб 2.0 – це спосіб проектування систем, відповідно до якого, взаємодія стає тим кращою, чим більше людей користується ресурсом. Особливістю Веб 2.0 є принцип залучення користувачів до наповнення та багаторазової перевірки контенту (наповнення сайту) [4].

Одним із засобів політичної соціалізації особи є електронне урядування, що виступає формою організації державного управління, за якого відбувається активна взаємодія органів державної влади та органів місцевого самоврядування з суспільством, людиною, бізнесом за допомогою інформаційно-комунікативних технологій [5, с.4]. Така взаємодія впливає як на процес первинної політичної соціалізації особи, коли вона вперше дізнається про структуру державної влади та кожну з її гілок, так і на процес вторинної соціалізації, коли людина постійно моніторить діяльність державних інституцій.

Засоби масової інформації в сучасних умовах так само продовжили свою діяльність в Інтернет-просторі, де можна скористатись телебаченням, прочитати останні новини та випуски журналів і газет. Можливість передачі аудіовізуальних повідомлень робить їх емоційно насиченими та формує стійкі уявлення про політичну дійсність, а також виконує мотивуючу функцію. У віртуальному просторі на даний час інформації набагато більше, ніж у друковану вигляді. Все це є свідченням того, що Інтернет стає потужним інформаційним каналом, а отже і засобом політичної соціалізації особи.

Особливе місце посідають серед агентів соціалізації у віртуальному просторів блоги політичних діячів, журналістів, політологів і просто тих осіб, які цікавляться політикою. Термін «блог» у виник 1997 році і походить від скорочення англомовного терміна web log, що перекладається українською як веб-журнал. Він будується у зворотному хронологічному порядку та передбачає поповнення записами, фотографіями, відео, графікою та застосування інших мультимедіа. За допомогою блогів зазначені суб'єкти можуть висловлювати власні політичні погляди та переконання.

Для багатьох блогерів Інтернет-щоденники дають можливість брати участь у створенні та поширенні новин, часто альтернативних до тих, які повідомляються традиційними медіа. Такий різновид блогерської діяльності отримав назву „громадянської журналістики» [6, с.16]. Перевагою блогу як механізму соціалізації є те, що він формує політично активного громадянина, адже така комунікація здебільшого є двосторонньою, а отже користувач може задати питання автору повідомлення або просто залишити свій коментар.

Зростання кількості блогів передбачає виокремлення серед них блогів-лідерів, до яких активно звертаються користувачі, що свідчить про вплив глобальної блогосфери на громадську свідомість та про потребу розглядати її як одне із інформаційно-комунікаційних джерел, потенціал якого ще недостатньо вивчено [6, с.16]. З точки зору журналістики, блоги покликані не стільки передавати інформацію (адже вона передається у достатній кількості за допомогою інших каналів комунікації), скільки актуалізувати ті чи інші проблеми, хвилювати населення та захоплювати його політичними проблемами. Тому, для кожного громадянина зокрема та суспільства в цілому важливо, щоб під вплив розміщеної у блогах інформації не потрапила людина, яка перебуває на стадії первинної політичної соціалізації, адже вона не зможе критично оцінити отриману інформацію, що посилює загрозу формування викривленого уявлення про політичну дійсність.

Наступним фактором політичної соціалізації витупає соціальна мережа, що також відноситься до технології Веб 2.0 і на сьогодні використовується для поширення політичної інформації. Один із найперших ресурсів, який виконував (хоч і в урізаному вигляді) функції, притаманні сучасним соціальним мережам, з'явився у 1995 році в США і розміщувався за адресою в

Інтернеті: www. classmates. com. Цей сайт був покликаний допомогти випускникам учбових закладів у США не втрачати зв'язок та підтримувати особисті контакти, знаходячись при цьому в різних штатах і навіть в різних країнах. Потім активно почали створюватись веб-ресурси, основним завданням яких було формування майданчику для спілкування людей. Концептоутворюючим елементом цих сервісів було забезпечення спілкування і об'єднання людей по всьому світу за якоюсь специфічною ознакою. Це могли бути люди, які разом вчились або працювали, чи просто бажали об'єднатися за якоюсь іншою ознакою у певні відокремлені віртуальні спільноти. Пізніше від цього принципу майже повністю відійшли, залишивши в усіх платформах можливість формувати групи за інтересами, без обмеження при цьому спрямування таких інтересів [7].

Соціальна мережа розуміється як веб-сервіс, що забезпечує можливість комунікації великих груп людей та їх об'єднання у віртуальні спільноти за інтересами. [8, с.155] Вона об'єднує сотні тисяч людей для обговорення різних тем, серед яких значне місце займають політичні проблеми. У мережі головною діючою особою є активна особистість, довкола якої формуються групи. Структура соціальних мереж є децентралізованою, де переважають неформальні відносини над формальними.

На даний час зазначені мережі є найбільш успішним проектами в економіці, фінансах, культурі, тому їхні можливості активно використовують у політичній сфері. Оскільки більшість «сторінок» у соціальних мережах є персоніфікованими, а не інституціоналізованими, то суб'єктами політичної комунікації тут виступають політичні лідери та журналісти. Соціальна мережа покликана приблизити громадян до політичних діячів, проте на «сторінках» більшості політиків дублюється інформація про їх професійну діяльність, яка розміщена також й на офіційних сайтах державних установ. Окрім того, українські політичні діячі не хочуть презентувати себе у соціальній мережі як простих громадян України, демонструючи свої людські якості, а не професійні. Інша ситуація зі сторінкам журналістів: вони наповнені актуальною інформацію та дискусіями з вираженням різних точок зору. Відмінністю між соціальними мережами та блогами є те, що мережі об'єднують більше коло людей та здатні їх швидше поширити інформацію і мобілізувати громадян. За допомогою соціальних мереж відбувається не тільки розповсюдження певних політичних поглядів, а й стимулювання людини до активної дії. Відтак, у віртуальному просторі організовують політичні рухи, флеш-моби та інші масові акції, про що свідчить події «Арабської весни», яка призвела до зміни урядів у декількох країн Близького Сходу та Північної Африки. Не дивно, що нині російська та китайська влада почали активні дослідження впливу соціальних мереж на населення, його політичні настрої, організаційні можливості щодо протестної активності. Одним з перших контрзаходів є збільшення владою інтернет-пропаганди в соціальних мережах.

Таким чином, слід зазначити, що у соціальних мережах поширення політичної інформації відбувається здебільшого не політиками, а журналістами та громадянами, які цікавляться політикою. Проте, це не применшує її роль у політичній соціалізації громадян, адже інформація «від друга» сприймається як така, що варта довіри і формування на ній свого бачення політики. Якщо розглядати соціальну мережу як інструмент у перебвибочій боротьбі, то робота з нею може мати наступні політичні результати: зміну або трансформацію політичних переконань цільової групи, створення нового Інтернет-об'єднання із потенційним виходом у реальне політичне середовище, поширення бажаної інформації серед представників цільової групи, дослідження інформаційного простору, перевірка політичних ідей щодо їх відповідності очікуванням громадськості тощо [9].

В цілому, політизація є складним та багатогранним процесом, що полягає у формуванні людиною власного політичного світогляду, а також засвоєнні певних політичних норм, цінностей, алгоритмів дій. Агенти політичної соціалізації можуть бути як власне політичним, так і неполітичними. До першої групи належать: політичні інститути, партії, організації, політичні еліти і лідери, групи інтересів, а до другої – сім'я, групи ровесників, церква, система освіти, професійні і жіночі організації, культурні і спортивні об'єднання та ЗМІ. На даний час Інтернет також виконує функції політичної соціалізації, що проявляється через функціонування електронного урядування, блогів політичних діячів, журналістів і громадян, а також активності у соціальних мережах. Особливостями політичної соціалізації через Інтернет є те, що за його допомогою відбувається сприйняття різної інформації про політику та формування соціально активної особистості. Відповідно, це є перевагою у процесі вторинної соціалізації, адже різноманіття інформації потребує її критичного осмислення, що стає можливим лише за умови наявності в особи первинних знать про політику, але це не знімає функцій виховних функцій з сім'ї, близького оточення та закладів освіти.

Бібліографічні посилання:

1. Философский энциклопедический словарь / Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев. – М., 1983. – С. 629.
2. **Москаленко В. В.** Соціальна психологія: Підручник / В. В. Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – С. 259.
3. **Смелзер Н.** Социология / Н. Смелзер. – М. : Феникс, 1998. – С. 96.
4. **Safran Ch.** E-Learning practices and Web 2. 0 / Christian Safran, Denis Helic, Christian Gotl // Institute for Information Systems and Computer Media, Graz University of Technoloogy September 26 -28, 2007 Villach, Austria – p. 4.
5. Концепція розвитку електронного урядування в Україні / за ред. А. І. Семенченко – 2009 р. – С. 4.
6. **Зернецька О.** Глобальна політична блогосфера – нова арена політичної комунікації / О. Зернецька // Політичний менеджмент. – 2009. – №2. – С. 13-26.
7. **Пляс Ю.** Соціальні мережі. Вступ до великої політики / Ю. Пляс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://peoplefirst. org. ua/uk/articles/social-networks-introduction-to-big-politics
8. **Лобовікова О. О.** Соціальні мережі як феномен інформаційного суспільства / О. О. Лобовікова, А. С. Мельніков // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – 2011. – Випуск 5. – С. 154–160.
9. **Олещук М. П.** Технологія використання інтернет-форумів у політичній комунікації / М. П. Олещук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www. nbuv. gov. ua/portal/Soc... /10_11. pdf

УДК 321. 6/8

А. Ю. Кравець

СУЧАСНІ СУСПІЛЬСТВА: ПОЛІТИКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Політична антропологія – дисципліна, що постійно розвивається, тому не дивно, що її науковий інтерес поступово еволюціонує з дослідження архаїчних соціумів і традиційних відносин влади до вивчення сучасних суспільств, де певні механізми владних відносин, характерні для початкових етапів соціогенезу, активно функціонують й сьогодні
Ключові слова: архаїчні та сучасні суспільства, клановість, вікова детермінація

Политическая антропология – дисциплина, которая постоянно развивается, поэтому не удивительно, что ее научный интерес эволюционирует от исследования архаических обществ и традиционных отношений власти к изучению современных государств, где некоторые механизмы властных отношений, характерные для начального этапа социогенезиса, активно функционируют и сегодня
Ключевые слова: архаические и современные общества, клановость, возрастная детерминация

Political anthropology is a discipline that constantly evolving. It's scientific interest has evolved from studies of archaic societies and traditional power relations to the study of modern states, where some of the traditional mechanisms of power relations operates today
Keywords: archaic and modern societies, clan, age determination

© А. Ю. Кравець, 2012

На даний момент з етнічної карти світу поступово зникає сам предмет класичних політико-антропологічних досліджень – традиційні суспільства, а аналіз вищезазначеної проблематики стає, по суті, виключно академічною тематикою. В цьому, і не тільки, ми бачимо причини подальшого розвитку політичної антропології в якості самостійної наукової дисципліни, яка поряд з дослідженнями архаїчних соціумів та традиційних відносин влади почала вивчати, зокрема, проблематику адаптації, інкорпорації та трансформації традиційних механізмів контролю в сучасні політичні інститути та досліджувати архаїчні прояви владних відносин у сучасних суспільних системах різних типів.

Однак, слід зазначити, що сучасне політико-антропологічне знання стосовно цієї проблематики доволі розрізнене і є переважно прикладом практичних досліджень політантропологами того чи іншого суспільства, адже, як вже зазначалося, основні праці політантропологів – це, здебільшого, статті або збірники статей. Тому аналіз впливу процесу колонізації на традиційні соціуми, а також проблематика адаптації традиційних механізмів організації влади до сучасних політичних інститутів, архаїчні прояви владних тощо залишається актуальним дослідницьким

напрямком сучасної політичної антропології та політичної науки в цілому.

Серед таких країн дослідників політико-антропологічної проблематики цікавили, зокрема, традиційні соціуми Африканського континенту до моменту його колонізації європейцями та після, адже саме процес колонізації африканських народів європейськими державами поклав початок якісно новому етапу в політичному розвитку суспільств цього континенту. Так, Ж. Баланд'є зазначив, що у більшості країн, які мають назву таких, що розвиваються, політичні зміни були викликані, насамперед, колоніальним пануванням чи залежністю. В багатьох випадках ці зміни стали продовженням тривалої політичної історії, що визначалась грою зовнішніх стосунків. Наприклад, в Полінезії, на Самоа, Таїті й Гавайях централізовані монархії утворилися внаслідок зусиль та концепцій європейців XVIII століття. Але слід зазначити, що згодом під впливом законодавства колонізаторів вони або зникли або занепали [1, с.165].

Н. Крадін зазначає, що не дивлячись на всі зусилля європейської колоніальної адміністрації на теренах Африки і Азії, кардинальних змін традиційні соціуми так і не зазнали. Так, за його словами, «політика відміни традиційних інститутів влади (що було характерно для країн соціалістичної орієнтації) та формування дрібних чиновників з місцевого населення, яке отримало європейську освіту, не приносили бажаного результату. Колишні вожді зберігали високий статус, ті, кого призначили з не привілейованих груп і тим паче чужаків, як правило, не користувалися авторитетом» [3, с.198].

В якості прикладу відродження одноосібної влади політичного лідера після здобуття африканськими колоніями незалежності наводить В. Попов, який стверджує, що після здобуття Ганою незалежності буржуазний уряд Кофі Бусія активно пропагує неотрадиціоналізм. Мало того, проводиться політика насильницької зміни центральної влади в інтересах старої племінної аристократії з залученням армії. А багатопартійність, парламентаризм та інші атрибути демократичного суспільства використовуються як прикриття, що неодмінно призводить до розквіту протекціонізму та корпоративності [5, с.131].

Але, слід зазначити, що проблема управління колонізованими традиційними спільнотами була характерна і для Російської імперії, зокрема, на території Середньої Азії та Кавказу: «Комуністи, як правило, не враховували підвалини життя місцевого населення, розцінюючи їх як пережитки патріархально-феодального устрою. З цієї ж причини населення дуже часто відмовлялося підтримувати владу більшовиків» [3, с.198]. Радянська влада знайшла вихід з цієї конфліктної ситуації і почала на чолі місцевих органів влади ставити осіб, лояльних режиму. Але, як зазначає Н. Крадін, вони не користувалися авторитетом у односельців, бо традиційно мали найнижчий статус в своїй групі та нерідко використовували отриману владу в особистих цілях. Це призводило «до ще більш складної ситуації, для вирішення якої влада використовувала караючий механізм у формі репресій, розкуркулювання і т. д. » [3, с.198].

Тому не дивно, що практично всі країни, які виникли на території азійської частини СНГ, мають автократичну природу влади, адже події в них розгорталися по однотипному сценарію: розпуск законодавчих органів та прийняття нових конституцій, що розширювали повноваження президента, і т. п. В якості прикладів можна навести деякі країни, як то Узбекистан, Туркменія та інші. Так, в Узбекистані І. Каримов обіймає посади президента і голови Кабміну. Верховна Рада Узбекистану знаходиться під контролем президента, який фактично узурпує законодавчу і виконавчу владу. Результатом цього стала масштабна кампанія по звеличенню Каримова, жорстка внутрішня і зовнішня цензура, репресії по відношенню до релігійної та світської опозиції [3, с.221- 222].

Пояснюється цей факт дуже просто: життям архаїчного соціуму, в тому числі колонізованого, керували традиції, а влада правителя, заснована на родовому принципі, неодмінно мала носити сакральний характер. Таким чином будь-які владні дії будь-якої призначеної колоніальною адміністрацією особи, не сприймалися традиційною спільнотою, а місцеві лідери зберігали свій статус. Тобто навіть у постколоніальний період проблема взаємодії державних політико-адміністративних систем з традиційними управлінськими структурами не втратила своєї актуальності, а новим національним політичним елітам, що вибрали в якості еталону західні моделі управління, довелося вирішувати проблему традиційної системи владних відносин. І сьогодні в цих країнах, традиційні лідери представлені практично на всіх щаблях державної ієрархії, при чому, незалежно від визнання або невизнання їх верховною владою [2, с.28].

Окрім цього в постколоніальних та пострадянських країнах владні відносини, як на загальнодержавному, так і на локальному рівнях засновані не стільки на раціональній легітимності й законі, які характерні для розвинутих західних демократій, скільки на відносинах так званої корпоративної залежності.

Підтвердженням цього може слугувати дослідження Н. Крадіна, який стверджує, що в посттрадиційних східних суспільствах ці корпоративні або як він їх називає «патронажно-

клієнтські» відносини виконують важливу стабілізуючу роль. За його словами, в сучасній Росії клієнтські відносини мають місце переважно в економічній сфері, а в політичній сфері, при чому на всіх рівнях, розвинуті міжособистісні відносини, які «глибоко пронизують всю піраміду влади в Росії, де клієнтурні зв'язки (відносини особистої відданості і покровительства), які пронизують практично весь апарат, здійснюють вплив на кар'єру чиновників, визначають шляхи подолання конфліктів, сприймаються більшістю управлінців як нормальні, природні умови апаратної діяльності» [3, с.212].

Але, окрім корпоративності, в традиційному соціумі і у деякий сучасних більш розвинутих країнах, існує ще один інститут, що сягає корінням до племінного устрою, – кумівство та місництво. Так, типовим прикладом може слугувати Бенін, де «після зміни авторитарного режиму М. Керенку до влади прийшов Н. Соло, який на хвилі боротьби з автократією оточив себе родичами, які зайняли практично всі вищі адміністративні посади, що й слугувало однією з причин повернення до влади через декілька років попередніх сил. Подібна ситуація склалася в Заїрі, де родичі «батька нації» Мобуту і вихідці з близьких етнічних груп монополізували практично всі основні посади в органах державної влади» [3, с.212]. А також Азербайджанська СРС, де посаду Першого секретаря комуністичної партії обіймав Г. Алієв. Це призвело до проникнення в керівні органи влади республіки його земляків з Нахічевані та поступово витіснило ставлеників Ахудінов. В Узбекистані родоплемінні групи концентруються по географічному принципу: Ташкент, Бухара, Самарканд. При цьому по кількості переважає й домінує клан столиці, а зайняття адміністративної посади можливо тільки у випадку приналежності до того чи іншого клану. Декілька рівнів традиційної структури еліти можна від слідкувати і в Киргизії, де радянська влада лише послабила, але не ліквідувала «віками існуючу ієрархію підкорення і сопідкорення племен і кланів, їх боротьбу за вплив і владу» [3, с.212- 213].

Але середня Азія та Казахстан не єдині приклади. Якщо поглянути на українські реалії, ми побачимо, що, наприклад, народний депутат від Партії Регіонів Г. Герман призначила на посаду заступника міністра з надзвичайних ситуацій свого сина М. Коровіцина, який до цього три роки «працював» її водієм і помічником. Згадаємо ще й сина президента В. Януковича В. Януковича, якому батько у 2006 році подарував депутатство. У цьому ж 2006 році за списком Партії регіонів у депутати потрапляє бізнесмен С. Клюєв – брат А. Клюєва, який до того часу встиг попрацювати віце-прем'єром. Родинні призначення не обмежуються Верховною Радою. Так, членом Центральної виборчої комісії в 2007 році стала Т. Лукаш – сестра депутата О. Лукаш [4].

Але не слід суворо засуджувати Партію Регіонів, клановість – «нормальне» явище для української політики, а тому цим принципом активно користуються й інші політичні сили. Наприклад, у тому ж 2007 році членом Центральної виборчої комісії стає Ю. Швець – донька народного депутата від БЮТ В. Швеця. На дострокових виборах 2007-го до парламенту за списком БЮТ потрапляє О. Шишкіна – донька судді Конституційного суду В. Шишкіна та син першого помічника тодішнього прем'єр-міністра О. Трегубової – Ю. Трегубов. Пізніше в інтерв'ю Трегубова зізналася, що особисто рекомендувала сина в список. Після призначення Ю. Тимошенко прем'єром в 2007-му посаду заступника міністра Кабінету міністрів отримує В. Федорчук – син одного із керівників партії «Батьківщина» Я. Федорчука. Інший заступник міністра Кабміну С. Чеботар допомагає брату Л. Чеботарю стати заступником Державної податкової адміністрації в місті Києві. В. Крупко, син міністра Кабміну П. Крупка, після призначення батька здобуває посаду начальника департаменту в «Нафтогазі». А О. Денисова, донька колишнього міністра праці та соціальної політики, завдяки матері, очолює Державну інспекцію по контролю за цінами в Криму. Дітям Крупка і Денисової на той час було близько 25 років [4].

Вважається, що класичним прикладом клановості, її відносно нормального сприйняття українським суспільством, яке про неї дізналося завдяки ЗМІ, став В. Ющенко, його апарат та його партія «Наша Україна». Так, у 2002 за списком «Нашої України» народним депутатом стає П. Ющенко – до того часу нікому не відомий старший брат В. Ющенко. А в 2005-му заступником губернатора Харківської області призначають 24-річного Я. Ющенка – племінника нового президента, який до цього працював економістом на фірмі батька [4]. І це далеко не повний перелік.

Тобто, нажаль, ми можемо констатувати, що клановість, кумівство та місництво є неформальною, неофіційною нормою і для постколоніальних, і для пострадянських соціумів, включаючи Україну. Також слід зазначити, подібна практика є продовженням кланової організації суспільного та політичного простору, що сягає корінням до архаїчних соціумів, і, відповідно відтворенням принципу кровної або племінної спорідненості.

Таким чином ми виявили, що великий пласт архаїчних елементів у соціальній сфері, в тому числі у сфері владних відносин, у постколоніальних та пострадянських країнах продовжує

активно функціонувати і сьогодні. Але, окрім цих соціумів, у фокусі дослідницької уваги політантропологів опинилося виявлення цих елементів і у сучасних постіндустріальних суспільствах.

Проілюструвати це можна на прикладі вікової детермінації, що була характерною для традиційних соціумів. Так, у представників традиційних суспільств в усіх сферах життєдіяльності домінувала повага до старших. Але, слід зауважити, що ця норма суспільної поведінки з часом не зникла і домінує і нині у відносинах між представниками різних поколінь, різного віку, в тому числі й у політичній сфері.

Показовою з цієї точки зору є праця Дж. Везерфорда «Племена на пагорбі» в якій автор довів, що архаїчні моделі поведінки активно регулюють відносини між людьми в тому числі, в політичній сфері. Він, зокрема, дослідив методом включеного спостереження Конгрес США, працюючи там в якості клерка. В результаті автор виявив пласт неформальних відносин між конгресменами, що відтворювали подібні поведінкові моделі. Так, відношення «старих» і «молодих», тобто тільки обраних конгресменів, характеризується свого роду дискримінацією останніх. Їм відводяться менш зручні службові приміщення, «старі» конгресмени постійно прагнуть принизити «молодих» спеціально плутаючи, наприклад, їх імена при звертанні і т. п. Інакше кажучи, він виявив неформальну ієрархію, засновану на віковому (соціально-віковому) принципі, котра дуже нагадує систему вікових класів, характерну для архаїчних суспільств. Автор також наводить доволі широкий перелік кровно-родових кланів, члени яких постійно обираються в Конгрес, фіксуючи, таким чином, присутність іншого архаїчного принципу: передачу влади у відповідності до кровної спорідненості [6].

Однак, це далеко не єдиний приклад. Яскравою ілюстрацією вікової детермінації також може слугувати сучасна Японія. В цій країні віковий принцип здавна лежав в основі соціально-політичної ієрархії і продовжує бути вагомим організуючим началом соціальних і владних відносин. При цьому відносини між старшими і молодшими членами соціуму, при домінуванні перших, мають раціонально-правове закріплення і, в деякому сенсі, свідомо підтримуються державою.

Таким чином ми бачимо, що архаїчні принципи вікової детермінації та клановості, продовжують функціонувати і в постіндустріальних суспільствах. А для того, що зрозуміти глибинні причини цих явищ, слід просто зазирнути в традиційні соціуми, де ці принципи соціальних взаємовідносин зародилися і закріпилися в якості норми суспільної та політичної поведінки.

Підсумовуючи вищевикладене відзначимо, що починали політантропологи з дослідження архаїчних суспільств та традиційних відносин влади, заснованих на традиціях, табуації, символіці, ритуалах і т. п., а сьогодні зосередились, зокрема, на дослідженні процесу своєрідного злиття традиційних елементів, притаманних владним відносинам в традиційних суспільствах, з новими адміністративними і політичними утвореннями.

Бібліографічні посилання:

1. **Баланд'є Ж.** Політична антропологія / Ж. Баланд'є. – К. : Альтпрес, 2002. – С. 165.
2. **Бочаров В.** Политическая антропология / В. Бочаров. – СПб. : Изд-во СПб ун-та, 2006. – С. 31. – (Антропология власти: хрестоматия по политической антропологи / [сост. и отв. ред. В. Бочаров]; Т. 1.).
3. **Крадин. Н.** Политическая антропология / Н. Крадин. – М. : Логос, 2004. – С. 198-222.
4. **Лещенко С.** Сімейні клани в українській політиці. Журналістське розслідування. – К., 2010. – [Електронний ресурс]: // http://sprotiv. org/2010/04/05/simejni-klani-v-ukraïnskij-politici-zhurnalistske-rozsliduvannya-sergiya-leshhenko/
5. **Попов В.** К проблеме становления политических культур освободившихся стран Африки [Текст]: аканский потестарно-культурный регион в политической системе Ганы / В. Попов. – СПб. : Изд-во СПб ун-та, 2006. – С. 131. – (Антропология власти: хрестоматия по политической антропологи / [сост. и отв. ред. В. Бочаров]; Т. 2.).
6. **Weatherford J.** Tribes on the Hill [Text] / J. Weatherford. – New York: A Delacorte Press Book, 1981. – 295 p.

УДК 321: 366

Ю. С. Краснокутська

ЗАСОБИ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ У ПОЛІТИКО-СИМВОЛІЧНОМУ ВИРОБНИЦТВІ: АСПЕКТИ ВПЛИВУ

Розкрито значення засобів масової комунікації як інструменту реалізації та оптимізації політико-символічного виробництва. Встановлено чинники, які визначають особливості впливу мас-медіа на формування, транслювання та інспірування у суспільну свідомість продуктів політико-символічного виробництва.

Ключові слова: засоби масової комунікації, поле політики, політико-символічне виробництво

Раскрыто значение средств массовой коммуникации как инструмента реализации и оптимизации политико-символического производства. Установлены факторы, которые определяют особенности влияния масс-медиа на формирование, транслирование и инспирирование в общественное сознание продуктов политико-символического производства.

Ключевые слова: средства массовой коммуникации, поле политики, политико-символическое производство

Disclosed value of mass communication as a tool of implementation and optimization of political and symbolic production. Set the factors that determine the peculiarities of the influence of mass media on the formation, broadcast and inspiration in the public consciousness products political-symbolic production.

Keywords: mass communication, political framework, political and symbolic production

© Ю. С. Краснокутська, 2012

Актуальність проблематики статті пов'язана з необхідністю наукового аналізу характеру та специфіки впливу засобів масової комунікації на процеси відтворення політичного поля та механізмів здійснення та оптимізації політико-символічного виробництва, адже на сучасному етапі розвитку відбувається інтенсифікація принципів медіатизації соціуму, у тому числі й його політичної складової.

Теоретичні спроби дослідження символічних та інституціональних структур політичного поля, особливостей його конструювання та функціонування справили праці таких західних та українських науковців, як С. Барматова, П. Бергер, П. Бурд'є, В. Бурлачук, Е. Гіденс, Ю. Качанов, Т. Лукман, В. Полянська, П. Шампань та ін. Однак, незважаючи на всю варіативність теоретичних напрямів дослідження цих процесів, стан науково-теоретичної розробки особливостей виливу мас-медіа на принципи та імперативи відтворення політико-символічного виробництва, свідчить про відсутність комплексного аналізу цього феномену.

Метою статті є з'ясування характеру та особливостей впливу засобів масової комунікації на процеси політико-символічного виробництва.

Політичне поле – це автономний структурований простір організаційно-функціональної взаємодії політичних агентів (індивідуальних і колективних), позиційні властивості яких детерміновані системою «відмінностей», що відтворюються у форматі матеріалізовано-об'єктивованих (інституціональних – репрезентуються політичними інститутами та інституціоналізованими формами політичної активності) та символічно-інкорпорованих (неінституціональних – задаються конфігурацією співвіднесення, порівняння та протиставлення індивідуальних, корпоративних і колективних диспозиційних властивостей політичних агентів і практичним сприйняттям класифікаційних схем) структур. Іншими словами, політичне поле – символічний і фізичний простір конкурентної боротьби, що спрямована на реалізацію принципів монопольного володіння засобами конструювання та поширення моделей легітимного бачення соціального світу та монопольного застосування об'єктивованих засобів та інструментів влади. Отже, поле політики, одного боку є сферою символічного вираження і зовнішнього прояву політичних відносин, а з іншого – сферою символічного виробництва, яке є необхідним для його легітимації. Тобто, політико-символічне виробництво – це й конструювання засобів сприйняття соціально-політичного порядку (уявлень, цінностей, суджень, принципів ієрархізації та структуризації тощо) і відповідне оформлення і висвітлення політичних подій (програмних заяв, прес-конференцій, політичних скандалів, провокацій тощо). Так, П. Бурд'є інтерпретує поле політики як «місце, де у конкурентній боротьбі між агентами, які були у неї втягнуті, виникає політична продукція: проблеми, програми, аналізи, коментарі, концепції, події, з яких і

повинні вибирати пересічні громадяни, які грають роль «споживачів» [1, с.56].

Отже, цілком закономірною є актуалізація ролі засобів масової комунікації у реалізації функціонального навантаження поля політики як специфічної сфери виробництва різноформатної політичної продукції, яка, конкуруючи між собою за суспільне визнання та легітимацію, що відбувається відповідно до законів динаміки ринкових відносин, експліцитно залежить від механізмів символічної артикуляції та популяризації цієї продукції.

Дійсно, ЗМК здатні формувати, транслювати та інспірувати певні політичні продукти у суспільну свідомість з метою орієнтації останньої у необхідному для агентів політичного поля напрямку. При цьому, діяльність мас-медіа може бути орієнтованою як на узгодження пропозицій суб'єкту (комунікатора) та попиту об'єкту (пересічних громадян – реципієнтів), так і на створення «штучної» відповідності, коли засоби масової комунікації, інтегруючи дію різних чинників впливу (раціональних, емоційно-психологічних, організаційно-технологічних тощо), намагаються популяризувати ту чи іншу різновидність політичної продукції, яка, у свою чергу, здатна до генерування певних когнітивних схем сприйняття політичної реальності та формування відповідних поведінкових моделей.

Науково-теоретична концептуалізація специфіки трансформацій системи цінностей та особливостей індивідуальної та групової поведінки, що зумовлені вибором, перцепцією та реакцією на інформацію, яка транслюється мас-медійними каналами, у рамках суспільно-політичного дискурсу представлена напрямком, який дістав назву дослідження ефектів масової комунікації (effects research). Конститутивним положенням досліджень такого напрямку є визначення ефекту як наслідку процесу комунікації, відповідно до якого в свідомості індивіда відбувається те, що без акта комунікації не відбувалось би. Проте теоретичні й методологічні засади, з позицій яких відбувається розгляд масово-комунікативних процесів, істотно розрізняються, обумовлюючи існування двох дослідницьких парадигм: парадигми тотального впливу (Т. Адорно, М. Горкхаймер, Г. Енценберг, Г. Ласуелл, У. Ліпман та ін.) та парадигми «обмежених ефектів» мас-медіа (Б. Берельсон, Дж. Бламбер, Х. Гандет, Е. Катц, П. Лазарсфельд, Дж. Клаппер та ін.).

Характерною для всіх концептуальних моделей дослідження ефектів масової комунікації є теоретична рефлексія стосовно дилеми «медіа – аудиторія», а базовою демаркаційною лінією між парадигмами тотального впливу та обмежених ефектів мас-медіа є апеляція до концепту «масового суспільства», якому або надають важливе значення у поясненні впливу мас-медіа, або вважають як нерелевантний. Тобто, відповідно до того, в якому контексті розглядають аудиторію ЗМК (як мікромодель «масового суспільства» або як соціокультурно-гетерогенне утворення), виявляють характер впливу мас-медіа на ціннісну систему реципієнтів. При цьому, різні за своїми теоретико-методологічними засадами концепції масової комунікації, у цілому, не елімінують можливість впливу ЗМК, а відрізняються лише визнанням різного ступеня його інтенсивності.

Одним із ефективніших механізмів артикуляції значимості та пріоритетності продуктів поля політики як специфічної сфери політико-символічного виробництва виступає їхня редукція, препарування змісту, форматування і селекція засобами масової комунікації (зокрема, це стосується такої політичної продукції, як політичні події – програмні заяви, інтерв'ю та прес-конференції політичних агентів, політичні скандали, провокації тощо). Як відзначає з цього приводу відомий німецький фахівець в галузі комунікативістики Н. Больц, «унаслідок того, що наші знання про реальність опосередковані ЗМК, стало безглуздим відрізняти відображення від відображеного явища. Що є той чи інший політик чи подія – це взагалі можна зрозуміти лише в їхній медіальній інсценівці. Те, що реально відбувається, стає суспільною подією тільки через своє медіальне відображення» [Цит. за 169, с.4].

Дійсно, певна подія – це лише підґрунтя інформаційного приводу, що знаходиться у пропорційній залежності від реакції на неї агентів політичного поля, соціуму і самих медіаорганізацій, адже тільки їхня зацікавленість у відображенні залучає її до мас-медійних процесів, надаючи статус інформаційного повідомлення-новини. Фактично, кожна подія повинна трансформуватися у «політичний факт» (О. Соловйов) – політично релевантну подію, яка актуалізована значним суспільним інтересом, – перш ніж вона буде інспірована в новинний порядок денний. Отже, як зауважує У. Ліпман, «новини – це не дзеркало суспільства, а інформація про будь-який його аспект, що вийшов на передній план» [2, с.103].

Звичайно, сучасні мас-медійні інституції постають не просто медіатором – засобом тиражування та постачання політико-інформаційних повідомлень масовій, дифузній, розосередженій у просторі та часі аудиторії – але й як соціальний продюсер (Н. Костенко), який за допомогою певного інструментарію актуалізації, перетворює політичні події на новини, що заслуговують на суспільну увагу. Наприклад, найбільш розповсюдженими засобами збільшення коефіцієнту інформаційної цінності тієї чи іншої події є її драматизація, персоніфікація, фрагментація та

нормалізація.

Також інформаційна репрезентація будь-якої політичної події як за вектором центрального, так і периферійного позиціювання, що, фактично, дає підстави ідентифікувати її як актуальну/неактуальну, може відбуватися у результаті дії мас-медійного механізму формування та структурування «порядку денного» («agenda») – сукупності пріоритетних сюжетів і проблем у той чи інший часовий відрізок історичного буття – та впровадження даної сукупності у свідомість реципієнтів («agenda–setting»).

Представники теорії «встановлення порядку денного» – «agenda–setting theories» – Ч. Боск, Дж. Диринг, М. Макоумз, Е. Роджерс, С. Хилгартнер, Д. Шоу та інші – обґрунтовують наявність кореляції між порядком розподілу за критеріями значимості та важливості засобами масової комунікації інформаційних матеріалів та їх ціннісною ієрархізацією та диференціацією індивідуальній, корпоративній та масовій свідомості. Тобто, медійний порядок денний («media–agenda»), задаючи теми для дискусій в мікрогрупах (міжособистісний порядок денний – «interpersonal agenda»), створює систему особистих інформаційних пріоритетів (особистий, внутрішній порядок денний – «intrapersonal agenda») та уявлення про те, що є актуальним для суспільства у цілому (очікуваний суспільний порядок денний – «perceived community agenda»). При цьому, діяльність ЗМК спрямована не стільки на алгоритми мислення (= «what to think»), скільки на рефлексію громадської уваги щодо певних проблем (= «what to think about»). Як вважає Дж. ван Джінекен, «Битва за громадську думку полягає не стільки у відношенні того, що саме має думати громадськість, а в тому, про що громадськість має думати» [3, с.13].

До теорій «agenda–setting» близькою за своєю ідею є модель праймінгу – «priming model» (А Агафонов, Р. Бахнер, Дж. Драйвер, Р. Мартин, Д. Роскос-Эвольдсен, Р. Соренсен, К. Шапиро, Дж. Шелтон та ін.). Ефект праймінгу здійснюється через активацію когнітивних структур споживачів масової інформації, коли медіаповідомлення активують уже сформовані поняття, думки або знання, які певним чином пов'язані зі змістом цих матеріалів. Тобто, праймінг – це вплив попередньої інформації на сприйняття та оцінку нових повідомлень, що здійснюється на підґрунті активації специфічних асоціацій в пам'яті реципієнта. Відповідно, трансльовані засобами масової комунікації медіаматеріали корелюють з активованими думками або поняттями, підкріплюються ними та викликають асоціативні структури, що відкриває можливість щодо опосередкування процесів індивідуальної і колективної перцепції різноформатних повідомлень та інформаційної репрезентації певної політичної продукції.

Ще однією концепцією, яка пояснює механізм впливу на суспільну свідомість та маніпулювання громадською думкою, є рамковий аналіз або «framing analysis» (Р. Бенфорд, І. Гофман, Д. Сноу, Д. Шойфеле, Р. Энтман та ін.). Фреймінг – це процес відбору певних аспектів реальності з подальшою їх рефлексією в комунікативному тексті, що сприяє популяризації певного трактування проблеми, певної інтерпретації її причин, моральну оцінку і можливе її рішення. Тобто, фреймінг є своєрідним типом наративного (контент) – аналізу, який спрямований на ідентифікацію «рамок» (фреймів), з'ясування механізмів їх впровадження в медійну продукцію та форм і проявів реагування аудиторії. Відповідно до теорії фреймінгу засоби масової комунікації здатні продукувати медіафрейми, які організовують щоденну реальність та є її частиною та упаковкою. Наприклад, Р. Энтман визначив «рамки» як «схеми обробки інформації, які мають місце в особливостях новинного тексту і які підсилюють специфічне сприйняття і розуміння подій. Новинні рамки (news frames) виникають і втілюються в ключових словах, метафори, концепціях, символах і візуальних образах, які підкреслюються в тексті новин» [4, p.44-45].

Окрім механізмів встановлення порядку денного, праймінгу та фреймінгу, які визначають принципи конструювання інформаційних повідомлень, засоби масової комунікації використовують й інші засоби просування та актуалізації політико-символічної продукції, серед яких методи стигмації, «спорідненості», індексації, міфологізації свідомості, конструювання іміджу, локалізації та фрагментації інформації, «канонізації соціологічних опитувань та рейтингів, звернення до авторитету та екстраполяції тощо.

Отже, здатність сучасних мас-медіа штучно конструювати відповідні заданому смисловому контексту намірів суб'єктів комунікативного певні символічні інтерпретації політичної продукції з подальшою її популяризацією серед реципієнтів є одним із інструментів реалізації та оптимізації політико-символічного виробництва.

Таким чином, засоби масової комунікації, трансформуючи певні різновиди політичної продукції в мас-медійні наративи, які знаходяться або у центрі інформаційних потоків та, відповідно, суспільної свідомості, або на їх периферії, або взагалі перманентно вилучені з інформаційного простору шляхом препарування та редукції їхнього змісту, мають можливість детермінувати (інтенсифікувати/деінтесифікувати) алгоритм політико-символічного вироб-

ництва та визначати його ефективність та рентабельність. Перспективами подальших розвідок у даному напрямку є розробка моделей дослідження ЗМК як інституціонально-функціонального простору репрезентації, циркуляції, селекції та актуалізації різноформатної продукції політико-символічного виробництва.

Бібліографічні посилання:

1. **Бурдье П.** Социология политики / П. Бурдье ; [пер. с фр. ; общ. ред. перевода и предисл Н. А. Шматко]. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336с.

2. **Липпман У.** Общественное мнение / У. Липпман ; [пер. с англ. Т. В. Барчуновой ; ред. пер. : К. А. Левинсон, К. В. Петренко.]. – М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.

3. **Ginneken J. van.** Collective behavior and Public Opinion: Rapid Shifts in Opinion and Communication [Text] / J. van. Ginneken. – M 3ahwah; London: Lawrence Erlbaum Asspciates, 2003. – 301 p.

4. **Entman R.** «Tree Beard». Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm / R. Entman. // Journal of Communication. – Autumn 1993. – № 3. – P. 43 – 51.

УДК 324:342.8

Д. А. Локтіонова

ВИКОРИСТАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО РЕСУРСУ ПІД ЧАС ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ТА МІСЦЕВИХ ВИБОРІВ В ПІВДЕННОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ (2002, 2006, 2010 рр.)

Узагальнюється поняття та сутність «адміністративного ресурсу»; причини, які спонукають його використання. Наводяться приклади застосування адміністративного ресурсу в Миколаївській, Одеській та Херсонській областях під час виборчих кампаній 2002, 2006, 2010 рр.

Ключові слова: адміністративний ресурс, вибори, виборча кампанія, голосування, електорат.

Обобщается понятие и сущность «административного ресурса»; причины, которые побуждают его применение. Приводятся примеры использования административного ресурса в Николаевской, Одесской и Херсонской областях во время избирательных кампаний 2002, 2006, 2010 гг.

Ключевые слова: административный ресурс, выборы, голосование, избирательная кампания, электорат.

Definition and essence of «administrative resource» are summarized; reasons to induce it either. Examples of using administrative resourse during electoral campaigns 2002, 2006, 2010 in Mykolayiv, Odessa and Kherson regions are given.

Keywords: administrative resource, electorate, elections, electoral campaign, voting.

© Д. А. Локтіонова, 2012

Інтенсивне застосування адміністративного ресурсу стало характерною особливістю для вітчизняних виборчих кампаній, починаючи з 2002 р. Від виборів до виборів активне використання адміністративного ресурсу з боку провладних кандидатів залишається актуальним та щільно вивчається вітчизняними науковцями, дослідниками та представниками Комітету виборців України (далі – КВУ).

Отже, актуальність даної проблематики зумовило вирішення наступних дослідницьких завдання даної розвідки: виявити сутність адміністративного ресурсу та причини його застосування в вітчизняних реаліях; дослідити особливості його застосування в Південному регіоні України (Миколаївській, Одеській, Херсонській областях) під час парламентських та місцевих виборів в 2002, 2006, 2010 рр.

Дослідженню явища адміністративного ресурсу присвячена велика кількість вітчизняних та зарубіжних розвідок. Такі вітчизняні науковці як М. Бучин, Д. Видрін, О. Радченко розглядають адміністративний ресурс як деструктивне явище, що спричинено недосконалою політичною системою в Україні [1, 2, 3, 4]. Українська дослідниця Н. Ніколаєнко в своїй монографії аналізує адміністративний ресурс як недемократичне явище сучасного політичного процесу. Авторка зауважує, що до адміністративного ресурсу найактивніше вдаються в контексті політичних технологій [5]. Політичний експерт О. Яцунська з огляду на місцеві вибори наводить приклади використання адміністративного ресурсу та наслідки його застосування під час виборчої

кампанії на Миколаївщині [6].

Російські дослідники зазначають, що адміністративний ресурс виступає могутнім інструментом кандидатів на шляху досягнення виборчої перемоги. Зокрема, Д. Парамонов та В. Кириченко розглядають стилі та моделі застосування адміністративного ресурсу [7]. Інші російські дослідники, такі як А. Чуклинов акцентують увагу на тому, що адміністративний ресурс виступає специфічною формою політичної корупції. Автор зазначає, що особливість адміністративного ресурсу як явища, що має відношення до корупції полягає в тому, що в ньому майже завжди відсутня монетарна сутність. В даному випадку мова йде лише про політичну вигоду.

Існує загальноприйнята думка, що адміністративний ресурс має негативний зміст, про що свідчить практика його застосування під час вітчизняних виборчих кампаній. Так, М. Бучин вважає, що адміністративний ресурс у вітчизняних реаліях найповніше виявляється під час виборів. Він порушує права і свободи громадян, ставить суб'єктів виборчого процесу у нерівне становище, викривлює волевиявлення виборців, нівелює саме поняття демократії [2, с.67]. Однак, на думку українського дослідника О. Радченко, дане суспільне явище носить достатньо неоднозначний характер, який залежить від мети та вимог, які перед собою ставить розпорядник такого роду ресурсу. Тому, зміст адміністративного ресурсу необов'язково має бути незаконними чи «брудними» [4]. Насамперед, це залежить від досягнення самих цілей за допомогою такого роду інструмента. Отже, логічним буде погодитись з думкою вітчизняної дослідниці Н. Ніколаєнко відносно визначення даного поняття. Так, авторка вважає, що під адміністративним ресурсом слід розуміти використання органами державної влади, місцевого самоврядування чи кандидатами, які є держслужбовцями, своїх владних повноважень для досягнення політичних і корпоративних цілей, а також для доступу до ресурсів держави» [5, с.390].

Поняття «адміністративний ресурс» слід вживати в декількох значеннях: широкому, власному та вузькому. В першому (широкому) значенні під адміністративним ресурсом слід розуміти «…здатність органів державної влади здійснювати законний чи незаконний вплив на політичний процес, щоб досягнути особистих чи групових цілей» [4]. У власному значенні, адміністративний ресурс трактується як діяльність виключно виконавчих органів владних структур, які користуються певною сукупністю владних важелів окреслених відповідними нормативними документами.

Отже, в перших двох значеннях адміністративний ресурс – це всі представники обласний, районних, міських адміністрацій, яких використовують для виконання того чи іншого завдання [9]. Ось чому вітчизняний політолог Д. Видрін стверджує, що адміністративний ресурс є завжди і особливо там, де існують адміністрації [3]. Разом з тим, слід відмітити, що адміністративний ресурс має глибокі традиції радянської командно-адміністративної системи. В своїй монографії Н. Ніколаєнко демонструє підрахунки експертів Центру Разумкова, які свідчать, що на найбільш впливові посади в системі влади протягом 1991-2003 рр. призначались вихідці з партійної, радянської, господарської, комсомольської номенклатури радянських часів – 73%. Водночас майже 80% вищезазначених осіб займали посади голів обласних державних адміністрацій [5, с.155].

В вузькому значенні, необхідно розглядати окремі складові адміністративного ресурсу, а саме: політтехнологічний (який в більшості використовується у виборчому процесі), політичний, юридичний, інформаційний, психологічний тощо. Кожна із зазначених складових характеризує відповідний сегмент владного впливу на зовнішнє оточення [4]. Виходячи із вищенаведеного очевидно, що адміністративний ресурс завжди знаходиться в сфері компетенції владних структур. Тобто, ним напряму володіє чиновницький апарат будь-якого рівня та статусу.

Разом з тим треба зазначити, що в залежності від масштабів поширення дії адміністративного ресурсу його можна розділити на локальний, регіональний та загальнонаціональний. Перший із зазначених адміністративний ресурс використовують органи місцевої влади та місцевого самоврядування в межах невеликих населених пунктів. Другий – регіональний адміністративний ресурс – використовується представницькими та виконавчими органами регіонального рівня в межах областей чи інших адміністративно – територіальних одиниць такого рівня. Загальнонаціональний адміністративний ресурс застосовується центральними органами влади, керівниками державної влади, які можуть здійснювати тиск на території всієї держави [1].

Причин застосування адміністративного ресурсу досить багато. Проте, вітчизняна дослідниця Ю. Тищенко зазначає основні, до яких слід відносити:

- значний рівень загального збідніння населення;
- високий рівень безробіття;
- залежність місцевих органів державної влади від вищих інстанцій чи «провладних»

політичних сил;

- вплив місцевих авторитетних осіб;
- залежність місцевого бізнесу від місцевої влади;
- відсутність або слабкість партійних осередків [10, с.83].

31 березня 2002 р. відбулись вибори народних депутатів до рад усіх рівнів, міських, селищних, сільських голів. В січні 2002 р. КВУ було проведено моніторинг подій щодо порушень під час виборчої кампанії на виборах народних депутатів України. Було зафіксовано порушення заборони агітації тих партій/блоків, кандидатів, які користувались підтримкою адміністративного ресурсу. Найпоширенішими порушеннями називали: використання службового становища керівниками органів місцевої влади та місцевого самоврядування (а також керівництвом установ, підприємств, організацій); використання державних коштів, службового транспорту, приміщень, засобів зв'язку, тощо на користь певної партії/блоку чи кандидата; підтримка виборчого блоку «За Єдину Україну!» (далі – ВБ «За ЄдУ!») та окремих кандидатів у мажоритарних округах; адміністративний тиск на суб'єкти виборчого процесу та ЗМІ тощо [11]; примусове залучення працівників установ та організацій, а також студентів і школярів для агітації, часто – в службовий/навчальний час; розпорядження підлеглим щодо дій на підтримку певного блоку або кандидата, які видаються в письмовій, або в усній формі; робота посадових осіб органів державної влади (які не пішли у відпустку на час виборів) в штабах виборчого блоку або кандидатів; безкоштовне надання рекламної площі для агітації за певний блок/кандидата в державних ЗМІ; відверта агітація з боку посадових осіб органів державної влади і місцевого самоврядування [12].

Парламентські вибори в Південному регіоні України були відмічені рядом фахівців як такі, що відбувались під значним впливом адміністративного ресурсу з боку місцевої номенклатури та провладних партій/блоків. На думку вітчизняної дослідниці О. Яцунської, особливістю парламентських виборів 2002 р. в м. Миколаєві було те, що вони відбулись під інтенсивним ідеологічним впливом правлячих партій і місцевої державної адміністрації. Зокрема, відбувався тиск на студентів миколаївських вищих навчальних закладів. Понад 1000 студентів Аграрної академії голосували за відкріпними талонами за представників пропрезидентських сил. За ходом голосування пильно стежили куратори груп. Крім того, здійснювався вплив на політичні симпатії виборців через місцеві ЗМІ. В результаті на шпальтах миколаївської преси та в вечірніх новинах миколаївських телеканалів найактивніше висвітлювалась діяльність ВБ «За ЄдУ!» в нейтральній та позитивній тональностях [6, с.117-253].

Разом з тим, серед шести обраних депутатів до Верховної Ради України (далі – ВРУ), двоє були представниками ВБ «За ЄдУ!». Зокрема, значну підтримку з боку місцевої влади отримав екс-міністр оборони, генерал О. Кузьмук, який балотувався в ВО № 129. Його перемога та підтримка електорату пояснювалась декількома чинниками: – О. Кузьмук був представлений в одному із своїх візитів А. Кінахом, який на той час займав посаду прем'єр-міністра України [13]; – під час передвиборчої боротьби в соборі Різдва Пресвятої Богородиці кандидата в депутати благословив архієпископ Миколаївський та Вознесенський Питирим; – кандидатуру О. Кузьмука підтримали представники більшості миколаївських заводів, таких як МГЗ, «Зоря-Машпроект», ВАТ «Дамен Шип'ярдс «Океан» [6, с.162]. Разом з тим, активну передвиборчу боротьбу вели й інші представники провладних сил. Так, в ВО № 127 головними конкурентами були заступник голови облдержадміністрації, член НДП та висуванець ВБ «За ЄдУ!» М. Рихальський та безпартійний самовисуванець, миколаївський підприємець В. Горбачов; в ВО № 130 основна боротьба відбувала між головою Миколаївської районної державної адміністрації, членом АПУ та висуванцем ВБ «За ЄдУ!» М. Карпенко та самовисуванцем М. Кругловим; в ВО № 131 заступник голови облдержадміністрації, член АПУ та висуванець ВБ «За ЄдУ!» І. Шульга став основним конкурентом народного депутата безпартійного самовисуванця П. Рябікіна. Однак, не дивлячись на посади деяких кандидатів в депутати, їх приналежність до провладних політичних сил та ідеологічний тиск вони не здобули перемогу.

Схожа ситуація відбувалась на Херсонщині. В результаті голосування ВБ «За ЄдУ!» не отримав жодного парламентського місця. Чотири мандати здобули кияни, 2 мандати – херсонці, які мешкали переважно в Києві. Такі підсумки пояснювались меншим впливом адміністративного ресурсу в даній області та водночас свідчили про те, що застосування даного ресурсу не завжди є ефективним інструментом, який забезпечує перемогу.

Натомість, серед одинадцяти обраних народних депутатів на Одещині, чотири з них були висуванцями ВБ «За ЄдУ!». Впливовість цього провладного виборчого проекту була активно підтримана з боку обласної влади, яку на той час очолював С. Гриневецький. Він не тільки агітував за дану політичну силу, декларуючи, що програма ВБ «За ЄдУ!» є складовою частиною загальнодержавної програми на чотири роки, та не допускав ніякої іншої агітації. Деякі

аналітик вважали, що методи, якими він користувався полягали у звільненні людей із робочих місць, студентів визивали на «килим» до ректорів тощо. Тобто, діючий губернатор виступав активним виразником та добросовісним виконавцем так званої «президентської волі» [14].

26 березня 2006 р. відбулись чергові вибори народних депутатів. Їх характер проведення та результати значно відрізнялись від попередніх. Попри зміни політичної палітри виборчого процесу варто зазначити зменшення впливу адміністративного ресурсу. Так, Фонд «Демократичні ініціативи» з 6 по 10 квітня 2006 р. провів експертне опитування українських журналістів, політологів і соціологів стосовно їхніх оцінок виборів. В результаті було виявлено, що основною позитивною відмінністю парламентських виборів 2006 р. була відсутність адміністративного ресурсу, принаймні централізованого на загальнонаціонального рівня. Були також відмічені факти невтручання державних органів і Президента в передвиборні перегони, відсутність системних порушень виборчого законодавства і тиску на виборців, політичних переслідувань та використання правоохоронних органів як інструменту в політичній боротьбі, відсутність перешкоджань для діяльності спостерігачів [15].

Аналізуючи хід передвиборчої кампанії та безпосередньо самих виборів, головою правління КВУ І. Поповим було відзначено, що факти застосування адміністративного ресурсу мали несистемний характер. Відтак, до поодиноких випадків можна віднести вдале використання власних повноважень депутата Одеської обласної ради С. Гриневецького за рахунок посади, яку він займав. Голова Одеської обласної державної адміністрації аби не втратити популярність та отримувати постійну підтримку населення, під час своєї губернаторської діяльності робив акцент на необхідності погашення заборгованості заробітної платні та пенсії. Як наслідок, протягом листопада 2002 р. була ліквідована заборгованість із заробітної платні – на початок місяця на 22% від суми заборгованості [14].

Чергові вибори народних депутатів відбулись 31 жовтня 2010 р. Їх головна відмінність полягала в тому, що вперше місцеві вибори проходили окремо від парламентської кампанії. Експертний аналіз фахівців КВУ виборчої кампанії в регіональному розрізі продемонстрував, що найбільш проблематично кампанія відбувалась в Південному регіоні України. Так, даний регіон здобув найгірші показники відносно: – забезпечення та визначення рівня конкурентоспроможності суб'єктів виборчого процесу; – якості роботи територіальної виборчої комісії; – відповідності виборчої кампанії демократичним стандартам вільних і чесних виборів; – рівня застосування адміністративного ресурсу; – рівня об'єктивності ЗМІ щодо висвітлення місцевих виборів; – забезпеченості справедливого представництва політичних сил у роботі виборчих комісій [16]

Відносно застосування адміністративного ресурсу слід зазначити наступне, що на Одещині та Херсонщині місцева влада досить активно брала участь у виборчій кампанії. Як наслідок, це суттєво вплинула на перебіг і результати виборів. Наприклад, одеський губернатор, голова обласної організації ПР Е. Матвійчук на мітингу 08 жовтня 2010 р. перед будівлею обласної держадміністрації вів активну агітацію серед виборців [17]. На Херсонщині відбувалась неприхована участь посадовців у проведенні передвиборчої агітації на користь ПР у всіх районах області. Причиною цьому слугувало те, що більшість керівного складу державних адміністрацій були кандидатами у депутати від ПР до місцевих рад різних рівнів. Разом з тим, значного поширення набули такі форми тиску, як відкриття карних справ, позапланові податкові перевірки, накладання штрафних санкцій тощо [18].

Основною метою використання адміністративного ресурсу під час місцевих виборів 2010 р. було не вплив на виборців, а усунення конкурентів. Наприклад, представники Одеської обласної партійної організації «Сильної України» заявляли про випадки тиску на прибічників та членів партії, потенційних кандидатів у місцеві ради різних рівнів, чиновників з районів області, співробітників бюджетних організацій через шантаж. Він полягав в зберіганні посади й роботи шляхом виходу із лав партії. Так, обласна організація «Сильної України» за час виборчої кампанії зафіксувало понад 20 скарг від своїх однопартійців і активістів [17]. На Херсонщині достатньо широко використовувалась практика «співбесід» з імовірними кандидатами в кабінетах керівників райдержадміністрацій. Як наслідок, частина кандидатів відмовлялась від участі у виборах [18].

Отже, аналізуючи вищенаведений матеріал автор дійшов до висновків, що явище адміністративного ресурсу носить неоднозначний та багатоаспектний характер. Однак, в умовах вітчизняних виборчих кампаній адміністративний ресурс набуває негативного змісту, та розглядається переважно в рамках реалізації політичних технологій. Тому, єдиного визначення даного поняття не існує. На думку автора, під «адміністративним ресурсом» слід розуміти комплекс додаткових можливостей, якими володіє кандидат для здійснення впливу на виборчий процес. Разом з тим, законний або незаконний характер адміністративного ресурсу полягає в тому, на досягнення яких цілей він спрямований. Крім того, існує ряд причин, які актуалізують

потребу застосування та дії адміністративного ресурсу. На наш погляд, вони мають суто внутрішній характер та відображають загальні тенденції суспільно-політичного життя громадян певної території.

Аналіз виборчих кампаній в Південному регіоні України дає підстави стверджувати, що в розрізі української реальності адміністративний ресурс широко засовується представниками провладних сил. Кандидати почали використовувати дані методи впливу на електорат, починаючи з виборів 2002 р. Проте, як засвідчила практика – застосування адміністративного ресурсу не є запорукою перемоги. Тому, зважаючи на це, можна говорити, що серед українських виборців спостерігається тенденція до: 1. обробки зовнішньої політичної інформації; 2. активізації когнітивних функцій індивіда; 3. поступового переходу до осмислення та раціоналізації ходу виборчого процесу.

Бібліографічні посилання:

1. **Бучин М. А.** Адміністративний ресурс: суть та типологія [Електронний ресурс] / М. А. Бучин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук. пр. – Львів, 2007. – Вип. 19 – С. 56-62. – Режим доступу: http://dspace. nbuv. gov. ua:8080/dspace/handle/123456789/25358

2. **Бучин М. А.** Передвиборна агітація в Україні та адміністративний ресурс: правові аспекти / М. А. Бучин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук. праць. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, Ін-т українознавства НАН України, 2006. – Вип. 17. – С. 66-71.

3. **Видрін Д.** Пентаграма – 2002. Формула особливостей парламентської виборчої кампанії [Електронний ресурс] / Д. Видрін // Дзеркало тижня. – 2001. – № 39 (363). – С. 4. – Режим доступу: http://dt. ua/POLITICS/pentagrama-2002formula_osoblivostey_parlamentskoyi_viborchoyi_kampaniyi-25969. html

4. **Радченко О.** Інституціональна взаємодія народовладдя та органів державної влади на виборах [Електронний ресурс] / О. Радченко // Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук з державного управління Х., 2004. – Режим доступу: http://myalibi. at. ua/publ/disertaciji_z_pravoznavstva/radchenko_oleksandr_vitalijovich_institucijna_vzaemodija_narodovladdja_ta_organiv_derzhavnoji_vladi/12

5. **Ніколаєнко Н. О.** Адміністративний ресурс: політико-правові проблеми протидії в сучасній політичній практиці / Н. О. Ніколаєнко. Монографія. – Миколаїв, МНУ, – 2011. – С. 392 с.

6. **Яцунська О. О.** Миколаїв від перебудови до незалежності: історико-політичний аналіз / О. О. Яцунська – Миколаїв, 2007. – 296 с.

7. **Параманов Д.** Административный ресурс в избирательных кампаниях / Д. Парамонов, В. Кириченко – Ростов на Дону, 2003. – 80 с.

8. **Чуклинов А.** Административный ресурс как специфическая форма политической коррупции: специализированный учебный курс [Електронний ресурс] / А. Чуклинов / под редакцией доц. Е. Кобзевой. Саратов: Саратовский Центр по исследованию проблем организованной преступности и коррупции, 2004. – 50 с. – Режим доступу: http://keafd. ru/yourisprudenciya/fiutr/chuklinov_a_e__administrativnyj_resurs_kak_specificheskaja_forma_politicheskoj_korrupcii__spec__kurs__saratov___2004___50_s. html

9. **Жуков К. С.** Азбука избирательной кампании. Организационно-методические и социально-психологические аспекты [Електронний ресурс] / К. С. Жуков, А. Д. Карнышев – М. : ИМА-пресс, 2001. – 328 с. – Режим доступу: http://www. twirpx. com/file/190549/

10. **Тищенко Ю.** Застосування адміністративного ресурсу під час виборчих кампаній у сільській місцевоті / Ю. Тищенко // Як голосують селяни? Забезпечення усвідомленого вибору – К. : Укр. неазлеж. центр політич. дослідж., 2005 – С. 80-92.

11. Деякі примхи партійного рекламування у період виборів [Електронний ресурс] // Research Update. – 18 лютого 2002. – №7/255. – Режим доступу: http://www. ucipr. kiev. ua/modules. php?op=modload&name=News&file=article&sid=1842&mode=thread&order=0&thold=0.

12. Вимкнули світло – чекай на приїзд Ющенка [Електронний ресурс] – 27 лютого 2002. – Режим доступу: www. pravda. com. ua/news/2002/2/27/21499. htm

13. Политическая элита украинских регионов [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://srch. slav. hokudai. ac. jp/ukrregions/data/141. html

14. Гриневецкий Сергей Рафаилович [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://src-h. slav. hokudai. ac. jp/ukrregions/data/82. html

15. Вибори'2006 в оцінках експертів [Електронний ресурс] // Політичний портрет України – 2007. – № 37-38. – С. 96-111. – Режим доступу: http://old. dif. org. ua/modules/pages/files/page_1-151_14_11_07. pdf

16. **Чебаненко О.** Місцеві вибори – 2010: загальнонаціональні тенденції / О. Чебаненко [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www. parlament. org. ua/upload/docs/Local%20Election-

2010-ua. pdf
17. **Бойко А.** Місцеві вибори – 2010: Одеська область / А. Бойко [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www. parlament. org. ua/upload/docs/Local%20Election-2010-ua. pdf
18. **Білий Д.** Місцеві вибори – 2010: Херсонська область / Д. Білий [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www. parlament. org. ua/upload/docs/Local%20Election-2010-ua. pdf

УДК:321/01:342. 228

Е. В. Мамонтова

СИМВОЛ ТА СИМВОЛІЧНЕ У СУЧАСНОМУ ПОЛІТОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Робиться спроба систематизації теоретико-концептуальних підходів у вивчення символічної складової світу політики, накопичених протягом останніх десятиріч у царині політичної теорії. Визначаються на цій основі нові напрямки розвитку знань про місце та роль символу у політичному процесі.
Ключові слова: символ, політологія, підхід.

Осуществляется попытка систематизации теоретико-концептуальных подходов в изучении символической составляющей мира политики, аккумулированных на протяжении последних десятилетий в рамках политической теории. Определяются на этой основе новые направления развития знаний о месте и роли символа в политическом процессе.
Ключевые слова: символ, політологія, подход.

It attempts to systematize theoretical and conceptual approaches to the study of the symbolic component of the political world, accumulated over the past decades in the political theory. New developments in knowledge about the place and role of the symbol in the political process are determined on this basis.
Keywords: symbol, political science, approach.

© Е. В. Мамонтова, 2012

Положення про те, що соціальний світ носить знаковий, символічний характер, не є новим у гуманітарному знанні. Людина існує у світі, створеному людиною, у світі, універсальним структуроутворюючим елементом якого є символ. Інтерпретуючи запропонований Е. Касірером варіант філософської формули визначення істинної природи людського: «Людина – істота символічна», М. К. Мамардашвілі визначає, що сама людина і є символом: «Людина – це не одне, і не інше, людина – символ (через дефіс)… Символи – це свого роду прожектори, що вказують на наше залучення у щось. Це непрямі знаки та водночас непрямий, опосередкований погляд на самого себе» [1, с.5]. Розуміння світу як символічної реальності вимагає виявлення специфіки символічного виробництва у різноманітних сферах соціального життя. Адже символізація – це не тільки явище індивідуального порядку. Як феномен колективної свідомості вона є елементом традиції, і, водночас, одним з факторів духовного, ідеологічного та політичного розвитку суспільства. Останнє й робить актуальним всебічний аналіз місця та ролі символу і символізації у становленні моделей політичної організації суспільства та у функціонуванні механізмів управління суспільством.

Слід відзначити, що аналіз неінституційних аспектів соціально-політичного життя, зокрема, його політико-управлінської складової, вимагає особливої логіки дослідження. Символічний компонент політико-управлінської сфери може бути концептуалізованим у різних контекстах: соціокультурному (М. Вебер, Е. Дюркгейм, Л. Морган. Е. Тейлор, Дж. Фрейзер та ін.), психоаналітичному та психоантропологічному (Ф. Боас, К. Гірц, М. Мід, Л. Уайт, З. Фрейд, К. Юнг та ін.) культурософському (М. Гайдегер, Е. Кассірер, С. Лангер, О. Шпенглер, К. Ясперс та ін.), інтрепритативному (Г. Гадамер, Е. Гуссерль, У. Еко, О. Лосєв, Ю. Лотман, П. Рикер та ін.), структуралістському та пост структуралістському (Р. Барт, Ж. Лакан, Л. Леві-Брюль, К. Леві-Стросс, М. Фуко та ін.), соціоконструктивістському (П. Бергер, К. Берк, Ж. Бодрійар, П. Бурдьє, М. Кун, Т. Луман, Дж. Мід, М. Мосс, У. Уорнер, а. Щюц та ін.) тощо. Вищезазначені підходи не тільки відрізняються за методологією дослідження, алей часто є принципово відмінними за своєю парадигматикою.

Дане становище є характерним й, власне, для сучасного політологічного дискурсу. Символ та символічне у фокусі сучасної політичної теорії, як правило, розглядаються як допоміжні

складові маніпулятивних практик у царині управління масовою свідомістю. Втім, поза зоною уваги фахівців залишається політико-творчий потенціал символу. Переконані, що без ретельного опрацювання та концептуалізації акумульованого матеріалу з даної проблематики символ так і залишиться на периферії предметного кола політологічних досліджень.

Метою даної статті є систематизація теоретико-концептуальних підходів до вивчення символічної складової світу політики, накопичених протягом останніх десятиріч у царині політичної теорії, та визначення на цій основі нових напрямків розвитку знань про місце та роль символу у політичному процесі.

Аналіз наукової публікацій, присвячених вивченню символічного зрізу політики, свідчить: найчисленніша група праць відносить символ до сфери політичної свідомості та політичної культури. Так, *символу як феномену політичної культури* суспільства присвячені роботи відомих західних (Т. Арнольд, А. Вилдавськи, А. Гелен, М. Едельман, Л. Дітмер, М. Дуглас, Дж. Кауфман, А. Уайтхед та ін.) і російських (К. Гаджиєв, П. Гуревич, В. Радаєв, І. Хапаєва та ін.) авторів та їх вітчизняних колег (В. Бурдяк та Н. Ротар, П. Демчук, Л. Нагорна, І. та Я. Пасько, Ю. Шаргородський та ін.). Зокрема, визначаючи ключове місце символу у політичній культурі суспільства, яка є основою політичної системи як такої, наділяє символ системоутворюючим потенціалом Т. Арнольд [2]. На думку К. Гаджиєва, політичні символи є своєрідним сполученим елементом політичної культури, а на поведінку громадян провідний вплив здійснюють на стільки дії уряду, політичних партій та лідерів, скільки панівна у суспільстві система символіки, що орієнтує людей на конкретний тип соціальних відносин [3, с.521]. Як символічну систему розглядає політичну культуру Л. Дітмер. За його формулюванням, політична культура – це система політичних символів, яка входить у ширшу систему, яку можна означити терміном політична комунікація [4, с.566].

В цілому, саме *комунікативний підхід* є домінуючим у сучасних дослідженнях, присвячених символічному аспекту політики. Так, комунікативну природу символізації як феномену політико-культурного порядку розкрито у резонансних дослідженнях західних авторів – К. Дойча, Е. Канетті, Г. Ласуела, Ф. Тенніса, Д. Уілхелма та ін. В аналогічному ключі намагаються розкрити сутність символічної складової політики російські (А. Ахиезер, Е. Баталов, О. Гатман-Голутвінова, Г. Голосов, І Кисельов, В. Попов, С. Поцелуєв, О. Соловйов) та українські (С. Денисюк, О. Зернецька, М. Лісовська, Т. Нагорняк, П. Олещук, Л. Павлюк, Г. Почепцов, В. Речицький, Д. Шидловський) автори. Зокрема, за спостереженнями Е. Канетті, Г. Ласуела, Г. Почепцова, О. Соловйова, Ф. Тенніса та ін., символічний характер політичної комунікації виявляється у тому, що ізольовані агенти спроможні конституюватися як політична група тим міцніше, чим більше вони поєднані на символічному рівні. Звідси, політика перед усім пов'язана із інструментальними елементами комунікації, з присутністю у комунікації символьних кодів, спроможних спровокувати реакції та ірраціональний відгук у підданих. Зокрема, у ряді праць Г. Ласуела доводиться положення про те, що ключовим предметом політичної науки повинна бути саме політична комунікація, поширення та відтворення політичної символіки та політична пропаганда. За зауваженням американського дослідника, використання символу як найважливішої аналітичної одиниці надасть змогу виявити головні мотиви та приховані наміри політичних комунікаторів. Крім того, використання політичних символів, до яких Г. Ласуел відносить прапори, гасла, політичних лідерів, політичні рухи тощо, розраховане на емоційне сприйняття, на пробудження почуття лояльності індивіда до влади [5, с.16]. Отже, політична символіка є складовою політичної комунікації, «мовою влади» [6], інструментом політичного управління суспільством.

Крим цього, Г. Ласуел вводить у наукових лексикон нову дефініцію: «спеціалісти з питань символіки» та пропонує активно залучати останніх до практики політичного управління. За його визначенням, спеціалісти з питань символіки – це «освічені особи в будь-який історичний період, котрі беруть участь у процесі створення спеціалізованого знання, яке можу бути використаним виробниками політики з метою отримання обґрунтованих суджень у процесі пошуку варіантів розв'язання проблем політики. До числа спеціалістів з питань символіки відносяться духовенство й ерудити доби середньовіччя, а також статистики й системні аналітики пізніших періодів» [7, с.11]. Відзначимо, що з подачі Г. Ласуела даний термін міцно увійшов у теоретичний лексикон аналізу політики та теорії державного управління (див., приміром: [8, с.57-59; 80]).

У контексті *технологізації процесів управління* суспільством символічна компонента політики розглянута у роботах іноземних (Дж. Адаір, Е. Аронсон та Е. Праткінс, Г. Атаманчук, Б. Дубін, О. Кармадонов, С. Кін, Ю. Левада, А. Майа, М. Пономарьов, В. Попов, С. Поцелуєв, Дж. Пфеффер, В. Соловьйов) та вітчизняних (В. Бебик, С. Денесюк, М. Головатий, В. Горбатенко, Ф. Кирилюк, Т. Ляпіна, А. Пойченко, Г. Почепцов, Ю. Сурмін, С. Телешун Ю. Шайгородський

та ін.) дослідників. Так, у роботі «Політика: взаємодія реальності і міфу» українського автора Ю. Шайгородського акцентується увага на тому, що система символів, яка становить основу міфотворчості, має бути використаною для здійснення позитивних суспільних змін [9].

Переконливо доводять *маніпулятивний потенціал* символу, зумовлений тим, що у процесі політичної комунікації він виступає одночасно і як засіб її здійснення, і як своєрідний смисловий код, В. Я. Гельман, І. Ісаєв, А. Кольєв, А. Круассан та В. Меркель, С. Кара-Мурза, Ю. Мухін, Р. Патнем, В. Попов, Г. Почепцов, А. Цуладзе та ін.

На розкриття ролі символічних практик та їх структур у легітимації політичного порядку та обґрунтуванні активності політичних акторів орієнтують науковий загал А. Авторханов, Р. Белла, К. Завершинський, І. Кисельов, П. Олещук, О. Панарін, П. Сапронов, О. Соловьйов, О. Тогоєва, Ж. Тощенко, Р. Уортман та ін.

Однак, у роботах переважної частини названих авторів питання про сутнісні характеристики саме політичної символіки не ставилося самостійно. Безпосередньо проблеми політичної символіки та політичного символізму розглянуто у лічених працях. Так, спроби надати наукове визначення категоріям *«політичний символ»* та *«політична символіка»* містяться у дослідженнях таких авторів, як Т. Бикова, Е. Зазикіна, Д. Місюров, С. Поцелуєв. Заслуговують на окрему увагу й намагання розробити класифікацію політичної символіки (К. Завершинський, Д. Місюров, А. Радулов, В. Тернер та ін.). Втім, дане завдання є досить проблематичним в силу природи самого символу як феномену соціального порядку. Зокрема, відзначимо, що, не зважаючи на різність підходів, жоден із названих дослідників не зміг уникнути розмежування дефініцій «політична символіка» та «державна символіка». Показово, що саме остання, як предмет наукового аналізу, виступає на сторінках переважної більшості праць, що вийшли друком останніми роками в Україні (О. Братко-Кутинський, В. Бушанський, В. Гавриленко, В. Головченко, А. Гречило, В. Гриневич, Сергейчук та ін.) та країнах пострадянського простору (В. Артамонов, Е. Баскаков, Г. Велинбахов, Є. Груздов, В. Соболєва, В. Соколов та ін.).

Останнім часом широка увага наукового загалу приділяється проблемі виявлення управлінського потенціалу символу як категорії політичної антропології та соціології політики (В. Бочаров, М. Годелье, П. Гуревич, В. Н. Данн, Ж. –П. Дозон, Ю. Качанов, М. Крадін, В. Попов, В. Тернер, М. Фостер, Т. Щепанська та ін.).

Перспективним напрямком, на наш погляд, є дослідження процесів конструювання політичної реальності з врахуванням символічної складової. Виходячи з гіпотези, покладеної у його основу, згідно якої символ є системоутворюючим та упорядковуючим елементом, що постулює динаміку людських відносин, його ведучи представники об'єднуються або навколо теорії символічних інститутів (В. Биченков, П. Віріліо, К. Джерджен, Т. Х Еріксен, М. Оріу та ін.), або у межах концепцій символічних відносин (В. Бурлачук, А. Уайтхед, В. А. Штофф та ін.).

Окремо слід зупинитися на дефініції «символічна політика», навколо якої здійснюються спроби сформувати самостійний дослідницький напрямок. Зокрема, З. Балабаєва [10, с.10], В. Бушанський [11, с.20], Б. Дубін [12, с.14-25], Т. Мейєр [13, с.100], С. Поцелуєв [14, с.62], А. Лисюк [15, с.45-50], Ю. Левенець [16, с.5-10], В. Полянська [17, с.254-265] та деякі інші дослідники визначають символічну політику як різновид політичної комунікації, мета якого – навіювання певних уявлень про політичну дійсність, а не її раціональне тлумачення. Так, Б. Дубін розуміє символічну політику, перед усім, як політику, пов'язану з діяльністю ЗМІ і розглядає її у контексті технологічного підходу, вбачаючи у неї одну з технологій маніпулювання, що використовує інструментарій ритуалізації або, за авторською версією, «церемоніонізації». [12, с.14-25]. Іншими словами, під символічною політикою розуміють симуляцію буття, яка через техніки «естетизації» (Ю. Бушанський) призводить до перетворення політики дій на «ерзац-політику» (Т. Мейєр, Д. Місюров). В результаті така віртуалізація політики, за попередженням Ю. Левенця, «ставить хрест на демократії» [16, с.6].

Поряд з цим, вивчення проблеми символізації займає належне місце у магістральних працях з теорії інформаційного суспільства (Д. Белл, М. Кастельс, Маклюєн, Е. Ноель-Нойман, А. Тофлер, Ф. Фукуяма) та роботах, в яких зосереджено увагу на символічній складовій процесу глобалізації (У. Бек, В. Гуторов, В. Іноземцев, Б. Ківі), О. Панарін, Н. Пелагеша, А. Юрьєв та ін.), що, безперечно, виводить символ як предмет політологічного знання на новий теоретико-методологічний рівень.

Така жвава дискусія навколо питань місця та ролі символу у політичному житті суспільства, спричинена специфікою розвитку постіндустріального світу, не могла не позначитися на введенні даної проблематики у предметне коло дисертаційних пошуків. Так, останніми роками в Україні було захищено дві дисертації на здобуття ступеню доктора наук, в яких порушувалися питання символічного виміру соціального буття у фокусі соціології (В. Бурлачук) та етнокультурології

(Н. Д. Ковальчук). Зокрема, у роботі В. Бурлачука «Символічні системи і конституювання соціального смислу» (2005 р.) кризу сучасного суспільного розвитку охарактеризовано як ерозію символічних структур, значень і смислів. На підставі вивчення досвіду феноменологічної соціології автор спробував встановити, що за даних умов особливого значення набувають механізми, які використовуються як засоби підтримки соціальної реальності: ритуал, традиція, авторитет, міф, забобон. В. Бурлачук переконливо доводить, що навіть за умов прогресування раціоналізації та формалізації різних рівнів соціального життя у суспільстві постійно зберігається потреба в нераціональних формах осягнення й освоєння світу [18].

Розкриттю символічного підґрунтя української культури присвячене дисертаційне дослідження Н. Д. Ковальчук «Символічні структури етнокультурного процесу в Україні» (2007), представлене на здобуття ступеню доктора філософії. Авторка розглядає символ не тільки як «феномен чуттєвого пізнання, але і спосіб переведення культурних та історичних досягнень народу в буттєву надреальність, «ознаменування» наскрізних (в цьому сенсі вічних) цінностей нації. Прикладом цього може бути політичне значення національних гербів та символів», – зазначається у авторефераті дисертації [19, с.2].

Предметом докторської дисертації В. Дрешпака (2011) виступає семіотичний вимір системи державного управління, що зумовлює управлінсько-прикладний характер дослідження [20].

Безумовно, як явище онтологічного порядку, символ пригортає увагу науковців, що працюють у різноманітних галузях соціального знання: філософії, культурології, соціології, філології, історії. Втім, огляд номенклатури дисертаційних досліджень, захищених за останнє десятиріччя у даному колі дисциплін, дозволяє говорити про те, що символічний вимір соціального буття все ще залишається на периферії наукового пошуку.

Щодо теоретико-методологічних напрацювань у царині політології, то і тут можна відзначити декотру активізацію інтересу вітчизняних науковців до виявлення місця та ролі символічних структур у політичному процесі. Так, на рівні докторських досліджень дане питання, хоча й фрагментарно, піднімається у роботі «Соціокультурна детермінація політичного лідерства: зміст, способи, еволюція» (2010). Її автор А. Лисюк, аналізуючи механізми політичних комунікацій лідера, звертається, зокрема, й до методологічного арсеналу концепції «символічної політики». Приміром, у роботі розкрито такі аспекти символічної політики державних лідерів у їх еволюційному вимірі, як: 1) сукупність та ієрархії символічних засобів, що представлені в практиці політичного лідера, – слово, артефакт, ритуал, жест, вчинок; 2) рівень співвідношення символічної та інструментальної сторони діяльності лідера; 3) зміст ціннісних систем, що інтегровані в процеси символізації; 4) домінуючий символічний образ державного лідера [21, с.23].

Різноманітні аспекти прояву символічного у політиці розкриваються і на сторінках кандидатських досліджень з політології. Так, символічні чинники впливу глобалізації на процеси формування та трансформації української національної ідентичності розглядає у своїй роботі Н. Пелагеша (2009). Зокрема, авторка доводить, що причини посилення регіональної поляризації українського суспільства слід шукати у впливі на соціокультурне середовище України наднаціональних утворень ЄС і СНД і проведення ними відповідних політик ідентичності, складовою яких є техніка символізації наднаціонального рівня (прапор, гімн, наднаціональна валюта, інша спільна символіка) [22, с.6]. А. Кравець у роботі «Влада в сучасному політико-антропологічному дискурсі: теоретико-методологічний аспект» (2010) намагається довести, що завдяки символічним і світоглядних ресурсам влади, що кореняться у її антропологічній природі, можна забезпечитися підкорення об'єктів влади суб'єкту [23].

Поглиблення процесу символізації вітчизняного світу політики відзначають у своїх дисертаційних працях на здобуття ступеню кандидата політичних наук С. Демченко (2004), Ю. Краснокутська (2006) (*символізація – складова процесу медіатизації політики*), С. Горбатенко (*символізація як концепт постмодерністського дискурсу в українській політології*) (2007) [0], Д. Арабаджиєв (2006), М. Кравчук (2006), В. Полянська (2004) (*символізація як джерело політичних технологій*). Зокрема, у роботі М. Кравчука зроблено спробу поглиблення класифікації політичної символіки та встановлено її місце та роль у арсеналі засобів пропаганди [24], а Д. Арабаджиєв пропонує розглянути політичний символ як складову політичних міфотехнологій [25]. Природу і змістові особливості символічних форм легітимації політичних режимів досліджено у дисертації П. Олещука (2008) [26].

Втім, не зважаючи на широкий спектр підходів до концептуалізації символу та символічного як складових політики, усі вони, у своїй переважній більшості, носять фрагментарний характер та, як-правило, зосереджуються на соціально-культурних аспектах проблеми. Символ та символічне, перед усім, розглядаються як загально соціальна категорія та визначаються або як концепти дискурсу, або як допоміжний засіб впливу акторів політики. Проте, поза зоною уваги

більшості дослідників залишається питання ресурсного потенціалу символу як інструменту державотворення. Помітний дефіцит у полі досліджень символічного забезпечення процесів державного будівництва актуалізує теоретико-методологічні пошуки у даному напрямку, а труднощі, що зустрічаються на даному шляху, дозволяють сформулювати магістральний напрямок дослідження у межах якого буде здійснено спробу виявлення місця та ролі символу і практик символізації у процесах формування держави як форми політичної організації суспільства. Розкриття специфіки окремих різновидів політичної символіки у динаміці їх історичного становлення, а також аналіз їх функціонального навантаження, що вони несуть у політичному процесі, дозволить нам визначити їх місце у структурі політичної системи суспільства та розкрити їх ресурсний потенціал як чинників державотворення.

Бібліографічні посилання:

1. **Мамардашвили М.** О философии М. Мамардашвили / М. Мамардашвили // Вопросы философии. – 1991. – №5. – С. 3-25.
2. **Arnold T.** The Preaching of Islam: a history of the propagation of the Muslim faithStosius Inc/ Thomas W. Arnold. – Advent Books Division, 1984. – 580 p.
3. **Гаджиев К. С.** Введение в политическую науку: Учебн. для вузов – 2-е изд / К. С. Гаджиев. – М. : Издательская корпорация «Логос», 1997. – 544 с.
4. **Dittmer L.** Political Culture Political Culture and Political Symbolism: Toward a Theoretical Synthesis / Lowell Dittmer // World Politics, Vol. 29, No. 4, July 1977. – 552-583.
5. **Гнатюк О. Л.** Из истории американской коммуникологии и коммуникативистики: Гарольд Ласуелл (1902–1978) / О. Л. Гнатюк // Актуальные проблемы теории коммуникации. – СПб. : Изд-во СПбГПУ, 2004. – С. 11–20.
6. **Лассвелл Г.** Язык власти / Г. Лассвелл; пер. с англ. // Политическая лингвистика. – Вип. 20. – 2006. – С. 264 – 279.
7. **Lasswell H. D.** Pre-view of Policy Sciences / H. D. Lasswell. – New York: American Elsevier, 1971. – 173 p.
8. **Данн В.** Державна політики: вступ до аналізу / Вільям Н. Данн; пер. с англ. – Одеса: АО БАХВА, 2005. – 504 с.
9. **Шайгородський Ю. Ж.** Політика: взаємодія реальності і міфу / Ю. Ж. Шайгородський. – К. : Знання України, 2009. – 400 с.
10. **Балабаєва З.** Основи аналізу державної політики: конспект лекцій / З. Балабаєва. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2010. – 56 с.
11. **Бушанский В.** Блиск і злиденність символічної політики / В. Бушанський // Віче. – 2008. – № 23. – С. 20-23.
12. **Дубин Б.** Симулятивная власть и церемониальная политика. О политической культуре современной России / Б. Дубин // Вестник общественного мнения. – 2006. – №1(81) январь – февраль. – С. 14 – 25.
13. **Meyer T.** Inszenierung des Scheins. Voraussetzungen und Folgen symbolischer Politik / T. Meyer. – Frankfurt/Main:Suhrkamp. Mouffe, 1992. – 357 p.
14. **Поцелуев С. П.** Символическая политика: констелляция понятий для перехода к проблеме / С. П. Поцелуев // Полис. – 1999. – № 5. – С. 62–75.
15. **Лысюк А. И.** Политическое лидерство: символический аспект / А. И. Лысюк // Веснік Магілёўскага дзяржаўнага універсітэта. – 2004. – № 2–3. – С. 45–50.
16. **Левенець Ю.** Політика в Україні: символізація змісту / Ю. Левенець // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2007. – Вип. 10. – С. 5–10.
17. Політична філософія: Підручник / Є. М. Суліма, М. А. Шепєлєв, В. В. Кривошеїн, В. Ю. Полянська; За ред. Є. М. Суліми. – К. : Знання, 2006, – 799 с.
18. **Бурлачук В. Ф.** Символічні системи і конституювання соціального смислу: автореф. дис... д-ра соціол. наук: спец. 22. 00. 01 «Теорія та історія соціології» / В. Ф. Бурлачук. – К., 2005. – 27 с.
19. **Ковальчук Н. Д.** Символічні структури етнокультурного процесу в Україні: автореф. дис... д-ра філософ. наук: 09. 00. 04 «Філософська антропологія, філософія культури» / Н. Д. Ковальчук. – К., 2007. – 32 с.
20. **Дрешпак В. М.** Функціонування семіотичних утворень у державному управлінні: теоретико-методологічні основи: автореф. дис. … д-ра наук з держ. упр. : 25. 00. 01 «Теорія та історія держ. упр. » / В. М. Дрешпак. –Х., 2011. – 36 с.
21. **Лисюк А. І.** Соціокультурна детермінація політичного лідерства: зміст, способи, еволюція: автореф. дис... . д-ра політ. наук : 23. 00. 02 «Політичні інститути ы процеси» / А. І. Лисюк. – Чернівці, 2010. – 36 с.
22. **Пелагеша Н. Є.** Трансформація української національної ідентичності в умовах

глобалізації: автореф. дис... канд. політ. наук: 23. 00. 05 «Етнополітологія та етнодержавознавство» / Н. Є. Пелагеша. – К., 2009. – 20 с.
23. **Кравець А. Ю.** Влада в сучасному політико-антропологічному дискурсі: теоретико-методологічний аспект: автореф. дис... . канд. політ. наук : 23. 00. 01 «Теорія та історія політичної науки» / А. Ю. Кравець. – Д., 2010. – 19 с.
24. **Кравчук М. А.** Політична пропаганда як засіб становлення і трансформації політичних режимів: автореф. дис... канд. політ. наук: 23. 00. 02 «Політичні інститути і процеси» / М. А. Кравчук. – Л., 2006. – 19 с.
25. **Арабаджиєв Д. Ю.** Політичний міф як фактор розвитку сучасної політичної свідомості: автореф. дис... канд. політ. наук: 23. 00. 03 «Політична культура та ідеологія» / Д. Ю. Арабаджиєв. – К., 2006. – 19 с.
26. **Олещук П. М.** Символічні форми легітимації політичних режимів: автореф. дис... канд. політ. наук: 23. 00. 01 «Теорія та історія політичної науки» / П. М. Олещук. – К., 2008. – 19 с.

УДК 324 (477. 87)

І. О. Меренич

ГЕОПОЛІТИЧНА НІША БАЛКАН У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ДО ТА ПІСЛЯ РОЗПАДУ ЮГОСЛАВІЇ

Здійснена спроба проаналізувати геополітичне становище Балканського регіону на міжнародній арені в період «холодної війни» й відразу після його закінчення. Авторка також намагається показати, як вищезгадане пов'язано з перетворенням цілісної югославської федерації в роздроблений на кілька міні-держав конфліктний простір.
Ключові слова: Балкани, Югославія, геополітична ніша, геополітична роль, геостратегія, геополітична гра.

Осуществлена попытка проанализировать геополитическое положение Балканского региона на международной арене в период «холодной войны» и сразу после его окончания. Автор также пытается показать, как упомянутое выше связано с превращением целостной югославской федерации в раздробленное на несколько мини-государств конфликтное пространство.
Ключевые слова: Балканы, Югославия, геополитическая ноша, геополитическая роль, геостратегия, геополитическая игра.

An attempt was made to analyze geopolitical position of the Balkans on the international arena in the period of «cold war» and at once after it has been finished . The author also tries to show how the above-mentioned fact is connected with the transformation of the whole Yugoslav federation into the crushed a few mini-states conflict space.
Keywords: the Balkans, Yugoslavia, geopolitical niche, geopolitical role, geostrategy, geopolitical game.

© І. О. Меренич, 2012

Опираючись на понятійно-категоріальний апарат класичної геополітичної науки, сучасний світовий простір можна розглядати як сукупність суб'єктів та об'єктів геополітичних відносин. При цьому кожна конкретна територія (держава, частина держави, регіон, субрегіон чи навіть континент) на певному етапі свого розвитку може займати абсолютно протилежне геополітичне становище на міжнародній арені, стимулюючи тим самим зміни всієї геополітичної конструкції світу. Вдалим прикладом у даному випадку є колишня Югославія, яка за другу половину XX століття спромоглася не тільки еволюціонувати від єдиного державного утворення до конгломерату «карликових» республік, але й перетворитися з суб'єкта світової політики в об'єкт тривалої геостратегічної боротьби провідних світових держав. Що ж насправді стало каталізатором для розчленування ще донедавна цілісного Балканського регіону: внутрішні чи зовнішні фактори? Як саме змінилася геополітична ніша Балкан у постбіполярному світі, порівняно з періодом «холодної війни»? Відтак, *головне завдання* автора даного дослідження – знайти відповіді на поставлені запитання.

В опрацюванні обраної проблематики безцінними для нас виявилися документи й доповіді, присвячені югославській державі, а також її відносинам зі США, листи американської дипломатичної переписки, резолюції Ради Безпеки ООН. Крім того, ми використали праці

дослідників, які безпосередньо займалися вивченням балканської тематики. Зокрема, цікаві моменти у розвитку балканських подій після Другої світової війни й аж до розпаду Югославії демонструють у своїх роботах Б. Бузен, В. Кудров, О. Маначинський, В. Павлов, Є. Пашинцева, О. Уівер. З іншого боку, такі науковці, як В. Бліщенко, О. Брусиловська, Є. Гуськова, З. Ізакович, З. Клименко, Ф. Рудич, П. Симич, М. Солнцева найкраще висвітлюють питання, що стосуються дезінтеграційних процесів на Балканах та пов'язаної з цим міжнародної ситуації. З огляду на те, що предмет нашого наукового доробку лежить в геополітичній площині, неабияке значення мають праці вчених-геополітиків С. Гантінгтона, Р. Коллінза, Н. Нартова.

Метою статті є аналіз трансформації геополітичної ролі Балканського регіону у системі міжнародних відносин до та після розпаду Югославії.

Залишаючись частиною загальноєвропейської історії, Балкани завжди помітно відрізнялися унікальністю свого становища. Поліетнічність та конфесійна неоднорідність, що стали джерелом постійного суперництва балканських народів між собою, принесли регіону назву «порохової бочки» Європи [12, с.230]. Разом з тим, подібне тавро підходить далеко не для всіх періодів балканського розвитку. Так, після Другої світової війни на міжнародну арену впевнено вийшла оновлена, політично інтегрована Федеративна Народна Республіка Югославія (ФНРЮ), гучно заявивши про себе як про важливого геостратегічного гравця.

Сповідуючи комуністичну ідеологію, Югославія у той час вважалася першим союзником СРСР. Проте дружба двох братніх народів тривала зовсім недовго. Зіткнення політичних амбіцій двох харизматичних лідерів комуністичного світу, Й. Сталіна та Й. Б. Тіто, стало початком кінця радянсько-югославської солідарності. Справа у тому, що Й. Б. Тіто виношував плани створення Балканської федерації під егідою Югославії, до складу якої мали увійти Болгарія, Албанія та інші країни. У свою чергу, Й. Сталін прагнув бути єдиним вершителем доль на Балканах і не міг дозволити, щоб ще хто-небудь в комуністичному русі претендував на самостійну роль. Хоча до того він неодноразово підкреслював: «Якщо слов'яни будуть єдині й солідарні, то ніхто в майбутньому і пальцем не поворухне» [11]. На практиці ж вищезгадане гасло виявилося пустою демагогією. Зокрема, в 1948 році Радянський Союз відкликав з ФНРЮ цивільних та військових спеціалістів, припинив з нею торгівлю, став ініціатором виключення країни з Інформбюро та світової соціалістичної системи, фактично оголосив їй блокаду. В одній з резолюцій Інформбюро говорилося, що «боротьба проти кліки Тіто – найманих шпигунів і вбивць» є інтернаціональним обов'язком всіх комуністичних та робочих партій [9, с.92]. У вересні 1949 року СРСР в односторонньому порядку розірвав Договір про дружбу та взаємодопомогу з Югославією, остаточно припинивши з нею дипломатичні відносини.

Дану ситуацію вдало використали США, які почали процес зближення з ФНРЮ, сподіваючись проникнути в соціалістичний табір й розколоти його зсередини. В якості підтвердження підступних американських планів можуть бути використані слова американського президента Дж. Кеннеді, який визначив цю частину Східної Європи як найбільш вразливу, тому атака на комунізм повинна початися з неї [25]. Отже, формування концепції «сильної Югославії», що протистоїть радянському блоку, стало пріоритетним геостратегічним завданням Вашингтону. Саме з цією метою американці всіляко сприяли розвиткові югославської моделі суспільства з елементами «ринкового й самоуправлінського соціалізму». Ось чому ФНРЮ стала єдиною соціалістичною країною, що отримувала допомогу за планом Маршала. Ще більше зросла її роль після появи у світі нової політичної сили, Руху неприєднання, що формувався з колишніх колоніальних та напівколоніальних країн. Югославія очолила цей рух, ставши, таким чином, ще більш ласим шматком для Америки.

Та попри всі затрачені на економічне й політичне підживлення зусилля, Сполученим Штатам так і не вдалося перетворити балканську державу ні в свого сателіта, ні в запеклого і відданого союзника. Це пов'язано, насамперед, з тим, що югославське керівництво в особі Й. Б. Тіто чудово усвідомлювало геополітичне значення своєї держави, що «діяла як буфер між Сходом і Заходом…» [3, с.382]. Відтак, югослави прагнули отримати максимум користі від такої вигідної для них ситуації на міжнародній арені: «Югославія вміло використовує своє становище комуністичної країни поза радянсько-китайським блоком. Вона підтримує свою незалежність, одночасно маючи певний вплив у справах цього блоку. Також, отримуючи допомогу від Заходу, постійно критикує його позиції з багатьох питань» [13]. Щодо останнього, то югославська реакція на зовнішньополітичний курс, здійснюваний атлантистами, часом дійсно була надзвичайно гострою. Так, на першій конференції Руху неприєднання (1-6 вересня 1961 р., м. Белград) югославський лідер досить різко висловився з питань посилення озброєння Західної Німеччини, звинуватив США і НАТО в посиленні міжнародної напруги, в грубому втручанні у внутрішні справи африканських та азіатських країн, а його позиція стосовно Берліна не містила «ні слова, яке не могло би бути написане Хрущовим» [23]. Подібна поведінка не стала для Ва-

шингтону несподіванкою. Адже незадовго до того відомий дипломат, посол США в Югославії Дж. Кеннан попереджав американське керівництво про можливість поширення югославами антиамериканських настроїв. Попри це, Америка до останнього вірила, що економічна залежність Югославії від Заходу, змусить її бути більш стриманою і не загострювати міждержавні відносини. Зі свого боку, югославське керівництво було переконано, що «західні держави не можуть дозволити собі не давати економічну допомогу, політична лінія змушує їх робити це» [24]. Та не так сталося, як гадалося. Будучи вкрай розчарованими, американці вирішили за допомогою перевіреної «дипломатії долара» покарати норовистого партнера, позбавивши балканську державу статусу «країни найбільшого сприяння».

У відповідь ФНРЮ зробила ставку на покращення відносин з Радянським Союзом, у першу чергу в економічній сфері. Як виявилося згодом, це був витончений геостратегічний крок, який змусив американське законодавство у грудні 1963 року повернути колишній статус уже Соціалістичній Федеративній Республіці Югославія (СФРЮ). З цього приводу, американський історик Дж. Лампе зробив вкрай слушне зауваження: «Американська допомога більш очікувана, коли югославо-радянські відносини стають кращими» [14, с.189].

Отже, навіть в умовах складних відносин з Югославією, Вашингтон в політико-дипломатичному плані не змінював свого ставлення до неї. Адже, поки існувала конфронтація з СРСР, СФРЮ зберігала свою важливу геополітичну роль. Це підтвердив помічник державного секретаря з європейських питань Д. Ф. Колер у своєму листі американському послу в Югославії Дж. Кеннану: «Наша політика стосовно Югославії має довгострокові цілі і полягає: 1) в допомозі Югославії як комуністичній державі, що покінчила з впливом Москви, у розбудові національної незалежності, а також у підтриманні цього статусу; 2) в прикладенні зусиль для впливу на сьогоднішнє й майбутнє керівництво Югославії для зміни політичної, економічної, соціальної систем у більш демократичному напрямку, а також для збільшення контактів із Заходом; 3) в слідуванні курсу, який приніс би найбільші вигоди США з цієї серйозної ролі Югославії як незалежної соціалістичної держави поза радянським блоком…» [10].

У свою чергу, СФРЮ прекрасно розуміла чого хоче від неї Америка. Зокрема, у звіті югославського керівництва про двохсторонні відносини від 13 квітня 1970 року йшлося: «У Білому домі, при обговоренні політичної позиції Югославії, американську сторону найбільше цікавлять наші відносини з СРСР, Китаєм, Албанією. Це є певним барометром, індикатором трьохсторонніх відносин (США – Югославія – СРСР). Наступним питанням є можливість впливу югославської моделі соціалізму на країни Східної Європи, включаючи СРСР. Ці два моменти повністю відображають те становище, яке Югославія займає в глобальних планах США» [15]. Така обізнаність давала югославам можливість грати на суперечностях двох систем: західної, ліберально-демократичної та радянської, комуністичної. Лавірування між Атлантистським та Континентальним блоками дозволило югославській державі стати вирішальною військово-політичною силою на Балканах, досягти «… такого впливу на міжнародній арені, який несумісний ні з територіальними розмірами країни, ні з об'ємом ресурсів» [14, с.190].

Разом з тим, подібна геополітична ніша вимагала від Югославії не тільки проведення успішної дипломатії на міжнародній арені, але й забезпечення стабільності та прогресу всередині країни. Безперечно, що югославське керівництво на чолі з Й. Б. Тіто добре поєднувало та реалізовувало зовнішню і внутрішню політику. Однак, після смерті у 1980 році видатного балканського лідера, ситуація змінилася докорінно. Глобальна криза заборгованості позбавила СФРЮ можливості отримувати нові позики і на початку 80-х років їй довелося виділити більше 40 відсотків валютних надходжень на обслуговування іноземних боргів, сума яких складала «…ні багато, ні мало 20 мільярдів доларів» [6, с.73]. На фоні економічного занепаду з'явилися перші тріщини в розробленій та пропагованій Й. Б. Тіто ідеї «південнослов'янської ідентичності», завдяки якій тривалий час вдавалося уникати етнічного тертя між балканськими народами. Зокрема, навесні 1981 року відбуваються масові заворушення косовських албанців, які вимагають для свого краю статусу сьомої югославської республіки. Незважаючи на те, що збройний виступ був придушений підрозділами Югославської Народної Армії (ЮНА), процес фрагментації єдиного югославського простору виявився незворотнім. Навіть зміна керівництва, що відбулася у 1986 році, не змогла запобігти цьому. Скоріше навпаки, відверта просербська позиція нового югославського лідера С. Мілошевича сприяла зростанню відцентрових тенденцій у решті республік. У 1989 році вони посилилися новим стрибком економічних проблем: інфляція сягнула 2800 відсотків, безробіття – 1, 5 млн. осіб, 600 тис. югославів залишили країну, шукаючи іншої долі в ФРН та Австрії, 270 тис. робітників взяли участь у страйках [2, с.61]. Неабияку роль у поширенні сепаратистських настроїв відіграв також розпад Союзу комуністів Югославії (СКЮ), який протягом соціалістичного періоду був носієм югославської єдності, об'єктивно сприяючи міцності та стабільності спільної держави. Так, 20-22 січня 1990 року на 14 (поза-

черговому) з'їзді партії словенська делегація виступила за створення рівноправних самостійних республіканських організацій, а потім зовсім покинула з'їзд, підтримана хорватами. Втративши керівний апарат, СКЮ розпався на республіканські й крайові парторганізації, а влітку того ж року оголосив про саморозпуск.

В результаті розвитку згаданих подій постало питання про подальшу долю югославської федерації. Як не дивно, це ще більше ускладнило ситуацію, оскільки серед союзних республік не було єдності щодо свого майбутнього у складі СФРЮ. Словенія, що постійно нарікала на обтяжливість «утримання за свій рахунок» усіх югославів, дедалі сильніше тяжіла до Німеччини та Австрії. В кінці 80-х років в деяких словенських засобах масової інформації з'явився популярний лозунг «словенської Швейцарії в межах об'єднаної Центральної Європи», що складало альтернативу життю республіки в межах Югославії, яку роздирали національні та багато інших проблем [22, с.79]. Отримавши схвалення широких мас, ця ідея набирала потужних обертів, підштовхнувши словенських лідерів взяти курс на відокремлення. Що ж стосувалося СФРЮ, то її словенці пропонували ліквідувати й створити союз самостійних та суверенних балканських держав. Абсолютно солідарними зі Словенією виявилися хорвати, які також прагнули незалежності. Македонія та Боснія і Герцеговина (БіГ), у свою чергу, виступили за конфедерацію. Й тільки Сербія, підтримана чорногорцями, відстоювала збереження існуючої федерації. При чому, серби, які представляли в той час югославське керівництво загалом, навіть не сумнівалися у перемозі своєї позиції, оскільки у 1990 – першій половині 1991 року не було жодної держави чи міжнародної організації, включаючи НАТО, які б на офіційному рівні підтримали тенденції до дезінтеграції Югославії. Більше того, на засіданні Ради міністрів закордонних справ країн Європейського Союзу (ЄС) у грудні 1990 року була прийнята Декларація про відносини з Югославією, де підкреслювалося, що збереження цілісності СФРЮ є обов'язковою умовою початку переговорів про надання їй статусу асоційованого члена. Ще в березні 1991 року, на думку дванадцяти країн, «об'єднана й демократична Югославія має найбільші шанси на інтеграцію в нову Європу» [5]. Згодом, у червні 1991 року на берлінській конференції ОБСЄ була одноголосно прийнята Резолюція про збереження Югославії.

Проте, єдність Західного блоку та міжнародних організацій щодо підтримання цілісності СФРЮ тривала недовго. На початку 1991 року хорватський лідер Ф. Туджман звернуся до президента США Дж. Буша з проханням захистити демократію в Хорватії, Словенії, БіГ від «комуністичного диктату» Сербії та ЮНА. Відповідь Вашингтону була миттєвою: американський конгрес закликав надати допомогу «некомуністичним» югославським республікам. Цей широкий американський жест словенські та хорватські правлячі кола сприйняли як «зелене світло» для наступних, уже радикальніших дій. Як наслідок, 25 червня 1991 року була проголошена незалежність Словенії та Хорватії. Визнавши дане рішення незаконним, уряд СФРЮ ввів на територію республік свої війська, сподіваючись, що світове співтовариство зрозуміє необхідність застосування таких заходів. Однак, реакція атлантистів була, м'яко кажучи, негативною. Спочатку ЄС, підтриманий Сполученими Штатами, вирішив застосувати економічні санкції проти Югославії, а далі спрямував свої судна в Адріатичне море (листопад 1991 року). Наступним кроком стало міжнародне визнання 15 січня 1992 року Словенії та Хорватії.

Отже, Західний клуб розпочав активну діяльність, спрямовану на розчленування югославської федерації. Звідси, виникає запитання: що саме підштовхнуло міжнародну спільноту вдатися до реалізації подібного сценарію на Балканах? Можливо, вирішальним фактором стало те, що югославська криза почалася в момент, коли Європа переживала глибокі зміни. З розпадом СРСР та Східного блоку зникла біполярна система; змінилося становище США; зросла роль об'єднаної Німеччини; в Західній Європі позначилася перевага правих сил; пришвидшилися процеси інтеграції в межах Європейського співтовариства; змінюється й роль ОБСЄ, ООН та НАТО; попередній поділ Європейського континенту на Схід і Захід поступається місцем новому у складі Середньої, Східної та Південно-Східної Європи [22, с.82]. Усе вищезгадане стимулювало головних міжнародних акторів переглянути їх зовнішню політику та переоцінити власні геополітичні інтереси, перш за все у відношенні Балкан. Для ЄС югославська війна стала першою перевіркою його здатності виступати у ролі міжнародного арбітра. США розглядали її як спосіб для утвердження позиції єдиної світової наддержави, якою вони стали після розпаду Радянського Союзу. У об'єднаної Німеччини з'явилася можливість демонстрації знову набутої могутності й звільнення від встановлених для неї дипломатичних та військових обмежень (саме ФРН на чолі з канцлером Г.-Д. Геншером переконала європейських партнерів відмовитися від ідеї інтегрованої Югославії й визнати незалежність Словенії та Хорватії). Для ООН та ОБСЄ це був шанс переконатися у своїй спроможності впоратися з новими загрозами міжнародному миру, безпеці і правам людини. Словом, югославська криза стала своєрідною «лабораторією» з розробки нової системи міжнародних відносин, а також для нового розкладу геополітичних сил

після закінчення «холодної війни».

Поряд з цим, зникли ті геополітичні передумови, на яких будувалася югославська держава. «Розпад радянської імперії й втрата комунізмом своєї ідеологічної легітимності позбавили Югославію ідентичності та геополітичної значимості. Престиж влади цієї невеликої держави на світовій арені був обумовлений становищем посередника, яке забезпечувало наявність престижу незалежно від наявних у неї ресурсів, полегшуючи взаємодію між силовими блоками» [8, с.61]. Коли ж один з цих блоків розпався, СФРЮ втратила роль основної фігури в дотриманні балансу сил між телуро- й таласократією. Однак, як виявилося згодом, це була не єдина причина, яка спонукала Захід позбутися соціалістичної Югославії. Вірніше сказати, для цього існувало одразу декілька підстав. По-перше, Сполучені Штати, для яких розпочалася ера світового домінування, були вкрай незацікавлені в існуванні сильної югославської федерації, що розглядалася як головний потенційний союзник Росії й створювала загрозу відродження могутності Континентального блоку. Крім того, Югославія, володіючи серйозним військовим потенціалом, у будь-який момент могла вийти з-під контролю й, навіть, наважитися кинути виклик самим американцям. По-друге, СФРЮ вважалася останнім оплотом комунізму в Європі, а також лідером реалізації ідеї слов'янської взаємності. Атлантисти, у свою чергу, прагнули нав'язати решті світу власну «ідеальну» демократичну модель суспільно-політичного розвитку, що передбачало усунення всіх інших можливих альтернатив. Підтвердженням цього може служити запис (зроблений у грудні 1990 року одним з югославських політичних лідерів, Б. Йовичем), у якому йшлося про те, що «Америка починає працювати на знищення єдності Югославії, і особливо Сербії, оскільки вона залишається єдиною опорою соціалізму, а тим самим може завадити здійсненню планів західних країн» [4]. По-третє, саме Балкани повинні були стати як приводом для трансформації НАТО з військової організації в «миротворчу», так і місцем поступової дислокації натівських військ в Європі. Останнє також відкривало блискучі можливості для просування на Закавказзя та Близький Схід, де Вашингтон разом з ЄС мав значні геополітичні інтереси.

Таким чином, першочерговим завданням західної політики на Балканах у постбіполярний період став розкол Югославії на міні-держави, якими легко керувати. З цією метою застосовувалася спеціальна методика, відома сьогодні як «вибіркове визнання» міжнародним співтовариством нових країн. Про небезпечність її застосування в Балканському регіоні ще у грудні 1991 року попереджав тодішній Генеральний секретар ООН П. де Куельяр: «Вибіркове визнання республік СФРЮ може сприяти розширенню… конфлікту й поглибленню вибухонебезпечної ситуації» [1, с.482]. Та подібне застереження не зупинило Захід, який затіяв тут складну геополітичну гру, присвоївши собі роль арбітра у югославській війні. Так, одностороннє бажання незалежності трьох республік колишньої Югославії (Словенії, Хорватії, БіГ), а точніше лише окремих етнічних груп в цих республіках, стало достатньою підставою для їх міжнародного визнання та прийняття в ООН (травень 1992 року, Резолюції 753, 754, 755). Перешкодою не стало ні ущемлення деякими статтями словенської й хорватської конституції прав людини, ні внутрішня політика нової хорватської влади по відношенню до сербської меншини, ні «гаряча» війна між етнічними общинами в БіГ. З іншого боку, одностороння вимога хорватських та боснійських сербів про приєднання до Сербії не зустріла такого ж ставлення у міжнародних посередників. Більше того, урядам Словенії, Хорватії та БіГ була надана підтримка для боротьби з сербським сепаратизмом, аж до бомбардування військами НАТО позицій боснійських сербів у вересні 1995 року. Самопроголошене політичне утворення в Хорватії – Республіка Сербська Країна була практично повністю «мирно реінтегрована» під час військової операції хорватської армії та поліції, а гуманітарна катастрофа хорватських й боснійських сербів (Хорватію у 1995 році покинуло від 150 до 300 тисяч сербів, а із Сараєво після переходу міста під юрисдикцію боснійського правління у 1996 році пішло більше 100 тисяч, забравши з собою навіть викопаний з могил прах своїх предків, боячись його осквернення мусульманами), пройшла поза увагою ООН та НАТО [7, с.65]. Таким чином, принцип збереження територіальної цілісності й невтручання в справи суверенної держави виявився порушеним, коли у фокусі уваги світової спільноти знаходилася доля СФРЮ, і знову покладений в основу мирного врегулювання в Хорватії та БіГ.

Водночас Захід поспішив перекласти усю відповідальність за події, що відбувалися на Балканах, на плечі Союзної Республіки Югославія (СРЮ), утвореної у квітні 1992 року Сербією та Чорногорією. У такий спосіб атлантисти намагалися покарати сербів, які всіма можливими засобами прагнули зберегти цілісність югославської федерації, а, отже, заважали реалізації західних планів. Спочатку до СРЮ були застосовані жорсткі санкції (Резолюція 757), обґрунтуванням яких служила її причетність до погіршення ситуації в БіГ. Далі міжнародне співтовариство фактично відмовилося прийняти нову державу в ООН (Резолюція 777). В результаті вона опинилася в міжнародній ізоляції. З приводу останнього, варто зауважити, що такого не сталося б, якби Сербією опікувалася Росія, так само як Хорватію й Словенію підтримувала Німеччина, а

боснійських мусульман – США, Іран та Саудівська Аравія. Однак, правонаступниця Радянського Союзу, «втративши роль однієї з перших скрипок у політичному оркестрі, … задовольнилась тим, що їй надавали право брати участь у розв'язанні югославського конфлікту» [21, с.150]. Поряд з цим, можна згадати кілька моментів, коли росіяни захищали сербські інтереси. Наприклад, у грудні 1993 року Російська Федерація (РФ) наполягала на послабленні економічних санкцій проти СРЮ, у 1994 та 1995 роках твердо виступила проти повітряних ударів НАТО по боснійським сербам. У другій половині 1995 року російська Дума майже одноголосно засудила бомбардування й вимагала відставки міністра закордонних справ А. Козирєва за його неефективний захист російських національних інтересів на Балканах. Тоді ж РФ «звинуватила НАТО в «геноциді» стосовно сербів, а російський президент Б. Єльцин попередив, що продовження бомбардування корінним чином позначиться на співробітництві Росії із Заходом…» [26]. Були й інші заяви, рішення, кроки, більшість з яких, однак, або блокувалася Атлантистським блоком, або не знаходила практичної реалізації. Як наслідок, відбулася остаточна дезінтеграція СФРЮ, про існування якої сьогодні нагадують криваві етнічні конфлікти.

Підбиваючи підсумки, варто ще раз підкреслити, що в період «холодної війни» Югославія була одним з ключових чинників, що забезпечував рівновагу геополітичних сил у світі. Така серйозна геополітична ніша допомогла їй не лише досягти паритету у стосунках з головними світовими акторами, але й стати вирішальною військово-політичною силою на Балканах, впливовою країною у вирішенні важливих міжнародних проблем. Та як тільки розпався Радянський Союз і соціалістичний табір, стратегія США на збереження єдиної, сильної, а тим більше соціалістичної Югославії була повністю згорнута, а новий курс щодо неї був зорієнтований на послаблення та розпад федеративної держави. Відтак, СФРЮ, як і її модель соціалізму, виявилася розмінною картою в геополітичній грі тепер уже єдиної наддержави світу.

Отже, прискоривши процес розчленування єдиного югославського простору, Захід встановив тут глобальний контроль. Таласократія святкувала перемогу. Проте, це був скоріше початок, ніж кінець Балканської війни. Останнє, зокрема, стане предметом наших *наступних наукових досліджень*.

Бібліографічні посилання:

1. **Блищенко В. И.** Региональные конфликты и международное право (вторая половина XX – начало XXI века): Учебное пособие. / В. И. Блищенко, М. М. Солнцева. – М. : ОАО « Издательский дом «Городец»», 2005. – 496 с.

2. **Брусиловська О.** СФРЮ: драма без епілога / Ольга Брусиловська // Віче. – 2004. – № 8 (149). – С. 60-62.

3. **Buzan B.** Regions and powers. The structure of international security / Barry Buzan, Ole Waever. – New-York: Cambridge University Press, 2003. – 570 p.

4. **Гуськова Е. Г.** Балканы как отражение геополитической ревизии итогов Второй мировой войны / Елена Георгиевна Гуськова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www. guskova. ru/w/yuhis/2005-mar

5. **Гуськова Е. Г.** Югокризис начал разрастаться с момента его интернационализации / Елена Георгиевна Гуськова [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www. guskova. ru/w/wars/2006-may

6. **Изакович З.** Политические и этнорелигиозные аспекты югославского конфликта / Златко Изакович // Социальные исследования. – 1996. – № 5. – С. 71-77.

7. **Клименко З. В.** Югославский кризис и его международные последствия / З. В. Клименко // Мировая политика и международные отношения на пороге нового тысячелетия / Под. ред. проф. М. М. Лебедевой. – М. : Московский общественный научный фонд; ООО «Издательский центр научных и учебных программ». – С. 57-68. – (Серия «Научные доклады», выпуск № 104).

8. **Коллинз Р.** «Балканизация» или «американизация»: геополитическая теория этнических изменений / Рендалл Коллинз // Логос. – 2005. – № 1(46). – С. 19-64. – Режим доступу: http:// www. ruthenia. ru/logos/number/46/02. pdf

9. **Кудров В. М.** Югославия: прощальный экономический и статистический портрет / Валентин Михайлович Кудров // Общественные науки и современность. – 2002. – № 1. – С. 90-105.

10. Letter From the Assistant Secretary of State for European Affairs (Kohler) to the Ambassador to Yugoslavia (Kennan) October 12, 1961/ Foreign Relations, 1961–1963. Eastern Europe; Cyprus; Greece; Turkey. Vol. XVI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL:http://www. state. gov/r/pa/ho/frus/kennedyjf/xvi/63673. htm

11. **Маначинский А. Я.** Броз Тито, Энвер Ходжа, Иосиф Сталин и НАТО в битве за Косово / Александр Яковлевич Маначинский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:/www. kosovo. ws/history/manach-tito. htm

12. **Нартов Н. А.** Геополитика: Учебник для вузов / Н. А. Нартов; под. ред. проф. В. И. Ста-

роверова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юнити-Дана, Единство, 2003. – 439 с.
13. Outlook For Yugoslavia: National intelligence estimate. NIE 15-61, 23 May 1961 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL:http://www. dni. gov/nic/PDF_GIF_declass_support /yugoslavia/Pub19_NIE_15-61. pdf
14. **Павлов В. С.** Югославия в сфере геополитических интересов США в 60-х –70-х гг. XX века / В. С. Павлов, Е. О. Пашинцева // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2010. – № 4 (1). – С. 187-193.
15. Report on Yugoslav-American relations fourteen months after President Richard Nixon's assumption of office. April 13, 1970 / Yugoslav Archives, Fond 507, File. IX, Subject 109-V 1970 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL:http://www. wilsoncenter. org/index. cfm?topic_id=1409&fuseaction=va2. document&identifier=82E5BCBF-B684
16. Resolution 753 (1992) of 18 May 1992 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http:www. un. org/ga/saerch/view_doc. asp?symbol=S/RES/753(1992)&http://www. un. org/en/sc/documents/resolutions/1992. shtml&lang=E
17. Resolution 754 (1992) of 18 May 1992 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: www. un. org/ga/saerch/view_doc. asp?symbol=S/RES/754(1992) &http://www. un. org/en/sc/documents/resolutions/1992. shtml&lang=E
18. Resolution 755 (1992) of 20 May 1992 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http:www. un. org/ga/saerch/view_doc. asp?symbol=S/RES/755(1992)&http://www. un. org/en/sc/documents/resolutions/1992. shtml&lang=E
19. Resolution 757 (1992) of 30 May 1992 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http:www. un. org/ga/saerch/view_doc. asp?symbol=S/RES/757(1992)&http://www. un. org/en/sc/documents/resolutions/1992. shtml&lang=E
20. Resolution 777 (1992) of 19 September 1992 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: www. un. org/ga/search/view_doc. asp?symbol=S/RES/777 (1992))&http://www. un. org/en/sc/documents/resolutions/1992. shtml&lang=E
21. **Рудич Ф.** Балканська криза: геополітичний вимір / Фелікс Рудич // Віче. – 2000. – № 10. – С. 145-157.
22. **Симич П.** Гражданская война в Югославии. Причины и последствия / Предраг Симич // Международная жизнь. – 1993. – № 7. – С. 74-83.
23. Telegram From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State Belgrade, September 3, 1961/Department of State, Central Files, 396. 1 – BE/9 – 361 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:URL:www. state. gov/r/pa/ho/frus/kennedyjf/xvi/63673. htm
24. Telegram From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State September 29, 1961/ Department of State, Central Files, 396. 1 – BE/9 – 2961 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:URL:www. state. gov/r/pa/ho/frus/kennedyjf/xvi/63673. htm
25. «Face-to-Face, Nixon-Kennedy». Vice President Richard M. Nixon and Senator John F. Kennedy Fourth Joint Television-Radio Broadcast [Електронний ресурс]. – Режим доступу:URL:http://www. jfklibrary. org/Historical+Resources/ Archives/Reference+Desk/Speeches/JFK/JFK+Pre-Pres/
26. **Хантингтон С.** Столкновение цивилизаций / Самюель Хантингтон. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.

УДК 327.82 (470)

О. Ю. Кондратенко

ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ДОКТРИНИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ У 1991-1996 рр.

Піднімається питання формування російської зовнішньої політики у перші роки постбіполярного світу. Зокрема акцентується увага на становленні та еволюції зовнішньополітичної доктрини Росії від прозахідної одновекторності до багатовекторних напрямів у бік країн Східної Європи, АТР, країн третього світу тощо.

Ключові слова: Російська Федерація, зовнішня політика, вектори зовнішньої політики, зовнішньополітична доктрина.

Поднимается вопрос формирование российской внешней политики в первые годы постбиполярного мира. В частности акцентируется внимание на становлении та эволюции внешнеполитической доктрины России от прозападной одновекторности к

© О. Ю. Кондратенко, 2012

многовекторным направлениям в сторону Восточной Европы, АТР, стран третьего мира и т. д.

Ключевые слова: Российская Федерация, внешняя политика, векторы внешней политики, внешнеполитическая доктрина.

The question of forming of the Russian foreign policy is affected in the first years of the post-bipolar world. In particular attention is accented on becoming and evolution of foreign-policy doctrine of Russia from pro-western onevectorial to multivectorial directions toward the countries of Eastern Europe, APR, countries of the third world and others like that.

Keywords: Russian Federation, foreign policy, foreign policy vectors, foreign policy doctrine.

Актуальність даної теми зростає по мірі активізації російського впливу на світові процеси. У зв'язку з цим зовнішня політика Російської Федерації (далі РФ) стала об'єктом наукової уваги представників різних гуманітарних напрямів. Цілком логічним виглядає те, що більшість досліджень з цього питання представлено російськими істориками, політологами, соціологами тощо. Нажаль подібна проблематика недостатньо розроблена вітчизняними науковцями. Останні здебільшого торкаються зазначеної теми при вивчені «українського питання» у зовнішній політиці великих держав, або ж у контексті двосторонніх відносин з РФ. Зокрема російська зовнішньополітична думка репрезентована такими науковцями як А. Богатуров [1, 2], Я. Пляйс [14; 15], С. Рогов [16], Д. Тренін [22], Т. Шаклеіна [23] тощо. В Україні питання зовнішньої політики північного сусіда піднімають Л. Коврик-Токар [9], А. Луценко [10], О. Шевчук [24] та ін. Об'єктом окремої уваги дана тематика представлена і серед Західних вчених, зокрема американців Л. Айхари [21], Д. Гудбі [6], Е. Качинса [8]. Сучасні підходи зазначених авторів здебільшого відзначаються двома ключовими аспектами у тому розумінні, що російська зовнішня політика розглядається або у палітрі міжнародних зв'язків та глобалізаційних процесів або ж здійснюється аналіз російських зовнішньополітичних/геополітичних доктрин та проблем їх реалізації.

Загалом обраний період можна вважати етапом становлення багатополярної світової системи в якій поряд з низкою центрів міжнародного впливу першість належить США як єдиній наддержаві. Розпад СРСР ознаменував зникнення одного із полюсів проектування сили, що тим самим кардинально змінило міжнародну ситуацію у глобальному масштабі. При всьому постбіполярний світ не став стабільнішим, оскільки відрізняється виразною множинністю конфліктів, а людство зіткнулося з низкою нових викликів сучасності в умовах прискорення глобалізаційних процесів. З наростанням асиметричності міжнародних відносин Росія залишається співмірною за ядерним потенціалом державою поряд зі США. Не помилимось коли відзначимо, що це поки єдина сфера, де Москва на рівних може конкурувати з Вашингтоном. Проте і ядерна зброя, не дивлячись на збереження ролі сили у сучасних міжнародних відносинах все більше втрачає статус політичного аргументу та засобу відстоювання своїх інтересів.

В цілому події 1991 р. стали знаковими для міжнародної політики і були пов'язані не лише зі зникненням однієї з наддержав як глобального світового центру та зміною балансу сил, але й ознаменували початок нової моделі міждержавних відносин. Утім остання, що прийшла на зміну Ялтинсько-потсдамській (біполярній) системі, досі не отримала однозначного формулювання та змістового наповнення. Поясненням цьому є розмаїття термінології, як то: «однополярність», «американоцентризм», «багатополярність», «півтораполярність», «нова біполярність» тощо. Відштовхуючись від останнього, у рамках статті та поставленої мети намагатимемося дослідити, як саме вплинула нова міжнародна модель на формування російської зовнішньополітичної доктрини.

При цьому ставимо перед собою наступні завдання:

- з'ясувати суніть російської зовнішньополітичної доктрини першої пол. 90-х рр. ;
- коротко висвітлити відносин РФ з країнами Заходу;
- окреслити вектор відносин Росії з країнами пострадянського простору;
- розкрити основну суть російських стосунків з країнами Центрально-Східної Європи.

Отже відомо, що з розпадом СРСР Росія виступила його правонаступницею – зайнявши місце в РБ ООН та закріпивши статус великої ядерної держави. Шляхи формування та побудова нової зовнішньополітичної концепції РФ відбувалися в нових геополітичних умовах, які склалися після холодної війни. Таким чином, першочерговим завданням російського політикуму був поспішний пошук відповіді на питання щодо місця нової держави на міжнародній арені. У ході реалізації концепції російської зовнішньополітичної доктрини у 90-ті рр. було вироблено три пріоритетні вектори проектування впливу на світові процеси. Так першочерговою метою

для нової Росії було встановлення тісних відносин з країнами Заходу, передусім зі США, з тим щоби заручитися їх підтримкою у процесі інтеграції до європейських демократичних інституцій. Не менш важливим було завдання формування прагматичних стосунків із пострадянськими країнами з метою створення своєрідного геополітичного поясу дружби. Третім пріоритетом стало налагодження стосунків з країнами Центрально-Східної Європи після «втрати братнього сусідства» та відмежуванням Росії новими незалежними державами. Відносини з колишніми союзниками у холодній війні Росії довелося будувати практично з нуля.

Своєрідна ілюзорність у політичних колах призвела до того, що в Росії до кінця 90-х рр. не було вироблено механізму формування єдиної зовнішньополітичної стратегії. Як відомо існувало дві суперечливі групи інтересів з власним баченням зовнішньої політики РФ: перша з них, представлена консервативними елітами відстоювала ідею продовження конфронтації із Заходом та встановлення російського контролю на теренах СНД; друга група, яку склали представники молодої генерації політиків-демократів, виступала за пристосування до нових реалій міжнародної політики і, відповідно, налагодження стосунків з провідними демократичними країнами.

Можна припустити, що у ході протиборств на певний час перевагу отримала друга група інтересів, трансформованих у так звану «доктрину американоцентризму» – більш відому як «доктрина Козирєва». Назву останньої вважаємо неофіційною, оскілки сам термін був введений в науковий обіг російськими політологами для означення квінтесенції позицій тогочасного російського зовнішньополітичного відомства очолюваного А. Козирєвим. Останній став очільником МЗС РРФСР ще 1990 р., згодом плекав ідею прискореної інтеграцію Росії до західних інституцій таких як ЄС, НАТО, РЄ. Одним із перших завдань була побудова демократії в Росії за західним зразком, пріоритетом у своїх відносинах Росія визначала США та створений у 1992 р. Європейський Союз. У зв'язку з цим початок 90-х рр. відзначився для зовнішньої політики РФ утвердженням т. зв. американоцентризму, примітного «обережним зближенням» між спадкоємицею СРСР і Сполученими Штатами, більше відомим як «квазісоюз». В цілому з розпадом СРСР, на думку російських політологів, на період у п'ять-шість років у світі встановилась так звана півтораполярність, котра характерна збереженням біполярних відносин між США і Росією у військово-політичній сфері при явній перевазі Сполучених Штатів по більшості показників військової могутності. Загалом 90-ті рр. стали тим періодом коли на уламках біполярності почала формуватися нова світова система у якій першість належала США як єдиній наддержаві. Саме тому у працях багатьох науковців досить часто фігурує термін «плюралістична однополярність» [17, с.321].

Козирєвська доктрина, підтримана президентом Б. Єльциним, стала фактичним відображенням настроїв демократичних сил, які тільки-но прийшли до влади і розраховували на швидке перетворення Росії з «хворого гіганта» у процвітаючу державу з ринковою економікою. У перші роки новий російський політикум прагнув передусім сподобатися Заходу навіть ціною відмови від низки зовнішньополітичних амбіцій. З іншого боку зовнішньополітична ціль РФ полягала в союзницькій підтримці ініціатив західних країн, прикладом чого стала початкова стадія югославського конфлікту. Як стверджує А. Богатуров: «Відмова Росії підтримати центральний уряд в Бєлграді проти сепаратистів Хорватії і Словенії була сюрпризом для багатьох західних дипломатій» [1]. Про дружні настрої Росії засвідчують зокрема слова Б. Єльцина під час виступу на сесії РБ ООН 31 січня 1992 р., який зокрема наголошував, що: «…Росія розглядає США й інші країни Заходу не лише як партнерів, але і як союзників» [15]. Свої слова лідер Росії підтвердив і під час свого першого ознайомлювального візиту до США у лютому того ж року. Конкретними кроками зближення стало підписання Декларації про закінчення холодної війни, якою закріплювалися принципи нових взаємовідносин між двома державами. Водночас Декларація виражала прагнення обох сторін не розглядати одна одну у якості потенційних супротивників та зобов'язувала співпрацювати в ім'я утвердження спільних демократичних цінностей [12, с.324]. Документ містив ряд важливих новацій, зокрема про наявність спільних для обох сторін викликів і загроз, що у принципі мало підкреслити довготривалість російсько-американського зближення, а також співпрацю Росії з НАТО [3, с.226]. Підтвердженням ідеї такого союзництва також є доволі дивна ідея злиття військових структур СНД і НАТО [12, с.721]. У квітні 1992 р. Росія була прийнята до Міжнародного валютного фонду та Світового банку хоча обіцяної повномасштабної фінансової допомоги від цих організацій так і не отримала. Наступним важливим етапом потепління відносин між США і РФ було їх зближення у липні 1992 р., коли набула чинності домовленість про надання сторонам найбільшого сприяння, оформлена у «Хартії російсько-американського партнерства і дружби». США висловили обіцянку сприяти Росії у проведенні реформ її економіки з метою формування вільного ринку та інтеграції РФ у глобальну економіку. Водночас Вашингтон пообіцяв Росії допомогу у створенні привабливого

інвестиційного клімату шляхом удосконалення законодавства у сфері оподаткування, власності й контрактового права, а також у сфері прав інтелектуальної власності. Важливим моментом Хартії було окреслення двостороннього сприяння по налагодженню контактів між громадянами та різними громадськими організаціями двох держав [3, с.435-437].

При всьому зауважимо, що на наш погляд російські демократи не створили чогось виключно нового, оскільки дана доктрина була по-суті інерційним продовженням горбачовського зовнішньополітичного мислення кінця 80-х рр. результатом якого стала відмова СРСР від глобального протистояння та початок зближення із Заходом. Більше того, слабкість позицій А. Козирєва, який будь-що намагався зробити своє бачення зовнішньої політики Росії офіційним ,була очевидною. Останнє не відкидали зокрема і представники американської дипломатичної еліти. Приміром, тодішній перший заступник держсекретаря США С. Телбот у своїх спогадах відзначав, що: «Найбільш вразливим із міністрів Б. Єльцина був саме А. Козирєв, оскільки він представляв обличчя і голос тієї Росії, яка прагнула стати частиною Заходу» [18, с. 404]. Підтвердженням тому стало те, що А. Козирєв під час приватної розмови у ході офіційного візиту державного секретаря США У. Крістофера намагаючись заручитися підтримкою останнього істерично натякав, що у протилежному випадку його місце може посісти менш лояльна до Заходу людина. Водночас очільник МЗС уникав публічних обговорень дипломатичних питань під час цієї зустрічей зі своїм оточенням, що слугувало відсутності альтернатив вирішення ряду проблем [18, с.404]. Така ситуація автоматично перетворювала російський дипломатичний бомонд на заручників настрою свого міністра.

Можна припустити, що компенсація втрати статусу наддержави мала відбуватися шляхом поступового домагання визнання рівноправності хоча б окремих позицій РФ та США, оскільки ідея існування єдиної наддержави згідно цієї доктрини категорично заперечувалася. Одним із перших таку думку виразив Б. Єльцин, логічно погоджуючи її із зовнішньополітичною інституцією. Саме тому в основу козирєвського «американоцентризму» було покладено тезу про якомога швидше входження РФ до демократичного клубу на умовах рівності зі збереженням при цьому власного обличчя. Світ певною мірою асоціював нову Росію з СРСР і вважав її повноправною спадкоємицею СРСР, оскільки: по-перше, керівництво Росії зобов'язувалося виконувати всі попередні міжнародні договори укладені СРСР; по-друге, Росія замінила СРСР у Раді Безпеки ООН.

Прозахідна позиція Москви призвела фактично до формування одновекторної стратегії зовнішньої політики. Одним із перших документів, який регламентував реалізацію концепції зовнішньої політики РФ, були доволі амбіційні «Основи концепції зовнішньої політики Російської Федерації», прийняті 23 квітня 1993 р. Тут у контексті змісту зовнішньої політики Росії йшлося про участь держави у формуванні нового світопорядку на тлі глобальних викликів і загроз [11]. Таким чином, попри масштабну соціально-економічну кризу початку 90-х рр. Росія зробила рішучу заяву про претензії на зовнішню політику великої держави. Настрої нової еліти із загостренням російських соціально-економічних проблем початку 90-х рр. чи не найкраще ілюструє відомий вислів «Запад нам поможет». Тому метою зовнішньополітичної концепції стало прагнення не допустити чергового витка конфронтації із Заходом з тим щоб: по-перше, мати доступ до новітніх технологій, фінансових ресурсів та світових ринків; по-друге, залучити інвестиції провідних країн задля сприяння відбудові національної економіки.

Все ж значна частина тодішніх експертів у ході політичного дискурсу дотримувалася тієї думки, що Росія не в змозі претендувати на роль бодай регіонального лідера за умов низької конкурентоспроможності економіки. Саме криза викликала гучні заяви про міжнародну підтримку західними демократичними та фінансовими структурами (МВФ, ВБ) російських економічних реформ [12, с.721]. Із частковим позбавленням на початку 90-х рр. стереотипів агресивної імперії зла, імідж Росії у світі був цілком позитивним, останньому також сприяла відсутність безпосередніх ворогів. Хотілося вірити в те, що активною співпрацею у військовій сфері Росії та США закладали основи стратегічної стабільності. Проте з наростанням асиметрії у відносинах із Заходом, першим дзвіночком якої стала розробка плану розширення НАТО на Схід, ілюзії про всебічну допомогу швидко розвіялися, а доктрина «американоцентризму» почала давати збій з цілковитою втратою у подальшому своєї популярності [12, с.722]. До цього додалася й та особливість, що не всі політичні кола одностайно сприймали прозахідну зовнішньополітичну доктрину. Перший серйозний шквал критики був зумовлений невдалими реформаторськими заходами демократів. Загалом нова політична еліта переоцінила можливості солідарності із Заходом, а російському суспільству поки що складно було змиритися з новою роллю Росії – поборниці зовнішньополітичних інтересів вчорашнього ворога.

Окремо варто наголосити на тому, що одним із першочергових завдань для РФ була співпраця зі США у сфері контролю над ядерними озброєннями. Зокрема під час офіційного візиту прези-

дента Росії до США у червні 1992 р. було визначено ряд пріоритетних дій щодо зброї масового знищення і глобальної системи безпеки в якій одна із провідних ролей належала Росії. Результатом зустрічі стало підписання низки документів з питань, котрі de-jure підтверджували наміри розширення подальшої співпраці сторін. При всьому у політичних еліт як Росії так і США досі зберігався комплекс недовіри, оскільки в згаданій «Хартії російсько-американського партнерства і дружби» зовсім нічого не йшлося про союз партнерів, а слово партнерство практично не вживалося. Більше того у преамбулі документу було виписано своєрідний «кодекс поведінки» для Росії, якого вона мала притримуватися під час проведення внутрішніх перетворень для підготовки до повноцінного партнерства із Заходом. Останнє свідчить про те, що сторони не бажали форсувати події. Певним позитивом стало покращення торгово-економічних відносин між сторонами після вступу в силу домовленості про надання так званого режиму найбільшого сприяння, утім це не означало повного скасування поправки Джексона-Веніка і Росії надавалося право такого режиму на рік з подальшим продовженням [13].

Конкретними кроками щодо ядерного роззброєння стало підписання у січні 1993 р. Договору відносно подальшого скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-2) до 35000 боєзарядів для кожної зі сторін. Проте й тут не вдалося уникнути певних ускладнень, оскільки Договір набував чинності лише у 2000 р. після ратифікації СНО-1 Україною, Білоруссю і Казахстаном. Ратифікацію договору СНО-1 ці три держави ухвалили у своїх парламентах у грудні 1994 р. Також договір був ратифікований у 1996 р. – Конгресом США та у 1997 р. - Держдумою РФ [18, с.360].

Парламентські вибори грудня 1993 та 1995 рр. призвели до поразки демократичних і перемоги націоналістичних та лівих/антизахідних сил, відобразили явну втрату популярності нового внутрішньо- і зовнішньополітичного курсу [4, 5]. В умовах поглиблення масштабної кризи давалися взнаки й інші деструктивні процеси. Приміром, на початку 90-х рр. опозицію новій зовнішньополітичній доктрині склали представники ВПК, які вимагали посиленої уваги з боку держави. Таким чином, збройні сили РФ продовжували залишалися групою тиску у формуванні зовнішньої політики та своєрідним аргументом відстоювання національних інтересів. Одним із пояснень цього може виступати чинник залишкової інерції гонки озброєнь холодної війни, котра щойно завершилася. Доктрині «американоцентризму», як і у свій час горбачовському зовнішньополітичному мисленню, суперечила позиція військових, основним завданням яких бачилося зміцнення армії для відсічі імовірної агресії з боку НАТО чи іншого уявного супротивника. Подібний стан речей передбачав повернення до політики конфронтації (хоча й без розгортання масштабного конфлікту – *О. К.)* та відновлення/пошуку нового образу ворога. Така «ура-патріотична» позиція сформувалася здебільшого унаслідок реформування (скорочення) армії, що у свою чергу загрожувало зростанню числа безробітних за рахунок працівників ВПК.

Окрім того наростав активний тиск з боку провінційних еліт та російської діаспори в колишніх союзних республіках. Як у суспільстві в цілому, так і серед представників політичної еліти все більше фігурувала думка про те, що Захід не зацікавлений у відродженні сильної Росії, в міру того, як зовнішньополітичний курс її ставав все більш вразливим. До того ж переважна однонаправленість зовнішньої політики у значній мірі призвела до втрати Росією на певний час східного вектору співпраці, у тому числі з такими провідними світовими центрами як АСЕАН, Китай, Індія, Південна Корея тощо. Напередодні президентських виборів 1996 р. Б. Єльцин призначив міністром закордонних справ досвідченого політика-державника і вченого Є. Примакова, одним із головних завдань якого було коригування зовнішньополітичної доктрини РФ. Перевагою нового міністра стало те, що він запропонував відмовитися від двох постулатів свого попередника – ролі «молодшого брата» Росії у відносинах із Заходом та одновекторності її зовнішньої політики. Серед власних ініціатив Є. Примакова варто виділити неприйнятність розширення НАТО за рахунок країн колишнього ОВД (що загрожувало у свою чергу наближенням Альянсу безпосередньо до кордонів Росії – *О. К.)* та ідея реалізації інтеграційних процесів СНД на різних швидкостях, в залежності від готовності членів організації до поглибленого рівня співпраці [12, с.722-732].

Наступним серед головних пріоритетів у реалізації зовнішньополітичної доктрини цього періоду стало налагодження Росією дружніх відносин з країнами колишнього СРСР як сферою її життєво-важливих інтересів. Таким чином Росія виразила особливі права на територію простру колишнього СРСР та роль регіонального гаранта безпеки. Остання зокрема була виписано у згаданих «Основах концепції зовнішньої політики Російської Федерації». З розпадом СРСР наростали суперечності у відносинах Росії з пострадянськими країнами у контексті проблем розділу майна, питання кордонів, сплати боргів, особливо гостро стояло питання російської діаспори розміщеної по всій території колишнього СРСР. Постсоюзні республіки наряду з повномасштабною співпрацею з Росією віддавали пріоритет зміцненню суверенітету, були стурбовані власною

національною безпекою і шукали захисту в різних регіональних вимірах. Вже у 1992 р. Росія змушена була корегувати свою зовнішньополітичну доктрину щодо пострадянських країн у відповідності до заяв про своє прагнення приймати участь у формуванні нового світового порядку. Будь-які спроби посилити вплив Росії на пострадянський простір розцінювався на Заході як прояв неоімперських амбіцій. Тому головною метою Росії була відмова від своїх традицій у зовнішній політиці задля максимальної реалізації політики добросусідства, кінцевим результатом якої б стало формування лояльного поясу країн за рахунок пострадянського простору. У концепції проекту зовнішньої політики, підготованої наприкінці 1992 р. пріоритетне місце у зовнішніх відносинах відводилося саме пострадянському просторіу як «зоні виключного впливу» Росії. Невдовзі А. Козирєв відзначав перші успіхи динамізму в цьому напрямі, якими стали угоди про єдину оборону, єдиний військово-стратегічний простір та формування системи соціально-економічних зв'язків. Чергову сторінку відносин Росії з пострадянськими країнами відкрив Указ Президента «Стратегічний курс Росії з державами-учасниками СНД» 14 вересня 1995 р. Дана директива як безпосереднє вираження змісту національних інтересів РФ на території Співдружності у економічній, військово-політичній, гуманітарній та безпековій сферах, наголошувала передусім на збереженні цілісності простору СНД. Разом з тим, документ в основу якого на перший погляд покладено баланс взаємних компромісів, передає суть пріоритетів відносин з цими країнами як особливою зоною інтересів Росії, головною ціллю політики якої було подальше формування наднаціонального об'єднання під егідою РФ [20].

Певною мірою результатом даного курсу для Росії можна вважати створення СНД від грудня 1991 р. та утворення на його теренах різних інтеграційних утворень на кшталт Митного союзу, ЄврАзЕС, ЄЕП, Євразійського Союзу тощо. Проте варто відзначити, що аморфність даних утворень була очевидною, передусім за відсутності механізмів реалізації створення єдиного економічного простору у межах СНД. Єдиним великим успіхом російської дипломатії цього часу можна вважати початок союзного зближення Росії і Білорусі у квітні 1996 р. Така поглиблена політична і економічна інтеграція двох держав мала покласти початок формування нового наднаціонального утворення як повноцінного суб'єкта міжнародних відносин [19]. Проте відносини Росії з іншим слов'янським побратимом – Україною були далекими від ідеальних, про що свідчили постійні дискусії з приводу розподілу Чорноморського флоту, статусу Криму та міста Севастополь, демаркації міждержавних кордонів, енергетичні суперечності тощо.

Третій важливий вектор російської зовнішньої політики був спрямований на збереження дружніх відносини з країнами так званого другого поясу – передусім з Центрально-Східною Європою, а також рядом країн Азії і Африки. Про важливість збереження стратегічних стосунків з країнами цієї групи неодноразово заявляло російське керівництво. Утім східноєвропейські країни звільнившись від багаторічного комуністичного ярма швидко віддали перевагу співпраці із Західною Європою та США, а також інтеграції до євроатлантичних структур. При всьому Росія не змогла запропонувати цим країнам більш привабливу ініціативу щоб перешкодити або хоча б якось відтермінувати вступ колишніх членів ОВД до НАТО в якому остання продовжує вбачати загрозу власній національній безпеці. В силу того, що досі свіжими були у народній пам'яті Угорські та Чехословацькі події, співпраця цих країн з Росією початку 90-х рр. була зведена практично до мінімуму. У лютому 1994 р., коли відбулася інтервенція НАТО до Боснії, як на міжнародній арені так і в Росії розгорнулася критика відносно бездіяльності Б. Єльцина і А. Козирєва. Проте хоч якось сприяти врегулюванню «балканської кризи» за тодішньої міжнародної ситуації Росія не могла. Така відсутність елементарних важелів впливу у РФ на жодну зі сторін пояснюється: по-перше, слабкістю власне одновекторного зовнішньополітичного курсу, по-друге «зв'язавши руки» зобов'язаннями перед США Москва звузила собі поле для дипломатичного маневру.

Намагання компенсувати «втрату Сходу» за рахунок налагодження стосунків з Іраном, також не принесли Москві очікуваного результату. Більше того, у Росії значно погіршилися відносини з традиційними союзниками СРСР на Близькому Сході, як то: Ірак, Сирія та Лівія. У зв'язку з такою ситуацією вже з 1994 р. Б. Єльцин все більше схилявся до пошуку альтернативи одностороннім поступкам, відкидаючи при цьому ідею вступу до «західного клубу».

Майже повністю була згорнута співпраця Росії з країнами «третього світу» здебільшого за рахунок переваги західного вектору зовнішньої політики, а також у зв'язку з відсутністю у РФ достатніх ресурсів на збереження там своєї присутності. Крім того, Росія вимушена була піти на згортання своєї політики в цих країнах з тим щоб уникнути непотрібного суперництва із Заходом, який також мав свої інтереси в цьому мегарегіоні.

Додамо й те, що вище керівництво засудивши та заборонивши «розбазарювання національного майна», розпочало більшою мірою процес облаштуванням російського життя. Колишні азійські, африканські та латиноамериканські брати по соцтабору були здивовані та-

ким різким зовнішньополітичним поворотом Росії котра тепер виступала за виплату їй боргів та закликала слідувати своєму прикладу «скинення комуністичного тягарю минулого». У результаті ці країни досить швидко згорнули колишні масштаби співпраці з Москвою. Компенсувати «втрату третього світу» Москва намагалася за рахунок економічного проникнення в країни, що розвиваються, здебільшого за рахунок постачання зброї [7].

Окремо варто відзначити динаміку інтересів Росії на Близькому Сході. У першій половині 90-х рр. Москва активно намагалася налагодити більш тісні відносини з Ізраїлем як найближчим партнером США у регіоні. Утім Ізраїль уникав прямих партнерських стосунків з Росією, обмежившись співпрацею з окремими угрупуваннями патріотичних сил Росії різних напрямів [7]. Також з 1992 р. у російської дипломатії проявилося бажання поновити свої втрачені позиції на Сході у зв'язку зі зростанням на міжнародній арені політичної ролі АТР. Саме тому А. Козирєв періодично почав заявляти про те, що Росія не повинна орієнтуватися виключно на Захід, а йти туди де у неї існують свої інтереси. Після цього, як стверджують політологи, Росія спрямувала свої зовнішньополітичні вектори спочатку на Північ та Південь, а зрештою й на Схід. При всьому еволюція російської доктрини зовнішньої політики відбувалася тоді досить повільно та перебувала в зародковій стадії і основним її завданням поки що була трансформація сутності багатовекторності у відповідності до нових викликів постбіполярного світу. Більше того на шляху реалізації ключових моментів російської зовнішньополітичної доктрини поставав ряд перешкод, однією з яких стала Перша чеченська війна 1994-1996 рр. [14].

Таким чином після краху біполярної структури міжнародних відносин Росія залишалася однією з великих держав, проте не мала такого міжнародного впливу як це було за часів СРСР. З розпадом останнього РФ хоча й успадкувала 75% його території, утім втратила значний соціально-економічний потенціал, а її зовнішньополітичні ресурси були обмеженішими. Для повноцінного партнерства/суперництва зі США у РФ не вистачало достатніх політичних та економічних аргументів, що і змусило її погодитися на роль «молодшого брата». Прагнення попри все зробити західний вектор своєї зовнішньої політики провідним часто відбувалося за рахунок збитків інтересам у інших напрямах. Намагання РФ перешкоджати розширенню НАТО на Схід та домінувати на пострадянському просторі розцінювалися в світі як кроки до відновлення імперії, що тим самим гальмувало російське зближення із Заходом. Завищені очікування від останнього досить швидко призвели до втрати популярності та згортання політики американоцентризму. Такий стан речей сприяв оптимізації та побудові більш прагматичного зовнішньополітичного курсу Росії.

В цілому подальшими перспективами розвитку досліджень у цьому напрямі може стати з'ясування тенденцій участі Росії у процесі трансформації світової системи та її впливу на хід світового розвитку у постбіполярний період.

Бібліографічні посилання:

1. **Богатуров А. Д.** Три поколения внешнеполитических доктрин России / А. Д. Богатуров [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://intertrends. ru/current_issue. htm

2. **Богатуров А. Д.** Плюралистическая однополярность и интересы России / А. Д. Богатуров // Свободная мысль. – 1996. - №2. – С. 25-36.

3. Внешняя политика России: Сб. документов. 1990–1992 / Под. ред. А. С. Чернышева. – М. : Междунар. отношения, 1996. – 608 с.

4. Выборы в Государственную думу (1993) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ru. wikipedia. org/wiki/Парламентские_выборы_в_России_(1993).

5. Выборы в Государственную думу (1995) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ru. wikipedia. org/wiki/Парламентские_выборы_в_России_(1995).

6. **Гудби Д.** Неразделенная Европа. Новая логика мира в американо-российских отношениях / Д. Гудби. – М. : Междунар. отношения, 2000. – 336 с.

7. Интересы и политика России на Ближнем Востоке [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www. bvahan. com/ArmenianWay/AW/igor_muradian/east/1. 10. html

8. **Качинс Э.** Мощь, демократия и американо-российские отношений / Э. Качинс // Россия: Ближайшее будущее: Сб. статей к десятилетию Московского центра Фонда Карнегі – М., 2004. С. 90-98.

9. **Коврик Л.** Зовнішня політика Російської Федерації в рамках Співдружності Незалежних Держав / Л. Коврик // Науковий вісник ЧНУ: Збірник наукових статей. Історія. Політологічні науки. Міжнародні відносини. – Вип. 229-230. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 202–205.

10. **Луценко А. В.** Вплив стратегії «м'якої сили» РФ на зовнішню політику України / А. В. Луценко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. (Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка). – К., 2009. – Випуск 85. Частина І. – С. 215 221.

11. **Кортунов С. В.** Концептуальные основы национальной и международной безопасности / С. В. Кортунов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://uchebnik-besplatno. com/. html

12. **Новиков В. А.** Ресурсы и приоритеты внешней политики Российской Федерации / В. А. Новиков // В кн. : Современные международные отношения и мировая политика: учебник / А. В. Торкунов, И. Г. Тюлин, А. Ю. Мельвиль и др. – М. : Просвещение, 2005. – С. 712 727.

13. Отношения России и США [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://newsruss. ru/doc/index. php/Отношения_России_и_США

14. **Пляйс Я.** Еволюция внешней политики новой России [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www. rau. su/observer/N05_96/index. htm

15. **Пляйс Я.** Теория и практика внешней политики современной России / Я. Пляйс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www. rau. su/observer/N10_97/10_05. htm

16. **Рогов С. М.** Россия и США: уроки истории и выводы на будущее / С. М. Рогов // Электронный научный журнал «Россия и Америка в XXI веке». № 1. URL [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www. rusus. ru/?act=read&id=15

17. Системная история международных отношений 1918 2003 / [отв. ред. А. В. Богатуров]. – М. : Междунар. отношения, 2003. Т. 3: События 1945 2003. 720 с.

18. Системная история международных отношений в четырех томах. События и документы. 1918 2003 / Отв. ред. А. Д. Богатуров. М. ., 2004. Т. 4: Документы. 1945 2003. – 598 с.

19. Союз Беларуси и России [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dic. academic. ru/dic. nsf/enc_law/2130/2130/СОЮЗ

20. Стратегический курс России с государствами – участниками Содружества Независимых Государств [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www. mid. ru/bdomp/ns-osndoc. nsf/

21. США и Россия: новая парадигма неправительственной дипломатии: российско-амереріканские отношения с точки зрения гражданского общества / [Л. Айхара, Е. А. Бунимович, Б. Кобб, Д Коллинз]; під ред. Д. В. Макарова, Д. Стюарт. М. : Росспэн, 2006. – 223 с.

22. **Тренин Д. В.** Российская внешняя політика в 1992–2009 годах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://vestnik-evropy. squarespace. com/all-articles/2011/3/10/19922009. html

23. **Шаклеина Т. А.** Россия и США в новом мировом порядке. Дискуссии в политико-академических сообществах России и США (1991-2002) / Т. А. Шаклеина. – М.: Институт США и Канады РАН, 2002. – 445 с.

24. **Шевчук О. В.** Китай між США та Росією: геостратегічні відносини / О. В. Шевчук. Миколаїв: ТОВ «Фірма «Іліон», 2008. – 448 с.

УДК 329.8+32.019.51

Л. С. Ковальчук, Н. А. Дубовик

ОСНОВНІ СКЛАДОВІ ІМІДЖУ ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ ТА МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ НА ЕЛЕКТОРАТ

Розглянуто проблеми електорального вибору та методи впливу на результат голосування. Проведено дослідження іміджу політичної партії та його важливої складової – іміджу лідера партії. Розкрито можливості використання політичних технологій в Україні. Зроблено висновок про те, що для досягнення успіху у виборчих компаніях потрібна збалансована робота всієї системи, складовими якої є: програма партії; ефективний імідж партії та її лідерів; результативна діяльність партії, спрямована на досягнення необхідних електоральних результатів.

Ключові слова: електорат, виборчий процес, методи психологічного впливу, імідж політичної партії, імідж політичного лідера, політичні технології, програма партії.

Исследованы проблемы електорального выбора и методы воздействия на итоги голосования. Проведено исследование имиджа политической партии и его важной составляющей – имиджа лидера партии. Показаны возможности использования политических технологий в Украине. Сделан вывод о том, что для достижения успеха избирательных компаний необходима сбалансированная работа всей системы, компонентами которой являются: программа партии; эффективный имидж партии и ее лидеров; результативная деятельность партии, направленная на достижение необходимых электоральных результатов.

Ключевые слова: электорат, избирательный процесс, методы психологического воздействия,

© Л. С. Ковальчук, Н. А. Дубовик, 2012

имидж политической партии, имидж политического лидера, политические технологии, программа партии.

The problems of an electoral choice and the methods of the influence to the voting results were studied. A research of the political party's image and its important component – a party leader's image was done. The possibilities of the political technologies' applying were disclosed. A conclusion was done regarding the matter that for a getting success in election campaigns, a balanced operation of all the system is required, including a party program, an effective image of a party and its leaders, also a high-resulted activity of a party aimed for the getting of the desired electoral results.
Keywords: voters, electoral process, methods of psychological influence, a party leader's image, political technology, a program of the party.

Проблеми формування електорального вибору та ефективних методів впливу на результат голосування виступають у ролі важливого фактору політичної системи України. Враховуючи збільшення обсягу і насиченості інформаційних потоків, що на свідомому рівні призводить до малої ефективності їхнього сприйняття, вимагає розробки нових форм впливу політичних партій на електорат з метою забезпечення їх представництва у владних структурах. Дослідження іміджу політичної партії та його важливої складової – іміджу лідера партії – потребують уваги науковців.

Відзначимо велику кількість літературних джерел з проблем формування політичного іміджу. Однак, викладені ідеї та узагальнення світового досвіду не можуть задовольнити потреби українського політичного ринку з його особливостями та нинішньою кон'юнктурою. Цю ланку наполегливо заповнюють вітчизняні політологи.

Вивченню особливостей іміджу політичних партій присвячені праці дослідників, зокрема В. Антемюка, Д. Видріна, І. Душина, Г. Почепцова та ін.

Одним з перших у вітчизняній політичній науці підняв на належний науковий рівень проблеми політичного іміджмейкінгу відомий український дослідник В. Бебик. Його праці відзначають намагання цілісного і системного представлення процесу розробки та втілення передвиборних технологій у діяльності політичних лідерів і партій. В. Бебик вперше у політичній науці запропонував визначення поняття «імідж», окреслив головні принципи його формування під час становлення громадянського суспільства та подав ґрунтовний аналіз іміджевих елементів виборчих стратегій.

Значний внесок в усвідомлення впливу іміджу партії та її лідера на передвиборну кампанію належить провідному вітчизняному досліднику В. Королько. Його праці акцентують увагу на потребі створення стратегічної довготривалої моделі репутаційного менеджменту, котрий допоможе реалізувати ідею формування сталих електоральних переваг.

Українським фахівцем з психології політичного іміджмейкінгу П. Фроловим здійснена розробка методичних засобів дослідження іміджу. В межах очолюваної ним лабораторії психології політичного іміджмейкінгу досліджено імпліцитні типології іміджів лідерів, які формуються на рівні свідомості електорату, створені рекомендації по оптимізації проведення передвиборних кампаній.

Дослідженню проблем електорального простору присвячені роботи О. Балакірєва, О. Вишняк, Є. Головаха, Н. Паніна, В. Полторак, Р. Старовойтенко, В. Токовенко, Н. Хома,О. Ярош та інші.

Окрім вже згаданих вітчизняних дослідників, окремі аспекти психологічного впливу у виборчих технологіях висвітлювалися у працях М. Варія, Д. Видріна, М. Головатого, О. Покальчука, В. Полторака, Г. Почепцова, А. Пойченка, М. Томенка та інших вчених. Безпосередньо психологічним технологіям у виборчій кампанії присвячують свої праці переважно зарубіжні дослідники – С. Кара-Мурза, С. Фаєр, А. Цуладзе, С. Московичі, В. Парето та інші.

Мета статті полягає у з'ясуванні найбільш значущих складових іміджу політичних партій, а також окресленні вирішальних факторів впливу на електорат, з'ясуванні їх застосування, та встановленні їх використання в ході виборчих кампаній.

Для досягнення бажаних результатів при включенні в виборчий процес та в партійному будівництві політична партія повинна визначити, в першу чергу, стратегію поведінки політичної партії у політичному колі.

Стратегія поведінки політичних партій в партійно-політичній системі передбачає визначення загальної лінії поведінки по відношенню до електорату, груп інтересів, органів влади, конкурентів, ЗМІ та ін. Стратегію можна розглядати як довгостроковий, послідовний, конструктивний, підкріплений ідеологією, план, який супроводжується постійним аналізом

та моніторингом в процесі реалізації та є спрямованим на певну мету і досягнення успіху в кінцевому результаті. Всі напрями партійної стратегії повинні бути взаємопов'язані та збалансовані, повинні сприяти досягненню головної стратегічної мети – перемоги на виборах та подальшому збільшенню її популярності в суспільстві. При цьому успіх партійної стратегії в цілому залежить від ефективності іміджу політичної партії та її лідера. У виборчому процесі конкурують в першу чергу іміджі політичних партій та їх лідерів, які врешті-решт визначають результати голосування. Виборці орієнтуються на загальний образ партії чи окремого лідера. Часто цей образ складається під впливом мотивів раціонально не усвідомлених виборцем в результаті реалізації іміджевої стратегії політичної партії.

Імідж має безпосередній вплив на електоральну поведінку. Він повинен бути продуктом діяльності партії, її відображенням, а не міфом створеним іміджмейкерами. Водночас, імідж може сформуватися стихійно та не завжди відповідати стратегічним планам партії. Імідж партії можна розглядати як багатошарову структуру, одним шаром, якої виступає імідж, створений в документах політичної партії, в виступах партійних лідерів та ін., другим – імідж партії, створений в ЗМІ, третім – імідж, який виник під впливом стереотипів сприйняття, укорінених у масовій свідомості. Розбіжність, що виникає при співставленні цих складових може призвести до невизначеності та непередбачуваності електоральної поведінки, надання переваги випадковості в виборі фаворита політичних перегонів.

Теж саме стосується і іміджу політичного лідера – розбіжність іміджів, створених в виступах партійного лідера, в ЗМІ та масовій свідомості веде до втрати частини електорату.

Щоб імідж партії був ефективним він повинен мати чітко сформовану, збалансовану структуру, яка може бути репрезентована в вигляді моделі, що містить основні характеристики політичної партії та конкретну діяльність, спрямовану на досягнення необхідних електоральних результатів та відповідати ряду вимог. Головною з яких є відповідність суспільним запитам, сподіванням та вимогам широких мас виборців. Імідж повинен бути реальним, зрозумілим, не перевантаженим інформацією та легко запам'ятовуватися, створювати враження доступності в сприйнятті для звичайного виборця.

Слід підкреслити, що політичний лідер є головним елементом в структурі іміджу партії. Більшість виборців орієнтується саме на особистість. Це не є недоліком чи особливістю вітчизняного менталітету. В більшості політичних систем світу, лідери несуть головний тягар відповідальності за суспільні процеси та конкретизують гарантії виконання передвиборної програми. В історія існують приклади, коли харизматичний лідер виводив партію, навіть з слабкою організаційною структурою, на чільне місце в суспільстві. Керівник позбавлений авторитету, навпаки, може зруйнувати довіру до сильної і потужної політичної сили. Як стверджує Г. Лебон: «Його воля є тим ядром, навколо якого кристалізуються і об'єднуються думки. Він є першим елементом організації різнорідного натовпу» [9, с.234).

Імідж лідера повинен забезпечити єдину інтерпретацію всім діям політичної партії. Він є головним знаком, що декодує політичний зміст для громадян.

Розглядаючи складові іміджу лідера треба особливе значення приділити самопрезентації, розробці елементів зовнішнього виміру, комплексу заходів ПР, психологічній діагностиці, розробці промов і виступів, психології ведення політичного діалогу, кадровій роботі та самоменеджменту.

Самопрезентація включає в себе роботу з візуальним рядом політика. Лідер досить часто з'являється на телеекрані, публічних виступах. Як відомо, перше уявлення є дуже стійким і важко нейтралізується в результаті його недостатності.

Взагалі імідж – досить стійке явище, тому потрібно досить обережно ставитися до питання оновлення політичних образів. Усталені уявлення виборців буде нелегко змінити: «Він, схоже, не заперечується навіть з наданням нової інформації. Головна стратегія іміджу – правильно визначити вимоги і бажання публіки відносно того лідера, який їм потрібен…Реклама конденсує імідж бажаних досягнень» [10, с. 98]. Новий політик повинен виходити на політичну арену задовго до виборів, щоб здобути визнання серед громадян і стати популярним. Виокремитись з загалу можна лише за допомогою монопольної ідеї, яка відсутня в програмах інших політичних діячів. Таке завдання майже неможливе в умовах усталеної політичної системи, тому поява нових потужних партій та лідерів можлива лише в країнах з трансформаційними політичними процесами. М. Еделман зазначає з цього приводу: «…в сучасному суспільстві поведінка політичних лідерів настільки відпрацьована і контролюється різними об`єктивними умовами та диспозицією політичних сил, що будь-які спроби нових та оригінальних дій практично неможливі» [10, с.99]. Знову ж таки, варто знайти золоту середину. З одного боку, не вирізнятись з оточуючої політичної дійсності, з іншого, – бути найкращим, своєрідним, в основному, за рахунок особистісних рис. В ході передвиборчої кампанії консультанти виробля-

ють послідовну систему рекламування сильних якостей лідера, які повинні привернути увагу виборців. Концентрація на перевагах, замовчування недоліків та суспільна ідентифікація політика з неповторною та актуальною ідеєю державних перетворень є основою позитивних результатів.

ХХ століття відкрило нові можливості використання найрізноманітніших прийомів ідейного впливу на населення. Започатковано широкий спектр виборчих технологій, які дають можливість подати негативні риси політика у вигідному світлі, а позитивні – у непривабливому. Складається враження, що виборча боротьба вже неможлива без широкого використання особливих способів і прийомів впливу, до яких належать і такі як дезінформація (омана), маніпулювання, поширення чуток і міфів. Використання подібних прийомів вважається морально неприйнятним для демократичного суспільства, оскільки надається неточна, необ'єктивна інформація, змінюється сформований погляд аудиторії на кандидата, що спонукає робити інший вибір, інколи діаметрально протилежний. Питання використання тих чи інших методів в передвиборчій боротьбі залежить лише від моральних принципів політичних акторів. При розгляді методів впливу на свідомість виборців важливо зрозуміти межу необхідності, безпеки і коректності технологій, що застосовуються в передвиборчих компаніях та оцінити, наскільки можливий моніторинг неявних, прихованих впливів на свідомість електорату. Обізнаність виборців про можливість та механізми застосування різноманітних способів психологічного впливу з боку політичних гравців, дозволяє зробити виборцю вірний, усвідомлений вибір, який повинен формуватися, перш за все, на основі критичної оцінки програми партії та її діяльності.

Одним із різновидів психологічного впливу у передвиборчій кампанії є дезінформація. Дезінформація – це спосіб психологічного впливу, який полягає в навмисному наданні суперникам або електорату такої інформації, що вводить їх в оману щодо дійсного стану справ. Дезінформація містить у собі використання свідомо помилкових даних і повідомлень. Для ефективності дезінформації, дотримуються певних правил: дезінформація у передвиборній боротьбі повинна характеризуватися відсутністю шаблону у формах і змісті; заходи щодо дезінформації повинні здійснюватися за єдиним задумом, планом; потрібно поєднувати пропорції правди і неправди (за максимального використання правдоподібної інформації) з обов'язковим приховуванням реальних намірів, цілей і завдань.

Іншою психологічною операцією є маніпулювання – це спосіб психологічного впливу, спрямований на зміну напряму активності електорату, його ідей, думок, поглядів та іншого, який здійснюється настільки мистецьки, що залишається непоміченим ним. Маніпуляція свідомістю – це своєрідне панування над духовним станом людей, управління їхньою поведінкою шляхом нав'язування їм ідей, установок, мотивів, стереотипів поведінки, вигідних суб'єкту впливу.

Виділяють три рівні маніпулювання: перший рівень – посилення існуючих у свідомості людей потрібних маніпулятору ідей, установок, мотивів, цінностей, норм; другий рівень пов'язаний з частковими, малими змінами поглядів на ті чи інші події, процеси, факти, що також впливає на емоційне і практичне ставлення електорату до конкретного явища; третій рівень – докорінна, кардинальна зміна життєвих установок шляхом поширення серед виборців сенсаційних, драматичних, надзвичайно важливих для них повідомлень.

Особливо ефективними, на думку фахівців з психологічного впливу, є маніпуляції на перших двох рівнях впливу. В той час, як кардинальні зміни поглядів окремої людини чи групи потребують, на їхню думку, комплексного впливу на свідомість протягом тривалого часу. Також встановлено, що чим більш обізнаними є люди, тим важче маніпулювати ними. Тому, для досягнення бажаних результатів маніпулювання, суб'єкт маніпуляції повинен отримувати урізану й стислу інформацію, тільки таку, яка відповідає цілям психологічного впливу.

Передвиборчій боротьбі притаманне нав'язування електорату перекручених стереотипних образів суперників. Такі кліше як «олігарх», «злодій», «тупий», «мафіозі», «бандит», «представник мафії», «підставна особа», «рука ворога» та ін. спричиняють відповідну реакцію електорату, що у переважній більшості не знає правди про життя й діяльність кандидатів. В результаті люди схильні вірити пропагандистським міфам.

Поряд з дезінформацією широко розповсюдженим і одним із основних методів психологічного впливу є нейролінгвістичне програмування (НЛП). Ця комунікаційна технологія все частіше використовується у виборчих кампаніях поряд з традиційними агітаційними стратегіями. Розробку технології НЛП приписують американським вченим Р. Бендлеру і Д. Гріндеру. Вони запропонували її у 1970-х роках. НЛП можна розглядати як набір психологічних методик, які дають можливість впливати на людину непомітно для неї самої. Звичайними, але спеціально підібраними словами, які не мають на перший погляд ніякого прихованого значення можна впливати на співрозмовника або на натовп таким чином, що вони, самі того не усвідомлюючи, будуть виконувати певні інструкції.

Зазначимо, що НЛП здобуло негативний імідж, проте це скоріше пов'язано з переоцінкою можливостей НЛП. Використання методів НЛП має і інший вимір, в деякій мірі, сприяючи оптимізації спілкування, творчому підходу до вирішення нагальних проблем. НЛП включає, наприклад, такі методи, як 25-й кадр, лінія часу, якір, субмодальність тощо. «Лінія часу» передбачає правильне розміщення фотографії кандидатів на плакаті, а саме у правому верхньому кутку із врахуванням того, що підсвідомість саме це місце асоціює з майбутнім. Метод умовних рефлексів (якоріння), спрямований на штучне пробудження спогадів та емоцій, захованих у глибинах підсвідомості.

Технології НЛП враховують характерні індивідуальні особливості так званої «провідної системи» кодування і декодування інформації у процесах спілкування (О. Верман). Теоретики НЛП вважають, що людина підсвідомо надає перевагу візуальній (зоровій), аудіальній (слуховій) або кінестетичній (доторковій) формі отримання і передачі суттєвої інформації. Для ефективного впливу на аудиторію, зокрема під час передвиборчої кампанії, необхідно дотримуватися таких правил: висловлюватися максимально невизначено;· уникати у висловлюваннях слів-заперечень; будувати промову плавно, використовуючи сполучні слова «якщо», «коли», «і», «якщо… то» та ін. ; запитання-ярлики, такі як «чи не правда», «чи не так», роблять мовлення переконливішим; ефект впливу посилюється, якщо поряд з запитаннями-ярликами використовувати трюїзми – висловлювання, з якими неможливо не погодитися.

НЛП є ефективним засобом, спроможним суттєво вплинути на ставлення виборців до політика та його ідей. Цінність НЛП полягає в тому, що воно природним чином та непомітно включається у виступ кандидата і здатне не лише привернути увагу слухачів, а й прихильність аудиторії. Однак слід враховувати й те, що інтенсивний вплив на підсвідомість виборця провокує зворотний ефект: бажання щось упорядкувати, заперечити. Важливо не забувати, що саме по собі, без інших технологічних засобів, НЛП безсиле. Воно не є абсолютною владою; навіть надлишкові кадри у фільмі не змусять голосувати за ненависного кандидата.

Ще одним з популяризованих методів є організовані й неорганізовані мітинги, демонстрації, марші-протести, громадянська непокора, голодування, насильницькі й ненасильницькі дії; виявлення й подання електоратові важливих документів, які викривають асоціальну (антисоціальну) діяльність суперників чи їхніх покровителів, або кінцеві результати їхньої діяльності, різного роду відеофільми про діяльність і життя як окремих представників суспільства, так і соціальних груп, результати їхньої діяльності; реальні та опосередковані «сцени» незадоволення окремих людей і груп тим чи іншим кандидатом, стилем його управління, результатами діяльності, формами господарювання, соціально-економічним станом людей; демонстрація сили, загрози застосування насильницьких методів тощо.

Сутність методів психологічної інверсії полягає в тому, що інформація, яка подається, акцентує увагу на протилежних, полярних явищах, особистостях, вчинках, діях, майбутніх результатах, станах тощо. Зазвичай таким чином подається негативна інформація про те, що може виникнути в майбутньому, якщо, наприклад, буде обраний той чи інший кандидат (партія, блок). Таке акцентування викликає появу сильніших переживань, емоцій, почуттів, стресів, настроїв та ін., ніж у випадку прямої пропаганди переваг і достоїнств свого кандидата. Тут головне знайти потрібну інформацію, подати її емоційно, чуттєво, образно та вміло розставити акценти.

Щодо методу контекстної суперечності, зазначимо, що завдяки його використанню в інформацію закладається певна невідповідність, коли в позитивний за визначенням контекст вставляється негативне повідомлення.

Існує чимало інших сучасних методів впливу на електорат. Серед яких можемо виділити: метод переміщення емоцій; метод «мозкової атаки»; метод образів; метод психологічного контрасту і психологічних ефектів; метод штампів; метод «підстави» і «підтасовок»; метод «крадіжок гасел» та метод «від дверей до дверей». Останній метод часто висувають як альтернативний методу агітації виборців по телефону.

Таким чином, розглянувши засоби впливу на електорат, можна стверджувати, що у найближчому майбутньому широко використовуватимуться різнопланові технології впливу на підсвідомість виборців. Багато нового у сфері виборчих технологій надходить до нас від інших країн і у майбутніх виборчих кампаній в Україні усі вищезгадані методи та нові засоби впливу будуть усе більше застосовуватись, хоча, на думку деяких дослідників, український виборець ще досить незначною мірою відчуває їх вплив.

Виборча кампанія – це багатоскладовий процес, результати якого не повинні залежати тільки від рівня використання політико-психологічних технологій.

Необхідно розуміти, що для результативності на виборах потрібна збалансована робота всієї системи, складовими якої є: програма партії, яка враховує особливості розвитку країни і особисті ресурси, відповідає суспільним запитам, сподіванням, та вимогам широких мас

виборців; ефективний імідж партії та її лідерів; результативна діяльність партії, спрямована на досягнення необхідних електоральних результатів. Лише при дотриманні всіх цих складових можна досягти позитивного результату.

Бібліографічні посилання:

1. **Бабич-Декань О.** Політична підсвідомість. Якщо технологи влади не вивчать місцевої специфіки, то політреформа матиме зворотний результат / О. Бабич-Декань // Політика і культура. – 2003. – № 20 (199). – С. 18.
2. **Балашова А. Н.** Технология избирательной кампании в западной политической науке / А. Н. Балашова // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12: Полит. Науки. – 2000. – № 2. – С. 67-68.
3. **Бебик В. М.** Менеджмент виборчих кампаній: ресурс, технології, маркетинг: навчально-методичний посібник / В. М. Бебик. –К. : Видавництво МАУП, 2001. –216 с.
4. **Биденко А.** НЛП от управления к манипулированию / А. Биденко // BUSINESS communication. – 2003. – № 11–12. – С. 39.
5. **Варій М. Й.** Політико-психологічні передвиборчі технології / М. Й. Варій: Навч. метод. посіб. – К. : «Ельга Ніка-Центр», 2003. – 400 с.
6. **Верман О.** Нейролінгвістичні засоби впливу у виборчій кампанії / О. Верман // Політична психологія: Наук. зб. – Л. : «Ліга-Прес»,2003. – С. 76.
7. **Кочубей Л.** Методи соціально-психологічного впливу на електорат / Л. Кочубей [Електронний ресурс] // Режим доступу: www/politik. org. ua
8. **Королько В. Г.** Основы паблик рилейшнз / В. Г. Королько. – М. : Рефл-бук, К.: Ваклер, 2000, – 528с.
9. **Лебон Г.** Психология народов и масс / Г. Лебон. – Спб. : Макет, 1995. – 316 с.
10. Политическое консультирование / Под ред. Е. Егоровой-Гантман, И. Минтусова. – М. : Центр политического консультирования «Никколо М», 1999. – 471с.
11. **Почепцов Г. Г.** Имиджелогия: теория и практика / Г. Г. Почепцов. – К. : АДЕФ – Украина, 1998. – 392 с.
12. **Почепцов Г. Г.** Психологические войны / Г. Г. Почепцов. – М. : REFL-book, К. : Ваклер, 2002. – 528 с.
13. **Ханов Г.** Имидж политической партии:основные составляющие и методы продвижения / Г. Ханов, Д. Чижов [Електронний ресурс] // Режим доступу: www. publicity. ru

УДК 327(477)

Т. Лейно

ПРАКТИКА ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНОЛОГІЙ УПРАВЛІННЯ ОБРАЗОМ ДЕРЖАВИ У ФОРМУВАННІ МІЖНАРОДНОГО ІМІДЖУ УКРАЇНИ

Проаналізовані особливості та найбільш проблемні моменти формування міжнародного іміджу України, розглянуті основні відповідальні державні установи та іміджеві програми, узагальнені використовувані образоутворюючі технології. На основі отриманої інформації дана оцінка ефективності роботи по формуванню іміджу України і виокремленні основні недоліки в роботі відповідних структур. В якості мети даної статті я обрала розкриття особливостей управління образом держави як інструменту формування сучасного міжнародного іміджу України.

Ключові слова: управління іміджем, образ України, ЗМІ, міжнародна арена, сприйняття, стереотип.

Проанализированы особенности и наиболее проблемные моменты формирования международного имиджа Украины, рассмотрены основные ответственные государственные учреждения и имиджевые программы, обобщены используемые образоформирующие технологии. На основе полученной информации дана оценка эффективности работы по формированию имиджа Украины и выделены основные недостатки в работе соответствующих структур. В качестве цели данной статьи я выбрала раскрытие особенностей управления образом государства как инструмента формирования современного международного имиджа Украины.

Ключевые слова: управление имиджем, образ Украины, СМИ, международная арена, восприятие, стереотип.

© Т. Лейно, 2012

The features and most problem moments of forming of international image of Ukraine are analyzed, basic responsible public institutions and imaginary programs are considered, in-use imageforming technologies are generalized. On the basis of the got information was done the estimation of efficiency of work on forming of image of Ukraine and the basic failings are selected in functioning of the proper structures. As a purpose of this article I have chosen opening of the state image management features as an instrument of forming of modern international image of Ukraine.

Keywords: an image management, the image of Ukraine, MASS-MEDIA, international scene, perception, stereotype.

У сучасному світі місце основних цінностей держав усе більше посідають інформація і віртуальні чинники. Інтернаціоналізація економічного, політичного і культурного життя, глобалізація та зростання взаємозалежності всіх суб'єктів міжнародних відносин спричинили потребу країн приділяти більшу увагу формуванню їх позитивного образу у сприйнятті іншими державами. Формування і ефективне управління образом держави стало невід'ємною складовою нормального функціонування будь-якої успішної країни. Особливо гостро це питання нині постає для України.

На сьогоднішній день у зарубіжних ЗМІ існують стійкі стереотипи про нашу країну як про державу політично нестабільну, з високим рівнем корупції і бюрократизації, тінізації економіки та інфляції, соціальної незахищеності і безробіття, зношеної інфраструктури, нездійснених економічних і правових реформ, а також непрозорих умов для ведення бізнесу. Сприйняття України за кордоном, як і раніше, спонтанне та фрагментарне. «Іноземці пов'язують нашу державу переважно з подієвим контекстом: від Чорнобиля до Майдану, від перемоги Руслани на «Євробаченні» до газового конфлікту з Росією», – вважає провідний експерт Національного інституту проблем міжнародної безпеки Г. Яворська [1]. «У цілому негативно сприймається «неефективна, негнучка, невідповідна умовам XXI сторіччя політична система України і недієздатний уряд» [2, с.106]. А згідно з проведеним агентством Bohush Communications моніторингом, Україна має імідж маловідомої, слабовпливової, кризової, корумпованої, політично нестабільної та екологічно небезпечної країни з неефективною владою, а також з гарними жінками і дешевими повіями [3].

Ідея показати світу нашу країну з кращого боку, аби привабити інвесторів і туристів з-за кордону, виникла ще у 2003 році, коли була прийнята перша Держпрограма забезпечення позитивного міжнародного іміджу України. Тоді МЗС реалізував для екс-президента Л. Кучми вельми успішний іміджевий проект – договір про відправку до Кувейту українського батальйону хімзахисту, що дозволило поліпшити відносини Києва і Вашингтона [4]. Вже тоді почалася робота по формуванню образу держави-миротворця: «Україна виступає категорично проти війни. А українські військовослужбовці вирушають у регіон передусім для захисту мирного населення», – говорив колишній міністр закордонних справ А. Зленко [5]. «Фактично ця програма поновилася з 2007 року, але вона хронічно не виконувалася. Були постійні скандали, а гроші, виділені на рекламу країни, зникали» [6].

Для створення інформаційної атмосфери, сприятливої для України, останніми роками розроблялися й інші державні програми. Але фактично жодна з них не була виконана. При цьому навіть ті незначні суми, що виділялися на заходи щодо поліпшення сприйняття країни за кордоном, часто використовувалися не за призначенням. Інший приклад – коли харківська фірма, яка в 2005 р. повинна була надавати послуги з формування позитивного іміджу України, не мала для цього ніякого досвіду, не виконала свої зобов'язання і присвоїла 12700 грн. бюджетних коштів [7].

Після реалізації Програми забезпечення позитивного міжнародного іміджу України на 2003–2006 роки було прийнято рішення підготувати нову, і уряд Януковича у червні 2007 р. затвердив Концепцію Державної програми формування позитивного міжнародного іміджу України на 2007–2010 роки. Державним замовником програми й основним фінансовим розпорядником коштів державного бюджету, розрахованих на імідж України, було призначено Міністерство освіти і науки. Для реалізації відповідних заходів у бюджеті Міністерства освіти і науки навіть була розпочата нова бюджетна програма – Фінансова підтримка пропаганди України за кордоном, на реалізацію якої з держбюджету було виділено 20 млн. гривень [1].

«За даними зовнішньополітичного відомства, бюджет на формування позитивного іміджу України за кордоном у 2008 р. склав 16 млн. грн., у 2005 і 2006 рр. – по 20 млн. грн., а в 2007 р. – близько 20 млн. грн., які отримало Міністерство освіти і науки. Про результати виконаної за ці гроші роботи відомства, звичайно, відзвітували. Але питання реальної, а не паперової ефективності держінвестицій у цей напрям залишається, м'яко кажучи, відкритим» [1].

Улітку 2009 р. Кабмін затвердив чергову програму формування позитивного міжнародного іміджу України на період до 2011 р. Її вартість – 230 млн. грн. Очікувалося, що з цієї суми в 2010 р. МЗС отримає близько 70 млн. грн. Але, «як і в 2009-му, цього року міністерство не отримувало коштів на зазначені цілі. Зараз програма реалізується без грошей: використовуються можливості МЗС і наших посольств за кордоном. Звичайно, є певні успіхи, але вони незначні, оскільки немає належного фінансування», – повідомили в Кабміні «Економічні вісті» [1].

У січні 2009 р. почало роботу Національне агентство іноземних інвестицій і розвитку «Укрзовнішінвест», створене урядом Ю. Тимошенко. Роль агентства полягала в підготовці якісних, зрозумілих інвесторам проектів, в їх просуванні на міжнародних ринках капіталу. Кабмін визначив 10 стратегічних інвестиційних проектів (загальний розмір інвестицій – $7 млрд.), переважно в аграрному секторі і в розвитку інфраструктури. «Для реклами великих інвестпроектів за кордоном проведемо роуд-шоу у світових фінансових центрах. Просуватимемо імідж України через зарубіжні ЗМІ, зокрема, BBC, CNN і Euronews», – додав тоді пан Каськів [1]. У 2010 році Кабінет Міністрів перейменував Державне агентство із інвестицій і інновацій у Державне агентство з інвестицій і розвитку і приєднав до нього Національне агентство з іноземних інвестицій і розвитку [8].

Тепер розглянемо українські теле- і радіокомпанії, що працюють над покращенням іміджу держави. Для роботи з іноземною аудиторією наша країна має держкомпанію «Всесвітня служба «Українське телебачення і радіомовлення» (УТР). Це перша національна телерадіокомпанія, що здійснює мовлення через супутник більш як на сімдесят країн світу. Телерадіокомпанія створена для забезпечення повноправного приєднання України до світового інформаційного простору. Супутниковий канал УТР позиціонує себе як український «дискавері» і розповідає, насамперед, про цікаві історичні, культурні, природні явища, які відбуваються в житті України. Окрім того, УТР на договірній основі транслює програми інших телерадіокомпаній, які, не суперечачи концепції мовлення УТР, показують життя українців за кордоном, а також життя народів і держав, які допомагають Україні наближатися до європейських стандартів [9]. УТР страждає від нестачі фінансування і тому віщає тільки українською мовою з включенням невеликих випусків англомовних новин. «Україна виділяє на формування іміджу вкрай маленькі суми. Приміром, іміджевий бюджет «Газпрому» в рази більший, ніж ті кошти, які виділяє з цією ж метою Україна», – говорить експерт Інституту євроатлантичної співпраці О. Сушко [6].

Від нестачі фінансування страждає і «Всесвітня служба радіомовлення України». Зважаючи на це, генеральний директор Національної радіокомпанії України Т. Аврахов повідомив колектив служби про намір ліквідувати міжнародне радіомовлення українською мовою, а згодом і англійською, німецькою і румунською [10]. За останні роки потужність передавачів, що передають сигнал за кордон, зменшилася з 1000 кВт до 100 кВт, і повноцінне мовлення українською та іноземними мовами на Європу, Північну Америку, Росію і Австралію стало епізодичним [10].

У квітні 2011 року Президент В. Янукович дає уряду наказ створити іміджеву програму України. «Ми не вміємо подавати те, що маємо. Запишіть собі, будь ласка, питання відпрацювати іміджеву програму за кращими світовими зразками. Попрацюйте з інвестиційними компаніями світового рівня, рекламними агентствами, і зробіть професійну рекламу, – сказав Янукович Азарову. – Покажіть, яка є Україна» [11].

Уже в квітні 2011 року у Міністерстві закордонних справ відбулася презентація Стратегії позиціонування України за кордоном, розроблена на замовлення МЗС. За словами директора департаменту інформаційної політики МЗС О. Волошина, «за порівняно невеликий бюджет вдалося зробити щось дійсно іміджеве. Цей проект нам коштував близько 100 тисяч доларів. Це соціологічні дослідження, розробка концепції, брендбука, створення відповідного сайту». Він наголосив на тому, що, враховуючи іміджеві бюджети інших країн, «це крапля в морі» [12].

Розробкою стратегії займалася компанія CFC Consulting, яка надає послуги у сфері стратегічних комунікацій. CFC Consulting – ексклюзивний представник CNN International в Україні [13]. Головний лозунг стратегії, розробленої CFC, – «Україна – відкритість». «Мається на увазі відкритість до нових реформ, розвитку туризму, готовності брати участь у глобальних процесах, готовність до інвестування», – сказав на презентації креативний директор компанії Ю. Сак. Стратегія позиціонування України за кордоном викладена у брендбуці (розкладна книга), структура якого розподілена на блоки – кожний у відповідності з буквами U K R A I N A. У рамках стратегії розроблений також слоган Ukraine. Moving in the fast lane, який розкриває головне послання: Україна – сучасна країна, яка обирає для себе шлях динамічних перетворень, живе бурхливим суспільним життям і є відкритою для діалогу зі світовим співтовариством [*13*].

У рамках стратегії передбачається реалізація багатьох проектів, серед яких World Expo Ukraine – демонстрація досягнень України у сфері економіки, науки, технологій на міжнародних виставках; Ukraine International Information Center – забезпечить оперативний пошук та по-

ширення позитивних новин про країну і стимулювання появи таких новин; Global Ukraine – популяризує Україну в контексті таких міжнародних форумів, як зустрічі глав G8 і G20; Ukraine – Center for Contemporary Art in Eastern Europe – об'єднає акції, проекти, фестивалі, виставки та видання, присвячені сучасному мистецтву, з метою позиціонування України як центру сучасного мистецтва Східної Європи; проект 1 million votes for Ukraine («1 мільйон голосів за Україну») – організація збору мільйона підписів громадян Євросоюзу на підтримку приєднання України до ЄС [4], [13].

Однак уже сьогодні багато експертів сумніваються у тому, що задумане буде втілено в життя, і вже зараз існують певні недоліки стратегії та непорозуміння між її розробниками і замовниками. Незважаючи на те, що на сайт і брошури по просуванню бренду Україна – brandukraine. org – український МЗС витратив майже 100 тис. дол., сьогодні ресурс не має англійської версії, відрізняється дуже спірною навігацією і невисокою швидкістю завантаження [14].

Однак одна з нещодавніх подій у житті нашої держави, а саме Євро-2012, мала і позитивні сторони впливу на імідж України за кордоном. Так, згідно з результатами телефонного опитування, проведеного Інститутом ім. Горшеніна, самі українці вважають, що імідж України після чемпіонату Європи з футболу покращав (75% респондентів). Окрім того, більше половини українців (56,3%) вважають Євро-2012 однозначним успіхом України в зовнішній політиці [15]. На думку багатьох ЗМІ, в результаті проведення Євро «для туристів стали привабливішими Київ, Крим, особливо Ялта і Севастополь, і Карпати» [16]. По закінченні Євро-2012 CNN запустила серію передач про Україну «Eye on Ukraine». І, як зазначає журналіст CNN Макс Фостер: «Україна здивувала гостей чемпіонату Європи. Турнір змінив імідж України у всьому світі і, безумовно, вже зробив країну цікавою для туристів» [16].

А втім, такі зрушення в іміджі країни не допоможуть вирішити всіх проблем, адже те, що про нас говорять, – це всього 10% успіху, решта 90% в наших руках –це те, що ми робимо. Євро минуло, а проблеми, які слід вирішувати, залишилися.

Аналізуючи все вищесказане, можна виокремити фактори, які згубно впливають на роботу по формуванню позитивного іміджу України: відсутність єдиного міжвідомчого органу, який би координував цю роботу; несвоєчасне реагування на антиукраїнські випади і публікації за кордоном; спонтанність і непродуманість дій відповідних держструктур; обмеженість коштів, несвоєчасне їх надходження і відсутність контролю за їх використанням; маленький штат держструктур і невеликий досвід у проведенні іміджевих заходів і піар-кампаній за кордоном, а також брак інформаційно-роз'яснювальних матеріалів, рекламної і відеопродукції, їх невисока якість; ігнорування існуючих можливостей безкоштовного поширення інформаційних матеріалів про Україну (громадське, етнічне телебачення і радіомовлення, університетські електронні і друковані видання, ЗМІ української діаспори, інтернет-видання, веб-сайти науково-політичних центрів, гуманітарних фондів, провідних музеїв і бібліотек, релігійних і туристичних організацій тощо), недооцінювання та ігнорування вивчення досвіду інших країн у формуванні міжнародного іміджу держави.

Отже, можна говорити про те, що робота з формування позитивного образу України на міжнародній арені є неефективною і не дає бажаних результатів. Тому нам є над чим працювати.

Бібліографічні посилання:

1. Теряем стоимость страны [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www. ukrrudprom. ua/digest/Teryaem_stoimost_strani. html

2. **Шепелев М. А.** Образ України у сприйнятті європейського співтовариства / М. А. Шепелев, Т. В. Лейно // Світова цивілізація і міжнародні відносини. – 2009. – №1 (3) – С. 105-107.

3. Конференция по имиджу [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www. analitik. org. ua/current-comment/ext/4d491e1f0aba9/pagedoc1095_2

4. «Відкрита Україна» для внутрішнього користування [Электронний ресурс] // Режим доступу: http://bez-obmanu. info/vidkrita_ukrana_dlya_vnutrishnogo. php

5. Участие Украины в миротворческих операциях работает на ее имидж – Минобороны [Электронний ресурс] // Режим доступу: http://podrobnosti. ua/power/2010/10/04/720297. html

6. Кабмин решил провести имиджевое промо Украины [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://marketing. web-standart. net/node/50743

8. Кабмин присоединил Укрвнешинвест к Госинвестиций [Электронний ресурс] // Режим доступу: http://delo. ua/ukraine/kabmin-prisoedinil-ukrvneshinv-140847

9. Компания ВОЛЯ начала трансляцию Всемирной службы «Украинское телевидение и радиовещание» [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://elvisti. com/node/42871

10. Национальная радиокомпания закрывает Всемирную службу Радио Украина [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www. sostav. ua/news/2011/05/04/80/40179

11. Янукович приказал Азарову создать имиджевую стратегию Украины [Электронный ресурс] // Режим доступа:http://novosti. dn. ua/details/152278

12. Презентована Стратегия позиционирования Украины за рубежом [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www. kmu. gov. ua/control/ru/publish/article?art_id=244158003&cat_id=243365172

13. Бренд «Україна» (позиціонування української держави за кордоном) [Электронный ресурс] // Режим доступа: brandukraine. org

14. У сайта по продвижению Украины не оказалось англоязычной версии [Электронный ресурс] // Режим доступа:http://newsukraine. com. ua/news/261830-u-sajta-po-prodvizheniyu-ukrainy-ne-okazalos-angloyazychnoj-versii/

15. Украинцы уверены: имидж Украины после Евро-2012 улучшился [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://society. lb. ua/life/2012/07/27/162917_ukraintsi_uvereni_imidzh_ukraini.html

16. Что больше повлияло во время Евро-2012 на имидж Украины? [Электронный ресурс] // Режим доступа:http:// pulsev. com. ua/tribune/categories/papers/6904-euro-2012-results

УДК 32.001:328.132.4:001.891.3

В. Я. Ярема

ЕЛЕМЕНТИ МЕТОДИКИ КООПЕРАТИВНОГО ТЕОРЕТИКО-ІГРОВОГО МОДЕЛЮВАННЯ КОАЛІЦІЙНОГО УРЯДУ

Розглянуто методологічні аспекти застосування кооперативної теорії ігор до вивчення проблематики коаліційних урядів. Зокрема проаналізовано специфіку простих ігор, а також введення в теоретико-ігрові побудови виміру політичних позицій гравців та елементів просторового моделювання.

Ключові слова: коаліційний уряд, кооперативна теорія ігор, прості ігри, просторове моделювання.

Рассматриваются методологические аспекты применения кооперативной теории игр в исследованиях коалиционных правительств. Сделан анализ специфики простых игр, а также введения в теоретико-игровые конструкции измерения политических позиций игроков и елементов пространственного моделирования.

Ключевые слова: коалиционное правительство, кооперативная теория игр, простые игры, пространственное моделирование.

The methodological aspects of cooperative game theory implementation in coalition research are discussed. In particular, peculiarities of simple games are analyzed as well as introduction of policy dimensions and components of spatial modelling in game-theoretic constructions are elucidated.

Keywords: coalition government, cooperative game theory, simple games, spatial modelling.

© В. Я. Ярема, 2012

Постановка проблеми у загальному вигляді. Теоретико-ігрова складова англомовного дискурсу коаліційної проблематики завбільшки у понад півстоліття поділяється на застосування кооперативного і некооперативного математичного моделювання. Ці терміни ввів Дж. Неш, який запропонував подальший шлях розвитку ідей, викладених у праці Дж. фон Неймана і О. Моргенштерна [20; 4]. Їх теорію ігор *n*-осіб вчений назвав кооперативною, тобто заснованою на аналізі взаємодій між різними коаліціями, які можуть бути сформовані гравцями. «Наша ж теорія, – пише Дж. Неш, – припускає, що кожен діє незалежно, без співпраці чи спілкування з будь-яким іншим учасником» [19, с.286]. Починаючи від простих ігор у 50-х – 60-х рр. XX ст., що враховували лише парламентську вагу гравців, кооперативна теорія ігор в політичній науці пройшла складну методологічну еволюцію до сучасних просторових конструкцій з багатими можливостями врахування ідеологічних преференцій. Ці аналітичні інструменти володіють: по-перше, певними прогностичними можливостями, що можуть бути використані у зовнішньополітичних цілях; по-друге, евристичним потенціалом щодо пояснення недавнього вітчизняного досвіду введення парламентсько-президентської республіки в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українській політичній науці поки що небагато

відомо про застосування теоретико-ігрового моделювання. Одні з перших праць цього напрямку представили С. Денисюк [1; 2], В. Корнієнко [2], А. Шиян [2; 5], В. Ярема [6; 7]. Питання підходу з позицій раціонального вибору і застосування теорії ігор у політичних науках торкається у своїй статті також Ю. Левенець [5]. Водночас, у зарубіжних дослідженнях коаліційного уряду використання кооперативної теорії ігор, починаючи від перших праць середини XX ст., пройшло великий і цікавий шлях розвитку від одновимірних до просторових моделей. При викладенні матеріалу цієї статті автор, зокрема, опирається на фундаментальні роботи В. Ґемсона [13], В. Райкера [21], М. Лейзерсона [17; 18], Р. Аксельрода [8; 9; 10], А. де Сваана [24], Б. Ґрофмана [14] та Н. Шофілда [22; 23].

Мета статті: проаналізувати розвиток методики та символічного апарату кооперативного теоретико-ігрового моделювання в англомовних дослідженнях коаліційного уряду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перші апліфікації теорії ігор у політології були переважно пов'язані з простими іграми – різновид кооперативних ігор[17], у яких виграш дорівнює 1 або 0, тобто коаліція є переможною або програшною. За критерієм співвідношення між вагою окремих гравців прості ігри поділяються на симетричні та асиметричні. У першому випадку всі актори мають однакову вагу. Проте більший інтерес для політологів мала друга група простих ігор, які ще називають «квотними іграми» або «іграми зваженої більшості». Кожен політичний актор наділений неоднаковою вагою w_i. Для будь-якої коаліції S її вага w_S відповідно дорівнює $\sum_i \in S w_i$ і якщо вона є не меншою ніж певна квота q, то ця коаліція є переможною: $w_S \geq q$. У контексті досліджень коаліційного уряду вага політичних партій вимірюється у кількості парламентських місць, які вони контролюють, а квота, як правило, становить 50% + 1. За умови участі n гравців можливе формування 2^n коаліцій, частина з яких задовільняють квоту. Над виокремленням серед них множини переможних коаліцій працювали вже Дж. фон Нейман і О. Моргенштерн. Згідно з їх точкою зору, у простій грі зі сталою сумою, тобто коли $v(S) + v(-S) = v(N)$, коаліція S входить у множину переможних коаліцій, яку вчені позначили як W^m, якщо виконується така вимога: $w_S \geq q > w_S - w_i$ для $\forall i \in S$ – коаліція, що втрачає одного із своїх членів перестає бути переможною [4, с.440]. Проте об'єднань, що відповідають цій умові може бути досить багато, особливо при збільшенні кількості учасників гри. Тому подальший розвиток був пов'язаний з розробленням критеріїв обмеження цієї множини. У 1962 р. у своїй книзі В. Райкер висунув відомий принцип розміру [21]. Його математичне обгрунтування науковець намагався побачити у тенеденції зменшення значення характеристичної функції переможної коаліції при збільшенні розміру цієї коаліції, проте у власному формальному аналізі допустив ряд неточностей. Зокрема розмір коаліції було виміряно у кількості членів n, а не за допомогою такого показника Дж. фон Неймана і О. Моргенштерна як вага коаліції w_S (інакше б теорія В. Райкера нічим не відрізнялася) [21, с.41]. Також вчений, не розрізняючи ігри зваженої більшості та симетричні ігри, на словах пише про перші, а у формальному аналізі (зокрема у Додатку I «Виведення принципу розміру» [21, с.247-278]) звертається до останніх. В. Райкер навів багато історичних прикладів на користь застосування різноманітних теоретико-ігрових припущень у політичній науці, однак критерій розміру вчений виклав не зовсім чітко. Більш коректно виокремлення підмножини коаліцій мінімального розміру серед мінімально-переможних було здійснено В. Ґемсоном [13]. Дослідник ввів поняття ресурсу окремого гравця і загальних ресурсів коаліції, що відповідало вищенаведеним w_i та w_S. Пропорційне співвідношення між ними, як зауважив В. Ґемсон, якраз і є тим, що кожен учасник гри намагається максимізувати. Тому оскільки величина ресурсів гравця не залежить від того до якої коаліції він приєднається, то «наскільки меншими будуть загальні ресурси, настільки більшою буде його частка» [13, с.376]. Таким чином, серед W^m саме S із мінімальною вагою w_S буде належати до підмножини мінімально-переможних коаліцій мінімального розміру – W^{size}. Формально: у грі зваженої більшості $[q, w_1, w_2, \ldots w_n]$, $S \in W^{size}$ за умов $w_S \leq w_T$ для $\forall T \in W^m$, а також $v(S) \geq v(T)$ якщо і тільки якщо $S \subset T$ для $\forall S, T \in W^m$. Пізніше кількість членів коаліції як критерій обмеження мінімально-переможної множини було взято за основу М. Лейзерсоном [18]. Оскільки, як правило, є декілька W^m з різною кількістю учасників, то в міру зростання загальної кількості гравців спостерігається тенденція обрання акторами W^{BP} – мінімально-переможної коаліції з якнайменшою кількістю членів [18, с.774-775]. Отож, у грі $[q, w_1, w_2, \ldots w_n]$, $S \in W^{BP}$ для $\forall S, T \in W^m$ за умови якщо $n_S \leq n_T$.

Новий період в теоретико-ігровому дискурсі проблем коаліційного уряду починається з появою перших моделей, зорієнтованих на здійснення політики. Методологічним винаходом

17 Кооперативна гра подається за допомогою пари (N, v), де N – множина гравців, яка складається з n учасників, v – характеристична функція, що присвоює певне значення $v(S)$ для кожної коаліції S. Списки розподілів за окремими гравцями винагороди в межах коаліції називаються приписуваннями і позначаються x, y, z і т. д. Більш детально див.: [6, с.140-141].

цього етапу було залучення до аналізу одновимірного порядку, на якому кожен гравець i, $i \in N$, займає певну політичну позицію x_i. Цей порядок відповідає деяким формальним вимогам. Насамперед, x_i є альтернативою x_j, якщо $x_i \geq x_j$ і при цьому $x_j \leq x_i$. За умови визначення подібного співвідношення для кожної пари гравців, тобто для $\forall i, j \in N$, порядок задовільняє наступну вимогу – повноти. Також шкала політичних позицій повинна бути транзитивною, тобто якщо $x_i \geq x_j$ та $x_j \geq x_k$, то $x_i \geq x_k$ для $\forall i, j, k \in N$. Ранні праці з новими ідеями належать М. Лейзерсону [17], Р. Аксельроду [8; 9; 10] та А. де Сваану [24]. Перший з них запропонував враховувати ідеологічну різноманітність між членами певної коаліції S, символічно виражену як діапазон D_S між гравцями l_S та r_S, що займають відносно інших учасників об'єднання відповідно крайню ліву позицію x_l^S та крайню праву x_r^S (на вищеозначеній шкалі). Тобто $x_l^S \leq x_i$ та $x_r^S \geq x_i$ для $\forall i \in S$. Основна ідея М. Лейзерсона полягає в тому, що гравці надають перевагу об'єднанням із мінімальним діапазоном W^{MR}. Тобто, вибираючи між двома групами переможних коаліцій S і T, для яких $D_S \leq D_T$, – сформованою буде $\exists S \in W^{MR}$. Р. Аксельрод, поставивши на перше місце вимогу Дж. фон Неймана і О. Моргенштерна про те, що коаліція повинна бути мінімально-переможною, додав ще одне поведінкове припущення: про мінімізацію конфлікту. Воно було формалізоване за допомогою введення строгої вимоги участі в коаліції гравців, що в одновимірному ідеологічному порядку є суміжними: для $\forall S, T \in W^m$, $S \in W^{MC}$ за двох умов: по-перше, $D_S \leq D_T$, і, по-друге, для $\forall i, j, k$, якщо $i, k \in S$ та $x_i \geq x_j \geq x_k$, то $j \in S$, де W^{MC} – мінімально-зв'язана і переможна коаліція. А. де Сваан розробив методику визначення на одновимірній шкалі очікуваної політики кожної з коаліцій, яка відповідає позиції так званого стрижневого гравця: k є стрижневим для S, тобто $k \in S$, якщо, і тільки якщо, для $\forall i, j, \in S$ та $x_i \geq x_k \geq x_j$ виконується $|\Sigma w_i \square \Sigma w_j| \leq w_k$, де Σw_i та Σw_j – сумарна вага гравців ліворуч і праворуч стрижневого. Абсолютне значення різниці між ними в певній коаліції S отримало назву ексцесу і було позначено як e_S. Політичні актори нададуть перевагу тим об'єднанням, чия очікувана політика є якнайближчою до найбільш бажаного для них напрямку політики [24, с.91]. В термінах одновимірного порядку це означає мінімізацію дистанції $d(x_i, x_S)$, для $\forall i \in S$, між позицією коаліції x_S та окремого її члена x_i. Очевидно, що серед усіх переможних альянсів найбільш відповідатимуть преференціям гравця ті, в яких він є стрижневим. Такі коаліції утворюють множину, позначену А. де Свааном як $k\ (S)$, і вибір актор робить саме в її межах. Формально: для $\forall S, T \in k(S), d(x_k, x_S) < d(x_k, x_T) \Leftrightarrow |e_S| < |e_T|$. За цим принципом дослідник проранжував коаліції з точки зору користі окремих гравців і отримав матрицю їх преференцій, з якої визначається ядро: якщо коаліція S є для всіх учасників деякої коаліції T не гіршою, а також якщо принаймні один з них строго надає перевагу S над T, то S належить до ядра.

Одна з перших моделей формування коаліційного уряду, в якій замість одновимірного порядку використано інтервальну шкалу в n-мірному просторі був Б. Ґрофман [14]. Свою теорію формування протокоаліції вчений ілюструє в межах двовимірної картезіанської системи[18]. Оптимальні з точки зору політичних акторів позиції позначені в ній точками. Тому за двома вимірами абсолютна відстань d між найбільш бажаними напрямками політики гравців i та j з відповідними координатами (x_{i1}, x_{i2}) та (x_{j1}, x_{j2}) дорівнює $\sqrt{((x_{i1} - x_{j1})^2 + (x_{i2} - x_{j2})^2)}$. Цю відстань Б. Ґрофман узалежнив від ваги w_i та w_j, і запропонував формулу $dw_j / (w_i + w_j)$ для їх підрахунку [14, с.78]. Це означає, що усереднена позиція коаліції, або у термінах дослідника – «зважений центр тяжіння» [14, с.78] – буде ближчим до позиції більшої партії. Гравці, точки яких розташовані якнайближче, формують протокоаліції; якщо жодна з них не задовільняє квоти, то надалі кожна сформована протокоаліція виступає як один актор і процес починається заново.

Просторова модель з оригінальним концептом вирішення (осердя) запропонував Н. Шофілд [23]. Погрупувавши точки, що позначають в n-мірному просторі найбільш бажані позиції політичних партій з різних напрямків політики, науковець виокремив такі елементи як: осердя, стрижнева позиція (ядро), циклічні та компромісні множини. Будь-яка переможна коаліція M об'єднує множину точок партій-учасниць $W(M)$, яку Н. Шофілд назвав компромісною [23, с.6]. Важливим в теорії осердя є також поняття серединної лінії . Всі точки дослідник з'єднав лініями. Таким чином, якщо візуально представити певну післявиборчу ситуацію у двох вимірах, то можна побачити пряму чи планіметричну фігуру. Якщо точки гравців розташовані в межах останньої, то лінії, що їх з'єднують поділяють цю фігуру на менші підфігури. Серединною є лінія, спільна для двох суміжних підфігур, кожна з яких є компромісною множиною. Стрижневу позицію (тобто ядро), за Н. Шофілдом, займає та політична партія, що

18 Варто зауважити, що двовимірні моделі, а подекуди і одновиміні, в англомовному дискурсі позначають англійським прикметником «spatial», тобто «просторовий».

є учасницею компромісної множини кожної мінімально-переможної коаліції [23, с.6]. Однак ця позиція може бути і порожньою і тоді множина, окреслена серединними лініями, є циклічною. Запропоноване Н. Шофілдом вирішення кооперативної гри – осердя $H(D(\ ))$ – є об'єднанням циклічної множини $\Delta(Z)$ та стрижневої позиції $C(Z)$, тобто: $H(D(Z)) = C(D(Z)) \cup \Delta(D(Z))$, де D – множина переможних коаліцій, а Z – профіль бажаних для них напрямків політики. Н. Шофілд послідовно працював над вирішенням теоретичних проблем кооперативного моделювання, зокрема – проблеми пустоти (чи відсутності) ядра, не ігноруючи також перевірки на конкретних матеріалах. Спочатку два важливі висновки його теорії були частково підтверджені у спільному дослідженні з М. Лейвером [15], а пізніше, більш обширно, за результатами окремого емпіричного тестування [22]: 1) якщо певна партія займає стрижневу позицію (ядро непорожнє) – напрямок політики коаліційного уряду буде якнайближчим до її ідеальної точки; 2) за умови пустоти ядра (тобто відсутності на стрижневій позиції когось із гравців) завжди існує циклічна множина ідеологічно різних коаліцій. Тому осердя ніколи не буває порожнім і вирішення Н. Шофілда для будь-якої післявиборчої ситуації має аналітичну цінність.

Розглянемо приклад аналізу однієї із ситуацій, що склалася після виборів 1952 р. в Нідерландах, наведений вченим. Для ілюстрації вчений використав двовимірну координатну систему, в якій абсциса позначає ліво-праву шкалу, а ордината – традиціоналістсько-модерністський вимір[19] (див. Схему 1):

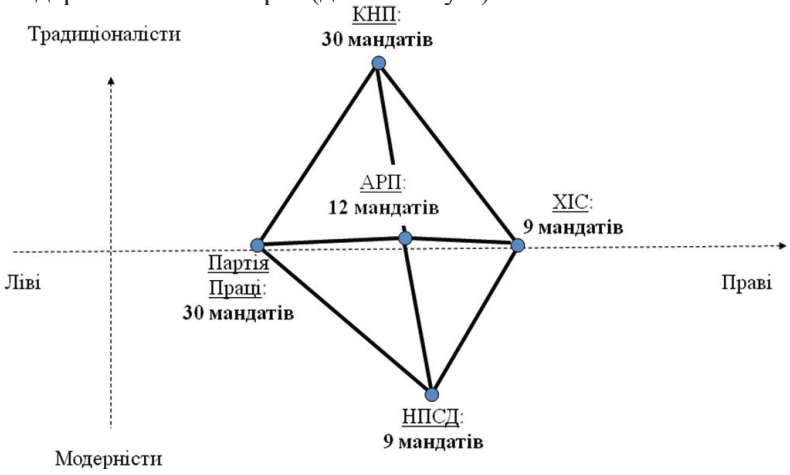

Схема 1.

Двовимірна модель фрагментованої багатополярної ситуації після виборів 1952 р. у Нідерландах [23, с.9][20]

На Схемі 1 позначено в n-мірному ідеологічному просторі, при $n = 2$, ідеальні точки за вказаними вимірами п'яти голанських партій: Католицької Народної Партії (КНП), Антиреволюційної Партії (АРП), Християнського Історичного Союзу (ХІС), Народної Партії за Свободу і Демократію (НПСД) та Партії Праці. Жодна з них не займає стрижневої позиції. Натомість ідеальні точки КНП, АРП і Партії праці утворюють циклічну множину, що і складає в даному випадку осердя. Н. Шофілд запропонував аналізувати можливі комбінації за типами урядів, починаючи з партій, найбільш бажані позиції яких входять у вирішення. КНП, АРП і Партія праці можуть сформувати надлишково-переможний уряд з одним із менших партнерів і швидше за все це буде ХІС, оскільки він є ідеологічно ближчим до релігійних АРП та КНП. Серед мінімально-переможних коаліцій раціональним є союз двох найбільших партій. Пріоритетнішими варіантами партійних композицій міноритарних кабінетів є об'єднання одного із двох лідерів з АРП (хоча дослідник припускає також менш імовірну можливість долучення до цих альянсів НПСД чи ХІС). Виходячи з можливостей зайняти стрижневу позицію, Н. Шофілд класифікував учасників формування коаліційного уряду (див. Табл. 1):

19 Приклади Н. Шофілд наводить у двовимірній системі, проте його модель є абстрактоною і передбачає можливості моделювання в n-мірному просторі для n □ 2.

20 На Схемі 1 вказана абсолютна кількість мандатів найбільших п'яти партій. У парламенті були також дві менші партії, що разом мали 4 мандати, а також комуністи (з 6-ма мандатами), які не брали участі в коаліційних переговорах. Всього у нижній палаті парламенту до реформи 1956 р. було 100 депутатів.

Типи партій	*Можливість зайняття стрижневої позиції*	*Приклади*
домінантна стрижнева партія	майже завжди	Християнсько-демократична партія Італії (до 1992 р.) Католицька Народна Партія у Нідерландах (до 1973 р.)
партія-учасниця тріади	по черзі з іншим крупним учасником тріади	дві більші партії Австрії, Німеччини, Бельгії та Люксембугу
слабка стрижнева партія	за сприятливих електоральних чи політичних умов	потужні скандинавські лівиці Швеції, Данії та Норвегії
антистрижнева партія	ніколи, однак може порушити переважання слабкої стрижневої	шведські ліберали
крайня партія	ніколи, проте є альтернативним ідеологічним полюсом	шведські консерватори

Таблиця 1.
Типи партій-учасниць формування коаліційного уряду [23, с.19-22]

Просторовий аналіз формування коаліційного уряду на основі ідей, окреслених в Таблиці 1, дозволив Н. Шофілду також доповнити типологію багатопартійних систем Західної Європи Х. Даалдера [12]. Виявилось, що біполярні та фрагментовані системи, як правило, містять сильну стрижневу партію, а в однополярних і багатополярних – основним гравцем є слабка стрижнева партія[21]. Цінність теорії осердя полягає не лише в тому, що було запропонована своєрідний варіант розв'язання однієї з теоретичних проблем кооперативного моделювання. Її аналітичні можливості, фрагментарно наведені у цій статті, засновані на максимальній зв'язаності моделі Н. Шофілда з реальними особливостями політичних систем Західної Європи. Роботу дослідника було визнано у професійних колах як одну з кращих моделей міжпартійних змагань в умовах парламентської демократії загалом і формування коаліційного уряду зокрема[22]. Варто звернути увагу на те, що її автор, Н. Шофілд, досить категоричний у визначенні методологічних пріоритетів у вивченні проблеми формування коаліційного уряду: «Я без сумніву стверджую, що післявиборчі коаліційні переговори можуть найкраще бути розглянуті з перспективи кооперативної теорії ігор» [16, с.189].

Висновки і перспективи подальших досліджень. У межах теоретико-ігрової традиції в англомовному політологічному дискурсі було запропоновано ряд строгих логічних моделей формування коаліційних урядів, що засновані на інтересах максимізації або посадових, або ідеологічних переваг. Ранні теорії побудовані без урахування політичної позиції гравців чи з використанням одновимірного порядку, сучасні – із залученням інтервальних шкал в n-мірному ідеологічному просторі. Теоретико-ігрова логіка стала аналітичною основою для багатьох теорій за коаліційною тематикою. Такі значні її сегменти як партійна композиція уряду та розподіл переваг завдячують саме науковцям, що в середині ХХ ст. намагались ввести методику теорії стратегічних ігор до арсеналу політичної науки. Подальші перспективи теоретико-ігрових досліджень коаліційного уряду пов'язані з удосконаленням вирішень кооперативної гри, переосмисленням останньої в некооперативних термінах, а також розвитком інтервального шкалювання найважливіших політичних питань у конкретних країнах, серед яких, звичайно, і Україна.

Бібліографічні посилання:

1. **Денисюк С. Г.** Математичне моделювання і побудова механізмів проведення президентських виборів в Україні / С. Г. Денисюк // Нова парадигма: журнал наукових праць. — Вип. 78. – К.: Вид. НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – С. 107-115.

2. **Корнієнко В. О.** Математичне моделювання технологій майбутніх президентських виборів в Україні: методологічні основи та вплив існуючого розкладу сил / В. О. Корнієнко, С. Г. Денисюк, А. А. Шиян // Політологічний вісник. Збірник наук. праць. – К.: Інтас, 2008. – Вип. 31. – С. 211-221.

3. **Левенець Ю. А.** Політична наука: параметри раціоналізму / Юрій Анатолійович Левенець // Наукові записки / Курасівські читання. Книга 1. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. – С. 6-10.

4. **Нейман Дж. фон.** Теория игр и экономическое поведение [Текст] / Джон фон Нейман, Оскар

21 Детальніше про цю типологію (з конкретними прикладами) див.: [6, с.157-158].

22 Теорія Н. Шофілда удостоєна номінації Європейського журналу політичних досліджень у 1997 р.: див. [16].

Моргенштерн ; [пер. с англ. под редакцией Н. Н. Воробъева]. – М. : Наука, 1970. – 708 с.
5. **Шиян А. А.** Теорія ігор: основи та застосування в економіці та менеджменті [Текст] : навчальний посібник / Анатолій Антонович Шиян. – Вінниця: ВНТУ, 2009. – 164 с.
6. **Ярема В. Я.** Дослідження коаліційного уряду в англомовному науковому дискурсі [Текст] : наук. дослідж. / В. Я. Ярема. – Львів : Ставропігійський професійний ліцей м. Львова, 2012. – 164 с.
7. **Ярема В. Я.** Теоретико-ігрові моделі формування коаліційного уряду / Віталій Ярема // Гілея: Науковий вісник / Нац. пед. університет ім. М. Драгоманова. – 2012. – Вип. 58 (3). – С. 583-587.
8. **Axelrod R.** Conflict of Interest: A Theory of Divergent Goals with Applications to Politics / Robert M. Axelrod. – Chicago: Markham Pub. Co., 1970. – 216 p.
9. **Axelrod R.** Conflict of Interest: an Axiomatic Approach / Robert M. Axelrod // Journal of Conflict Resolution. – 1967. – Mar. – Vol. 11. – №1. – P. 87-99.
10. **Axelrod R.** Where the Votes Come From: An Analysis of Electoral Coalitions, 1952 – 1968 / Robert M. Axelrod // American Political Science Review. – 1972. – Mar. – Vol. 66. – №1. – P. 11-20.
11. **Boute S.** On De Swaan's Policy Distance Coalition Theory / Serge Boute // European Journal of Political Research. – 1981. – Vol. 9. – P. 313-320.
12. **Daalder H.** Cabinets and Party Systems in Ten Smaller European Democracies / Hans Daalder // Acta Politica. – 1971. – Vol. 6. – №3. – P. 282-303.
13. **Gamson W.** A. A Theory of Coalition Formation / William A. Gamson // American Sociological Review. – 1961. – Jun. – Vol. 26. – №3. – P. 373-382.
14. **Grofman B.** A Dynamic Model of Protocoalition Formation in Ideological "N"-Space / Bernard Grofman // Behavioral Science. – 1982. – Jan. – Vol. 27. – №1. – P. 77-90.
15. **Laver M.** Multiparty Government: The Politics of Coalition in Europe / Michael J. Laver, Norman Schofield. – Oxford: Oxford University Press, 1990. – XIV. – 308 p.
16. **Laver M.** Nominations and Reflections: Political Competition / Michael J. Laver, Norman Schofield // European Journal of Political Research. – 1997. – Vol. 31. – Issue 1. – P. 179-192.
17. **Leiserson M.** Coalitions in politics: A Theoretical and Empirical Study: PhD dissertation / Michael A. Leiserson. – New Haven : Yale University Press, 1966. – 913 p.
18. **Leiserson M.** Factions and coalitions in one-party Japan: An Interpretation Based on The Theory of Games / Michael A. Leiserson // American Political Science Review. – 1968. – Sep. – Vol. 62. – №3. – P. 770-787.
19. **Nash J.** Non-Cooperative Games / John Nash // Annals of Mathematics. – 1951. – Sep. – Vol. 24. – №2. – P. 286-295.
20. **Neumann J. von.** Theory of Games and Economic Behavior / John von Neumann, Oskar Morgenstern. – Princeton: Princeton Universuty Press, 1953. – 641 p.
21. **Riker W.** The Theory of Political Coalitions / William H. Riker. – New Haven: Yale University Press, 1962. XII. – 300 p.
22. **Schofield N.** Coalition Politics: A Formal Model and Empirical Analysis / Norman Schofield // Journal of Theoretical Politics. – 1995. – July. – Vol. 7. – №3. – P. 245-281.
23. **Schofield N.** Political Competition and Multiparty Coalition Governments / Norman Schofield // European Journal of Political Research. – 1993. – Jan. – Vol. 23. – №1. – P. 1-33.
24. **Swaan A. de.** Coalition Theories and Cabinet Formations: A Study of Formal Theories of Coalition Formation Applied to Nine European Parliaments after 1918 / Abraham de Swaan. – Amsterdam ; New York : Elsevier Scientific Pub. Co., 1973. XXIII. – 347 p.

УДК 352

Я. О. Печенка

ПОХОДЖЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ ТА ОСНОВНІ НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ

Проаналізована еволюція політико-філософських уявлень Середньовіччя та Нової доби про сутність, функції та роль у суспільному житті інституту місцевого самоврядування та його взаємовідносини з державною владою. Розглядаються основні наукові теорії місцевого самоврядування, що сформувалися у XIX-XX ст.

Ключові слова: місцеве самоврядування, громада, муніципалітет, публічна влада, місцева спільнота.

Проанализирована эволюция політико-философских взглядов в Средневековье и

© Я. О. Печенка, 2012

Новое Время на сущность, функции и роль в общественной жизни института местного самоуправления и его взаимоотношений с государственной властью. Рассматриваются основные научные концепции местного самоуправления, сформировавшиеся в XIX-XX ст.

Ключевые слова: местное самоуправление, община, муниципалитет, публичная власть, местное сообщество.

The evolution of political and philosophical views in the Middle Ages and modern times was analyzed on the nature, functions and role of self-government in the public life and its relationship with the state. Main scientific concepts of self-government, formed in the XIX-XX centuries are considered.

Keywords: self-government, municipality, public authority, local community.

Сьогодні дуже часто ведуться дискусії щодо нерозвиненості та слабкості інституту місцевого самоврядування. Водночас слід зазначити, що місцеве самоврядування в Україні потенційно є потужним інструментом вирішення місцевих проблем і відстоювання інтересів людей. Інституційно воно є досить розвиненим, охоплюючи всі адміністративні одиниці та можливі рівні управління (від локального до регіонального), а кількість працівників органів місцевого самоврядування співмірна з кількістю працівників органів державного управління. Головною проблемою, на нашу думку, є слабке концептуальне осмислення цього інституту. Сьогоднішня структура, обсяг повноважень та модель взаємовідносин із державною владою склалася ще в середині 1990-х рр. і з того часу фактично не змінилися. З одного боку, державою створена ціла мережа науково-освітніх установ для професійної підготовки кадрів для органів місцевого самоврядування та державного управління. За останні десять років захищено чимало дисертацій з юридичних, політичних наук, наук з державного управління, присвячені проблемам місцевого самоврядування. З іншого боку, відсутність будь-яких принципових змін у місцевому самоврядуванні свідчить про нерозвиненість самої концепції та низький рівень використання наукових здобутків у цій царині на практиці. Дослідники-юристи концентрують свою увагу на певних напрямках діяльності органів місцевого самоврядування, процедурних та нормативних аспектах, відносинах з органами державного управління, політологи та фахівці в галузі державного управління розглядають місцеве самоврядування як відносно самостійний рівень управління, вид публічної влади. Тим самим, недостатньо вивченою залишається роль місцевого самоврядування як інституту представництва інтересів. Саме представництво інтересів місцевих спільнот було первинною функцією перших органів місцевого самоврядування у Середньовіччі (комуни, провінційні штати у Франції, збори графств в Англії, магістрати у Німеччині тощо).

Під терміном «самоврядування» в широкому значенні розуміють відносно автономне функціонування певного колективу людей, що забезпечується самостійним прийняттям членами цієї спільноти рішень, які стосуються його життєдіяльності, відсутністю в колективі розриву між суб'єктом та об'єктом управління.

В залежності від виду одиниць самоврядування виділяють дві його форми:

1) самоврядування в колективах, які формуються на основі виробничої або професійної діяльності, спільної політичної програми або віросповідання;

2) самоврядування територіальних спільнот людей – стійких колективів людей, об'єднаних системою зв'язків та відносин, що склалися історично внаслідок їх постійного проживання в межах однієї території, та які перебувають в перманентному розвитку. В першому випадку можна говорити про корпоративні системи самоврядування, в другому – про самоврядування територіальної громади або місцеве самоврядування.

Сам термін «самоврядування» (selfgovernment) з'явився у Великій Британії у XVIII ст. Спочатку його використовували для характеристики державного ладу як стану народу, який самоврядується за допомогою парламенту та місцевих представницьких органів, за діяльністю яких немає будь-якої адміністративної опіки зовні. При такому підході поняття «самоврядування» можна розглядати у двох значеннях: в широкому (коли під самоврядною організацією розуміється держава, в структурі механізму якої парламент виступає органом самоврядування) та вузькому (як власне місцеве самоврядування) [1, с.67].

Слід підкреслити, що саме місцеве самоврядування з'являється набагато раніше зазначеного періоду. У світі становлення системи місцевого самоврядування пов'язане з процесами росту адміністративної, фінансової та судової самостійності середньовічних міст від королівської адміністрації і великих феодалів. Однак коріння цього соціально-політичного інституту уходять в епоху Римської імперії.

Вперше правове закріплення елементи місцевого самоврядування отримали в законі Юлія

Цезаря 45 р. до н. є. за назвою Lex mu-nicipalis. Цей Закон запровадив організацію місцевої влади на засадах загального принципу самоврядування і започаткував нормативне застосування термінів «муніципалітет», «муніципальний».

До сьогодні значення цього терміна практично не змінилося. Зокрема, муніципалітетами у Стародавньому Римі називалися міста, що користувалися самоврядними правами, а сьогодні це – обрані населенням міські та сільські органи місцевого самоврядування, тобто уповноважені громадою органи управління, що з дозволу уряду беруть на себе тягар виконання громадських завдань і функцій.

Організація муніципального устрою за законом Юлія Цезаря 45 року до н. є. певною мірою копіювала державний устрій Стародавнього Риму. Так, основою самоврядування виступали громади, а вищим органом міського самоврядування – народні збори всіх громадян громади, організовані за куріальною системою. До компетенції народних зборів було віднесено вирішення загальних питань міського життя та обрання муніципальних магістратів, які утворювали муніципальну магістратуру, що здійснювала адміністративну й судову владу. Кожне місто мало муніципальний сенат, що нараховував 100 членів [2, с.353].

Величезне значення для становлення місцевого самоврядування як системи органів влади відіграли комунальні революції в середньовічній Західній Європі XI–XIII ст. Їх результатом стало комунальне самоврядування (муніципальна організація), яке передбачало звільнення міста від влади феодального власника та створення міських органів самоврядування – виборної ради та магістрату (виконавчого органу), які були незалежними від центральної, «коронної» влади.

Думка про організацію влади в громадах та її співвідношення з державною владою почала розвиватися ще в середньовічній Європі. Принцип виборності місцевих влад відповідав ідеї представницького правління, яке було висунуте на противагу феодальному абсолютизму. Вже у працях Августина Аврелія та Фоми Аквінського з'являється ідея природних прав. Пізніше під час буржуазних реаолюцій у Західній Європі ідея природних прав, втілена у вченнях лібералів, посилила концепцію місцевого самоврядування. Якщо первинно ідея місцевого самоврядування мала на меті розвиток у громадян почуття належності до однієї спільноти, то з часом вона стала застосовуватися у зв'язку з громадянськими та політичними правами і свободами людини.

У полеміці з концепцією абсолютистської держави, яка впродовж багатьох століть панувала в Європі, на початку XVII ст. німецький юрист Йоганес Альтузіус розробив федеральну теорію народного суверенітету та сформулював принцип субсидіарпості. Союз індивідів, які добровільно об'єднались у сім'ї та корпорації, на його думку, створює громаду, союз громад – провінцію, союз провінцій і міст – державу. Суверенітет, право верховенства при цьому зберігає увесь народ. Уся ієрархія соціально-політичних структур – з низового рівня громад і міських комун, які добилися самоврядування, до держави осмислювалася И. Альтузіусом як система федеративних утворень, створених на договірних засадах. Його теорія вимагала, аби децентралізовані політичні одиниці мали якомога більше автономії щодо реалізації права і управління. Тільки коли нижчі політичні одиниці були не в змозі виконати поставлені перед ними завдання, компетенція по реалізації права і управління переходила б до відповідного вищого політичного об'єднання [4, с.23].

Ще з XVIII ст. у Франції проблемами місцевого самоврядування займалися фізіократи, більше відомі своїми дослідженнями в галузі економічної теорії. Приватну свободу людини фізіократи вважали необхідною передумовою для розвитку самоврядування. Один з найбільш відомих фізіократів – маркіз Рене-Луі д'Аргенсон (1694-1757) є автором «Трактату про управління і демократію в монархічному суспільстві». Уся система міського самоврядування будувалася, за д'Аргенсоном, на виборній основі під патронатом представника королівської влади. Французький філософ, спираючись на голландські та фламандські зразки комун, вимагав визнати громади як публічно-правні корпорації, повернути їм давні свободи і привілеї, зокрема обрання право громадських органів і збирання податків.

Подібна за змістом праця «Проект муніципалітетів» (1775 р.) була написана фізіократом Дюпоном де Немуром. Він запропонував систему муніципалітетів, які б створювали певну ієрархію (комуна – округа – провінція). Самоврядування, за Немуром, через виборні народні магістрати повинно здійснюватися широким класом дрібних власників. Така громадська община вже якісно відрізнялася від релігійної протестантської громади XVI – XVII ст., оскільки в її основу покладався передусім принцип наявності основних громадянських прав, що мали розглядатися не як даровані державою, а як природні, невід'ємні права кожної людини і громадянина. Тільки володіючи особистою свободою і як рівні перед законом, представники третього стану могли утворювати реально діючі місцеві об'єднання [1, с.47].

На становлення теорій місцевого самоврядування мали значний вплив представни-

ки утопічного соціалізму й комунізму (Т. Мор, Т. Кампанелла, Ш. Фур'є, Р. Оуен, А. Сен-Сімон, Ж. -Ж. Руссо та ін). Так, Ш. Фур'є у роботі «Новий господарський і суспільний світ» пов'язував суспільний прогрес з часом, коли основу суспільства складатимуть асоціації – фаланги. Перший принцип існування фаланги – особиста свобода кожного. Фаланга матиме свої загальнообов'язкові норми, але вони видаються за згодою всього колективу та виконуються всіма свідомо, добровільно. Фаланги у Ш. Фур'є – автономні й незалежні одне від одного утворення. Вони не пов'язані між собою в єдину цілісну систему, хоча й координують свою діяльність. Центральна влада та її апарат не мають права втручатися у внутрішнє життя фаланг, опікувати їх, керувати ними тощо.

Будуючи модель ідеального суспільного ладу Р. Оуен вважав, що первинною одиницею, молекулою майбутнього ладу стане самодостатня комуна, селище громад. Такі селища громад групуватимуться, за Р. Оуеном, у федерації національного масштабу (держави), а потім об'єднаються у масштабі міжнародному. Він розробив конституцію таких громад, за якою комуни повинні будуватися та функціонувати на основі колективної праці, громадської (і тільки громадської) власності, рівності прав і обов'язків усіх своїх членів тощо [4, с.27].

У середині XVIII ст. американський політичний і громадський діяч Б. Франклін відмовляється від сприйняття Британської імперії як єдиного політичного утворення та розвиває концепцію гомруля, тобто самоврядування та політичного самовизначення північноамериканських провінцій. Слід зазначити, що концепція самоврядування у вигляді гомруля знайшла активне використання у британській правовій та політичній традиції. Під впливом Американської революції та не бажаючи повторення подібних подій, Велика Британія у XIX та на початку XX ст. надала статус гомруля всім колоніям, де домінувало біле населення європейського походження. Значного поширення набули погляди Т. Джеферсона на самоврядування невеликих громад як на ідеальну форму державності, які він називав «республіками в мініатюрі». Вони сформувались у концепцію, за якою муніципалітети визнавалися четвертою владою, яка контролюється лише законом та судом і яка не підпорядковується урядові та його органам в центрі й на місцях.

Значний внесок у розуміння представницького правління та місцевої демократії зробив Дж. С. Міль, який, прагнучи знайти розумне поєднання егоїзму й альтруїзму, розглядав місцеві влади як виховальний інструмент, що спонукає людей дивитися далі своїх сьогочасних інтересів і визнавати справедливі вимоги інших людей. Дж. С. Міль вважав, що лише коли індивіди беруть участь в управлінні, то вони розуміють його результати. Органи місцевої влади повинні, за Мілем, формуватися і функціонувати на основі тих самих принципів, що і органи центральної влади, а також принципу спільності місцевих інтересів. Даний принцип, згідно з Мілем, означає, що, оскільки кожна місцевість має свої специфічні спільні інтереси, в кожному виборчому окрузі й кожному місті має існувати власний парламент, який займатиметься вирішенням локальних справ [1, с.41].

Попри тривале існування інституту місцевого самоврядування єдиного погляду серед науковців стосовно його природи не склалося. Так, наприклад, німецький вчений Г. Єллінек сформулював його сутність як державне управління через посередництво осіб, які не є державними посадовими особами, управління через посередництво самих зацікавлених осіб на місцях, а англійський соціолог І. Редліх визначав місцеве самоврядування, як здійснення місцевими жителями або їх обраними представниками тих обов'язків і повноважень, які їм надані законною владою або які належать їм за загальним правом [5, с.27].

Еволюція політичного думки щодо місцевого самоврядування тривала паралельно з розвитком самого цього інституту, результатом чого стало формування декількох теорій місцевого самоврядування. Безпосередньо теорія місцевого самоврядування концентрувалася навколо формування політико-правових відносин територіальної громади і держави. Вся наука про самоврядування бере свій початок зі спроби вирішити проблему: чи є громада незалежною від держави публічно-правною корпорацією, чи це специфічна частина державного організму.

Історично першою була обґрунтована **теорія вільної громади** (А. Токвіль, О. Лабанд, Б. Чічерін, М. Лазаревський та ін.), основні положення якої були сформульовані Туре в доповіді щодо законопроекту про реформу місцевого управління у Національних зборах Франції в 1790 р. та знайшли своє відображення в положеннях Конституції Бельгії 1831 р. стосовно особливої «громадівської» влади, а також у розробленій франкфуртськими Національними зборами Конституції 1849 р., яка містила статті про особливі основні права громад. Згідно з цією теорією, поряд з трьома загальновизнаними гілками влади необхідно визнавати й четверту – комунальну, або муніципальну. Право територіальної громади самостійно вирішувати свої справи має такий самий природний та невідчужуваний характер, як і права і свободи людини [3, с.162]. Таким чином, місцеве самоврядування розглядалося, як автономна у відношенні до державної влади публічна влада територіальної громади.

Для А. Токвіля ідеалом було суспільство, що функціонує як сукупність вільних і самоврядних асоціацій і громад. Сформульована ним та його послідовниками теорія природних прав вільної громади виникла на початку XIX ст. як реакція на чиновницьке управління з усіма негативними сторонами, коли увага теоретиків держави й права перемістилася з конституційної монархії на представницьку демократію як більш прогресивне втілення ідей правової держави. За А. Токвілем, громада є об'єднанням, яке найбільше відповідає самій природі людини, бо скрізь, де збиралися разом люди, громада виникає нібито сама собою. У системах урядування, заснованих на принципах децентралізації та самоврядування, він убачав реальну альтернативу державній автократії.

У другій половині XIX ст. відомий німецький правознавець Отто Гірке, досліджуючи джерела німецького права, сформулював ідею суспільства як федерації громад і невеликих груп. Тільки з допомогою конкретних (сім'ї, сільської і міської громад, держави), а не абстрактних спільнот можна знайти вирішення конфліктів, що постійно виникають між інтересами більшості й меншості. Принциповою для нього була та обставина, що держава являє собою не пануючий над громадою, суспільством апарат, а одну з ланок у механізмі соціальних інтеракцій.

На думку прихильників зазначеної теорії, соціальною основою місцевого самоврядування є громада з її звичаєвим правом як територіальний колектив людей, що проживають спільно. Громада сформувалася раніше за державу, а остання, у свою чергу, є федерацією громад. Тому право територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення, регулювати свої власні справи без втручання держави має природний і невідчужуваний характер.

Основоположні висновки цієї теорії такі: 1) коло громадських справ є відмінним від справ державних; 2) громада є суб'єктом прав, які спеціально належать їй, а тому державне втручання в її справи недопустиме; 3) органи місцевого самоврядування обираються лише членами громади; 4) посадові особи самоврядування належать до громадських, а не до державних агентів і представляють не державу, а громаду. Таким чином, в особі комунальних структур утворюється нібито «держава в державі».

На зміну теорії вільної громади приходить **громадівська теорія місцевого самоврядування**. Її основні положення збігаються з концептуальними положеннями теорії вільної громади, однак на перший план висувається не природний характер прав територіальної громади, а недержавна, переважно господарська природа діяльності органів місцевого самоврядування. Місцеве самоврядування – недержавне за своєю природою, має власну компетенцію у сфері місцевих громадських і господарських справах. У ці місцеві справи держава не втручається і вони вирішуються самими територіальними громадами. Питання ж політичні належать до компетенції державної влади. Громадська теорія передбачала надання місцевій спільноті права самостійно реалізовувати свої громадські інтереси, але підтверджувала зберігання за урядовими органами права керувати лише державними справами. Таким чином, ця теорія виходить з протиставлення територіальної громади державі, громадських інтересів – політичним, вимагаючи, щоб суспільство та держава здійснювали свої власні інтереси. У протиставленні громадських і державних інтересів як би полягає підстава для повної самостійності органів самоврядування.

Так, у межах даного напряму, становлять інтерес погляди голови Комісії з підготовки земських установ в Російській імперії М. О. Мілютіна, який вважав, що земське управління як суто місцеве, очевидно не може та й не повинно будь-яким чином торкатися державних справ, ні інтересів державної казни, ні суду, ні, насамкінець, поліції, та пропонував розширити компетенцію земства, довіривши йому ті частини земського господарства, які потребують найближчих економічних розпоряджень та, де слід, дії станових представників можуть мати прямий і безпосередній вплив на добробут жителів.

Значного поширення громадська теорія набула й в українській політичній думці. Зокрема, М. П. Драгоманов, в межах своєї теорії громадівського соціалізму, сформулював свій суспільний ідеал як федерацію вільних громад. В проекті «Вільної Спілки» він детально обґрунтовує ідею політичної децентралізації, основою якої повинно було стати запровадження «самоуправи» громад, волостей, повітів, земель, кожна з яких має свою внутрішню самостійність і незалежність стосовно інших самоуправ, незалежно вищого чи нижчого типу [6, с.174].

Як теоретична конструкція дана теорія була привабливою, але на думку її опонентів, дуже вразливою в науковому та практичному відношеннях. По-перше, самоврядування не завжди є тотожним громадському управлінню, по-друге, її положення є досить абстрактними та не відповідають реальним фактам. Насправді в більшості держав місцеве самоврядування не лише визнане, а й санкціоноване державою, але повного невтручання державної влади у справи комун ніде не має. По-третє, прихильники громадської теорії певним чином виправдовують ті прояви місцевого сепаратизму, які мають місце в житті кожної країни, особливо в періоди політичної та економічної нестабільності. Адже наявність так званих природних і невід'ємних

прав, на думку сучасного вітчизняного вченого-конституціоналіста М. І. Корнієнка свідчить не стільки про автономію, скільки про певний суверенітет територіальної громади та її органів. А це вже небезпечно для цілісності держави [5, с.30].

В середині XIX ст. набуває поширення **державницька теорія місцевого самоврядування**, основні положення якої були розроблені німецькими вченими Л. Штейном та Р. Гнейстом. Ця теорія розглядала місцеве самоврядування не як автономну форму публічної влади, природне право територіальної громади на самостійне вирішення питань місцевого значення, а як одну із форм організації державної влади на місцях, яка заснована на виборних началах. За цією теорією, вибір предметів діяльності не залежить від самоврядних органів, а визначається державою. Усі повноваження в галузі місцевого самоврядування своїм джерелом мають державну владу. Все базується на тому, що держава визнає за необхідне передачу справ на місця, і, по суті, діяльність самоврядування та держави залишається однорідною. Однак на відміну від центрального державного управління місцеве самоврядування здійснюється не урядовими чиновниками, а з допомогою місцевих спільнот (територіальних громад), місцевих жителів, які зацікавлені в результатах місцевого управління.

Прихильники цієї теорії виступали лише за певну правову, організаційну та фінансову автономію місцевого самоврядування і його органів відносно центральних та місцевих органів державної влади.

У середині XX ст. у Західній Європі отримала поширення **теорія муніципального дуалізму**, що виходить з подвійного характеру муніципальної діяльності – самостійного вирішення місцевих справ та здійснення на місцевому рівні певних державних функцій, та теорія соціального обслуговування, в якій акцентується увага на здійсненні органами місцевого самоврядування завдань та функцій, пов'язаних з організацією обслуговування населення, наданням соціальних послуг [6, с.175].

Водночас на сучасному етапі переважна більшість вчених звертають увагу на нерозривний зв'язок місцевого самоврядування з державою, його обумовленість політикою центрального уряду. Німецький вчений Р. Граверт зазначає, що чим повніше втягуються місцеві територіальні одиниці у здійснення правових принципів соціальної державності, тим більше вони змушені абстрагуватися від місцевих особливостей та слідувати принципам державної політики.

Окрім того, у сучасних демократичних країнах спостерігається тенденція щодо постійного одержавлення органів місцевого самоврядування. Як правило, це явище виражається у можливості передачі центральною владою певних повноважень, які характерні для місцевого державного управління, органам місцевого самоврядування. Як слушно зазначає відомий дослідника місцевого самоврядування Х. Ф. Алдерфер, з точки зору конституції і загальної ієрархії політичних інститутів, муніципалітети виступають частиною державної адміністрації, а місцеве самоуправління наділяється своєю компетенцією парламентом і, в силу цього, здійснює в кінцевому рахунку «делеговану державну владу».

У цьому зв'язку необхідно підкреслити і важливість Європейської хартії про місцеве самоврядування 1985 р. Зокрема ст. 3 дає визначення місцевого самоврядування. Так, під місцевим самоврядуванням розуміється право та реальна здатність представницьких органів територіальної громади регламентувати значну частину державних справ та управляти ними, діючи у межах закону, під власну відповідальність і в інтересах місцевого населення. Це право здійснюється радами та зборами, які складаються із членів, що обираються шляхом вільного, таємного, рівного, прямого та загального голосування [4, с.8].

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що інститут місцевого самоврядування від початку свого створення в Римській імперії був покликаний представляти інтереси місцевої спільноти перед державною владою. Протягом століть зазнав трансформації як сам інститут, так і його розуміння. Під час еволюції поглядів на цей інститут його розуміння трансформувалося від форми представництва інтересів до автономної форми публічної влади. Під час комунальних революцій у Середньовіччі місцеве самоврядування, як і в Римській імперії, трактувалося як форма представництва інтересів місцевих спільнот і канал прямої комунікації монархів і спільнот, які в умовах станово-представницької монархії складали союз проти великих феодалів. Міста, з одного боку отримували захист корони від посягань феодалів на свої права, а монархія підтримку у боротьбі за об'єднання і створення національної держави.

Соціалісти-утопісти та просвітники XVI–XVIII ст. схильні були розглядати місцеве самоврядування як природне право територіальної громади за аналогією з природними правами людини. Саме ж самоврядування бачилося ними як один з основних принципів організації майбутнього (ідеального) суспільного ладу.

У XIX ст. в умовах посилення ролі держави у суспільних процесах з'являються системні спроби наукового осмислення місцевого самоврядування, що виражається у численних науко-

вих теоріях місцевого самоврядування. Цей інститут від нині розуміється як автономна форма публічної влади. Концептуальна різниця між різними теоріями полягає передусім у визначенні джерела самоврядування місцевих спільнот: чи це природнє право чи воля держави.

Бібліографічні посилання:

1. **Акимица Е. Г.** Основы местного самоуправления / Е. Г. Акимица, А. Т. Тертышный . – М. : Инфра – М, 2000. – 463 с.
2. Конституційне право зарубіжних країн: Навч. посібник / За ред. М. С. Горшеньова, К. О. Закоморної, В. О. Ріяка. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 544 с.
3. Государственная политика и управление. В 2 ч. Часть II. Уровни, технологии, зарубежный опыт государственной политики и управления / Под ред. Л. В. Сморгунова. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2007. – 495 с.
4. **Емельянов Н. А.** Местное самоуправление: проблемы, поиски, решения / Н. А. Емельянов. – М., 1997. – 165 с.
5. **Шаповал В. М.** Сутнісні характеристики місцевого самоврядування / В. М. Шаповал // Право України. – 2004. – № 37. – С. 27-34.
6. **Соболь Л.** Теоретичні аспекти дослідження інституту місцевого самоврядування / Л. Соболь // Збірник «Актуальні проблеми державного управління». – 2009. – №2 (38). – С. 173-177.
7. **Снісаренко С.** Принципи муніципального господарювання в країнах Європейського Союзу: досвід для України / С. Снісаренко // Науковий вісник «Демократичне врядування». – 2012. – Вип. 9. – С. 25-31.
8. **Пеклушенко О. М.** Зарубіжний досвід розмежування повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування / О. М. Пеклушенко // Збірник наукових праць «Право та державне управління». – 2012. – №1. – С. 152-158.

УДК 37.01

Т. В. Воронова

АДАПТАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ ДО МІЖНАРОДНИХ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ ОСВІТИ

У статті визначаються проблеми системи української вищої освіти і їх вирішення.
Ключові слова: Болонський процес, вища освіта, Європейський освітній простір, глобалізація.

В статье определяются проблемы системы украинского высшего образования и их решения.
Ключевые слова: Болонский процесс, высшая школа, Европейский образовательный простор, глобализация.

The problems of Ukrainian higher education systems are defined
Keywords: Higher education, European educational space, globalization.

© Т. В. Воронова, 2012

Предметом дослідження є глобалізація як багаторівневий процес світового розвитку. Об'єктом дослідження є Болонський процес як вияв глобалізаційних тенденцій у світі. Мета – дослідити і визначити проблеми системи української вищої освіти і можливості їх вирішення.

В умовах формування спільного європейського освітнього простору з єдиними вимогами, критеріями і стандартами важливою метою є консолідація зусиль освітянської та наукової громадськості задля забезпечення належних умов підготовки професійних кадрів світового рівня. Цей інтеграційний процес, що сформувався під егідою Болонської декларації, спрямований на впровадження загальноєвропейських норм в освіті і науці та поширення національних культурних і науково-технічних надбань серед європейських країн.

Болонський процес – це процес європейських реформ, спрямований на створення спільної зони європейської вищої освіти. Багато українських і зарубіжних вчених займались розглядом цих питань. У рамках Болонського процесу було сформульовано шість ключових позицій:

1. Введення двоциклового навчання (Сорбонська декларація). Фактично пропонується ввести два цикли навчання: перший – до одержання першого академічного ступеня й другий – після його одержання. При цьому тривалість навчання на першому циклі має бути не менше трьох і не більше чотирьох років. Навчання впродовж другого циклу може передбачати отримання ступеня магістра (через 1–2 роки навчання після одержання першого ступеня) і/або докторського

ступеня (за умови загальної тривалості навчання 7–8 років).

2. Запровадження кредитної системи (Сорбонська декларація). Пропонується запровадити в усіх національних системах освіти систему обліку трудомісткості навчальної роботи в кредитах. За основу пропонується прийняти ECTS (Європейська система перезарахування кредитів), зробивши її накопичувальною системою. Таким чином студенти отримають право самостійно обирати програми та предмети навчання, які пропонуються, накопичуючи кредити. Оскільки відомо, що системи оцінювання знань у різних країнах відрізняються, ECTS створює базу, на основі якої навчальні досягнення студента можуть бути юридично визнані і перезараховані в іншому вузі.

3. Контроль якості освіти (Болонська декларація). Передбачається організація акредитаційних агентств, незалежних від національних урядів і міжнародних організацій. Оцінка ґрунтуватиметься не на тривалості або змісті навчання, а на тих знаннях, вміннях і навичках, що отримали випускники вузів. Одночасно будуть встановлені стандарти транснаціональної освіти.

4. Розширення мобільності (Лісабонська конвенція). Передбачається істотний розвиток мобільності студентів. Під мобільністю розуміється вільна зміна місця навчання, можливість навчатися в інших країнах. Також пропонується мобілізувати викладацький склад для взаємного збагачення досвідом. Передбачається зміна національних актів у сфері працевлаштування іноземців, розвиток програм, що допомагають студентам навчатися за кордоном протягом одного року. При цьому після повернення у рідний навчальний заклад студент не перескладає оцінки, отримані за кордоном.

5. Забезпечення працевлаштування випускників (Сорбонська конвенція). Одним із важливих положень Болонського процесу є орієнтація вищих навчальних закладів на кінцевий результат: знання й уміння випускників повинні бути застосовані та практично використані на користь усіх країн Європи. Усі академічні ступені й інші кваліфікації мають бути затребувані європейським ринком праці, а професійне визнання кваліфікацій має бути спрощене. Для забезпечення визнання кваліфікацій планується повсюдне використання Додатка до диплома, який рекомендований ЮНЕСКО.

6. Забезпечення привабливості європейської системи освіти. Одним з головних завдань, що має бути вирішене у рамках Болонського процесу, є залучення в Європу більшої кількості студентів з інших регіонів світу. Вважається, що введення загальноєвропейської системи гарантії якості освіти, кредитної системи накопичення, легкодоступних кваліфікацій тощо сприятиме підвищенню інтересу європейських та інших громадян до вищої освіти [1, с.6-7].

Програми Болонського процесу фактично мають на меті вдосконалення освітньої системи для задоволення потреб сучасної особистості, в першу чергу, і вдосконалення суспільства. Вони покликані узгодити глобалізаційні процеси, вплив інших культур, безперервну ситуацію вибору і запити особистості. А у сучасних суспільствах надзвичайно складним є ще й питання виживання і можливості діяльності.

Основні цілі Болонського процесу зводяться до наступного:

1) побудова Європейського простору вищої освіти як передумова розвитку мобільності громадян з можливістю їх працевлаштування;

2) посилення міжнародної конкурентоспроможності як національних, так і в цілому Європейської систем вищої освіти;

3) досягнення більшої сумісності та порівнянності систем вищої освіти;

4) формування та зміцнення інтелектуального, культурного, соціального та науково-технічного потенціалу окремих країн та Європи в цілому;

5) підвищення визначальної ролі університетів у розвитку національних та європейських культурних цінностей;

6) змагання з іншими системами вищої освіти за студентів, вплив, гроші та престиж.

Також велика увага у рамках Болонського процесу приділяється участі студентства у запровадженні і функціонуванні системи освіти. Наприклад, згідно із Паризьким комюніке, студентство – повноправний партнер в управлінні вищою освітою.

На Берлінській конференції міністрів вищої освіти Європи 2003 року було підтримано участь студентства у Болонському процесі й зазначено, що тільки активна участь усіх партнерів у процесі може забезпечити його довгостроковий успіх. Міністри закликають університети і студентство до активнішої участі в управлінні вищою освітою, наголошують на потребі забезпечення гідних умов проживання і навчання для студентів. Для підвищення рівня студентської активності в Україні необхідно поліпшити функціонування органів студентського самоврядування.

Україна приєдналась до Болонського процесу після підписання Болонської декларації

міністром освіти і науки С. Ніколаєнком у травні 2005 року в місті Бергені (Норвегія). Після цього розпочалось здійснення комплексу заходів щодо виходу національної вищої школи на міжнародний ринок освітніх послуг та щодо організаційного забезпечення приєднання України до Болонського процесу.

Вихідні позиції учасників процесу у тексті Болонської декларації формулюються таким чином: «Європа знань» є на сьогодні широко визнаним незамінним фактором соціального і людського розвитку, а також невід'ємною складовою зміцнення та інтелектуального збагачення європейських громадян, оскільки саме така Європа спроможна надати їм необхідні знання для протистояння викликам нового тисячоліття разом із усвідомленням спільних цінностей та належності до єдиної соціальної і культурної сфери» [1, с.34].

Отже, Болонський процес – один з інструментів не лише інтеграції в Європі і в Європу, а й загальної світової тенденції нашого часу – глобалізації.

Співпраця з європейцями у сфері освіти на шляху входження України в Європу є одним із пріоритетів розвитку вищої освіти в Україні. Участь системи вищої освіти України в Болонських перетвореннях має бути спрямована лише на її розвиток і набуття нових якісних ознак, а не на втрату кращих традицій, зниження національних стандартів якості. Орієнтація на Болонський процес не повинна призводити до надмірної перебудови вітчизняної системи освіти. Ключова позиція реформування: Болонські вимоги – це не уніфікація вищої освіти в Європі, а широкий доступ до багатоманітності освітніх і культурних надбань різних країн.

Метою є і те, щоб Європа зрозуміла, що в Україні наявна потужна система вищої освіти, потужні школи. Україна відчуває підтримку європейської спільноти. Напрями розвитку вищої освіти в Україні, з одного боку, стратегічні, з іншого – вони дадуть імпульс для подальшого поліпшення стану освіти і науки вже в недалекому майбутньому. Перший напрям – це розширення доступу до вищої освіти, другий – якість освіти й ефективність використання фахівців з вищою освітою і третій – це інтеграційні процеси.

Визначальними тенденціями розвитку світової освітньої системи стають поглиблення її фундаменталізації, посилення гуманістичної спрямованості, духовної та загальнокультурної складової освіти, формування у студентів системного підходу до аналізу складних технічних і соціальних ситуацій, стратегічного мислення, виховання соціальної та професіональної мобільності.

В Україні розглянуті тенденції та особливості розвитку істотно ускладнюються ще й тим, що вони відбуваються на тлі процесів глибокої трансформації не лише суспільно-політичного устрою та соціально-економічного укладу, а й суспільної психології, системи життєвих цінностей і орієнтирів, морально-етичної парадигми. В Україні освіта визнана однією з найголовніших складових загальнолюдських цінностей. Вектор сучасної політики і стратегії держави спрямований на подальший розвиток національної системи освіти, адаптацію до умов соціально орієнтованої економіки, трансформацію та інтеграцію в європейське і світове співтовариства. «Входження в Болонський процес, – як справедливо зауважує академік АПН України В. Андрущенко, – вимагає радикальної модернізації змісту педагогічної освіти. Суттєва подвижка має бути здійснена в напрямі демократизації системи освіти, підвищення самостійності університетів, мобільності викладачів і студентів, впровадження державно-громадського управління педагогічним закладом» [2, с.126].

Суспільство почало усвідомлювати принципово нову роль освіти у сучасному інформаційному світі, тому вона вже стала одним з найважливіших чинників політики. Сьогодні в Україні реалізується програма навчання протягом усього життя людини. Країни–учасниці Болонського процесу підкреслюють важливий внесок вищої освіти у впровадження довічного навчання в реальність. Вони вживають заходів, щоб спрямувати національну політику своїх країн до цієї мети і спонукати ВНЗ збільшити можливості навчатися незалежно від віку, включаючи визнання попередньої освіти. Вони підкреслюють, що такі дії повинні бути невід'ємною складовою діяльності вищої освіти.

Структура освіти України за своєю ідеологією та цілями узгоджена зі структурами освіти більшості розвинених країн світу. Україна досягла високого рівня реалізації двох стратегічних завдань: розширення доступу до здобуття вищої освіти і досягнення рівня, відповідного світовим стандартам, що сприятиме найбільш повному задоволенню освітніх потреб громадян. Великі сподівання щодо поліпшення ситуації з об'єктивністю процесів вступу до ВНЗ в Україні покладаються на незалежне (зовнішнє) тестування. Підвищення об'єктивності оцінювання знань через зовнішнє тестування полягає у застосуванні рейтингової системи. Лише втратити б при всіх новаціях того, чим ми завжди відрізнялись, – фундаментальність освіти [3, с.80].

Якість освіти значною мірою регулюється Стандартами вищої освіти. Запровадження ступеневої системи вищої освіти й введення нових освітньо-кваліфікаційних рівнів «бака-

лавр» та «магістр» надає широкі можливості для задоволення освітніх потреб особи, забезпечує гнучкість загальноосвітньої, загальнокультурної та наукової підготовки фахівців, підвищення їх соціального захисту на ринку праці та інтеграцію у світове освітнє співтовариство.

З метою незалежного забезпечення якісних показників освітньої діяльності законодавство України передбачає чіткий та прозорий механізм її регулювання, основними складовими якого є інституції ліцензування, атестації та акредитації. З цією метою в Україні створена відповідна державно-громадська інституція – Державна акредитаційна комісія (ДАК), яка забезпечує додержання вимог до вищої та професійно-технічної освіти шляхом встановлення відповідних нормативних показників до їх ліцензування та акредитації. До складу ДАК входять представники громадськості – найвідоміші вчені, ректори навчальних закладів та державні посадовці.

Якість вищої освіти в контексті Болонського процесу є основою створення Європейського простору вищої освіти. Країни, які входять до цього простору, підтримують подальший розвиток гарантів якості на рівні навчальних закладів, національному та європейському рівнях. Вони наголошують на необхідності розвитку критеріїв та методології для загального користування у сфері якості освіти.

Властивості європейської вищої освіти – якість, конкурентоспроможність вищих навчальних закладів Європи, взаємна довіра держав і вищих навчальних закладів, сумісність структури освіти та кваліфікацій на доступеневому і післяступеневому рівнях, мобільність студентів, привабливість освіти [1, с.34-39].

Заслуговує на особливу увагу питання про принципи, шляхи і засоби адаптації вищої освіти України до Європейського простору вищої освіти. В принципі структура вищої освіти України за своєю ідеологією та цілями узгоджена зі структурами освіти більшості розвинених країн світу.

На теперішній час нормативні документи Міністерства освіти і науки України містять інформацію, яка:

1) у широкому сенсі спрямована на реалізацію градації досвіду та знань;
2) підтверджує, що освітньо-кваліфікаційні рівні вищої освіти мають професійну спрямованість і схильність відповідати вимогам ринку праці;
3) розкриває положення щодо формування змістовних модулів.

Орієнтація на Болонський процес допоможе глибоко осмислити стан системи вищої освіти України, порівнявши з європейськими критеріями і стандартами, та визначити можливості її вдосконалення на новому етапі. При цьому еволюцію системи освіти не слід відокремлювати від інших сфер суспільства. Вона має розвиватися в гармонійному зв'язку з суспільством у цілому, беручи на себе роль його провідника.

Вітчизняна система освіти при всіх її позитивних моментах просто не може залишитись без змін, викликаних глобалізацією. Головною метою адаптації зараз має стати використання всього найкращого, створеного глобалізаційним світом, із збереженням усього хорошого, що є в нашій освіті.

Бібліографічні посилання:

1. Болонський процес як засіб гармонізації вищої освіти та підвищення її якості. – К. :КНЕУ, –2005. – 181 с.

2. **Андрущенко В. П.** Педагогічна освіта України: Болонські виклики / В. П. Андрущенко // Практична філософія. – 2004. – №1 . – С.119–128.

3. **Кильова Г. О.** Модернізація вищої освіти в Україні в контексті Болонського процесу / Г. О. Кильова // Грані. – 2006. – №3. – С.78–81.

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

Соболєва Г. О.	Життєтворчість в соціальній матриці	3
Сарабун О. Б.	Екзистенція як переживання індивідом проекту духовного життя	8
Савчин Г. В.	Історико-філософський екскурс вивчення феномена «мислення»	12
Отченко А. О.	Роль PR-комунікацій у розвитку корпоративної соціальної відповідальності	20
Новак Т. В.	Підходи до дослідження фуномена контркультури	25
Ніколенко К. В.	Сучасні теорії креативності: проблеми та перспективи аналізу	30
М'ясникова Н. О.	Основи формування професійної відповідальності у людини XXI століття	35
Недопитанська С. М.	Філософські аспекти ігор дітей дошкільного віку	40
Муха О. Я.	Естетичний смак в динаміці розвитку: структурно-факторний аналіз	46
Мішалова О. В.	Неокантіанські витоки сучасної наративної філософії	52
Матвійчук А. В.	Екологічна деонтологія в контексті сучасної інноваційної освіти	57
Лугуценко Т. В.	Філософсько-антропологічні концепції людини virtus	62
Літвінчук Л. Й.	Теоретичні та соціокультурні джерела освтініх ідеалів доби просвітництва	67
Олексенко Р. І.	Філософський погляд на проблеми становлення ринкових відносин в Україні	72
Журба М. А.	Віртуальна реальність як компенсаторний механізм невирішених життєвих проблем	77
Пустова М. І.	Антропологія гендеру: освіта та особистість	82
Райхерт К. В.	Категорії «річ», «властивість», «відношення» та теорія трьох рангів Отто Есперсена	86
Полулях Ю. Ю.	Семіологія інформації: естетичний аспект	91
Політюк А. П.	«Нова риторика» та неформальна логіка	97
Печеранський І. П.	Основні положення гносеології В.Д. Кудрявцева-Платонова: досвід реконструкції	102
Петров Б. М	Про прояв принципу доповнювальності в топонімії	108
Москаленко І. І.	Культурна прагматика і семантика міфологічної традиції	112
Мєлков Ю. О.	Ієрархія цілей і цінностей: межі самоорганізації	118
Левченков Д. О.	Естетичний семіозис і художність в образотворчому мистецтві	125
Куріто О. В.	Ключові цінності українського освітнього простору	131
Каюк Т. В.	Сучасні соціальні тенденції розвитку вітчизняного освітнього простору	135
Арташкина Т. А.	Революції в культурі	141
Агаєв Я. А.	Н. Макіавеллі та макіавеллізм: ключові ідеї	146
Остапенко Б. І.	Інноваційно-індустріальна соціально-економічна модель суспільства	150

Кайс З. В. Суперечливість і неоднозначність графіті (репрезентація смислу та руйнація урбаністичного простору) 156
Бочуля О. В. Онтологічний вимір повсякденності у філософській концепції М. Гайдеггера 161
Романова Н. В. Аксіологічна специфіка культуротворчої діяльності 170
Харченко Ю. В. Гравітація як передумова для здійснення комунікації 174
Харченко С. П. Місце етнокультурних процесів у класичних філософсько-історичних парадигмах 178

СОЦІОЛОГІЯ

Ліпіч Л. М. Соціальна природа науково - технічної діяльності 184
Вангородская С. А., Колпина Л. В. Соціально-мережева взаємодія та її бар'єри 189
Реутов Е. В., Реутова М. Н. Соціальна довіра в російському та українському суспільстві 194
Жеребятнікова І. В. Політичні цінності як чинники демократизації сучасного українського суспільства 199
Черкашина Т. О. Теоретичні підходи до вивчення молодіжних рухів 205

ПОЛІТОЛОГІЯ

Вонсович С. Г. Демократичний транзит: ретроспекції класифікації 210
Грушко О. О. Європейський вектор зовнішньої політики України в експертних оцінках (за матеріалами якісних ЗМІ) 215
Горло Н. В. Націоналізм як фактор впливу на формування іредентистських національних рухів 222
Шкірчак С. І. Громадянське суспільство і державна влада в програмних документах українських політичних партій першої чверті XX століття 229
Джилавян А. С. Вплив сирійського фактора на реалізацію Туреччиною зовнішньополітичної концепції «неоосманізму» на Близькому Сході 235
Дубовик Н. А. Особливості формування еліт в Україні та їх вплив на розвиток суспільства 238
Ірхін О. А. Україна в сучасних геополітичних вимірювання 242
Іванова І. І. Політична апатія як феномен сучасної політичної практики 247
Косьмій О. М. Інтернет-простір як засіб політичної соціалізації особи 251
Кравець А. Ю. Сучасні суспільства: політико-антропологічний аналіз 255
Краснокутська Ю. С. Засоби масової комунікації у політико-символічному виробництві: аспекти впливу 259
Локтіонова Д. А. Використання адміністративного ресурсу під час парламентських та місцевих виборів в південному регіоні України (2002, 2006, 2010 рр.) 262
Мамонтова Е. В. Символ та символічне у сучасному політологічному дискурсі 267
Меренич І. О. Геополітична ніша Балкан у системі міжнародних відносин до та після розпаду Югославії 272

Кондратенко О. Ю. Формування та реалізація зовнішньополітичної доктрини Російської Федерації у 1991-1996 рр. 278

Ковальчук Л. С., Дубовик Н. А. Основні складові іміджу політичної партії та методи психологічного впливу на електорат 285

Лейно Т. Практика використання технологій управління образом держави у формуванні міжнародного іміджу України 290

Ярема В. Я. Елементи методики кооперативного теоретико-ігрового моделювання коаліційного уряду 294

Печенка Я. О. Походження концепції місцевого самоврядування: еволюція поглядів та основні наукові підходи до визначення сутності 299

Воронова Т. В. Адаптація української школи до міжнародних тенденцій розвитку освіти 305

СОДЕРЖАНИЕ

ФИЛОСОФИЯ

Соболева А. А. Жизнетворчество в социальной матрице 3

Сарабун О. Б. Экзистенция как переживание индивидом проекта духовной жизни 8

Савчин Г. В. Историко-философский экскурс изучения феномена «мышление» 12

Отченко А. А. Роль PR-коммуникаций в развитии корпоративной социальной ответственности 20

Новак Т. В. Подходы к исследованию феномена контркультуры 25

Николенко К. В. Современные теории креативности: проблемы и перспективы анализа 30

Мясникова Н. А. Основы формирования профессиональной ответственности у человека XXI века 35

Недопитанская С. Н. Философские аспекты игр детей дошкольного возраста 40

Муха О. Я. Эстетический вкус в динамике развития: структурно-факторный анализ 46

Мишалова Е. В. Неокантианские истоки современной нарративной философии истории 52

Матвийчук А. В. Экологическая деонтология в контексте современного инновационного образования 57

Лугуценко Т. В. Философско-антропологические концепции человека virtus 62

Литвинчук Л. И. Теоретические и социокультурные источники образовательных идеалов эпохи Просвещения 67

Олексенко Р. И. Философский взгляд на проблемы становления рыночных отношений в Украине 72

Журба Н. А. Виртуальная реальность как компенсаторный механизм нерешенных жизненных проблем 77

Пустовая М. И. Антропология гендера: образование и личность 82

Райхерт К. В. Категории «вещь», «свойство», «отношение» и теория трёх рангов Отто Есперсена 86

Полулях Ю. Ю. Семиология информации: эстетический аспект 91

Політюк А. П.	«Новая риторика» и неформальная логика	97
Печеранский И. П.	Основные положения гносеологии В. Д. Кудрявцева-Платонова: опыт реконструкции	102
Петров Б. М.	О проявлении принципа дополнительности в топонимии	108
Москаленко И. И.	Культурная прагматика и семантика мифологической традиции	112
Мелков Ю. А.	Иерархия целей и ценностей: пределы самоорганизации	118
Левченков Д. А.	Эстетический семиозис и художественность в изобразительном искусстве	125
Куріто О. В.	Ключевые ценности украинского образовательного пространства	131
Каюк Т. В.	Социальные тенденции развития отечественного образовательного пространства	135
Арташкина Т. А.	Революции в культуре	141
Агаев Я. А.	Н. Макиавелли и макиавеллизм: ключевые идеи	146
Остапенко Б. И.	Инновационно-индустриальная социально-экономическая модель общества	150
Кайс З. В.	Противоречивость и неоднозначность граффити (реперезентация смысла и разрушение урбанистического пространства)	156
Бочуля О. В.	Онтологическое измерение повседневности в философской концепции М. Хайдеггера	161
Романова Н. В.	Аксиологическая специфика культуротворческой деятельности	170
Харченко Ю. В.	Гравітація як передумова для здійснення комунікації	174
Харченко С. П.	Місце етнокультурних процесів у класичних філософсько-історичних парадигмах	178

СОЦИОЛОГИЯ

Липич Л. М.	Социальная природа научно-технической деятельности	184
Вангородская С. А., Колпина Л. В.	Социально-сетевое взаимодействие и его барьеры	189
Реутов Е. В., Реутова М. Н.	Социальное доверие в российском и украинском обществе	194
Жеребятникова И. В.	Политические ценности как факторы демократизации современного украинского общества	199
Черкашина Т. А.	Теоретические подходы к изучению молодежных движений	205

ПОЛИТОЛОГИЯ

Вонсович С. Г.	Демократический транзит: ретроспекция классификации	210
Грушко О. О.	Европейский вектор внешней политики Украины в экспертных оценках (по материалам качественных СМИ)	215
Горло Н. В.	Национализм как фактор влияния на формирование ирредентистских национальных движений	222

Шкирчак С. И.	Гражданское общество и государственная власть в программных документах украинских политических партий первой четверти XX века	229
Джилавян А. С.	Влияние сирийского фактора на реализацию Турцией внешнеполитической концепции «неоосманизма» на Ближнем Востоке	235
Дубовик Н. А.	Особенности формирования элит в Украине и её влияние на развитие общества	238
Ирхин А. А.	Украина в современных геополитических измерениях	242
Иванова И. И.	Политическая апатия как феномен современой политической практики	247
Косьмий О. М.	Интернет пространство как способ политической социализации личности	251
Кравец А. Ю.	Современные общества: политико-антропологический анализ	255
Краснокутская Ю. С.	Средства массовой коммуникации в политико-символическом производстве: аспекты влияния	259
Локтионова Д. А.	Использование административного ресурса во время парламентских и местных выборов в Южном регионе Украины (2002, 2006, 2010 гг.)	262
Мамонтова Э. В.	Символ и символическое в современном политологическом дискурсе	267
Меренич И. А.	Геополитическая ноша Балкан в системе международных отношений до и после распада Югославии	272
Кондратенко О. Ю.	Формирование и реализация внешнеполитической доктрины Российской Федерации в 1991-1996 гг.	278
Ковальчук Л. С., Дубовик Н. А.	Основные составляющие имиджа политической партии и методы психологического влияния на електорат	285
Лейно Т.	Практика использования технологий управления образом государства в формировании международного имиджа Украины	290
Ярема В. Я.	Элементы методики кооперативного теоретико-игрового моделирования коалиционного правительства	294
Печенка Я. О.	Происхождение концепции местного самоуправления: эволюция взглядов и основные научные подходы к определению сущности	299
Воронова Т. В.	Адаптация украинской школы к международным тенденциям развития образования	305

CONTENT

PHILOSOPHY

Soboleva A.	Life-creation in a social matrix	3
Sarabun O.	Existence as the individual experience of a project of spiritual life	8
Savchyn G. V.	Historical and philosophical digression study the phenomenon of «thinking»	12
Othcenko A. O.	The Role of PR-communication in the Development of Corporate Social Responsibility	20
Novak T.V.	Approaches to the study of the phenomenon of counterculture	25
Nikolenko K. V.	Modern theories of creativity: challenges and analysis	30

Myasnykova N. O.	The basis of development professional responsibility of 21 century person	35
Nedopitanskaja S. N.	Philosophical aspects of preschooler games	40
Mukha O.	Aesthetic taste in dynamics of development: structural factor analysis	46
Mishalova E.	Neo-Kantianism's origins of the modern narrative philosophy of history	52
Matviychuk A.	Ecological deontology and its place in the context of modern innovation education	57
Lugucenko T.	Philosophical-anthropological conceptions of man virtus	62
Litvinchuk L. Y.	The theoretical and sociocultural sources of the educational ideals of the Enlightenment	67
Olekseenko R. I.	Philosophical view on the problem of the market relations in Ukraine	72
Zhurba M. A.	Virtual reality as compensatory mechanisms of unsolved problems in life	77
Pustovaya M. I.	The anthropology of gender: education and personality	82
Rayhert K. W.	The categories of thing, property, relation and the Otto Jespersen's theory of three ranks	86
Polulyakh J. J.	Semiology of information: aesthetical aspect	91
Politiuk A. P.	"New rhetoric" and informal logic	97
Pecheranskiy I.	Basic provisions of gnoseology of V. D. Kudryavtsev-Platonov: experience of reconstruction	102
Petrov B. M.	On the manifestation of the principle of complementarity in Toponymy	108
Moskalenko I. I.	Cultural pragmatics ahd semantics mythological tradition	112
Mielkov I. A.	The Hierarchy of Goals and Values: Limits of Self-organization	118
Levchenkov D.	Aesthetic semiosis and artistry in art	125
Kurito O. V.	The Key values of Ukrainian educational space	131
Kayuk T. V.	Social tendencies of development of home educational space	135
Artashkina T. A.	Revolutions in culture	141
Aghayev Y. A.	N. Machiavelli and machiavellism: principal ideas	146
Ostapenko B. I.	Innovative-industrial socio-economic model of society	150
Kais Z.	Contradiction and ambiguity of graffiti (representation of meaning and destruction of urban space)	156
Bochulya O.	Ontological dimension of everyday life in the philosophical concept of M. Heidegger	161
Romanova N. V.	Axiological specific of culturecreation activity	170
Harchenko Y. V.	Gravity as prerequisite for communication	174
Harchenko S. P.	The place of the ethnoculture processes in classical philosophical and historical paradigms	178

SOCIOLOGY

Lipich L. M.	The social nature of scientific and technical activity	184
Vangorodskaya S. A., Kolpina L. V.	Social-networking and barriers	189

Reutov E. V., Reutova M. N.	Social trust in the Russian and Ukrainian society	194
Zherebyatnikova I. V.	Political values as factors of democratization of Ukrainian modern society	199
Cherkashina T. A.	Theoretical approaches to the study of youth movements	205

POLITICAL SCIENCE

Vonsovych S. G.	Democratic transit retrospection classification	210
Hrushko O.	European vector of ukrainian foreign policy in expert assessments (based on quality media's materials)	215
Gorlo N. V.	Nationalism as an influencing factor on the formation of national irredentist movements	222
Shkirchak S. I.	Civil society and government in the policy documents of ukrainian political parties of the first quarter of the twentieth century	229
Dzhilavyan A.	Influence of syrian factor for the implementation of Turkey's foreign policy concept of the «neoosmanizm» in the Middle East	235
Dubovyk N. A.	Specialities of the elite's formation in Ukraine and it`s influence to the development society	238
Irhin A.	Ukraine in the modern geopolitical dimensions	242
Ivanova I. I.	Political apathy as a phenomenon of modern political practice	247
Kosmii O.	The Internet as a way of political socialization of personality	251
Kravetc A. Y.	Modern society: political and anthropological analysis	255
Krasnokutska Y. S.	Mass media in the political and symbolic production: aspects of the influence	259
Loktionova D.	The using of administrative resourse during parliamentary and local elections in Southern region of Ukraine (2002, 2006, 2010)	262
Mamontova E. V.	The symbol and the symbolic in modern political science discourse	267
Merenych I. O.	Geopolitical niche of the Balkans in the system of international relations before and after the collapse of Yugoslavia	272
Kondratenko O. Y.	Formation and implementation of the foreign policy doctrine og the Russian Federation during 1991-1996	278
Kovalchuk L., Dubovyk N.	The main image components of a political party and methods of psychological influence to the electorate	285
Lejno T.	The practice of using the technology of country's image management in the implementing of international image of Ukraine	290
Yarema V.	The components of methodology towards cooperative game-theoretic modelling of coalition government	294
Pechenka Y.	The origin of the local governments conception: the evolution of the views and main scientific approuches to determining of essence	299
Voronova T.	The adaptation of ukrainian school to international trends of education	305

ВІСНИК ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія

ФІЛОСОФІЯ. СОЦІОЛОГІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ

Заснований у 1993 р.

Випуск 22 (4)

Українською, російською та англійською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію засобу масової інформації
серія КВ № 7898 від 17.09.2003 р.

Редактор В.І. Пащенко
Технічний редактор
Коректор

Підписано до друку 30.11.2012 Формат 70x108 1/16. Папір друкарський.
Друк різографічний. Гарнітура Times New Romans.
Ум друк арк. 22,75. Обл. – вид. арк. 24,00.
Тираж 300 прим. Зам. №

Видавництво «Інновація»
49006, м. Дніпропетровськ, вул. Свердлова, 70
Свідоцтво про внесення до Державного Реєстру
ДК № 1761 від 22.04.2004 р.
т/ф 36-02-81
e-mail: innovaciya@list.ru